ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

1976

ΤΕΥΧΟΣ Α'

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΔΩΡΕΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1978

Μεταλλογραφήματα Κ. ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΥ
Ἁγίου Μάρκου 14

Κ. ΜΙΧΑΛΑΣ Α.Ε. Βλαχάκη 44 Νέο Ψυχικό
Τηλ. 67 12 700 67 24 512

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
1978: 1088

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελ.

Εὐεργέται θ′

Διοικητικὸν Συμβούλιον διὰ τὴν τριετίαν 1975 - 1978 ια′

Ἐπίτιμοι ἀντιπρόεδροι ιβ′

Ἐπίτιμοι σύμβουλοι ιβ′

Ἐπίτιμοι ἑταῖροι ιγ′ - ιδ′

Ἀντεπιστέλλοντες ἑταῖροι ιε′

Τακτικοὶ ἑταῖροι ις′ - ιη′

Νέοι ἑταῖροι ιθ′

Ἔκθεσις τοῦ Γ. Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας περὶ τοῦ ἔργου αὐτῆς κατὰ τὸ ἔτος 1976 3 - 4

Α′ ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. Ἀνασκαφὴ Ραμνοῦντος ὑπὸ Βασιλείου Χ. Πετράκου (παρένθ. πίν. Α′ καὶ πίν. 1 - 24) 5 - 60
2. Ἀνασκαφὴ Μυκηναϊκῆς Τανάγρας ὑπὸ Θεοδώρου Γ. Σπυροπούλου (25 - 33). 61 - 68
3. Ἀνασκαφὴ στὴν Ἐρέτρια ὑπὸ Πέτρου Γ. Θέμελη (πίν. 34 - 55) 69 - 87
4. Ἀνασκαφὴ Ἀμφιπόλεως ὑπὸ Δημητρίου Ἰ. Λαζαρίδη (πίν. 56 - 72) 88 - 98
5. Ἀνασκαφὴ παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν Ἀμφιπόλεως (παρένθ. πίν. Β′ καὶ πίν. 73 - 81) 99 - 110

6. Σκαφικὲς ἔρευνες στὴ Μακεδονία ὑπὸ Φωτίου Πέτσα 111 - 114

7. Ἀνασκαφὴ Φιλίππων ὑπὸ Στυλιανοῦ Πελεκανίδη (παρένθ. πίν. Γ' καὶ πίν. 82 - 92) 115 - 129

8. Ἀνασκαφὴ Μαρωνείας ὑπὸ Εὐαγγέλου Τσιμπίδη-Πεντάζου (παρένθ. πίν. Δ' καὶ πίν. 93 - 94) 130

9. Ἀνασκαφὴ στὰ Ἄβδηρα ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Κομοτηνῆς (πίν. 95 - 104) 131 - 137

10. Ἀνασκαφὴ Τορώνης ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Καμπίτογλου (πίν. 105-106) 138 - 141

11. Ἀνασκαφὴ Μεσημβρίας ὑπὸ Ἀνδρέα Βαβρίτσα (πίν. 107 - 111) 142 - 145

12. Ἀνασκαφὴ στὸ Νεκυομαντεῖο τοῦ Ἀχέροντος ὑπὸ Σωτηρίου Ἰ. Δάκαρη καὶ στὴν ἀκρόπολη τῆς Ἐφύρας ὑπὸ Σωτηρίου Ἰ. Δάκαρη καὶ Ἀθανασίου Παπαδοπούλου (παρένθ. πίν. Ε' καὶ πίν. 112 - 114) 146 - 152

13. Ἀνασκαφὴ Σέσκλου ὑπὸ Δημητρίου Θεοχάρη (παρένθ. πίν. F' καὶ πίν. 115 - 116) 153 - 162

14. Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Κρανείου ἐν Κορίνθῳ (παρένθ. πίν. Ζ', Η' καὶ πίν. 117 - 128) 163 - 195

15. Ἀνασκαφὴ ΥΕ νεκροταφείου Καλλιθέας Πατρῶν ὑπὸ Ἀθαναναςίου Ἰ. Παπαδοπούλου (πίν. 129 - 133) 196 - 199

16. Σκαφικὴ ἔρευνα εἰς Ἑρμιόνην (παρένθ. πίν. Θ' καὶ πίν. 134 - 135) 200 - 201

17. Ἀνασκαφὴ στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα (παρένθ. πίν. Ι' καὶ πίν. 136 - 149) 202 - 209

18. Ἀνασκαφὴ Ἤλιδος ὑπὸ Νικολάου Γιαλούρη (παρένθ. πίν. ΙΑ' καὶ πίν. 150 - 151) 210 - 212

19. Ἔρευναι εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην ὑπὸ Νικολάου Β. Δρανδάκη (πίν. 152 - 169) 213 - 252

20. Ἔρευναι ἀνὰ τὴν Πυλίαν ὑπὸ Γεωργίου Στυλ. Κορρέ (πίν. 170-183) 253 - 283

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΘΩΝ
ΤΟ ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΦΙΛΑΡΧΑΙΩΝ
Η ΕΝ ΛΟΝΔΙΝῼ ΕΛΛ. ΚΟΙΝΟΤΗΣ
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΕΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΙΤΩΝ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΝΙΔΗΣ
DUC DE LUYNES
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΕΝΑΡΔΑΚΗΣ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΡΣΑΚΗΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΤΟΥΡΝΑΡΑΣ
ΣΙΜΩΝ Γ. ΣΙΝΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΗΠΕΤΡΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΡ. ΣΟΥΤΣΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΥΓΓΡΟΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΠΑΤΡΩΝ
ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
HILARION ROUX
ΟΔΥΣΣΕΥΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
HEINRICH SCHLIEMANN
ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΒΑΛΛΙΕΡΗΣ
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΧΙΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΗΦΑΙΣΤΙΔΗΣ
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ
ΣΟΛΩΝ ΧΡΗΣΤΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ Ι. ΠΡΩΙΟΣ
ΟΘΩΝ Α. ΚΟΝΤΟΣΤΑΥΛΟΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΒΕΝΙΑΜΙΝ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΕΛΙΓΙΑΝΝΗΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ
GEORGES CLEMENCEAU
A. E. H. GOEKOOP
ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΦΟΙΒΟΣ ΦΑΡΜΑΣ

ΔΩΡΗΤΑΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ

WILLIAM PATON
ΜΙΧΑΗΛ Π. ΒΛΑΣΤΟΣ
ΠΕΤΡΟΣ ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΔΙΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑΝ 1975 - 1978

ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΙΚ. ΒΕΛΤΣΟΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΙ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ († 1975)
ΣΕΜΝΗ ΧΡ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ

ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

Σ Υ Μ Β Ο Υ Λ Ο Ι

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΖΕΠΟΣ
ΜΑΡΙΝΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΟΝΤΗΣ († 1975)
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΤΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΜΙΡΑΣΓΕΖΗΣ
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΙ

Louis Robert. — 31 Av. du Parc Montsouris, Paris XIVe, France.

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

Pierre Amandry. — Διδότου 6, Γαλλική Ἀρχαιολογική Σχολή, Ἀθῆναι.

Oscar Broneer. — Παλαιὰ Κόρινθος.

Ward M. Canaday. — 500 Security Bldg., Toledo 4, Ohio, U.S.A.

Georges Daux. — 6 Av. Paul - Appell, 75 - Paris XIVe, France.

Pierre Demargne. — 120 B^rd^ de Montparnasse, Paris, France.

André Grabar. — 2 Av. Dode de la Brunerie, Paris XVIe, France.

Βάσος Καραγιώργης. — Κυπριακὸν Μουσεῖον, Λευκωσία, Κύπρος.

Emil Kunze. — Grosshesselohe/B Immergrünstraße 1. München.

Paul Lemerle. — 84 rue Vergniand 70013, Paris, France.

Doro Levi. — Ἀμαλίας 56, Ἰταλική Ἀρχαιολογική Σχολή, Ἀθῆναι.

Benjamin Dean Meritt. — Institute for Advanced Study, Princeton, N.J., U.S.A.

Charles H. Morgan. — Amherst College, Amherst, Mass., U.S.A.

Homer Thompson. — Institute for Advanced Study, Princeton, N.J., U.S.A.

Eugene Vanderpool. — Σουηδίας 54, Ἀμερικανική Σχολή Κλασσικῶν Σπουδῶν, Ἀθῆναι.

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΕΤΑΙΡΟΙ

Äke Äkerström. — Eklandagatan 10, 412 55 Güteborg, Sweden.

Emmett L. Bennett Jr.— Institute for Research in the Humanities University of Wisconsin, Madison, WI 53706, U.S.A.

Helmuth Berve. — Rainweg 9, Hechendorf (Pilsensee).

W. C. Brice. — Cherry Tree Cottage, 14 Barlow Moor Road, Manchester M20 8Gj, England.

Hans Gunter Buchholz. — 6306 Lang-gons bei Giessen, Espenstr. 10, W. Deutschland.

Veselin Čaikanovič. — Gledstonova 22, Beograd, Yougoslavie.

Rhys Carpenter. — "Jerry Run", R. D. 2, Downington, Pa, U.S.A.

John Caskey. — University of Cincinnati, Cincinnati, Ohio, U.S.A.

Hector W. Catling. — Ἀγγλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή, Σουηδίας 52, Ἀθῆναι.

John Chadwick. — Downing College, Cambridge England.

Otto Demus. — 1 Hofburg (Schweizerhof), Wien, Österreich.

Pierre Devambez. — Direction des Musées de France - Arts et Lettres - Palais du Louvre, Paris, France.

Sir John Forsdyke. — 13. Sandringam Road, London, N. W. 11, England.

Gallet de Santerre. — Université de Dijon, France.

Stanislaw J. de Gasiorowski. — Ul. Jozefa Pilsudskiego 6, Krakow, Pologne.

Roland Hampe. - Archäologisches Institut der Universität - Marstallhof 4, Heidelberg, Deutschland.

Herbert Hunger. — 40 Weißgerberlände, Wien III, Österreich.

Ulf Jantzen. — Γερμανικὸν Ἀρχαιολογικὸν Ἰνστιτοῦτον, Φειδίου 1, Ἀθῆναι.

Hamit Zübeyr Kosay. — T. K. Kültür Bakanlinǧi, Ancara, Turquie.

James McCredie. —'Αμερικανική Σχολή Κλασσικῶν Σπουδῶν Σουηδίας 54, 'Αθῆναι.

Kazimierz Michalowski. — Brzozowa 12, Warszawa, Pologne.

Denis Page. — Jesus College, Cambridge, England.

Jean Pouilloux. — Université de Lyon.

Jeanne Robert. — 31 Av. du Parc Montsouris, Paris XIVe, France.

Fritz Schachermeyr. — Liechtensteinstr. 59, Wien IX, Österreich.

Hidenaka Tanaka. — Imperial University, Kyoto, Japan.

A. D. Trendall. — University of Cambera, Australia.

Walther Wrede. — Allmandweg 47, Nagold, Deutschland.

ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΕΣ ΕΤΑΙΡΟΙ

Richard David Barnett. — British Museum, London, W.C. I.

Henri Ducoux. — 37 Av. de Versailles, Paris, France.

P. M. Fraser. — Oxford University, England.

Ernest Jos. Goerlich. — Wien, III/40, Arsenal, Objekt V III, Stlege III 8, Österreich.

Karl Kübler. — Linsenbergstraße 25, Tübingen - Lustnau, Deutschland.

Αἰκατερίνη Melrose, 7135 Aberdeen Av. Dallas,Texas, U.S.A.

Ibraim Noshy. — Egyptian University of Cairo, Egypt.

Asher Ovadiah. — 10, Ben - Tabbai Str. Ranot - Gonen (San - Simon), Jerusalem, Jsrael.

Iwan Velkoff. — Musée National, Sofia, Bulgarie.

ΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1976

Σημ. Οἱ δι' ἀστερίσκου σημειούμενοι ἑταῖροι εἶναι ἰσόβιοι.

1. *'Αγγελόπουλος Θεόδωρος
2. 'Αδαμίδης Κωνσταντῖνος
3. 'Αλεξανδρῆ Ὄλγα
4. †'Αλεξανδρῆς Κωνσταντῖνος
5. *'Αλεξίου Στυλιανὸς
6. *'Αναστασιάδης 'Αναστάσιος
7. 'Ανδρειωμένου 'Αγγελικὴ
8. *'Ανδρόνικος 'Εμμανουὴλ
9. 'Αντουράκης Γεώργιος
10. *'Αντωνιάδης 'Ιωάννης
11. 'Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μυρτάλη
12. * Βαβρίτσας 'Ανδρέας
13. Βαγιακάκος Δικαῖος
14. * Βαλάσης Θωμᾶς
15. Βάλδκιρχ-Κοτιώνη 'Αλεξάνδρα
16. * Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου Εἰρ.
17. Βασιλείου 'Ιωάννης
18. * Βασσενχόβεν Λουδοβῖκος
19. * Βελουδίου Μαρία
20. * Βέλτσος Γεώργιος Νικολ.
21. Βοβολίνης Σπυρίδων
22. Βοκοτόπουλος Παναγιώτης
23. Βορίδης Κίμων
24. Βουκίδης Τιμολέων
25. Βρανούσης Λέανδρος
26. Γαλλῆς Κωνσταντῖνος
27. * Γιαλούρης Νικόλαος
28. * Γιαννακόπουλος Γεώργιος
29. * Γιαννουλάτου 'Αρτεμισία
30. Γιαννουλίδου Καλλιόπη
31. Γκόφας Δημήτριος
32. Γουλανδρῆ Αἰκατερίνη Ν.
33. Δαβάρας Κωνσταντῖνος
34. * Δάκαρης Σωτήριος
35. Δασκαρόλης 'Αθανάσιος
36. Δεληβορριᾶς Ἄγγελος
37. * Διαμαντοπούλου 'Αγνὴ
38. Διαπούλης Χαράλαμπος
39. * Δοντᾶς Γεώργιος Σπ.
40. † Δουκάκη Εὐανθία
41. * Δραγούμης Φίλιππος Στεφ.
42. * Δρανδάκης Νικόλαος
43. Δροσογιάννη-Κουτσοκώστα Φανὴ
44. Ζαφειρόπουλος 'Ιωάννης
45. * Ζαφειρόπουλος Νικόλαος
46. * Ζέπος Παναγιώτης
47. Ζερβουδάκη 'Ηὼ
48. Ζώης 'Αντώνιος
49. Ζώρα Καλλιόπη
50. *'Ηλιόπουλος Γεώργιος
51. Θέμελης Πέτρος
52. Θεοχάρη Μαρία
53. Θεοχάρη Μαρία Δ.
54. * Θεοχάρης Δημήτριος
55. Θρεψιάδη 'Αντιγόνη
56. *'Ιακωβίδης Σπυρίδων
57. 'Ιακωβίδου 'Αθηνᾶ
58. Καζαμίας Θωμᾶς
59. Καλίτσης Κωνσταντῖνος
60. * Καλιτσουνάκις Δημήτριος
61. * Καλλίας Κωνσταντῖνος
62. * Καλλιγᾶς Μαρῖνος
63. Καλλιγᾶς Πέτρος
64. * Καλλιπολίτης Βασίλειος
65. Καλογεροπούλου 'Αθηνᾶ
66. * Καλοκύρης Κωνσταντῖνος

67. Καμπίτογλου 'Αλέξανδρος
68. * Κανελλόπουλος Παναγιώτης
69. Κανελλόπουλος Παῦλος
70. Καπετανόπουλος 'Ηλίας
71. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου Θεοδ.
72. * Καραθανάσης Δημήτριος
73. Καραμανώλη-Σιγανίδου Μαρία
74. * Καρανδρέας 'Απόστολος
75. Καρδαρᾶ Χρυσούλα
76. * Καρούζου-Παπασπυρίδη Σέμνη
77. Κεραμόπουλλος Δημήτριος 'Α.
88. Κιουσόπουλος Δημήτριος
79. Κοκολάκης Μίνως
80. * Κόλλας Περικλῆς
81. Κόλλιας 'Ηλίας
82. Κονιδάρης Γεράσιμος
83. Κοντολέοντος Εὐρυδίκη
84. Κοντὸς Παναγιώτης
85. Κοντοῦ-Θεοφανοπούλου Δήμητρα
86. Κορρὲς Γεώργιος
87. * Κορρὲς Στυλιανὸς
88. * Κορωναῖος Δημήτριος
89. * Κοσμόπουλος Δημήτριος
90. Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χάιδω
91. Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου 'Ιουλία
92. Κουμανούδης 'Ιωάννης
93. Κουνουπιώτου-Μανωλέσου 'Ελένη
94. Κουρέτας Δημήτριος
95. * Κουρμούλης Γεώργιος
96. * Κριεζῆς 'Αντώνιος
97. * Κριμπᾶς 'Ηλίας
98. Κριμπᾶς Κωνσταντῖνος
99. * Κτιστόπουλος Κωσταντῖνος
100. Κυριαζόπουλος Βασίλειος
101. Κύρου "Αδωνις Κ.
102. Κωνσταντινίδης Δημήτριος
103. Κωνσταντινόπουλος Γρηγόριος
104. Κωνσταντίνου Θεόδωρος
105. * Κωνσταντίνου 'Ιωάννα
106. Λαζαρῆς 'Ανδρέας
107. * Λαζαρίδης Δημήτριος
108. * Λαζαρίδης Παῦλος 'Ηρ.
109. Λαμπρινουδάκης Βασίλειος
110. * Λάππας Γεώργιος
111. Λούβαρης Νικόλαος
112. * Μακαρόνας Χαράλαμπος
113. Μανάφης Κωνσταντῖνος
114. * Μανούσακας Μανοῦσος
115. * Μαντζούφας Γεώργιος
116. * Μαριδάκης Γεώργιος
117. * Μαρκεζίνης Σπυρίδων
118. * Μαστροκώστας Εὐθύμιος
119. † Μέγας Γεώργιος
120. Μερτικόπουλος Θεόδωρος
121. Μεταξᾶς-Μεσσηνέζης Διον.
122. * Μιράσγεζης Δημοσθένης
123. * Μιτσὸς Μάρκελλος
124. Μουρίκη Ντούλα
125. Μουτσόπουλος Νικόλαος
126. * Μπακαλάκης Γεώργιος
127. Μπαμπινιώτης Γεώργιος
128. † Μπενάκης Λουκᾶς 'Α.
129. Μπόνης Κωνσταντῖνος
130. Μπορμπουδάκης 'Εμμαν.
131. Μπότσαρης Δημήτριος Τ.Ν.
132. Μπούρας Χαράλαμπος
133. * Μπουφίδης Νικόλαος
134. Μπρούμης 'Ιωάννης
135. Μπρούσκαρη Μαρία
136. * Μυλωνᾶς Γεώργιος
137. * Μυλωνᾶς Παῦλος Κ.
138. Νικολαΐδου-Κουρκουτίδου Εὐτυχία
139. Νικονᾶνος Νικόλαος
140. * Νομικὸς Μᾶρκος
141. * Νταῆς 'Αστέριος
142. Ντούμας Χρίστος
143. * Ξυγγόπουλος 'Ανδρέας
144. Οἰκονομίδου 'Αδαμαντία
145. Οἰκονομόπουλος 'Αθανάσιος
146. *'Ορλάνδος 'Αναστάσιος Κ.

147. * Πάλλας Δημήτριος
148. * Παμπούκας 'Απόστολος
149. Παναγιωτόπουλος Γεώργιος
150. * Πανταζόπουλος Νικόλαος
151. Παντελίδου Μαρία
152. Παπαδόπουλος 'Αθανάσιος
153. * Παπαδόπουλος Θωμᾶς
154. Παπαδόπουλος Στυλιανὸς
155. Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου Φωτεινὴ
156. Παπαθανασόπουλος Γεώργιος
157. * Παπαϊωάννου Κωνσταντῖνος
158. Παπαντωνίου Γεώργιος
159. Παπαντωνίου Ροζαλίνδη
160. Παπαπάνος Κωνσταντῖνος
161. Παπαποστόλου 'Ιωάννης
162. Παπαστάμου Δημήτριος
163. * Παπασταύρου 'Ιωάννης
164. * Παπαφλέσσας Γρηγόριος
165. * Παπαφλέσσας Κωνσταντῖνος
166. Παπαχριστοδούλου 'Ιωάννης
167. Πασαδαῖος 'Αριστείδης
168. Πελεκανίδης Στυλιανὸς
169. Πελεκίδης Χρύσης Εὐστρ.
170. Πέππα-Δελμούζου Κωνσταντίνα
171. * Πεσματζόγλου Γεώργιος
172. Πετράκος Βασίλειος
173. * Πέτσας Φώτιος
174. Πλατῆς Γεώργιος
175. * Πλάτων Νικόλαος
176. * Πολίτης Λῖνος Ν.
177. * Πολυγένης 'Ιωάννης Κ.
178. Πουλιανὸς "Αρης
179. * Πουλόπουλος 'Απόστολος
180. Πουρναρόπουλος Γεώργιος
181. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη Εὐαγγελία
182. * Ρουμπάνης Γεώργιος
183. Ρωμιοπούλου Αἰκατερίνη
184. Σακελλαράκη-Σαπουνᾶ "Εφη
185. Σακελλαράκης 'Ιωάννης
186. Σακελλαρίου 'Αγνὴ
187. Σακελλαρίου Μιχαὴλ Β.
188. Σαραντόπουλος Κωνσταντῖνος
189. Σεργόπουλος Γεώργιος
190. Σῖνος Στέφανος
191. * Σκάσσης 'Ερρῖκος
192. Σκιλάρντι Δημήτριος
193. Σολομωνίδης Γεώργιος
194. * Σταθάτου 'Ελένη
195. * Σταθάτου Χριστίνα
196. Στασινοπούλου-Τουλούπα "Εβη
197. * Σταυρόπουλος Κωνσταντῖνος 'Αγγ.
198. * Στίκας Εὐστάθιος
199. * Συνοδινὸς 'Ελευθέριος
200. * Συριόπουλος Κωνσταντῖνος
201. * Σωτηρίου Μαρία
202. * Τεγοπούλου-'Ηλιοῦ 'Αλεξάνδρα
203. Τζαβέλλα Τερψιχόρη-Χαρὰ
204. Τζαννετᾶτος Θησεὺς
205. Τζεδάκις 'Ιωάννης
206. * Τοὺλ Χάρης
207. Τουράτσογλου 'Ιωάννης
208. * Τραυλὸς 'Ιωάννης Μ.
209. * Τριανταφυλλίδης Περικλῆς
210. Τριανταφυλλόπουλος 'Ιωάννης
211. Τσάκος Κωνσταντῖνος
212. Τσαντίλας 'Ιωάννης
213. * Τσιριντάνης 'Αλέξανδρος
214. * Τωμαδάκης Νικόλαος
215. Φατούρου-'Ησυχάκη Κάντω
216. * Φιλιππάκη Βαρβάρα
217. Φωτίου Κωνσταντῖνος
218. * Χαρίτος 'Ιωάννης
219. Χαρλαύτης Νικόλαος
220. Χατζῆ Δέσποινα
221. * Χατζηδάκης 'Εμμανουὴλ
222. * Χατζηκακίδης 'Αθανάσιος
223. Χουρμουζιάδης Γεώργιος
224. * Χατζηνικολάου "Αννα
225. * Χρήστου Χρύσανθος
226. * Χριστόπουλος Μιχαὴλ
227. Χριστόπουλος Παναγιώτης

ΝΕΟΙ ΕΤΑΙΡΟΙ

1. Βότση-Κρυστάλλη Καλλιόπη
2. Walter-Καρύδη 'Ελένη
3. Δεκουλάκου 'Ιφιγένεια
4. Δημακόπουλος 'Ιορδάνης
5. Ζίας Νικόλαος
6. Καλλιγᾶ Εἰρήνη
7. Καπετανάκης Ροῦσος
8. Καρέτσου-'Ιωαννίδου 'Αλεξάνδρα
9. Κριτζᾶς Χαράλαμπος
10. Λεμπέση 'Αγγελικὴ
11. Μαραγκοῦ Λίλα
12. Μιράσγεζη Δ. Μαρία
13. Μπούρα-Φιλιππίδου Λασκαρίνα
14. Oekland-Παπαδάκη Στυλιανὴ
15. Παναγιωτίδη Μαρία
16. Παρλαμᾶ Στυλιανὴ
17. Πετρονώτης 'Αργύρης
18. Τσιμπίδης-Πεντάζος Εὐάγγελος
19. Φαράκλας Νικόλαος
20. Χατζημιχάλη-Σβορώνου 'Ιωάννα

ΕΚΘΕΣΙΣ

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΑΥΤΗΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1976

Ἀγαπητοὶ Ἑταῖροι, Κυρίαι καὶ Κύριοι,

Ἀνερχόμενος διὰ 27ην φορὰν σήμερον τὸ βῆμα τοῦτο τῆς Ἑταιρείας μας, ἵνα λογοδοτήσω, θὰ προτάξω καὶ πάλιν, συμφώνως πρὸς τὸ ἐπικρατῆσαν σεβαστὸν ἔθιμον, τὴν εὐλαβῆ ἀνάμνησιν πρὸς τοὺς κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος ἐκλιπόντας ἑταίρους ἡμῶν.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ δύο προηγούμενα ἔτη μικρός, σχετικῶς, ὑπῆρξεν εὐτυχῶς ὁ κατάλογος τῶν ἑταίρων τοὺς ὁποίους ὁ θάνατος ἀπέδωκεν εἰς τὴν μητέρα γῆν.

Πρῶτον καὶ κυριώτερον ἐξ αὐτῶν θὰ ἀναφέρω μὲ βαθεῖαν θλῖψιν, τὸν ἐν ἀποστρατείᾳ ναύαρχον Κωνστ. Ἀλεξανδρῆν, σεμνὸν καὶ ἀφωσιωμένον στρατιώτην τῆς πατρίδος, ἐπὶ 20ετίαν καὶ πλέον διατελέσαντα σύμβουλον τῆς Ἑταιρείας, συνάμα δὲ καὶ δόκιμον συγγραφέα δύο ἀξιολόγων ἀρχαιολογικῶν μελετῶν, μιᾶς περὶ τῆς θαλασσίας δυνάμεως εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ δευτέρας περὶ τῆς αὐτῆς δυνάμεως εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, αἵτινες ἀμφότεραι ἔτυχον πολὺ εὐμενοῦς κριτικῆς ἐκ μέρους τῶν εἰδημόνων.

Δευτέρα ὀδυνηρὰ διὰ τὴν Ἑταιρείαν ἀπώλεια ὑπῆρξεν ὁ πρόωρος καὶ τραγικὸς ἐξ αὐτοκινητιστικοῦ δυστυχήματος προελθὼν θάνατος τοῦ διεθνοῦς κύρους λαογράφου καθηγητοῦ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ Γ. Μέγα.

Πολὺ μᾶς ἐλύπησεν ἐπίσης ὁ θάνατος τοῦ διακεκριμένου οἰκονομολόγου Ἀλεξ. Γαζῆ, τοῦ ἐγκρίτου δικηγόρου Ν. Ἐξάρχου, τῆς

φιλολόγου καθηγητρίας Εὐανθίας Δουκάκη καὶ τοῦ λεπταισθήτου φιλοτέχνου Λουκᾶ Μπενάκη, οἵτινες πάντες μὲ πολλὴν στοργὴν καὶ θερμὸν ἐνδιαφέρον παρηκολούθησαν τὸ ἔργον τοῦ ἡμετέρου ἐθνικοῦ ἱδρύματος.

Μετὰ τὴν ἀνωτέρω λυπηρὰν εἰσαγωγὴν θὰ ἔλθωμεν τώρα εἰς τὸ κύριον ἔργον τῆς Ἑταιρείας, ἤτοι τὸ ἀνασκαφικόν, τὸ ὁποῖον θὰ παρακολουθήσωμεν, ὡς συνήθως, ἀρχίζοντες ἀπὸ τὴν Ἀττικὴν καὶ ὁδεύοντες πρὸς τὴν Βοιωτίαν καὶ Θεσσαλίαν, Ἤπειρον, Μακεδονίαν καὶ Θράκην, ἵνα κατέλθωμεν ἔπειτα εἰς τὴν Πελοπόννησον διὰ νὰ πλεύσωμεν πρὸς τὰς Κυκλάδας, τὴν Δωδεκάνησον καὶ τὴν Κρήτην.

(Ἕπεται ἡ ἔκθεσις περὶ τῆς ὁποίας βλ. τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1976).

. . . .

. . . .

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Παρένθ. πίν. Α' καὶ πίν. 1 - 24)

Ἐσυνεχίσθη διὰ δεύτερον ἔτος ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφή, ἔρευνα καὶ μελέτη τοῦ Ραμνοῦντος ὑπὸ τοῦ ὑπογραφομένου, μὲ συνεργάτας τὴν κ. Ἑλένην Θεοχαράκη καὶ τὸν ζωγράφον κ. Κωστῆν Ἠλιάκην, τῶν ὁποίων ἡ βοήθεια καὶ ἡ συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν προβλημάτων τῆς ἀνασκαφῆς ὑπῆρξε πολύτιμος.

Εἰς τὰς δαπάνας τῆς ἀνασκαφῆς γενναίως συνέβαλεν ἡ Γενικὴ Διεύθυνσις Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως, σημαντικὴν δὲ βοήθειαν προσέφερεν ὁ Διευθυντὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου κ. Ν. Γιαλούρης θέσας εἰς τὴν διάθεσίν μου εἰδικευμένον προσωπικὸν χάρις εἰς τὸ ὁποῖον κατέστη δυνατὴ ἡ ἀναστήλωσις τοῦ μνημείου τοῦ Διογείτονος.

Ἡ ἀνασκαφὴ καὶ ἡ ἔρευνα ἐξετάθη κατὰ τὸ 1976 εἰς τὴν Νοτίαν καὶ τὴν Βορείαν Ἱερὰν Ὁδὸν καὶ εἰς τὸ Φρούριον.

ΝΟΤΙΑ ΙΕΡΑ ΟΔΟΣ

Διὰ τῆς ἐπισημάνσεως καὶ τῆς ἐρεύνης περιβόλων παρὰ τὴν Νοτίαν Ἱερὰν Ὁδὸν κατέστη δυνατὸν νὰ ὁρισθῇ μετ' ἀκριβείας ἡ χάραξις ταύτης, ἀπὸ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως μέχρι τοῦ τελευταίου ὁρατοῦ περιβόλου τῆς πεδιάδος τοῦ Ραμνοῦντος. Τὰ μνημεῖα τῶν ὁποίων ἐξηκριβώθη ἡ ὕπαρξις δηλοῦνται εἰς τὸ τοπογραφικὸν σχέδιον τῆς περιοχῆς, τὸ πρῶτον πλῆρες, τὸ ὁποῖον παρατίθεται ἐνταῦθα (παρένθ. πίν. Α').

Ἡ περιγραφὴ τῶν περιβόλων γίνεται πάντοτε κατὰ σειράν, τῆς Νοτίας Ὁδοῦ ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον, τῆς Βορείας ἀπὸ Νότου πρὸς Βορρᾶν.

Ο ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΤΟΥ ΕΥΚΟΛΟΥ

Ἡ ὀνομασία τοῦ περιβόλου ὁ ὁποῖος θὰ περιγραφῇ, κατὰ ποσοστὸν μόνον ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν πραγματικότητα, διότι βασίζεται εἰς δύο θραύσματα στήλης συγκολλώμενα καὶ εὑρεθέντα εἰς τὴν ἀνασκαφήν του, σῴζοντα δὲ τὸ ὄνομα [Ε]*ὔκολο*[ς]. Ὁ περίβολος εὑρίσκεται εἰς ἀπόστασιν 3 μ. πρὸς Βορρᾶν τοῦ περιβόλου τοῦ Εὐφράνορος (ΠΑΕ 1975, 6 - 11 καὶ ἐνταῦθα) καὶ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς Ἱερᾶς Ὁδοῦ. Τούτου διεκρίνετο ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους τμῆμα τοῦ πωρίνου θεμελίου τοῦ ἐπιτυμβίου ναΐσκου του. Ἡ ἀνασκαφὴ

τοῦ περιβόλου καὶ τοῦ πρὸ αὐτοῦ τμήματος τῆς Ἱερᾶς Ὁδοῦ ἀπεκάλυψε τὸν μέγαν βαθμὸν συλήσεως καὶ καταστροφῆς του. Οὕτω διετηρήθη κατὰ χώραν

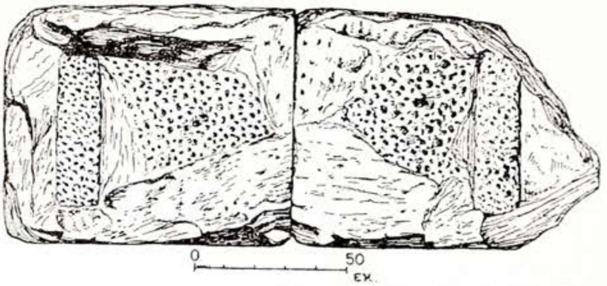

Εἰκ. 1. Ἡ βάσις τοῦ ἐπιτυμβίου ναΐσκου τοῦ περιβόλου τοῦ Εὐκόλου.

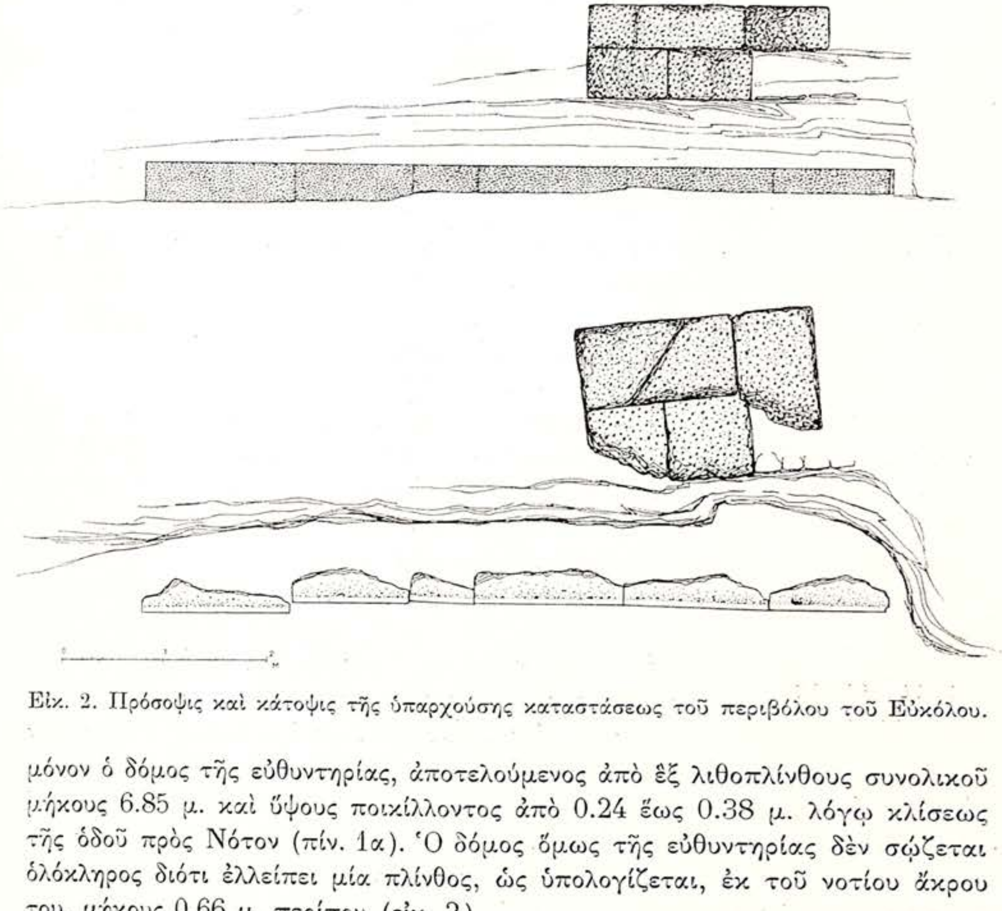

Εἰκ. 2. Πρόσοψις καὶ κάτοψις τῆς ὑπαρχούσης καταστάσεως τοῦ περιβόλου τοῦ Εὐκόλου.

μόνον ὁ δόμος τῆς εὐθυντηρίας, ἀποτελούμενος ἀπὸ ἓξ λιθοπλίνθους συνολικοῦ μήκους 6.85 μ. καὶ ὕψους ποικίλλοντος ἀπὸ 0.24 ἕως 0.38 μ. λόγῳ κλίσεως τῆς ὁδοῦ πρὸς Νότον (πίν. 1α). Ὁ δόμος ὅμως τῆς εὐθυντηρίας δὲν σῴζεται ὁλόκληρος διότι ἐλλείπει μία πλίνθος, ὡς ὑπολογίζεται, ἐκ τοῦ νοτίου ἄκρου του, μήκους 0.66 μ. περίπου (εἰκ. 2).

Ὁ περίβολος, ὡς ἐλέχθη, ἔχει ὑποστῆ μεγάλην καταστροφήν, αἱ λιθόπλινθοί του ὅμως σῴζονται, κατὰ μικρὸν ποσοστόν, ἐξ ὅλων τῶν δόμων καὶ τῆς ἐπιστέψεως, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἀναπαράστασίς του (εἰκ. 3).

Ὁ πρῶτος ὑπὲρ τὴν εὐθυντηρίαν δόμος εἶχεν ὕψος 0.53 μ. ἐσώθη δὲ ἐξ αὐτοῦ μόνον ἡ βορεία γωνιαία πλίνθος πλάτους 0.65 μ. Ἐὰν ἀποκαταστήσωμεν καὶ εἰς τὴν νοτίαν γωνίαν ὁμοίου πλάτους πλίνθον, τὸν ἐνδιάμεσον χῶρον κατα-

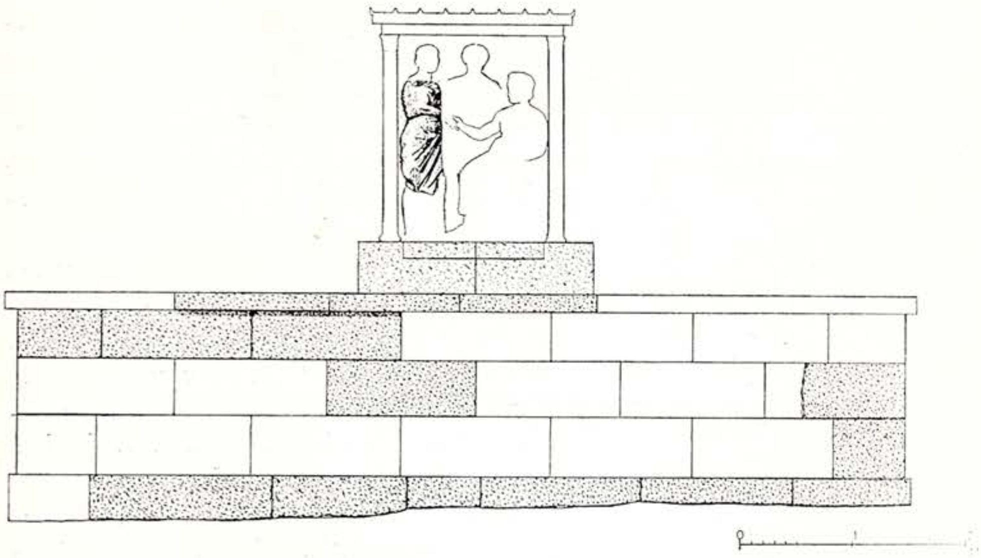

Εἰκ. 3. Ἀναπαράστασις τοῦ περιβόλου τοῦ Εὐκόλου.

λαμβάνουν τότε πέντε πλίνθοι μήκους 1.20 μ. - 1.28 μ. περίπου, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι εἰς τὰ μνημεῖα αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ἐν Ραμνοῦντι τοὐλάχιστον, δὲν τηρεῖται τὸ ἰσομέγεθες τῶν λιθοπλίνθων ἑκάστου δόμου. Ὁ δεύτερος δόμος ἔχει ὕψος 0.49 μ. Ἐξ αὐτοῦ σῴζεται ἡ βορεία γωνιαία πλίνθος σῳζομένου μήκους 0.94 μ. καὶ ἑτέρα ἀκεραία μήκους 1.24 μ. Ἐκ τοῦ τρίτου δόμου ὕψους 0.43 μ. σῴζονται τρεῖς πλίνθοι ἐκ τοῦ νοτίου τμήματος αὐτοῦ συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς γωνιαίας συνολικοῦ μήκους 3.11 μ. Ἐκ τῆς ἐπιστέψεως, ὀρθογωνίου τομῆς, ὕψους 0.16 μ., σῴζονται τρεῖς πλάκες συνολικοῦ μήκους 3.47 μ. Εἰς τὴν ἐνταῦθα ἀναπαράστασιν αὕτη ἐξέχει κατὰ τὴν πρόσοψιν καὶ πλευρικῶς, ὡς συμβαίνει, ἐν Ραμνοῦντι, εἰς τὸν περίβολον τοῦ Διογείτονος. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν λιθοπλίνθων εἶναι εἰργασμένη διὰ λεπτοῦ βελονίου.

Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους καὶ πρὸ τοῦ μνημείου εὑρέθησαν δύο συναρμόζοντα τμήματα βάσεως ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου ὕψους 0.46 μ. καὶ πλάτους 0.98 (τὸ ἀριστερὸν)-1 μ. (τὸ δεξιόν). Ἐμπρὸς εἶναι λοξότμητος ἐπὶ μήκους 1.16 μ. (εἰκ. 1). Ἔμπροσθεν τοῦ περιβόλου, καὶ ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου ἐπιπέδου τῆς

Ἱερᾶς Ὁδοῦ εὑρέθη τεμάχιον ἐκ τοῦ ἄκρου τοῦ πεδίου ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου, τὸ ὁποῖον ἁρμόζει εἰς δύο θραύσματα ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ ἄκρου μεγάλου ἀναγλύφου, τὰ ὁποῖα εἰκονίζουν ἱσταμένην ἀνδρικὴν μορφὴν λίαν ἐφθαρμένην· ταύτης ἡ κεφαλὴ ἦτο ἔνθετος (πίν. 1β). Τὸ ἀνάγλυφον ἐμνημονεύθη ἐν ΠΑΕ 1975, 10 ὡς εὑρισκόμενον παρὰ τὸν περίβολον τοῦ Εὐφράνορος, προέρχεται δὲ πιθανώτατα ἐκ τῆς ἀρχαιοκαπηλικῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1879 (Lolling, AM 4, 1879, 281).

Εἰς τὴν ἐνταῦθα διδομένην κάτοψιν τοῦ περιβόλου τὸ πώρινον θεμέλιον διὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ ἐπιτυμβίου ναΐσκου καταλαμβάνει τὸ βόρειον μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ περιβόλου ἐνῷ εἰς τὴν ἀναπαράστασιν ὁ ναΐσκος ἐτέθη εἰς τὸ μέσον. Τοῦτο ἐγένετο οὕτω διότι, πιθανῶς, ὁλόκληρον τὸ πλάτος τοῦ περιβόλου, ἐσωτερικῶς, κατελαμβάνετο ὑπὸ τοῦ πωρίνου θεμελίου, ὡς εἰς τὸν περίβολον τοῦ Διογείτονος, τὸ ὁποῖον κατεστράφη κατὰ τὸ μέγιστον αὐτοῦ. Εἰς τὸν περίβολον τοῦ Διογείτονος εἷς ναΐσκος εὑρίσκεται εἰς τὸ νότιον μέρος αὐτοῦ, ὑπάρχει ὅμως καὶ δεύτερος εἰς τὸ μέσον.

Τὰ εὑρήματα τῆς ἀνασκαφῆς δὲν εἶναι σημαντικά, δεικνύουν ὅμως ὅτι ἐπὶ τοῦ περιβόλου ὑπῆρχον ἀνάγλυφα, λίθινα ἀγγεῖα καὶ στῆλαι. Ταῦτα εἶναι: ἀρ. 284: Δεξιὸς ἀγκών, μέχρι τοῦ μέσου τοῦ πήχεως, γυμνῆς χειρὸς μήκους 0.22 μ. 285: Δεξιὰ ἄκρα χεὶρ ἀπὸ τοῦ καρποῦ μέχρι τοῦ μέσου τῆς πρώτης φάλαγγος τῶν δακτύλων, εἰς χειραψίαν μετ' ἄλλης χειρὸς τῆς ὁποίας σῴζονται μόνον τὰ δάκτυλα, μήκους 0.12 μ. 286: Μικρὸς δάκτυλος δεξιᾶς χειρός, μήκους 0.09 μ. 287: Τὸ ἐμπρόσθιον ἄκρον ποδὸς φέροντος ὑπόδημα, ἐπὶ πλίνθου, μικρᾶς μορφῆς, διαστ. 0.13 × 0.16 μ. 288: Τὸ ἥμισυ κυκλικοῦ ποδὸς μαρμαρίνου ἀγγείου ὕψ. 0.17 μ. 289: Τεμάχια μολυβδοχοήσεως, πιθανῶς ἐκ τοῦ ἀναγλύφου ἢ στήλης τοῦ περιβόλου. 290: Δύο θραύσματα συγκολλημένα στήλης, μήκους 0.31, ὕψους 0.10 καὶ πάχους 0.125 μ. φέροντα λείψανα ἐπιγραφῆς ὕψ. γρ. 0.018 (ο) - 0.025 (Λ). Τὸ ἀριστερὸν τεμάχιον εὑρέθη εἰς τὸν χῶρον τοῦ περιβόλου, ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους ὅμως.

1 [- - - - - - - - - - -]
[Ῥ]*αμν*[ούσιος]
3 [Ε]*ὔκολο*[ς- - - - -]
[Ῥαμνούσιος;]

291: Θραῦσμα στήλης (;) ὕψ. 0.085, μήκ. 0.19, πάχ. 0.07 μ. ἐπὶ τοῦ ὁποίου σῴζονται τὰ γράμματα *ΕΔΗ* ὕψ. 0.023 - 0.025 μ., λείψανα ὀνόματος λ.χ., [Μεν]*έδη*[μος - - -]. 292: Θραῦσμα στήλης (;) ὕψ. 0.15, πλ. 0.16, πάχ. 0.06 μ. Ἐπ' αὐτοῦ σῴζονται τὰ λείψανα, ὕψους 0.025 μ., τῶν γραμμάτων *ΡΑΝΩ* τὰ ὁποῖα δύνανται νὰ συμπληρωθοῦν [Εὐφ]*ράνω*[ρ- -]. Ἐὰν ἡ συμπλήρωσις εἶναι ὀρθή, τότε τὸ θραῦσμα αὐτὸ θὰ ἀνήκῃ εἰς τὸν γειτονικὸν περίβολον τοῦ Εὐφράνορος.

Ο ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΤΟΥ ΕΥΦΡΑΝΟΡΟΣ

Τοῦ κατὰ τὴν περυσινὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον ἐρευνηθέντος περιβόλου τοῦ Εὐφράνορος (ΠΑΕ 1975, 6-11), ἐγένετο ἐφέτος συμπληρωματικὴ ἔρευνα, μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν ἐπὶ τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ λιθοπλίνθων. Ἀνεσκάφησαν αἱ μικραὶ ἐπιχώσεις τῆς ὁδοῦ μὲ τὴν ἐλπίδα, κυρίως, εὑρέσεως τοῦ ἐλλείποντος μέρους τῆς βάσεως, ἥτις ἔφερε (ΠΑΕ 1975, 7-8, πίν. 3) πεντάστιχον ἐπί-

Εἰκ. 4. Ἀναπαράστασις τοῦ περιβόλου τοῦ Εὐφράνορος.

γραμμα. Ἡ ἔρευνα ὅμως ἀπέβη ἄκαρπος διότι οὐδὲν ἀπέδωσεν ἡ ἀνασκαφή. Ὁπωσδήποτε δὲν ἐγκαταλείπω τὴν ἐλπίδα εὑρέσεως, ἔστω εἰς τεμάχια, τοῦ ὑπολοίπου μέρους τῆς βάσεως, διότι ἡ περὶ τὸν περίβολον περιοχὴ καλυπτομένη ὑπὸ πυκνῶν σχίνων χρῄζει ἐρεύνης. Ἡ μετακίνησις τῶν λιθοπλίνθων ἐπέτρεψε τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ περιβόλου, ἡ ὁποία παρατίθεται. Εἰς ταύτην ἔχω νὰ παρατηρήσω (εἰκ. 4) ὅτι ὁ ἐν μέρει σῳζόμενος τόρμος τῆς φερούσης τὸ ἐπίγραμμα βάσεως δὲν φαίνεται νὰ ἐπιτρέπῃ τὴν ἀναπαράστασιν ναΐσκου ἀλλὰ στήλης, πιθανώτατα δὲ ἦτο ἱδρυμένη εἰς αὐτὴν ἡ μεγάλη στήλη τοῦ περιβόλου.

ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΜΕΝΕΣΤΙΔΟΥ

Εἰς ἀπόστασιν 8 μ. ἀπὸ τοῦ περιβόλου τοῦ Εὐφράνορος, νοτίως αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς Νοτίας 'Ιερᾶς 'Οδοῦ ἀπεκαλύφθη περίβολος σχεδὸν καθ' ὁλοκληρίαν κατεστραμμένος. Πυκνότατα σχῖνα ἐφύοντο ἐπ' αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τῆς πρὸ αὐτοῦ ὁδοῦ. 'Η ἀθλία ὄψις τῶν καταφανῶς ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων κατ' ἐπανάληψιν διασαλευθέντων ἐρειπίων δὲν προοιώνιζεν εὐτυχῆ ἀποτελέσματα, διὰ μίαν φορὰν

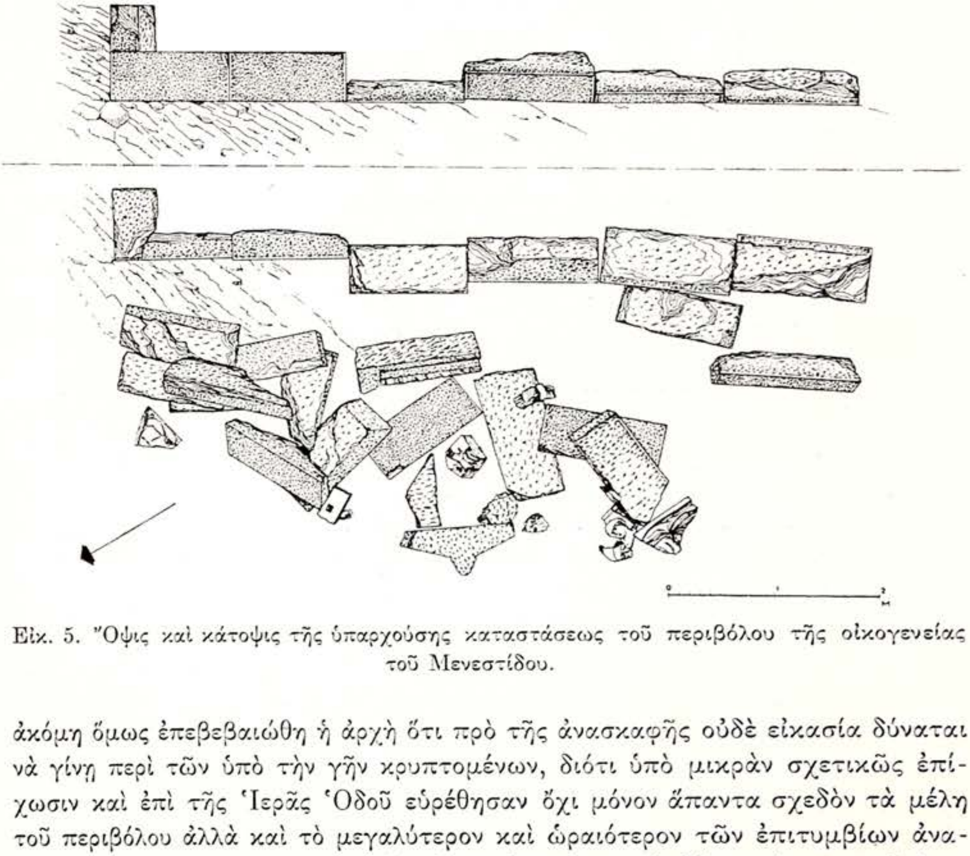

Εἰκ. 5. Ὄψις καὶ κάτοψις τῆς ὑπαρχούσης καταστάσεως τοῦ περιβόλου τῆς οἰκογενείας τοῦ Μενεστίδου.

ἀκόμη ὅμως ἐπεβεβαιώθη ἡ ἀρχὴ ὅτι πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς οὐδὲ εἰκασία δύναται νὰ γίνῃ περὶ τῶν ὑπὸ τὴν γῆν κρυπτομένων, διότι ὑπὸ μικρὰν σχετικῶς ἐπίχωσιν καὶ ἐπὶ τῆς 'Ιερᾶς 'Οδοῦ εὑρέθησαν ὄχι μόνον ἅπαντα σχεδὸν τὰ μέλη τοῦ περιβόλου ἀλλὰ καὶ τὸ μεγαλύτερον καὶ ὡραιότερον τῶν ἐπιτυμβίων ἀναγλύφων τοῦ Ραμνοῦντος, μέρος δὲ αὐτοῦ ἀπετέλουν τὰ δύο τμήματα τοῦ ἀναγλύφου ἀρ. 4901 τοῦ 'Εθνικοῦ Μουσείου (Sybel, 2123 - 2124, Conze, 491, πίν. CXII).

Τοῦ περιβόλου ἀποτελουμένου ἐκ τριῶν δόμων καὶ ὀρθογωνίου ἐπιστέψεως, εὑρέθη κατὰ χώραν ὁ κατώτατος δόμος, ἑδραζόμενος ἀμέσως ἐπὶ τοῦ σκληροῦ βράχου, καὶ ἡ βορεία γωνιαία τοῦ δευτέρου δόμου. Πρὸ τοῦ περιβόλου, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ, εὑρίσκοντο καὶ αἱ λοιπαὶ λιθόπλινθοι αὐτοῦ, μὲ τὴν ἐξαίρεσιν μόνον

ἀνὰ μιᾶς πλίνθου τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου δόμου (τῶν ἀκραίων νοτίων), δύο πλακῶν τῆς ἐπιστέψεως (τῶν δύο κεντρικῶν) καὶ τοῦ δεξιοῦ ἡμίσεος τῆς βάσεως τῆς ἀναγλύφου στήλης τοῦ περιβόλου (εἰκ. 5, πίν. 1γ).

Ὁ περίβολος εἶχε μῆκος 7.50 καὶ ὕψος 1.70 μ., ἤτοι ὕψος 0.54 μ. ὁ πρῶτος δόμος (ἓξ πλίνθοι), 0.50 μ. ὁ δεύτερος δόμος (ἑπτὰ πλίνθοι), 0.50 μ. ὁ τρίτος δόμος (ἓξ πλίνθοι) καὶ 0.16 μ. ἡ ὀρθογωνία ἐπίστεψις (τέσσαρες πλάκες). Ἡ ἐπιφάνεια τῶν λιθοπλίνθων εἶναι εἰργασμένη μὲ τὸ βελόνι, λεία δὲ εἶναι στενὴ

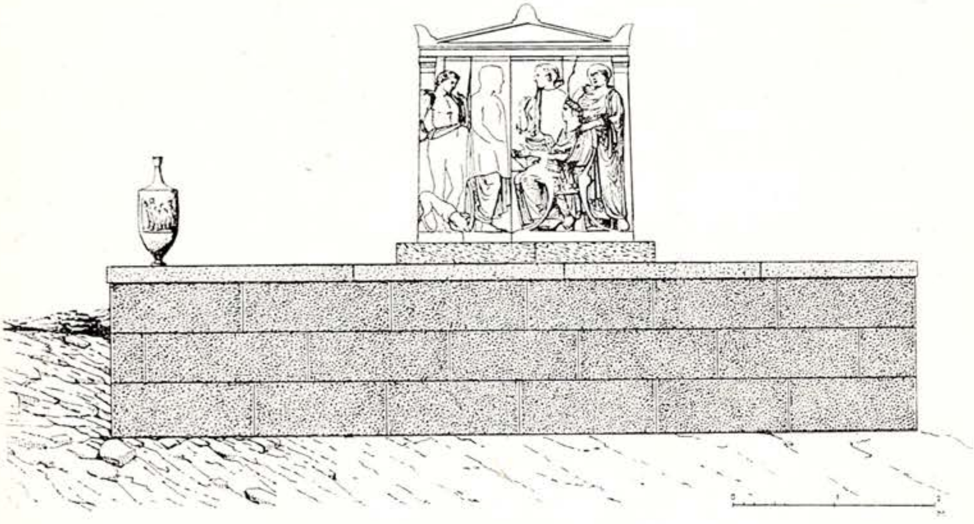

Εἰκ. 6. Ἀναπαράστασις τοῦ περιβόλου τῆς οἰκογενείας τοῦ Μενεστίδου.

ταινία παρὰ τοὺς καθέτους ἁρμοὺς καὶ τὴν βορείαν καὶ νοτίαν κάθετον παρυφὴν τοῦ περιβόλου.

Εἰς τὸ μέσον τοῦ περιβόλου ἦτο ἱδρυμένη ἡ μεγάλη ἀνάγλυφος στήλη αὐτοῦ, ἐπὶ βάσεως ὕψους 0.22 μ. ἀποτελουμένης ἐκ δύο τεμαχίων, τοῦ ἀριστερὰ μήκους 1.26 μ., τοῦ δεξιὰ 1.14 μ. περίπου. Ἐπὶ τῆς ἀκραίας, ἀπὸ Βορρᾶ, πλακὸς τῆς ἐπιστέψεως, σχεδὸν εἰς τὸ ἄκρον αὐτῆς, ἦτο ἱδρυμένη μαρμαρίνη λήκυθος μετ' ἀναγλύφου παραστάσεως, διασωθεῖσα μὲ βαρείας βλάβας. Ὁ κυκλικὸς τόρμος διὰ τὴν στερέωσιν αὐτῆς ἔχει διάμετρον 0.16 μ. καὶ βάθος 0.5 μ. (εἰκ. 6).

Ὡς ἐλέχθη ἤδη τὰ μόνα εὑρήματα ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ περιβόλου ἦσαν ἡ μεγάλη ἀνάγλυφος στήλη του καὶ μαρμαρίνη λήκυθος μετ' ἀναγλύφου παραστάσεως. Τὰ τεμάχια τῆς στήλης καὶ τοῦ μονολίθου, ἐξ ἄλλου τεμαχίου μαρμάρου, ἀετώματος αὐτῆς εὑρέθησαν ἐπὶ τῆς Ἱερᾶς Ὁδοῦ, μεταξὺ τῶν πλίνθων τοῦ περιβόλου (πίν. 2α).

Τοῦ ἀναγλύφου δύο τεμάχια (Ἐθν. Μουσεῖον ἀρ. 4901) ἦσαν γνωστὰ ἀπὸ

τοῦ 1879. Ταῦτα εἶχον εὑρεθῆ ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων ἐν Ραμνοῦντι κατὰ τὴν μεγάλην των ἐπιδρομὴν τοῦ 1879 καὶ εἶχον πωληθῆ εἰς τὴν 'Αρχαιολογικὴν 'Υπηρεσίαν. Σήμερον ἡ στήλη ὡς ἀποκαθίσταται, ὄχι πλήρως, διὰ τῆς συναρμογῆς τῶν δύο παλαιῶν καὶ πλῆθους νέων τεμαχίων, ἐξ ὧν εἴκοσιν ἀποτελοῦν τὸ οὐσιῶδες μέρος αὐτῆς, ἔχει ὡς ἑξῆς, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι αἱ διδόμεναι γενικαὶ διαστάσεις δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβεῖς διότι δὲν ἔχει ἀκόμη συγκολληθῆ. Τὸ καθαρὸν ὕψος τοῦ ἀναγλύφου (ἀρ. 302) εἶναι ± 2 μ., τὸ πλάτος, ἄνω 1.94 μ., κάτω 2 μ., τὸ δὲ πάχος 0.20 μ. 'Αποτελεῖται ἐκ δύο πλακῶν πλάτους 0.82 - 0.86 μ. (ἀριστερά), 1.12 - 1.16 (δεξιά). 'Επὶ τοῦ ἐν παραστάσι ἀναγλύφου λήγοντος ἄνω εἰς κυμάτιον ἐστηρίζετο διὰ σιδηρῶν ἐμβόλων ἀέτωμα μονόλιθον, σήμερον θραυσμένον εἰς δύο καὶ ἐλλιπὲς δεξιά, ὕψους μεγίστου 0.53 μ. καὶ πλάτους 2.04 μ., πάχους δὲ 0.20 μ., τοῦ ὁποίου τὰ ἀκρωτήρια ἔφερον γραπτὰ ἀνθέμια μὴ δηλούμενα εἰς τὴν ἀναπαράστασιν.

'Επὶ τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ ἀετώματος (ἀρ. 301), ὕψους 0.065 μ., εἶναι χαραγμένα κατὰ σειράν, ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά (πίν. 2β, 4α), διὰ γραμμάτων ὕψους 0.02 - 0.025 μ., τὰ ἑξῆς τέσσαρα ὀνόματα (σημειωτέον ὅτι τὰ πατρώνυμα εἶναι χαραγμένα στοιχηδὸν ἐν σχέσει μὲ τὰ ὀνόματα):

Μενεσθεὺς
Μενεστίδο
2 *Μενεσθένης*
Μενεστίδο
3 *Καλλιστὼ*
Μενεστίδο
4 *Ναυσιπτολέμ[η]*
Μενεστίδο γυ[νὴ]
5 [- - - - - - - - - - -]
[- - - - - - - - - - -]

Εἰς τὸ ἄκρον δεξιὸν τοῦ ἐπιστυλίου θὰ ἦτο χαραγμένον, ὑποθέτω, τὸ ὄνομα τῆς τρίτης γυναικὸς τῆς παραστάσεως, πιθανώτατα ἑτέρας ἀδελφῆς. Οὕτω ἡ παράστασις εἰκόνιζε τοὺς δύο ἀδελφοὺς Μενεσθέα καὶ Μενεσθένη, τὰς δύο ἀδελφάς των Καλλιστὼ καί [- - - - - - -] καὶ τὴν μητέρα των Ναυσιπτολέμην. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι ὁ πατὴρ Μενεστίδης ἀπουσιάζει ἐκ τοῦ ἀναγλύφου καί, πιθανώτατα, ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς.

Εἰς τὸν χῶρον τοῦ περιβόλου τοῦ 'Αθηνοδώρου (Πετράκος, ΠΑΕ 1975, 29) εὑρέθη ἡ ἐπιγραφὴ IG II^2 7341 (Pouilloux, La Forteresse ἀρ. 58) μὲ δύο ὀνόματα ὧν τὸ ἕτερον ἔχει ὡς ἑξῆς: [Μ]*ενεσθεὺς* [Μ]*ενεσθίδου* ['Ρ]*αμνού-σιο*[ς]. Περὶ τῆς ἐναλλαγῆς σθ-στ βλ. Buck, Greek Dialekts, 72.

Ἡ παράστασις τοῦ ἀναγλύφου, χρονολογουμένου εἰς τοὺς περὶ τὸ 380 - 370 π.Χ. χρόνους, ἔχει, συνοπτικῶς, ὡς ἑξῆς (πίν. 3, 4α-β, 5α-β): Ἐθν. Μουσ. ἀρ. 4901 + ἀποθ. Ραμνοῦντος 171 (παλαιὸν τεμάχιον τοῦ ἀναγλύφου εὑρεθὲν εἰς τὸν χῶρον τοῦ περιβόλου τὸ 1960) +302 (τὰ νέα τεμάχια). Μεταξὺ δύο ἀναγλύφων παραστάδων εἰκονίζονται πέντε πρόσωπα. Δεξιὰ γυνὴ καθημένη ἐπὶ κλισμοῦ βλέπει ἀριστερὰ καὶ τείνει τὴν δεξιὰν μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἄνω. Ὀπίσω αὐτῆς ἵσταται ἄλλη γυνὴ ἡ ὁποία ἀκκουμπᾷ τὴν ἀριστερὰν ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου τῆς καθημένης, πρὸ αὐτῆς δέ, τῆς ἱσταμένης, ὑπάρχει τρίτη γυνὴ ἐστραμμένη ἐπίσης ἀριστερά, μὲ τὴν κεφαλὴν ἐντελῶς κατὰ κρόταφον. Πρὸ τῶν γυναικῶν ὑπάρχουν δύο ἄνδρες ἐστραμμένοι δεξιά. Τοῦ πρώτου σῴζεται τὸ ἀπὸ τῶν γονάτων καὶ κάτω μέρος τοῦ σώματος. Παρὰ τοὺς πόδας του κεφαλὴ κυνὸς ἰχνηλατοῦντος. Ὀπίσω αὐτοῦ, εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τοῦ ἀναγλύφου, σῴζεται τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος ἐφήβου, μετὰ τῆς κεφαλῆς, μὲ τὸ ἱμάτιον ἐπὶ τοῦ ὤμου καὶ τὸ στῆθος γυμνόν.

Ἡ παρατιθεμένη φωτογραφία δεικνύει συνηρμοσμένα τὰ μεγάλα τεμάχια τοῦ ἀναγλύφου, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὰ εὑρεθέντα τὸ 1879. Ὑπάρχει ἀκόμη πλῆθος θραυσμάτων τὰ ὁποῖα θὰ συγκολληθοῦν, τότε δὲ ἡ παράστασις θὰ εἶναι πληρεστέρα. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν πέριξ τοῦ περιβόλου χῶρον πιστεύω ὅτι θὰ εὑρεθοῦν καὶ ἄλλα θραύσματα ὅταν συνεχισθῇ ἡ ἔρευνα καὶ κοποῦν τὰ σχίνα τὰ ὁποῖα τὸν καλύπτουν.

Ἡ λήκυθος τοῦ περιβόλου εὑρέθη ἐπὶ τῆς Ἱερᾶς Ὁδοῦ καὶ πρὸ τοῦ σημείου περίπου ὅπου ἦτο ἱδρυμένη. Αὕτη (ἀρ. 303) ἔχει ὕψος 0.85 μ., μεγ. διάμ. 0.365 μ. καὶ εἶναι ἐλλιπὴς τὸν λαιμόν, τὴν λαβὴν καὶ τὸν πόδα πλὴν τῆς γενικῆς μεγάλης φθορᾶς τὴν ὁποίαν ἔχει ὑποστῆ. Ἐπὶ τῆς κοιλίας ὑπάρχει ἀνάγλυφος παράστασις ἀριστερὰ ἀνδρὸς ἱσταμένου καὶ στηριζομένου ἐπὶ ράβδου πρὸ τοῦ ὁποίου τρεῖς ἄλλαι ἱστάμεναι μορφαί, τῶν ὁποίων σῴζονται οἱ πόδες ἀπὸ τῶν γονάτων καὶ τῶν δύο καὶ αἱ ἐφθαρμέναι κεφαλαί. Τὸ ὑπόλοιπον σῶμά των εἶναι κατεστραμμένον λόγῳ ἀποπείρας κοπῆς τῆς ληκύθου εἰς δύο (πίν. 6α).

ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΚΥΚΛΙΚΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ Εἰς ἀπόστασιν 55 μ. πρὸς Νότον τοῦ περιβόλου τοῦ Εὐφράνορος, ἀρχαιοκαπηλικὸς λάκκος ὡδήγησεν εἰς τὴν εὕρεσιν τῶν θεμελίων κυκλικοῦ περιβόλου διαμέτρου 3.90 μ. Σῴζεται τμῆμα τῆς εὐθυντηρίας ἐξ ἁδρῶς κατειργασμένων μαρμαρολίθων καὶ τὸ ἥμισυ καὶ πλέον τοῦ πρώτου δόμου ἀποτελουμένου ἐξ εἰργασμένων μαρμαροπλίνθων μὲ καμπύλην τὴν ἐξωτερικὴν πλευράν. Αἱ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν βλέπουσαι πλευραὶ τῶν μαρμαροπλίνθων αὐτῶν εἶναι σχεδὸν ἀκατέργαστοι ἐνῷ ἡ ἄνω ἐπιφάνειά των εἶναι καλῶς εἰργασμένη μὲ τὸ βελόνι.

Ἐκ τῆς ἀνωδομίας σῴζονται ἀκόμη ὀλίγαι μαρμαρόπλινθοι ἐξ ὧν ὅμως πρὸς τὸ παρὸν δὲν δύναται νὰ ἐξαχθῇ συμπέρασμα σχετικὸν μὲ τὸ ὕψος τοῦ περιβόλου. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ τοιχοδομία δὲν ἦτο ἰσόδομος.

Ἐκ τῆς ἐπιστέψεως σῴζεται μία πλὰξ μόνον χορδῆς 0.835 μ., βάθους 0.52 μ. (ἄνω) καὶ ὕψους 0.195 μ. Κατὰ τὴν στενὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν εἶναι λεία καὶ λοξή, μειουμένη πρὸς τὰ ἄνω (εἰκ. 7, πίν. 6β).

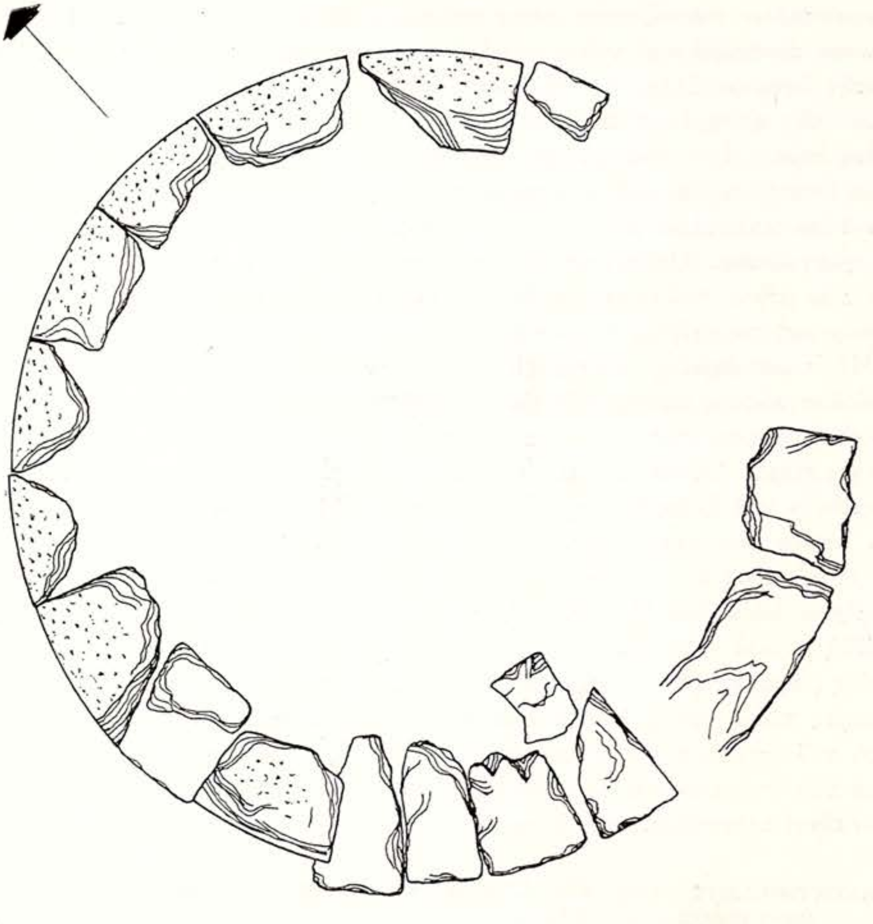

Εἰκ. 7. Κάτοψις κυκλικοῦ περιβόλου τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὁδοῦ.

ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ (ΣΠΙΘΑΡΙ ΜΑΖΙ)

Ἀνέκαθεν ἦτο θεατός, ἐντὸς πυκνοτάτων σχίνων, περίβολος ὀρθογώνιος πρὸς Νότον τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως καὶ εἰς ἀπόστασιν 1050 περίπου μ. ἀπὸ τοῦ ἀναλήμματος αὐτοῦ, εἰς τὴν θέσιν Σταυροδρόμι ἢ Σπιθάρι Μάζι (νερὸ ἢ γούρνα τοῦ Μάζι, τοῦ παρὰ τὸ Καπανδρίτι χωρίου, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνῆκε, κατὰ τὸν

παρελθόντα τοὐλάχιστον αἰῶνα, μέρος τῆς περιοχῆς τοῦ Ραμνοῦντος). Ὁ καθαρισμὸς ἀπὸ τῆς φυτείας καὶ ἡ ἀφαίρεσις μικρῶν ἐπιχώσεων εἰς ὡρισμένα σημεῖα, ἀπεκάλυψε κατὰ χώραν πλήρως τὴν εὐθυντηρίαν τοῦ περιβόλου, τέσσαρας λιθοπλίνθους τοῦ πρώτου δόμου καὶ τὴν γωνιαίαν νοτίαν τοῦ δευτέρου καὶ τελευταίου δόμου. Πρὸ τοῦ περιβόλου ἔκειτο μία λιθόπλινθος τοῦ δευτέρου δόμου καὶ δύο συνεχόμεναι πλάκες τῆς ἐπιστέψεως, ἡ νοτία γωνιαία καὶ ἡ παρ' αὐτήν.

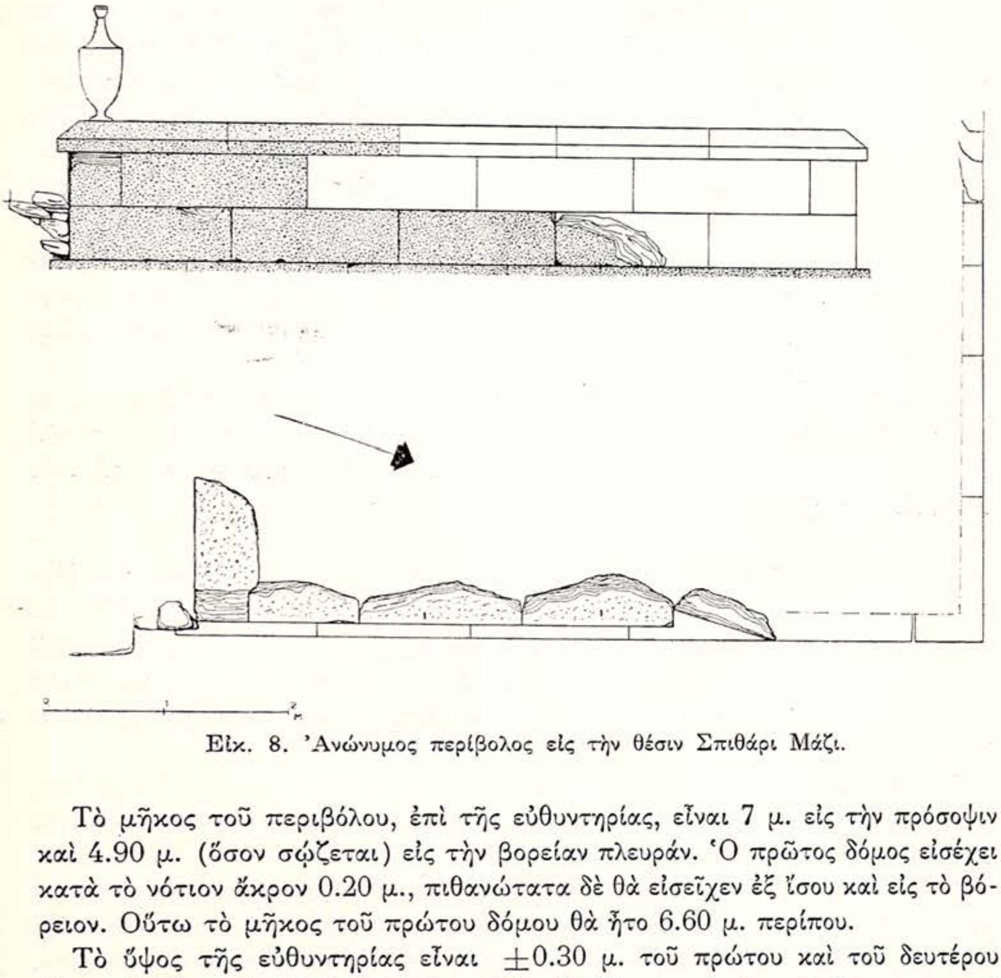

Εἰκ. 8. Ἀνώνυμος περίβολος εἰς τὴν θέσιν Σπιθάρι Μάζι.

Τὸ μῆκος τοῦ περιβόλου, ἐπὶ τῆς εὐθυντηρίας, εἶναι 7 μ. εἰς τὴν πρόσοψιν καὶ 4.90 μ. (ὅσον σῴζεται) εἰς τὴν βορείαν πλευράν. Ὁ πρῶτος δόμος εἰσέχει κατὰ τὸ νότιον ἄκρον 0.20 μ., πιθανώτατα δὲ θὰ εἰσεῖχεν ἐξ ἴσου καὶ εἰς τὸ βόρειον. Οὕτω τὸ μῆκος τοῦ πρώτου δόμου θὰ ἦτο 6.60 μ. περίπου.

Τὸ ὕψος τῆς εὐθυντηρίας εἶναι $\pm$0.30 μ. τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου δόμου 0.50 μ. Ἡ ἐπίστεψις ἔχει ὕψος 0.295 μ. καὶ εἶναι λοξότμητος κατὰ 0.18 μ. τοῦ ὕψους της, εἰς τὸ ἀνώτερον μέρος. Ἡ νοτία γωνιαία πλὰξ τῆς ἐπιστέψεως φέρει εἰς τὴν ἄνω αὐτῆς ἐπιφάνειαν καὶ πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν γωνίαν της, τόρμον κυκλικὸν διαμέτρου 0.19 μ. καὶ βάθους 0.07 μ. διὰ τὴν στερέωσιν

λιθίνου ἐπιτυμβίου ἀγγείου. Εἰς τὸ παρατιθέμενον σχέδιον (εἰκ. 8) ἀνεπαρεστάθη λήκυθος ὡς συνηθεστέρα τῆς λουτροφόρου.

Νοτίως τοῦ περιβόλου καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς αὐτὸν ὑπάρχει μικρὸν ἀρχαῖον ἀναλημματικὸν τοιχάριον τὸ ὁποῖον δεικνύει ὅτι ἐγένετο τομὴ εἰς τὸν ὁμαλῶς ὑψούμενον λόφον, εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο, διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ μνημείου (πίν. 7α).

Αἱ λιθόπλινθοι τοῦ περιβόλου δὲν συνεδέοντο μεταξύ των διὰ συνδέσμων ἀφ' ἑνὸς ἐκ λόγων οἰκονομίας, ἀφ' ἑτέρου διότι δὲν ἦσαν ἀπολύτως ἀναγκαῖοι λόγῳ τοῦ μικροῦ ὕψους του. Κατὰ διαστήματα ὅμως σῴζονται μοχλοβόθρια.

Τὸ κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν μέγα μῆκος τοῦ περιβόλου δεικνύει ὅτι τὸ ἔδαφος κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτὴν ἦτο ταπεινωμένον καὶ ἐχρειάζετο τοῖχος διὰ τὴν συγκράτησιν τῶν χωμάτων τοῦ τύμβου. Ὁπωσδήποτε δὲν σῴζονται λιθόπλινθοι οἱ ὁποῖοι νὰ ἐπιτρέπουν τὴν εἰκασίαν ὅτι καὶ κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν ὁ περίβολος ἦτο ἐπιμελῶς κατεσκευασμένος, ὡς εἰς τὴν πρόσοψιν.

Ἡ ὄψις τοῦ μνημείου εἶναι εἰργασμένη μὲ πολλὴν ἐπιμέλειαν μὲ λεπτὸ βελόνι, ὡς ὁ περίβολος τοῦ Ἀθηνοδώρου εἰς τὴν Βορείαν Ἱερὰν Ὁδόν.

Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπίχωσις ἔχει κατὰ μέγα μέρος ἀφαιρεθῆ, μεγάλην δὲ ζημίαν ὑπέστη τὸ μνημεῖον πρὸ ἐτῶν ὑπὸ μηχανικοῦ ἐκσκαφέως ὅστις κατέστρεψε τὸ βόρειον ἄκρον αὐτοῦ. Ἐπὶ τοῦ περιβόλου δὲν φαίνεται νὰ ἵστατο ἐπιτύμβιος ναΐσκος διότι οὐδὲν ἴχνος θεμελιώσεως δι' αὐτὸν ὑφίσταται.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν εὑρέθησαν δύο τεμάχια μαρμάρων ἐκ τοῦ ἄνω μέρους δύο στηλῶν σῴζοντα τὰ κυμάτια μὲ τὰ ὁποῖα ἐπεστέφοντο αὗται καὶ θραῦσμα ἐκ τοῦ σχεδὸν ὁλογλύφου ἀνθεμίου μεγάλης στήλης (ἀρ. 303 καὶ διὰ τὰ τρία θραύσματα ὁμοῦ).

ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ

Ὁ τελευταῖος σῳζόμενος ὁρατὸς περίβολος τῆς Νοτίας Ἱερᾶς Ὁδοῦ εὑρίσκεται εἰς ἀπόστασιν 1750 μ. περίπου κατ' εὐθεῖαν γραμμὴν ἀπὸ τῆς γωνίας τοῦ ἀναλήμματος τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως καὶ 200 μ. περίπου δυτικῶς τοῦ παρὰ τὴν δημοσίαν ὁδὸν εἰκονοστασίου τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος, παρὰ τὸν χωματόδρομον τὸν ἄγοντα εἰς Λιμιῶνα.

Τοῦ περιβόλου σῴζεται κατὰ χώραν ἡ εὐθυντηρία καὶ ὁ πρῶτος δόμος (εἰκ. 9, πίν. 7β). Ἐκ τοῦ δευτέρου δόμου σῴζεται μία λιθόπλινθος, δύο ἐκ τοῦ τρίτου καὶ ἐλλιπὴς πλὰξ ἐκ τῆς ἐπιστέψεως.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἐντὸς τοῦ περιβόλου καὶ πρὸ αὐτοῦ οὐδὲν ἔφερεν εἰς φῶς. Τὰ χώματα ἦσαν καθαρὰ καὶ σκληρὰ ὁ δὲ περίβολος φαίνεται ὅτι οὐδέποτε εἶχε καλυφθῆ ὁλοκληρωτικῶς ὑπὸ τῶν χωμάτων καὶ ὅτι κατεστράφη βαθμηδόν. Τὸ μῆκος του ἐπὶ τῆς εὐθυντηρίας εἶναι 6.86 μ. (ἓξ λιθόπλινθοι, ἐπὶ δὲ τοῦ πρώτου δόμου 7.70 μ. (ἐννέα λιθόπλινθοι). Τὸ μῆκος τῆς πλίνθου τοῦ δευτέρου δόμου εἶναι 1.05 μ. (γωνιαία βορεία), τοῦ τρίτου δόμου 0.26 μ. (γωνιαία νοτία) καὶ τῆς ἐλλιποῦς δεξιὰ πλακὸς τῆς ἐπιστέψεως 0.90 μ.

Τὸ ὕψος τοῦ περιβόλου ἦτο 2.25 μ., ἤτοι 0.29 μ. ἡ εὐθυντηρία, 0.62 μ. ὁ πρῶτος δόμος, 0.60 μ. ὁ δεύτερος, 0.52 μ. ὁ τρίτος καὶ 0.22 μ. ἡ ἐπίστεψις, ἡ ὁποία ἄνω εἶναι λοξότμητος εἰς ὕψος 0.08 μ. Ἡ εὐθυντηρία ἐξέχει τοῦ πρώτου δόμου εἰς τὴν πρόσοψιν 0.06 καὶ εἰς τὰς δύο στενὰς πλευρὰς 0.09 μ.

Ἐπειδὴ ὁ τόπος ὅπου κατεσκευάσθη ὁ περίβολος ἦτο ἐπίπεδος, τὸ μνημεῖον ἔχει καὶ στενὰς πλευράς (πίν. 7γ). Ἡ ΝΑ ἔχει μῆκος εἰς τὴν εὐθυντηρίαν 1.78

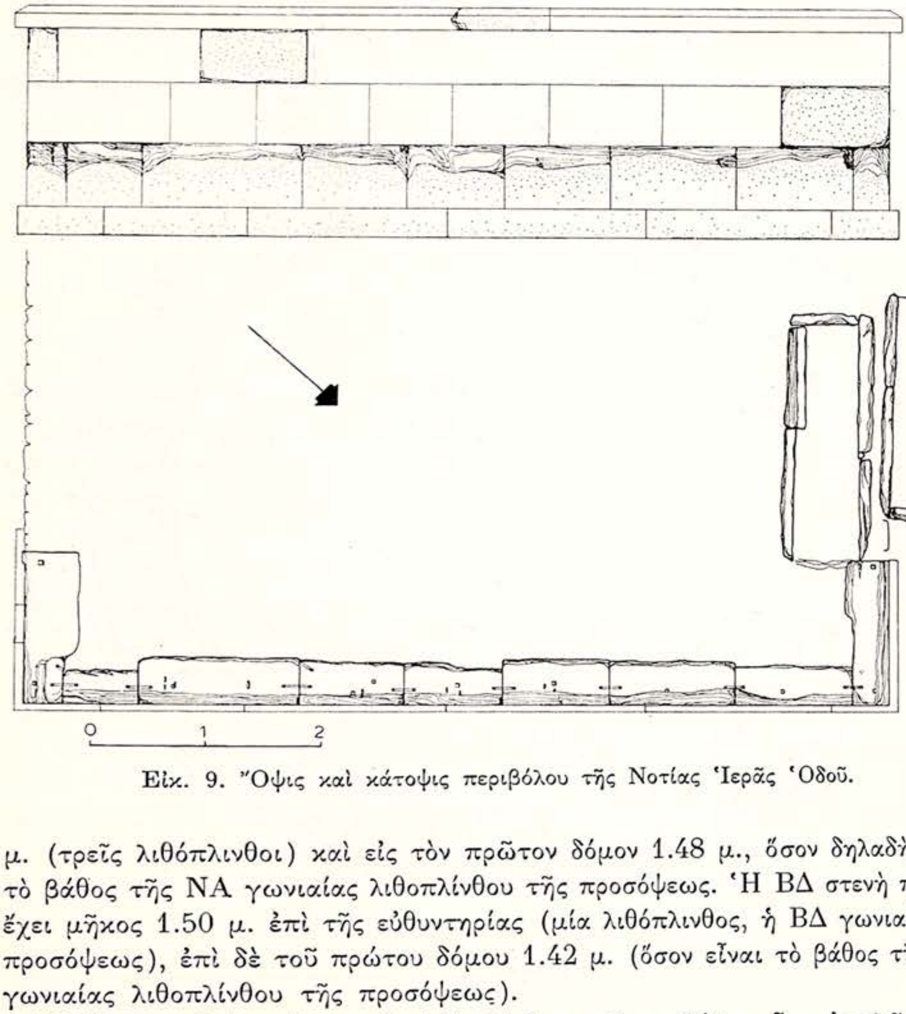

Εἰκ. 9. Ὄψις καὶ κάτοψις περιβόλου τῆς Νοτίας Ἱερᾶς Ὁδοῦ.

μ. (τρεῖς λιθόπλινθοι) καὶ εἰς τὸν πρῶτον δόμον 1.48 μ., ὅσον δηλαδὴ εἶναι τὸ βάθος τῆς ΝΑ γωνιαίας λιθοπλίνθου τῆς προσόψεως. Ἡ ΒΔ στενὴ πλευρὰ ἔχει μῆκος 1.50 μ. ἐπὶ τῆς εὐθυντηρίας (μία λιθόπλινθος, ἡ ΒΔ γωνιαία τῆς προσόψεως), ἐπὶ δὲ τοῦ πρώτου δόμου 1.42 μ. (ὅσον εἶναι τὸ βάθος τῆς ΒΔ γωνιαίας λιθοπλίνθου τῆς προσόψεως).

Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν λιθοπλίνθων τοῦ περιβόλου εἶναι ἐντελῶς λεία, μόνη περίπτωσις μέχρι σήμερον εἰς τὸν Ραμνοῦντα (πίν. 8α), ὅπου αἱ λιθόπλινθοι τῶν περιβόλων διακοσμοῦνται εἴτε διὰ καθέτων αὐλακώσεων (Διογείτονος, Εὐφράνορος), εἴτε διὰ πυκνῶν κτυπημάτων διὰ τοῦ βελονίου (Ἀθηνο-

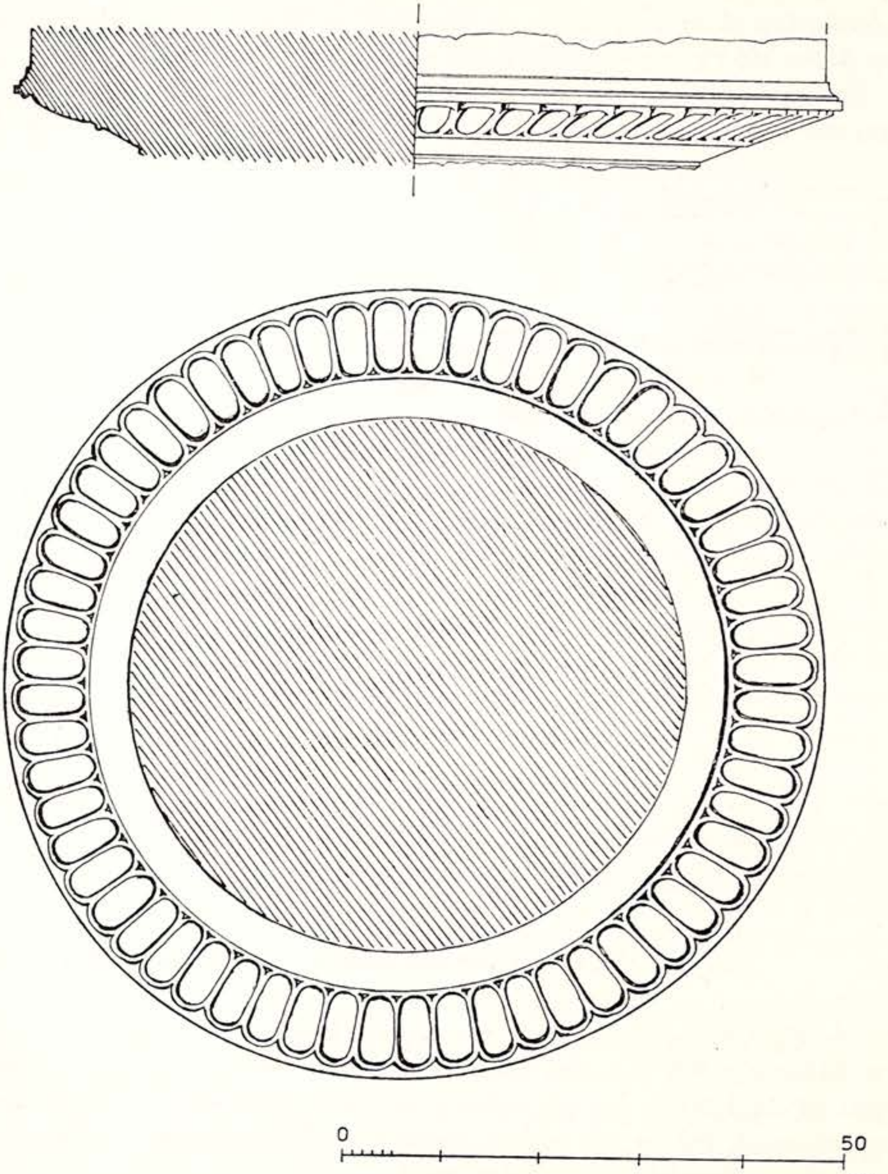

Εἰκ. 10. Ὄψις, τομὴ καὶ κάτοψις μαρμαρίνου καλύμματος ἐπιτυμβίας λουτροφόρου.

δώρου, ἀνωνύμου τῆς Βορείας Ἱερᾶς Ὁδοῦ, οἰκογενείας Μενεστίδου, περιβόλου ἐν θέσει Σπιθάρι Μάζι κ.ἄ.).

Αἱ λιθόπλινθοι τοῦ περιβόλου συνεδέοντο διὰ συνδέσμων σχήματος πεῖ μεταξύ των, μήκους 0.22 - 0.26 περίπου ἕκαστος ἐκ τῶν ὁποίων οὐδεὶς διετηρήθη. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ πρώτου δόμου ὑπάρχουν ἐπίσης μοχλοβόθρια διὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν λιθοπλίνθων, ἐξ ὧν ἐξάγεται τὸ κατὰ προσέγγισιν μέγεθος τῶν πλίνθων τοῦ δευτέρου δόμου, ὡς φαίνεται εἰς τὸ σχέδιον τοῦ περιβόλου καὶ ὀρθογώνιοι τόρμοι 0.035 × 0.035 περίπου, πιθανῶς διὰ τὴν

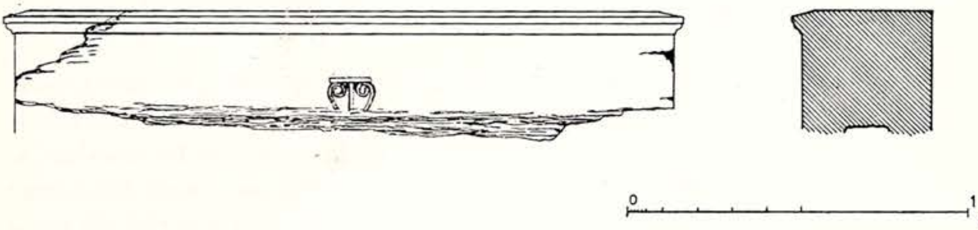

Εἰκ. 11. Ὄψις καὶ τομὴ μαρμαρίνης ἐπιτυμβίας τραπέζης.

τόρμωσιν ἐμβόλων πρὸς καλυτέραν στερέωσιν τοῦ δευτέρου δόμου. Ὅμοιοι τόρμοι ὑπάρχουν καὶ εἰς τὰς μεμονωμένας λιθοπλίνθους τῶν ἄλλων δόμων (πίν. 8β). Τοιοῦτος τρόπος συνδέσεως μετὰ τῶν ὑπερκειμένων δόμων δὲν παρετηρήθη εἰς ἄλλον ταφικὸν περίβολον τοῦ Ραμνοῦντος.

Ὀπίσω τῆς ΒΔ γωνιαίας πλίνθου τοῦ περιβόλου ἀνεσκάφησαν δύο σαρκοφάγοι κατεσκευασμέναι ἐκ μαρμαρίνων, ἐντελῶς ἀκατεργάστων, πλακῶν. Ἡ ἀριστερὰ εὑρισκομένη ἔχει ἐσωτερικὰς διαστάσεις 0.60 × 2.30 μ. καὶ βάθος 0.65 μ. ἡ δὲ δεξιὰ 0.62 × 2.06 μ. καὶ βάθος 0.75 μ. Ἐντὸς αὐτῶν οὐδὲν εὑρέθη, εἶχον δέ, ὡς φαίνεται, ἐρευνηθῇ ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων κατ' ἐπανάληψιν (πίν. 9α).

Πρὸ τοῦ περιβόλου καὶ ἐπ' αὐτοῦ εὑρέθησαν, ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους ὀκτὼ συναρμοζόμενα τεμάχια κυκλικῆς πλακός-καλύμματος λουτροφόρου, διαμέτρου 0.83 μ., πάχους 0.125 - 0.16 μ. (ἀρ. 278). Ὑποκάτω, κατὰ τὴν παρυφὴν ἡ ὁποία εἶναι λοξῶς τετμημένη, φέρει ἀνάγλυφα ᾠὰ περιμετρικῶς, ἡ δὲ στενὴ πλευρά της φέρει περιφερικῶς κυμάτιον καὶ μικρὸν ἄβακα (εἰκ. 10).

Ἐπὶ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ περιβόλου ἡ ὁποία σήμερον φθάνει μέχρι τοῦ ὕψους τοῦ πρώτου δόμου, κεῖται μέγα μάρμαρον ἐλλιπὲς κάτω καὶ ἀριστερά, μήκους 3.63 μ. (3.75 μ. ἐπὶ τοῦ γείσου), πάχους 0.78 - 0.85 μ., μεγίστου δὲ σῳζομένου ὕψους 0.78 μ. Ὑποκάτω εἶναι ὑπόκοιλον (εἰκ. 11, πίν. 8γ), ὄχι ὅμως καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν αὐτοῦ. Ἐπὶ τῆς προσθίας ὄψεως, εἰς τὸ μέσον, τὸ μάρμαρον σῴζει τὸ ἄνω μέρος ἀναγλύφου λουτροφόρου. Τοῦτο δεικνύει ὅτι τὸ μάρμαρον θὰ ἐσυνεχίζετο κάτω ἐπ' ἀρκετόν. Ἐπὶ τῆς ἄνω ὄψεως εἶναι λαξευμένον πέριξ

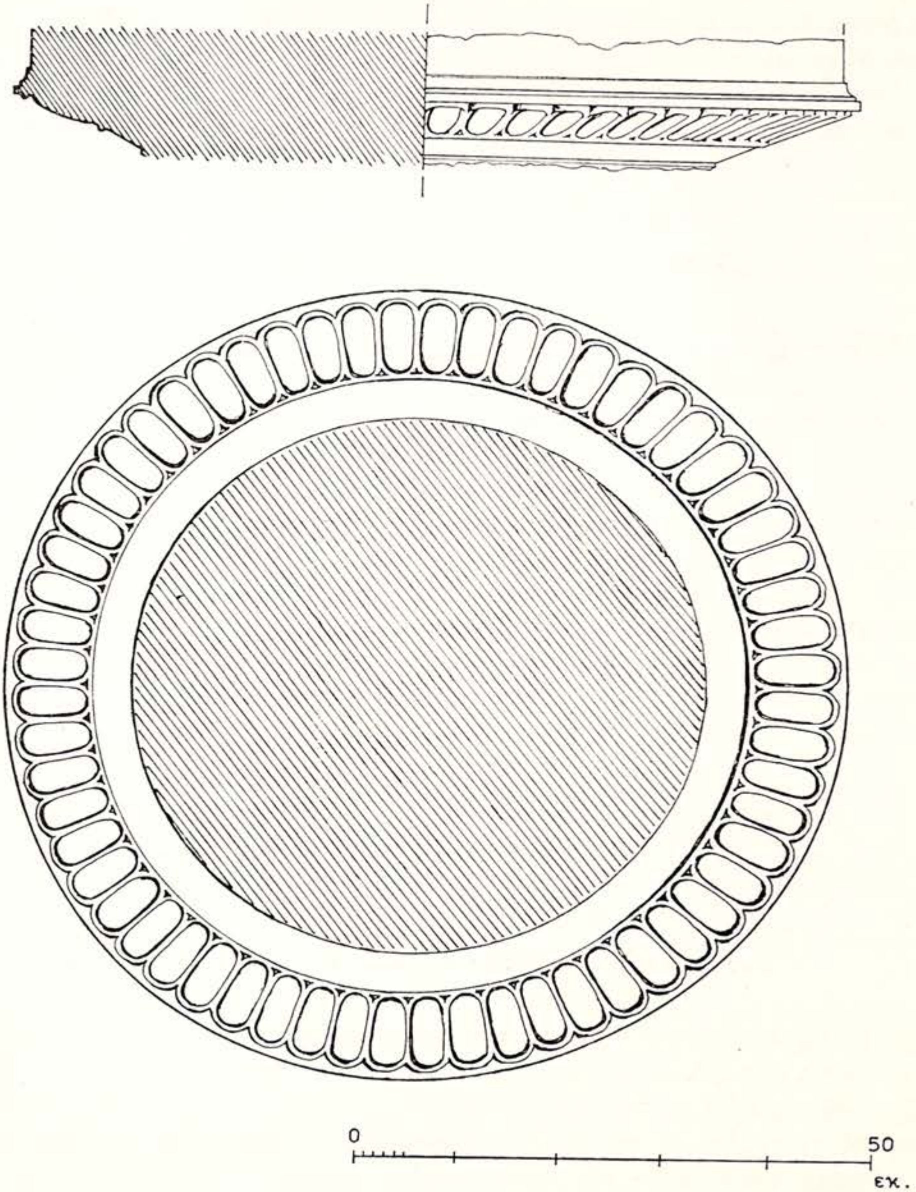

Εἰκ. 10. Ὄψις, τομὴ καὶ κάτοψις μαρμαρίνου καλύμματος ἐπιτυμβίας λουτροφόρου.

δώρου, ἀνωνύμου τῆς Βορείας Ἱερᾶς Ὁδοῦ, οἰκογενείας Μενεστίδου, περιβόλου ἐν θέσει Σπιθάρι Μάζι κ.ἄ.).

Αἱ λιθόπλινθοι τοῦ περιβόλου συνεδέοντο διὰ συνδέσμων σχήματος πεῖ μεταξύ των, μήκους 0.22 - 0.26 περίπου ἕκαστος ἐκ τῶν ὁποίων οὐδεὶς διετηρήθη. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ πρώτου δόμου ὑπάρχουν ἐπίσης μοχλοβόθρια διὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν λιθοπλίνθων, ἐξ ὧν ἐξάγεται τὸ κατὰ προσέγγισιν μέγεθος τῶν πλίνθων τοῦ δευτέρου δόμου, ὡς φαίνεται εἰς τὸ σχέδιον τοῦ περιβόλου καὶ ὀρθογώνιοι τόρμοι 0.035 × 0.035 περίπου, πιθανῶς διὰ τὴν

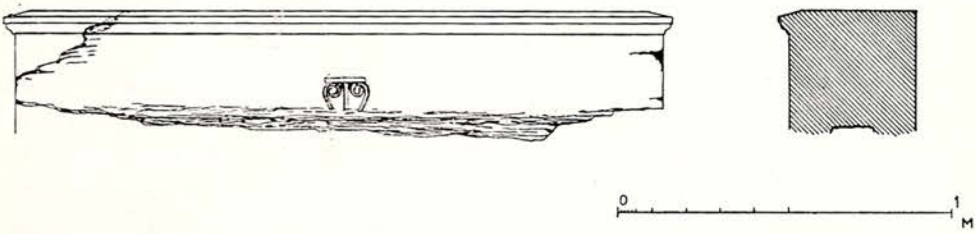

Εἰκ. 11. Ὄψις καὶ τομὴ μαρμαρίνης ἐπιτυμβίας τραπέζης.

τόρμωσιν ἐμβόλων πρὸς καλυτέραν στερέωσιν τοῦ δευτέρου δόμου. Ὅμοιοι τόρμοι ὑπάρχουν καὶ εἰς τὰς μεμονωμένας λιθοπλίνθους τῶν ἄλλων δόμων (πίν. 8β). Τοιοῦτος τρόπος συνδέσεως μετὰ τῶν ὑπερκειμένων δόμων δὲν παρετηρήθη εἰς ἄλλον ταφικὸν περίβολον τοῦ Ραμνοῦντος.

Ὀπίσω τῆς ΒΔ γωνιαίας πλίνθου τοῦ περιβόλου ἀνεσκάφησαν δύο σαρκοφάγοι κατεσκευασμέναι ἐκ μαρμαρίνων, ἐντελῶς ἀκατεργάστων, πλακῶν. Ἡ ἀριστερὰ εὑρισκομένη ἔχει ἐσωτερικὰς διαστάσεις 0.60 × 2.30 μ. καὶ βάθος 0.65 μ. ἡ δὲ δεξιὰ 0.62 × 2.06 μ. καὶ βάθος 0.75 μ. Ἐντὸς αὐτῶν οὐδὲν εὑρέθη, εἶχον δέ, ὡς φαίνεται, ἐρευνηθῆ ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων κατ' ἐπανάληψιν (πίν. 9α).

Πρὸ τοῦ περιβόλου καὶ ἐπ' αὐτοῦ εὑρέθησαν, ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους ὀκτὼ συναρμοζόμενα τεμάχια κυκλικῆς πλακός-καλύμματος λουτροφόρου, διαμέτρου 0.83 μ., πάχους 0.125 - 0.16 μ. (ἀρ. 278). Ὑποκάτω, κατὰ τὴν παρυφὴν ἡ ὁποία εἶναι λοξῶς τετμημένη, φέρει ἀνάγλυφα ᾠὰ περιμετρικῶς, ἡ δὲ στενὴ πλευρά της φέρει περιφερικῶς κυμάτιον καὶ μικρὸν ἄβακα (εἰκ. 10).

Ἐπὶ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ περιβόλου ἡ ὁποία σήμερον φθάνει μέχρι τοῦ ὕψους τοῦ πρώτου δόμου, κεῖται μέγα μάρμαρον ἐλλιπὲς κάτω καὶ ἀριστερά, μήκους 3.63 μ. (3.75 μ. ἐπὶ τοῦ γείσου), πάχους 0.78 - 0.85 μ., μεγίστου δὲ σῳζομένου ὕψους 0.78 μ. Ὑποκάτω εἶναι ὑπόκοιλον (εἰκ. 11, πίν. 8γ), ὄχι ὅμως καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν αὐτοῦ. Ἐπὶ τῆς προσθίας ὄψεως, εἰς τὸ μέσον, τὸ μάρμαρον σῴζει τὸ ἄνω μέρος ἀναγλύφου λουτροφόρου. Τοῦτο δεικνύει ὅτι τὸ μάρμαρον θὰ ἐσυνεχίζετο κάτω ἐπ' ἀρκετόν. Ἐπὶ τῆς ἄνω ὄψεως εἶναι λαξευμένον πέριξ

βαθύτερον εἰς πλάτος 0.06 καὶ βάθος 0.01 (πίν. 9β). Πιθανῶς τὸ μάρμαρον τοῦτο ἐχρησίμευε, πλῆρες, ὡς ἐπιτυμβία τράπεζα.

ΙΕΡΟΝ ΝΕΜΕΣΕΩΣ

'Εκαθαρίσθη τὸ χαμηλὸν ἀνάλημμα τὸ ὁποῖον πλαισιοῖ τὴν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν ἀπὸ Ν εἰς τὸ 'Ιερὸν τῆς Νεμέσεως. Τοῦτο σῴζεται ἡμικατεστραμμένον εἰς μῆκος 37 μ. περίπου καὶ εἰς ὕψος ποικίλον. Βασικὸς προορισμός του δὲν ἦτο τόσον ἡ διαμόρφωσις τῆς ὁδοῦ τῆς εἰσόδου εἰς τὸ 'Ιερόν, ὅσον ἡ δημιουργία τοῦ πρὸς Δυσμὰς αὐτοῦ ἀνδήρου, τοῦ ὁποίου ὁ προορισμὸς καὶ ἡ σημασία δὲν ἔχει ἀκόμη ἐξακριβωθῆ (βλ. ΑΔ 16, 1960, Χρονικά, 38).

ΟΙΚΗΜΑΤΑ ΠΑΡΑ ΤΟ ΙΕΡΟΝ ΤΗΣ ΝΕΜΕΣΕΩΣ

'Η ἐπικρατοῦσα ἄποψις περὶ τῶν ἰδιωτικῶν οἰκημάτων τοῦ δήμου τοῦ Ραμνοῦντος εἶναι ὅτι ταῦτα ἔκειντο πλησίον τῆς θαλάσσης, ὅπως λέγει ὁ Παυσανίας Α, 33, 2: *καὶ αἱ μὲν οἰκήσεις ἐπὶ θαλάσσῃ τοῖς ἀνθρώποις εἰσί* (Pouilloux, La Forteresse, 16) ἢ ἐντὸς τοῦ πρώτου περιβόλου τοῦ φρουρίου, ὅπου πράγματι, ὡς ἐκτίθεται ἐνταῦθα, ὑπῆρχον ἰδιωτικὰ κτίσματα. Καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα ὅμως, τῆς περιοχῆς τοῦ 'Ιεροῦ κυρίως, ὑπῆρχον οἰκήματα ὡς διαπιστοῦται ἐκ τῶν ἀρχαίων φρεάτων καὶ τοίχων. Συγκρότημα ὅμως ὁλόκληρον ἰδιωτικῶν οἰκιῶν διεπιστώθη εἰς ἀπόστασιν 170 μ. κατ' εὐθεῖαν γραμμὴν ἀπὸ τῆς γωνίας τοῦ ἀναλήμματος τοῦ 'Ιεροῦ τῆς Νεμέσεως, ΝΔ καὶ παρὰ τὴν περίφραξιν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου. Ταῦτα δὲν ἀνεσκάφησαν ἀλλ' ἁπλῶς ἐκαθαρίσθησαν τοῖχοί τινες (πίν. 10α). Κατὰ τὴν ἑπομένην ἀνασκαφικὴν περίοδον θὰ συμπληρωθῆ ἡ ἔρευνα καὶ θὰ ἐκπονηθῆ τὸ σχέδιον τῶν οἰκημάτων.

'Εντὸς ὀρθογωνίου χώρου τοῦ ἀνωτέρω συγκροτήματος εὑρέθη ἐπιτυμβία στήλη (ἀρ. 280) μετ' ἀναγλύφου ἀετώματος, ἐλλιπὴς κάτω, ὕψ. 0.61, πλ. 0.325 - 0.34 μ., πάχ. 0.06, ὕψ. γρ. 0.01 - 0.016 μ.

'Αρίστη 'Αντιφῶντο[ς]
[- - - - -]*ιέως*

Εἰς τὸν δεύτερον στίχον πιθανὴ συμπλήρωσις: *Σουνιέως* ἢ *'Ερχιέως*.

ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ

Παρὰ τὸ 'Ιερὸν τῆς Νεμέσεως, ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ εὑρισκομένου πρὸς 'Ανατολὰς τῆς Βορείας 'Ιερᾶς 'Οδοῦ, παρετηρήθησαν τὰ λείψανα μεγάλου ἐλλειψοειδοῦς περιβόλου (παρένθ. πίν. Α'), μεγίστης διαμέτρου 100 μ. περίπου, τοῦ ὁποίου τὸν σχεδὸν κατεστραμμένον τοῖχον δύναταί τις εὐκόλως νὰ ἀκολουθήσῃ. 'Ο περίβολος αὐτός, πάχους περίπου 1 μ., σῴζεται εἰς ἐλάχιστον ὕψος ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους καὶ δὲν δεικνύει ἰδιαιτέραν ἐπιμέλειαν κατασκευῆς. Θὰ ἠδύ-

νατό τις νὰ τὸν ἐκλάβῃ, ἐκ πρώτης ὄψεως, ὡς κατασκεύασμα κτηνοτρόφων, παρὰ τὰς ὑπερβολικὰς διαστάσεις του, ἐπειδὴ ὅμως ὁ λόφος ἐπὶ τοῦ ὁποίου εὑρίσκεται εἶναι πανταχόθεν ἐκτεθειμένος εἰς τὰς δυσμενεῖς καιρικὰς ἐπιδράσεις, κυρίως ἀπὸ Βορρᾶ, διὰ τοῦτο τοιαύτη ὑπόθεσις δὲν εὐσταθεῖ. Ἄλλωστε ἡ ὕπαρξις τετραγώνου πύργου (καὶ αὐτοῦ ἐν θεμελίοις) εἰς τὸ ΒΔ ἄκρον τοῦ λόφου ἐνισχύει τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ περίβολος ἐχρησίμευσεν ὡς προσωρινὸν στρατόπεδον καὶ ὅτι ἐγκατελείφθη. Ἀλλὰ πλὴν τοῦ κυρίως περιβόλου καὶ πολλοὶ τοῖχοι ὁμοίας κατασκευῆς ἀπαντοῦν νοτιώτερον αὐτοῦ, οἱ ὁποῖοι δεικνύουν ὅτι ἡ περιοχὴ αὐτὴ δὲν ἦτο ἔρημος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα.

Εὐθὺς ὡς διεπιστώθη ἡ ὕπαρξις τῶν περιγραφέντων ἐρειπίων αὐτομάτως ἐγεννήθη ἡ σκέψις ὅτι αἱ κατασκευαὶ τοῦ λόφου ἔχουν σχέσιν μὲ τὸν Χρεμωνίδειον πόλεμον. Ἐκ τοῦ γνωστοῦ ψηφίσματος τοῦ Ραμνοῦντος διὰ τὸν στρατηγὸν Ἐπιχάρην, τὸ ὁποῖον ἐδημοσίευσα πρὸ ἐτῶν (ΑΔ 22, 1967, 38 - 52) γνωρίζομεν ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς στρατηγίας του, περὶ τὰ ἔτη 265 - 264 π.Χ. ἐγκατεστάθησαν εἰς Ραμνοῦντα δυνάμεις τοῦ Αἰγυπτίου ναυάρχου Πατρόκλου, χάριν δὲ αὐτοῦ καὶ τῶν ἄλλων στρατιωτῶν ἐγένοντο ποικίλαι ἐγκαταστάσεις εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, ὡς *στοὰ* διὰ τὰς χρείας τῶν στρατιωτῶν, *φυλακτήρια, στρατήγιον* καὶ *στέγαι* διὰ τοὺς στρατιώτας τοῦ Πατρόκλου. Πάντα ταῦτα ἦσαν εὐτελοῦς κατασκευῆς ἀφοῦ ἡ χρησιμότης των ἦτο προσωρινή, ὁπωσδήποτε ὅμως θὰ κατεσκευάσθησαν θεμέλια ἐκ ξηρολιθιᾶς τῶν ὁποίων τὰ λείψανα εὑρίσκομεν σήμερον. Ὁριστικὰ συμπεράσματα περὶ τῆς φύσεως τῶν τοίχων τοῦ λόφου θὰ ἐξαχθοῦν μετὰ τὸν πλήρη καθαρισμόν των, δύναται ὅμως νὰ λεχθῇ ὅτι ἀνήκουν εἰς κτίσματα στρατιωτικῆς σημασίας καὶ ἀποτελοῦν προχωρημένον, ἐν σχέσει μὲ τὸ φρούριον, στρατόπεδον. Τὸ φρούριον, ὡς ἔχει ἤδη παρατηρηθῇ (ΑΔ 22, 1967, 48) ὡς κείμενον πολὺ χαμηλὰ καὶ μακρὰν τῆς πεδιάδος εἶχε δευτερεύουσαν, διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῆς περιοχῆς τοῦ Ραμνοῦντος σημασίαν, κατὰ τὸν Χρεμωνίδειον πόλεμον.

ΒΟΡΕΙΑ ΙΕΡΑ ΟΔΟΣ

Τὴν Βορείαν Ἱερὰν Ὁδὸν ἥτις ἄρχεται ἀπὸ τοῦ ἀναλήμματος τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, ορίζει ἀπὸ Δυσμῶν, σχεδὸν εὐθὺς ἀμέσως καὶ εἰς μῆκος 12 μ. περίπου, τοῖχος ἐκ σχεδὸν ἀκατεργάστων λίθων ποικίλου μεγέθους.

Ὁ τοῖχος, σῳζομένου ὕψους 0.50 μ. περίπου, δὲν ἀποτελεῖ προέκτασιν τοῦ ΒΑ τοίχου τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως ἀλλὰ κεῖται περὶ τὰ 3 μ. δυτικώτερον. Δὲν εἶναι δυνατὸν ἀκόμη νὰ ὁρισθῇ ἡ σκοπιμότης τοῦ τοίχου αὐτοῦ, ἦτο ὅριον τῆς ὁδοῦ ἤ, πιθανώτερον, ἀνάλημμα ἑνὸς ἀνδήρου τὸ ὁποῖον σχηματίζεται εὐθὺς καὶ βορείως τοῦ Ἱεροῦ. Σημειωτέον ὅτι εἰς τὴν ἔκτασιν αὐτήν, ἡ ὁποία ορίζεται νοτίως ὑπὸ τοῦ ἀναλήμματος τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἀνατολικῶς ὑπὸ τοῦ νέου τοίχου ἔχουν συσσωρευθῇ χώματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Στάη καὶ μεγάλη ποσότης μαρμάρων, ἐν μέσῳ ὅμως τῶν σχηματιζομένων λοφίσκων ὑπάρχει, κατὰ

χώραν, βάθρον ἐκ πωροπλίνθων, ὡς τὰ ἐντὸς τῶν ταφικῶν περιβόλων διὰ τὴν ἕδρασιν τῶν ἐπιτυμβίων ναΐσκων.

῾Ως θὰ ἴδωμεν ἐν συνεχείᾳ, εἰς τὰ περὶ τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος, ἡ Βορεία ῾Ιερὰ ῾Οδὸς ὡρίζετο ἀπὸ Δυσμῶν κατὰ διαστήματα ὄχι μόνον ὑπὸ τῶν μεγάλων περιβόλων, ὡς τοῦ ᾽Αθηνοδώρου ἀλλὰ καὶ ὑπὸ μικρῶν ἀναλημμάτων,

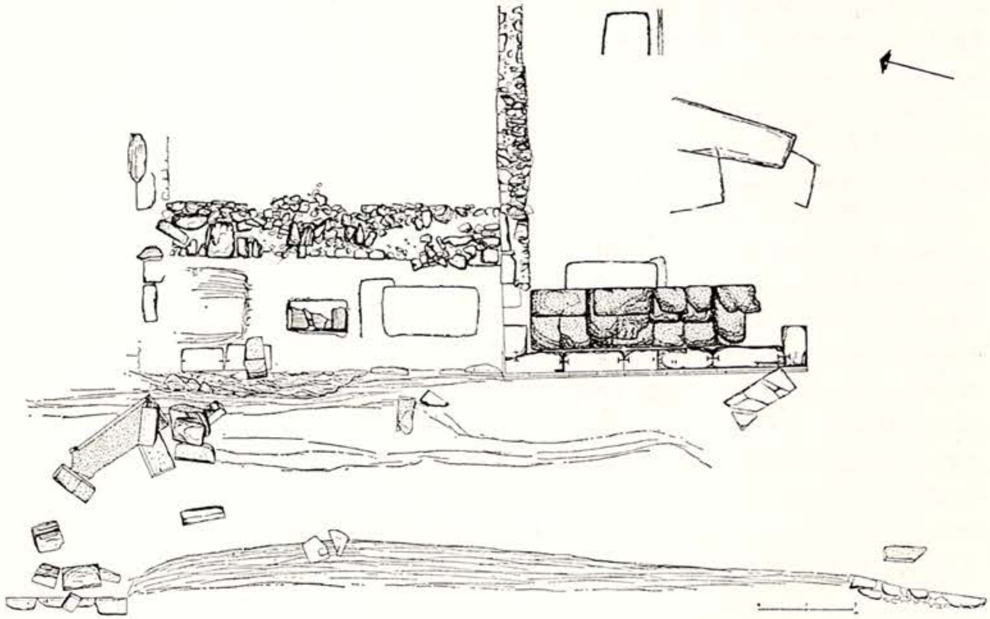

Εἰκ. 12. Κάτοψις τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος καὶ τῶν βορείως αὐτοῦ ταφικῶν κτισμάτων.

δίκην περιβόλων, ὡς τὸ ἔναντι τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος καὶ τὸ βορειότερον κείμενον τοῦ τάφου τῆς Λυσιμάχης.

ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΤΟΥ ΔΙΟΓΕΙΤΟΝΟΣ

Τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος (ΠΑΕ 1975, 15 - 25) ἐπερατώθη κατὰ τὴν ἐφετινὴν περίοδον ἡ ἀνασκαφὴ (εἰκ. 12) ὄχι ὅμως καὶ ἡ ἔρευνα διότι κατὰ καιροὺς ἐμφανίζονται νέα στοιχεῖα λόγῳ ταυτίσεως λίθων εἰς τὸν ἀρχαιολογικὸν χῶρον ἢ ἀκόμη εἰς τὸ ᾽Εθνικὸν Μουσεῖον. Δὲν εἶναι γνωστὸν τί εὑρέθη ἀκριβῶς εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ Στάη καὶ τί μετεφέρθη εἰς ᾽Αθήνας ὅπου ἔμεινεν ἀκατάγραφον. Τὰ μεταφερθέντα ὑπὸ Στάη βραδέως, καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον συμπτωματικῶς, ταυτίζονται ὡς δεικνύεται εἰς τὸ περὶ τῶν γλυπτῶν τοῦ Ραμνοῦντος κεφάλαιον τῆς παρούσης ἐκθέσεως. ᾽Εξ ἄλλου χωρὶς νὰ μαρτυρῆται ρητῶς εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ Βορεία ῾Ιερὰ ῾Οδὸς ἠρευνήθη ἐπ᾽ εὐκαιρίᾳ ἐπιδρομῶν ἀρχαιοκαπήλων (ἡ Νοτία ὡς εὑρισκομένη μακρὰν τοῦ ῾Ιεροῦ οὐδέποτε, τοὐλάχιστον

μέχρι τοῦ 1959, ἀπησχόλησε τὴν 'Υπηρεσίαν) κατὰ καιροὺς καὶ τὰ εὑρήματα μετεφέρθησαν εἰς τὸ 'Εθνικὸν Μουσεῖον χωρὶς νὰ καταγραφοῦν. Εἰς ἐμὲ τοὐλάχιστον τυγχάνει γνωστή, ἐκ διηγήσεως τοῦ ἀρχιτεχνίτου τοῦ 'Εθν. Μουσείου Μιχαὴλ Καλλέργη, ἡ μεταφορὰ ὑπὸ τοῦ 'Ιωάννου Παπαδημητρίου σειρᾶς στηλῶν τῆς Βορείας 'Ιερᾶς 'Οδοῦ εἰς 'Αθήνας ἐξ ὧν μόνον μία κατωρθώθη νὰ ταυτισθῇ. Οὕτω, ὡς θὰ δειχθῇ περαιτέρω, δι' ἐρευνῶν εἰς τὸ 'Εθνικὸν Μουσεῖον ἐταυτίσθη τὸ ὑπὸ ἀρχαιοκαπήλων εὑρεθὲν γυναικεῖον ἄγαλμα τὸ ὁποῖον, πιθανώτατα, ἦτο ἱδρυμένον εἰς τὸν ἕτερον τῶν ναΐσκων τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος.

'Η ἀνασκαφὴ τῆς πρὸ τοῦ περιβόλου 'Ιερᾶς 'Οδοῦ ἔδωκε νέα στοιχεῖα ὡς πρὸς λεπτομερείας τῆς μορφῆς τῆς προσόψεως αὐτοῦ. Αἱ πλάκες τῆς ἐπιστέψεως, αἱ ὁποῖαι εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τῆς ἐκθέσεως τοῦ 1975 (ΠΑΕ 1975, 23 εἰκ. 9) ὑπελογίσθησαν ἐν τῷ συνόλῳ των ἰσομήκεις πρὸς τὸ μῆκος τοῦ περιβόλου, εἰς τὴν πραγματικότητα ἐξέχουν εἰς ἑκάτερον ἄκρον αὐτοῦ 0.14 μ. (πίν. 10β).

Τὸ κρηπίδωμα δὲν ἔχει μόνον δύο βαθμίδας ἀλλὰ καὶ τρίτην ἐπὶ μήκους 2.45 μ. ἀπὸ τοῦ βορείου ἄκρου τοῦ περιβόλου, ἐκ δύο λιθοπλίνθων, λόγῳ τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους (εἰκ. 13).

'Η ὀπισθία πλευρὰ τοῦ νοτίου ναΐσκου ἀπετελεῖτο ἐκ τριῶν πλακῶν ἐξ ὧν ἐσώθη ἡ μία θραυσμένη εἰς πολλὰ τεμάχια, ὕψους 1.63 μ. πλάτους 0.61 μ. πάχους 0.11 μ., μὲ ἀναθύρωσιν εἰς τὰς στενὰς πλαγίας πλευρὰς εὑρεθεῖσα ἀκριβῶς πρὸ τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ περιβόλου. 'Υπὸ τὴν πλάκα εὑρέθη κατὰ χώραν κέραμος μὲ τὴν κοίλην πλευρὰν πρὸς τὰ ἄνω, πιθανῶς λείψανον ταφῆς.

'Η σπουδαιοτέρα ἀλλαγὴ εἰς τὴν ἤδη γενομένην ἀναπαράστασιν (εἰκ. 13) εἶναι εἰς τὴν παράστασιν τοῦ δεξιὰ εὑρισκομένου ναΐσκου. 'Αφ' ἑνὸς ἐβεβαιώθη ἀνασκαφικῶς ὅτι τὰ θραύσματα τῆς μαρμαρίνης ἀσπίδος (ἀρ. 108, 109), τὰ ὁποῖα ὑπέθεσα (ΠΑΕ 1975, 24) ὅτι δυνατὸν νὰ προέρχωνται ἐκ τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος, εὑρέθησαν ὡς θὰ φανῇ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὸν βορειότερον ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων τὸ 1879 ἀνοιγέντα «λάκκον», ἀφ' ἑτέρου εὑρέθησαν πρὸ τοῦ περιβόλου τὰ θραύσματα μαρμαρίνου ἐπιτυμβίου ἀγάλματος θεραπαινίδος, τοῦ ὁποίου 2 τεμάχια εἶχον εὑρεθῇ κατὰ τὰς παλαιοτέρας ἐργασίας τῆς 'Εφορείας (πίν. 11α-β, 12α-β). Τοῦτο τὸ ἄγαλμα ἐστερεοῦτο εἰς τὸν ὀπίσω τοῦ ἀριστεροῦ κιονίσκου τόρμον δι' ὃν δὲν ἠδυνήθην πέρυσι νὰ διατυπώσω εἰκασίαν τινά (ΠΑΕ 1975, 23). 'Η ἀπόδοσις τοῦ ἀγάλματος εἰς τὸν ναΐσκον εἶναι φυσικὴ ἀφοῦ τοῦτο εὑρέθη εἰς ἀδιατάρακτα χώματα τῆς ὁδοῦ, δικαιολογεῖ δὲ πλήρως τὴν ὕπαρξιν τοῦ τόρμου.

'Ο δεύτερος μεγάλος τόρμος τῆς βάσεως τοῦ ναΐσκου ἐὰν ἐξετασθῇ μετὰ προσοχῆς καὶ κατάλληλον πλάγιον φωτισμὸν φαίνεται ὅτι εἶναι δύο τόρμοι. 'Ο εἷς εἶναι ὁ μεγάλος κείμενος ἀριστερά, διὰ τὴν στερέωσιν ἀγάλματος, ὁ ἕτερος, μικρός, ἀποτελεῖ συνέχειαν τοῦ μεγάλου καὶ προεξέχει εἰς τὸ μέσον τῆς βάσεως

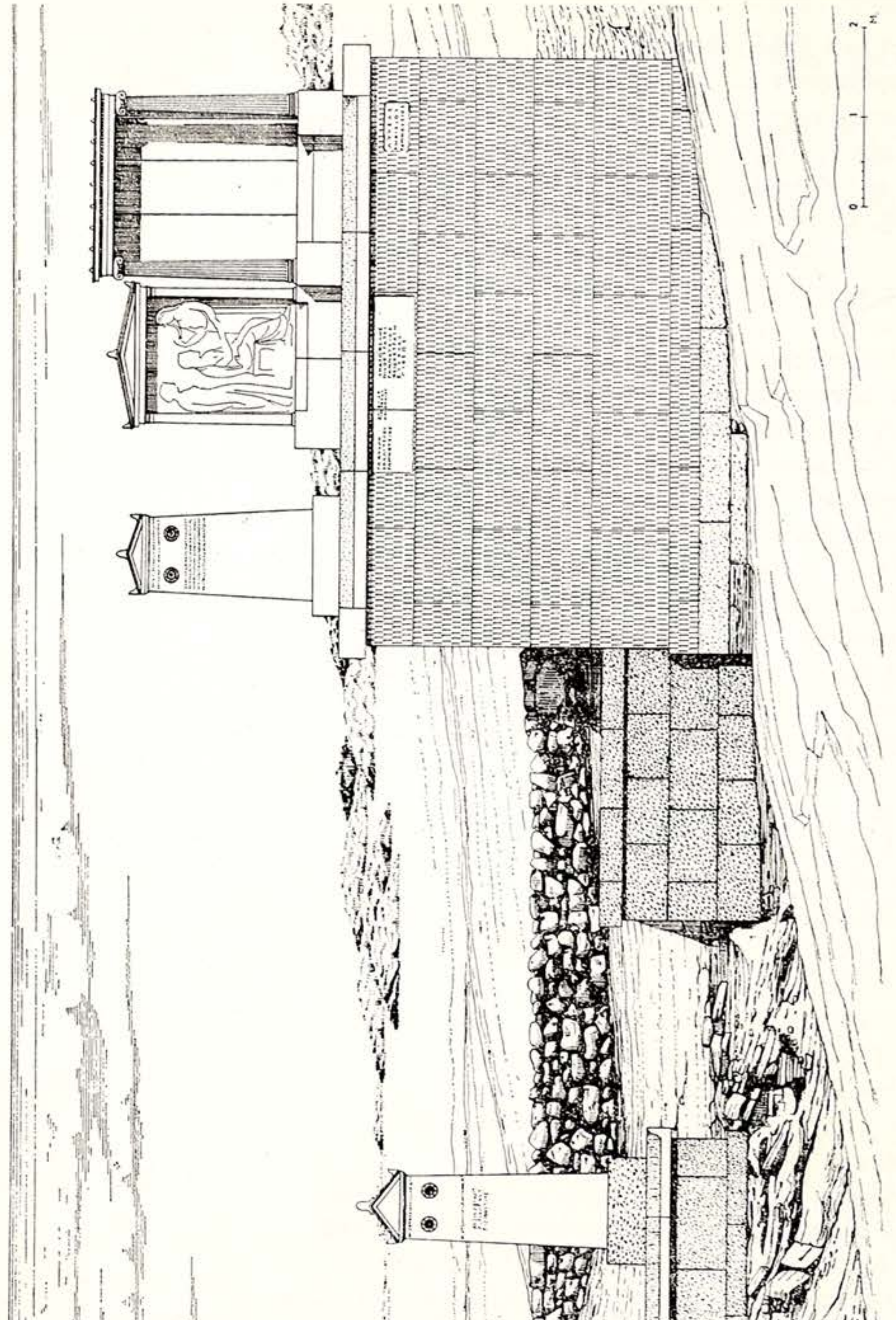

Εἰκ. 13. Ἀναπαράστασις τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος καὶ τῶν βορείως αὐτοῦ ταφικῶν κτισμάτων.

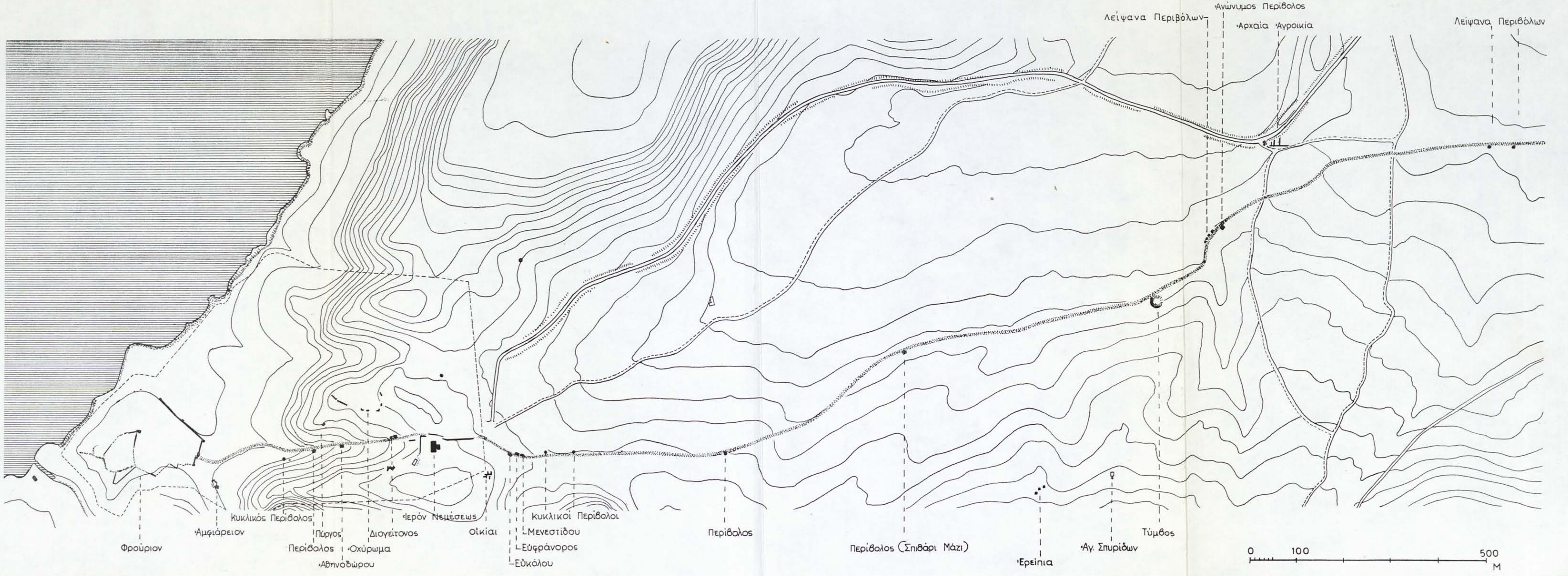
Ανώνυμος Περίβολος
Λείψανα Περιβόλων
Αρχαία Αγροικία
Λείψανα Περιβόλων
Κυκλικός Περίβολος
Ιερόν Νεμέσεως
Κυκλικοί Περίβολοι
Αμφιάρειον
Πύργος
Διογείτονος
Οικίαι
Μενεστίδου
Περίβολος
Τύμβος
Φρούριον
Περίβολος
Οχύρωμα
Εύφράνορος
Περίβολος (Σπιθάρι Μάζι)
Αγ. Σπυρίδων
Αθηνοδώρου
Εύκόλου
Ερείπια
0
100
500
Μ

πρὸς τὰ δεξιά. Ἡ διαφορὰ τῶν δύο τόρμων φαίνεται μόνον ἐκ τῆς λιθουργικῆς ἐργασίας. Ἐνῷ λοιπὸν εἰς τὸν μεγάλον τόρμον ἵστατο ἄγαλμά τι, εἰς τὸν μικρὸν ἀναγκαστικῶς ἔπρεπε νὰ στερεοῦται ἀντικείμενον μεγέθους ἀναλόγου πρὸς τὸν τόρμον, π.χ. στύλος ἢ ἀγγεῖον (;) λίθινον.

Εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον ὑπάρχει, προερχόμενον ἐκ Ραμνοῦντος, τὸ γυναικεῖον ἄγαλμα 3838 εὑρεθὲν κατὰ τὴν ἀναφορὰν τῆς χωροφυλακῆς Μαραθῶνος (ἀρ. 4033/2 - 8 - 1934) «κάτωθεν τοῦ ναοῦ», ἄγνωστον ἐντελῶς, πλὴν μνείας ἐν BCH 58, 1934, 235. Τὸ ἄγαλμα τοῦτο εἶναι ἀκέφαλον καὶ βαίνει ἐπὶ συμφυοῦς ἐλλειψοειδοῦς περίπου πλίνθου, φέρει ποδήρη χιτῶνα καὶ ἱμάτιον τὸ ὁποῖον καλύπτει καὶ τὰς δύο χεῖρας καὶ συγκρατεῖται πρὸ τοῦ στήθους διὰ τῆς δεξιᾶς, ἀνασύρεται δὲ διὰ τῆς ἀριστερᾶς. Ἡ γυνὴ στηρίζεται ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους τὸ δὲ δεξιὸν ἔχει κεκαμμένον (πίν. 13α). Ἐπὶ τῆς κρεμαμένης ἀπὸ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς παρυφῆς τοῦ ἱματίου σῴζονται 2 σιδηρᾶ ἔμβολα πάχους ±0.01 μ. (πίν. 13β).

Ὁ κατὰ τὴν χωροφυλακὴν τοῦ Μαραθῶνος τόπος εὑρέσεως τοῦ ἀγάλματος ἐνῷ διατυποῦται ἀορίστως εἶναι ἐν τούτοις περιοριστικὸς διότι δὲν ἐπιτρέπει ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τοῦ Ἱεροῦ, ὁ περίβολος δὲ τοῦ Διογείτονος δύναται νὰ θεωρηθῇ ὅτι εὑρίσκεται «κάτωθεν τοῦ ναοῦ». Ἀλλὰ διὰ νὰ διαπιστώσω ἐὰν πραγματικῶς τὸ ἄγαλμα ἀνήκῃ εἰς τὸν ναΐσκον παρεσκεύασα εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον ἐκμαγεῖον τῆς πλίνθου τοῦ ἀγάλματος, τὸ ὁποῖον ἐτοποθετήθη ἐν Ραμνοῦντι, εἰς τὸν τόρμον τῆς βάσεως τοῦ ναΐσκου, ἐδείχθη δὲ ὅτι ἁρμόζει ἐντελῶς. Ἔξω τῆς πλίνθου ἀπομένει ὁ μικρὸς τόρμος ὁ μνημονευόμενος ἀνωτέρω. Ἐὰν ὑποτεθῇ ὅτι εἰς τὸν τόρμον ἐτοποθετεῖτο μάρμαρόν τι, ὁμοῦ μετὰ τοῦ ἀγάλματος, τότε ἑρμηνεύονται τὰ σιδηρᾶ ἔμβολα τὰ ὁποῖα ἐχρησίμευον διὰ τὴν μεταξύ των σύνδεσιν. Τὸ γυναικεῖον δὲ τοῦτο ἄγαλμα ἑρμηνεύει καὶ τὴν εἰκόνα τῆς θεραπαινίδος, ὀπίσω τοῦ ἰωνικοῦ κιονίσκου. Ὁμοίαν σύνθεσιν χωριστῶν ἐπιτυμβίων ἀγαλμάτων τῆς περιόδου 320 - 310 π.Χ. ἔχομεν εἰς τὸ Μητροπολιτικὸν Μουσεῖον τῆς Νέας Ὑόρκης (G. M. A. Richter, Catalogue of Greek Sculptures in the Metropolitan Museum of Art, 62 ἀρ. 94 πίν. LXXVI - LXXVII).

Ἀπομένει νὰ ἐξετασθοῦν τὰ δύο ἀγάλματα ὁμοῦ ἀπὸ τεχνοτροπικῆς καὶ τεχνικῆς ἀπόψεως, διότι τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα εἶναι μὲν ἰσχυρὰ διότι βασίζονται εἰς στερεὰς ἐνδείξεις, ἐλλείπει ὅμως ἡ ἀναμφισβήτητος ἀνασκαφικὴ ἀπόδειξις τῆς μεταξύ των σχέσεως.

Τὸ ἄγαλμα τῆς θεραπαινίδος (ἀρ. 85 δύο τεμάχια τοῦ κορμοῦ εὑρεθέντα τὸ 1960, ἀρ. 133 ἡ δεξιὰ χεὶρ κρατοῦσα τὸ ὑποπόδιον εὑρεθεῖσα τὸ 1962, ἀρ. 275 πέντε τεμάχια εὑρεθέντα τὸ 1976) ἀποτελεῖται ἐξ ὀκτὼ συγκολλημένων τεμαχίων. Εἶναι ἐλλιπὲς τὸν δεξιὸν βραχίονα ἀπὸ τοῦ ὤμου, τὸν ἀριστερὸν ὀλίγον ἄνω τοῦ ἀγκῶνος καὶ τὸ κάτω τῶν γονάτων μέρος πλὴν τμήματος τῆς ἀριστερᾶς κνήμης, τὸ ὁποῖον καλυπτόμενον ὑπὸ πτυχῶν συνδέει τὸ ἀριστερὸν

σκέλος τοῦ σώματος μὲ τὸν ἄκρον ἀριστερὸν πόδα. Ἡ νεαρὰ κόρη φορεῖ πτυχωτὸν χειριδωτὸν πέπλον, ζωσμένον ὑπὸ τὸ στῆθος μὲ ταινίαν ἡ ὁποία περνᾶ ἀπὸ τοὺς ὤμους καὶ διασταυροῦται χιαστὶ εἰς τὴν ράχιν. Εἰς τὴν κεφαλὴν φορεῖ «σάκκον» ὁ ὁποῖος ἀφήνει ἐλεύθερα τὰ ὦτα. Διὰ τῶν δύο χειρῶν κρατεῖ ὑποπόδιον, τὴν ἀριστερὰν φέρει ὑπ' αὐτὸ τὴν δεξιὰν ἄνω τοῦ ὑποποδίου. Εἰς τὸν δεξιὸν ὀφθαλμὸν ἔχουν σωθῆ λείψανα ἐρυθροῦ χρώματος. Ἡ κεφαλὴ ἔχει κλίσιν πρὸς τὰ ἄνω. Ὕψος 1.40 μ.

Τὰ πρὸ τοῦ μνημείου καὶ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ εὑρεθέντα ἀρχαῖα κατὰ τὸ 1976 εἶναι τὰ ἑξῆς: Ἀρ. 272, δύο δεξιαὶ ἄκραι χεῖρες συμπλεκόμεναι εἰς χειραψίαν, ἡ μία σῴζεται ἀπὸ τοῦ καρποῦ μέχρι τῆς δευτέρας φάλαγγος τοῦ μέσου, παραμέσου καὶ μικροῦ δακτύλου εἶναι δὲ ἐλλιπὴς κατὰ τὰ λοιπὰ καὶ ἀποκρουμένη. Ἡ ἄλλη σῴζει τὰ δάκτυλα πλὴν τοῦ ἀντίχειρος καὶ συναφοῦς μέρους τῆς παλάμης. Μέγ. μῆκος 0.22 μ. (πίν. 14α). Ἀρ. 273, θραῦσμα ἐκ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς ἀνδρικῆς κεφαλῆς σῷζον τμῆμα τοῦ μετώπου, τὸν κρόταφον, μέρος τῆς παρειᾶς, τοῦ δεξιοῦ ὀφθαλμοῦ, τῆς κόμης καὶ τὸ δεξιὸν οὖς (πίν. 14β). Ἀρ. 183 - 274, πλίνθος μαρμαρίνου ἀγάλματος λέοντος μήκους 1.14 μ., πλάτους 0.30 μ., σῴζουσα λείψανα τῶν δύο ἐμπροσθίων ποδῶν καὶ τοῦ ὀπισθίου ἀριστεροῦ, ἐφ' ὧν ἐκολλήθησαν οἱ ἀντίστοιχοι ἄκροι πόδες (πίν. 14γ). Εἰς τὸ ἄγαλμα τοῦ λέοντος ἀνήκουν ἐπίσης τμῆμα ὀπισθίου ἀριστεροῦ ποδὸς μετὰ συμφυοῦς, ἐξωτερικῶς, τμήματος τῆς οὐρᾶς ὡς καὶ δύο ἀκόμη συγκολλημένα θραύσματα τῆς οὐρᾶς. Ἡ πλίνθος εἶχε περισυλλεγῆ τὸ 1960 ἐνῷ τὰ μικρότερα τεμάχια εὑρέθησαν κατὰ τὴν ἐφετινὴν ἀνασκαφήν. Δὲν δύναται νὰ διαπιστωθῆ ποῦ ἦτο ἱδρυμένος ὁ λέων οὗτος τοῦ ὁποίου ἐσώθη ἡ πλίνθος. Ἐπὶ τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος δὲν ὑπάρχει χῶρος, ἐκτὸς ἐὰν ἵστατο ὀπίσω τῆς στήλης. Ἀρ. 276, τμῆμα ἀριστερᾶς ἄκρας χειρὸς ἀπὸ τοῦ καρποῦ μέχρι τῆς ἀρχῆς τῶν δακτύλων, μεγ. μήκους 0.13 μ. Ἀρ. 293, θραῦσμα ἐκ τοῦ κάτω μέρους ἰωνικοῦ κιονίσκου σῷζον τμῆμα τοῦ ἐμβόλου, τῆς σπείρας, χαμηλοῦ ἄβακος καὶ τροχίλου, ὕψ. 0.11 μ. Κατὰ τὰς παλαιοτέρας ἐρεύνας εἶχεν εὑρεθῆ καὶ ἄλλο κατώτερον θραῦσμα ἰωνικοῦ κιονίκου (ἀρ. 111, ΠΑΕ 1975, 22). Ἀρ. 294, θραῦσμα ποδὸς ὑποποδίου, ὀπίσω ἀκατέργαστον, ὕψ. 0.235, πλ. 0.12, πάχ. 0.085 μ. Ἀρ. 295, θραῦσμα λαβῆς μαρμαρίνου ἀγγείου ὕψ. 0.135 μ. Ἀρ. 297, στόμιον μαρμαρίνης ληκύθου μετὰ τμήματος τῆς συμφυοῦς λαβῆς ὕψ. 0.14 μ. Ἀρ. 298, γωνία ἀετώματος στήλης. Ἀρ. 299, θραῦσμα δεξιᾶς λαβῆς μαρμαρίνης λουτροφόρου μὲ ἀνάγλυφον διάκοσμον, ὀπίσω λεῖον. Σῴζεται καὶ τμῆμα τοῦ λαιμοῦ τοῦ ἀγγείου μὲ ἀνάγλυφον φολιδωτὴν διακόσμησιν (πίν. 14δ). Ὕψ. 0.345 μ. Ἀρ. 300, λαιμὸς μαρμαρίνης ληκύθου μετὰ τοῦ φέροντος ἀνάγλυφον διακόσμησιν στομίου, ὕψ. 0.355 μ. (πίν. 14ε).

Ἡ ἀναφερομένη ἐν ΠΑΕ 1975, 25, χεὶρ ἀρ. 133 ἀποτελεῖ, ὡς ἐδείχθη, τὴν δεξιὰν χεῖρα τοῦ ἀγάλματος τῆς θεραπαινίδος εἰς τὸ ὁποῖον καὶ ἐκολλήθη (πίν. 11α-β, 12α-β).

Διὰ τῆς ἀνασυστάσεως τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος κατέστη δυνατὸν νὰ μελετηθῇ καὶ ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῶν πλακῶν τῆς ἐπιστέψεως (εἰκ. 14). Αὗται συνεδέοντο μεταξύ των διὰ συνδέσμων σχήματος διπλοῦ ταῦ, φέρουν δὲ κατὰ διαστήματα ἓξ ἐντομὰς ἀπεχούσας μεταξύ των 0.82 μ., αἱ τρεῖς βόρειαι καὶ αἱ δύο νότιαι καὶ 1.05 μ. καὶ 1.28 μ. αἱ λοιπαί. Δὲν γνωρίζω ποία ἦτο ἡ χρησιμότης τῶν ἐντομῶν αὐτῶν, μήκους 0.12 - 0.20, πλάτους περίπου 0.02 καὶ

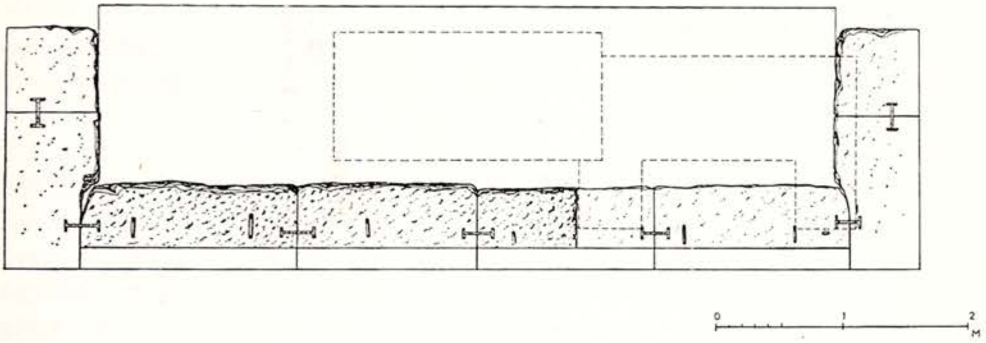

Εἰκ. 14. Κάτοψις τῆς ἐπιστέψεως τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος.

βάθους 0.03 - 0.05 μ. Ἡ μορφή των δὲν ἐπιτρέπει τὴν χρῆσιν των ὡς μοχλοβοθρίων.

Εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν τῆς ἐπιστέψεως ὑπάρχουν δύο μοχλοβόθρια τὰ ὁποῖα ἐχρησίμευσαν διὰ τὴν τοποθέτησιν τοῦ δεξιοῦ ναΐσκου, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς ἐστιγμένης γραμμῆς ἡ ὁποία δεικνύει τὰς θέσεις καὶ τῶν δύο.

Ἡ ἀναστήλωσις τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος (πίν. 15α) γενομένη ἄνευ τῆς προσθήκης νέου μέλους πλὴν τῆς διὰ κοινῆς τοιχοδομίας ἀναπληρώσεως τῆς ἀπολεσθείσης λιθοπλίνθου ἀρ. 8 (ΠΑΕ 1975, 18) ὑπῆρξε παλαιὰ ἐπιδίωξις τοῦ ὑπογραφομένου. Δι' αὐτῆς ὄχι μόνο ἀνεκτήθη ἓν κλασσικὸν ταφικὸν μνημεῖον ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος ἀλλὰ καὶ δεικνύεται, μετὰ ποίας περισκέψεως οἱ Ραμνούσιοι ἐχρησιμοποίουν τὸν χῶρον καὶ ἐφρόντιζον νὰ προσαρμόσουν εἰς αὐτὸν τὰ ταφικά των μνημεῖα ὥστε νὰ ἀποτελοῦν ἄρρηκτον σύνολον.

Ἡ διὰ μικρᾶς σχετικῶς δαπάνης ἀναστήλωσις καὶ τῶν λοιπῶν ταφικῶν μνημείων τῆς Ἱερᾶς Ὁδοῦ θὰ προσφέρῃ ἁπτὰ παραδείγματα τῶν ταφικῶν κατασκευῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. καὶ θὰ πλουτίσῃ τὸν χῶρον τοῦ Ραμνοῦντος μὲ νέα μνημεῖα ἐνδιαφέροντα τοὺς εἰδικοὺς ἐπιστήμονας καὶ τὸ εὐρὺ κοινόν. Πρέπει δὲ νὰ τονισθῇ ὅτι τὰ μνημεῖα ταῦτα ὑπερέχουν τῶν ἀναλόγων τῶν λοιπῶν χώρων τῆς Ἀττικῆς διότι εἶναι κατεσκευασμένα ἐκ μαρμάρου, παρουσιάζουν ἐξαιρετικὴν λιθουργικὴν ἐργασίαν καὶ διατηροῦνται σχεδὸν πλήρη.

Προκειμένης τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ περιβόλου ἐγένετο ἀνασκαφὴ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἐπίχωσίν του, διὰ τὴν εὕρεσιν τῶν τυχὸν ὑπαρχουσῶν ταφῶν. Τὰ

χώματα ἦσαν εἰς τοιοῦτον βαθμὸν ἀνεσκαμμένα ὥστε ἡ ἀνασκαφὴ ἐγένετο ἄνευ ἐλπίδος ἀποτελέσματός τινος. Κατωρθώθη ὅμως νὰ διαπιστωθῇ ἡ ὕπαρξις πυρῶν εἴς τινα σημεῖα.

Παρὰ τὸ πώρινον βάθρον τῶν ναΐσκων καὶ κατὰ μέρος καλυπτομένη ὑπ' αὐτοῦ, ἀνεσκάφη πυρὰ διαστάσεων 0.97 × 2 μ. εἰς τὴν ὁποίαν εὑρέθη ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιον (τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ὅμοιον ἐν ΑΕ 1958, 14 ἀρ. 21 ἐκ τῆς πλατείας Συντάγματος), ἄωτον κυάθιον, χαλκοῦς ἧλος καὶ θραύσματα χαλκίνου κατόπτρου.

'Ανατολικώτερον καὶ εἰς βάθος 2.92 μ. ἀπὸ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς ἐπιστέψεως ἀνεσκάφησαν τρεῖς πυραὶ ἀκόμη ἄνευ κτερισμάτων πλὴν δύο δακτυλιολίθων ἐκ πρασίνης ὑαλομάζης καὶ ἀβαφοῦς πινακίου.

ΑΝΩΝΥΜΟΝ ΤΑΦΙΚΟΝ ΚΤΙΣΜΑ ΠΑΡΑ ΤΟΝ ΠΕΡΙΒΟΛΟΝ ΤΟΥ ΔΙΟΓΕΙΤΟΝΟΣ

Προσκολλημένος εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος εἶναι ἄλλος μικρὸς περίβολος, τοῦ ὁποίου αἱ λιθόπλινθοι ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς πρὸ αὐτοῦ Βορείας 'Ιερᾶς 'Οδοῦ. Τοῦ περιβόλου τούτου σῴζονται σήμερον κατὰ χώραν τρεῖς λιθόπλινθοι τοῦ πρώτου δόμου (ἐλλείπει ἡ δευτέρα ἐξ ἀριστερῶν) καὶ μία, ἡ πρώτη ἐκ δεξιῶν, τοῦ δευτέρου. 'Εκ τῶν διεσκορπισμένων λίθων δύναται νὰ ἀποκατασταθῇ ἡ μορφή του ὡς ἑξῆς (εἰκ. 12 - 13, πίν. 15β).

Τὸ μῆκος τῆς προσόψεως, ἐπὶ τοῦ πρώτου δόμου ἦτο 2.95 μ., ἐπὶ δὲ τῆς ἐπιστέψεως 3.10 μ.· τὸ ὕψος τοῦ πρώτου δόμου, ὁ ὁποῖος ἑδράζεται ἐπὶ τοῦ σκληροῦ βράχου εἶναι ἄνισον καὶ ποικίλλει ἀπὸ 0.44 μ. (βόρειον ἄκρον) ἕως 0.35 (νότιον ἄκρον), τοῦ δευτέρου 0.48 μ. τοῦ τρίτου ὁμοίως 0.48 μ. καὶ τῆς ἐπιστέψεως 0.24 μ. 'Η ἐπιφάνεια τῶν λιθοπλίνθων εἶναι κατειργασμένη μὲ λεπτὸ βελόνι.

Εὑρήματα ἐκ τοῦ μικροῦ τούτου περιβόλου δὲν ὑπῆρξαν πλὴν βάσεως μαρμαρίνου ἀγγείου μήκ. 0.535 μ. πλάτ. 0.36 καὶ ὕψους 0.336 μ. Ἄνω φέρει κυκλικὸν τόρμον διαμ. 0.16 καὶ βάθους 0.065 μ. Αἱ τρεῖς πλευραί της εἶναι λεῖαι ἐνῶ ἡ τετάρτη, ἡ ἑτέρα τῶν στενῶν, εἶναι εἰργασμένη μὲ βελόνι. Ἴσως ἡ πλευρὰ αὕτη ἔβλεπε πρὸς 'Ανατολάς, καὶ δὲν ἦτο θεατὴ εἰς τοὺς διαβάτας. Παρὰ τὴν βάσιν εὑρέθησαν ἐπίσης δύο θραύσματα ὁριζοντίας ἐπιστέψεως ἐπιτυμβίου ναΐσκου εἰς τὴν ὁποίαν δηλοῦνται οἱ ἀκροκέραμοι, ὄχι ὅμως γλυπτόν. Πιθανὸν ὅμως εἶναι ἡ μικρὰ ἀνάγλυφος στήλη ἀρ. 198 (ΠΑΕ 1975, 25 - 26 πίν. 9γ) νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ περιβόλου τούτου, ἐξηγουμένης οὕτω τῆς ὑπάρξεως τοῦ γείσου τοῦ ὁποίου αἱ μικραὶ διαστάσεις ἁρμόζουν εἰς τὸ ἀνάγλυφον.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ περιβόλου ἀνεσκάφησαν δύο πυραί (1.22 × 2.04 καὶ 0.75 × 1.35) ἐντελῶς κατεστραμμέναι καὶ βορείως αὐτῶν τάφος ἐστρωμένος μὲ κεράμους 0.68 × 1.40 (πίν. 16α). Εἰς τὰ ἀνώτερα στρώματα τῆς πρὸς Νότον πυρᾶς, ἐντὸς ἀκαύτων χωμάτων εὑρέθησαν τρία θραύσματα σι-

δηρᾶς στλεγγίδος καὶ εἰς τὸ βάθος τῆς πυρᾶς ἓν θήλαστρον καὶ μικρὸν ἄωτον ἀγγεῖον.

Ο ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΤΗΣ ΜΝΗΣΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΛΥΣΙΠΠΟΥ

Τοῦ περιβόλου τούτου εἶχον μνημονεύσει εἰς τὴν περυσινὴν ἔκθεσιν (ΠΑΕ 1975, 26) τὴν ὕπαρξιν δύο πλακῶν τῆς εὐθυντηρίας καὶ εἶχον δώσει τὴν κάτοψιν τῶν κατὰ χώραν σῳζομένων λειψάνων (αὐτόθι 17 εἰκ. 6). Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς πρὸ αὐτοῦ ὁδοῦ ἀπεκαλύφθησαν τὰ μέλη του καὶ ἡ μεγάλη στήλη αὐτοῦ (εἰκ. 12).

Ὁ περίβολος τῆς Μνησικρατείας εὑρίσκεται εἰς ἀπόστασιν 5.30 μ. βορείως τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος. Ἀπετελεῖτο ἐκ τῆς ἐκ τριῶν πλακῶν εὐθυντηρίας συνολικοῦ μήκους 3.10 μ. καὶ ὕψους 0.20 μ., ἑνὸς δόμου ἐκ τεσσάρων λιθοπλίνθων μήκους 2.90 μ. καὶ ὕψους 0.56 καὶ τῆς ἐπιστέψεως ἐκ τριῶν πλακῶν μήκους 3.14 μ. καὶ ὕψους 0.24, ἤτοι τὸ συνολικὸν ὕψος τοῦ περιβόλου ἦτο 1 μ. Ἡ ἐπίστεψις ἐμπρὸς εἶναι λοξῶς τετμημένη εἰς τὰ ἄκρα δὲ ἔχει ἀνάγλυφα ἀκρωτήρια, ὡς ὁ περίβολος τοῦ Ἀθηνοδώρου. Ἡ φαινομένη ἐπιφάνεια τῶν λιθοπλίνθων εἶναι εἰργασμένη μὲ τὸ βελόνι, συνεδέοντο δὲ αὗται μεταξύ των διὰ συνδέσμων σχήματος πεῖ (εἰκ. 13).

Ἡ βορεία ἀκραία πλὰξ τῆς ἐπιστέψεως ἔφερεν ἄνω λίθινον ἐπιτύμβιον ἀγγεῖον τοῦ ὁποίου σῴζεται ὁ πούς μετὰ τῆς μολυβδοχοήσεως ἐντὸς τόρμου διαμ. 0.145 μ.

Ἐπὶ τῆς ὁδοῦ καὶ σχεδὸν πρὸ τοῦ περιβόλου εὑρέθη ἡ μεγάλη στήλη αὐτοῦ μὲ τὴν ἐνεπίγραφον ὄψιν πρὸς τὸ ἔδαφος, ὡς καὶ ἡ βάσις αὐτῆς. Ἡ στήλη εἶναι μαρμαρίνη μετ' ἀετώματος ὕψ. 2.81 μ. πλ. 0.70 - 0.825, πλ. ἀετώματος 0.81, ὕψους ἀετώματος 0.55, πάχους ἄνω 0.175 μ, κάτω 0.22 μ. Ὕψ. γραμμ. 0.035 - 0.045 μ. Ὑπὸ τὸν πρῶτον στίχον ὑπάρχουν δύο ὀκτωπέταλοι ρόδακες διαμ. 0.165 μ. (πίν. 16β).

Μνησικράτεια Λυσικλείδου
Λύσιππος Λυσικλείδου Ῥαμνούσιος
Λυσικλείδης
Λυσικλέους
Ῥαμνούσιος

Ἐνῷ τὰ γράμματα τῶν δύο πρώτων στίχων ἀνήκουν εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., τῶν λοιπῶν εἶναι πολὺ μεταγενέστερα. Τὸ Α τοῦ τελευταίου στίχου ἔχει τεθλασμένην τὴν ὁριζοντίαν κεραίαν, τοῦ Σ ἡ ἄνω καὶ κάτω κεραία εἶναι σχεδὸν ὁριζοντία καὶ γενικῶς τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων τοῦ τελευταίου ὀνόματος τὸ χρονολογεῖ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Προκαλεῖ ὁπωσδήποτε ἀπορίαν ἡ παρατεταμένη ἀχρηστία (καὶ συγχρόνως ἡ διατήρησις)

τοῦ περιβόλου καὶ ἡ ἐν συνεχείᾳ ἐμφάνισις ἀπογόνου ὁ ὁποῖος θάπτεται εἰς αὐτὸν μετὰ δύο σχεδὸν αἰῶνας.

Ἡ βάσις τῆς στήλης, ἄνω πέριξ λοξότμητος, διεσώθη. Εἶναι ἐκ μαρμάρου εἰργασμένη μὲ τὸ βελόνι, ὕψ. 0.46 πλ. 1.16 μ. καὶ βάθους 0.79 μ. Ὁ ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τόρμος ἔχει μῆκος 0.82, πλάτος 0.225 καὶ βάθος 0.155 μ.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ περιβόλου τῆς Μνησικρατείας ἠρευνήθη, ἀλλὰ ὄχι πλήρως, ταφὴ συλημένη ἡ ὁποία οὐδὲν ἀπέδωσεν, ὅσον ἀνεσκάφη. Μέγα τμῆμα αὐτῆς καλύπτεται ὑπὸ παρακειμένου, βορείως, τοίχου.

Ο ΤΑΦΟΣ ΤΗΣ ΛΥΣΙΜΑΧΗΣ

Ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς Βορείας Ἱερᾶς Ὁδοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν 8.50 μ. βορειότερον τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος ἀνεσκάφη ταφικὸν ἀνάλημμα (εἰκ. 12) εἰς μῆκος 2.90 μ., ὕψους 1 μ. ἐκ δύο σῳζομένων δόμων, κατεσκευασμένον κατὰ τὸ ἀκανόνιστον τραπεζιόσχημον σύστημα (πίν. 16γ). Τούτου ἐλλείπει μέρος τοῦ τελευταίου δόμου. Τὸ ἀνάλημμα συνεχίζεται πρὸς Βορρᾶν. Πρὸ αὐτοῦ εὑρέθη κιόνιον (ἀρ. 264) θραυσμένον εἰς δύο τεμάχια ἁρμόζοντα μεταξύ των ὕψ. 0.74, διαμ. ἄνω 0.22 κάτω 0.025 μὲ ἐπιγραφὴν ὕψ. γραμμάτων 0.015-0.03 μ.:

Λυσιμάχη
Λεωκράτου
Οἰῆθεν
γυνή

ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ

Εἰς ἀπόστασιν 135 μ. ἀπὸ τῆς γωνίας τοῦ ἀναλήμματος τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως καὶ ἐπὶ τῆς Βορείας Ἱερᾶς Ὁδοῦ ὑπάρχει λάκκος δημιουργηθεὶς ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων κατὰ τὸ 1879. Ἐκεῖ εὑρέθησαν ὑπ' αὐτῶν τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου 4796 καὶ πιθανώτατα τὸ 833, ἡ βάσις ναΐσκου μετὰ τοῦ ἐπιγράμματος IG II² 13102 a (Pouilloux, ἀρ. 68) καὶ τὸ δεξιὸν μέρος ὁριζοντίας ἐπιστέψεως ἐπιτυμβίου ναΐσκου μὲ τὴν ἐπιγραφὴν IG II² 11707 (Pouilloux, ἀρ. 55). Περὶ τῆς ἀνασκαφῆς αὐτῆς τῶν ἀρχαιοκαπήλων διαλαμβάνει ὁ Lolling (AM 4, 1879, 281 - 283), τοῦ ὁποίου τὴν περιγραφήν, λόγῳ τοῦ ὅτι περιέχει τὰς πρώτας πληροφορίας περὶ τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ σημείου τῆς Βορείας Ἱερᾶς Ὁδοῦ, παραθέτω σχεδὸν αὐτουσίαν: Die dritte Grube liegt wieder 20 Schritt weiter, r. vom Fußteig. In ihr scheint die Ausbeute besonders groß gewesen zu sein. Nach den Berichten von Augenzeugen sind hier 3 Statuen, zwei männliche und eine weibliche, gefunden worden. In Beziehung auf letztere wird von einem Besucher des Ortes angegeben, daß die Figur in der einen erhobenen Hand eine Blume gehalten

und mit der andern das Gewand angefaßt habe, also ein Nemesis-Spes-Typus; der Kopf mit Diadem soll als besonderes Stück hinzugefügt gewesen sein. Daß wir es indessen mit der Statue eines Verstorbenen zu thun haben, unterliegt keinem Zweifel. Es liegt nämlich inmitten der Grube noch jetzt die Basis aus weißem Marmor (größte Länge 1.05, gr. Br. 0.80. gr. Höhe oder Dicke ung. 0.30 Mtr.), welche jene Statue getragen hat; auf der Oberfläche befindet sich ein geräumiges Einsatzloch für eine Statue, welche den r. Fuß etwas vorsetzte; die Maasse dieses Einsatzloches können nicht genau angegeben werden, weil von ihm zugleich mit der Rückseite der Platte ein großes Stück fortgebrochen ist.

Τὸ ἑπόμενον ἔτος 1880 οἱ Φιντικλῆς καὶ Φίλιος προέβησαν εἰς σωστικὴν ἀνασκαφὴν εἰς τὸ φρούριον καὶ τόν «λάκκον» (ὅπως ὀνομάζει τὸν χῶρον ὁ Φίλιος) (ΠΑΕ 1880, 65 - 68), εὑρήματα δὲ ταύτης ἦσαν ἡ βάσις ναΐσκου IG II² 13102 a, τὴν ὁποίαν εἶχον ἤδη εὕρει οἱ ἀρχαιοκάπηλοι καὶ εἶχε δημοσιεύσει ὁ Lolling, ἡ ἐπιγραφὴ IG II² 11707 δημοσιευμένη καὶ αὐτὴ ὑπὸ τοῦ ἰδίου, τὸ ἀνάγλυφον Ἐθν. Μουσ. 4900, τὸ ἥμισυ λουτροφόρου μετ' ἀναγλύφου παραστάσεως, μεταφερθὲν εἰς Ἀθήνας ὅπου ὅμως δὲν ἔχει ἀκόμη ταυτισθῆ, τὸ ἀριστερὸν μέρος τοῦ ἀναγλύφου ἀρ. 4796 ἄνευ τῶν κεφαλῶν, τὰς ὁποίας εἶχον εὕρει οἱ ἀρχαιοκάπηλοι τὸ προηγούμενον ἔτος καὶ τὰς εἶχον πωλήσει εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν (Ἐθν. Μουσ. ἀρ. 576, 577, 1006, Conze 1292, 261 - 1184, Sybel 3108, 3107, 3105) καὶ τελευταῖον (ΠΑΕ 1880, 68) «Κορμὸς ἀνδρὸς ἱσταμένου *ἐν καταγραφῇ* (en profil) εἰς ὅμοιον, οἷον τὸ ἀνωτέρω (δηλ. τὸ ἀριστερὸν μέρος τοῦ ἀναγλύφου 4796), νεκρικὸν μνημεῖον ἀνήκων (γλυφὴ ὡσαύτως ὅλως ἔκτυπος)· ὁ ἀριστερὸς βραχίων, τὰ νῶτα καὶ τὰ ἀπὸ τοῦ στομάχου καὶ κάτω ἐμπρόσθια καλύπτονται τῷ ἱματίῳ. Τοῦ γυμνοῦ δεξιοῦ βραχίονος σῴζεται τὸ μέχρι τοῦ ἀγκῶνος μέρος. Ἡ κεφαλὴ μετὰ τοῦ λαιμοῦ καὶ οἱ πόδες μετὰ τοῦ πλείστου τῆς κνήμης ἐλλείπουσιν. Καὶ τοῦ σῳζομένου δὲ μέρους ἡ διατήρησις εἶναι μετριωτάτη».

Παρὰ τὸ ὅτι ὁ Φίλιος λέγει ρητῶς ὅτι ὁ κορμὸς παρίσταται «ἐν καταγραφῇ (en profil)», νομίζω, μετὰ βεβαιότητος, ὅτι τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο εἶναι ἡ δεξιὰ ἀνδρικὴ μορφὴ τοῦ ἀναγλύφου 4796, ἡ ὁποία εἰσήχθη εἰς τὸ Μουσεῖον πρὸ πολλῶν ἐτῶν, ἄγνωστον πότε, χωρὶς νὰ καταγραφῇ. Ὁπωσδήποτε ὁ Φίλιος μετέφερεν ἀμέσως εἰς Ἀθήνας τὸ ἀνάγλυφον 4900 καὶ τὴν λουτροφόρον, τὰ λοιπὰ δὲ ἀφῆκεν ἐπὶ τόπου.

Τὸ 1958 ὁ τότε ἐπιμελητὴς κ. Μαστροκώστας ἀνέσκαψεν εἰς τὴν θέσιν τοῦ λάκκου, ἐξ ἀφορμῆς νέας ἀνασκαφῆς ἀρχαιοκαπήλων (Ἔργον 1958, 39 - 41, G. Daux, BCH 83, 1959, 599), ὅπου ἀνεῦρε καὶ πάλιν τὸ ἀριστερὸν μέρος τοῦ ἀναγλύφου 4796 χωρὶς ὅμως νὰ τὸ ταυτίσῃ, τότε, πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Φιλίου εὑρεθέν. Ἀργότερον (ΠΑΕ 1958, 31, ἐξεδόθησαν τὸ 1965) δέχεται

τὴν ὑποδειχθεῖσαν ὑπὸ Daux (ἔ.ἀ.) ταύτισιν. Ἤδη ὁ Conze (II, 153 ἀρ. 718 a) εἶχε προσεγγίσει, βάσει πληροφοριῶν τοῦ Löwy τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο πρὸς τὴν βάσιν IG II² 13102 a. Τελικῶς τὸ ἀνάγλυφον, τὸ ὁποῖον καὶ πάλιν εἶχεν ἀφεθῆ ὑπὸ τοῦ Μαστροκώστα εἰς τὸν λάκκον, μετεφέρθη τὴν 7-10-62 εἰς τὸ Ἱερόν, εἰς τὸ πλαίσιον τῶν ἐργασιῶν τὰς ὁποίας ἔκαμα ἐκεῖ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ἰ. Δ. Κοντῆ, ἀργότερον δὲ κατετέθη εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον ὅπου καὶ συνεκροτήθη τὸ σημαντικὸν ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον 4796 (Καλλιπολίτης, ΑΑΑ 2, 1969, 75-77). Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ Μαστροκώστα τοῦ 1958 εὑρέθησαν καὶ θραύσματα ἐπιγραφῶν καὶ στῆλαι περὶ ὧν ΠΑΕ 1958, 31 - 32 καὶ ΑΕ 1964, Χρον., 11 - 12. Ὡς ἐπληροφορήθην παρὰ τοῦ φύλακος τοῦ χώρου, ὁ Μαστροκώστας προέβη εἰς νέαν ἀνασκαφὴν τοῦ λάκκου τὸ 1972, τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς ὅμως δὲν ἔχουν ἀνακοινωθῆ.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ λάκκου, κατὰ τὸ 1976, ἤρχισεν ἐκ τοῦ βορειοτέρου σημείου του. Τὰ χώματα οὐδεμίαν συνοχὴν παρουσίαζον ἀλλὰ εἶχον συσσωρευθῆ ἐκεῖ ὑπὸ τοῦ χειμάρρου ὁ ὁποῖος ρέει τὸν χειμῶνα, ἄλλα δὲ εἶχον σαλευθῆ ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων ἢ τῶν παλαιοτέρων ἀνασκαφέων. Ὁπωσδήποτε ἐπειδὴ ὁ ζητούμενος περίβολος (τοῦ ὁποίου ἡ ὕπαρξις ἦτο ἀναγκαία ἀφοῦ εἰς τὸν λάκκον εἶχον εὑρεθῆ μεγάλα ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα) δὲν ἐφαίνετο ὅτι ἔκειτο εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς ὁδοῦ (εἰς τὸ μέσον τῆς ὁποίας εἶχεν ἀνοιχθῆ ὁ λάκκος), ἐστράφην εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν αὐτῆς ὅπου πράγματι διεπιστώθη ἡ ὕπαρξις μεγάλου βάθρου ἐκ πωρολίθων, ὡς τὰ εὑρισκόμενα ἐντὸς τῶν περιβόλων διὰ τὴν ἔδρασιν τῶν ἐπιτυμβίων ναΐσκων. Ἐπειδὴ παρὰ τὴν εἰς βάθος ἀνασκαφὴν ὁ ζητούμενος περίβολος δὲν ἐνετοπίζετο, λόγῳ δὲ τῆς ἐποχῆς ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἠδύνατο νὰ συνεχισθῆ, ἡ προσπάθεια διεκόπη διὰ νὰ συνεχισθῆ κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν εὑρέθησαν, ἐντὸς χωμάτων ἀνεσκαμμένων παλαιότερον, τὰ ἑξῆς:

1. (Ἀρ. 254 + 115). Ἐπιτυμβία στήλη ἀποτελουμένη ἐκ πολλῶν τεμαχίων. Τὸ ἄνω ἐνεπίγραφον μέρος σύγκειται ἐκ δύο συγκολλημένων θραυσμάτων ὕψ. 0.50, πλ. 0.44, πάχ. 0.13, ὕψ. γραμμάτων 0.032 μ.

Ἱεροκλῆς
Ἰοφῶντος
Ῥαμνούσι[ος]

Τὸ κάτω μέρος τῆς στήλης μὴ συγκολλώμενον πρὸς τὸ ἄνω, ὕψ. 0.72, πλ. 0.50 μ. ἀποτελεῖται ἐξ ἐννέα τεμαχίων, φέρει δὲ κεντρικὸν ἔγκοιλον ὀρθογώνιον πλ. 0.32, ὕψ. σωζ. 0.35 μ., ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπάρχει ἀνάγλυφος ἐλλιπὴς λουτροφόρος. Τὸ τεμάχιον μὲ τὴν λουτροφόρον ἔκειτο παλαιόθεν εἰς τὴν ἀποθήκην τοῦ Ραμνοῦντος καὶ εἶχε καταγραφῆ τὸ 1975 ὑπὸ τὸν ἀριθμὸν 115. Τοῦ ἄνω-

τέρω 'Ιεροκλέους πρέπει νὰ γίνῃ προσέγγισις πρὸς τὸν ὁμώνυμον τῆς ἐπιγραφῆς IG II² 11707, πιθανῶς εἶναι μέλη τῆς ἰδίας οἰκογενείας.

2. ('Αρ. 257). Στήλη ἁπλῆ ἐλλιπὴς κάτω καὶ λίαν ἐφθαρμένη, ὕψ. 0.87, πλ. 0.45, πάχ. 0.155 μ. 'Υπὸ τὴν ἐπιγραφήν, ὕψ. γραμμ. 0.025 - 0.03 μ., δύο ὀκτωπέταλοι ρόδακες.

[- -]*όστρα*[τος]
. ΕΙΟΙ . ΕΟ[-]
['Ρ]*αμνούσιο*[ς]

3. ('Αρ. 62 + 320). Τεμάχια συγκολλώμενα ἐκ τοῦ ἐμπροσθίου μέρους ὁριζοντίας ἐπιστέψεως ἐπιτυμβίου ναΐσκου ὕψ. 0.25, μήκ. 0.88, βάθους 0.37 μ. "Υψ. γραμμ. ±0.02 μ.

Λυκέας 'Ιεροκ[λέους]
[- - - - - - -]*η 'Ραμνόσιος*

'Ο Λυκέας ἀνήκει, ὡς φαίνεται, εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ Λυκέα 'Ιεροκλέου τοῦ ψηφίσματος Pouilloux ἀρ. 15 στ. 45 τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., τοῦ 'Ιεροκλέους τῆς ἀνωτέρω (ἀρ. 1) δημοσιευομένης στήλης, πιθανῶς τοῦ Λυκέα τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος (ΠΑΕ 1975, 19) καὶ τῶν ἀδελφῶν Κηφισίου Λυκέου καὶ 'Ιεροκλέους Λυκέου τῆς στήλης ΑΕ 1961, Χρον., 11 ἀρ. 19 εὑρεθείσης, εἰς δευτέραν χρῆσιν, πλησίον τοῦ λάκκου (ΠΑΕ 1958, 30).

Τὸ *Η* ἀριστερὰ τῆς ἐπιγραφῆς ἀνήκει εἰς ὄνομα γυναικὸς ἢ εἶναι τὸ τελευταῖον γράμμα τῆς λέξεως *γυνή*.

4. ('Αρ. 306). Τρία θραύσματα συγκολλώμενα ἐκ τοῦ κάτω ἀριστεροῦ μέρους ἀναγλύφου ὕψ. 0.46, πλ. 0.61, πάχ. 0.10 - 0.30 μ. Εἰκονίζεται ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ γυμνὸς ἄκρος ποὺς μικρᾶς μορφῆς (ἱπποκόμου) ἡ ὁποία βλέπει δεξιά. Πρὸ αὐτῆς ἐμπρόσθιος δεξιὸς ποὺς ἵππου, μέχρι τοῦ γόνατος καὶ ἐξώτερον καὶ δεξιώτερον ἐμπρόσθιος ἀριστερὸς ποὺς ἵππου (μόνον ἡ ὁπλή). Οἱ πόδες βαίνουν ἐπὶ πλίνθου ὕψ. 0.10 μ. 'Η ὑποκάτω στενὴ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου ἐντελῶς ἀκατέργαστος.

5. ('Αρ. 108 + 109 + 277). Τρία τεμάχια κυκλικῆς μαρμαρίνης περιόπτου ἀσπίδος ἐξ ὧν τὸ 108 καὶ 277 συναρμόζουν, ἐλλιποῦς κατὰ τὸ τέταρτον περίπου. Κατὰ τὴν περιφέρειαν ὑπάρχει ἔμβολον μήκους 0.19, σῳζομένου ὕψους 0.01, πρὸς στερέωσιν τῆς διαμέτρου 0.71 μ. ἀσπίδος. Τὰ τεμάχια 108 καὶ 109 ἔκειντο εἰς τὴν ἀποθήκην, πιθανῶς ὅμως νὰ εὑρέθησαν ὑπὸ τοῦ Μαστροκώστα τὸ 1972.

'Η ἐφετινὴ ἀνασκαφὴ ἔδειξεν ὅτι ἡ ἀσπὶς περὶ τῆς ὁποίας ἔκαμα λόγον εἰς τὴν περυσινὴν ἔκθεσιν (ΠΑΕ 1975, 24) εὑρέθη εἰς τὸν λάκκον καὶ πιθανώτατα πρέπει νὰ συνδεθῇ μὲ τὰ προηγουμένως περιγραφέντα θραύσματα ἀναγλύφου

εἰκονίζοντα λείψανα μορφῆς ἱπποκόμου καὶ ἵππου. Εἰς τὴν παράστασιν θὰ εἰκονίζετο καὶ πολεμιστὴς ἢ τοὐλάχιστον κατ' ἀνάγκην θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχεν ἀνάγλυφον ἢ καὶ περίοπτον γλυπτὸν μὲ παράστασιν πολεμιστοῦ. Μέχρι περατώσεως ὅμως τῆς ἀνασκαφῆς δὲν δύναμαι νὰ ἐκταθῶ περισσότερον εἰς εἰκασίας.

6. Κυκλικὸν βάθρον, ἐλλιπές, μαρμαρίνου ἀγγείου ὕψ. 0.54, διαμ. 0.77 μ. Ἄνω τόρμος κυκλικὸς διαμ. 0.32, βάθους 0.12 μ. Ὁλόκληρον ἐπεξειργασμένον μὲ τὸ βελόνι. Ἄνω καὶ κάτω χονδροειδῆ κυμάτια.

Εἰς τὸν λάκκον ἔκειντο, θεατά, καὶ ἄλλα ἀρχαῖα, ὡς μεγάλαι πλίνθοι ἐκ πώρου, ἓν γεῖσον ἐκ πώρου ἐπίσης καὶ παραστὰς ἐπιτυμβίου ναΐσκου, ἥτις ἀνεγνωρίσθη ὑπὸ τοῦ κ. Δεσπίνη ὡς ἀνήκουσα εἰς τὸ ἀνάγλυφον 4796 (ἀριστερὰ παραστάς), τὰ ἀριστερὰ ἡμίση δύο ἀκόμη βάσεων ἐπιτυμβίων ναΐσκων καὶ τεμάχια ὁριζοντίας ἐπιστέψεως ναΐσκου ἀνεπίγραφα, πιθανῶς συνδεόμενα μὲ τὴν ἀνωτέρω δημοσιευομένην ἐπιγραφὴν τοῦ Λυκέου Ἱεροκλέους. Εἰς τὸν αὐτὸν χῶρον εἶχον εὑρεθῆ τὸ 1958 δύο ἐπιτύμβιαι στῆλαι ἀκόμη, τοῦ Ἀριστοφάνους Ἱεροποίου καὶ τοῦ Ἀριστογείτονος Τειθρασίου (ΠΑΕ 1958, 32). Ἐκ τοῦ χώρου συνελέγη ἐπίσης μεγάλη ποσότης θραυσμάτων πωρολίθων, ὡρισμένα μάλιστα ἔχουν κυμάτια, μεγάλη δὲ ποσότης θραυσμάτων μαρμάρου εὑρίσκεται ἀναμεμιγμένη μὲ τὰ μπάζα τῶν παλαιοτέρων ἀνασκαφῶν (1958 καὶ 1972).

Ο ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΤΟΥ ΑΘΗΝΟΔΩΡΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΔΡΟΜΟΚΛΕΟΥΣ

Κατὰ τὸ 1975 ἀνεσκάφη εἰς τὴν Βορείαν Ἱερὰν Ὁδὸν ταφικὸν μνημεῖον, τὸ ὁποῖον συμβατικῶς ὠνόμασα «ὁ παρὰ τὸν τάφον τῆς Ἀρχίππης περίβολος» (ΠΑΕ 1975, 26 - 29). Ἡ ἀνασκαφὴ αὐτοῦ συνεχίσθη καὶ κατὰ τὸ 1976, εὑρέθη δὲ κατ' αὐτὴν ἡ μεγάλη στήλη τοῦ περιβόλου βάσει τῆς ὁποίας ὁ περίβολος οὗτος ἀποδίδεται εἰς τοὺς ἀδελφοὺς Ἀθηνόδωρον καὶ Δρομοκλέα Ραμνουσίους.

Κατὰ τὴν ἐφετινὴν περίοδον ἀνεσκάφη ἡ πρὸ τοῦ περιβόλου Ἱερὰ Ὁδὸς ὅπου εὑρέθησαν, πλὴν τῆς μιᾶς τῶν στηλῶν τοῦ περιβόλου, τεμάχια τῆς στήλης IG II² 7344 (ΠΑΕ 1975, 29), λιθόπλινθοι τοῦ μνημείου καὶ ἡ νοτία γωνιαία πλὰξ τῆς ἐπιστέψεως (εἰκ. 15).

Πρὸ τοῦ βορείου ἄκρου τοῦ μνημείου εὑρέθη μεγάλη ποσότης μαύρου ἀμμουδεροῦ χώματος ἡ ὁποία, κατὰ τοὺς ἐργάτας τῆς ἀνασκαφῆς, προέρχεται ἀπὸ καμίνι ξυλανθράκων. Τοιαῦτα καμίνια ὑπῆρχον ἀρκετά, κατὰ τὰ λεγόμενα τῶν ἐργατῶν πάντοτε, εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως κατὰ τὴν κατοχήν. Ὁπωσδήποτε εἶναι τὸ πρῶτον τὸ ὁποῖον διαπιστοῦται.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἔδωκε τὴν δυνατότητα νέας, καλυτέρας, μελέτης τοῦ μνημείου τῆς ὁποίας τὰ συμπεράσματα ἐν συνόψει εἶναι τὰ ἑξῆς:

Ὁ περίβολος εἶχε τρεῖς δόμους καὶ ὄχι τέσσαρας ὡς ἐσφαλμένως ἐνόμισα (ΠΑΕ 1975, 28) ἀπατηθεὶς ἐκ τοῦ ὅτι αἱ λιθόπλινθοι τοῦ τρίτου δόμου παρουσιάζουν μικρὰς ἀνισότητας, ὡς πρὸς τὸ ὕψος, μεταξύ των. Οὕτω τὸ συν-

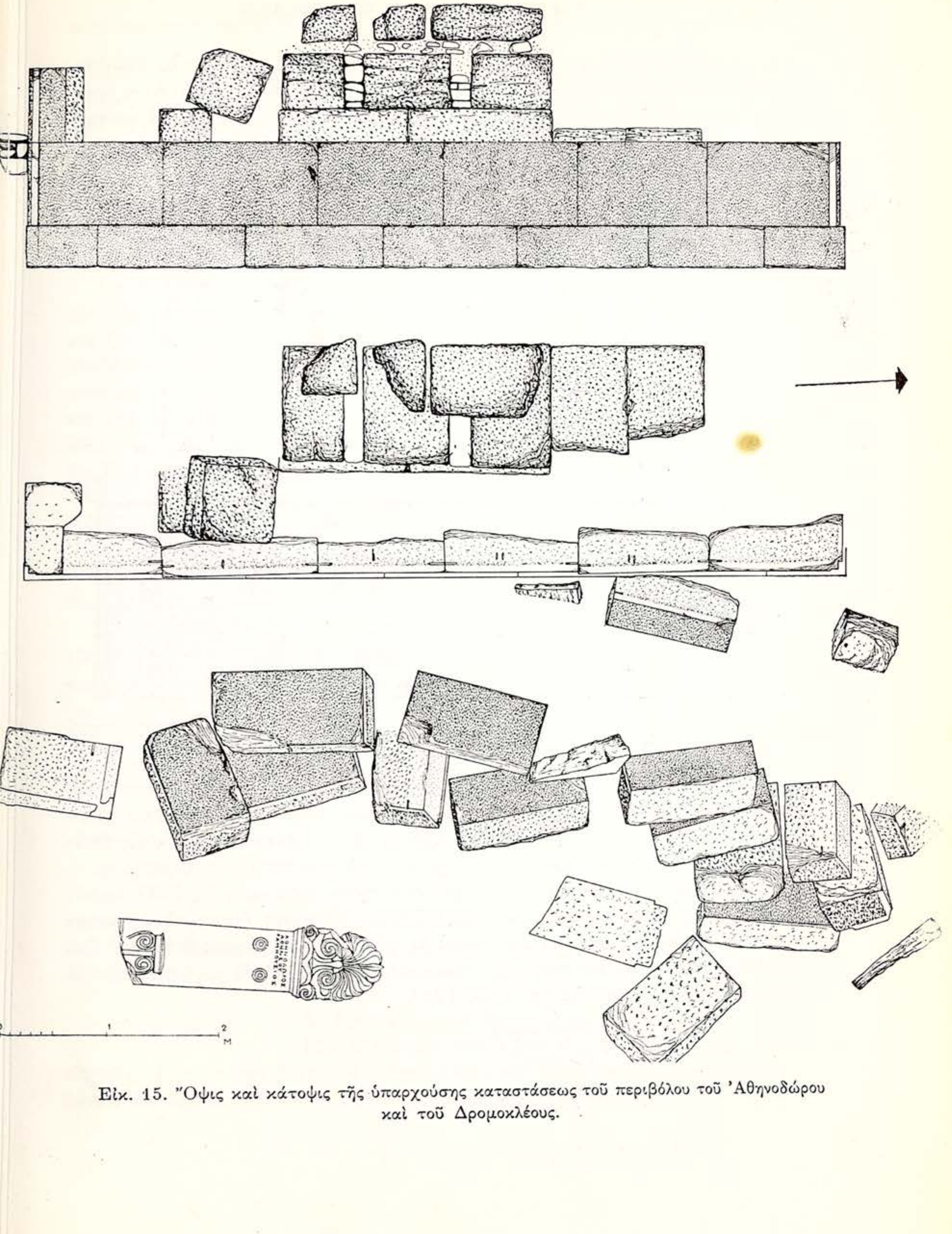

Εἰκ. 15. Ὄψις καὶ κάτοψις τῆς ὑπαρχούσης καταστάσεως τοῦ περιβόλου τοῦ Ἀθηνοδώρου καὶ τοῦ Δρομοκλέους.

ολικὸν ὕψος τοῦ μνημείου, ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους μέχρι τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς ἐπιστέψεως εἶναι 2.93 μ., ἤτοι 0.41 μ. ἡ εὐθυντηρία, 0.81 ὁ πρῶτος δόμος, 0.73 ὁ δεύτερος, 0.67 ὁ τρίτος καὶ 0.31 μ. ἡ ἐπίστεψις. Ἡ ἐπίστεψις ἦτο λοξότμητος καὶ ἔφερεν εἰς τὰς γωνίας τῆς προσόψεως καὶ τῶν στενῶν πλευρῶν ἀνάγλυφα ἀκρωτήρια (εἰκ. 16 πίν. 16δ).

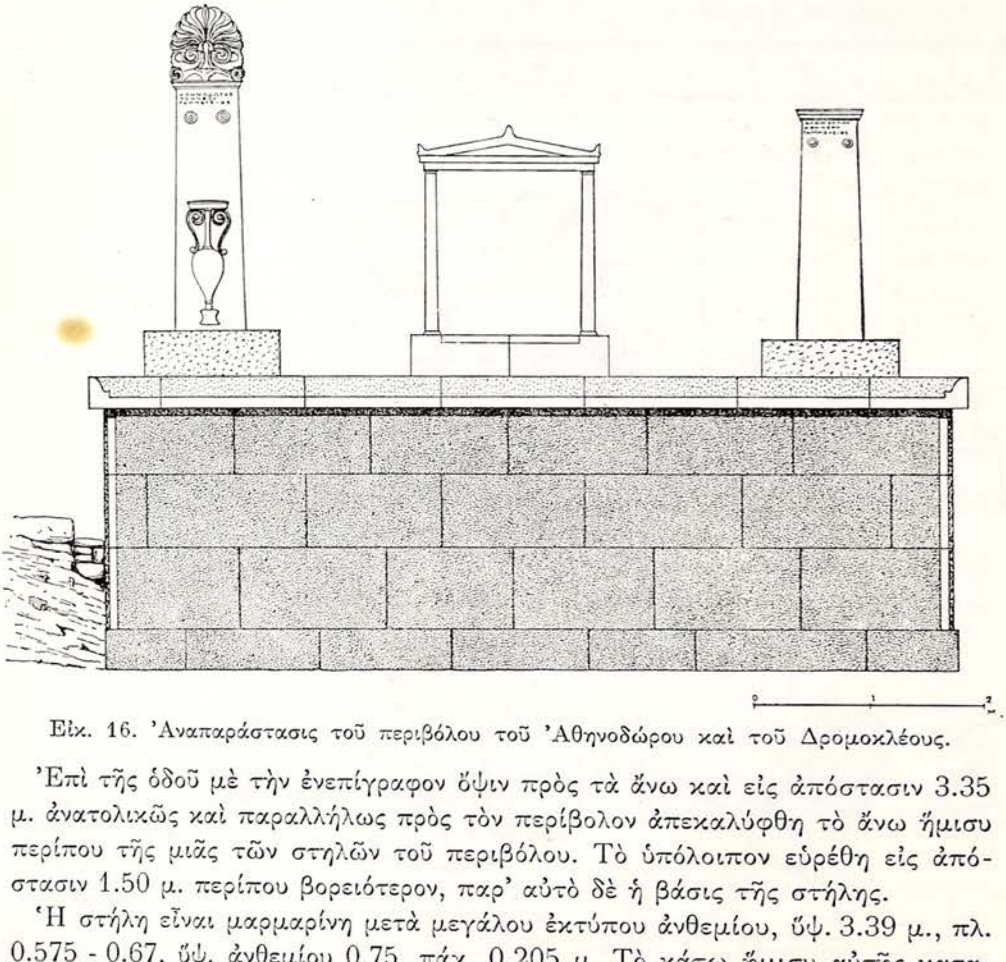

Εἰκ. 16. Ἀναπαράστασις τοῦ περιβόλου τοῦ Ἀθηνοδώρου καὶ τοῦ Δρομοκλέους.

Ἐπὶ τῆς ὁδοῦ μὲ τὴν ἐνεπίγραφον ὄψιν πρὸς τὰ ἄνω καὶ εἰς ἀπόστασιν 3.35 μ. ἀνατολικῶς καὶ παραλλήλως πρὸς τὸν περίβολον ἀπεκαλύφθη τὸ ἄνω ἥμισυ περίπου τῆς μιᾶς τῶν στηλῶν τοῦ περιβόλου. Τὸ ὑπόλοιπον εὑρέθη εἰς ἀπόστασιν 1.50 μ. περίπου βορειότερον, παρ' αὐτὸ δὲ ἡ βάσις τῆς στήλης.

Ἡ στήλη εἶναι μαρμαρίνη μετὰ μεγάλου ἐκτύπου ἀνθεμίου, ὕψ. 3.39 μ., πλ. 0.575 - 0.67, ὕψ. ἀνθεμίου 0.75, πάχ. 0.205 μ. Τὸ κάτω ἥμισυ αὐτῆς καταλαμβάνει ἀνάγλυφος λουτροφόρος, κάτω δὲ φέρει ἔμβολον ὕψους 0.15 μ. Ὑπὸ τὸ ἀνθέμιον ὑπάρχει ἐπιγραφὴ ὕψ. γραμμάτων 0.028 - 0.03 μ., ὑπ' αὐτὴν δὲ δύο ρόδακες διαμέτρου 0.13 μ. (πίν. 17α).

Ἀθηνόδωρος
Ἀθηνέου
Ραμνούσιος

Ἡ προκειμένη στήλη εἶναι ἡ ὑψηλοτέρα ἐξ ὅσων ἔχουν εὑρεθῆ εἰς τὸν Ραμνοῦντα, ἐπιτρέπει δὲ νὰ ἀποδώσωμεν καὶ τὴν στήλην IG II² 7344 (ΠΑΕ 1975, 28 - 29) εἰς τὸν περίβολον τοῦ Ἀθηνοδώρου, ἀποκαθιστῶντες τὸ κείμενόν της ὡς ἑξῆς:

[Δ]*ρομοκλῆς*
Ἀθην[έου]
Ῥαμνού[σιος]

Δὲν πιστεύω ὅτι ὁ Δρομοκλῆς ἦτο υἱὸς τοῦ Ἀθηνοδώρου ὥστε τὸ πατρώνυμον τῆς στήλης του νὰ ἀποκατασταθῇ ἀναλόγως, δεδομένου ὅτι ὁ Ἀθηνόδωρος ἦτο ἄγαμος, ἐὰν κρίνωμεν ἐκ τῆς λουτροφόρου τῆς στήλης του (πρβ. Δημοσθένους, Πρὸς Λεωχάρη 18: *ἠρρώστησεν ὁ Ἀρχιάδης, καὶ τελευτᾷ τὸν βίον ἀπόντος τοῦ Μειδυλίδου ἄγαμος ὤν· τί τούτου σημεῖον; λουτροφόρος ἐφέστηκεν ἐπὶ τῷ τοῦ Ἀρχιάδου τάφῳ).* Ὁ περίβολος λοιπὸν ἀνῆκεν εἰς τοὺς δύο ἀδελφοὺς Ἀθηνόδωρον καὶ Δρομοκλέα υἱοὺς τοῦ Ἀθηνέου, ἀγνώστους ἄλλοθεν Ραμνουσίους.

Ἡ βάσις τῆς στήλης τοῦ Ἀθηνοδώρου ἔχει μῆκος 1.26 μ., πλ. 0.77 καὶ ὕψος 0.46 μ. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας φέρει τόρμον 0.28 × 0.62, βάθους δὲ 0.14 μ. Ἡ βάσις τῆς στήλης τοῦ Δρομοκλέους σῴζεται εἰς μῆκος 1.07 μ., ἔχει πλάτος 0.68, ὕψος 0.35 μ. καὶ ἐσωτερικῶς σῴζει τόρμον διαστ. 0.24 × 0.48, βάθους δὲ 0.16 μ.

Εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1975 (ΠΑΕ 1975, 28) ἐγράφη ὅτι τμῆμα τῆς ἐπιστέψεως τοῦ περιβόλου ἔφερε λείψανα ἐπιγράμματος. Νέα ἐξέτασις τοῦ θραύσματος ἔδειξεν ὅτι τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν βάσιν ἐπιτυμβίου ναΐσκου, ὁμοίαν κατὰ τὴν μορφὴν μὲ τὴν γνωστὴν βάσιν τοῦ Ραμνοῦντος IG II² 13102 a. Τὸ τμῆμα αὐτὸ τῆς βάσεως εὑρέθη, ὡς ἐπληροφορήθην ὑπὸ τοῦ φύλακος τοῦ χώρου ὑπὸ τοῦ Μαστροκώστα τὸ 1972. Ὁ παρατηρηθεὶς εἰς τὸ θραῦσμα τόρμος ἐχρησίμευε διὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ ἀναγλύφου τοῦ ναΐσκου, οὐδὲν λείψανον ὅμως εἴτε τοῦ ἀναγλύφου εἴτε ἄλλου στοιχείου τοῦ ναΐσκου εὑρέθη πλὴν θραύσματος γλυπτοῦ (ἀρ. 307) πιθανῶς ἐκ τοῦ πήχεως μικρᾶς μορφῆς ὕψ. 0.08 μ. Ἡ ὕπαρξις τοῦ ναΐσκου ὅμως εἶναι ἀναμφισβήτητος ἀφοῦ ὁ περίβολος φέρει μεγάλην βάσιν διὰ τὴν ἕδρασίν του. Αὕτη εἶναι κατεσκευασμένη ἐκ μεγάλων, ἐντοπίων, πωροπλίνθων, ὡς τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος. Διὰ νὰ διευκρινισθῇ ὅμως ἡ μορφή της ἀπαιτεῖται ἀνασκαφὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ περιβόλου ἡ ὁποία ἀφέθη διὰ τὸ 1977.

ΦΡΟΥΡΙΟΝ

Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ Στάη εἰς τὸ φρούριον (ΠΑΕ 1891, 14 - 18) ἀπεκάλυψαν μὲν πολλὰ οἰκοδομήματα ἀλλὰ εἰς ὀλίγα διεφώτισαν διότι καὶ ἡ ἔρευνά των ἦτο βιαστικὴ καὶ αἱ σχετικαὶ ἐκθέσεις ἀνεπαρκεῖς ὥστε εἰς οὐδὲν σχεδὸν νὰ εἶναι χρήσιμοι.

ΙΔΙΩΤΙΚΑ ΚΤΙΡΙΑ

Κατὰ τὴν ἐφετινὴν περίοδον προέβην εἰς καθαρισμὸν καὶ μελέτην τοῦ στρογγυλοῦ κτιρίου τοῦ ἀνασκαφέντος ὑπὸ τοῦ Στάη (ΠΑΕ 1891, 14) καὶ τοῦ θεάτρου. Περὶ τοῦ στρογγυλοῦ κτιρίου ὁ Στάης λέγει τὰ ἑξῆς: «Οὕτως ἅμα τῇ εἰσόδῳ (τοῦ φρουρίου) ἀπεκαλύφθη κυκλοτερὲς κτίριον ἀκτῖνος 2 μέτρων, σῳζόμενον εἰς ὕψος 1/2 μέτρου ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας, ἐκτισμένον δὲ διὰ λίθων ὀρθογωνίων, ἔχον δὲ οἱονεὶ πύλην, κατὰ τὸ μεσημβρινὸν αὐτοῦ, διὰ δύο πλακῶν ἑκατέρωθεν χωριζομένην τοῦ κυκλικοῦ τοίχου. Τὸ κυκλοτερὲς τοῦτο κτίσμα ἀνασκάψας καὶ ἐσωτερικῶς οὐδὲν ἄλλο εὗρον ἢ εἰδώλιον πήλινον εἰκονίζον γυναῖκα καθημένην καὶ ἐπὶ τῶν γονάτων κρατοῦσαν μικρὸν ἀγγεῖον (οἰνοχόην). Ἐπειδὴ δ' ἐνιαχοῦ παρετήρησα καὶ τέφραν μετ' ἀνθράκων, συμπεραίνω ὅτι τὸ κτίριον τοῦτο ἦτο σεσυλημένος τάφος κυκλικοῦ σχήματος, ὅπως τοιοῦτος εὑρέθη ἐν Βουρβᾶ, ἄλλης ὅμως ἐκεῖ χρονικῆς περιόδου. Πέριξ τοῦ μνημείου τούτου ἀπεκαλύφθησαν καὶ ἄλλα οἰκοδομήματα· δώματα δηλ. τετραγώνου σχήματος, οὐδεμίαν ὅμως ἔχοντα σχέσιν πρὸς τοῦτο, ἅτε εἰς μεταγενεστέραν ἀνήκοντα χρονικὴν περίοδον».

Τὸ κυκλικὸν κτίριον λοιπὸν ἑρμηνεύεται ὑπὸ τοῦ Στάη ὡς ταφικὸν καὶ τὰ πέριξ δωμάτια ὡς ἄσχετα πρὸς αὐτά. Ὁ Pouilloux ἐξετάζων τοῦτο (La Forteresse, 69), χωρὶς ὅμως νὰ δυνηθῇ νὰ τὸ ἐρευνήσῃ ἀνασκαφικῶς, συμπεραίνει ὅτι «on ne saurait présenter autrement que comme une hypothèse l'attribution du monument circulaire au héros archégète. Elle paraîtra plus vraisemblable peut être que celle d'une tombe ou d'un monument chorégique». Περαιτέρω δέ (ἔ.ά. 142 ἀρ. 26) φαίνεται περισσότερον διστακτικὸς γράφων περὶ τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἥρωος ἀρχηγέτου: «On pourrait songer à l' édifice circulaire que renferme l'enceinte fortifiée, mais sans preuves suffisantes».

Ὁ γενόμενος καθαρισμὸς καὶ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἔτους αὐτοῦ ἀπεκάλυψαν πέριξ τοῦ κυκλικοῦ οἰκοδομήματος διαφόρους χώρους τῶν ὁποίων ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει ἀκόμη ὁλοκληρωθῆ, ὁ χαρακτὴρ ὅμως καὶ ὁ προορισμὸς προκύπτουν σαφέστατα ἐκ τῆς παρατηρήσεως μόνον τῶν κτισμάτων καὶ ἐκ τῶν γενομένων εὑρημάτων.

Οὔτε ὁ Στάης οὔτε ὁ Pouilloux παρετήρησαν ὅτι δεξιὰ τῷ εἰσερχομένῳ εἰς τὸ κυκλικὸν κτίριον ὑπάρχουν ἐπὶ τοῦ τοίχου λείψανα λιθίνης κλίμακος κατεσκευασμένης ἐκ πλακῶν τῶν ὁποίων τὸ ἓν ἄκρον ἐνεσωματοῦτο εἰς τὸν κυκλικὸν τοῖχον τοῦ κτιρίου τὸ δ' ἕτερον ἦτο ἐλεύθερον. Τοῦτο καὶ μόνον ἔδιδε τὴν πρώτην ἔνδειξιν ὅτι ὑπῆρχε καὶ ὄροφος ὅστις βεβαίως δυσκόλως ἠδύνατο νὰ ἔχῃ σχέσιν εἴτε μὲ ταφικὸν κτίσμα εἴτε μὲ χῶρον λατρείας. Ἐκ τῆς κλίμακος λοιπὸν καὶ τῶν πέριξ τοῦ κυκλικοῦ κτιρίου ἐγκαταστάσεων προκύπτει ὅτι τὸ ὅλον συγκρότημα δεικνύει μίαν ἀγροικίαν τῆς ὁποίας ὁ τύπος εἶναι ἤδη γνωστὸς ἀπὸ μακροῦ, ἐκ τῶν φιλολογικῶν πηγῶν καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων. Τὸ 1956 ὁ John H. Young ἐδημοσίευσε σημαντικὴν μελέτην περὶ συναφῶν

οἰκοδομημάτων εἰς τὴν Ἀττικήν (Studies in South Attika, Hesperia 25, 1956, 122 - 146), παραθέσας καὶ σχέδια καὶ κατάλογον παρομοίων κτισμάτων ἐξ ἄλλων μερῶν τῆς Ἑλλάδος. Ἀλλὰ ἀπαραίτητον εἶναι νὰ γίνῃ πρῶτον σύντομος περιγραφὴ τοῦ συγκροτήματος τούτου τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνοῦντος.

Πυρὴν τοῦ ὅλου εἶναι τὸ κυκλικὸν κτίριον ἐξωτερικῆς διαμέτρου 5.90 μ., πάχους τοίχου 0.82 - 0.86 μ. Ἡ εἴσοδος εἶναι ἀπὸ Ν - ΝΔ καὶ εὑρίσκεται ἀκριβῶς ἔναντι τῆς εἰσόδου εἰς τὸ φρούριον. Τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου ἔχει πλάτος 0.87 καὶ ὁρίζεται ὑπὸ δύο πλακοειδῶν ὀρθοστατῶν ὕψους 1.45 μ. πλάτους 0.80, οἱ ὁποῖοι πατοῦν ἐπὶ κατωφλίου ἐκ πλακῶν. Σήμερον τὸ κατώφλιον εἶναι ὑψηλότερον τοῦ δαπέδου τοῦ κτιρίου, τοῦτο ὅμως ὀφείλεται εἰς τὴν εἰς βάθος ἀνασκαφὴν τοῦ Στάη. Ὁ τοῖχος εἶναι κατεσκευασμένος ἐξ ἡμικατειργασμένων λίθων ἄνευ συνδετικοῦ κονιάματος. Δεξιᾷ τῷ εἰσερχομένῳ ὑπάρχει, ὡς ἐλέχθη, λιθίνη κλῖμαξ τῆς ὁποίας σῴζονται μόνον τρεῖς βαθμίδες καὶ ἡ ὁποία ὡδήγει εἰς τὸν ὄροφον τοῦ κτιρίου (πίν. 17β). Ἡ ἀνασκαφὴ ἐντὸς τοῦ κυκλικοῦ χώρου οὐδὲν ἀπέδωσε πλὴν λίθων καὶ δύο ἀντλητικῶν βαρῶν περὶ τῶν ὁποίων θὰ γίνῃ λόγος ἐν συνεχείᾳ.

Προσηρτημένα εἰς τὸ κυκλικὸν κτίριον εὑρίσκονται πέντε δωμάτια καὶ αὐλὴ μετὰ φρέατος. Τὰ δύο δωμάτια εὑρίσκονται δυτικῶς, τὰ τρία ἄλλα βορείως τῶν δύο καὶ τοῦ κυκλικοῦ κτιρίου, ἡ δὲ αὐλὴ ΒΑ αὐτοῦ (εἰκ. 17 πίν. 18α).

Εἰς τὴν αὐλὴν σῴζεται φρέαρ, τὸ ὁποῖον δὲν ἠρευνήθη, μὲ στόμιον ἀποτελούμενον ἐκ τεσσάρων πλακῶν ἐκ τῶν ὁποίων αἱ τρεῖς διεσώθησαν κατὰ χώραν. Αἱ συναρμόζουσαι πλάκες δημιουργοῦν κυκλικὸν στόμιον διαμ. 0.47 μὲ ὑπερυψωμένον κατὰ 0.01 περιχείλωμα πλάτους 0.075 μ. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῶν πλακῶν, εἰργασμένη μὲ τὸ βελόνι, παρουσιάζει μεγάλην φθορὰν ἐκ τῶν πατημάτων μόνον εἰς τὰς δύο τὰς κειμένας ΒΔ ἐνῷ ἡ τρίτη οὐδεμίαν φθορὰν δεικνύει (πίν. 18β). Τὸ φρέαρ εἰς τὴν πραγματικότητα εἶναι δεξαμενὴ βροχίνου ὕδατος, τὸ ὁποῖον ἐκ τῆς στέγης τοῦ *πύργου*, ὡς εἶναι ἡ ἀρχαία ὀνομασία τοῦ κυκλικοῦ κτιρίου, διὰ καθέτου μολυβδίνου ἀγωγοῦ ἔφθανε μέχρι τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους καὶ ἐν συνεχείᾳ δι' ἀγωγοῦ ἀνοικτοῦ φέροντος κονίαμα ὑδραυλικόν, μήκους 3.40 μ., πλάτους 0.13 - 0.16, καὶ βάθους 0.09 ἔφθανε μέχρι τοῦ φρέατος τὸ ὁποῖον ἐγέμιζε.

Εἶναι γνωστὸν τὸ ἄνυδρον τοῦ Ραμνοῦντος, πρόβλημα βασανιστικὸν διὰ τοὺς ἐκεῖ μονίμως ἐργαζομένους καὶ κατοικοῦντας. Οἱ Ραμνούσιοι τὸ ἔλυσαν διὰ τῆς κατασκευῆς πολλῶν ὑπογείων δεξαμενῶν, ἀρκετὰς τῶν ὁποίων ἔχω εὕρει εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, περισσοτέρας ὅμως εἰς τὸ φρούριον. Τὸ ὕδωρ τοῦ φρέατος τῆς Ἁγίας Μαρίνας εἶναι ἀκατάλληλον δι' οἰκιακὴν χρῆσιν, μόνη λύσις δὲ ἦτο ἡ κατασκευὴ δεξαμενῶν ὡς καὶ σήμερον.

Ἡ ἄντλησις ἐκ τοῦ φρέατος ἐγένετο διὰ συστήματος καὶ σήμερον ἐν χρήσει (γεράνι). Ἐπὶ τῆς κορυφῆς ξυλίνου στύλου στερεοῦται ὁριζόντιον ξύλον δυνάμενον νὰ κινῆται καθέτως. Εἰς τὸ ἓν ἄκρον τοῦ ὁριζοντίου ξύλου κρέμαται

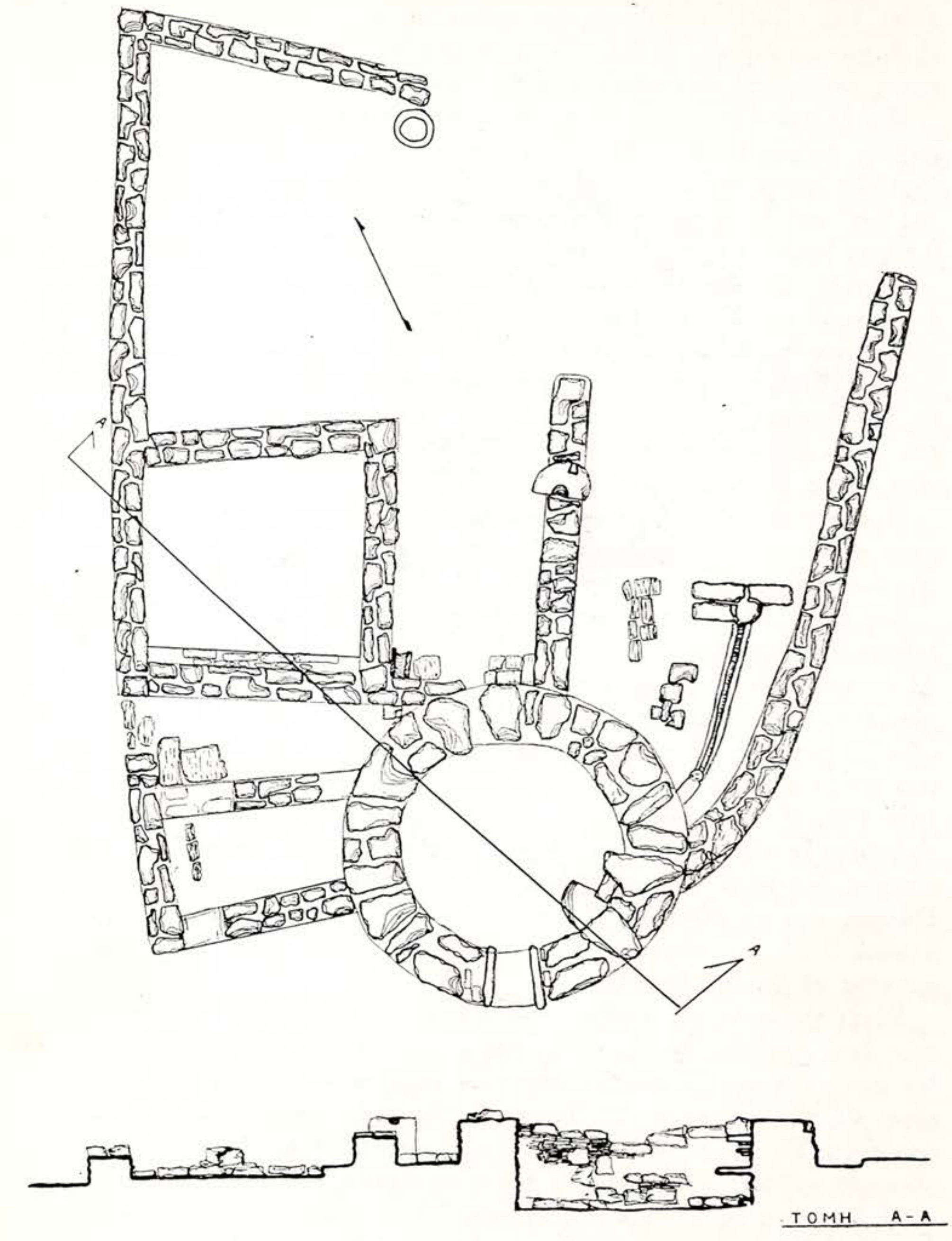

Εἰκ. 17. Κυκλικὸς πύργος καὶ τὰ πέριξ αὐτοῦ κτίσματα, εἰς τὸ φρούριον τοῦ Ραμνοῦντος. (Σχέδ. Β. Παλαντζᾶ.)

τὸ δοχεῖον ἀντλήσεως καὶ εἰς τὸ ἄλλο ἀντίβαρον. Καὶ πράγματι, ἐντὸς τοῦ πύργου εὑρέθησαν δύο ἀντίβαρα, μεγάλοι λίθοι στρογγυλευμένοι ἔχοντες ὀπὴν διὰ νὰ δύνανται νὰ ἐξαρτῶνται ἐκ τοῦ ἄκρου τοῦ ὁριζοντίου ξύλου τοῦ φρέατος (πίν. 18γ). Οἱ ἀρχαῖοι ἐκάλουν τοῦτον τὸν μηχανισμὸν ἀντλήσεως *κήλωνα* καὶ *κηλώνειον*. Παρὰ Μ. Ἐτυμολογικῷ 510, 50 *ἀναφέρεται κηλώνειον, τὸ ἀνανεῦον καὶ κατανεῦον ξύλον, ὁ ξύλινος ἀντλητήρ, τὸ παρ' ἡμῖν λεγόμενον γεράνειον, τὸ κοινῶς γεράνιον*. Ἡ ὀνομασία *κήλων* ἀναφέρεται εἰς τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς (βλ. Θησαυρὸν τοῦ Ἑρρίκου Στεφάνου ἐν λ.) καὶ εἰς τὰς ἐπιγραφὰς (IG XI, II, 154 A στ. 8 *κήλων εἰς παλαίστρα*[ν. . . . .] τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. ἐκ Δήλου). Παράστασιν ἀντλούντων διὰ τοῦ κήλωνος Σατύρων ἐπὶ μελανομόρφου πελίκης βλ. ἐν Buschor, Satyrtänze εἰκ. 74, 75.

Περὶ τὴν αὐλὴν εὑρέθησαν τεμάχια τριπτήρων καὶ πλὰξ ληνοῦ θραυσμένη εἰς τρία, σχεδὸν τετράγωνος, 1.02 × 1.03 μ., μεγίστου πάχους 0.16. μ. Ὁ τρόπος χρήσεως τοῦ ληνοῦ αὐτοῦ εἶναι γνωστός, εἰκονίζεται δὲ εἰς παράστασιν μελανομόρφου ἀμφορέως τοῦ Ἀμάσιος ἐν Würtzburg (J. D. Beazley, ABV 151, 22· Pfuhl, Malerei und Zeichnung εἰκ. 222).

Κατὰ τὰς ἐρεύνας τοῦ J. Young (Hesperia 25, 1956, 138) ἡ ἑλληνικὴ ἀγροικία ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν βασικῶν στοιχείων, τοῦ *πύργου*, τῆς *αὐλῆς* καὶ τῆς *οἰκίας*. Τοιαύτη ἀγροικία ἐν Ἀττικῇ περιγράφεται, τρόπον τινά, ἐν Δημοσθένους XLVII, 53 - 54, ἀποτελουμένη ἐκ τῶν ἀνωτέρω μερῶν. Μνεῖαι τοιαύτης διαιρέσεως ὑπάρχουν καὶ εἰς τοὺς παπύρους (Young, ἔ.ἀ. 138 σημ. 44).

Ἔστω καὶ ἂν ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ περιγραφέντος συγκροτήματος δὲν ἔχει ἀκόμη περατωθῆ, δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ πλέον ἀμφιβολία περὶ τῆς φύσεως καὶ τοῦ προορισμοῦ του. Ἐχρειάσθησαν σχεδὸν ἐνενήκοντα ἔτη διὰ νὰ διαλυθῇ ἡ πλάνη τὴν ὁποίαν ἐθεμελίωσεν ὁ Στάης καὶ θὰ ἀπαιτηθοῦν ἀκόμη πολλὰ ἔτη διὰ νὰ διευκρινισθοῦν ὅσα ἀνέσκαψεν εἰς τὸ φρούριον.

Ἡ παρουσία τῆς ἀγροικίας εἰς τὸ φρούριον δὲν πρέπει νὰ ξενίζῃ διότι εἰς τὴν περιοχήν της ὑπάρχουν καὶ ἄλλα συγκροτήματα ἰδιωτικῶν κατοικιῶν ἀνασκαφέντων ὑπὸ τοῦ Στάη. Πιθανῶς ὁ Παυσανίας τὰς οἰκίας τοῦ φρουρίου, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸν 2ον μ.Χ. αἰ. οὐδεμίαν στρατιωτικὴν χρησιμότητα εἶχεν, εἶδε καὶ αὐτὰς ἐννοεῖ γράφων (33, 2) *καὶ αἱ μὲν οἰκήσεις ἐπὶ θαλάττῃ τοῖς ἀνθρώποις εἰσί*.

ΤΟ ΘΕΑΤΡΟΝ

Ἓν ἐκ τῶν μᾶλλον γνωστῶν μνημείων τοῦ Ραμνοῦντος εἶναι τὸ θέατρον τοῦ δήμου εἰς τὸ φρούριον (Pouilloux, La Forteresse, 73 - 78 ὅπου ἡ οὐσιώδης βιβλιογραφία) ἀνασκαφὲν ὑπὸ τοῦ Φιλίου (ΠΑΕ 1880, 62 - 64). Ἡ ἐφετινὴ ἔρευνα περιωρίσθη εἰς τὴν ἐκπόνησιν νέου, ἀκριβοῦς σχεδίου, τὴν παροχὴν ἀκριβῶν μετρήσεων καὶ τὴν διόρθωσιν ἐσφαλμένων γνωμῶν ὡς πρὸς τὴν μορφὴν τῆς προεδρίας.

Τὸ κρηπίδωμα τοῦ θεάτρου ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν πλακῶν, ἐν συνεχείᾳ το-

ποθετημένων καὶ συγχρόνως κατεσκευασμένων, μήκους συνολικοῦ 4.82 μ. (1.585 μ. μῆκος ἔχει ἡ πρώτη ἐξ ἀριστερῶν πλάξ, 1.60 μ. ἡ δευτέρα καὶ 1.635 μ. ἡ τρίτη) πλάτους 0.95 μ. Αἱ πλάκες συνεδέοντο μεταξύ των διὰ δύο ἑκάστοτε συνδέσμων σχήματος διπλοῦ ταῦ (παρὰ Bulle, Untersuchungen an griechischen Theatern πίν. I αἱ δύο δυτικαὶ πλάκες συνδέονται μὲ ἕνα σύνδεσμον) καὶ φέρουν κατὰ διαστήματα μοχλοβόθρια, τὸ πρῶτον εἰς ἀπόστασιν 0.75 μ. ἀπὸ τῆς ἀριστερᾶς ἄκρας τῆς πρώτης πλακός, τὸ δεύτερον εἰς ἀπόστασιν 2.08 μ., τὸ τρίτον 2.76 μ., τὸ τέταρτον 3.43 μ. καὶ τὸ πέμπτον 4.02 μ. Τὰ μοχλοβόθρια ταῦτα ὁρίζουν καὶ τὴν θέσιν τῶν πέντε θρόνων οἱ ὁποῖοι ἔκειντο ἐπὶ τοῦ κρηπιδώματος. Ἡ μεταξὺ τῶν δύο ἀκραίων μοχλοβοθρίων ἀπόστασις εἶναι 3.29 μ.

Εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς ἀριστερᾶς πλακὸς ὑπάρχει ὀρθογώνιος τόρμος 0.085 × 0.095 μετ' ἀβαθεστάτης αὔλακος μολυβδοχοήσεως. Παρὰ Pouilloux, 75, φέρεται ἐσφαλμένως εἰς τὸ οἰκεῖον σχέδιον ὁ τόρμος οὗτος, προστίθεται δὲ ἓν μοχλοβόθριον ἐπὶ πλέον, μετὰ τὸ πρῶτον τὸ ὁποῖον δὲν ὑφίσταται ἐπὶ τοῦ λίθου. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ κρηπιδώματος ὑπάρχει ὅμοιος σχεδὸν τόρμος 0.135 × 0.09 μετὰ αὔλακος μολυβδοχοήσεως σχήματος ταῦ.

Ἐξαιρουμένου χώρου 0.75 μ. περίπου ἐξ ἑκατέρου ἄκρου τοῦ κρηπιδώματος, τὸ λοιπὸν κατελαμβάνετο ὑπὸ πέντε ὁμοίων ἐνεπιγράφων θρόνων οἱ ὁποῖοι *δὲν συνεδέοντο* μετ' αὐτοῦ. Ἡ ὑποκάτω ἐπιφάνεια τῶν θρόνων εἶναι ἐπιμελέστατα εἰργασμένη καὶ οὐδένα τόρμον φέρουν. Οἱ θρόνοι τοποθετοῦνται συμφώνως πρὸς τὴν ἐν IG II² 2849 σειράν, δὲν ὑπάρχει ὅμως θέσις διὰ τὸν θρόνον F τοῦ Pouilloux (141 ἀρ. 25).

Ἐκ τῶν πέντε κυρίων θρόνων τοῦ θεάτρου σῴζονται σήμερον μόνον τρεῖς, ὁ B (ἀκολουθῶ τὴν διὰ γραμμάτων ἀρίθμησιν ἐν IG II² 2849) πλάτους 0.634, ὁ C πλάτους 0.67 καὶ ὁ D πλάτους 0.633 (τὰ πλάτη λαμβάνονται εἰς τὴν ἐμπροσθίαν πλευρὰν τῶν θρόνων). Τὸ μεταξὺ τῶν δύο ἀκραίων μοχλοβοθρίων διάστημα τῶν 3.29 μ. ἐπαρκεῖ διὰ τοὺς θρόνους B, C, D καὶ τοὺς δύο ἀπολεσθέντας, A καὶ E οἱ ὁποῖοι ἐὰν ὑπολογισθοῦν πλάτους 0.633 ἕκαστος τότε τὸ συνολικὸν πλάτος τῶν πέντε γίνεται 3.203 μ., ἐὰν δὲ ὑπολογισθοῦν 0.67 ἕκαστος τότε γίνεται 3.277 μ., ὅσον δηλαδὴ τὸ μεταξὺ τῶν δύο ἀκραίων μοχλοβοθρίων πλάτος (3.29 μ.) καὶ ὄχι 4.56 μ. ὡς ὑποστηρίζει ὁ Pouilloux (σ. 75), ὅστις τοποθετεῖ ἐπὶ τῶν ἀκραίων τόρμων ἀνὰ ἕνα θρόνον (on observe à chaque extrémité un trou de goujon, large et carré, ou devait être fixé le dernier fauteuil). Ὁ θρόνος F τοῦ Pouilloux, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐκ λευκοῦ μαρμάρου καὶ ὄχι ἀσβεστολίθου, *οὐδένα τόρμον φέρει ὑποκάτω*, ἄρα δὲν ἔχει σχέσιν μὲ τὸν ἀκραῖον δυτικὸν τόρμον τοῦ κρηπιδώματος, οὔτε ἔχει ἀναθύρωσιν δεξιά, ὡς οἱ λοιποί. Τοῦτο καθιστᾷ περιττὴν καὶ τὴν ὑποθετικὴν ὕπαρξιν ὁμοίου, ἐξ ἀσβεστολίθου, θρόνου καὶ εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ κρηπιδώματος. Οἱ δύο ἀκραῖοι τόρμοι δὲν ἐγένοντο διὰ τὴν στερέωσιν θρόνων ἀλλὰ ἄλλων

πραγμάτων τὰ ὁποῖα ἦσαν ἴσως ὑψηλὰ καὶ εἶχον τεκτονικὴν σχέσιν μετὰ τοῦ κρηπιδώματος ἢ ὑψηλῶν βάσεων ἀναθημάτων, τὰ ὁποῖα ἀπετέλουν σύνολον μετὰ τῶν θρόνων καὶ προσφορὰν τοῦ ἰδίου ἀναθέτου.

Αἱ πλάκες τοῦ κρηπιδώματος, ὕψους 0.20, 0.21, 0.25 μ. ἐξέχουν τοῦ ἐδάφους 0.15 μ. περίπου, ὅσον δηλαδὴ εἶναι πλήρως ἐπεξειργασμέναι ἐνῷ κατὰ τὸ λοιπὸν τοῦ ὕψους των σχηματίζουν συνεχῆ ἀγκῶνα (πίν. 18δ).

Πέραν τοῦ κρηπιδώματος τῶν τριῶν πλακῶν μεσολαβεῖ κενὸν 1.098 μ. τὸ ὁποῖον κατελαμβάνετο, κατὰ μέγα μέρος, ὑπὸ ἰσομήκους πλακός, πλάτους 0.60, πάχους 0.12 (ἐμπρός), 0.11 - 0.14 μ. (ὀπίσω). Ἐμπρὸς εἶναι λεία ἐνῷ ὑποκάτω ἁδρῶς εἰργασμένη. Ἡ πλὰξ αὕτη δὲν εὑρέθη εἰς τὴν ἀρχικήν της θέσιν ἀλλὰ μετακινημένη πρὸς τὰ ἐμπρός.

Ἐν συνεχείᾳ τῆς πλακὸς ὑπάρχει κατὰ χώραν βάσις τετράγωνος 0.84 βορείως, 0.86 νοτίως, 0.87 ἀνατολικῶς καὶ 0.85 μ. δυτικῶς. Κατὰ τὴν τελευταίαν αὐτὴν πλευρὰν σχηματίζει ὀπίσω ἐξοχὴν μήκους 0.215 ἐνῷ κατὰ τὸ ὑπόλοιπον τῆς πλευρᾶς (0.635) ἡ βάσις εἶναι λαξευμένη ἐσώτερον, πιθανώτατα διὰ νὰ δεχθῇ τὴν μεταξὺ τοῦ κρηπιδώματος καὶ τῆς βάσεως περιγραφεῖσαν ἤδη πλάκα πλάτους 0.60 μ. Τοῦτο ὁδηγεῖ εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἡ ἐνδιάμεσος πλὰξ ἐτέθη τελευταία διὰ νὰ πληρώσῃ τὸ δημιουργούμενον κενόν. Τὸ πάχος τῆς βάσεως εἶναι 0.35 καὶ εἶναι λεία πέριξ μόνον κατὰ μίαν ζώνην ὕψους 0.12 μ. ἐνῷ τὸ ὑπόλοιπον εἶναι κατειργασμένον μὲ τὸ βελόνι.

Τὸ σημαντικὸν πάχος (ὕψος) τῆς βάσεως (αἱ πλάκες τοῦ κρηπιδώματος εἶναι ὕψους 0.20 - 0.25 μόνον καὶ ἐδέχοντο τὸ μεγάλο βάρος τῶν θρόνων) καὶ αἱ διαστάσεις του ὁδηγοῦν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι αὕτη ἐχρησίμευεν ὡς ὑπόβαθρον τῆς γνωστῆς ἐκ τοῦ Pouilloux βάσεως μαρμαρίνου ἀγάλματος (La Forteresse, 76 - 77 πίν. 38, 3), διότι ἐκεῖ ὅπου σήμερον κεῖται δὲν εἶναι ἡ πραγματικὴ θέσις της (πρβ. Dilke, BSA 45, 1950, 29 εἰκ. 5D). Ἡ βάσις αὕτη ὕψους 0.305 μετρεῖ 0.81 ἐμπρός, 0.81 δεξιά, 0.795 ἀριστερὰ καὶ 0.82 μ. ὀπίσω, ἁρμόζει δηλαδὴ εἰς τὴν παρὰ τὸ κρηπίδωμα τετράγωνον βάσιν. Τὸ βάθος τοῦ τόρμου εἶναι 0.045 μ. Καὶ εἰς τὰς τέσσαρας πλευρὰς εἶναι εἰργασμένη μὲ τὸ βελόνι. Εἰς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν καὶ εἰς τὸ ἐμπρόσθιον ἄκρον παρουσιάζει ἀναθύρωσιν ἀλλὰ μόνον κατὰ τὴν κάθετον παρυφήν, ἐσώτερον δὲ ἡ πλευρὰ κοιλαίνεται ἐπὶ μήκους 0.20 (βέλος 0.01 μ.).

Τοῦ θεάτρου ἀπαιτεῖται ἀκόμη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἀνατολικῶς καὶ νοτίως αὐτοῦ ὡς ἐπίσης ἔρευνα τοῦ πέριξ χώρου διὰ τὴν ἀνεύρεσιν ἐλλειπόντων μελῶν του. Ἡ παρεχομένη νέα κάτοψις καὶ ὄψις (εἰκ. 18) ἀποβλέπει εἰς τὴν παροχὴν ἀκριβῶν στοιχείων ἐπὶ τῶν ὁποίων θὰ βασισθῇ ἡ νέα μελέτη του.

ΑΙ ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΤΟΥ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

Κατὰ τὴν περιγραφὴν τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ραμνοῦντος καὶ τὴν σύνταξιν τῶν οἰκείων ἐκθέσεων παρίσταται ἀνάγκη νὰ ἀναφέρωμαι διαρκῶς εἰς παλαιοτέρας ἀνα-

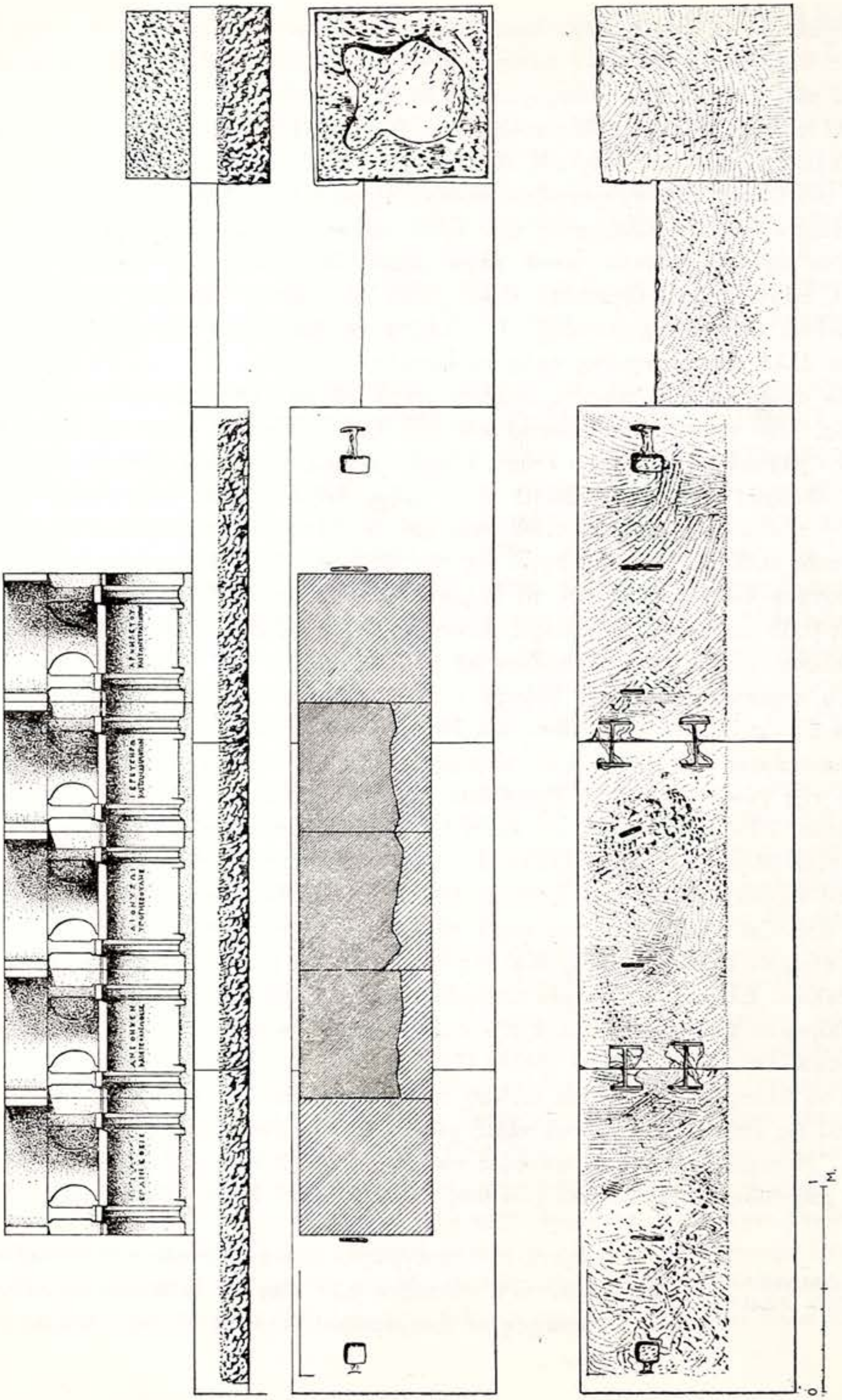

Εἰκ. 18. Τὸ θέατρον τοῦ Ραμνοῦντος.

σκαφάς, ἀγνώστους, εἰς εὑρήματα ἄγνωστα καὶ εἰς νέας μορφὰς παλαιῶν εὑρημάτων. Τούτου ἕνεκα παραθέτω κατωτέρω σύντομον ἔκθεσιν περὶ τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ραμνοῦντος καὶ ἐν συνεχείᾳ κατάλογον τῶν ἐκεῖ εὑρεθέντων γλυπτῶν καὶ φυλασσομένων εἰς διάφορα Μουσεῖα. Εἰς τὴν ἔκθεσιν περὶ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1977 θὰ προσαρτηθῇ κατάλογος περιλαμβάνων τὰ γλυπτὰ τῆς ἀποθήκης τοῦ Ἱεροῦ, τρίτος δὲ μὲ τὰς ἐπιγραφὰς αἱ ὁποῖαι εὑρέθησαν ἐν Ραμνοῦντι ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου τοῦ J. Pouilloux, La Forteresse de Rhamnonte.

Ἀποτελεῖ κοινὸν τόπον ὅτι ὁ Ραμνοῦς ὑπῆρξεν ἐπὶ μακροτάτην σειρὰν ἐτῶν πεδίον ἀνενοχλήτου δράσεως τῶν ἀρχαιοκαπήλων. Πρώτη ἐπιστημονικὴ ἀνασκαφὴ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Νεμέσεως εἶναι ἡ τῶν Dilettanti (Gell, Candy, Bendorf) κατὰ τὸ 1813, τῆς ὁποίας τὰ ἀποτελέσματα κατὰ μέγα μέρος εἶναι γνωστά. Μεταξὺ τῶν εὑρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς των ἀνεφέρθησαν ἀρχαῖα, κυρίως θραύσματα τῆς βάσεως τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως τοῦ Ἀγορακρίτου, τὰ ὁποῖα οἱ ἀνασκαφεῖς ἀπεκόμισαν ἀλλὰ οὐδέποτε ἐδημοσίευσαν, δὲν εἶναι δὲ γνωστὸν ἐὰν ὑφίστανται ἀκόμη καὶ ποῦ (Σβορῶνος, Τὸ ἐν Ἀθήναις, 173).

Τὸ ἀπόμερον τῆς περιοχῆς ἀπεθάρρυνεν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν συστηματικῶν ἀνασκαφῶν, μόνον δὲ ἡ διέλευσις ταξιδιωτῶν ἀναφέρεται μεταξὺ τῆς ἀνασκαφῆς τῶν Dilettanti καὶ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Εἰς τὰ ἔτη 1843 - 1844 χρονολογεῖται τὸ ταξίδιον τοῦ Ph. Le Bas εἰς Ραμνοῦντα καὶ ἡ ἁρπαγὴ τοῦ ἀναγλύφου τοῦ εἰκονίζοντος τὴν Δήμητρα καὶ τὴν Κόρην, σήμερον εἰς τὴν Γλυπτοθήκην τοῦ Μονάχου.

Ἡ σπουδαιοτέρα ἀνασκαφὴ τοῦ Ραμνοῦντος ὅμως, μετὰ τοὺς Dilettanti, εἶναι ἡ γενομένη ὑπὸ ἀρχαιοκαπήλων τὸ 1879. Διὰ τὴν ἀνασκαφὴν αὐτὴν γράφει ὁ Lolling (AM 4, 1879, 277 κέ.), δύο δὲ σύντομοι μνεῖαι ἐδημοσιεύθησαν καὶ εἰς ἑλληνικὰ ἔντυπα. Ἡ νεωτέρα (Τρ. Ε. Εὐαγγελίδου καὶ Γ. Σ. Μαυρογένους, Ἑλλάς, Ἀθῆναι 1901, σ. 111) ἐκ τῶν δύο ἔχει ὡς ἑξῆς: «Ἡ ὁδὸς δ' ἡ ὁδηγοῦσα εἰς τὸ φρούριον τῆς πόλεως ἑκατέρωθεν ἔφερε τάφους ἐπισήμων ἀνδρῶν, οὓς οἱ χωρικοὶ συλήσαντες τὸ 1879, ἐπώλησαν εἰς ἀρχαιοκαπήλους τὸ πολύτιμον περιεχόμενον αὐτῶν». Τὰ ἀρχαῖα μετέφεραν οἱ ἀρχαιοκάπηλοι εἰς Ἀθήνας, ὅπου τὰ εἶδεν ὁ ἀνώνυμος συντάκτης τοῦ «Παρνασσοῦ» (Παρνασσὸς τόμ. 3, 1879, σ. 882, τεῦχος 10 Ὀκτ.): «Εἰς θέσιν Λουμικὸν ἢ Ταυρόκαστρον τῆς περιφερείας τοῦ χωρίου Γραμματικοῦ τοῦ δήμου Μαραθῶνος καὶ παρὰ τὸν ἀρχαῖον ναὸν τῆς Νεμέσεως τῆς Ραμνοῦντος, ἐν ᾧ ὑπῆρχεν ἄγαλμα τῆς ὁμωνύμου θεοῦ, ἔργον τοῦ Φειδίου, καὶ ἐν ᾧ οἱ Ἀθηναῖοι εἶχον ἀφιερώσει τὸ τρόπαιον τῆς Νίκης, ἀνευρέθησαν πλεῖστα ἀνάγλυφα καὶ ἀγάλματα μαρμάρινα καλλίστης μὲν τέχνης, μεγίστης δ' ἀξίας μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρίνεται ἓν μέγιστον καὶ σχεδὸν ἀκέραιον».

Περὶ τῆς ἀρχαιοκαπηλικῆς αὐτῆς ἀνασκαφῆς, ἥτις ἔγινε κατὰ τὸν Σεπτέμβριον καὶ Ὀκτώβριον τοῦ 1879 ὑπὸ χωρικῶν ἐκ Χασιᾶς, Καπανδριτίου καὶ

Γραμματικοῦ, μὲ τὴν συνδρομὴν τοῦ γραμματέως τῆς δημαρχίας Μαραθῶνος καὶ τὴν συμμετοχὴν τοῦ ἐφημερίου Γραμματικοῦ, ἀφθόνους πληροφορίας, ὄχι ὅμως καὶ σαφεῖς ὡς πρὸς τὰ εὑρεθέντα ἀρχαῖα, παρέχει τὸ ἀρχεῖον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας.

Δὲν εἶναι γνωστὸν ποῖα ἀρχαῖα εὑρέθησαν τότε. Ὁπωσδήποτε διαπιστοῦται ὅτι οἱ ἀρχαιοκάπηλοι εἶχον εὕρει ἐκ τῶν γλυπτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τὰ ἀνάγλυφα 4796, 4901 καὶ 833. Τοῦ πρώτου ἔλαβον μόνον τὰς κεφαλὰς ἐνῷ τοῦ 833 τὴν μὲν ἀνδρικὴν μορφὴν παρέδωκεν ὁ ἀρχαιοκάπηλος Ραγιᾶς τὴν 23 Δεκεμβρίου εἰς τὸ Ἐθν. Μουσεῖον, τὴν δὲ γυναικείαν διὰ θαλάσσης μετέφεραν οἱ ἀρχαιοκάπηλοι ἐκ Ραμνοῦντος εἰς τὴν θέσιν Ἀμπέλια τῆς περιοχῆς Μπρεξίζας τοῦ Μαραθῶνος, ὅπου τὴν ἔκρυψαν ὑπὸ τὴν ἄμμον.

Τὴν 21 Ἰανουαρίου 1880 ὁ ὑπάλληλος τῆς Γενικῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Κ. Σκόκος ἀναφέρει ἐκ Μαραθῶνος εἰς τὸν Εὐστρατιάδην ὅτι εἶδε τὸ ἀνάγλυφον τῆς γυναικὸς 833 (ἀπεκαλύφθη ἐνεργείαις τοῦ δημάρχου Μαραθῶνος) καὶ ὅτι «μεγίστη πιθανότης ὑπάρχει ὅτι τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἀναγλύφου ὅπερ παρίστησι γέροντα φυσικοῦ μεγέθους».

Τὰ πρῶτα ἀρχαῖα ἐκ Ραμνοῦντος κατετέθησαν εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον τὰς τελευταίας ἡμέρας τοῦ Ὀκτωβρίου 1879, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς ὑπ. ἀρ. 2319 τῆς 30 Ὀκτωβρίου 1879 ἀναφορᾶς τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου Παν. Εὐστρατιάδου πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον, ὅπου λέγει ὅτι δύο κάτοικοι Ἀμαρουσίου τοῦ ἀνεκοίνωσαν τὴν εὕρεσιν μεγάλου ἀναγλύφου καὶ βάθρου αὐτοῦ ἐνεπιγράφου (πιθανῶς τὸ ἀνάγλυφον 4796 ἢ τὸ 833 καὶ τὸ βάθρον IG II² 13102 a). Ἀπεστάλησαν εἰς Ραμνοῦντα ὁ ἀρχιφύλαξ Ἀκροπόλεως καὶ ὁ ἀπόμαχος φύλαξ τοῦ χώρου διὰ νὰ παραλάβουν τὰ ἀρχαῖα, λόγῳ ὅμως τῆς ἀντιδράσεως τῶν ἰδιοκτητῶν τῶν ἐκεῖ ἀγρῶν ἠναγκάσθησαν νὰ ἐπιστρέψουν ἄπρακτοι. Λέγει ὁ Εὐστρατιάδης ὅτι «ἐπανῆλθον λοιπὸν εἰς Ἀθήνας ἄπρακτοι, μετακομίσαντες μόνον τεμάχιά τινα ἀγαλμάτων καὶ ἀναγλύφων τὰ ὁποῖα ὁ δήμαρχος Μαραθῶνος εἶχε φροντίσει ἐν τῷ μεταξὺ καὶ μετέφερεν ἐκ τῆς θέσεως εἰς τὸ Δημαρχεῖον, παρέδωκε δὲ διὰ πρακτικοῦ εἰς τὸν πρῶτον τῶν φυλάκων τῆς Ἀκροπόλεως, ἅτινα κομισθέντα εἰς Ἀθήνας κεῖνται νῦν ἐν τῷ γραφείῳ. Εἶναι δὲ τὰ πρῶτα ἐκ Ραμνοῦντος λείψανα ἀρχαιοτήτων, ἅτινα κατατίθενται εἰς τὸ κεντρικὸν Μουσεῖον».

Τὰ παραδοθέντα ἀρχαῖα ἦσαν: «1) Εἷς πούς ἀπὸ γόνυ μέχρις ἀστραγάλου ἑνὸς ἀγάλματος. 2) Στῆθος γυναικεῖον ἥμισυ ἀναγλύφου. 3) Στῆθος ὁλόκληρον γυναικείου ἀναγλύφου ἔχοντος μίαν χεῖρα, πρόσωπον ἐφθαρμένον. 4) Ἓν τεμάχιον μὲ δύο πόδας μικρούς. 5) Ἓν τεμάχιον μικρὸν ἔχον τοὺς τέσσαρας δακτύλους ἑνὸς ποδός. 6) Ἓν τεμάχιον ἔχον ἥμισυ πόδα ἐγειρμένον. 7) Ἓν τεμάχιον ἀνάγλυφον ἔχον ἥμισυ πόδα. 8) Ἓν τεμάχιον μικρὸν ἔχον ἐφθαρμένον ἀνάγλυφόν τι. 9) Ἓν τεμάχιον μικρὸν ἔχον πιρλάνταν. 10) Ἓν τεμάχιον παριστάνον ἔνδυμα. 11) Ἑπτὰ τεμάχια μικρὰ ἁπλᾶ». Τὰ ἀρχαῖα τοῦ πρακτικοῦ

τούτου δὲν ἔχουν καταγραφῆ εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον οὔτε εἶναι δυνατή, πρὸς τὸ παρόν, ἡ ταύτισίς των.

Τὴν 1 Φεβρουαρίου 1880 ὁ δήμαρχος Μαραθῶνος ἀναγγέλλει εἰς τὴν Νομαρχίαν ὅτι παρεδόθησαν καὶ αἱ χεῖρες τῆς γυναικὸς τοῦ ἀναγλύφου 833, ἤτοι πέντε τεμάχια, «ἡ ἀριστερὰ χείρ (παλάμη) οὖσα κεκλεισμένη καὶ κρατοῦσα τὸ ἐπανωφόρι, ἀλλ' ἔχει μόνον σώους τὸν ἄκρον καὶ προτελευταῖον δάκτυλον, τὸ ἕτερον τὸ δεξιὸν μέρος τῆς χειρὸς ἤτοι ἀπὸ τοῦ ἀγκῶνος μέχρι τοῦ μέρους ἐξ οὗ λείπει ὁλόκληρος ἡ παλάμη καὶ τὰ τρία ἕτερα εἰσὶ μικρὰ τεμάχια ἐκ τοῦ ἐπανωφορίου». Τὰ θραύσματα αὐτὰ δὲν ἔχουν ταυτισθῆ μέχρι σήμερον πλὴν τῆς ἀριστερᾶς παλάμης ἡ ὁποία συνεκολλήθη (ΑΔ 27, 1972, Χρον., 2 ἀρ. 5 πίν. 3α - β).

Οἱ ἀρχαιοκάπηλοι προσέφεραν τὰς εὑρισκομένας εἰς Ἀθήνας κεφαλὰς τῶν ἀναγλύφων 833 καὶ 4796, ἐπὶ πληρωμῇ, εἰς τὸ Ὑπουργεῖον, ἐπειδὴ ὅμως λόγῳ τῆς λήξεως τοῦ ἔτους εἶχον ἐξαντληθῆ αἱ πιστώσεις, τοῦτο ἀπετάθη εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν, ὡς προκύπτει ἐκ τῶν Πρακτικῶν τοῦ Συμβουλίου αὐτῆς (τόμ. 3ος Κ' Συνεδρίασις, 21 Δεκεμβρίου 1879) ὅπου λέγονται τὰ ἑξῆς: «Ὁ Γεν. Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων ἐπρότεινεν· ἐπειδὴ προσηνέχθησαν εἰς τὸ Ὑπουργεῖον ἀρχαῖά τινα γλυπτὰ ἐκ τῶν ἐκ Ραμνοῦντος ἐσχάτως ἀφαιρεθέντων καὶ ζητοῦνται ὅλα τὰ ἔξοδα τῆς ἐργασίας τῶν ἀνασκαφῶν δραχμαὶ νέαι ἑξακόσιαι, ὁ δὲ προϋπολογισμὸς τοῦ ἔτους ἐξηντλήθη, πρέπει δὲ τὰ ἀρχαῖα ταῦτα νὰ ἀποκτηθῶσι, ἡ Ἑταιρεία ἢ νὰ δώσῃ τὸ ποσὸν τοῦτο ἢ νὰ τὸ προκαταβάλῃ ὑπὲρ τοῦ Ὑπουργείου διὰ νὰ τὸ ἀπολάβῃ ἐκ τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ ἐρχομένου ἔτους. Περὶ τούτου ὁ γραμματεὺς ἐξέφρασε γνώμην, ὅτι δὲν ἐπεθύμει νὰ δοθῇ ἢ προκαταβληθῇ τοῦτο τὸ ποσὸν ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας, ἵνα μὴ φαίνηται, ὅτι αὕτη ἐνισχύει τρόπον τινὰ τὰς γενομένας λαθραίως ἀνασκαφάς, ἀλλ' εἰπόντος τοῦ Γεν. Ἐφόρου, ὅτι νῦν ἐστάλη ἡ περισύναξις τῶν οὕτως ἀφαιρεθέντων, ὕστερον δὲ δύναται νὰ γίνῃ καὶ ἡ καταδίωξις τῶν παρανομησάντων ἐν οἷς καὶ ὁ γραμματεὺς τῆς δημαρχίας Μαραθῶνος, τὸ Συμβούλιον παρεδέχθη νὰ ἐκδοθῇ ἔνταλμα δρχ. 600, ὡς προκαταβολὴ ὑπὲρ τοῦ Ὑπουργείου. Εἶπεν ἔτι ὁ Γεν. Ἔφορος· ἐπανῆλθεν ἐσχάτως ἐκ Ραμνοῦντος ὁ σταλεὶς ἐκεῖ φύλαξ τῶν ἀρχαίων, διωχθείς. Ὅθεν ἐπρότεινε νὰ σταλῇ ἐκεῖ ὡς κατάλληλος ὁ ἐξ Ἐλευσῖνος. . .. Λάσκας ἀντὶ μισθοῦ 90 δρχ. τὸν μῆνα προσωρινῶς ὅστις νὰ κατασκευάσῃ ἐκεῖ καὶ καλύβην ἀναγκαίαν οὖσαν. Ἐδέχθη τὸ Συμβούλιον νὰ κάμῃ καὶ ταύτην τὴν προκαταβολήν. Ὑπέμνησε δὲ εἰς τὸν Γεν. Ἔφορον, ὅτι πάντως εἶναι χρεία νὰ μεριμνήσῃ τὸ Ὑπουργεῖον καὶ περὶ σταθμεύσεως ἐκεῖ στρατιωτῶν, ὡς τοῦτο ᾐτήσαμεν καὶ ἐγγράφως».

Πράγματι, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀγοράζει, τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1879, τὰς ἀνδρικὰς κεφαλὰς τοῦ ἀναγλύφου 4796 (3314 καὶ 3315 τοῦ καταλόγου τῆς Ἑταιρείας) ὡς προκύπτει ἐκ σχετικῆς σημειώσεως εἰς τὸν κατάλογόν της καὶ τὴν 15 Φεβρουαρίου 1880 ἀγοράζει τὴν κεφαλὴν τῆς γυναικὸς τοῦ αὐτοῦ ἀναγλύφου ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἀρχαιοπώλου Ι. Λ. Λάμπρου.

Τὴν ἀνασκαφὴν τῶν ἀρχαιοκαπήλων ἀκολουθεῖ ἡ ἐπίσκεψις καὶ παραμονὴ εἰς Ραμνοῦντα 'Αμερικανοῦ ἀρχιτέκτονος, φίλου τοῦ Lolling, καὶ κατόπιν, κατὰ τὰς ἀρχὰς Δεκεμβρίου, ἡ ἐπίσκεψις τοῦ ἰδίου τοῦ Lolling.

Αἱ τρεῖς μνημονευθεῖσαι κεφαλαὶ δὲν καλύπτουν τὰ εὑρήματα τοῦ 1879 καὶ δι' αὐτὸ πρέπει νὰ περιλάβωμεν εἰς τὰς ἀγορὰς τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας ἢ τοῦ 'Υπουργείου καὶ ἄλλα γλυπτά. Ταῦτα πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ τοῦ ἀναγλύφου 833 (τὸ δεξιὸν ὅπως ἐλέχθη εὑρέθη εἰς τὴν παραλίαν τῆς Μπρέξιζας τοῦ Μαραθῶνος), ἡ παραστὰς 1283 καὶ τὰ δύο τεμάχια τοῦ κάτω μέρους τοῦ ἀναγλύφου 4901.

Τὰ γλυπτὰ 833, 1283 καὶ 4901 ἐνῷ εἶχον εἰσαχθῆ εἰς τὸ Μουσεῖον καὶ περιγράφονται ὑπὸ τοῦ Sybel τὸ 1881, δὲν κατεγράφησαν ἀμέσως εἰς τὸν κατάλογόν του (τὸ ἀνάγλυφον 4901 κατεγράφη τὸ 1976), ἀντιθέτως πρὸς τὰς κεφαλὰς 576, 577. 'Ο Καββαδίας (Γλυπτὰ τοῦ 'Εθν. Μουσ. ἀρ. 833) λέγει ὅτι τὰ δύο τεμάχια τοῦ ἀναγλύφου 833 «ἔκειντο ἐν ἔτει 1885 τὸ μὲν ἐντὸς τοῦ Μουσείου, χαμαί, τὸ δὲ ἐν τῇ αὐλῇ αὐτοῦ. Τότε συνηρμόσθησαν τὰ τεμάχια ταῦτα καὶ ἀνιδρύθη ἐπὶ βάθρου τὸ ἀνάγλυφον, ἔλειπεν ὅμως ἡ κεφαλὴ τῆς γυναικός. 'Εν ἔτει δὲ 1890 ἐξετάζων κεφαλάς τινας ἐν τοῖς ὑπογείοις τοῦ Μουσείου πρὸ ἐτῶν κειμένας διέκρινα καὶ τὴν κεφαλὴν ταύτην. Οὕτω κατωρθώθη ἡ συμπλήρωσις τοῦ ἀναγλύφου, ὡς νῦν βλέπει τις». 'Εκ τῶν γραφομένων ὑπὸ τοῦ Καββαδίου προκύπτει, ὅτι δὲν ἐδόθη προσοχὴ εἰς τὴν ἀναφορὰν τοῦ Κ. Σκόκου, ὁ ὁποῖος εἶχε ταυτίσει τὰ δύο τεμάχια τοῦ 833 ἤδη ἀπὸ τοῦ 1880.

'Η ἀνασκαφὴ τῶν ἀρχαιοκαπήλων ἐγένετο κυρίως εἰς τὸ σημεῖον τῆς Βορείας 'Ιερᾶς 'Οδοῦ, ὅπου τὸ 1880 καὶ τὸ 1958 εὑρέθησαν τὰ τμήματα τοῦ ἀναγλύφου 4796 (ΠΑΕ 1880, 65 - 67· 1958, 31), εἰς ἀπόστασιν 135 μ. ἀπὸ τῆς γωνίας τοῦ ἀναλήμματος τοῦ 'Ιεροῦ. 'Η μαρτυρία τῶν χωρικῶν τὴν ὁποίαν παραθέτει ὁ Lolling (AM 4, 1879, 281 - 282), περὶ ἀγάλματος εἰκονίζοντος βασίλισσαν, δὲν διαπιστοῦται εἰς ποίαν γυναικείαν μορφὴν ἀναφέρεται, τὴν τοῦ ἀναγλύφου 833 ἢ τοῦ 4796. Πιθανῶς ὅμως εἰς τὴν τοῦ πρώτου.

'Εκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ Φιλίου τοῦ 1880 ἐπανευρέθησαν ἀρχαῖα τὰ ὁποῖα οἱ ἀρχαιοκάπηλοι εἶχον ἤδη ἀποκαλύψει. Τῶν ἀναγλύφων 4796 καὶ 833 εἶχον ἀποσπάσει τὰς κεφαλὰς καὶ τὰς εἶχον ἤδη πωλήσει εἰς τὴν 'Αρχαιολογικὴν 'Εταιρείαν ἐνῷ ὁ Φίλιος εὗρε τὸ ὑπόλοιπον μέρος τοῦ 4796. Τὴν βάσιν μὲ τὸ ἐπίγραμμα IG II^2 13102 a εἶχον ἀφήσει θεατήν, οὕτω ἠδυνήθη ὁ Lolling νὰ τὸ ἀναγνώσῃ καὶ νὰ τὸ δημοσιεύσῃ. Μετὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Lolling ἡ βάσις φαίνεται ὅτι ἐκαλύφθη διότι ὁ Φίλιος τὴν εὑρίσκει ἀνασκάπτων.

Τοὺς θρόνους τοῦ θεάτρου, τοὺς ὁποίους ὁ Φιντικλῆς (ΠΑΕ 1880, 62) εἶχεν εὕρει τὸ 1879 χωσμένους, τοὺς εὑρίσκει ὁ Lolling (ἔ.ἀ. 284) πλήρως θεατούς· θεατὸν εὑρίσκει ἐπίσης καὶ τὸ ἐνεπίγραφον μάρμαρον μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ξενο-

κράτους (IG II² 2849). Ὁ Φίλιος ἀντιθέτως εὑρίσκει τὸ μάρμαρον ὑπὸ ἐπίχωσιν 0.45 μ. τοὺς δὲ θρόνους μετατοπισμένους καὶ θραυσμένους.

Ἡ ἀνασκαφὴ Φιλίου - Φιντικλέους διήρκεσεν μόνον ἑπτὰ ἡμέρας, ἀπὸ 5 μέχρι 12 Αὐγούστου 1880, μὲ ἐργάτας ἐξ Ἀθηνῶν καὶ μὲ τὴν προστασίαν ἐνόπλου ἀποσπάσματος (ΠΑΕ 1880, 13 καὶ 63), ἐξετάθη δὲ εἰς τὸ φρούριον (ἀγορὰ) καὶ εἰς τὴν Βορείαν Ἱερὰν Ὁδόν. Φαίνεται ὅμως ὅτι αἱ δυσκολίαι τῆς ἀνασκαφῆς ἦσαν μεγάλαι: κίνδυνοι ληστῶν - ἀρχαιοκαπήλων, ἀξιώσεις τῶν χωρικῶν ἐπὶ τοῦ χώρου, ἔλλειψις ὕδατος καὶ καταλύματος. Οὕτω διεκόπη αὕτη χωρὶς νὰ ἔχῃ τὰ σπουδαῖα ἀποτελέσματα τὰ ὁποῖα ἠδύνατο νὰ ἔχῃ τότε, ὅτε ἡ ἀρχαιοκαπηλεία ἔκαμε τὰ πρῶτα συστηματικὰ βήματά της.

Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ραμνοῦντος εἶχεν ἀνατεθῇ ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας εἰς τὸν Σταματάκην (ἔγγραφόν της πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον ἀρ. 91 τῆς 24 Μαρτίου 1880), οὗτος δὲ διετάχθη διὰ τοῦ ἐγγράφου 2598 τῆς 26 Μαρτίου 1880 τοῦ ὑπουργοῦ Παιδείας πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν, «νὰ μεταβῇ εἰς Ραμνοῦντα καὶ ἐκτελέσῃ τὰς ἀπαιτουμένας ἀνασκαφὰς πρὸς ἀνακάλυψιν τῶν τάφων, ὅσοι τυχὸν ἠδυνήθησαν νὰ διαφύγωσι τὰς ἐρεύνας τῶν τυμβωρύχων καὶ ἀρχαιοκαπήλων». Ὁ Σταματάκης (Ἔφορος τῶν κατὰ τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα Ἀρχαιοτήτων) εἶχε προαχθῇ εἰς Γενικὸν Ἔφορον τὸ 1884 διαδεχθεὶς τὸν Εὐστρατιάδην, ἀπέθανε δὲ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1885. Διὰ ποῖον λόγον ἐξετέλεσε τὴν ἀνασκαφὴν ὁ Φίλιος δὲν μοῦ εἶναι γνωστόν.

Δέκα ἔτη ἀργότερον ἐπανελήφθησαν αἱ ἀνασκαφαί (ΠΑΕ 1890, 27 - 30) ἀπὸ τὸν Βαλέριον Στάην (23 Ἰουλίου - 10 Νοεμβρίου 1890), περιορισθεῖσαι εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Νεμέσεως. Τὸ ἑπόμενον ἔτος (15 Ἰουλίου - 3 Νοεμβρίου) ἐσυνεχίσθησαν ἀπὸ τὸν ἴδιον εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Νεμέσεως πάλιν, τὸ φρούριον καὶ τὴν περιοχήν του καὶ εἰς τάφους τῆς Νοτίας Ἱερᾶς Ὁδοῦ (ΠΑΕ 1891, 13 - 18). Ἡ ἀνασκαφικὴ δραστηριότης τοῦ Στάη εἰς τὸν Ραμνοῦντα ἐτερματίσθη τὸ 1892 (φθινόπωρον) μὲ τὴν ἀνασκαφὴν ταφικῶν περιβόλων τῆς Νοτίας Ἱερᾶς Ὁδοῦ καὶ μὲ τὴν ἔρευναν ὑπὸ τὸ ἄνδηρον τῶν ναῶν (ΠΑΕ 1892, 29 - 31). Ἔκτοτε οὐδὲν ἐνδιαφέρον διὰ τὸν Ραμνοῦντα ἐκδηλοῦται μέχρι τοῦ 1923 ὅτε ὁ Ἀ. Ὀρλάνδος μελετᾷ τὸ Ἱερὸν καὶ δημοσιεύει νέα περὶ αὐτοῦ στοιχεῖα (BCH 48, 1924, 305 - 320). Συγχρόνως δημοσιεύεται καὶ τὸ ψήφισμα τῶν ἰσοτελῶν τοῦ Ραμνοῦντος, τὸ ὁποῖον, ὡς λέγεται ὑπὸ τοῦ πρώτου ἐκδότου F. Chapouthier (BCH 48, 1924, 264 - 275), ἔκειτο πλησίον τοῦ θεάτρου τοῦ φρουρίου. Δὲν θὰ μάθωμεν ποτὲ ἐὰν ἡ ἐπιγραφὴ αὐτὴ ἦτο παλαιόν, λησμονημένον ἐκεῖ, εὕρημα τοῦ Στάη. Ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὁποῖον ἠκολούθησε τὴν δημοσίευσίν της, ἦτο ἡ ἁρπαγή της καὶ μεταφορὰ εἰς ΗΠΑ ὅπου καὶ εὑρίσκεται (Πανεπιστήμιον τοῦ Harvard).

Ἀρχαιοκαπήλων εὕρημα εἶναι καὶ ἡ κατασχεθεῖσα τὸ 1929 εἰς τὸ Χαλάνδρι ἐπιγραφὴ ΕΜ 12864 (Pouilloux ἀρ. 15). Ἄγνωστον ἐπίσης παραμένει ἐὰν

εὑρέθη εἰς τὸ 'Ιερὸν τῆς Νεμέσεως ἢ εἰς τὸ φρούριον ἀφοῦ, ὡς ὁρίζεται ἐν τῇ στήλῃ, εἶχον ἱδρυθῇ εἰς τοὺς χώρους αὐτοὺς ἀνὰ ἓν ἀντίτυπον τοῦ ψηφίσματος.

'Επιδρομὴ ἀρχαιοκαπήλων εἰς τὸν Ραμνοῦντα κατὰ τὰς ἀρχὰς 'Απριλίου τοῦ 1933 μαρτυρεῖται ἐκ σχετικοῦ ρεπορτὰζ τῆς ἐφημερίδος «'Ελληνικὸν Μέλλον» (Παρασκευὴ 28 'Απριλίου 1933) καὶ ἐξ ἐγγραφῆς τῆς 27-4-1933 τοῦ βιβλίου συμβάντων τῆς 'Υπηρεσίας 'Ηθῶν τῆς 'Αστυνομίας 'Αθηνῶν. Κατωρθώθη νὰ συλληφθοῦν οἱ ἀρχαιοκάπηλοι (ἐκ Τανάγρας καὶ Καπανδριτίου) καὶ νὰ κατασχεθῇ ἐλλιπὲς ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον τὸ ΒΕ 31 τοῦ 1933 τοῦ 'Εθνικοῦ Μουσείου ἀταύτιστον ὅμως ἀκόμη. Τὸ ἑπόμενον ἔτος 1934 διαπιστοῦται νέα ἐπιδρομή. Εὕρημα τῶν ἀρχαιοκαπήλων εἶναι τὸ ἐπιτύμβιον ἄγαλμα 3838 τοῦ 'Εθνικοῦ Μουσείου διὰ τὸ ὁποῖον βασίμως πιστεύω ὅτι ἵστατο εἰς τὸν ἕτερον τῶν ναΐσκων τοῦ μνημείου τοῦ Διογείτονος. 'Εξ ἀνασκαφῶν ἀρχαιοκαπήλων ἐπίσης προέρχεται ἡ ὑπὸ τοῦ Σταυροπούλου δημοσιευθεῖσα ἐπιγραφὴ ΑΕ 1934/35, 128 (Pouilloux ἀρ. 35). Ἄγνωστος θὰ παραμείνῃ ὁ χρόνος εὑρέσεως τῶν ὑπὸ Κουγέα (ΑΕ 1953/54 Α', 121 - 136) δημοσιευθέντων τριῶν ψηφισμάτων. Ταῦτα εὑρίσκοντο εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ Σωτηριάδου πρὸ τοῦ 1942 καὶ προήρχοντο ἐκ λαθραίων ἀνασκαφῶν.

'Η τελευταία γνωστὴ ἀνασκαφὴ ἀρχαιοκαπήλων εἰς Ραμνοῦντα σημειοῦται τὸ 1957, εὑρήματα δὲ αὐτῆς εἶναι τὰ ἐν ΠΑΕ 1958, 28 - 30 δημοσιευόμενα ἀρχαῖα. Τὸ ἑπόμενον ἔτος ἐγένετο ἀνασκαφὴ εἰς τὴν Βορείαν 'Ιερὰν 'Οδὸν καὶ εἰς τὸ νεκροταφεῖον τὸ ὁποῖον εὑρίσκεται ἀνατολικῶς τοῦ φρουρίου (ΠΑΕ 1958, 30 - 37).

Ἔμπρακτον ἐνδιαφέρον διὰ τὸν Ραμνοῦντα ἐκδηλοῦται διὰ πρώτην φορὰν τὸ 1960 ὑπὸ τοῦ 'Εφόρου 'Αρχαιοτήτων 'Αττικῆς 'Ι. Δ. Κοντῆ. Αἱ γενόμεναι ἐργασίαι εἰς τὸ 'Ιερὸν κατὰ τὰ ἔτη 1960 - 1963 μὲ τὴν συμμετοχὴν τοῦ γλύπτου Στ. Τριάντη καὶ τοῦ ὑπογραφομένου καὶ τὰ σχετικὰ εὑρήματα ἀνήκουν εἰς τὴν περίοδον τῆς συστηματικῆς ἐρεύνης τοῦ 'Ιεροῦ καὶ τοῦ δήμου, διακοπείσης μέχρι τοῦ 1975, ἡ ὁποία ἐκφεύγει τῶν πλαισίων τῆς ἀνωτέρω ἱστορικῆς ἀναδρομῆς (βλ. τὰ ὅσα γράφονται ὑπὸ W. B. Dinsmoor, Hesperia 30, 1961, 204 σημ. 65 καὶ ὑπὸ G. Daux, BCH 86, 1962, 683).

Εἶναι ἐπιστημονικὸν ἀτύχημα ὅτι ὁ Στάης δὲν προσδιώρισε πολλὰ σημεῖα ὅπου ἀνέσκαψεν, οὔτε ἐδημοσίευσε τὰς ἐπιτυμβίας ἐπιγραφὰς καὶ τὰ γλυπτὰ τὰ ὁποῖα εὗρεν. 'Η τοπογραφικὴ μελέτη τοῦ Ραμνοῦντος βασίζεται κατὰ μέγα μέρος εἰς τὰς ἐπιγραφάς, ὅσον ταπειναὶ καὶ ἂν εἶναι. 'Η συστηματικὴ μελέτη ὅμως τῶν ἐτῶν 1975 - 76 ἤρκεσε διὰ νὰ ἀπαλλαγῶμεν τῶν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Leake ἐπαναλαμβανομένων κοινοτοπιῶν περὶ τῆς τοπογραφίας τοῦ δήμου καὶ νὰ πατήσωμεν εἰς στερεὸν ἔδαφος. Οὕτω ὁ Ραμνοῦς δὲν εἶναι μόνον τὸ ἱερὸν τῆς Νεμέσεως μὲ τὸ φρούριον ὡς παράρτημα ἀλλὰ ὁλόκληρος ἡ πεδιὰς τοῦ Λιμικοῦ, οἱ πέριξ λόφοι. Τὰ ἱερὰ καὶ τὸ φρούριον εὑρίσκουν πλέον τὴν πραγματικήν των θέσιν καὶ τὸ ἀληθές των νόημα.

Τὰ γλυπτὰ τοῦ Ραμνοῦντος

Ὁ ἀκολουθῶν κατάλογος περιλαμβάνει τὰ ἐκ Ραμνοῦντος γλυπτὰ τὰ εὑρισκόμενα εἰς διάφορα Μουσεῖα. Ἀριθμὸς γλυπτῶν εὑρίσκεται ἐπίσης εἰς τὴν ἀποθήκην τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως. Ταῦτα διὰ τῶν εὑρημάτων τῶν ἀπὸ τοῦ 1975 ἐπαναληφθεισῶν ὑπὸ τοῦ ὑπογραφομένου ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας αὐξάνονται καὶ συμπληροῦνται, ὅπως ἄλλωστε γίνεται φανερὸν καὶ ἐκ τοῦ παρόντος καταλόγου.

Ἡ παρεχομένη βιβλιογραφία ἀναφέρεται εἰς τὰς πρώτας δημοσιεύσεις αἱ ὁποῖαι σχετίζονται, κυρίως, μὲ τὴν εὕρεσιν τῶν γλυπτῶν.

Ἱερὸν τῆς Νεμέσεως

1. (Ἐθνικὸν Μουσεῖον, Βρεταννικὸν Μουσεῖον, ἀποθήκη Ραμνοῦντος). Θραύσματα ἐκ τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως τοῦ Ἀγορακρίτου.

Γ. Δεσπίνης, Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου, 1971.

2. (Ἐθνικὸν Μουσεῖον, ἀρ. 203, 205, 206, 206α, 207 - 214, 4925 - 4989). Θραύσματα ἐκ τῆς ἀναγλύφου διακοσμήσεως τοῦ βάθρου τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως. Μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγονται καὶ τὰ εὑρεθέντα κατὰ τὰς ἐρεύνας τοῦ 1960 - 62. Ἄγνωστος εἶναι ἡ τύχη τῶν ἀποκομισθέντων εἰς Μ. Βρεταννίαν ὑπὸ τῶν Dilettanti θραυσμάτων.

Περὶ τῆς εὑρέσεως: Dilettanti², 43· Leake, Demen, 119 - 120, Stefani, Rhein. Mus. N. F., IV, 1846, 16 (πρβ. Σβορῶνον, Τὸ ἐν Ἀθήναις, 173 καὶ σημ.)· Β. Στάης, ΑΕ 1891, στ. 63 - 70 πίν. 8 - 9· Ι. Δ. Κοντῆς - Β. Πετράκος, ΑΔ 16, 1960, Χρον., 38.

3. (Ἐθν. Μουσ. 199). Ἄγαλμα νέου, ἀνάθημα τοῦ Λυσικλείδου Ἐπανδρίδου. Εὑρέθη εἰς τὸν σηκὸν τοῦ μικροῦ ναοῦ.

Στάης, ΑΕ 1891, στ. 55 κέ., πίν. 6. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ βάθρου τοῦ ἀγάλματος IG II² 828 (Pouilloux ἀρ. 36).

4. (Ἐθν. Μουσ. 231). Ἄγαλμα Θέμιδος. Εὑρέθη εἰς τὸν σηκὸν τοῦ μικροῦ ναοῦ.

Στάης, ΑΕ 1891, στ. 47 κέ., πίν. 4. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ βάθρου τοῦ ἀγάλματος IG II² 3109 (Pouilloux ἀρ. 39).

5. (Ἐθν. Μουσ. 232). Ἄγαλμα τῆς ἱερείας Ἀριστονόης. Εὑρέθη εἰς τὸν σηκὸν τοῦ μικροῦ ναοῦ.

Στάης, ΑΕ 1891, στ. 53 κέ., πίν. 5. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ βάθρου τοῦ ἀγάλματος IG II² 3462 (Pouilloux ἀρ. 44).

6. (Ἐθν. Μουσ. 313). Ἑρμαϊκὸν ἄγαλμα. Κατὰ τὸν Ashmole (AJA 66,

1962, 234) πιθανῶς Περσεφόνη, κατὰ τὸν Pouilloux ἴσως ἀλληγορικὴ παράστασις τῆς 'Ερεχθηίδος φυλῆς (La Forteresse, 111). Καὶ ὁ Στάης εἰς τὴν δημοσίευσίν του, τὸ ἐξέλαβεν, ἀρχικῶς, ὡς γυναικείαν μορφήν. Εὑρέθη εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Βορείας 'Ιερᾶς 'Οδοῦ.

'Ο τελευταῖος ἐκδότης τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ κυκλικοῦ βάθρου τοῦ ἀγάλματος (IG II² 3105 O. W. Reinmuth κρίνει ὅτι «a priestess or attendant of Rhamnousian Nemesis seems a much more likely identification» καὶ ὑποστηρίζει δι' ἐπιχειρημάτων τὴν γνώμην αὐτήν (The Ephebic Inscriptions of the fourth century B.C., 52).

Στάης, ΑΕ 1891, στ. 56 κέ., πίν. 7· E. Harrison, Archaic and Archaistic Sculpture, 125, 160, 161.

7 - 9. ('Εθν. Μουσ. 314, 315, 316). Τρία ἀκέφαλα ἑρμαϊκὰ ἀγάλματα.

'Ο Στάης λέγει ὅτι τὰ ἀγάλματα ταῦτα (ΠΑΕ 1890, σ. 30) εὑρέθησαν εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Βορείας 'Ιερᾶς 'Οδοῦ. Διὰ τὸ ἓν ὅμως καὶ τὰς δύο κεφαλὰς νέων ἀρ. 317 - 318 γνωρίζομεν ἀκριβέστερον ἐξ ἀναφορᾶς του πρὸς τὴν 'Αρχαιολογικὴν 'Εταιρείαν (ἀρ. 214/6 Σεπτεμβρίου 1890) ὅτι «εὑρέθησαν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης εἰς τὴν θάλασσαν, ἔμπροσθεν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ κάτωθεν τοῦ κρηπιδώματος τοῦ ἀνδήρου» (πίν. 19α - γ).

Στάης, ΠΑΕ 1890, 30· E. Harrison, ἔ.ἀ. 120, 160.

10 - 11. ('Εθν. Μουσ. 317 - 318). Δύο κεφαλαὶ νέων, πιθανῶς ἐξ ἑρμαϊκῶν ἀγαλμάτων (πίν. 20α - β). Εὑρέθησαν εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Βορείας 'Ιερᾶς 'Οδοῦ (βλ. ἀρ. 314 - 316).

Στάης, ΠΑΕ 1890 σ. 30· G. Blum, Revue Archéologique 21, 1913, 273 - 275 (ἡ κεφαλὴ 318)· E. Harrison, ἔ.ἀ. 126, 128, 154, 161.

12. ('Εθν. Μουσ. 1848). 'Ακέφαλον ἀρχαϊκὸν ἀγαλμάτιον πεπλοφόρου θεᾶς. Εὑρέθη εἰς τὸν σηκὸν τοῦ μικροῦ ναοῦ.

Στάης, ΠΑΕ 1890, 30· Καστριώτης, Γλυπτά, 325. Σ. Καρούζου, Συλλογὴ Γλυπτῶν, 38, πίν. 21α.

13. (Βρετ. Μουσεῖον 1953, 5 - 30, 1 + 'Εθν. Μουσ. 2331 + 204 + ἄ.ἀ. + ἀποθήκη Ραμνοῦντος 267). 'Ανάγλυφον ἐν παραστάσι ἀποτελούμενον ἐκ μεγάλου τεμαχίου ἀριστερὰ ἐν τῷ Βρετ. Μουσείῳ ἀποκομισθὲν ἐκ Ραμνοῦντος ὑπὸ τῶν Dilettanti καὶ μικροτέρου τεμαχίου δεξιὰ ἐν τῷ 'Εθνικῷ Μουσείῳ. Εἰκονίζονται, ἐξ ἀριστερῶν πρὸς δεξιά, ἡ Περσεφόνη, ἡ Δήμητρα, πτερωτὴ μορφή, δύο ἄνδρες μὲ ἱμάτιον, τρίτος γυμνὸς μὲ κάλαθον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ λείψανα τετάρτου ἀνδρός. Εὑρέθη εἰς τὸ 'Ιερὸν τῆς Νεμέσεως.

'Ανάγλυφον Βρετ. Μουσείου: Society of Dilettanti, Speciments of Ancient Sculpture II, 2· H. K. Susserott, Griech. Plastik, 120 πίν. 22, 4· B. Ashmole, A Greek Relief Rediscovered, Nederlands Kunsthistorische Jaarboek 5, 1954, 91 - 99.

Ἀνάγλυφον 2331: AM 15, 1890, 350· AJA 6, 1890, 568· Σβορῶνος, Τὸ ἐν Ἀθήναις, πίν. 139.

Ἀνάγλυφον Βρετ. Μουσείου + Ἐθν. Μουσ. 204 + 2331: B. Ashmole, NKJ 10, 1959, 3 καὶ AJA 66, 1962, 233 - 234 πίν. 59.

Τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου δύναται νὰ συμπληρωθῇ ἀκόμη διὰ θραύσματος εὑρεθέντος ἐν Ραμνοῦντι τὸ 1960. Τοῦτο εἶναι τμῆμα ἐπιστυλίου τοῦ ἀναγλύφου (ἀποθ. Ραμν. 267) μὲ συμφυὲς μέρος τοῦ πτεροῦ τῆς πτερωτῆς μορφῆς τῆς παραστάσεως, ὕψ. 0.14 μ. Ἐπὶ τοῦ μικροῦ τμήματος τοῦ ἐπιστυλίου σῴζονται τὰ γράμματα *Ο Υ* ὕψ. 0.012 μ., τὰ ὁποῖα ἀνήκουν εἰς ἀναθηματικὴν ἐπιγραφήν, πιθανῶς δὲ εἶναι ταῦτα ἡ κατάληξις τοῦ πατρωνύμου τοῦ ἀναθέτου. Ὁ κ. Ashmole ἀναφέρει τὴν ὕπαρξιν γραμμάτων ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου, δὲν λέγει ὅμως ποῖα εἶναι τὰ σποραδικὰ γράμματα τὰ ὁποῖα ἠδυνήθη νὰ ἀναγνώσῃ (NKJ 5, 1954, 98). Ἐπὶ ἐκτύπου τὸ ὁποῖον μοῦ ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ Βρετ. Μουσ. δὲν ἠδυνήθην νὰ ἀναγνώσω παρὰ ἓν *Σ* εἰς ἀπόστασιν 0.12 μ. δεξιὰ τοῦ κενοῦ εἰς τὸ μέσον τοῦ ἐπιστυλίου, ἤτοι τὰ σῳζόμενα λείψανα τῆς ἐπιγραφῆς ἔχουν ὡς ἑξῆς: [- - - - - - -] *Ο Υ* [- - -] *Σ* [- - -].

Ἡ κεφαλὴ τῆς πτερωτῆς θεᾶς τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Βρετ. Μουσ., ἥτις εὑρίσκεται εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον (ἀρ. 204), εἶναι ἡ λεγομένη κεφαλὴ τῆς Λήδας. . . (Σβορῶνος, Τὸ ἐν Ἀθήναις, πίν. 41 Δ) περιλαμβανομένη εἰς τὰ γλυπτὰ τὰ ἀποδιδόμενα εἰς τὴν βάσιν τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως τοῦ Ἀγορακρίτου. Ἐκ τῆς ὅλης διατυπώσεως ὅμως ἐν τῇ μελέτῃ τοῦ Ashmole δυσκόλως διαγιγνώσκεται ἡ σημαντικὴ αὕτη ταύτισις (πρβ. K. Schefold, Agorakritos als Erbe des Pheidias, Robert Boeringer, Eine Freundesgabe, 563 σημ. 42).

Κατὰ τὸν Ashmole τὸ ἀνάγλυφον εἶναι ἀνάθημα διὰ νίκην εἰς λαμπαδηδρομίαν, ἀνάθημα δὲ δι' ὁμοίαν νίκην εἶναι καὶ τὸ ἑρμαϊκὸν ἄγαλμα ἀρ. 6 τοῦ παρόντος καταλόγου. Ἡ πτερωτὴ μορφὴ χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ ἀνωτέρω μελετητοῦ ὡς Νίκη. Περὶ τῆς Νεμέσεως ὡς πτερωτῆς ὁμιλεῖ ὁ Παυσανίας εἰς τὰ περὶ Ραμνοῦντος (Α' 36, 6), εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ἡ Νέμεσις ὡς Νίκη ἐμφανίζεται εἰς τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους (F. Chapouthier, Nemesis et Niké, BCH 48, 1924, 287 - 303) καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὴν μορφὴν τοῦ ἀναγλύφου ὡς Νέμεσιν-Νίκην.

Ἡ παρουσία τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Κόρης ἐν Ραμνοῦντι μαρτυρεῖται καὶ ἐξ ἄλλου μνημείου τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, ἐκ τοῦ ἐν τῇ Γλυπτοθήκῃ τοῦ Μονάχου ἀναγλύφου τὸ ὁποῖον εἰκονίζει τὰς δύο θεάς (βλ. ἐν συνεχείᾳ).

14. (Ἐθν. Μουσ. 2332). Ἐλλιπὲς ἀναθηματικὸν ἀνάγλυφον. Εὑρέθη εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Νεμέσεως. Τὸ σῶμα τοῦ δευτέρου νέου ἀπὸ δεξιῶν συνεπληρώθη διὰ τοῦ θραύσματος ΒΚ 1452 εὑρεθέντος ἐν Ραμνοῦντι τὸ 1960 εἰς τὰ χώματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Στάη (πίν. 20γ).

Σβορῶνος, Τὸ ἐν Ἀθήναις, πίν. 139.

15. ('Εθν. Μουσ. 2348). Λείψανον τοῦ θεωρουμένου ὡς κεντρικοῦ ἀνατολικοῦ ἀκρωτηρίου τοῦ μεγάλου ναοῦ τοῦ Ραμνοῦντος. Εὑρέθη εἰς τὸ 'Ιερὸν τῆς Νεμέσεως.

ΑΔ 1890, 151 ἀρ. 14· S. Karusu, AM 77, 1962, 178 - 190 πίν. 44 - 52· Συλλογὴ Γλυπτῶν σ. 54 - 55· E. Simon, Antike und Abeland 13, 1967, 116· Γ. Δεσπίνης, Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ 'Αγορακρίτου, 162 κέ.

16. ('Εθν. Μουσ. 2569). Μικρόν, καθήμενον εἰς δίφρον, ἄγαλμα θεᾶς. Εὑρέθη εἰς τὸν σηκὸν τοῦ μικροῦ ναοῦ.

Στάης, ΠΑΕ 1890, 30· H. Möbius, AM 41, 1916, 176 πίν. XIII· Σ. Καρούζου, Συλλογὴ Γλυπτῶν, 29.

17. ('Εθν. Μουσ. 2892). Ἄνω τμῆμα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου σῷζον μορφὴν γυναικός (πιθανῶς ταυτίζεται μέ «τεμάχιον ἀναγλύφου τριγωνικὸν μετ' ἀποκεκρουμένης μορφῆς μαχητοῦ(;)» ΑΔ 1890, 152 ἀρ. 16, ἀρ. εὑρετ. Γενικῆς 'Εφορείας 1620), τὸ ὁποῖον δὲν εὑρέθη ἀκόμη εἰς τὸ 'Εθνικὸν Μουσεῖον (πίν. 20δ).

18. ('Εθν. Μουσ. 3233). Δεξιὸν τεμάχιον ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου (πίν. 21α).

ΑΔ 1891, 117 ἀρ. 18.

19. ('Εθν. Μουσ. 4905). Τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ τοῦ κορμοῦ ἀνδριάντος τοῦ 'Αδριανοῦ (πίν. 21β). Εἰς τοῦτον ἀνήκει καὶ τὸ θραῦσμα 4903.

ΑΔ 1890, 151 ἀρ. 12· E. Harrison, The Athenian Agora I, Portrait Sculpture, 73 σημ. 2, 7. 'Επειδὴ ὁ κορμὸς τοῦ ἀγάλματος εἶχεν εὑρεθῆ, φαίνεται, ὁμοῦ μετὰ τῆς προτομῆς τοῦ Λ. Βέρου (ἀρ. 21) ἀπεδόθη τὸ ὅλον (ΑΔ 1890, 151 ἀρ. 12) εἰς ἀνδριάντα τοῦ αὐτοκράτορος τούτου.

20. ('Εθν. Μουσ. 4903). Θραῦσμα ἐκ τοῦ θώρακος τοῦ ἀνδριάντος τοῦ 'Αδριανοῦ σῷζον μέρος ἀναγλύφου παραστάσεως Ρωμύλου καὶ Ρώμου θηλαζόντων ἐκ τῆς λυκαίνης (πίν. 21γ).

ΑΔ 1890, 151 ἀρ. 15.

21. ('Εθν. Μουσ. 3299). Προτομὴ τοῦ Λουκίου Βέρου ἀποτελουμένη ἐκ 14 συγκολλημένων τεμαχίων (πίν. 22α). 'Η προτομὴ δὲν ἔφερε τόπον προελεύσεως ἐν τῷ καταλόγῳ τοῦ Μουσείου, βεβαιότης δὲ περὶ αὐτῆς ὑπῆρξε μετὰ τὴν συγκόλλησιν, ὑπὸ τοῦ κ. Τριάντη, εἰς τὴν κεφαλὴν μέρους τῆς κόμης τὸ ὁποῖον ἔκειτο εἰς τὴν ἀποθήκην τοῦ Ραμνοῦντος (ἀρ. 246).

22. ('Εθν. Μουσ. 4910 + 4910α + ἀποθ. Ραμν. 136 + 268). Τέσσαρα συγκολλημένα θραύσματα τῆς κεφαλῆς καὶ ἑπτὰ συγκολλημένα θραύσματα τῆς προτομῆς τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου (πίν. 22β).

Τὰ δύο θραύσματα τῆς κεφαλῆς καὶ τὰ ἓξ τῆς προτομῆς εὑρίσκοντο παλαιό-

θεν εἰς τὸ 'Εθνικὸν Μουσεῖον (ἀναμφιβόλως ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Στάη εἰς τὸ 'Ιερὸν τῆς Νεμέσεως), κατεγράφησαν δὲ εἰς τὸν κατάλογόν του τὸ 1976 ὡς ἀγνώστου προελεύσεως. Εἰς ταῦτα εἶχεν ἑλκύσει τὴν προσοχήν μου ὁ γλύπτης κ. Τριάντης κρίνων πιθανωτάτην τὴν ἐκ Ραμνοῦντος προέλευσιν ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τῆς πάτινας τοῦ μαρμάρου ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι ἀναγκαστικῶς ἔπρεπε νὰ εἶχεν ἀνατεθῆ εἰς τὸ 'Ιερὸν ἡ εἰκὼν τοῦ αὐτοκράτορος τούτου, ἀφοῦ εἶχεν εὑρεθῆ ἐκεῖ ἡ τοῦ Λουκίου Βέρου. 'Η εἰκασία αὕτη ἐπεβεβαιώθη διότι τὴν 11 'Ιουλίου 1977 εὑρέθη εἰς ἀπόστασιν 10 μ. περίπου δυτικῶς τοῦ σημείου εὑρέσεως τοῦ ἀναγλύφου 4796 τὸ τρίτον τεμάχιον ἐκ τῆς κεφαλῆς τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου (ἀποθ. Ραμν. 268) ἁρμόζον εἰς τὰ δύο προηγούμενα, περιλαμβάνον μέρος τῆς κόμης καὶ τοῦ μετώπου, τὸν ἀριστερὸν ὀφθαλμὸν καὶ τὴν ἀριστερὰν παρειὰν μετὰ μέρους τοῦ γενείου. Μετὰ τὴν συγκόλλησιν τοῦ νέου τεμαχίου, ὁ κ. Τριάντης εὗρεν εἰς τὸ 'Εθνικὸν Μουσεῖον καὶ ἄλλο τεμάχιον τῆς κεφαλῆς, τὸ ἥμισυ περίπου τοῦ ἀριστεροῦ ὀπισθίου μέρους αὐτῆς τὸ ὁποῖον συνεκολλήθη εἰς τὸ νέον τεμάχιον ἐκ Ραμνοῦντος. Εἰς τὴν ἀποθήκην τοῦ 'Ιεροῦ ἄλλωστε ἐταυτίσθη ὑπὸ τοῦ κ. Δεσπίνη τὸ ὑπ' ἀριθμ. 136 θραῦσμα γλυπτοῦ ὡς ἀνῆκον εἰς τὴν προτομήν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀπεδείχθη διὰ τῆς συγκολλήσεώς του εἰς τὸ 'Εθνικὸν Μουσεῖον. Οὕτω ἀπεδείχθη ὅτι τὰ γλυπτὰ 4910 καὶ 4910α, ἄγνωστα παντελῶς, προέρχονται ἐκ Ραμνοῦντος.

'Ομοίαν περίπτωσιν ἀναθέσεως προτομῶν τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου καὶ τοῦ Λουκίου Βέρου ἔχομεν ἐκ τοῦ γειτονικοῦ Μαραθῶνος (Ed. Dodwell, A Classical and Topographical Tour, τόμ. 2, 161). 'Εκεῖ εὑρέθη καὶ προτομὴ τοῦ 'Ηρώδου 'Αττικοῦ, σήμερον εἰς Λοῦβρον. Αἱ προτομαὶ τῶν δύο αὐτοκρατόρων πρέπει νὰ ἀνετέθησαν εἰς τὴν Νέμεσιν ὑπὸ τοῦ 'Ηρώδου 'Αττικοῦ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 161 - 169, ὅτε ἔζη ὁ Λούκιος Βέρος.

'Η ρωμαϊκὴ παρουσία εἶναι αἰσθητὴ εἰς τὸ 'Ιερόν. 'Επὶ ἄρχοντος 'Αντιπάτρου Φλυέως Νεωτέρου ἀφιερώθη ὑπὸ τοῦ Κλαυδίου ὁ μεγάλος ναὸς εἰς τὴν αὐτοκράτειραν Λιβίαν (W. B. Dinsmoor, Hesperia 30, 1961, 194) εἰκόνα δὲ τοῦ ἰδίου τοῦ Κλαυδίου φαίνεται ὅτι ἔφερε τὸ πρὸ τοῦ ναοῦ βάθρον (Pouilloux ἀρ. 47). 'Ο 'Ηρώδης 'Αττικὸς ἀνέθεσεν εἰς τὴν Νέμεσιν ἀνδριάντα τοῦ Πολυδευκίωνος (IG II^2 3969) μεταξὺ δὲ τῶν γλυπτῶν τῆς ἀποθήκης τοῦ Ραμνοῦντος συγκαταλέγονται (ἀρ. 103 καὶ 158) ἀκέφαλος προτομὴ καὶ τεμάχιον εἰκονιστικῆς κεφαλῆς, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν εἰς ἄλλην εἰκόνα τοῦ Πολυδευκίωνος.

23. ('Εθν. Μουσ. 319). Γυναικεία κεφαλὴ φέρουσα πόλον.

ΑΔ 1890, 152 (δὲν εὑρέθη ἀκόμη εἰς τὸ 'Εθν. Μουσεῖον).

24. ('Εθν. Μουσ., ἀρ. εὑρετ. Γεν. 'Εφορείας 1612). «Δύο ἀρχαϊκαὶ ἢ ἀρχαΐζουσαι κεφαλαὶ πωγωνοφόροι». Εὑρέθησαν ἐντὸς τοῦ σηκοῦ τοῦ μικροῦ ναοῦ καὶ εἶναι ἀκόμη ἀταύτιστοι λόγῳ μὴ καταγραφῆς των.

Στάης, ΠΑΕ 1890, 30· ΑΔ 1890, 151 ἀρ. 8.

25. ('Εθν. Μουσ., ἀρ. εὑρετ. Γεν. 'Εφορείας 2142). «Κεφαλὴ πωγωνοφόρου ἀνδρός». Εὑρέθη ὑπὸ τὸ ἀνάλημμα τῶν ναῶν. 'Αταύτιστος ὡς αἱ ἀνωτέρω κεφαλαί.

Στάης, ΠΑΕ 1892, 31· ΑΔ 1892, 83 ἀρ. 2.

26. (Βρεταννικὸν Μουσεῖον;). «Small headless statue of a female» εὑρεθὲν πρὸ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ μεγάλου ναοῦ.

Dilettanti², 43.

27. (Βρεταννικὸν Μουσεῖον ἀρ. 154). 'Ακέφαλον ἀρχαϊστικὸν γυναικεῖον ἄγαλμα. Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ μικροῦ ναοῦ.

Dilettanti², 51· Leake, Demen, 118· Smith, Catalogue 1 ἀρ. 154· Fraser, Pausanias II, 454· Zschietzschmann, AA 1929, στ. 451 εἰκ. 4.

28. (Βρεταννικὸν Μουσεῖον;). «The chimaerae on the acroteria at the points of the pediments, were found in front of the temple».

Dilettanti², 45· Γ. Δεσπίνης, Συμβολή, 162 κέ.

29. (Γλυπτοθήκη Μονάχου ἀρ. 85). 'Ανάγλυφον μὲ παράστασιν Δήμητρος καὶ Κόρης.

Philippe Le Bas, Voyage Archéologique, 58 πίν. 19· Lutzow, Münchener Antiken, πίν. XXXIV· Brunn, Description de la Glyptothèque de Münich, 102 ἀρ. 85.

Φρούριον

30. ('Εθν. Μουσ. 2328). Κορμὸς ἀγάλματος Διονύσου (πίν. 23α). Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ κτιρίου τοῦ θεωρουμένου ὡς τοῦ Διονυσίου. Τὸ ἄγαλμα ἔκειτο εἰς τὰς ἀποθήκας τοῦ Μουσείου ἄνευ ἀριθμοῦ ἐπ' αὐτοῦ. Πλήρης βεβαιότης περὶ τῆς προελεύσεώς του ὑπῆρξε μετὰ τὴν συγκόλλησιν εἰς τὸν κορμὸν τοῦ δεξιοῦ ποδὸς ὅστις ἔκειτο εἰς τὴν ἀποθήκην τοῦ Ραμνοῦντος (ἀρ. 202) καὶ ἐταυτίσθη ὑπὸ τοῦ κ. Τριάντη.

Στάης, ΠΑΕ 1891, 15· ΑΔ 1891, 116 ἀρ. 15.

31 - 32. ('Εθν. Μουσ. 2344 - 2345). Δύο μικροὶ ἀνδρικοὶ κορμοί (πίν. 23β - γ) εὑρεθέντες εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ θεάτρου τοῦ φρουρίου.

Στάης, ΠΑΕ 1891, 16· ΑΔ 1891, 117.

'Αμφιάρειον Ραμνοῦντος

33. ('Εθν. Μουσ. 2327). 'Ακέφαλον ἄγαλμα 'Αμφιαράου (πίν. 24α). Εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ ἥρωος εὑρέθη καὶ δεύτερον ἄγαλμά του, κακῆς διατηρήσεως περὶ τῆς τύχης τοῦ ὁποίου οὐδὲν εἶναι γνωστόν (ΠΑΕ 1891, 17).

Στάης, ΠΑΕ 1891, 17· ΑΔ 1891, 116· F. Kutsch, Att. Heilg., 53 ἀρ. 6. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ βάθρου τοῦ ἀγάλματος IG II² 4452 (Pouilloux ἀρ. 33).

34. (Ἐθν. Μουσ. 1384). Δεξιὸν μέρος ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου.
Στάης, ΠΑΕ 1891, 18· Σβορῶνος, Τὸ ἐν Ἀθήναις, πίν. 39 β· Arndt-Amelung, Photographische Einzelaufnahmen, V, 17 ἀρ. 1240 (E. Löwy)· F. Kutsch, ἔ.ἀ. 53 ἀρ. 5· Σ. Καρούζου, Συλλογὴ Γλυπτῶν, 147. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ βάθρου τοῦ ἀναγλύφου IG II² 4426 (Pouilloux ἀρ. 31).

35. (Ἐθν. Μουσ. 1397). Ἀναθηματικὸν ἀνάγλυφον μὲ παράστασιν Ἀμφιαράου.
ΑΔ 1891, 117 ἀρ. 23· Σβορῶνος, Τὸ ἐν Ἀθήναις, πίν. 48· Σ. Καρούζου, Συλλογὴ Γλυπτῶν, 147.

36. (Ἐθν. Μουσ. 2333). Κάτω ἀριστερὰ γωνία ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου.
ΑΔ 1891, 117 ἀρ. 18· Σβορῶνος, Τὸ ἐν Ἀθήναις, πίν. 139.

37. (Ἐθν. Μουσ. 2334 + 3228). Κάτω ἀριστερὰ καὶ κάτω δεξιὰ γωνία ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου.
ΑΔ 1891, 117 ἀρ. 18· Σβορῶνος, Τὸ ἐν Ἀθήναις, πίν. 139.

38. (Ἐθν. Μουσ. 2336). Κεφαλὴ κορασίδος (πίν. 24β).
ΑΔ 1891, 117 ἀρ. 21.

39. (Ἐθν. Μουσ. 2337). Κεφαλὴ Ἀμφιαράου.
ΑΔ 1891, 117 ἀρ. 21· Arndt - Amelung, ἔ.ἀ. 1266/67 (Sieveking). Pouilloux, La Forteresse, πίν. XLIII· Σ. Καρούζου, Συλλογὴ Γλυπτῶν, 38.

40. (Ἐθν. Μουσ. 2338). Κεφαλὴ Ἀμφιαράου.
Στάης, ΠΑΕ 1891, 18· ΑΔ 1891, 117 ἀρ. 20· Reisch, Amphiaraos, Festschrift für Otto Bendorf, 145 κἑ.· Γ. Δεσπίνης, Συμβολή, 175, πίν. 116.

41. Bruchstück eines weihreliefs; Hygieia in matronalem Typus (Photographie im Privatbesitz von Herrn Professor Körte, Giessen). Kutsch, Attische Heilgötter, 123 ἀρ. 8.

Ἐπιτύμβια γλυπτὰ

42. (Ἐθν. Μουσ. 833). Ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον ναΐσκου μὲ παράστασιν ἀνδρὸς καὶ γυναικός. Εὑρέθη ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων τὸ 1879, πιθανώτατα ὅπου εὑρέθη καὶ τὸ ἀνάγλυφον 4796 (βλ. τὸ περὶ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ραμνοῦντος μέρος τῆς παρούσης ἐκθέσεως).
Sybel 2122· Καββαδίας, Γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀρ. 833· Conze 1084 πίν. CCXXI· Diepolder, Die Attischen Grabreliefs, πίν. 54.

Παρὰ τὸ ὅτι ὁ ἀκριβὴς τόπος εὑρέσεως τοῦ ἀναγλύφου εἶναι ἄγνωστος, πιστεύω ὅτι τοῦτο εὑρέθη τὸ 1879, ὁμοῦ μετὰ τοῦ ἀναγλύφου 4796 καὶ ὅτι

ἵστατο ἐπὶ τῆς βάσεως ἡ ὁποία φέρει τὸ ἐπίγραμμα IG II² 13102 a (Pouilloux ἀρ. 68), τὴν ὁποίαν ὁ Lolling ἀπέδωσεν εἰς τὸ ἀνάγλυφον 4796. Εἰς τοῦτο τὸν ἠκολούθησαν ὅσοι ἠσχολήθησαν μεταγενεστέρως, εἴτε μὲ τὸ ἀνάγλυφον εἴτε μὲ τὸ ἐπίγραμμα, κυρίως δὲ ὁ Conze (II 153 ἀρ. 718α, βάσει πληροφοριῶν τοῦ Löwy), τὸν ὁποῖον ἀναγκαστικῶς ἀκολουθεῖ ὁ Καροῦζος ('Αριστόδικος 76).

Περὶ τῶν προβλημάτων τοῦ ἀναγλύφου, περὶ τοῦ ἐπιγράμματος τῆς βάσεώς του καὶ περὶ τῶν εἰκονιζομένων ἐν αὐτῷ προσώπων διαλαμβάνω εἰς εἰδικὴν μελέτην (Στήλη, τόμος εἰς μνήμην Ν. Κοντολέοντος).

43. ('Εθν. Μουσ. 1283). Δεξιὰ παραστὰς ἐπιτυμβίου ναΐσκου μὲ παράστασιν δούλης. Ἄγνωστος ὁ τόπος εὑρέσεως. Δὲν ἀνήκει εἰς τὸ ἀνάγλυφον 833 ὡς ἐκθέτω ἔ.ἀ. 'Εκ τῆς ἀνασκαφῆς τῶν ἀρχαιοκαπήλων τοῦ 1879.

Conze 1176, πίν. CCLIX· Σ. Καρούζου, Συλλογὴ Γλυπτῶν, 127.

44. ('Εθν. Μουσ. 2309). 'Επιτυμβία στήλη μὲ παράστασιν κλειδούχου ἱερείας. Εὑρέθη ὑπὸ τὸ ἄνδηρον τῶν ναῶν.

Στάης, ΠΑΕ 1892, 31· Conze, 812 πίν. CLV.

45. ('Εθν. Μουσ. 3504). 'Αριστερὸν τεμάχιον ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου μὲ παράστασιν γυναικός (πίν. 24γ). «'Εκ Ραμνοῦντος. 'Εκομίσθη πρὸ ἐτῶν εἰς τὸ Μουσεῖον ἄνευ ἄλλης πληροφορίας. 'Αγνοεῖται ὁ ἰδιοκτήτης».

46. ('Εθν. Μουσ. 3838). 'Ακέφαλον ἐπιτύμβιον ἄγαλμα γυναικός (πίν. 13α). Περὶ τῆς εὑρέσεώς του καὶ τοῦ τόπου ὅπου πιθανῶς ἦτο ἱδρυμένον βλ. τὸ περὶ τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος μέρος τῆς παρούσης ἐκθέσεως.

BCH 58, 1934, 235 (ἁπλῆ μνεία).

47. ('Εθν. Μουσ. 4796). 'Ανάγλυφον μεγάλου ἐπιτυμβίου ναΐσκου εἰκονίζον δύο ἄνδρας καὶ μεταξὺ αὐτῶν γυναῖκα.

'Ο ἀριθμὸς τοῦ καταλόγου ἐδόθη εἰς τὸ ἀνάγλυφον ὡς συνεκροτήθη τελικῶς (Β. Καλλιπολίτης, ΑΑΑ 2, 1969, 75 - 77). Περὶ τῆς κατὰ τὸ 1879 εὑρέσεώς του καὶ τῶν μετέπειτα περιπετειῶν του βλ. τὰ περὶ τοῦ «λάκκου» καὶ περὶ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ραμνοῦντος μέρη τῆς παρούσης ἐκθέσεως.

Τὰ τεμάχια ἐξ ὧν ἀπαρτίζεται τὸ ἀνάγλυφον εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) Κεφαλὴ γενειοφόρος (τοῦ καθημένου γέροντος) ἀρ. 576 (Conze 1292, Μυλωνᾶς, BCH 4, 1880, 479 ἀρ. 5· Sybel 3108· κατάλ. 'Αρχ. 'Εταιρ. 3315). 2) Κεφαλὴ γενειοφόρος (τοῦ ἱσταμένου ἀνδρὸς) ἀρ. 577 (Conze 1292· Μυλωνᾶς, ἔ.ἀ. ἀρ. 6· Sybel 3107· κατάλ. 'Αρχ. 'Εταιρ. 3314). 3) Κεφαλὴ γυναικὸς ἀρ. 1006 (Conze 261 - 1184· Μυλωνᾶς, ἔ.ἀ. ἀρ. 4· Sybel 3105· κατάλ. 'Αρχ. 'Εταιρ. 3318). Διὰ τὴν κεφαλὴν εὐστόχως ὁ Φίλιος (ΠΑΕ 1880, 67) εἶχε διερωτηθῆ μήπως ἥρμοζεν εἰς τὸ ἐν Ραμνοῦντι τμῆμα τοῦ ἀναγλύφου. 4) Καθήμενος γέρων καὶ

παρ' αὐτὸν γυνή, ἀκέφαλοι (ΠΑΕ 1880, 67 ἀρ. 3). 5) Ἱστάμενος κατ' ἐνώπιον ἀνὴρ ἀκέφαλος (ΠΑΕ 1880, 68 ἀρ. 4).

Θραύσματα τοῦ ἀναγλύφου ὑπάρχουν ἀκόμη εἰς τὸν Ραμνοῦντα ὡς καὶ ἡ ἀριστερὰ παραστὰς τοῦ ναΐσκου πλάτους 0.66 μ. κοίλη ἐσωτερικῶς διὰ τὸ ἐρεισίνωτον τοῦ κλισμοῦ τοῦ γέροντος.

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον πρέπει πάλιν νὰ λεχθῇ εἶναι ὅτι ἡ βάσις τοῦ ναΐσκου μὲ τὸ ἐπίγραμμα IG II^2 13102a οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει μὲ τὸ ἀνάγλυφον αὐτό. Ὁ τόρμος τῆς βάσεως πλ. 0.25 - 0.36 μ. δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δεχθῇ τὴν πλίνθον τοῦ ἀναγλύφου ἡ ὁποία ἦτο τοὐλάχιστον πλάτους 0.60 μ. Ἄλλωστε καὶ τὸ σχῆμα τοῦ τόρμου δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ σχῆμα τὸ ὁποῖον ἔπρεπε νὰ ἔχῃ ἡ πλίνθος. Οὕτω ὅσα λέγονται ὑπὸ Ch. Clairmont, Gravestone and Epigram, 138 ἀρ. 60 καὶ Addenda, 171 εἶναι ἐντελῶς ἀβάσιμα (πρβ. G. Daux, BCH 96, 1972, 555 - 556).

48. (Ἐθν. Μουσ. 4900). Κάτω δεξιὸν τμῆμα ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου μὲ παράστασιν γυναικός. Εὑρέθη ὑπὸ τοῦ Φιλίου ὅπου καὶ τὸ ἀνάγλυφον 4796.

Φίλιος, ΠΑΕ 1880, 66 ἀρ. Ι· Conze 1283, πίν. CCLXIV.

49. (Ἐθν. Μουσ. 4901). Δύο ἁρμόζοντα τεμάχια ἐκ τοῦ κάτω μέρους τοῦ ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου τῆς οἰκογενείας τοῦ Μενεστίδου. Περὶ τοῦ τόπου εὑρέσεως καὶ τῆς παραστάσεως τοῦ ὅλου ἀναγλύφου βλ. τὸ περὶ τοῦ οἰκείου περιβόλου μέρος τῆς παρούσης ἐκθέσεως.

50. (Ἐθν. Μουσ.), Μαρμαρίνη λουτροφόρος μὲ παράστασιν δεξιώσεως. Εὑρέθη εἰς τόν «λάκκον». Δὲν ἔχει ταυτισθῇ ἀκόμη εἰς τὸ Ἐθν. Μουσεῖον.

Φίλιος, ΠΑΕ 1880, 67 ἀρ. 2.

Ὁ Pouilloux, La Forteresse, 165 ἀρ. 67 ταυτίζει τὴν ἀνωτέρω ὑπὸ τοῦ Φιλίου εὑρεθεῖσαν λουτροφόρον πρὸς τὴν λήκυθον 2335 τοῦ Ἐθν. Μουσείου (Conze 196a), ἥτις κατὰ τὸ ΑΔ 1891, 115 ἀρ. 2 καὶ τὸ εὑρετήριον τῆς Γενικῆς Ἐφορείας ἀρ. 1974 (ὄχι 1973) προέρχεται «ἐκ τῆς προεκτάσεως τοῦ σιδηροδρόμου Ἀθηνῶν - Πειραιῶς». Ἡ εἰς τὸν κατάλογον τοῦ Ἐθν. Μουσ. ἀρ. 2335 διδομένη προέλευσις «Ραμνοῦς» φαίνεται ὅτι ὀφείλεται εἰς παραδρομήν. Ἄλλωστε αἱ διαστάσεις τῶν δύο γλυπτῶν δὲν ταυτίζονται.

51. (Ἐθν. Μουσ., ΒΕ 31 Ἰούλιος 1933). «Τμῆμα ἀναγλύφου. Παρίσταται κορμὸς ἀνθρώπου ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ μέχρι τῶν γονάτων. Κάθηται ἐπὶ καθίσματος. Ἀποκεκρουμέναι ὡσαύτως αἱ χεῖρες ἐξ ὧν ἡ δεξιὰ ἐπὶ τῶν σκελῶν. Μέγ. ὕψ. 0.50». Ἀταύτιστος ἀκόμη εἰς τὸ Ἐθν. Μουσεῖον.

52. (Βρεταννικὸν Μουσεῖον). Ἐπιτυμβία στήλη μὲ ἀνθέμιον καὶ παράστασιν δεξιώσεως. Εὑρέθη εἰς τὸν σηκὸν τοῦ μικροῦ ναοῦ.

Dilettanti^2, σ. 52 πίν. V· Conze 185.

'Η κόρη τοῦ Ραμνοῦντος. Τὰ ὑπὸ τοῦ Lolling (AM 4, 1879, 281 κέ.) γραφόμενα περὶ γυναικείου ἀγάλματος τὸ ὁποῖον ἐκράτει ἄνθος ἐδημιούργησαν μίαν φανταστικήν, ὡς φαίνεται, ἀρχαϊκὴν κόρην (Collignon, Les statues funéraires, 74) εἰς τὴν ὁποίαν καὶ ὁ Καροῦζος ἀφιέρωσεν ἰδιαίτερον λῆμμα ('Αριστόδικος, 75 Γ 9). 'Ο Lolling ὁρίζει σαφέστατα τὸν χῶρον εὑρέσεως τῆς κόρης: εἶναι ἐκεῖνος ὅπου εὑρέθη τὸ ἀνάγλυφον 4796 (ὁ «λάκκος») λέγει δὲ ὅτι κατὰ χώραν ἔκειτο ἡ βάσις τοῦ ἀγάλματος, ἡ IG II² 13102 a.

Τὰ ἀνδρικὰ ἀγάλματα, τὰ ἀναφερόμενα ὑπὸ τοῦ Lolling πρέπει νὰ εἶναι αἱ ἀνδρικαὶ μορφαὶ τοῦ ἀναγλύφου 4796 διὰ τὸ γυναικεῖον ὅμως (τὴν κόρην) πιστεύω ὅτι ὁ πληροφοριοδότης του, πιθανῶς χωρικός, ἀνεφέρετο εἴτε εἰς τὴν γυναῖκα τοῦ 4796 εἴτε εἰς τὴν τοῦ 833. Μέχρι στιγμῆς ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ λάκκου οὐδὲ ἴχνος ἀρχαϊκῆς ταφῆς ἔχει φέρει εἰς φῶς, οὐδὲ ἀρχαϊκοῦ γλυπτοῦ, οὔτε ὁ φάκελλος τῆς ἀρχαιοκαπηλείας τοῦ 1879 τοῦ 'Υπουργείου μνημονεύει εὕρεσιν ἀρχαϊκοῦ ἀγάλματος. Πιστεύω ὅτι οἱ χωρικοὶ πληροφοριοδόται τοῦ Lolling μὲ τάς, ὡς γνωστόν, ἀσαφεῖς περιγραφάς των ἐδημιούργησαν τὴν σύγχυσιν.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗΣ ΤΑΝΑΓΡΑΣ

(Πίν. 25 - 33)

Ἡ φετινὴ ἔρευνα*, ἡ ἔνατη κατὰ σειρά, διεξήχθη στὸ μεγάλο μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο στὴ θέση «Δένδρον» καὶ στὸν ἀγρὸ Σοφίας Κρασάκη.

Τάφος 97

Ὁ πρῶτος τάφος ποὺ ἀποκαλύφθηκε πῆρε τὸν ἀριθμὸ 97. Στὶς ἐπιχώσεις τοῦ δρόμου βρέθηκε θραῦσμα λάρνακας σὲ ἀπόσταση 2.30 μ. ἀπὸ τὸ στόμιο τοῦ τάφου, σὲ βάθος ἑνὸς μέτρου, ἄλλο δὲ θραῦσμα ἀποκαλύφθηκε λίγο ὑψηλότερα. Στὶς ἐπιχώσεις τοῦ δρόμου βρέθηκαν ἐπίσης ἀρκετὰ ὄστρακα, τὰ περισσότερα κοντὰ στὸ στόμιο. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ συμφωνεῖ μὲ συναφεῖς παρατηρήσεις, ποὺ εἴχαμε καταχωρήσει σὲ ἐκθέσεις προγενέστερων ἀνασκαφικῶν περιόδων, ὅπου εἴχαμε ἐκφράσει τὴν ὑπόθεση ὅτι κάθε φορὰ ποὺ ὁ τάφος φιλοξενοῦσε νέα ταφὴ δὲν ἀνοιγόταν τὸ σύνολο τοῦ δρόμου του, ἀλλὰ μόνο τὸ πλησίον τῆς εἰσόδου τμῆμα του. Ὁ δρόμος τοῦ τάφου 97 ἔχει μῆκος 5.60 μ. καὶ κατηφορίζει συνεχῶς πρὸς τὸ στόμιο. Χαλαρότερες κάπως, ἀλλὰ ἀσφαλῶς ὄχι ταραγμένες, εἶναι οἱ ἐπιχώσεις τοῦ δρόμου σὲ ἀπόσταση δύο περίπου μέτρων ἀπὸ τὸ στόμιο, γεγονὸς ποὺ ὑποδεικνύει πάλι τὸ μῆκος τοῦ δρόμου ποὺ ἀνοιγόταν γιὰ τὴν κατάθεση νέας ταφῆς μέσα στὸν τάφο. Ἡ ὀροφὴ τοῦ θαλάμου εἶχε καταρρεύσει, ὁ θάλαμος ὅμως καθαρίστηκε ἀπὸ τὸ δρόμο χωρὶς νὰ ἀπομακρυνθοῦν οἱ παλιὲς καὶ νεώτερες ἐπιχώσεις ποὺ κάλυπταν τὸ θάλαμο. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο βρέθηκαν στὴ θέση τους πρόχους καὶ πυξίδα ἀκέραιες, δεξιὰ βρέθηκαν δύο ὁμάδες κτερισμάτων ποὺ περιελάμβαναν ἀρτόσχημο σχεδὸν ἀκέραιο καὶ θραύσματα δύο τουλάχιστον ἀγγείων μὲ λεπτὰ τοιχώματα ἡ μία, γεφυρόστομη πρόχου καὶ λεκανίδα σὲ θραύσματα ἡ δεύτερη. Μὲ τὴν πρώτη ὁμάδα βρέθηκαν 2 - 3 κομμάτια ὀστῶν λεπτῶν, ἴσως ἀπὸ φάλαγγα δακτύλων χειρός. Στὴ δεύτερη ὁμάδα κάτω ἀπὸ τὴ λεκανίδα βρέθηκαν ἐπίσης λείψανα ὀστῶν. Ἡ περαιτέρω ἔρευνα τοῦ θαλάμου τοῦ τάφου ἀποκάλυψε ἕνα ἀκόμη ἀγγεῖο — ψευδόστομο ἀμφορίσκο ἀκέραιο — ποὺ ἀνή-

*Στὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ συνεργάσθηκε μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια ἡ συνάδελφος κ. Δάφνη Καββαδία, στὴν ὁποία ὀφείλονται πολλὲς εὐχαριστίες, καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ φοιτητὴς τῆς Ἀρχαιολογίας κ. Γιάννης Λιονῆς.

κει στὴ δεύτερη ὁμάδα, καὶ πρὸς τὸ κέντρο τοῦ θαλάμου μία ἀκόμη ὁμάδα κτερισμάτων, τὴν ὁποία ἀποτελοῦσαν λεπτὴ χάλκινη λεπίδα καὶ ψῆφος ὑαλομάζης πλακωτή, ἐπιμήκης. Λίγα θραύσματα λάρνακας βρέθηκαν ἐπίσης μέσα στὸ θάλαμο σὲ διάφορες θέσεις. Ὁ τάφος εἶναι ἀσφαλῶς ἀσύλητος, ἀλλὰ ἡ κατάρρευση τῆς ὀροφῆς του προκάλεσε θραύση καὶ μερικὴ μετακίνηση τῶν κτερισμάτων. Τὰ κομμάτια τῆς λάρνακας ποὺ βρέθηκαν στὸ δρόμο προέρχονται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ θαλάμου τοῦ τάφου (πίν. 25α - β).

Τάφος 98

Ἀσύλητος ἐπίσης καὶ μὲ τὴν ξερολιθιὰ ἀπείρακτος βρέθηκε ὁ τάφος 98. Στὴν πλευρὰ τοῦ δρόμου, ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο καὶ ἀκριβῶς δίπλα της βρέθηκε πλευρικὴ κόγχη, ἡ ὁποία περιεῖχε μόνο λίγα ὀστέινα λείψανα. Δὲν εἶναι σαφὲς πότε ἀνοίχθηκε ἡ πλευρικὴ αὐτὴ κόγχη. Ἡ ξερολιθιὰ ποὺ τὴν ἔφρασσε βρισκόταν μέσα στὸ δρόμο τοῦ τάφου, ἔτσι ποὺ ἐμπόδιζε τὴν ἐλεύθερη πρόσβαση πρὸς τὸ θάλαμο (πίν. 26, 27α). Ὁ κυρίως θάλαμος τοῦ τάφου εἶχε ἀποφλοιωθεῖ, ἀλλὰ δὲν εἶχε καταρρεύσει. Ἑκατέρωθεν τῆς εἰσόδου εἶχαν ἀνοιχθεῖ δύο ἐλλειψοειδεῖς ἀποθέτες, ποὺ εἶχαν δεχθεῖ λείψανα προγενέστερων ταφῶν. Ὁ ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου ἀποθέτης (Α) ἀπέδωσε δύο σφονδύλια ἀπὸ στεατίτη, ὁ ἄλλος (Β) ἕνα μεγαλύτερο σφονδύλι, ἐπίσης ἀπὸ στεατίτη. Καὶ ἀπὸ τοὺς δύο ἀποθέτες κρατήθηκαν δείγματα ὀργανικῶν λειψάνων. Κοντὰ στὸ τέρμα τοῦ θαλάμου πρὸς Ν βρέθηκαν λείψανα ταφῆς, ἴσως τῆς τελευταίας ταφῆς ποὺ ἔγινε στὸ θάλαμο. Συγκεκριμένα βρέθηκε τὸ κρανίο σὲ μέτρια κατάσταση διατηρήσεως καὶ λείψανα μόνο τοῦ σκελετοῦ μέχρι περίπου τὴ λεκάνη. Ἡ ταφὴ αὐτὴ βρέθηκε ἀκτέριστη.

Ὁ τάφος 98 εἶναι ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα μέχρι στιγμῆς γνωστὰ παραδείγματα τοῦ νεκροταφείου, ὅπου τὸ μικρὸ μῆκος τοῦ δρόμου ἐπέβαλλε τὴ βαθιὰ κλίση του σὲ τρόπο ὥστε ὁ δρόμος ἔχει δύο βαθμίδες, ἡ ἐπάνω μεγαλύτερη, ἡ κάτω μικρότερη, ποὺ ὁδηγοῦν γρήγορα στὸ δάπεδο τοῦ δρόμου τοῦ τάφου. Βαθύτερα λαξευμένο εἶναι τὸ δάπεδο τῆς κόγχης ποὺ διαχωρίζεται μὲ φάτνωμα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δρόμου, ἐνῶ ἀκόμα βαθύτερα ἔχει λαξευθεῖ τὸ δάπεδο τοῦ κυρίως θαλάμου. Ἴσως γιὰ νὰ ἐξυπηρετεῖται λειτουργικὰ τὸ τμῆμα τοῦ μνημείου πρὸς τὸ θάλαμο καὶ τὴν κόγχη λαξεύθηκε βαθύτερα ἀπὸ τὸν ἄξονα τοῦ δυτ. βραχίονα ὁ τάφος, σχηματίζοντας μικρὴ κοιλιά. Μέχρις ἑνὸς σημείου ἔχουν καταρρεύσει οἱ παραστάδες τῆς εἰσόδου τοῦ θαλάμου, οἱ ὁποῖες ὅμως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ εἶχαν δυσανάλογα μικρὸ πλάτος ἐξυπηρετώντας ἔτσι ἀνετώτερη προσπέλαση τοῦ μικροῦ θαλάμου. Ἡ λάξευση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ θαλάμου εἶναι ἀκανόνιστη καὶ μᾶλλον ἀμελής, πράγμα ποὺ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ διάβρωση καὶ τὴν ἀποφλοίωση τῆς ὀροφῆς του.

Τάφος 99

Τοῦ τάφου 99 εἶχε καταρρεύσει ὄχι μόνον ἡ ὀροφή, ἀλλὰ καὶ τὸ τμῆμα πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο. Ἡ ἐπάνω σειρὰ τῆς ξερολιθιᾶς εἶχε ἀποσπασθεῖ, μερικὲς δὲ ἀπὸ τὶς πέτρες βρέθηκαν σὲ ἀβαθὲς ὄρυγμα, ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὸ δρόμο τοῦ τάφου. Ὁ τάφος βρέθηκε συλημένος, ἐσυλήθη δὲ μᾶλλον ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς ξερολιθιᾶς ποὺ εἶχε μετακινηθεῖ. Οἱ ἐπιχώσεις τοῦ θαλάμου κατὰ περίεργο τρόπο ἦταν πολὺ σταθερές, πράγμα ποὺ ὑποδείκνυε ὅτι ὁ τάφος ἔπρεπε νὰ ἦταν ἀσύλητος, φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ σύλησή του εἶναι παλαιά. Μέσα στὸ θάλαμο (πίν. 27β) δὲν βρέθηκε τίποτα ἄλλο, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ πυξίδα ποὺ βρισκόταν σὲ ὕψος 0.30 μ. πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ θαλάμου, μεταξὺ τῆς λατύπης καὶ τῶν χωμάτων. Ἐλάχιστα λείψανα ὀστῶν βρέθηκαν ἐπίσης ταραγμένα καὶ ψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο, κοντὰ στὸ νότιο ἄκρο τοῦ θαλάμου. Ἡ πυξίδα πρέπει νὰ ξεχάστηκε ἐκεῖ κατὰ τὴ σύληση τοῦ τάφου. Ὁ θάλαμος τοῦ τάφου 99 σχηματίζει δύο ἀνισομήκεις βραχίονες, ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλη πλευρὰ τῆς ξερολιθιᾶς, μὲ βαθύτερο τὸν πρὸς Α. Ἀντίστοιχα δύο ἀνισοδιάστατοι λοβοὶ περιτρέχουν τὸ θάλαμο μέχρι τὸ νότιο ἄκρο του, ὅπου ἔχει ὑπολειφθεῖ ἀλάξευτο παχὺ βραχῶδες μέτωπο. Αὐτὸ δείχνει τὴν προοδευτικὴ λάξευση καὶ διεύρυνση τοῦ θαλάμου τοῦ τάφου. Ὁ δρόμος τοῦ τάφου ἔχει ἤπια κλίση μέχρι τὴν εἴσοδο. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ στόμιο οἱ βραχίονες τοῦ δρόμου ἔχουν καμπύλο περίγραμμα καὶ πρὸς τὴν εἴσοδο ἀνοίγουν ἀντίστοιχα σὲ τρίγωνο γιὰ νὰ διευρύνεται ὁ λειτουργικὰ χρήσιμος χῶρος τοῦ τάφου. Ἴσως ὅμως ὑπεισέρχονται ἐδῶ καὶ λόγοι στατικῆς ἀντοχῆς τοῦ δρόμου τοῦ τάφου.

Τάφος 100

Κατὰ μῆκος τῆς κεντρικῆς ράχης τοῦ νεκροταφείου ἀπὸ τὴ ΒΔ της πλευρὰ ἄρχισε νὰ ἀνασκάπτεται τάφος, ὁ δρόμος τοῦ ὁποίου φαινόταν σὲ μεγάλο μέρος του (πίν. 28α). Ἐπρόκειτο ἀσφαλῶς γιὰ τάφο συλημένο. Μέσα στὰ ἐπιχώματα τοῦ δρόμου ἀποκαλύφθηκαν πέτρες χτισμένες σὲ μῆκος 2 μ. περίπου καὶ σὲ ὕψος 0.70 μ. ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ θαλάμου καὶ σχεδὸν δίπλα σ' αὐτήν. Ἡ ξερολιθιὰ αὐτὴ ἔφρασσε μεγάλη πλευρικὴ κόγχη ποὺ ἀνοίχθηκε στὸν ἀντίστοιχο βραχίονα τοῦ δρόμου, κοντὰ στὸ στόμιο τοῦ κυρίως θαλάμου τοῦ τάφου. Ὁ θάλαμος τοῦ τάφου εἶναι πολὺ μικρὸς καὶ βρέθηκε συλημένος. Ἡ πλευρικὴ κόγχη τοῦ τάφου (πίν. 28β) εἶχε φραχθεῖ μὲ ξερολιθιά, στὸ μέσο της δὲ περίπου εἶχε σχηματισθεῖ μικρὴ κιβωτιόσχημη θήκη μὲ μικρὲς πλάκες, στὴν ὁποία εἶχαν τοποθετηθεῖ λείψανα ταφῆς ποὺ εἶχαν κτερισθεῖ μὲ ἕνα ἀρτόσχημο καὶ μιὰ πρόχου (πίν. 28γ).

Τάφος 101

Ὁ τάφος 101 δὲν παρουσίασε ἀνασκαφικὲς ἢ κατασκευαστικὲς ἰδιομορφίες.

Μέσα στὸ θάλαμο καὶ ἀριστερὰ στὸν εἰσερχόμενο βρέθηκε στὸ δάπεδο μικρὸς ἀποθέτης, ὅπου εἶχαν τοποθετηθεῖ τὰ ὀστᾶ παλαιότερης ταφῆς, χωρὶς κανένα κτέρισμα. 'Επειδὴ μέσα στὸν τάφο δὲν ἀποκαλύφθηκε οὔτε ἄλλο κτέρισμα οὔτε ὀργανικὸ λείψανο ἀπὸ ταφὴ συμπεραίνουμε ὅτι στὸν τάφο αὐτὸ ἔγινε μιὰ μόνο ταφή. Σὲ μεταγενέστερο χρόνο ἀνοίχθηκε ἀσφαλῶς ὁ τάφος, συγκεντρώθηκαν τὰ ὀστᾶ καὶ τοποθετήθηκαν μέσα στὸν ἀποθέτη. Εἶναι ἄγνωστο ἂν ἡ ταφὴ εἶχε ποτὲ κτερισθεῖ ἢ ὄχι. Ὅπως ἔχουν τὰ πράγματα φαίνεται ὅτι ἔχουμε ἀνακομιδὴ τῶν ὀστῶν σὲ μεταγενέστερη φάση, ἀλλὰ ὁ τάφος δὲν ξαναχρησιμοποιήθηκε γιὰ ἄλλη ταφή. Στὰ τοιχώματα τοῦ θαλάμου τοῦ τάφου διατηρήθηκαν πολὺ ἔντονα τὰ σημεῖα ἐργασίας μὲ τὴ σμίλη ἢ τὸ σκέπαρνο ἀπὸ τὴν ἀρχαία λάξευση τοῦ τάφου (πίν. 29α - β).

Τάφος 102

Ὁ τάφος 102 εἶναι ὁ μικρότερος θαλαμοειδὴς τάφος ποὺ ἀποκαλύφθηκε μέχρι σήμερα στὰ μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα τῆς Τανάγρας, κυριολεκτικὰ μιὰ μικρογραφία θαλαμοειδοῦς τάφου. Ἡ εἴσοδος εἶχε φραχθεῖ ἐπιμελῶς μὲ κάθετες πλάκες σὲ δύο σειρές, δρόμος καὶ θάλαμος βρέθηκαν ἀπείρακτοι καὶ ἀσύλητοι, ἀλλὰ ὁ τάφος δὲν ἀπέδωσε οὔτε κτέρισμα οὔτε ὀργανικὸ λείψανο. Εἶναι πιθανὸ μέσα στὸν μικρὸ αὐτὸ τάφο νὰ εἶχε ταφεῖ νήπιο ἀκτέριστο, τὰ ὀστᾶ τοῦ ὁποίου ἀφανίσθηκαν ἐντελῶς (πίν. 30α).

Τάφος 103

Ἡ ὀροφὴ τοῦ θαλάμου τοῦ τάφου 103 εἶχε καταρρεύσει, ἀλλὰ οἱ πέτρες τῆς ξερολιθιᾶς βρέθηκαν στὴ θέση τους. Ὁ θάλαμος εἶχε γεμίσει ἀπὸ νεώτερο ὑλικὸ καὶ ἀρκετὲς μικρὲς καὶ μεγαλύτερες πέτρες ποὺ κύλησαν ἀπὸ τὴν πλαγιὰ τοῦ λόφου. Στὸ θάλαμο βρέθηκαν τρεῖς ὁμάδες κτερισμάτων (βλ. κατ.) (πίν. 30β - 31γ).

Τάφος 104

Ὁ τελευταῖος τάφος τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς, χωρὶς ἰδιαίτερα γνωρίσματα.

Συμπληρώνουμε τὴν προκαταρκτικὴ ἔκθεση τῆς ἀνασκαφῆς μὲ σύντομη περιγραφὴ τῶν κινητῶν εὑρημάτων.

Τάφος 97

Ὁμάδα α'

Π υ ξ ί δ α. Τρίωτο (λείπει ἡ μιὰ λαβή), σφαιρικό, πεπιεσμένο σκεῦος, χείλη ἐξέχοντα καὶ τοιχώματα λαιμοῦ ἐλαφρῶς κοῖλα. Πηλὸς καὶ ἐπί-

χρισμα κιτρινωπά, διακόσμηση μὲ καστανόμαυρη βαφή. Ἐξωτερικὰ τὸ ἀγγεῖο διακοσμεῖται στὴ βάση μὲ τρεῖς ὁμόκεντρους δακτυλίους, πρὸς τὴ βάση μὲ δύο παχύτερους ἐξωτερικὰ καὶ 3 - 4 λεπτότερους ἐσωτερικά, στοὺς ὤμους μὲ τρεῖς δακτυλίους, πάνω ἀπὸ τοὺς ὁποίους βωβὸ κῦμα· ὅμοιος δακτύλιος στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ καὶ στὰ χείλη. Ἐσωτερικὰ παχὺς δακτύλιος στὴν ἀρχὴ τοῦ λαιμοῦ, γραπτὲς οἱ βάσεις καὶ οἱ ράχες τῶν λαβῶν. Διαστ.: ὕψ. 0.155, πλ. 0.17, διάμ. χείλους 0.09 μ. (πίν. 32γ).
Π ρ ό χ ο υ ς ἀκέραιη, πηλὸς καὶ ἐπίχρισμα κιτρινωπά, διακόσμηση μὲ καστανομέλανη βαφή. Γραπτοὶ δακτύλιοι γύρω στὴ βάση, τρεῖς στοὺς ὤμους, ἕνας στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ, στὴν κοιλιὰ καὶ στὰ χείλη. Κυματοειδὴς γραμμὴ στὴ ράχη τῆς λαβῆς καὶ ἴχνη δακτυλίου στὸ ἐσωτερικὸ μέρος τοῦ χείλους. Διαστ. : ὕψ. 0.185, πλ. 0.15, διάμ. χείλους 0.087, βάσεως 0.065 μ. (πίν. 32β).

Ὁμάδα β'

Λ ε κ α ν ί δ α συγκολλημένη, σχεδὸν πλήρης (λείπει μία λαβή). Βάση προεξέχουσα, πηλὸς καὶ ἐπίχρισμα κιτρινωπά. Σῶμα κολουροκωνικό, πρόχυση γεφυρόστομη, λαβὲς ὁριζόντιες, χεῖλος ἐλαφρὰ προεξέχον. Διακόσμηση μὲ καστανὴ βαφή, στὴ βάση ἐσωτερικὰ ὁμόκεντροι κύκλοι μὲ τὸν ἐξωτερικὸ δακτύλιο παχύτερο· στὸ μέσο τῆς κοιλιᾶς ἐσωτερικὰ μιὰ ταινία, ἄλλη κοντὰ στὸ χεῖλος. Χεῖλος ὁλόβαφο μέσα καὶ ἔξω. Δύο ὁμάδες ταινιῶν ἐξωτερικά, μιὰ κάτω ἀπὸ τὶς λαβές, μιὰ κοντὰ στὴ βάση ἐπεκτεινόμενη μέχρι τὴν ἐξωτερικὴ περιφέρεια τῆς κοίλης βάσεως. Γραπτὴ διακόσμηση στὴν πρόχυση καὶ τὴ λαβή. Διαστ.: ὕψ. 0.059, διάμ. βάσεως 0.06, στομίου 0.115 μ. (πίν. 32ε).
Π ο τ ή ρ ι, γεφυρόστομο, μόνωτο, πηλὸς καὶ ἐπίχρισμα κιτρινωπὰ πρὸς ροδίζοντα, ἐλλιπές. Βάση δακτυλιοειδής, λαβὴ ταινιωτὴ κατακόρυφη. Στὸν ὦμο μετοπικὰ ἀνοίγματα διακοσμημένα μὲ μίσχο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐκφύονται φύλλα κισσοῦ. Ταινία στὸ χεῖλος ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικά, στὴ βάση ἐσωτερικὰ τρεῖς ὁμόκεντροι δακτύλιοι. Ἐξωτερικὰ τρεῖς ὁμάδες δακτυλίων καὶ διακόσμηση στὴ λαβὴ καὶ τὴν πρόχυση. Διαστ.: ὕψ. 0.103, διάμ. χείλους 0.135, βάσεως 0.053 μ.
Ἀ λ ά β α σ τ ρ ο ἀρτόσχημο, ἐλλιπὲς στὸ χεῖλος, σφαιρικό-κωνικό, πηλὸς κιτρινωπός, διακόσμηση ἐρυθρωπή, χεῖλος ὁλόβαφο ἐξωτερικά. Διαστ.: ὕψ. 0.005, διάμ. βάσεως 0.081, χείλους 0.046 μ.

Ὁμάδα γ'

Ἀ μ φ ο ρ ί σ κ ο ς, ψευδόστομος ἀκέραιος. Πηλὸς καὶ ἐπίχρισμα κιτρινωπά. Σῶμα σφαιρικό, πεπιεσμένο, βάση δακτυλιοειδής, ψευδὲς στό-

μιο ὑπόκοιλο, λαβὲς ταινιωτές. Διακόσμηση μὲ καστανὴ βαφὴ καὶ συστήματα δακτυλίων. Στοὺς ὤμους πέντε ὁμάδες ἐνάλληλων ἀγκώνων, ὁλόβαφα οἱ ράχες τῶν λαβῶν καὶ τὸ χεῖλος. Διαστ. : ὕψ. 0.115, διάμ. βάσεως 0.06, ὕψ. ψευδ. στομ. 0.03 μ. (πίν. 32α).

Π ο τ ή ρ ι μόνωτο προχυτικὸ μὲ γεφυρόστομη προχοή, βάση δακτυλιοειδής, λαβὴ ταινιωτὴ κατακόρυφη, χεῖλος ἐλαφρὰ ἐξέχον, σῶμα ἡμισφαιρικό, πηλὸς καὶ ἐπίχρισμα ροδόχροα. Διακόσμηση μὲ ζωηρὴ κόκκινη βαφὴ δακτυλίων ἐξωτερικά, ἑνὸς ἐσωτερικὰ κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ στὸ κέντρο τῆς βάσεως· ἐσωτερικὰ ὁμόκεντροι δακτύλιοι μὲ γραπτὴ κηλίδα στὸ κέντρο. Ἡ κύρια ἐξωτερικὴ διακόσμηση ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε παπυροειδῆ κοσμήματα, ἐκφυόμενα ἀπὸ μίσχο. Διαστ.: ὕψ. 0.117, διάμ. βάσεως 0.053, χείλους 0.133 μ. (πίν. 32δ).

Λ ε κ α ν ί δ α. Πηλὸς κιτρινωπός, ἐπίχρισμα ροδίζον. Στὸ χεῖλος χαμηλὴ μαστοειδὴς προεξοχὴ ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πρόχυση. Ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ διακοσμεῖται μὲ γραπτοὺς δακτυλίους καστανέρυθρης βαφῆς. Διαστ.: ὕψ. 0.12, διάμ. βάσεως 0.10, διάμ. χείλους 0.205 μ.

Ὁμάδα δ'

Μ α χ α ι ρ ί δ ι ο δρεπανοειδές. Θραῦσμα. Λείπει ἡ λαβὴ καὶ ἡ ἄκρη του. Σωζ. μῆκος 0.12 μ. (πίν. 33α, ἀριστερά).

Ψ ῆ φ ο ς ὑαλομάζης, κολοβὴ μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση φύλλων κισσοῦ. Σωζ. μῆκος 0.028 μ. (πίν. 33α, δεξιά).

Στὸ δρόμο καὶ στὸ θάλαμο τοῦ τάφου 97 βρέθηκαν θραύσματα γραπτῆς λάρνακας μὲ ἀβακωτὸ κόσμημα.

Τάφος 98

Τρία κολουροκωνικὰ σφονδύλια ἀπὸ στεατίτη, ὕψ. 0.016, 0.021 καὶ 0.023 μ. ἀντιστοίχως ἀπὸ τοὺς ἀποθέτες Α καὶ Γ (πίν. 33β).

Τάφος 99

Π υ ξ ί δ α μὲ πηλὸ κιτρινωπό.

Σ κ ε ῦ ο ς τ ρ ί ω τ ο μὲ προεξέχοντα χείλη, βάση ἐξέχουσα, σῶμα κυλινδρικό-πεπιεσμένο. Διακόσμηση μὲ ὁμάδες δακτυλίων. Διαστ.: ὕψ. 0.108, διάμ. χείλους 0.079, βάσεως 0.135 μ.

Τάφος 100 (πλευρικὴ κόγχη)

Π ρ ό χ ο υ ς, ἐλλιπής, συγκολλημένη. Σῶμα σφαιρικό, λίγο πεπιεσμένο, λαβὴ κατακόρυφη, ἡμικυλινδρική, λαιμὸς κυλινδρικός, χείλη ἐξέχον-

τα, βάση δισκοειδής. Πηλὸς καὶ ἐπίχρισμα κιτρινωπά, διακόσμηση καστανέρυθρη. Διακόσμηση μὲ ὁμάδες δακτυλίων, κυματοειδὴς στὴ ράχη τῆς λαβῆς. Διαστ.: ὕψ. 0.17, διάμ. βάσεως 0.05, χείλους 0.07 μ.
Ἀ λ ά β α σ τ ρ ο ἀρτόσχημο, πηλὸς ροδόχρους, διακόσμηση στὴ μὲν βάση κάτω μὲ ὁμόκεντρους κύκλους στὸ δὲ σῶμα μὲ βωβὸ κῦμα. Διαστ.: ὕψ. 0.052, διάμ. χείλους 0.044, βάσεως 0.098 μ.

Τάφος 103

Ὁμάδα α'

Θ ή λ α σ τ ρ ο. Σῶμα σφαιρικὸ πεπιεσμένο, βάση δισκοειδής, λαβὴ ταινιωτή, πηλὸς καὶ ἐπίχρισμα κιτρινωπά, λαιμὸς ὁλόβαφος, κάτω γραπτοὶ δακτύλιοι. Διαστ. : ὕψ. 0.11, διάμ. χείλ. 0.093, βάσεως 0.04 μ. (πίν. 32ζ, ἀριστερά).
Π ρ ο χ ο ΐ σ κ η. Σῶμα σφαιρικὸ πεπιεσμένο, βάση ἐπίπεδη, χεῖλος ἐξέχον, πηλὸς κιτρινωπός, διακόσμηση μὲ λεπτοὺς δακτυλίους ἐξωτερικὰ καὶ ἕνα στὸ χεῖλος ἐσωτερικά. Διαστ.: ὕψ. 0.075, διάμ. χείλ. 0.033, βάσεως 0.03 μ. (πίν. 32ζ, μέσον).
Ε ἴ δ ω λ ο, πτηνόσχημο, ἐλλιπές, πηλὸς κιτρινωπός, διακόσμηση γραμμικὴ μὲ ἐξίτηλη καστανὴ βαφή. Διαστ.: ὕψ. 0.065, μῆκος 0.07 μ. (πίν. 32ζ, δεξιά).

Ὁμάδα β'

Κ ρ α τ η ρ ί σ κ ο ς δίωτος, σῶμα κυλινδρικό-κωνικό, βάση δακτυλιοειδής, πηλὸς κιτρινωπός, διακόσμηση μὲ βαθυκάστανη βαφή. Διαστ.: ὕψ. 0.061, διάμ. βάσεως 0.044, χείλους 0.087 μ.
Ε ἰ δ ώ λ ι ο σχήματος Ψ. Διαστ.: ὕψ. 0.118, διάμ. βάσεως 0.029 μ.
Π ρ ό χ ο υ ς ἀκέραιη. Λαβὴ ταινιωτή, βάση δακτυλιοειδής, πηλὸς κιτρινωπός, διακόσμηση μὲ καστανὴ βαφή (δακτύλιοι στὸ σῶμα, ὀφιοειδὴς γραμμὴ στὴ ράχη τῆς λαβῆς). Διαστ.: ὕψ. 0.125, διάμ. βάσ. 0.05, χείλους 0.06 μ.
Π ο τ ή ρ ι γεφυρόστομο προχυτικό, ἀμφικωνικό, βάση δακτυλιοειδής, λαβὴ κατακόρυφη ταινιωτή, πηλὸς κιτρινωπός. Διακοσμεῖται μὲ ὁμάδες δακτυλίων καστανῆς βαφῆς. Διαστ.: ὕψ. 0.062, διάμ. χείλους 0.075, βάσεως 0.037 μ.

Ὁμάδα γ'

Π ο τ ή ρ ι δίωτο προχυτικό (σκυφοειδές). Σῶμα ἄνω κυλινδρικό, κάτω κωνικό, βάση δακτυλιοειδής, λαβὲς ὁριζόντιες κυλινδρικές, πηλὸς κι-

τρινωπός, διακόσμηση καστανέρυθρη, δακτύλιος γραπτὸς ἐσωτερικὰ κοντὰ στὸ χεῖλος καὶ ὅμοιος στὴ βάση. Χεῖλος ὁλόβαφο, γραπτοὶ δακτύλιοι ἐξωτερικά. Διαστ.: ὕψ. 0.066, διάμ. χείλους 0.073, βάσεως 0.05 μ. Ἀπὸ τὸ δρόμο ὄστρακο μὲ παράσταση ἵππου (πίν. 33δ).

Τάφος 104

Δύο κωνικὰ σφονδύλια ἀπὸ στεατίτη (πίν. 33γ).

Τὸ ἡμίτομο καλύμματος λάρνακας, τὸ ὁποῖο παρουσιάσθηκε στὸ Ἔργον 1976 14 εἰκ. 12, (ἐδῶ F, πίν. 33ε) προέρχεται, ὅπως σημειώθηκε ἐκεῖ, ἀπὸ τὸ ἴδιο νεκροταφεῖο τῆς θέσεως «Δένδρον», ἀλλὰ ὄχι ἀπὸ τὴ φετινὴ ἀνασκαφή. Συνήθως ἀπαιτεῖται μακρύτερος χρόνος γιὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν ἀνασυγκρότηση τῶν γραπτῶν λαρνάκων, ὥστε ἡ παρουσίαση μερικῶν νὰ γίνεται σὲ μεταγενέστερη χρονικὴ φάση. Τὸ σχῆμα τοῦ ἐπιπέδου καλύμματος εἶναι ὁ κανόνας γιὰ τὶς λάρνακες τῆς μυκηναϊκῆς Τανάγρας. Τὰ γραπτὰ καλύμματα εἶναι ἐξαίρεση. Τὸ παρὸν εἶναι ἐντελῶς μοναδικὸ μὲ τὸν πλούσιο διάκοσμό του, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει, σὲ προκαταρκτικὴ ἑρμηνεία, πτηνά, ὀκτάποδα, σηπία, γραμμικὰ παραπληρώματα καὶ τὸ σύμβολο τῶν διπλῶν κεράτων σ' ἕνα πυκνὸ συμφυρμό, ὄχι βεβαίως ἄμοιρα συμβολικῶν προεκτάσεων.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Γ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΕΡΕΤΡΙΑ

(Πίν. 34 - 55)

Ἡ ἀνασκαφικὴ περίοδος τοῦ 1976, τέταρτη κατὰ σειρά[1], ἀποδείχθηκε ἰδιαίτερα ἀποδοτικὴ καὶ δικαίωσε τὶς προσδοκίες μας. Ἔχει ἐπεκταθεῖ σὲ ἔκταση 700 τ.μ. περίπου (εἰκ. 1, πίν. 34) καὶ περιλαμβάνει ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ ὣς τοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες (εἰκ. 2). Μέσα στὰ λίγα αὐτὰ τετραγωνικὰ μέτρα καὶ σὲ μικρὸ σχετικὰ βάθος (ἀπὸ 0 - 1.50 μ.) βρίσκεται συμπυκνωμένη ὁλόκληρη ἡ μακραίωνη ἐρετριακὴ ἱστορία.

Ἡ ἀπουσία βαθιῶν ἐπιχώσεων καὶ ἡ πυκνὴ διαδοχὴ ἐπάλληλων οἰκοδομικῶν φάσεων καθιστοῦν ἰδιαίτερα κοπιαστικὸ τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο. Μιὰ τέτοια ἀνασκαφὴ ὅμως μὲ προβλήματα ποὺ ζητοῦν λύση κρατάει πάντοτε ἀμείωτο τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τελικὰ δικαιώνει τοὺς ἀνασκαφεῖς. Ἡ ἐπιτυχὴς ἔκβασή της ἰδιαίτερα ἐφέτος ὀφείλεται κατὰ κύριο λόγο στοὺς συνεργάτες μου, τὶς φοιτήτριες τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Στέλλα Βατούγιου καὶ Μαρία Σκαρτσίλα, τὴν ἀρχιτέκτονα Γεωργία Χατζιώτη-Κοτοπούλη, τὸν τεχνίτη Δημήτρη Κουτελιέρη καὶ τοὺς ἀρχαιοφύλακες Κ. Βαθιώτη, Στ. Μπουλῆ καὶ Γ. Ρόγκα. Μὲ ζῆλο καὶ αὐταπάρνηση συμμερίσθηκαν μαζί μου τοὺς κόπους καὶ τὶς χαρὲς ποὺ προσφέρει ἡ δουλειὰ στὴν ὕπαιθρο καὶ ταυτόχρονα ἡ ἐπεξεργασία καὶ ἡ μελέτη τῶν εὑρημάτων στὶς ἀποθῆκες. Τοὺς εὐχαριστῶ ὅλους θερμά. Οἱ φωτογραφίες ὀφείλονται καὶ πάλι στὸν φίλο φωτογράφο Βασίλη Σταματόπουλο.

Ὁδὸς καὶ Ρωμαϊκὸ οἰκοδόμημα

Ἡ ὁδὸς μὲ τὸν πήλινο ἀγωγὸ ὑδρεύσεως ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 30 μ. περίπου (εἰκ. 1, πίν. 35α καὶ 35β). Γιὰ τὴν ἀρχικὴ κατασκευή της πάνω στὸ ἀμμῶδες ὑπέδαφος στὰ τέλη τοῦ 5ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ., γιὰ τὰ δύο βασικὰ ὁδοστρώματά της, γιὰ τὴ χρονολογία τοῦ ὑδραγωγοῦ ἔχομε ἤδη μιλήσει[2]. Ἐφέτος ἐπιβεβαιώθηκε ὅτι ἡ ὁδὸς χρησιμοποιήθηκε ὣς τὸν 3ο τουλάχιστον μ.Χ. αἰώνα. Ἤδη ἀπὸ τὸν 2ο μ.Χ. αἰώνα ἡ ὁδὸς διαπλατύνθηκε καὶ εὐθυγραμμί-

1. Π. ΘΕΜΕΛΗ, Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς, ΑΑΑ ΙΙ, 1969, 403 κέ. ΠΑΕ 1974, 34 κέ. ΠΑΕ 1975, 36 κέ. Ἔργον 1976, 14 κέ.
2. ΠΑΕ 1974, 35 κέ.

σθηκε, πῆρε τὴ μορφὴ μιᾶς φαρδιᾶς λεωφόρου (πλάτ. 10 μ. περίπου) (εἰκ. 2). Κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς της πλευρᾶς βρίσκεται τὸ μεγάλο στοϊκὸ οἰκοδό-

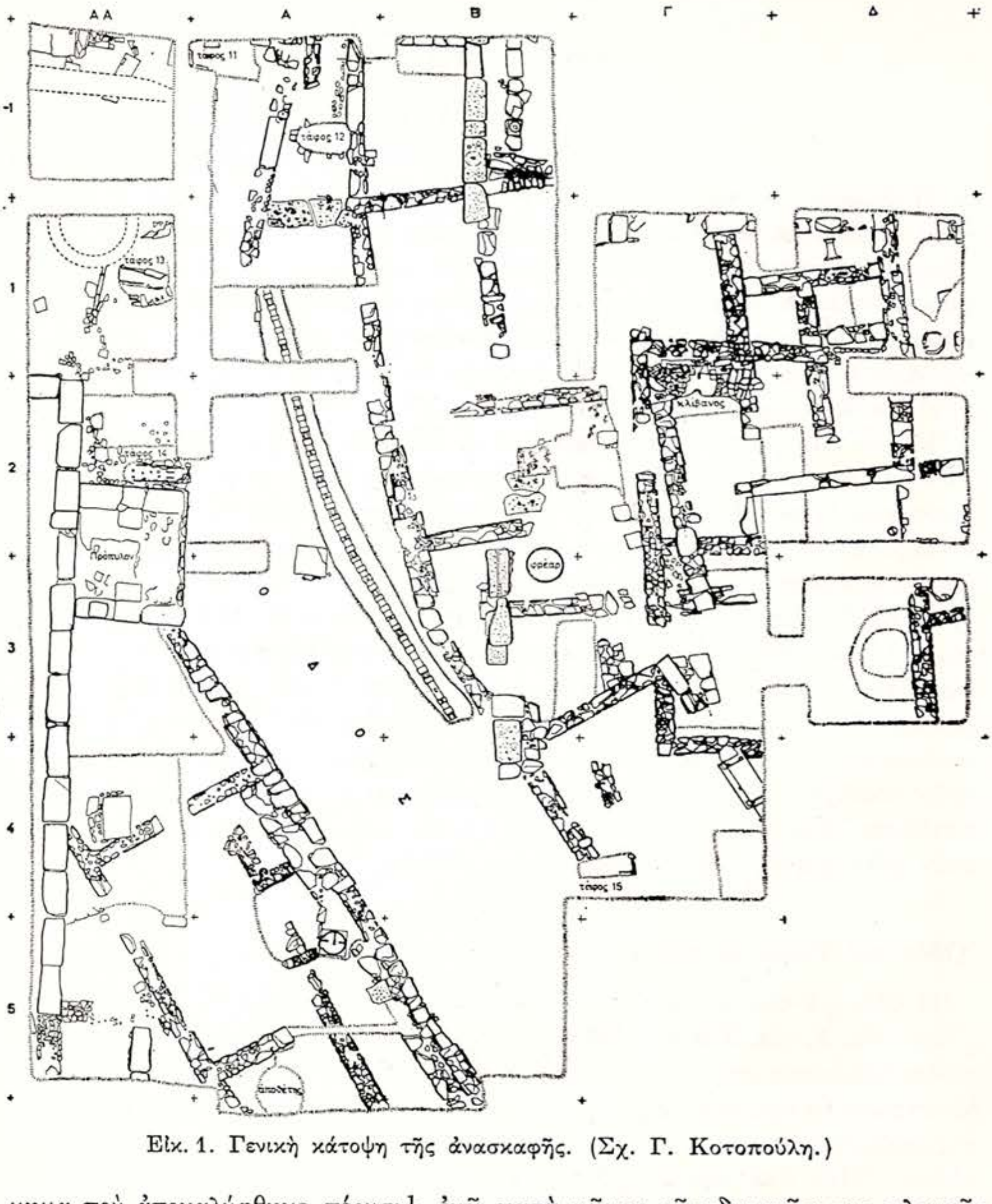

Εἰκ. 1. Γενικὴ κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς. (Σχ. Γ. Κοτοπούλη.)

μημα ποὺ ἀποκαλύφθηκε πέρυσι[1], ἐνῶ κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς της πλευρᾶς ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται ἕνα ἐπίσης μεγάλο οἰκοδόμημα ρωμαϊκῶν χρόνων

1. ΠΑΕ 1975, 39 κέ.

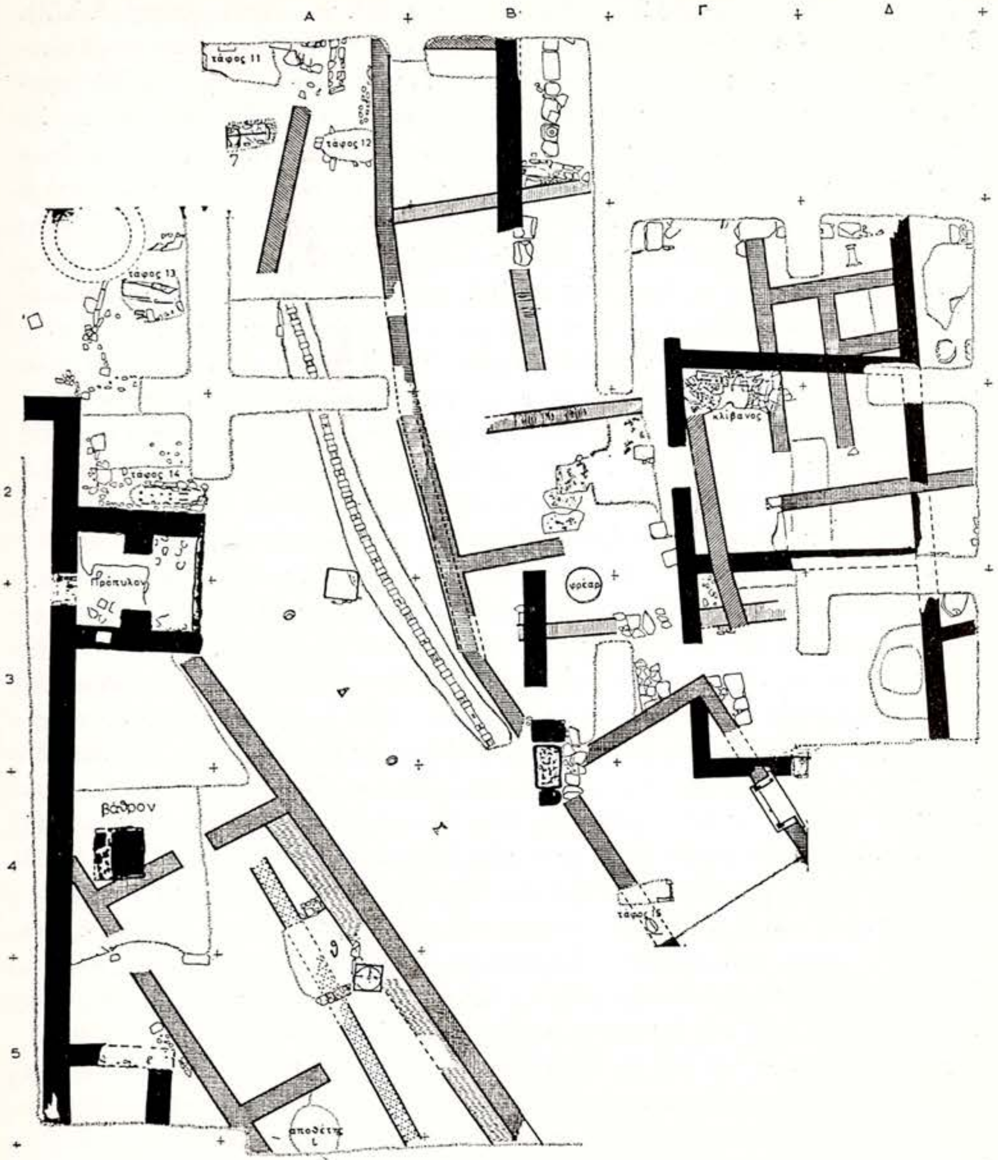

Εἰκ. 2. Ἐπάλληλες οἰκοδομικὲς φάσεις.

(τετρ. ΑΑ/2 - ΑΑ/5). Πρὸς τὸ παρὸν ἔχει ἔλθει στὸ φῶς ἡ ἀνατολικὴ πρὸς τὸ δρόμο πλευρά του σὲ μῆκος 20 μ. περίπου καὶ ἡ ΒΑ γωνία του (τετρ. ΑΑ/2). Σώζεται μόνο ἡ κατώτατη στρώση τῶν θεμελίων του κυρίως ἀπὸ πωρόπλινθους καὶ ἀπὸ λίγους ἀσβεστολιθικοὺς πλίνθους σὲ δεύτερη χρήση. 'Η θεμελίωση δὲν προχωρεῖ σὲ βάθος, οἱ πωρόπλινθοι ἑδράζονται πάνω στὸ χῶμα. Σὲ ὁρισμένα μόνο σημεῖα, κυρίως στὸ νότιο τμῆμα (τετρ. ΑΑ/5) βεβαιώθηκε ὑποθεμελίωση ἀπὸ μικροὺς ἀκανόνιστους λίθους. Στὸ σημεῖο ἀκριβῶς αὐτὸ ἡ θεμελίωση κάμπτεται καὶ κατὰ ὀρθὴ γωνία πρὸς Α (πρὸς τὴν ὁδὸ) καὶ σχηματίζει ὀρθογώνια προεξοχή, ποὺ δὲν εἶναι ἀκόμη σαφής.

Σὲ ἀπόσταση 4 μ. περίπου ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ οἰκοδομήματος ἀποκαλύφθηκε ἄνοιγμα εἰσόδου (λείπει τὸ κατώφλι). Μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο αὐτὴ σώζεται μιὰ ὀρθογώνια κατασκευή (διαστ. 3 × 3.80 μ.) ἀπὸ πωρόπλινθους καὶ ἀκανόνιστους λίθους, ἐπιστρωμένη μὲ ἀσβεστοκονίαμα, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ὑπόστρωμα πλακοστρώσεως (πίν. 36α). 'Η ὀρθογώνια αὐτὴ κατασκευὴ μόνο ὡς πρόπυλο μπορεῖ νὰ ἑρμηνευθεῖ. 'Απὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δρόμου τὸ δάπεδο τοῦ προπύλου ἐξέχει κατὰ 20 ἑκ. περίπου. 'Ο πρῶτος ἀπὸ δυτικὰ πωρόπλινθος τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ προπύλου, ἀμέσως ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο, φέρει ὀρθογώνια ἐγκοπὴ διαστ. 0.40 × 0.50 μ. καὶ βάθος 0.04 μ., γιὰ τὴν ἔνθεση στήλης, ἴσως ἑρμαϊκῆς (πίν. 36α). Τὸ γεγονὸς αὐτὸ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν παρουσία μνημειακοῦ προπύλου καὶ μὲ τὴ μορφὴ καὶ τὶς μεγάλες διαστάσεις τοῦ οἰκοδομήματος, καθὼς καὶ τὴν ἀπουσία βαθιᾶς στέρεης ὑποθεμελίωσης, ἐνισχύουν τὴν ἄποψη, ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ περίβολο τεμένους κι ὄχι μὲ θεμελίωση δημόσιου ἢ ἰδιωτικοῦ οἰκοδομήματος. 'Η πρόοδος τῆς ἔρευνας πρὸς Δ καὶ πρὸς Ν μπορεῖ νὰ ἐπιβεβαιώσει τὶς ὑποψίες μας. Πρέπει ἀκόμη νὰ σημειώσουμε ὅτι νότια ἀπὸ τὸ πρόπυλο, μπροστὰ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ «τεμένους» (τετρ. ΑΑ/4) ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερε στὸ φῶς ὀρθογώνια θεμελίωση (διαστ. 1.10 × 1.20 μ.), γιὰ τὴν ἔδραση προφανῶς βάθρου μὲ ἀνδριάντα[1] (πίν. 36β).

Τὸ πρόπυλο καὶ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ «τεμένους» (τετρ. ΑΑ/4) ἔχουν θεμελιωθεῖ πάνω στὰ ἐρείπια ἑλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος, ποὺ ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται στὰ τετράγωνα ΑΑ/3 - ΑΑ/5 καὶ Α/4 - Α/5, Β/5 (βλ. εἰκ. 1). Κερδίζουμε ἔτσι ἕνα terminus post quem γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ τεμένους, ποὺ σύμφωνα καὶ μὲ τὰ πενιχρὰ μέχρι στιγμῆς ἀνασκαφικὰ δεδομένα πρέπει νὰ κατασκευάσθηκε μετὰ τὸν 1ο π.Χ. αἰώνα (ὁπωσδήποτε μετὰ τὴν μαρτυρουμένη καταστροφὴ τοῦ 87 π.Χ.[2]) καὶ νὰ χρησιμοποιήθηκε, ὅπως εἴπαμε, ὡς καὶ τὸν 3ο μ.Χ. αἰώνα, ταυτόχρονα μὲ τὸ ἀπέναντί του στοϊκὸ οἰκοδόμημα.

1. ΠΑΕ 1975, 40 κέ., ὅπου γίνεται λόγος γιὰ ἐνεπίγραφο βάθρο πρὸς τιμὴ τοῦ αὐτοκράτορα Καρακάλλα.

2. Βλ. P. Auberson - K. Schefold, Führer durch Eretria ('Ελληνικὴ μετάφραση Π. Θέμελη), 1973, 51 κέ.

Ἡ ὁδός, ὅπως βεβαίωσε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ τετραγώνου ΑΑ/1, κάμπτεται στὸ σημεῖο αὐτὸ πρὸς Δυσμὰς ἀκολουθώντας ἀκριβῶς τὴν κατεύθυνση τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ «τεμένους». Στὸ σημεῖο ἀκριβῶς αὐτὸ τῆς καμπῆς τοῦ δρόμου, δίπλα, στὴ ΒΑ γωνία τοῦ «τεμένους», διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση τὸ τελευταῖο ρωμαϊκὸ ὁδόστρωμα. Σώζεται ἐπίσης καὶ τμῆμα πήλινου ἀγωγοῦ ὑδρεύσεως, ποὺ διασχίζει ἐπιφανειακὰ τὸ δρόμο· γιὰ νὰ μὴ καταστρέφεται ἀπὸ τὰ διερχόμενα τροχοφόρα ἔχει ἐγκλωβισθεῖ ἀνάμεσα σὲ δύο σειρὲς λίθων. Σὲ ἀβαθῆ κοιλότητα τοῦ ὁδοστρώματος (ἀνάμεσα στὸν ἀγωγὸ καὶ τὸ «τέμενος») βρέθηκαν ριγμένα ἀρκετὰ μαρμάρινα ἀντικείμενα: Τμῆμα δωρικοῦ θριγκοῦ μὲ ἀγωνιστικὴ ἐπιγραφή, ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο, ἑδρανοφόρο μὲ ἔκτυπο γρυπολέοντα κ.ἄ., ποὺ περιγράφονται παρακάτω.

Ἑλληνιστικὰ κτίσματα

Κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ὁδοῦ, στὰ τετράγωνα ΑΑ/3 - ΑΑ/5 καὶ Α/4 - Α/5, ἦλθε στὸ φῶς μέρος οἰκοδομήματος, ποὺ περιλαμβάνει τρία δωμάτια στὴ σειρά (εἰκ. 1, πίν. 35α).

Τὸ κεντρικὸ διαστ. 6.25 × 5.20 μ. ἐπικοινωνεῖ μὲ ἀνοίγματα εἰσόδου μὲ τὰ πλευρικὰ δωμάτια, ποὺ ἡ ἀνασκαφή τους δὲν ἔχει ὁλοκληρωθεῖ ἀκόμη. Περίπου στὸ μέσο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ κεντρικοῦ δωματίου ὑπάρχει ἄνοιγμα κεντρικῆς εἰσόδου πρὸς τὴν ὁδό. Ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ χώρους μιᾶς μεγάλης ἰδιωτικῆς κατοικίας, ποὺ κατασκευάσθηκε σύγχρονα μὲ τὴ δεύτερη φάση τοῦ ὁδοστρώματος, δηλαδὴ στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα, τότε ποὺ τοποθετήθηκε καὶ ὁ πήλινος ἀγωγὸς ὑδρεύσεως[1]. Ἡ τοιχοδομία, γνωστὴ κι ἀπὸ ἄλλα ἐρετριακὰ οἰκοδομήματα τῆς ἴδιας ἐποχῆς, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν κεραμεικὴ ποὺ ἔδωσε ἡ ἀνασκαφή, συμφωνεῖ μὲ τὴν παραπάνω χρονολόγηση. Εἶναι νωρὶς ἀκόμα νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴ μορφὴ τῆς πρώιμης αὐτῆς ἑλληνιστικῆς κατοικίας. Δὲν ὑπάρχει πάντως ἀμφιβολία ὅτι θὰ ἔμοιαζε σὲ γενικὲς γραμμὲς μὲ τὶς ἑλληνιστικὲς κατοικίες, ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ νότια ἀπὸ τὴ δυτικὴ πύλη κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τῆς ὀχύρωσης[2].

Ἡ ἀνασκαφὴ ἔδειξε ἀκόμα ὅτι ἡ πρώιμη ἑλληνιστικὴ αὐτὴ κατοικία, μὲ συνεχεῖς ἐπισκευὲς ἐπέζησε ὡς τὰ ὕστερα ἑλληνιστικὰ χρόνια (1ος π.Χ. αἰ.). Τὸ ρωμαϊκὸ «τέμενος» ποὺ περιγράψαμε παραπάνω ἔχει θεμελιωθεῖ πάνω στὰ ἐρείπια τῆς ἑλληνιστικῆς κατοικίας, ἔχει μάλιστα κόψει τὸ βορειότερο δωμάτιο (εἰκ. 1 καὶ 2).

Μιὰ δεύτερη κατοικία σύγχρονη μὲ τὴν προηγούμενη, ἄρχισε νὰ ἔρχεται στὸ φῶς δίπλα στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ δρόμου, ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπὸ αὐτή

1. Βλ. ΠΑΕ 1974, 35 κέ.
2. Auberson - Schefold, ὅ.π. 111, εἰκ. 15 καὶ 16.

(τετράγωνα Β/3 - Γ/4). Μέχρι στιγμῆς ἔχει ἀποκαλυφθεῖ μέρος μόνο ἑνὸς μεγάλου δωματίου μὲ ὡραῖο λίθινο κατώφλι, ποὺ ὁδηγεῖ σὲ ἄλλους χώρους τῆς ἴδιας κατοικίας ἀνατολικότερα (εἰκ. 1 καὶ 2, πίν. 37α). Ὁ δυτικὸς ἐξωτερικὸς τοῖχος τοῦ δωματίου ἀποτελεῖ συγχρόνως καὶ τὸ κράσπεδο τοῦ ἀρχαίου δρόμου, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸν δυτικό, ἐξωτερικὸ τοῖχο τῆς προηγούμενης κατοικίας.

Κατασκευὲς γεωμετρικῶν χρόνων

Ὁ ἀνατολικὸς ἐξωτερικὸς τοῖχος τῶν τριῶν σὲ σειρὰ δωματίων τῆς ἑλληνιστικῆς κατοικίας, ποὺ ἐξετάσαμε παραπάνω (στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ δρόμου) ἑδράζεται πάνω στὸ ἀνάλημμα τῶν ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων (γύρω στὸ 700 π.Χ.). Γιὰ τὸ ἀνάλημμα αὐτό, τὸν πιθανὸ προορισμὸ καὶ τὴ χρονολόγησή του μιλήσαμε ἤδη [1].

Ἐφέτος ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 11 μ. περίπου καὶ διαπιστώθηκε ὅτι ἔχει καὶ ἐσωτερικὴ παρειά (πίν. 37β). Δὲν ἔπαιζε λοιπὸν τὸ ρόλο ἑνὸς ἁπλοῦ μόνο ἀναλήμματος τῆς δυτικῆς ὄχθης τοῦ χειμάρρου, ποὺ ἀπὸ τὴ δυτικὴ πύλη, ὅπως βεβαιώθηκε, ἔρρεε μὲ κατεύθυνση ΝΑ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλης [2]. Βεβαιώθηκε ἀκόμα ἐφέτος ὅτι τὸ ἀνάλημμα ἔχει θεμελιωθεῖ πάνω σὲ ἀμμῶδες ὑπόστρωμα κι ὄχι σὲ στέρεο ἔδαφος, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευή του, ἔρρεε στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ χείμαρρος.

Σὲ ἀπόσταση 1.20 μ. περίπου δυτικὰ ἀπὸ τὸ ὑστερογεωμετρικὸ ἀνάλημμα ἀποκαλύφθηκε παράλληλος πρὸς αὐτὸ τοῖχος (εἰκ. 1 καὶ 2, πίν. 37β) σὲ μῆκος 8.50 μ. περίπου. Εἶναι θεμελιωμένος βαθύτερα ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα. Οἱ ἀμμώδεις ἀποθέσεις τοῦ χειμάρρου σταματοῦν ἀκριβῶς στὸν τοῖχο αὐτό, ποὺ κατασκευάσθηκε πρὶν ἀπὸ τὸ ὑστερογεωμετρικὸ ἀνάλημμα. Ἀνήκει σὲ ἐπίμηκες κτίσμα, ποὺ ἡ πρόοδος τῆς ἀνασκαφῆς ἴσως ἀποδείξει ὅτι ἦταν ἀψιδωτό. Πρὸς τὸ παρὸν τὸ μόνο ποὺ μποροῦμε νὰ ποῦμε εἶναι ὅτι φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ τοῖχο οἰκοδομήματος ἢ ἔστω περιβόλου ἀλλὰ ὄχι ἀναλήμματος. Μιὰ σειρὰ ἀκανόνιστοι καλὰ ἁρμοσμένοι μεγάλοι λίθοι ἀποτελοῦν τὴν ὑποθεμελίωση. Πάνω σ' αὐτοὺς ἔχουν τοποθετηθεῖ δυὸ ἢ τρεῖς σειρὲς μικρότεροι ἀκανόνιστοι λίθοι ποὺ ὑποβάσταζαν τὴν ὠμοπλινθοδομή. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἑνὸς μεγάλου καὶ ἄγνωστου ἀκόμη οἰκοδομήματος, εἶναι ὅπως εἴπαμε παλιότερος ἀπὸ τὸ ὑστερογεωμε-

1. ΠΑΕ 1974, 38 κέ., πίν. 17α.

2. Πρβ. Auberson καὶ Schefold, ὅ.π. 80, ὅπου σημειώνεται ὅτι «ὁ κίνδυνος καταστροφῶν ἐκ τοῦ ποταμοῦ ἐξηγεῖ, διατὶ οἱ περιβάλλοντες τὴν παλαιὰν κοίλην ὁδὸν τοῖχοι τῆς πρώτης περιόδου δὲν κατεσκευάσθησαν ὡς ἁπλᾶ ἀναλήμματα, ἀλλὰ ὡς τείχη ὀχυρώσεως». Τὴν ἴδια ἐντύπωση ὀχυρωματικοῦ τείχους δίνει καὶ τὸ ἰσχυρὸ ἀνάλημμα μὲ τὶς δύο παρειὲς ποὺ ἀποκάλυψε ἡ ἀνασκαφή μας. Μήπως κτίσθηκε γιὰ νὰ προστατεύει μιὰ πρώιμη μορφὴ πόλης ἀπὸ τὸν κίνδυνο ὄχι μόνο τῆς πλημμύρας ἀλλὰ καὶ τῶν εἰσβολέων;

τρικό - πρώιμο ἀρχαϊκὸ ἀνάλημμα. Σύμφωνα μὲ τὶς πρῶτες ἀκόμα ἐνδείξεις, ἀπὸ δείγματα κεραμεικῆς ποὺ ἔχουμε συγκεντρώσει, πρέπει νὰ κατασκευάσθηκε τουλάχιστον στὸ α΄ μισὸ τοῦ 8ου π.Χ. αἰώνα. Στὸν πίνακα 38α εἰκονίζεται ἐπιλογὴ ἀπὸ θραύσματα ἀγγείων, ποὺ βρέθηκαν σὲ σχέση μὲ τό «ἀνάλημμα» καὶ τὸν τοῖχο τοῦ νέου οἰκοδομήματος. Τὰ ἀριθ. 1 (ἐγχάρακτο) καὶ 2 (μὲ τὴν zwastika) σχετίζονται μὲ τὸ νέο οἰκοδόμημα, τὰ ὑπόλοιπα μὲ τὸ ἀνάλημμα. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ θραῦσμα ἀριθ. 6 ποὺ σώζει κεφάλι γυναίκας πρὸς τὰ ἀριστερά, γιατὶ ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν ἐρετριακῶν λεγόμενων ἀμφορέων τοῦ 7ου π.Χ. αἰώνα (σήμ. στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο).

Ἔχουμε λοιπὸν νὰ κάνουμε μὲ τοῖχο μήκους 8.50 μ. περίπου ἑνὸς οἰκοδομήματος τοῦ α΄ μισοῦ τοῦ 8ου π.Χ. αἰώνα. Κτίσματα αὐτῆς τῆς περιόδου δὲν εἶχαν ὣς τώρα βρεθεῖ στὴν Ἐρέτρια ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πρώιμο ἀψιδωτὸ κτίσμα κάτω ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος [1].

Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειώσουμε ὅτι τὴν ἐποχὴ ποὺ κατασκευάσθηκε τὸ κτίσμα αὐτό, ὁ χείμαρρος θὰ ἔρρεε ἀνατολικότερα ἢ ὁπωσδήποτε δὲν ἀπειλοῦσε νὰ παρασύρει καὶ νὰ καταστρέψει τὰ κτίσματα ποὺ βρίσκονταν στὶς ὄχθες του. Φαίνεται ὅμως ὅτι σὲ κάποια χρονικὴ στιγμὴ ἀνάμεσα στὰ μέσα καὶ τὰ τέλη τοῦ 8ου π.Χ. αἰώνα (750 - 700 π.Χ.) τὰ νερὰ τοῦ χειμάρρου ὑψώθηκαν ἀπὸ ἄγνωστη σὲ μᾶς αἰτία, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ κινδυνέψουν νὰ πλημμυρίσουν καὶ νὰ καταχωσθοῦν μὲ ἄμμο τὰ κτίσματα ποὺ βρίσκονταν κοντὰ στὶς ὄχθες του. Γιὰ τὴν ἀποτροπὴ ἀκριβῶς τοῦ κινδύνου αὐτοῦ φαίνεται ὅτι κατασκευάσθηκε στὰ τέλη τοῦ 8ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου π.Χ. αἰώνα τὸ ἰσχυρὸ ἀνάλημμα μὲ τὶς δύο παρειές, ποὺ θεμελιώθηκε πάνω στὶς ἀμμώδεις ἀποθέσεις τοῦ χειμάρρου. Οἱ ἀποθέσεις τοῦ χειμάρρου (στρώματα χαλίκων καὶ ἄμμου) εἶναι βαθιὰ κι ἐδῶ, ὅπως παρατηρήθηκε καὶ στὴ Δυτ. Πύλη [2]. Τὰ στρώματα ὅμως εἶναι ὁμοιογενῆ καὶ κατὰ τὴ γνώμη τῶν γεωλόγων ἡ περίοδος τῶν ὑπερχειλίσεων ἦταν μᾶλλον σύντομη. Εἶναι πάντως βέβαιο, σύμφωνα μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἑλβετικῶν ἀνασκαφῶν [3], ὅτι ὁ χείμαρρος σταμάτησε νὰ ρέει διὰ μέσου τῆς Δυτ. πύλης πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλεως, κατὰ τὸν 6ο π.Χ. αἰώνα, ὁπότε ἔλαβε νότια εὐθύγραμμη πορεία.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ γεωμετρικοῦ κτίσματος τοῦ α΄ μισοῦ τοῦ 8ου π.Χ. αἰώνα δὲν ἔχει ὁλοκληρωθεῖ. Δὲν προχωρήσαμε σὲ βάθος σ' ὅλη τὴν ἔκταση τῶν τετραγώνων ΑΑ/4 - ΑΑ/5 καὶ Α/4 - Α/5, γιατὶ στὰ σημεῖα αὐτὰ ἐντοπίσθηκαν πλούσιοι ἀποθέτες τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα (βλ. παρακάτω), ποὺ ἡ ἔρευνά τους χρειάστηκε ἀρκετὸ χρόνο. Ἔγινε ὅμως μιὰ ἐρευνητικὴ σὲ βάθος τομὴ στὸ νό-

1. Auberson - Schefold, ὅ.π. 156, εἰκ. 152: Δαφνηφορεῖον H. Cl. Bérard, Architecture érétrienne et mythologie delphique, le daphnéphoréion, AntK 14, 1971, 59 κέ.

2. Auberson - Schefold, ὅ.π. 80.

3. Ὅ.π.

τιο τμῆμα τοῦ τετραγώνου ΑΑ/5 ἀνάμεσα στὰ θεμέλια τοῦ ρωμαϊκοῦ «τεμένους». Ἡ τομὴ αὐτὴ βεβαίωσε τὴν παρουσία τριῶν τουλάχιστον ἐπάλληλων γεωμετρικῶν στρωμάτων, ποὺ τὸ βαθύτερο (παλαιότερο) χρονολογεῖται στὴν πρώιμη γεωμετρικὴ περίοδο (Early Geometric II ἢ MG I τῆς Ἀττικῆς) (875-800 π.Χ.). Τὸ στρῶμα αὐτὸ μάλιστα ἔδωσε ἕνα ἀκέραιο ἀμφορίσκο τοῦ 9ου π.Χ. αἰώνα (πίν. 39α), ποὺ δὲν εἶναι ἀττικὸς παρ' ὅλα τὰ ἀττικὰ στοιχεῖα στὸ σύστημα καὶ στὶς λεπτομέρειες τῆς διακόσμησης. Παρουσιάζει ἀναλογίες πρὸς τὴ σύγχρονη κεραμεικὴ τῆς Βοιωτίας καὶ τῶν Κυκλάδων, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀργολίδος[1].

Πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ βεβαιώνεται στὴν Ἐρέτρια ἡ παρουσία καὶ τῆς πρώιμης γεωμετρικῆς φάσεως. Ἔτσι ἡ ἄποψη ὅτι ἡ *νῦν Ἐρέτρια*[2] ἱδρύθηκε γύρω στὰ τέλη τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ ἀποίκους κατοίκους τοῦ Λευκαντί[3], δὲν φαίνεται νὰ εὐσταθεῖ ἀπόλυτα. Ἀντίθετα ἐνισχύεται περισσότερο ἡ ἄποψή μας ὅτι ἡ Ἐρέτρια βρισκόταν στὴν ἴδια θέση ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ (πρωτοελλαδικὰ) ἤδη χρόνια[4].

Πρὸς τὸ παρόν, λόγῳ τῶν μικρῶν διαστάσεων τῆς δοκιμαστικῆς τομῆς, ὁ πρώιμος γεωμετρικὸς ἀμφορίσκος δὲν συσχετίσθηκε μὲ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τῆς ἴδιας περιόδου. Ἐλπίζουμε ὅτι στὴ συνέχεια τῆς ἔρευνας θὰ ἀποκαλυφθοῦν καὶ κτίσματα τοῦ 9ου π.Χ. αἰώνα καὶ ἴσως καὶ πρωιμότερα, ποὺ θὰ γεφυρώσουν τὸ κενὸ ποὺ ἐμφανίζει σήμερα ἡ ἐρετριακὴ ἔρευνα ἀνάμεσα στὰ μυκηναϊκὰ καὶ τὰ ὕστερα γεωμετρικὰ χρόνια.

Οἱ ἀποθέτες

Ἔχουμε ἤδη μιλήσει σὲ προηγούμενες ἐκθέσεις μας γιὰ τὴν ἔρευνα μιᾶς συστάδας ἀποθετῶν κυρίως στὰ τετράγωνα Β1/Β2[5] καὶ γιὰ τὸ πολύτιμο περιεχόμενό τους. Οἱ ἀποθέτες **α** καὶ **β** ἔδωσαν τὰ γνωστὰ πιὰ θραύσματα ἐννέα παναθηναϊκῶν ἀμφορέων τῶν ἀρχόντων Χαρικλείδη (363/2 π.Χ.) καὶ Καλλιμήδη (360/59 π.Χ.). Εἴχαμε ἐπίσης παρατηρήσει[6] τότε ὅτι οἱ ἀμφορεῖς φυλάγονταν ἐπὶ πενήντα περίπου χρόνια σὲ κάποιο οἴκημα, πρὶν καταστραφοῦν καὶ ἀπορριφθοῦν στοὺς ἀποθέτες στὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ποῦ ὀφείλεται ἡ

1. N. Coldstream, Geometric Pottery (1968), πίν. 42 d-e (= σκύφοι ἀπὸ Χαιρώνεια μὲ μοτίβο ἐπάλληλων τεθλασμένων σὲ ὁριζόντια διάταξη), πίν. 34 c-d (παρόμοιοι σκύφοι Θήρας, Μυκόνου), πίν. 23, a (οἰνοχόη μὲ παρόμοιο μοτίβο στὸ λαιμό), πίν. 16 (=οἰνοχόη παρόμοια) καὶ πίν. 2 d καὶ 3 c (=οἰνοχόες).

2. Στραβ. C 403 καὶ C 448.

3. AntK 9, 1966, 108. ΑΔ 20, 1965, Χρον., 273. 22, 1967, 271.

4. Π. Θεμελη, Ἐρετριακά, ΑΕ 1969, 143 κέ. D. Knoepfler, Ὀφρυόεσσα Ἐρέτρια, AntK 12, 1969, 87 κέ.

5. ΠΑΕ 1974, 39 κέ., εἰκ. 1, α-η.

6. Π. Θεμελη, Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς, ΑΑΑ II, 1969, 403 κέ.

καταστροφὴ τοῦ οἰκοδομήματος ποὺ τοὺς στέγαζε, δὲν μποροῦμε νὰ ξέρουμε. Σημειώνουμε πάντως ὅτι δόθηκαν ὡς ἔπαθλα καὶ μεταφέρθηκαν στὴν Ἐρέτρια[1] κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δεύτερης Ἀττικῆς Συμμαχίας (377 - 357 π.Χ.), ὅπου ἀνῆκε καὶ ἡ Ἐρέτρια, ἐνῶ καταστράφηκαν μαζὶ μὲ τὸ οἰκοδόμημα ποὺ τοὺς στέγαζε στοὺς χρόνους τῆς Μακεδονικῆς ἐπιρροῆς.

Φέτος ἐντοπίσθηκε μιὰ δεύτερη συστάδα πλούσιων ἀποθετῶν στὰ τετράγωνα Α5/Α5 κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς ἑλληνιστικῆς κατοικίας, δηλαδὴ σὲ ἀπόσταση 15 μ. περίπου νοτιότερα ἀπὸ τοὺς ἀποθέτες τοῦ 1969/1974.

Ὁ ἀποθέτης **θ** (εἰκ. 2, θ - ι), ἦταν στὴν οὐσία ἕνας τεράστιος λάκκος, ποὺ ἁπλωνόταν σὲ ὅλη σχεδὸν τὴν ἔκταση τοῦ κεντρικοῦ δωματίου τῆς ἑλληνιστικῆς κατοικίας. Ἦταν γεμάτος ἀπὸ μπάζα, ποὺ εἶχαν προέλθει ἀπὸ καθαρισμὸ ἐρειπωμένων κτισμάτων τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Περιεῖχε μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ λίθους, πολλὰ κεραμίδια στέγης, πλίθρες, κομμάτια ἀπὸ δόρωση στέγης, ἕνα πλῆθος ἀπὸ θραύσματα ἀγγείων (ὀξυπύθμενους ἀμφορεῖς, οἰκιακὰ σκεύη, λεκανίδες, μελαμβαφῆ διαφόρων σχημάτων καὶ μεγεθῶν), ἀγνύθες, ὀστᾶ κλπ. Εἶναι φανερὸ ὅτι τὰ παντοειδῆ αὐτὰ ὑλικὰ ἀπορρίφθηκαν μέσα στὸ λάκκο γιὰ νὰ ἰσοπεδωθεῖ ὁ χῶρος καὶ νὰ οἰκοδομηθεῖ πάνω σ' αὐτὸν ἡ ἑλληνιστικὴ κατοικία. Δὲν ἔχει ἀκόμη ἀνασκαφεῖ ὁλόκληρος ὁ λάκκος μὲ τὰ ἀπορρίμματα. Σ' ἕνα σημεῖο του μόνο (ὅπου ἔχει τοποθετηθεῖ τὸ γράμμα θ) ἡ ἔρευνα προχώρησε σὲ βάθος ὡς τὸ γεωμετρικὸ στρῶμα. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπῆρχε ἕνας μικρότερος, ἰδιαίτερος λάκκος - ἀποθέτης, ποὺ τὰ τοιχώματά του (βόρειο καὶ νότιο) συγκρατοῦνται μὲ τοιχία ἀπὸ ξερολιθιά (πίν. 37β). Τὸ ὑστερογεωμετρικὸ ἰσχυρὸ ἀνάλημμα ἀποτελεῖ τὸ ἀνατολικὸ ὅριο τοῦ μικρότερου αὐτοῦ λάκκου ἀποθέτη, ποὺ ἦταν γεμάτος μὲ θραύσματα κεραμεικῆς τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., τὰ περισσότερα μελαμβαφῆ. Ξεχωρίζουν ὁρισμένα τοῦ τύπου τῆς «δυτικῆς κλιτύος», ἄριστης ποιότητας. Ἀπεικονίζουμε ὁρισμένα δείγματα ἀγγείων ἀπὸ τὸν μεγάλο λάκκο καθὼς κι ἀπ' τὸν ἀποθέτη **θ**, ποὺ χρονολογοῦνται στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. καὶ κατεβαίνουν χρονολογικὰ ὡς καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Στὸν πίν. 38β παρουσιάζουμε μιὰ ἐπιλογὴ ἀπὸ πέντε λύχνους. Ὁ λύχνος ἀριθ. 2 ἀποτελεῖ σπάνιο τύπο μὲ διακόσμηση «δυτικῆς κλιτύος» καὶ φαίνεται πὼς προέρχεται ἀπὸ τοπικὸ ἐρετριακὸ ἐργαστήριο. Οἱ κάνθαροι τοῦ πίν. 39β (ὁ ἕνας «δυτικῆς κλιτύος») φαίνονται ἐπίσης προϊόντα ντόπιας παραγωγῆς. Ἐπιλογὴ ἀπὸ διάφορα σχήματα ἀγγείων τῆς ἴδιας ἐποχῆς εἰκονίζονται στὸν πίν. 39γ, 1 - 5. Τὸ θραῦσμα 1 ἀνήκει σὲ πινάκιο τοῦ τύπου τῆς «δυτικῆς κλιτύος» καὶ ξεχωρίζει σὲ ποιότητα. Τὸ κύπελλο ἀριθ. 2 εἶναι σπάνια φόρμα ἀγγείου μὲ ἐπιμελημένη, λεπτὴ διακόσμηση τοῦ τύπου τῆς «δυ-

1. Ἂν ὄχι ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἀθλητές, ἴσως ἀπὸ ἀγοραστές, ποὺ ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὸ περιεχόμενό τους, τὸ λάδι. Πρβ. Μ. ΤΙΒΕΡΙΟΥ, Παναθηναϊκά, ΑΔ 29, 1974, Μελέται, 151 - 152, σημ. 51.

τικῆς κλιτύος» καὶ πάλι. Ἡ ἄβαφη ὄλπη ἀριθ. 3 ξεχωρίζει ἐπίσης μὲ τὴ ραδινότητα τῆς φόρμας της. Ὁ ἀσκὸς ἀριθ. 4 καὶ τὸ uguentarium ἀριθ. 5 εἶναι ἐπιχρισμένα μὲ ὡραῖο στιλπνὸ μελανὸ γάνωμα. Λιγότερο στιλπνὸ εἶναι τὸ γάνωμα τοῦ σκυφιδίου καὶ τῆς ὄλπης τοῦ πίν. 40α-β. Γενικὰ ξεχωρίζουν γιὰ τὴ λεπτότητα κατασκευῆς, τὴν ἐπιμέλεια τῆς διακόσμησης καὶ τὴν ποικιλία τῆς φόρμας, τὰ ἀγγεῖα τοῦ τύπου «δυτικῆς κλιτύος», ποὺ συναγωνίζονται σὲ ποιότητα τὰ ἀττικά. Τὰ θραύσματα τοῦ πίν. 40γ ἀνήκουν σὲ βαθὺ σκύφο τοῦ τύπου αὐτοῦ ἐρετριακῆς κεραμεικῆς.

Κυψέλες

Πρέπει τέλος νὰ σημειώσουμε τὴν παρουσία μεγάλου ἀριθμοῦ θραυσμάτων ἀπὸ πήλινες κυψέλες, ποὺ βρέθηκαν μέσα στοὺς ἀποθέτες, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς. Παρουσιάζουν στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνειά τους τὶς χαρακτηριστικὲς κατακόρυφες ἢ ὁριζόντιες ἐγχαράξεις (combing) μὲ κτενωτὸ ἐργαλεῖο (πίν. 40δ). Ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ πήλινες καλαθόσχημες κυψέλες δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὕστερα ἀπὸ τὴ σχετικὴ μελέτη τοῦ J. E. Jones[1].

Ἕνα πλῆθος ἀπὸ θραύσματα κυψελῶν βρέθηκε καὶ στὴν κατοικία τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ποὺ ἀνασκάπτει ὁ Ἑλβετὸς καθηγητὴς κ. Pierre Ducrey στὸν τομέα Ε/5, λίγο πιὸ βόρεια ἀπὸ τὴ δική μας ἀνασκαφή. Στὶς ἀποθῆκες τοῦ Μουσείου Ἐρετρίας ὑπάρχουν πολλὰ θραύσματα ἀπὸ κυψέλες, ποὺ δὲν ἔχουν γίνει ἀντιληπτὰ ἀπὸ τοὺς διάφορους ἀνασκαφεῖς. Στὸν πίν. 41α εἰκονίζουμε δύο πλήρεις σχεδὸν κυψέλες, ποὺ συγκολλήθηκαν πρόσφατα. Σύμφωνα μὲ πληροφορία τῶν φυλάκων ἀρχαιοτήτων προέρχονται ἀπὸ τὴ δυτικὴ νεκρόπολη τῆς πόλεως καὶ πρέπει νὰ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὸν ἐνταφιασμὸ νηπίων. Παρόμοια περίπτωση χρησιμοποιήσεως κυψελῶν γιὰ ἐνταφιασμὸ παιδιῶν ὕστερων ἑλληνιστικῶν χρόνων ἔχουμε στὸ Μαραθῶνα (Βρανά), ὅπως μὲ πληροφορεῖ ὁ J. E. Jones, στὸν ὁποῖο ὀφείλεται καὶ τὸ σχέδιο ποὺ παραθέτουμε (εἰκ. 3). Στὴν περίπτωση αὐτὴ δύο κυψέλες, ὁριζόντια στὸ χῶμα τοποθετημένες, μὲ τὰ στόμια ἀντικρυστά, παίζουν τὸ ρόλο λάρνακος[2]. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτει ὁ Jones στὴν παραπάνω μελέτη του, οἱ κυψέλες παρουσιάζουν μιὰν ἐξέλιξη στὴ φόρμα. Οἱ παλιότερες (5ος π.Χ. αἰ.) ἐμφανίζουν κοντόχοντρες ἀναλογίες, ἐνῶ οἱ νεώτερες γίνονται βαθμιαῖα ραδινότερες.

1. J. E. Jones - A. J. Graham - L. H. Sackett, An Attic Country House below the Cave of Pan at Vari, BSA 68, 1973, 355 - 452, ἰδιαίτερα 391 - 4: γιὰ Combed Ware καὶ Combed Lids, 397 - 414: Excursus on the Combed Ware καὶ Evidence for Beekeeping, 443 - 8: Appendix I γιὰ Beehives at Trachones, Attica (τοῦ Μ. Ι. ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΥ).

2. Εἶναι ἐκτεθειμένες μαζὶ μὲ τὸν παιδικὸ σκελετὸ ποὺ περιέχουν στὴ ρωμαϊκὴ αἴθουσα

Τό πλήθος γενικά τῶν κυψελῶν, πού ἔχουν βρεθεῖ στήν 'Ερέτρια δείχνει ἐντατική ἀπασχόληση μέ τή μελισσοκομία ἀπό τά μέσα τουλάχιστον τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. καί ἀργότερα. Σήμερα ἡ μελισσοκομία ἀνθεῖ καί πάλι στίς ὀρεινές κυρίως περιοχές τῆς κεντρικῆς καί βόρειας Εὔβοιας ὄχι ὅμως στήν 'Ερέτρια.

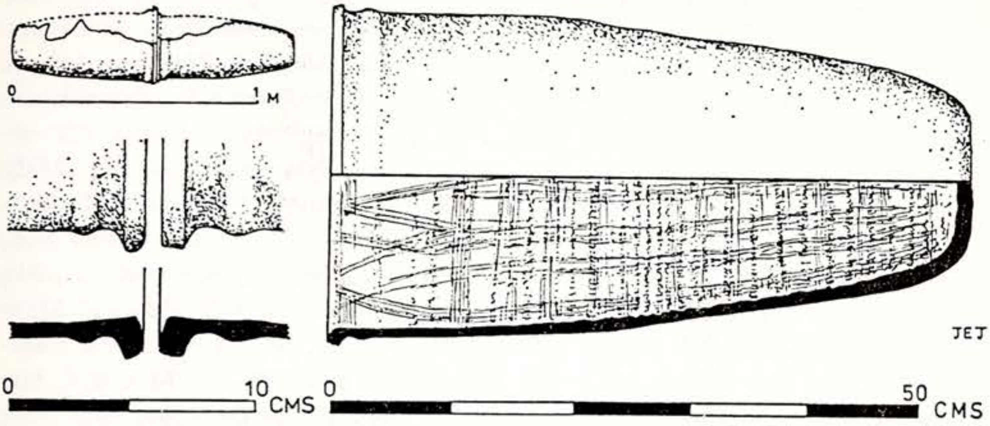

Εἰκ. 3. Κυψέλες ἀπό τάφο στό Μαραθώνα. (Σχ. J. E. Jones.)

Τρεῖς νέοι παναθηναϊκοί ἀμφορεῖς

Στό τετράγωνο Α/5, λίγο νοτιότερα ἀπό τό λάκκο **θ** πού περιγράψαμε παραπάνω, στή ΒΔ γωνία τοῦ νότιου δωματίου τῆς δυτικῆς ἑλληνιστικῆς κατοικίας (βλ. παραπάνω), κάτω ἀκριβῶς ἀπό τό ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου της, ἀποκαλύφθηκε ἕνας ἀκόμη ἀποθέτης τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. μέ πλούσιο καί ἐνδιαφέρον περιεχόμενο (εἰκ. 2, ι). 'Η ἄνω ἐπιφάνειά του βρισκόταν περίπου 0.40 μ. κάτω ἀπό τή σημερινή ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Εἶχε βάθος 1.50 μ. περίπου καί ἔφθανε ὥς τό γεωμετρικό στρῶμα. Ἦταν γεμάτος μέ παντοειδῆ ὑλικά (μπάζα), προερχόμενα ἀπό τόν καθαρισμό στρώματος καταστροφῆς κτηρίου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., δηλ. λίθους καί ὠμοπλίνθους, κεραμίδια στέγης, τέφρα, ὀστᾶ ζώων, ἀγνύθες, διάφορα πήλινα οἰκιακά σκεύη (λεκανίδες, χύτρες, λοπάδες), μεγάλο ἀριθμό ἀπό θραύσματα μικρῶν μελαμβαφῶν κυρίως ἀγγείων, κανθάρων (πίν. 41β), σκύφων καί ὀλπῶν ἤ οἰνοχῶν (πίν. 41γ), ἁλατοδοχείων (πίν. 42α), λύχνων (πίν. 42β-γ), ὀξύβαφων πινακίων (πίν. 43α), οἰνοχοῶν (πίν. 43β), θραύσματα ἀπό κυψέλες (βλ. παραπάνω) καί ἀπό ὀξυπύθμενους ἀμφορεῖς. Μέσα στόν ἀποθέτη βρέθηκε ἐπίσης ἕνα μικρό χάλκινο νόμισμα Εὐβοϊκῆς Συμπολιτείας (βλ. παρακάτω κατάλογο νομισμάτων, ἀριθ. 2), πού σύμφωνα μέ τά δεδομένα τοῦ ἀποθέτη πρέπει νά χρονολογηθεῖ στό τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

τοῦ Μουσείου Μαραθῶνος. Βλ. J. E. Jones, Hives and Honey of Hymettus, Archaeology 29, 2, 1976, 88 κέ.

ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου. Ἔτσι ἡ ὑψηλὴ χρονολόγηση τοῦ Picard γιὰ τὰ νομίσματα αὐτά (304 - 290 π.Χ.) ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀνασκαφικά.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω ἐνδιαφέροντα ὅμως, ὁ ἀποθέτης περιεῖχε καὶ θραύσματα παναθηναϊκῶν ἀμφορέων, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ σημαντικότερο καὶ πάλι εὕρημα τῆς ἀνασκαφῆς μας. Ἡ ἔκπληξη μάλιστα καὶ συγχρόνως ἡ χαρά μας ἦταν μεγάλη, ὅταν διαπιστώσαμε ὅτι τὰ νέα θραύσματα συνανῆκαν μὲ τὰ παλαιότερα (τοῦ 1969), ποὺ βρίσκονταν στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο καὶ χρειάσθηκε ἔτσι νὰ μεταφερθοῦν στὴν Ἐρέτρια[1]. Μὲ τὰ φετινὰ λοιπὸν θραύσματα καὶ ἐκεῖνα τοῦ 1969 συγκολλήθηκαν χάρη στὶς φιλότιμες προσπάθειες τοῦ τεχνίτη Δημήτρη Κουτελιέρη τρεῖς νέοι ἀκέραιοι παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς. Μαζὶ μὲ τοὺς ἕξι ἀκέραιους, ποὺ εἶναι κιόλας ἐκτεθειμένοι στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ἔχουμε τώρα συνολικὰ ἐννέα πλήρεις παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς[2]. Ἀπὸ τοὺς τρεῖς νέους παναθηναϊκοὺς οἱ δύο φέρουν τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντα Καλλιμήδη καὶ ὁ ἕνας τοῦ Χαρικλείδη. Ἔτσι μαζὶ μὲ τοὺς ἀμφορεῖς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἔχουμε συνολικὰ ἕξι ἀγγεῖα τοῦ ἄρχοντα Καλλιμήδη καὶ τρία τοῦ Χαρικλείδη. Ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα ἀμφορέα τοῦ Καλλιμήδη στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ποὺ ἔχει παράσταση παγκρατιαστῶν, οἱ ὑπόλοιποι ὀκτὼ ἔχουν ὡς κύριο θέμα τους τὸ ἀγώνισμα τῆς «ὀρθῆς» ἢ «σταδαίας πάλης» (Πλάτωνος, Νόμοι Ζ, 796 α).

Εἶναι βέβαιο ὅτι καὶ οἱ τρεῖς ἀμφορεῖς τοῦ Χαρικλείδη (363/2 π.Χ.) δύο στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο καὶ ἕνας στὴν Ἐρέτρια κατασκευάσθηκαν σ' ἕνα ἐργαστήριο ἀπὸ τὸν ἴδιο καλλιτέχνη ἀγγειογράφο καὶ συγχρόνως ἀγγειοπλάστη. Τὸ χέρι του ἀναγνωρίζεται εὔκολα ὄχι μόνο ἀπὸ τὴ φόρμα τοῦ ἀγγείου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ σύνθεση τῶν παραστάσεών του κι ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ ἀποδίδει τὶς μορφὲς στὸ σύνολο καὶ στὴ λεπτομέρεια. Ἡ γραμμή του (χάραξη) κι οἱ πινελιές (τὸ μαῦρο καὶ τὸ λευκὸ) εἶναι ἀπόλυτα χαρακτηριστικές. Στοὺς ἕξι ἀμφορεῖς τοῦ Καλλιμήδη (360/59 π.Χ.) ἀναγνωρίζουμε τρία τουλάχιστον χέρια καλλιτεχνῶν. Ὁ ἕνας καλλιτέχνης ζωγράφισε ἢ καὶ ἔπλασε τρεῖς ἀμφορεῖς, ὁ δεύτερος δύο καὶ ὁ τρίτος ἕνα μόνο ἀμφορέα. Ὁ τρίτος αὐτὸς καλλιτέχνης φαίνεται καὶ πιὸ προσκολλημένος στὴν παράδοση, γιατὶ αὐτὸς μόνο κρατεῖ στὸν ἀμφορέα του τὴν Ἀθηνᾶ στραμμένη ἀκόμη πρὸς τὰ ἀριστερά, ὅπως συμβαίνει στοὺς τρεῖς παλιότερους ἀμφορεῖς τοῦ Χαρικλείδη. Οἱ ἄλλοι δύο καλλιτέχνες, ποὺ δημιουργοῦν στὴ χρονιὰ τοῦ ἄρχοντα Καλλιμήδη, πιὸ τολμηροί, καινοτομοῦν στρέφοντας τὴν Ἀθηνᾶ πρὸς τὰ δεξιά[3].

1. Βλ. ΠΑΕ 1975, 47 κέ., πίν. 34β καὶ 35α-β.

2. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι στὸν φετινὸ ἀποθέτη βρέθηκαν καὶ ὁρισμένα θραύσματα, ποὺ συμπληρώνουν τὰ κενὰ τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων ποὺ βρέθηκαν τὸ 1969 καὶ εἶναι ἐκτεθειμένοι στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο.

3. Βλ. Π. ΘΕΜΕΛΗ, ὅ.π. ΑΑΑ ΙΙ, 1969, 410. E. LA ROCCA, Eirene e Ploutos, JdI 89, 1974, 124 κέ. εἰκ. 20 - 21. J. FREL, Quelques noms d'archontes sur les amphores panathénaïques, RA 2, 1972, 286 κέ.

1. Παναθηναϊκὸς ἀμφορέας τοῦ ἄρχοντα Χαρικλείδη (363/2 π.Χ.)

"Υψ. χωρὶς πῶμα: 0.694 μ. Τὸ Παλλάδιο πρὸς τὰ ἀριστερά, δεξιὰ κι ἀριστερά του, πάνω σὲ κιονίσκους ἄκανθας ἀπὸ μία πτερωτὴ Νίκη (σύμβολο τοῦ ἐπώνυμου ἄρχοντα) ποὺ κρατεῖ στὸ δεξὶ χέρι ταινία καὶ στὸ ἀνυψωμένο ἀριστερὸ πυρσό (δάδα) (πίν. 44β).

Σημειώνω τὴ σχέση μὲ τὴ Νίκη - ἀκρωτήριο τοῦ ναοῦ τῆς "Αρτεμης στὴν 'Επίδαυρο[1], καὶ κυρίως τὴ στενὴ στυλιστικὴ συγγένεια (πρβ. τὴν ἔντονη συστροφὴ) μὲ τὴν πρωιμότερη Νίκη, τὴ λεγόμενη 'Ηπιόνη τοῦ ναοῦ τοῦ 'Ασκληπιοῦ τῆς 'Επιδαύρου[2].

Στὴν ἄλλη κύρια πλευρὰ τοῦ ἀμφορέα δεσπόζει στὸ κέντρο πτερωτὴ ἀγαλματικὴ γυναικεία μορφή, ποὺ ἀκουμπᾶ τὸ ἀριστερὸ χέρι σὲ κιονίσκο (πίν. 44α καὶ 45α). "Εχουμε «ἐπιφάνεια» τῆς Θεᾶς-Νίκης, προσωποποίησης τῶν ἀγώνων, ὅπως ἡ προσωποποίηση τῆς 'Ολυμπίας στὸν λίγο μεταγενέστερο παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τοῦ ἄρχοντα Θεόφραστου (340/39 π.Χ.) στὸ Harvard[3]. Στὸ ἀριστερὸ τῆς σκηνῆς ἔφεδρος ἀθλητὴς μὲ στλεγγίδα στὸ ὑψωμένο δεξί του (πίν. 45α). Τὸ σύμπλεγμα τῶν δύο παλαιστῶν περιορίζεται στὸ δεξιὸ τμῆμα τοῦ πεδίου (πίν. 45β).

Τὰ ἴδια ἀκριβῶς στοιχεῖα σύνθεσης καὶ ἐκτέλεσης ἀπαντοῦν καὶ στοὺς δύο ἄλλους παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς τοῦ Χαρικλείδη στὸ 'Εθνικὸ Μουσεῖο, στοιχεῖα ποὺ προδίδουν, ὅπως εἴπαμε, τὸ χέρι ἑνὸς καλλιτέχνη ἐπηρεασμένου ἀπὸ πλαστικὰ ἔργα τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

2. Παναθηναϊκὸς ἀμφορέας τοῦ ἄρχοντα Καλλιμήδη (360/59 π.Χ.)

"Υψος: 0.74 μ. Τὸ Παλλάδιο, πρὸς τὰ δεξιά, παρουσιάζει ἔντονα ἀρχαϊστικὰ στοιχεῖα. Δεξιὰ καὶ ἀριστερά του κιονίσκοι, ποὺ ἀπολήγουν σὲ ἰωνικὸ κιονόκρανο, φέρουν τὸ σύμβολο τοῦ ἄρχοντα, τὴν Εἰρήνη τοῦ Κηφισοδότου[4] (πίν. 46β). 'Ο ἀγγειογράφος ἀποδίδει τὸ πλαστικὸ ἔργο μὲ ἁπλὲς χαράξεις, χωρὶς προσοχὴ στὶς λεπτομέρειες, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν καλλιτέχνη ποὺ διακόσμησε τὸν τρίτο παναθηναϊκὸ ἀμφορέα ποὺ θὰ δοῦμε παρακάτω κι ἕνα ἀκόμη στὸ 'Εθνικὸ Μουσεῖο[5]. Μὲ τὸν ἴδιο ἁπλὸ συνοπτικὸ τρόπο ἀποδίδεται τὸ σύμβολο τοῦ ἴδιου ἄρχοντα σὲ δύο ἀκόμη παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς στὸ 'Εθνικὸ Μουσεῖο, ποὺ ἔγιναν χωρὶς ἀμφιβολία ἀπὸ τὸν ἴδιο καλλιτέχνη. Τὸ χέρι τοῦ καλλιτέχνη

1. Ν. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, Τὰ ἀκρωτήρια τοῦ ναοῦ τῆς 'Αρτέμιδος, ΑΔ 22, 1967, Α, 25 κέ., πίν. 22 - 23.

2. J. F. CROME, Die Skulpturen des Asklepiostempels von Epidaurus, 1951, 20, πίν. 1 - 3. B. SCHLÖRB, Timotheos, JdI 22, 22. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, ὅ.π. 34, πίν. 34α.

3. J. BEAZLEY, The Development, 98, πίν. 48,2.

4. ΘΕΜΕΛΗΣ, ὅ.π. 410, εἰκ. 5. LA ROCCA, ὅ.π. εἰκ. 20 καὶ 22.

5. ΘΕΜΕΛΗΣ, ὅ.π. 413, εἰκ. 3 α-β καὶ 5.

αὐτοῦ (ἀγγειογράφου καὶ ἀγγειοπλάστη συγχρόνως) ἀναγνωρίζεται χωρὶς δυσκολία καὶ στὶς παραστάσεις τῆς κύριας ὄψης τοῦ νέου ἀμφορέα μας, καθὼς καὶ τῶν δύο ἄλλων τοῦ ἀποθέτη 1969 στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο.

Στὴ μέση πάντα τὸ σύμπλεγμα παλαιστῶν, ἀριστερὰ ὁ *βραβεὺς* μὲ κλαδί, δεξιὰ ὁ *ἔφεδρος*. Στὸν νέο παναθηναϊκὸ ἀμφορέα μας στὴ θέση τοῦ ἐφέδρου ἔχουμε μιὰ γυναικεία μορφή (πίν. 46α-γ). Δεξιὰ ἀπὸ τὸ κεφάλι της διακρίνονται τὰ γράμματα - -]*ΠΙ*[- - (πίν. 46γ). Ἔχουμε νὰ κάνουμε προφανῶς μὲ προσωποποίηση τῆς Ὀλυμπίας. Στὸν πίν. 47α-γ, εἰκονίζουμε τοὺς βραβεῖς καὶ τῶν τριῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων τοῦ ἴδιου καλλιτέχνη (ὁ πρῶτος τοῦ νέου ἀμφορέα). Ἡ θαυμαστὴ μνημειακότητα τῶν μορφῶν, οἱ ἀναλογίες, τὸ στήσιμο καὶ ἡ ἐλεύθερη κίνησή τους μέσα στὸ χῶρο καὶ γενικὰ ὁ ρυθμὸς καὶ ἡ πλαστική τους σύλληψη, μόνο μὲ λυσιππικὰ ἔργα μποροῦν νὰ παραβληθοῦν. Τὸ κεφάλι τοῦ βραβέα (πίν. 47γ) μπορεῖ θαυμάσια νὰ σταθεῖ δίπλα στὸ κεφάλι τοῦ λυσιππικοῦ Ἡρακλῆ Farnese ἢ ἀκόμα καὶ στὸ κεφάλι τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἰδιαίτερα πάνω σὲ νομίσματα. Σ' αὐτό, ἀλλὰ καὶ σ' ὅλες τὶς ἄλλες μορφές, προβάλλουν ἔντονα λυσιππικὰ χαρακτηριστικά, ὅπως τὸ *ἀρρενωπὸν καὶ λεοντῶδες, ἡ ἀνάτασις τοῦ αὐχένος* (Πλουτ. Ἀλεξ. II.2), ἡ *elegentia austero genere*, τὰ *corpora graciliora sicioraque* (Πλίν., Nat. Hist. 34, 65 καὶ 66). Ἰδιαίτερα ὁ ἔφεδρος τοῦ ἑνὸς Παναθηναϊκοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (πίν. 47δ), ὅπου ἀνήκει καὶ ὁ βραβεὺς τοῦ πίν. 47γ, παρουσιάζει ἐκπληκτικὲς ὁμοιότητες στὶς ἀναλογίες, στὴν πλαστικὴ σύλληψη καὶ στὸ ρυθμό, στὴν αἴσθηση τοῦ χώρου (τρίτη διάσταση), στὶς ἀνατομικὲς λεπτομέρειες, στὴ μεστότητα τῶν ὄγκων, μὲ τὸν Ἀγία τῶν Δελφῶν ἀπὸ τὸ ἀνάθημα τοῦ Δαόχου, ἔστω κι ἂν τὸ πλαστικὸ ἔργο εἶναι νεώτερο κατὰ μία εἰκοσιπενταετία περίπου. Ἡ σύγκριση ἐπιτρέπει παράλληλα νὰ τονισθοῦν οἱ ἀδυναμίες τοῦ μαρμάρινου πλαστικοῦ ἔργου μπροστὰ στὴ δύναμη τοῦ γραπτοῦ, ἀδυναμίες ποὺ ὀφείλονται χωρὶς ἀμφιβολία στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ μαρμάρινο ἔργο εἶναι ἀντίγραφο. Ὁπωσδήποτε τὸ πρωτότυπο, ὁ χάλκινος ἀνδριάντας τοῦ παγκρατιαστῆ τῶν Φαρσάλων Ἀγία, ἔργο τοῦ Λυσίππου, δὲν θὰ διέφερε οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὸν ἔφεδρο παλαιστὴ τοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα (πίν. 47δ). Καὶ στὸ ἐκπληκτικὸ σύμπλεγμα τῶν παλαιστῶν τοῦ νέου παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα μας (πίν. 48α) προβάλλουν ἔντονα ὅλα τὰ παραπάνω στοιχεῖα ποὺ ἀναγνωρίσαμε ὡς λυσιππικά.

Ἀνάμεσα στὰ μαρτυρημένα πρώιμα ἔργα τοῦ Λυσίππου, ποὺ δὲν μᾶς σώθηκαν, ξεχωριστὴ θέση κρατοῦν παγκρατιαστὲς καὶ παλαιστές, ὅπως ὁ Πολυδάμας (Παυσ. VI, 5.1), ὁ Χείλων (Παυσ. VI, 4.6), ὁ Ξενάρχης (Παυσ. VI, 2.1). Τοὺς ἀνδριάντες αὐτῶν τῶν ἀθλητῶν εἶδε καὶ θαύμασε ὁ Παυσανίας στὸ ἱερὸ τῆς Ὀλυμπίας. Ἡ πρώιμη χρονολόγηση τῶν ἔργων αὐτῶν μέσα στὴ δεκαετία 370 - 360 π.Χ. σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Παυσανία (VI, 1.4), ὕστερα ἀπὸ τὴν παραπάνω σύγκριση μὲ τοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς τοῦ ἄρχοντα Καλλιμήδη (360/59), πρέπει νὰ θεωρεῖται πιὰ σίγουρη.

'Ο Λύσιππος, ὅπως ἐπανειλημμένα ἔχει τονισθεῖ, ἦταν πρωτοπόρος καὶ δυνατὸς καλλιτέχνης, ποὺ κάλυψε μὲ τὶς δημιουργίες του ὁλόκληρο σχεδὸν τὸν 4ο π.Χ. αἰ., ἀπὸ τὸ β' τέταρτο ὣς τὸ τέλος του.

3. Παναθηναϊκὸς ἀμφορέας τοῦ ἄρχοντα Καλλιμήδη (360/59 π.Χ.)

"Υψος: 0.72 μ. Τὸ Παλλάδιο πρὸς τὰ δεξιά. Πάνω σὲ κιονίσκους μὲ ἰωνικὸ κιονόκρανο τὸ σύμβολο τοῦ ἄρχοντα, ἡ Εἰρήνη τοῦ Κηφισοδότου (πρβ. ΠΑΕ 1975, 48, πίν. 35α).

'Ο ἀγγειογράφος ἀποδίδει τὸν τύπο τοῦ πλαστικοῦ ἔργου, ὅπως τὸν γνωρίζουμε τουλάχιστον ἀπὸ τὸ ὡραῖο ἀντίγραφο τοῦ Μονάχου, πιστά, μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια ἀπ' ὅ,τι ὁ προηγούμενος ἀγγειογράφος, ποὺ τοῦ ἀποδώσαμε λυσιππικὰ χαρακτηριστικά. Τὸν διακρίνει εὐαισθησία καὶ λεπτότητα στὴ γραμμὴ (χάραξη) καὶ ἀγάπη στὴ λεπτομέρεια καὶ στοὺς μαλακοὺς ὄγκους. Χαρακτηριστικὸ τῆς σύνθεσής του εἶναι ὁ ἐλεύθερος χῶρος γύρω στὶς μορφές, ἡ ἀτμόσφαιρα ποὺ μέσα της κινοῦνται (πίν. 48β), σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πυκνή, γεμάτη ἔνταση σύνθεση τοῦ παραπάνω ἀμφορέα μὲ τὰ λυσιππικὰ χαρακτηριστικά. 'Η σκηνὴ ξεδιπλώνεται ὁριζόντια σὲ μία ἐπιφάνεια καὶ θυμίζει τοιχογραφία. 'Αριστερὰ ὁ ἔφεδρος, στὸ κέντρο τὸ σύμπλεγμα τῶν παλαιστῶν (μιὰ Νίκη πετάει ἀπὸ πάνω τους ἕτοιμη νὰ δέσει τὴν ταινία στὸ κεφάλι τοῦ νικητῆ), δεξιὰ ὁ βραβεύς (πίν. 49α-γ). Γενικὰ ὁ καλλιτέχνης αὐτὸς εἶναι ὁ πιὸ πιστὸς στὴν κλασικὴ παράδοση, συντηρητικὸς θὰ λέγαμε καὶ τὸν διακρίνει ὑπερβολικὴ ἀγάπη στὴ λεπτομέρεια. 'Αντιπροσωπεύει τὴν «κλασικὴ» τάση στὴν τέχνη τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ἀπὸ τὸν Κηφισόδοτο ὣς τὸν Πραξιτέλη, σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς καινοτόμους καλλιτέχνες, ὅπως ἦταν ὁ Σκόπας κι ὁ Λύσιππος, ποὺ ἔδωσαν νέα πνοὴ στὴν τέχνη.

Οἱ τάφοι

Τρεῖς τάφοι ἦλθαν νὰ προστεθοῦν φέτος στοὺς δώδεκα τῶν προηγούμενων ἀνασκαφικῶν περιόδων καὶ νὰ ἀνεβάσουν τὸ σύνολο σὲ δέκα πέντε.

Τάφος 13 (τετράγ. ΑΑ/1): Κεραμοσκεπής, ὅπως οἱ προηγούμενοι (πίν. 50α), μήκ. 1.65 μ. Περιεῖχε ἀποσαθρωμένα ὀστᾶ δύο μᾶλλον παιδιῶν. Μιὰ μικρὴ χάνδρα ἀπὸ ὑαλόμαζα κι ἕνας χάλκινος κρίκος, ἦταν τὰ μόνα κτερίσματα. Ἔξω ἀπὸ τὸν τάφο, στὸ μέσο τῆς βόρειας πλευρᾶς, βρέθηκε μικρὴ πήλινη οἰνοχοΐσκη ποὺ τῆς λείπει ἡ λαβή.

Τάφος 14 (τετράγ. ΑΑ/2, δίπλα στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ προπύλου): Κεραμοσκεπὴς κατεστραμμένος. Περιεῖχε σαθρὸ σκελετὸ μὲ τὸ κρανίο πρὸς Δ. Τελείως ἀκτέριστος (εἰκ. 1).

Τάφος 15 (τετράγ. Γ/4, ΝΔ γωνία): Καλυβίτης σχεδὸν τελείως κατεστραμμένος μὲ ἐλάχιστα λείψανα ὀστῶν (εἰκ. 1).

Κινητὰ εὑρήματα

Στὸ τετράγωνο ΑΑ/1, πάνω στὸ ρωμαϊκὸ ὁδόστρωμα, δίπλα στὴ ΒΑ γωνία τοῦ ρωμαϊκοῦ «τεμένους» βρέθηκαν τὰ ἑξῆς λίθινα ἀντικείμενα:

Ἀριθ. εὑρ. 10520. Ἐπιτύμβια μαρμάρινη στήλη, ὕψους 0.42, πλ. 0.37 μ., πάχ. 0.12 μ., ἐλλιπὴς πάνω καὶ κάτω, μὲ δύο ἀνάγλυφες μορφές: γυναικεία ἀριστερά, στὸν τύπο τῆς Ἴσιδος καὶ μικρότερη ἀνδρική (palliatus) δεξιά (πίν. 50β), στὸν τύπο τοῦ γνωστοῦ νέου ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο τῆς Ἐρέτριας στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο (1ου π.Χ. αἰ.).

Ἀριθ. εὑρ. 10525. Ἄνω μέρος μαρμάρινου ἑδρανοφόρου μὲ ὁλόγλυφο κεφάλι γρυπολέοντα (πίν. 51α). Μέγ. ὕψ. 0.38 μ., μέγ. μῆκ. 0.60 μ. Στὸ αἴθριο τοῦ Μουσείου Ἐρετρίας ὑπάρχει μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ παρόμοια ἀκέραια ἑδρανοφόρα, ποὺ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο ἢ τὸ Στάδιο τῆς πόλης.

Ἀριθ. εὑρ. 10526. Μαρμάρινο ἀρχιτεκτονικὸ μέλος ἀπὸ τὸ θριγκὸ δωρικοῦ οἰκοδομήματος μὲ συμφυῆ δύο τρίγλυφα καὶ μία μετόπη (πίν. 51β). Ἡ μετόπη κοσμεῖται μὲ δύο ἐπιπεδόγλυφα στεφάνια καὶ φέρει πάνω ἀπ' αὐτὰ τὶς ἑξῆς ἀγωνιστικὲς ἐπιγραφές:

ΛΕΥΚΙΟΥ ΜΟΜΜΙΟΥ	*ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ*
ΣΤΑΔΙΟΝ	*ΣΤΑΔΙΟΝ*
ΒΙΟΤΤΟΚΛΗΣ	*ΠΥΡΡΟΣ*
ΒΙΟΤΤΟΥ	*ΖΩΒΙΟΥ*

Διαστ.: 0.82 × 0.40 × 0.20 μ.

Τὸ δεύτερο *Μ* τοῦ ὀνόματος *Μομμίου* δὲν εἶναι βέβαιο. Μπορεῖ νὰ ἀναγνωσθεῖ καὶ ὡς *Α*.

Ὁ Πύρρος Ζωβίου νίκησε σὲ δρόμο σταδίου στοὺς ἀγῶνες ποὺ τελοῦνταν πρὸς τιμὴ τῆς Ἄρτεμης (προφανῶς τῆς Ἀμαρυσίας), ἐνῶ ὁ Βιοττοκλῆς Βιότου νίκησε σὲ δρόμο σταδίου καὶ πάλι, ἀλλὰ σὲ ἀγῶνες ποὺ τελοῦνταν πρὸς τιμὴ τοῦ Λευκίου (Λουκίου). Καὶ οἱ δύο πῆραν ὡς ἔπαθλο στεφάνια. Γιὰ πρώτη φορὰ καὶ μόνο ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ αὐτὴ πληροφορούμαστε ὅτι στὴν Ἐρέτρια, ἀπὸ τὸν 2ο π.Χ. αἰ., μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους (198 π.Χ.), τελοῦνται παράλληλα πρὸς τὰ Ἀρτεμίσια καὶ ἀγῶνες πρὸς τιμὴ τοῦ Λευκίου (Lucius), τοῦ ἀδελφοῦ προφανῶς τοῦ περίφημου φιλέλληνα Τίτου Κ. Φλαμινίνου[1]. Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι καὶ γιὰ ἕνα ἀκόμη λόγο πολύτιμη:

1. Auberson - Schefold, ὅ.π. 47, σημ. 49.

βεβαιώνει τήν παρουσία σταδίου στήν 'Ερέτρια, όχι μακριά άπό τή θέση τοῦ άρχιτεκτονικοῦ μέλους πού τήν φιλοξενεῖ[1].

'Ορθογώνια μαρμάρινη βάση, διαστ. 0.68 × 0.70 μ. καί πάχ. 0.15 μ., συμφυής μέ τό κάτω τμῆμα κυκλικῆς βάσεως κίονος, διαμ. 0.64 μ., ἦλθε στό φῶς σέ μικρό βάθος άπό τήν έπιφάνεια στό μεσοδιάστημα τῶν τετραγώνων Α/4 - Α/5. Στήν μπροστινή έπιφάνειά της φέρει τήν έξῆς έπιτύμβια έπιγραφή (πίν. 52α):

ΜΕΝΕΣΤΡΑΤΗ
ΑΛΕΞΙΜΑΧΟΥ
ΧΡΗΣΤΗ ΧΑΙΡΕ

'Επιμελημένη γραφή τῶν έλληνιστικῶν χρόνων, πιθανῶς τοῦ 2ου π.Χ. αί. Τά όνόματα Μενεστράτη καί 'Αλεξίμαχος γνωστά άπό έπιγραφές τῆς Χαλκίδος τοῦ 2ου π.Χ. αί. (IG XII 9, 1055 καί 952).

Στό μεσοδιάστημα άνάμεσα στά τετρ. ΑΑ/4 - ΑΑ/5, μέσα στήν έπιφανειακή έπίχωση βρέθηκε θραῦσμα άράβδωτου κίονος (μέγ. ὕψ. 0.19 μ., μέγ. πλ. 0.07 μ., μέγ. πάχ. 0.14 μ.), πού σώζει τήν παρακάτω έλλιπῆ έπιγραφή:

- - -]Ο[- - -
- - -]ΝΣ[- - -
- - -]ΤΩΝ[- - -
- - -]ΥΦ[- - -

'Αριθ. εὑρ. 10519. 'Ο τύπος τῶν γραμμάτων, ίδιαίτερα τό γωνιῶδες Ω, τήν τοποθετεῖ χρονολογικά στούς πρώτους μεταχριστιανικούς αἰῶνες. 'Η συμπλήρωση καί ή έρμηνεία της εἶναι άδύνατη πρός τό παρόν. "Ισως νά σχετίζεται μέ κάποιο άνάθημα, πού ἦταν στημένο μπροστά στό ρωμαϊκό «τέμενος».

'Από τά πολυάριθμα πήλινα κινητά εὑρήματα παρουσιάζουμε μία μικρή έπιλογή:

1. Λύχνος έλλιπής σέ σχῆμα λεοντοκεφαλῆς. "Υψ. 0.09 μ. 'Αριθ. εὑρ. 10529 (τετρ. Γ/4, βάθος 0.80 μ.). Φέρει έρυθρό έπίχρισμα. 1ου μ.Χ. αί. (πίν. 52β).

2. Πήλινο πλακίδιο μέ άνάγλυφη παράσταση. Γυναικεία μορφή άριστερά άσπάζεται γυμνό άνδρα, πού εἰκονίζεται «κατ' ένώπιον». Δεξιά του διακρίνεται δεύτερη γυναικεία μορφή. 'Ανήκει σέ έπίθετη διακόσμηση άγγείων. 'Ελληνιστικῶν χρόνων (πίν. 54α).

1. Πρβ. Π. ΘΕΜΕΛΗ, ΑΕ 1969, 177, άρ. 5, είκ. 4.

3. Πέντε λαβὲς ἀμφορέων μὲ σφραγίσματα στὴ ράχη τους:

α) Ἀριθ. εὑρ. 10531. Βρέθηκε μέσα στὸν ἀποθέτη μὲ τοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς. Σὲ ὀρθογώνιο σφράγισμα τὰ γράμματα *Α Ρ Ι* (πίν. 53α).

β) Δύο λαβές (ἀριθ. εὑρ. 10530, 10532), ἡ μία σὲ δύο κομμάτια μὲ τὸ ἴδιο σφράγισμα *ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ* «ἐπὶ τὰ λαιά» (πίν. 53α).

γ) Συγκολλημένη ἀπὸ δύο κομμάτια. Δεξιὰ κι ἀριστερὰ ἀπὸ ὀξυπύθμενο ἀμφορέα σὲ ἀνάγλυφο τὰ γράμματα Θ]*ΑΣΙΩΝ* καὶ *Δ Ν Α* [-- (πίν. 53β).

δ) Ἀριθ. εὑρ. 10533. Κυκλικὸ σφράγισμα. Γύρω στὸ κέντρο τὸ ὄνομα *Ι Ε Ρ Ο Τ Ε Λ Ε Υ Σ* (πίν. 53γ).

4. Θραῦσμα κορινθιακοῦ στρωτῆρος μὲ σφράγισμα: σάτυρος πρὸς τὰ δεξιά (ἀπὸ τὸν ἀποθέτη θ) (πίν. 53δ).

5) Πάνω στὴ βάση μελαμβαφοῦς ἀγγείου ἐγχάρακτα τὰ γράμματα *Κ Λ Ε* (πίν. 54β). Ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων.

Τὰ νομίσματα

Στὴν ἀνασκαφὴ βρέθηκαν τέλος εἴκοσι ἕνα χάλκινα νομίσματα (πίν. 55), ποὺ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἀντίστοιχες ὁμάδες ὀστράκων βοήθησαν γιὰ μιὰ ἀκριβέστερη κατὰ τὸ δυνατὸ χρονολόγηση τῶν ἐπάλληλων οἰκοδομικῶν φάσεων. Τὰ δέκα ἕξι ἀπὸ τὰ νομίσματα εἶναι ἀρχαῖα ἑλληνικά, ἐνῶ τὰ πέντε ρωμαϊκὰ αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ τὰ πέντε εἶναι τελείως φθαρμένα καὶ ἀδιάγνωστα. Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἕνδεκα τὰ ἕξι εἶναι τῆς Εὐβοϊκῆς Συμπολιτείας. Ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ στὰ νομίσματα αὐτὰ παρατηρήθηκε καὶ πέρυσι, πράγμα ποὺ εὔκολα ἐξηγεῖται, τὴ στιγμὴ ποὺ ἀφ' ἑνὸς ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ πόλη-μέλος τῆς Συμπολιτείας καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ οἰκοδομικὴ περίοδος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. ἐμφανίζεται ἀκμαία στὸν τομέα ποὺ ἀνασκάπτουμε (ἑλληνιστικὲς κατοικίες, δεύτερο ὁδόστρωμα, ἀγωγὸς νεροῦ). Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειώσουμε ὅτι ἕνα ἀπὸ τὰ νομίσματα τῆς Εὐβοϊκῆς Συμπολιτείας (ἀρ. 2) βρέθηκε μέσα στὸν ἀποθέτη τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν κεραμεικὴ ποὺ περιεῖχε δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι νεώτερος ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἢ ἔστω τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Ἔτσι τὸ ἀνέβασμα τῆς χρονολογίας κοπῆς τῶν νομισμάτων αὐτῶν ποὺ προτείνει ὁ Picard (304 - 290 π.Χ.)[1] ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀνασκαφικά. Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα πέντε ἀρχαῖα νομίσματα, τὰ παλιότερα εἶναι τῆς Φαρσάλου (400 - 344 π.Χ.) (ἀρ. 18) καὶ τῆς Χαλκίδας (369 - 336 π.Χ.) (ἀρ. 4), ποὺ ἀντιστοιχοῦν μὲ τὴν κλασικὴ οἰκοδομικὴ φάση τῆς ἀνασκαφῆς μας, μὲ τὸ πρῶτο ὁδόστρωμα καὶ τὴν ἐποχὴ κατασκευῆς τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων (363/2 - 360/9 π.Χ.). Ξεχωρίζουμε ἀκόμα ἀνά-

1. Σὲ μελέτη του ποὺ δὲν ἔχει δημοσιευθεῖ ἀκόμα. Ἡ πληροφορία ὀφείλεται στὴν κ. Μ. Οἰκονομίδου ποὺ κατέχει χειρόγραφο τῆς μελέτης.

μεσα σ' αὐτὰ ἕνα νόμισμα (ἀρ. 16) Ἐρετρίας, ποὺ κόπηκε στὰ χρόνια τῆς σύντομης ἀνεξαρτησίας τῆς πόλης (196 - 146 π.Χ.) μετὰ τὴν καταστροφή της ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους (198 π.Χ.). Μεγάλο ἀριθμὸ παρόμοιων νομισμάτων βρῆκε ὁ Ν. Παπαδάκης στὸ Ἰσεῖο [1]. Τὰ πέντε τέλος νομίσματα τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων χρονολογοῦνται στὸν 2ο, 3ο καὶ 4ο μ.Χ. αἰ. καὶ ἀντιστοιχοῦν μὲ οἰκοδομικὲς φάσεις τῶν αἰώνων αὐτῶν [2]. Ἀκολουθεῖ κατάλογος τῶν νομισμάτων, ποὺ ἔχει συντάξει ἡ διευθύντρια τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Μάντω Οἰκονομίδου καὶ οἱ συνεργάτες της:

1. (ΑΑ2/ΒΑ, βάθ. 0.35 μ.). Χαλκοῦν, Σηστέρτιος Ἀδριανοῦ, χρονολ. κοπῆς 119 - 138 μ.Χ., πρβ. BMC III, 522 1817 (πίν. 55,α).

2. (Α5 ἀποθέτης). Χαλκοῦν Εὐβοϊκῆς Συμπολιτείας, 3ος π.Χ. αἰ., πρβ. Walage, NNM 134, 128, πίν. XIV, ἀριθ. 11 (Κατὰ Picard χρον. 304 - 290 π.Χ.) (πίν. 55, β).

3. (ΑΑ4/ΒΔ, βάθος 0.40 μ.). Χαλκοῦν Εὐβοϊκῆς Συμπολιτείας, πρβ. Wallage, ἔ.ἀ. 128, ἀριθ. 3, πίν. XIV, 11.

4. (Β-1, βάθος 1.10 μ. ὁμὰς 14). Χαλκοῦν Χαλκίδος περὶ τὰ 369-336(;) π.Χ., πρβ. BMC, 113, πίν. XX, 16.

5. (ΑΑ2/Β τομὴ β). Χαλκοῦν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν ἐφθαρμένον.

6. (ΑΑ3/ΑΑ4, μεσοδιάστημα). Χαλκοῦν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν ἐφθαρμένον.

7. (ΑΑ1/Α4, μεσοδιάστημα). Χαλκοῦν. Ἀντωνιανὸς Γαλλιηνοῦ, χρονολ. κοπῆς 267 μ.Χ. Νομισματοκ. Ἀσίας. Πρβ. RIG VI, 185, ἀριθ. 609 (πίν. 55, γ).

8. (ΑΑ1/τάφος 14, ἐπὶ καλυπτηρίων πλακῶν). Χαλκοῦν Εὐβοϊκῆς Συμπολιτείας, 3ος μ.Χ. αἰ., πρβ. Wallage, ἔ.ἀ. 128 πίν. XVI, 11.

9. (ΑΑ4/Α4, μεσοδιάστημα, ὁμὰς 39, βάθος 0.60 μ.). Χαλκοῦν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν ἐφθαρμένον.

10. (ΑΑ4/Α4, μεσοδιάστημα, ὁμὰς 39, βάθος 06.0 μ.). Χαλκοῦν Εὐβοϊκῆς Συμπολιτείας, 3ος π.Χ. αἰ., πρβ. ἔ.ἀ. 127, πίν. XIV, 6 - 8 (πίν. 55, δ).

11. (Α4/Α3, μεσοδιάστημα). Χαλκοῦν, Φόλλις Λικινίου Α', χρονολ. κοπῆς 313 - 315 μ.Χ. Νομισμ. Κυζίκου. Πρβ. RIG VI, 643, ἀριθ. 4.

12. (ΑΑ4/Α4, μεσοδιάστημα, ὁμὰς 39, βάθος 0.65 μ.). Χαλκοῦν Εὐβοϊκῆς Συμπολιτείας, 3ος π.Χ. αἰ., πρβ. Wallage, ἔ.ἀ. 128, πίν. XIV 9 - 10.

13. (ΑΑ1, ἐπὶ ὁδοστρώματος). Χαλκοῦν Κορίνθου, L. Caninius Agrippa, πρβ. K. Edwards, 23, ἀριθ. 65.

14. (Α4/Α5, παρὰ τὴν βάσιν τῆς Μενεκράτης). Χαλκοῦν ἀρχαῖον ἑλληνικόν, ἐφθαρμένον.

15. (Α4/Α5, κόκκινο, πλησίον Ν 14). Χαλκοῦν Θηβῶν, περὶ τὰ 244 - 197 π.Χ., πρβ. SNG Cop., ἀριθ. 384.

16. (ΑΑ4 - ΑΑ5, μεσοδιάστημα, βάθος 0.74 μ.). Χαλκοῦν Ἐρετρίας, περὶ τὰ 197 - 146 π.Χ., πρβ. ἔ.ἀ. ἀρ. 502,3.

17. (Γ3/Γ4, ΒΔ, μεσοδιάστημα εἰς τὸ ὕψος τοῦ κατωφλίου). Χαλκοῦν Μεγάρων μετὰ τὸ 307 π.Χ. περίπου, πρβ. ἔ.ἀ. ἀρ. 468 - 470.

18. (Γ4/τομὴ Α). Χαλκοῦν Φαρσάλων, 400 - 344 π.Χ., πρβ. Rogers, 156 ἀριθ. 492.

19. (Ἐπὶ τοῦ καταστρώματος τοῦ δρόμου). Εὐβοϊκῆς Συμπολιτείας, 3ος π.Χ. αἰ., πρβ. Wallage, ἔ.ἀ. 128, πίν. XIV, 11.

20. Εὕρημα τυχαῖον ἐφθαρμένον.

21. (Χῶρος Γ/1, τυχαῖον). Κορίνθου, ἐποχῆς Αὐγούστου, G. Heius Pollio 2. Mussius Priscus, πρβ. K. Edwards, Corinth VI, 19, ἀριθ. 35.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

1. Βλ. ΑΔ 1, 1915, 147.
2. Πρβ. ΠΑΕ 1975, 39 κέ.

4. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

(Πίν. 56 - 72)

Συνεχίσθησαν κατὰ τὸ 1976, κατὰ μεγάλα χρονικὰ διαστήματα, δοκιμαστικαὶ ἀνασκαφαὶ καὶ ἐπιφανειακαὶ ἔρευναι εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἀμφίπολιν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ὑπογράφοντος καὶ τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν τῆς Ἐφορείας κλασσικῶν ἀρχαιοτήτων Καβάλας[1] καὶ τοῦ ἀκαταπονήτου καὶ ἐνθουσιώδους φύλακος ἀρχαιοτήτων Ἀμφιπόλεως κ. Ἀλεξάνδρου Κοχλιαρίδη. Ἀπὸ δὲ τῆς 27 Ὀκτωβρίου, εὐθὺς ὡς ἐπέτρεψαν αἱ ὑπηρεσιακαὶ ἀνάγκαι τὴν ἐκ τῆς Γεν. Διευθύνσεως ἀρχαιοτήτων καὶ ἀναστηλώσεως ἀπουσίαν μου, ἤρχισαν αἱ συστηματικαὶ ἀνασκαφαὶ ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν μου, βοηθουμένου ὑπὸ τῆς ἀρχαιολόγου - ἐπιστημονικῆς βοηθοῦ δ. Ἑλένης Τρακοσοπούλου καὶ τοῦ ὡς ἄνω φύλακος, οἵτινες προσέφεραν λίαν πολυτίμους ὑπηρεσίας εἰς τὰς δυσκόλους καὶ ἐπικινδύνους ἐργασίας τῶν ἀνασκαφῶν. Τὰ δημοσιευόμενα ἐδῶ σχέδια ἐξεπόνησε ὁ σχεδιαστὴς τῆς Ἐφορείας βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων Καβάλας κ. Φάνης Ὁμήρου, ἐνῷ εἰς τὴν ἐπίβλεψιν τῶν ἐρευνῶν ἐπὶ τοῦ τύμβου «Καστὰς» καὶ εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν διαφόρων θεμάτων τῶν ἀνασκαφῶν ἀξιόλογον βοήθειαν προσέφερεν ὁ τεχνίτης - συντηρητὴς τοῦ Μουσείου Καβάλας κ. Ἀριστείδης Γανίτης[2]. Διὰ τὰς δοκιμαστικὰς τομάς, τὴν ἐκσκαφήν, φόρτωσιν καὶ ἀποκομιδὴν τῶν μεγάλων στρωμάτων τῶν ἐπιχώσεων, ἐχρησιμοποιήθησαν μηχανικὸς ἐκσκαφεύς, φορτωτὴς καὶ ἀνατρεπόμενα αὐτοκίνητα. Αἱ ἐργασίαι αἵτινες διήρκεσαν μέχρι τῆς 22 Δεκεμβρίου, χρηματοδοτηθεῖσαι κατὰ μέγα μέρος ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν καὶ τοῦ Ἱδρύματος Ψύχα[3], ἀπέβλεπον: 1) Εἰς τὴν διαπίστωσιν τῆς πορείας καὶ τοῦ σχήματος τοῦ ἀναφερομένου ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου[4] «μα-

1. Ἐπιθυμῶ νὰ εὐχαριστήσω θερμότατα καὶ ἀπὸ τὴν θέσιν αὐτὴν τὴν Προϊσταμένην τῆς Ἐφορείας Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας κ. Χάιδω Κουκούλη - Χρυσανθάκη διὰ τὴν βοήθειαν τὴν ὁποίαν πάντοτε παρέσχε προθύμως εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Ἀμφιπόλεως.

2. Εἰς τοὺς ὡς ἄνω συνεργάτας μου καὶ εἰς τοὺς ἐργάτας τῶν ἀνασκαφῶν, ἐκφράζω τὰς εὐχαριστίας μου καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης, διότι διὰ τῆς ἐργασίας καὶ τοῦ ζήλου των συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῆς τόσον δυσκόλου, λόγῳ τῶν μεγάλων ἐπιχώσεων, ἀνασκαφῆς.

3. Ἐπιθυμῶ νὰ εὐχαριστήσω καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως αὐτῆς τὴν Πρόεδρον τοῦ Ἱδρύματος Ψύχα κ. Χριστίναν Σταθάτου καὶ τὰ μέλη τοῦ Δ.Σ., διὰ τὴν οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν τῶν ἀνασκαφῶν.

4. IV. 102, 4.

κροῦ τείχους», 2) εἰς τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς ὑπάρξεως δευτέρου τείχους, τῆς ἄνω πόλεως ἢ ἀκροπόλεως, 3) εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ δυτικωτέρου τομέως τοῦ βορείου τείχους καὶ 4) εἰς τὴν συνέχισιν τῆς ἐρεύνης εἰς τὸν ὑπερμεγέθη τύμβον τῆς θέσεως «Καστάς», ἐγγὺς τοῦ λόφου ὕψ. 133 μ.

1. Αἱ ἔρευναι διὰ τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς πορείας τοῦ «ἐκ ποταμοῦ ἐς ποταμὸν» μακροῦ τείχους τοῦ Θουκυδίδου, διενηργήθησαν κυρίως διὰ μικροῦ συνεργείου λίαν ἐμπείρων καὶ ἱκανῶν ἐργατῶν [1], καθ' ὅλην τὴν μεγάλην ἔκτασιν τῆς πόλεως, εἰς θέσεις ὅπου ὑπῆρχαν ἐνδείξεις ἢ πληροφορίαι ἢ ὅπου ἡ μορφολογία τοῦ ἐδάφους καθίστα πιθανὴν ἢ βεβαίαν τὴν ὕπαρξιν τοῦ τείχους. Οὕτω δι' ἐπιφανειακῶν καθαρισμῶν τοῦ ἐδάφους καὶ διὰ σειρᾶς δοκιμαστικῶν τομῶν, μικροῦ ἢ μεγάλου βάθους, διεπιστώθησαν ἢ ἀπεκαλύφθησαν 64 μικρὰ ἢ μεγάλα τμήματα τοῦ μακροῦ τείχους (πίν. 56α), ἐνίοτε λίαν ἐπιμελοῦς ἐργασίας (πίν. 56β), διὰ τῆς συνδέσεως δὲ τῶν μεταξὺ τούτων κενῶν ἐπὶ τοῦ τοπογραφικοῦ χάρτου τῆς θέσεως, ἐξηκριβώθη ἡ πορεία τοῦ τείχους, καθ' ὅλον σχεδὸν τὸ μῆκος του.

Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν ἦσαν συναρπαστικά, ὄχι μόνον διὰ τὴν διαπίστωσιν τῆς τεραστίας ἐκτάσεως τῶν ὀχυρώσεων τῆς 'Αμφιπόλεως καὶ τὴν μνημειώδη καὶ λίαν ἐντυπωσιακὴν εἰκόνα τμημάτων τινῶν τῶν τειχῶν της, ἀλλὰ καὶ διότι διὰ πρώτην φορὰν καθίσταται γνωστόν, ὅτι τὸ μακρὸν τεῖχος δὲν εἶχε σχῆμα χορδῆς τόξου, ὅπως ἐδέχοντο οἱ ἐπιστήμονες οἱ ἀσχοληθέντες μὲ τὴν μάχην καὶ τὰς ὀχυρώσεις τῆς πόλεως (Grote, Kromayer, Gomme κ.ἄ.) [2] ἐκκινοῦντος ἐκ τοῦ ποταμοῦ καὶ ἀπολήγοντος εἰς τὸν ποταμόν, ἀλλὰ μορφὴν περιβόλου, μήκους 7450 μ. περίπου, περικλείοντος σχεδὸν ὁλόκληρον τὴν ἔκτασιν τοῦ ὀχυροῦ συμπλέγματος τῶν λόφων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἱδρύθη ἡ πόλις. Εἰς δεσποζούσας θέσεις τοῦ τείχους διεπιστώθησαν ἑπτὰ πύργοι, τετραγώνου ἢ κυκλικοῦ σχήματος.

Δοκιμαστικὴ τομή, γενομένη εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ χωριοῦ, ἐπὶ τοῦ καταστρώματος τῆς κυρίας κοινοτικῆς ὁδοῦ, ἀπεκάλυψε τμῆμα τοῦ τείχους ὡς καὶ τμῆμα τοῦ κεντρικοῦ ἀγωγοῦ ὑδρεύσεως τῆς πόλεως, διερχομένου ὑπὸ τὴν κρηπῖδα τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους (πίν. 57α). 'Ο ἀγωγὸς ἔχει κατεύθυνσιν ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἰδιομόρφους σωλῆνας, μήκους 0.53 μ. καὶ διαμ. $\pm$0.32 μ. ἕκαστος, μὲ ἀποκλίνοντα ἄκρα καὶ ἀνάγλυφο ζωνάρι εἰς τὸ μέσον, ἀρίστην δὲ ἐφαρμογὴν εἰς τοὺς ἁρμούς.

Κατὰ τὴν ἔρευναν διὰ τὴν ἀνεύρεσιν τμημάτων τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους, εἰς τὰ ὅρια τοῦ ἀγροῦ τοῦ Βασιλείου Χατζηιωαννίδη, ἀπεκαλύφθη μαρμαρίνη

1. Εἰς τὴν διαπίστωσιν καὶ ἀνεύρεσιν τμημάτων τοῦ μακροῦ τείχους ἰδιαιτέρως συνέβαλεν ὁ ἔμπειρος καὶ ἀκαταπόνητος ἐργάτης τῶν ἀνασκαφῶν κ. Χαράλαμπος Τσιρκινίδης.

2. Grote, Histoire de la Grèce, IX, 218. Kromayer, Schlachtenatlas, Griechenland, Abt. Nr. 3. Gomme, A Historical Commentary on Thucydides III, 654.

σαρκοφάγος (πίν. 57β), ὀψίμων ρωμαϊκῶν χρόνων, φέρουσα τὴν ἐπιγραφήν:

'Ισίδωρος Τελε/σφόρου/ἑαυτῶι ζῶν καὶ τῇ/συμβίω Εὐτυχ/ίδι κατεσκ/εύαζεν

2. Ἡ ἀποκάλυψις κατὰ τὸ ἔτος 1960 εἰς τὸν δυτικὸν τομέα τῆς πόλεως τμήματος τείχους μήκους 143.30 μ. [1], ἐπέβαλε τὴν ἀποδοχὴν δύο ὑποθέσεων: ἢ ὅτι τὸ μακρὸν τεῖχος εἶχε διάφορον πορείαν τῆς μέχρι τοῦδε ἀποδεκτῆς ἢ ὅτι ὑπῆρχε καὶ δεύτερον τεῖχος τῆς ἀκροπόλεως, ἀναφερομένης ὑπὸ τοῦ Διοδώρου [2]. Πράγματι διὰ σειρᾶς δοκιμαστικῶν τομῶν ἐξηκριβώθησαν ἕτερα 15 τμήματα τοῦ δευτέρου αὐτοῦ τείχους (πίν. 58α), διασῳζομένου εἰς μικρὸν ὕψος, τὸ ὁποῖον περιέβαλε ὑψίπεδον τοῦ ὀχυροῦ συμπλέγματος τῶν λόφων. Ὁ περίβολος τῆς ἀκροπόλεως εἶχε μῆκος 2.220 μ. περίπου.

3. Δοκιμαστικαὶ ἔρευναι ἐγένοντο εἰς τὸν δυτικῶς τοῦ ἀνασκαφέντος κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη βορείου τομέως τοῦ τείχους χῶρον, ἔνθ' ἀπεκαλύφθη τμῆμα τείχους, μήκους 15 μ., μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΑ, πάχους 1.45 μ. καὶ μεγίστου σῳζομένου ὕψους 1.57 μ. Εἰς ἀπόστασιν ὀλίγων δεκάδων μέτρων νοτίως τούτου, διεπιστώθη θεμέλιον καὶ εἴσοδος οἰκοδομῆς, μὴ ἐρευνηθείσης. 'Εγγύτερον τοῦ βυζαντινοῦ πύργου, ἀνευρέθη ἐντοιχισμένος ἐντὸς τοίχου βυζαντινῶν χρόνων, ἀκέφαλος θωρακοφόρος κορμός, πιθανῶς αὐτοκράτορος, φέροντος ἐπὶ τοῦ θώρακος ἀναγλύφους παραστάσεις τροπαίου, καθημένας μορφὰς ἑκατέρωθεν αὐτοῦ καὶ Νίκας, αἵτινες θυσιάζουν ταύρους (πίν. 58β).

4. Δοκιμαστικαὶ ἔρευναι ἐγένοντο ἔτι δυτικώτερον, ἤτοι περὶ τὰ 300 μ. δυτικῶς τοῦ βυζαντινοῦ πύργου, ἐγγύτατα τῆς ἀνατολικῆς ὄχθης τοῦ Στρυμόνος, αἵτινες εἶχον λίαν ἐνδιαφέροντα καὶ θεαματικὰ ἀποτελέσματα. Εἰς τὴν διαμορφουμένην ἐδῶ μεταξὺ δύο λόφων κοιλάδα, ἐντὸς τῆς ὁποίας σχηματίζεται κατὰ τὴν περίοδον τῶν βροχῶν ὁρμητικὸς χείμαρρος, διεπιστώθη ἡ ὕπαρξις τοῦ τείχους ἐπὶ μήκους 157.35 μ. καὶ ἤρχισεν ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ καὶ ἀποκάλυψις αὐτοῦ, ἕνεκα τοῦ μεγίστου ἐνδιαφέροντος, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει. Τοῦτο δὲ ἔγκειται, ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν ἀρίστην κατάστασιν διατηρήσεως τμημάτων του, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν συσχέτισίν του, ἕνεκα τῆς μικρᾶς ἀποστάσεως ἐκ τῆς ἀνατολικῆς ὄχθης τοῦ Στρυμόνος, πρὸς τὴν θέσιν τῆς γεφύρας τῆς ἀναφερομένης ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου [3] καὶ πρὸς τὰς ὀχυρώσεις τῆς πόλεως, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς μάχης τῆς 'Αμφιπόλεως, τὸ ἔτος 422 π.Χ. ἢ τῆς συγγραφῆς τοῦ περὶ αὐτῆς κεφαλαίου, ἐπεξετάθησαν μέχρι τῆς γεφύρας διὰ τὴν ἀποτελεσματικὴν προστασίαν της.

Πράγματι καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ μακροῦ τείχους, δὲν ὑπάρχει ἄλλο

1. ΔΗΜ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1960, 73.
2. XIX. 52,4.
3. IV. 103 καὶ 108.

σημεῖον τῶν ὀχυρώσεων τὸ ὁποῖον νὰ εὑρίσκεται πλησιέστερον πρὸς τὸν ποταμόν, ποὺ ἐδῶ ῥέει εἰς ἀπόστασιν ὀλίγων δεκάδων μέτρων πρὸ τοῦ τείχους (πίν. 59α). Ἡ παρουσία ἐξάλλου, ἐγγὺς τῆς ἀνασκαπτομένης θέσεως τοῦ βυ-

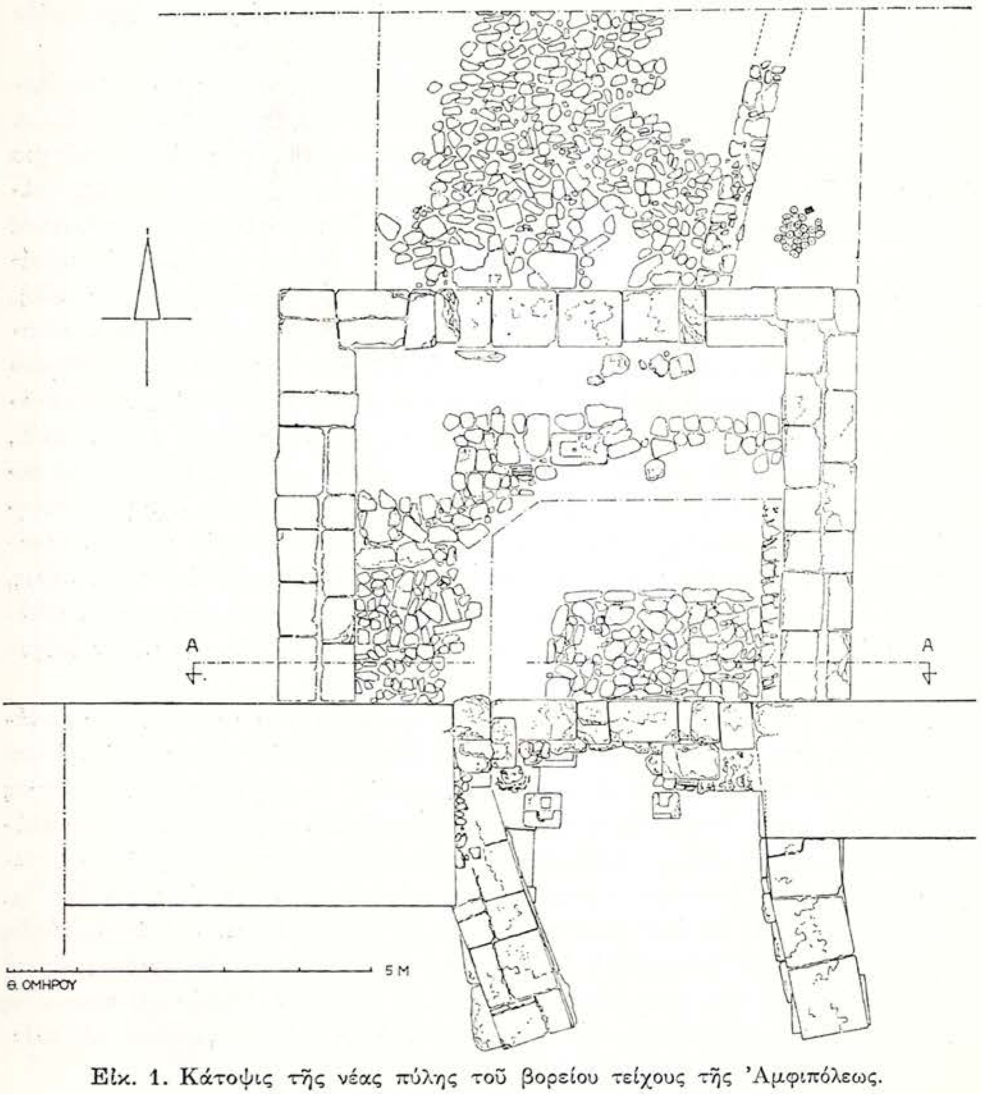

Εἰκ. 1. Κάτοψις τῆς νέας πύλης τοῦ βορείου τείχους τῆς Ἀμφιπόλεως.

ζαντινοῦ πύργου, ὡς καὶ τοῦ ἔναντι τούτου ἐπὶ τῆς δυτικῆς ὄχθης δευτέρου πύργου, ὁδηγεῖ εἰς τὴν ὑπόθεσιν τῆς ὑπάρξεως περάσματος τοῦ ποταμοῦ καὶ κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν, τὸ ὁποῖον διετηρήθη καὶ μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων, σημειούμενον εἰς τὸ τοπογραφικὸν διάγραμμα, τὸ δημοσιευόμενον ὑπὸ

τοῦ W. Leake[1]. Εἶναι γνωστὸν ἐξάλλου ἀπὸ τὴν ἀφήγησιν τοῦ ὡς ἄνω περιηγητοῦ, ὅτι καὶ ὁ ἴδιος διέβη τὸν Στρυμόνα δι' αὐτῆς τῆς γεφύρας τὴν 9 Νοεμβρίου 1835. Ὡς ἐκ τούτου θεωρεῖται λίαν πιθανὴ ἡ τοποθέτησις τῆς ἀρχαίας γεφύρας εἰς τὸ βόρειον τμῆμα τῆς πόλεως, ἐγγὺς τοῦ ἀνασκαπτομένου τομέως τοῦ τείχους, εἰς θέσιν δηλαδὴ ὅλως διάφορον τῶν προταθεισῶν μέχρι τοῦδε ὑπὸ τῶν ἐπιστημόνων τῶν ἀσχοληθέντων μὲ τὸ ὡς ἄνω θέμα[2].

Ἕνεκα τῆς ἰδιαιτέρας σημασίας τοῦ τμήματος αὐτοῦ τῶν ὀχυρώσεων, διενηργήθη συστηματικὴ ἀνασκαφὴ διὰ τετραγώνου τομῆς διαστάσεων 22 × 19 μ. εἰς θέσιν εἰς τὴν ὁποίαν διεπιστώθησαν ἐνδείξεις ὑπάρξεως πύλης ἢ πύργου (πίν. 59β). Πράγματι διὰ τῆς ἀνασκαφῆς ἀπεκαλύφθη πύλη τοῦ τείχους, πλάτους 3.30 μ., ἡ ὁποία παρουσιάζει τρεῖς, πιθανῶς δὲ καὶ τέσσαρας διαδοχικὰς οἰκοδομικὰς φάσεις καὶ διαρρυθμίσεις. Κατὰ μίαν φάσιν, πιθανῶς τῆς πρωίμου ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, προσετέθη εἰς τὴν πύλην ὀχυρὰ ἐξωτερικὴ αὐλή, διαστάσεων 6.10 × 5.25 μ. (πίν. 60α-β), ἐγένοντο δὲ διαμορφώσεις καὶ προσθῆκαι τοίχων, ἐσωτερικῶς τῆς πύλης (εἰκ. 1 καὶ πίν. 61α). Ἀπεκαλύφθησαν ἐπίσης δύο διαδοχικὰ πλακόστρωτα δάπεδα τῆς αὐλῆς (πίν. 61β) καὶ πλακόστρωτος ὁδός, πλάτους 4.55 μ. κατευθυνομένη ἐκ τῆς πύλης πρὸς τὸν ποταμόν, ἥτις καὶ ἀνεσκάφη ἐπὶ μήκους 4.20 μ. (εἰκ. 1 καὶ πίν. 62α). Εἶναι πολὺ πιθανόν, ὅτι τὴν πύλην αὐτὴν ἢ ἄλλην, κειμένην ὅμως ἐγγύτατα, ἐχρησιμοποίησεν ὁ Σπαρτιάτης στρατηγὸς Βρασίδας κατὰ τὴν ἔξοδόν του ἐκ τῆς Ἀμφιπόλεως διὰ τὴν μετάβασίν του εἰς τὸ ἔναντι καὶ εἰς ἀπόστασιν 4.5 χλμ. μόλις, κείμενον Κερδύλιον (πίν. 62β), κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀναγνωριστικῆς προελάσεως τοῦ Κλέωνος καὶ ὅτι δι' αὐτῆς ἐπανῆλθε καὶ πάλιν εἰς τὴν πόλιν ὀλίγον πρὸ τῆς μάχης[3].

Τὰ ἑκατέρωθεν τῆς πύλης ἀποκαλυφθέντα τμήματα τοῦ τείχους, παρουσιάζουν δύο οἰκοδομικὰς φάσεις, κλασσικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν χρόνων (εἰκ. 2 καὶ πίν. 63α), εἰς τὰ καλύτερον δὲ σῳζόμενα σημεῖα, διατηρεῖται μέχρις ὕψους 4.48 μ. (πίν. 63α). Τόσον ἐξωτερικῶς, ὅσον καὶ ἐσωτερικῶς αὐτοῦ, ἀπεκαλύφθησαν θεμέλια καὶ τοῖχοι οἰκοδομῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ πλέον ἀξιόλογος, παράλληλος πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ τείχους καὶ εἰς ἀπόστασιν 6.30 μ. ἀπ' αὐτῆς, ἔχει πλάτος 0.50 μ., διατηρεῖται εἰς ὕψος 3.40 μ. καὶ ἀπεκαλύφθη ἐπὶ μήκους 6.70 μ. (πίν. 63β). Ὁ τοῖχος αὐτὸς εἶναι οἰκοδομημένος εἰς τὸ κατώτερον τμῆμα του, ἤτοι μέχρις ὕψους 1.80 μ., δι' ἀκανονίστου σχήματος λίθων, ἐπιμελῶς ἁρμολογημένων, ἄνωθεν δὲ τούτων δι' ὀρθογωνίων λιθοπλίνθων πωρολίθου.

1. W. Leake, Travels in Northern Greece, III, 191.

2. Kromayer, ἔ.ἀ. Gomme, ἔ.ἀ. 649 καὶ 654. Oscar Broneer, The Lion Monument at Amphipolis, 14, 16. W. K. Pritchett, Studies in Ancient Greek Topography, 38.

3. Θουκ. V. 6,3 καὶ V. 8,1.

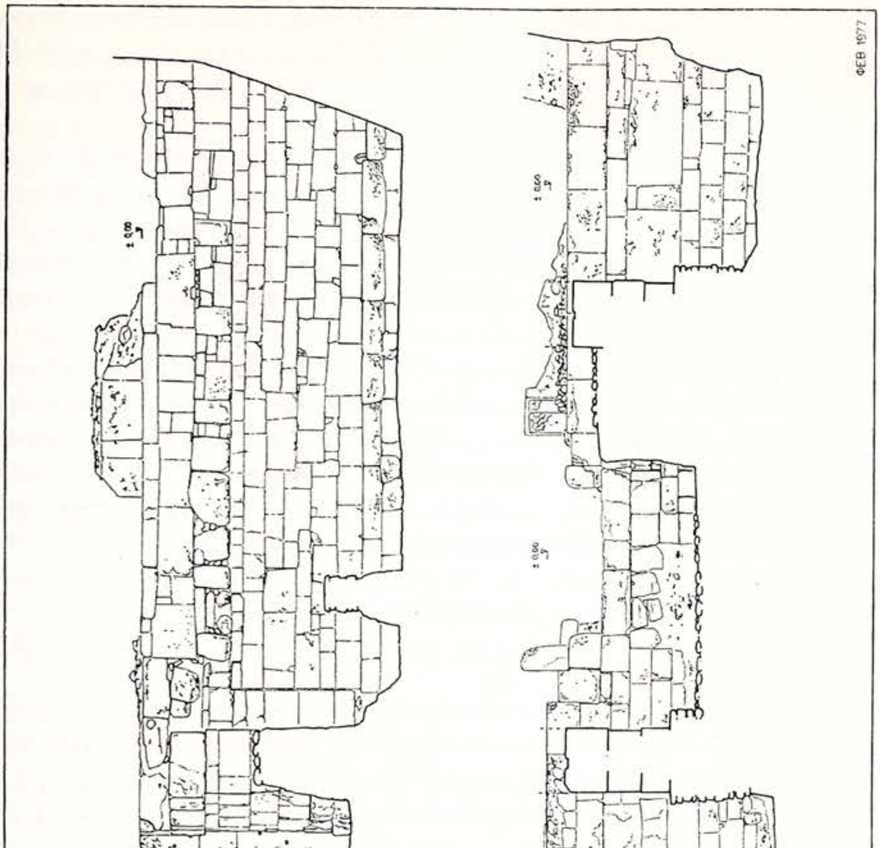

Εἰκ. 2. Ἄνω ἐσωτερική, κάτω ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ τείχους παρὰ τὴν νέαν πύλην.

Ἐξωτερικῶς τοῦ τείχους, ἀνατολικῶς δὲ τῆς πύλης, ἀπεκαλύφθησαν θεμέλια ἑτέρας οἰκοδομῆς, ὕψους ἕως 0.75 μ., τὰ ὁποῖα εὑρίσκονται εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον μὲ τὴν κρηπῖδα τοῦ τείχους. Τὸ νότιον μάλιστα ἄκρον θεμελίου τοίχου της, διακόπτεται ὑπὸ τοῦ τείχους (πίν. 64α).

Ἐν τέλει εἰς τὸ δυτικὸν τμῆμα τοῦ τομέως αὐτοῦ, διεπιστώθη κατὰ τὰς δύο τελευταίας ἡμέρας τῶν ἐρευνῶν, μέγα συγκρότημα ἀγωγῶν ἀποχετεύσεως, διαφόρου μορφῆς τῶν ἤδη γνωστῶν συγκροτημάτων τοῦ βορείου τείχους, κείμενον ἐγγὺς πύργου(;). Τοῦτο ἀποκαλυφθὲν ἐν μέρει μόνον, ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς πεσσούς, τομῆς τραπεζίου, ἀνισομεγέθεις καὶ ἀπὸ τέσσαρας ὀχετούς, ὁλικοῦ μήκους 7.40 μ. ἐξωτερικῶς καὶ 8.30 μ. ἐσωτερικῶς (πίν. 64β, 65α).

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ τομέως αὐτοῦ, ἐκτὸς τῶν περισυλλεγέντων ὀστράκων καὶ ἀποτμημάτων ἀγγείων (μελαμβαφῶν, ἐρυθροβαφῶν, ἐρυθρομόρφων καὶ ἐχόντων γραμμικὴν διακόσμησιν), κλασσικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν χρόνων, νομισμάτων, ἀποτμημάτων εἰδωλίων καὶ λύχνων, ἀνευρέθησαν τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ γυμνοῦ ἀγάλματος παιδός (πίν. 65β), ὡς καὶ βάσις ἐπιτυμβίου μνημείου, ὀψίμων ἑλληνιστικῶν χρόνων, φέρουσα τὴν ἐπιγραφήν:

Σωσαρίστη
Νικίου χαῖρε

5. Μικρᾶς ἐκτάσεως ἐργασίαι, κυρίως καθαρισμοῦ, ἐγένοντο καὶ εἰς τὸν βορειότερον τομέα τοῦ τείχους, τὸν κύριον τομέα τῶν ἀνασκαφῶν τῶν τελευταίων ἐτῶν, ΝΑ τοῦ ἀνατολικοῦ συγκροτήματος τῶν ἀγωγῶν ἀποχετεύσεως[1], ἔνθα κατὰ τὸ 1975 εἶχον διαπιστωθῆ τοῖχοι οἰκοδομῶν καὶ εἶχον περισυλλεγῆ διάφορα εὑρήματα. Κατὰ τὰς ἐργασίας τοῦ ἔτους αὐτοῦ ἀπεκαλύφθη γωνία οἰκίας (πίν. 66α) καὶ περισυνελέγησαν ἐνδιαφέροντα ὄστρακα ἀγγείων.

Ἀκόμη νοτιώτερον τῆς οἰκοδομῆς αὐτῆς, κατὰ τὴν διάνοιξιν τάφρου διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ τοῦ χώρου τῶν ἀνασκαφῶν, ἀπεκαλύφθησαν εὐτελῆ θεμέλια οἰκίσκου(;), τοῦ ὁποίου τὸ δάπεδον ἐκαλύπτετο ὑπὸ μεγάλου ἀριθμοῦ ἀποτμημάτων κεράμων στέγης (πίν. 66β).

6. Ὁ εἰς τὴν θέσιν «Καστὰς» ΒΑ τῆς πόλεως ὑπερμεγέθης τύμβος ὑπῆρξε καὶ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἀντικείμενον ἐντατικῆς ἐρεύνης, ἰδιαιτέρως δὲ κατὰ τὴν ΒΑ, Α καὶ ΝΑ πλευρὰν αὐτοῦ, ἀποκομισθέντων τῶν χωμάτων τῆς ἐπιχώσεως ἔξω τῆς περιφερείας τοῦ τύμβου. Κατὰ τὰς ἐρεύνας τοῦ ἔτους τούτου ἀνευρέθησαν ἓξ εἰσέτι κιβωτιόσχημοι τάφοι — ὁ εἷς κατεστραμμένος κατὰ τὸ ἥμισυ καὶ κενὸς — ἀνήκοντες εἰς τοὺς ὑστεροαρχαϊκοὺς χρόνους.

Τάφος XX. Ἀπεκαλύφθη εἰς τὸν ἀνατολικὸν τομέα τοῦ τύμβου, εἰς ἀπόστασιν 7.80 μ. δυτικῶς τοῦ τάφου XXII καὶ εἰς βάθος ±3.90 μ. ἀπὸ τὴν

1. Ἔργον 1975, παρένθ. πίν. Β', Χ 12, 13-Ψ 5,6.

ἐπιφάνειαν. Ἦτο κιβωτιόσχημος, ἐκτισμένος ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους δι' ἓξ σχιστολιθικῶν πλακῶν, ἐκαλύπτετο δὲ δι' ὁμοίων πλακῶν καὶ ἀργῶν λίθων εἰς τὰ κενά (πίν. 67α). Ὁ τάφος εἶχε κατεύθυνσιν ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ καὶ αἱ ἐσωτερικαὶ διαστάσεις του ἦσαν 1.02 × 0.275 × 0.50 μ. Ὁ σκελετός, ὁ ὁποῖος ἐναπετέθη μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς ΒΑ, ἀνῆκεν εἰς παῖδα, εἶχεν ὕψος 0.85 μ. Ἐντὸς τοῦ τάφου ἀνευρέθησαν δέκα γυναικεῖαι προτομαί, ἀνήκουσαι εἰς δύο τύπους, ὡς καὶ δύο μικραί, τοξόσχημοι πόρπαι ἐκ χαλκοῦ. Ἐκ τῶν προτομῶν αἱ ἓξ ἦσαν τοποθετημέναι κατὰ μῆκος τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς τοῦ τάφου καὶ αἱ τέσσαρες κατὰ μῆκος τῆς δεξιᾶς (πίν. 67β).

Τάφος XXI. Ἀνευρέθη εἰς τὸν ἀνατολικὸν τομέα καὶ εἰς βάθος ±3.90 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ τύμβου. Ἦτο κιβωτιόσχημος, ἐκτισμένος ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ, ἐρυθροῦ χρώματος, ἐδάφους δι' ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν (πάχους ±0.08 μ.) καὶ ἀργῶν λίθων, ἐκαλύπτετο δὲ δι' ὁμοίων πλακῶν (πίν. 68α). Εἶχε κατεύθυνσιν ἀπὸ Α πρὸς Δ, αἱ δὲ ἐσωτερικαὶ διαστάσεις του ἦσαν 0.76 × 0.46 × 0.30 μ. Ἀνῆκεν ὁμοίως εἰς παῖδα. Εἰς τὸ ἐσωτερικόν του, τὸ ὁποῖον εἶχε πληρωθῆ ὑπὸ καταπεσόντων τεμαχίων σχιστολίθου καὶ συμπαγοῦς χώματος, εὑρέθησαν ἐλάχιστα ὀστᾶ, συγκεντρωμένα εἰς τὴν δυτικὴν πλευράν. Οὐδὲν κτέρισμα ὑπῆρχε.

Τάφος XXII. Ἀπεκαλύφθη εἰς τὸν ἀνατολικὸν τομέα, εἰς ἀπόστασιν 15 μ. ἀπὸ τὴν περιφέρειαν τοῦ τύμβου, εἰς βάθος 3.25 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειαν καὶ ἀπεῖχε 7.80 μ. ἀπὸ τοῦ τάφου XX, πρὸς Α (πίν. 68β). Ἦτο κιβωτιόσχημος, ἐκτισμένος ἐπὶ τοῦ σκληροῦ φυσικοῦ ἐδάφους διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν καὶ ἀργῶν λίθων, ἐκαλύπτετο δὲ ὑπὸ δύο μεγάλων πλακῶν (διαστ. 1.78 × 1.08 καὶ 0.94 × 0.50 μ.), αἱ ὁποῖαι εἶχον θραυσθῆ εἰς πολλὰ τεμάχια. Ἐσωτερικαὶ διαστάσεις τάφου: 1.83 × 0.53 × 0.30 μ. Τὸ δάπεδόν του ἔφερε στρῶσιν σχιστολιθικῶν πλακῶν, πάχους 0.02 - 0.03 μ., αἱ ὁποῖαι εἶχον ὑποχωρήσει ἐν μέρει, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν μερικὴν μετακίνησιν καὶ ἀναστάτωσιν τῶν ὀστῶν τοῦ σκελετοῦ, ὁ ὁποῖος ἀνευρέθη ἐν διαλύσει. Ὁ νεκρὸς ἐναπετέθη μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ, ἔχων τὴν κεφαλὴν πρὸς ΒΔ. Ἐντὸς τοῦ τάφου ἀνευρέθησαν: ἐπὶ τοῦ στήθους τρία λεπτότατα χρυσᾶ ἐλάσματα, φέροντα ἐμπαιστὴν διακόσμησιν κοκκίδων εἰς εὐθείας γραμμάς (πίν. 69α), κώθων εἰς τὴν ἄκραν δεξιὰν χεῖρα, ἀποτμήματα σιδηροῦ τοξοειδοῦς ὀβελίσκου παρὰ τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν τοῦ νεκροῦ, ὡς καὶ ἀποτμήματα σιδηρᾶς βελόνης (πίν. 69β).

Τάφος XXIII. Ἀνεσκάφη εἰς τὸν ΝΑ τομέα, εἰς ἀπόστασιν 25 μ. πρὸς Δ τοῦ τάφου XX καὶ εἰς βάθος 7 μ. ἀπὸ τὴν πρανῆ ἐπιφάνειαν τοῦ τύμβου. Ἦτο κιβωτιόσχημος, ἐκτισμένος ἐπὶ τοῦ σκληροῦ φυσικοῦ ἐδάφους διὰ σαθρῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν καὶ ἀργῶν λίθων, καλυπτόμενος ὑπὸ τεσσάρων ὁμοίων πλακῶν καὶ λίθων (πίν. 70α). Ἔχει κατεύθυνσιν ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ,

μὲ ἐλαφρὰν ἀπόκλισιν πρὸς Β, τὴν κεφαλὴν πρὸς ΝΑ καὶ ἐσωτερικὰς διαστάσεις 1.85 × 0.50 × 0.60 μ. 'Ο σκελετὸς εὑρέθη εἰς ἀθλίαν κατάστασιν διαλύσεως καὶ εἶχεν ὕψος ±1.60 μ. 'Επὶ τῆς κάτω γνάθου ἦτο συμπιεσμένον λεπτότατον ἔλασμα χρυσοῦ, τὸ ὁποῖον εἶχε προσλάβει τὸ σχῆμα της. Εἰς τὸ ἄκρον τῆς δεξιᾶς χειρός, κάτω ἀπὸ τὰ ὀστᾶ τῶν δακτύλων, ὑπῆρχε κώθων, φέρων διακόσμησιν γλωσσῶν (πίν. 70α). 'Ανευρέθησαν ἐπίσης χαλκῆ βελόνη παρὰ τὴν δεξιὰν χεῖρα, παρὰ δὲ τὴν ἀριστερὰν ὑαλίνη χάνδρα, φέρουσα διαμπερῆ ὀπήν.

Τάφος XXIV. 'Απεκαλύφθη εἰς τὸν ΝΑ τομέα τοῦ τύμβου, εἰς βάθος 7.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειάν του, περὶ τὰ 12 μ. πρὸς Δ τοῦ τάφου XXIII. Ἦτο κιβωτιόσχημος, ἐκτισμένος διὰ σαθρῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν καὶ ἀργῶν λίθων, ἐκαλύπτετο δὲ ὑπὸ τεσσάρων ὁμοίων πλακῶν καὶ λίθων εἰς τὰ μεταξύ των κενά. 'Εσωτερικαὶ διαστάσεις τάφου: 1.86 × 0.45 × 0.43 μ. 'Ο σκελετός (ὕψους ±1.60 μ.), ἀνήκων προφανῶς εἰς γυναῖκα, εὑρίσκετο εἰς κακὴν κατάστασιν διατηρήσεως, ἡ δὲ κάτω σιαγὼν εἶχεν ἀποκολληθῆ καὶ κυλήσει ἐπὶ τοῦ στήθους. 'Εντὸς τοῦ τάφου ἀνευρέθησαν εἷς κώθων ἐπὶ τῶν δακτύλων τῆς ἄκρας δεξιᾶς χειρὸς καὶ δύο λεπταὶ χαλκαῖ βελόναι ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου (πίν. 70β).

Τάφος XXV. 'Απεκαλύφθη εἰς τὸν ἀνατολικὸν τομέα τοῦ τύμβου, εἰς βάθος 1.90 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειάν του, εἰς θέσιν ὅπου ἐκτείνεται μέγα στρῶμα καύσεως. 'Ο τάφος, κατεστραμμένος κατὰ μέγα μέρος καὶ κενός, ἦτο κιβωτιόσχημος καὶ εἶχε κατεύθυνσιν ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ. 'Εκ τοῦ τάφου διετηρήθησαν δύο καθέτως τοποθετημέναι σχιστολιθικαὶ πλάκες, ἀνήκουσαι εἰς τὰς πλευράς του καὶ μέρος τῆς στρώσεως τοῦ πυθμένος, ἀποτελουμένης ἐκ στρωτῆρος - κεράμου, λακωνικοῦ τύπου καὶ τριῶν λευκῶν ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν (εἰκ. 3,II πίν. 71α). Διαστάσεις: μέγιστον μῆκος 1.10 μ., πλάτος 0.83 μ., ὕψος ±0.47 μ.

Εἰς ἀπόστασιν 2.55 μ. ΒΑ τοῦ τάφου καὶ εἰς βάθος 2.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ τύμβου, εὑρέθη στρῶσις λιθοπλίνθων καὶ λίθων ἀργῶν ἢ λογάδων, μὴ ἀποκαλυφθεῖσα πλήρως, διαστάσεων 3.40 μ. × 2.10 μ., ἡ ὁποία χωρεῖ πρὸς τὸ κέντρον τοῦ τύμβου, εὑρισκομένη ἐπὶ τοῦ ἰδίου μὲ τὸν τάφον στρώματος καύσεως (εἰκ. 3, II). 'Η στρῶσις εὑρίσκεται 10 περίπου μ. πρὸς Δ τοῦ τάφου XXIII.

Εἰς ἀπόστασιν 3.50 μ. ἀπὸ τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς στρώσεως τῶν λίθων, 1 μ. ἀπὸ τοῦ βορείου ἄκρου τοῦ τάφου XXV καὶ 10 μ. νοτίως τοῦ τάφου XX, ἀπεκαλύφθη γωνία τοίχου, οἰκοδομημένου μὲ ἀργοὺς λίθους καὶ λιθοπλίνθους, τοῦ ὁποίου τὸ θεμέλιον εὑρίσκεται 2.80 - 3 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ τύμβου (εἰκ. 3, II, πίν. 71β). 'Η νοτία πλευρὰ τοῦ τοίχου, διατηρεῖται ἐπὶ μήκους 0.26 μ. καὶ εἰς ὕψος 0.80 μ., ἐνῷ ἡ δυτικὴ ἀπεκαλύφθη ἐπὶ μήκους 1.25 μ., ἔχει δὲ ὕψος 1.50 μ. 'Ο προορισμὸς τῆς κατασκευῆς αὐτῆς παραμένει ἄδηλος.

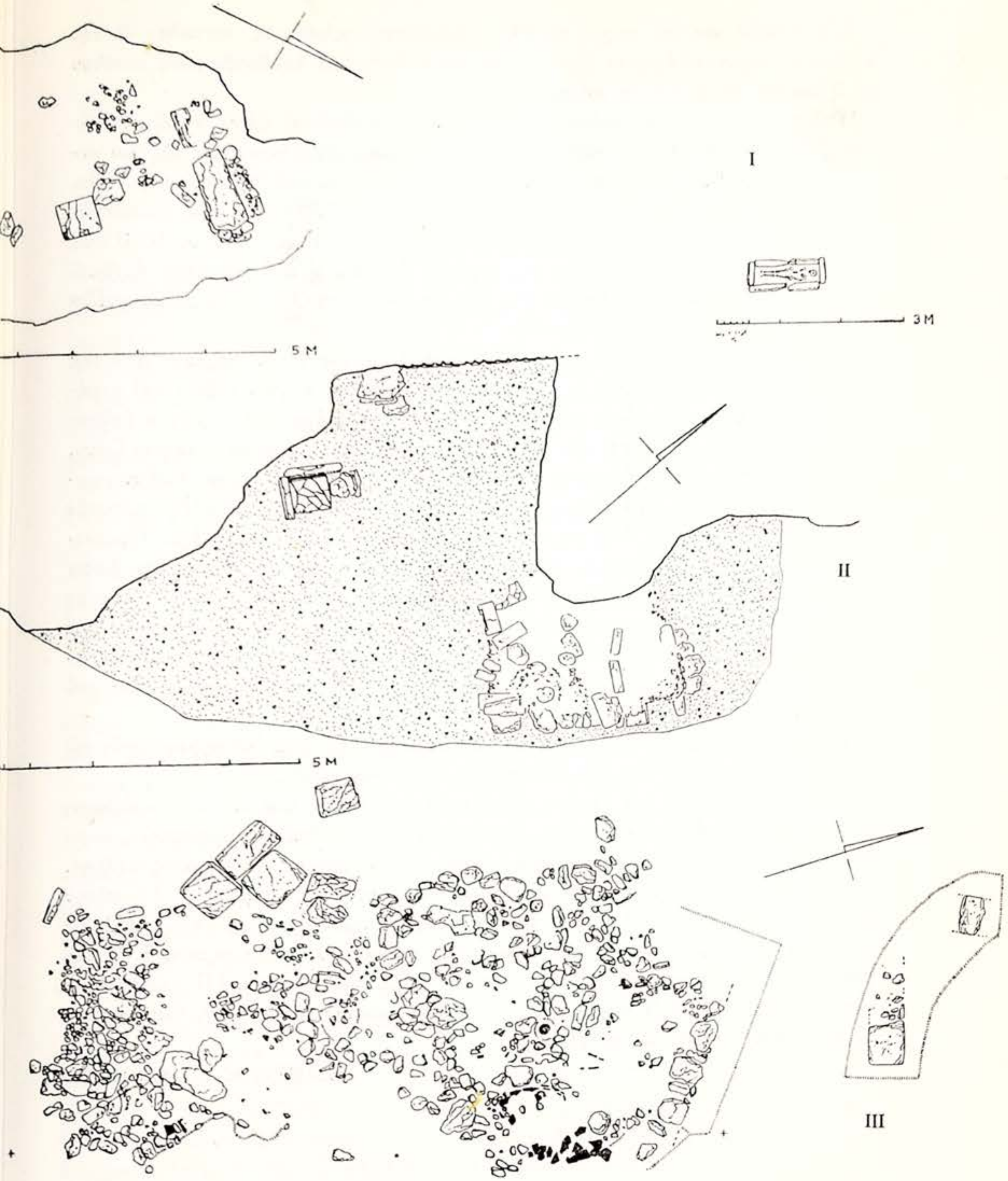

Εἰκ. 3. Τύμβος «Καστάς». Στρώσεις λίθων, στρῶμα καύσεως, τάφοι.

Εἰς τὸ θεμέλιον τοῦ τοίχου εὑρέθη μελαμβαφὴς κάνθαρος, κάτωθεν δὲ τῆς στρώσεως περισυνελέγησαν δύο συνανήκοντα ὄστρακα ἐρυθροβαφοῦς κυαθίου μὲ ἐμπαιστὴν διακόσμησιν ἀνθεμίου.

'Υπὸ τὸν τοῖχον, τὴν στρῶσιν καὶ τὸν τάφον, ἁπλοῦται μέγα στρῶμα καύσεως, ἐπικλινὲς πρὸς Ν, ἀποτελούμενον ἐκ τέφρας, ἀνθράκων καὶ ὀλίγων κεράμων, πάχους 0.02 μ., διαπιστωθὲν ἐπὶ μήκους 12 μ. καὶ πλάτους 6 μ. (εἰκ. 3, II). Κάτωθεν τοῦ στρώματος αὐτοῦ καὶ εἰς βάθος 0.30 - 0.45 μ., διεπιστώθη καὶ δεύτερον, μικροτέρας ἐκτάσεως, στρῶμα καύσεως, πάχους 0.10 ἕως 0.17 μ., ἀποτελούμενον ὁμοίως ἐκ τέφρας, ἀνθράκων καὶ μεγάλου ἀριθμοῦ θραυσμάτων κεράμων. 'Η ἔρευνα εἰς τὴν ὡς ἄνω θέσιν, ἡ ὁποία παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, θὰ συνεχισθῇ.

'Εν τέλει εἰς τὸ ΒΑ τμῆμα τοῦ τύμβου καὶ εἰς βάθος 10 μ. περίπου ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας του, ἀπεκαλύφθη ἐν μέρει μεγάλη στρῶσις ἀργῶν λίθων καὶ κεράμων, ἥτις καλύπτει στρῶμα μέλανος χρώματος, περιέχοντος τεμάχια ἀνθράκων. Μεταξὺ τῶν λίθων καὶ τῶν κεράμων διακρίνονται ὀστᾶ καὶ σιαγὼν ζῴου, περισυνελέγησαν δὲ καὶ ὄστρακα χονδροειδῶν ἀγγείων. Δὲν εἶναι εἰσέτι γνωστὸν τὸ μέγεθος τῆς στρώσεως, ὁριζομένης κατὰ τὴν βορείαν αὐτῆς πλευρὰν ὑπὸ τοιχαρίου, πλάτους 0.50 μ., ἀποκαλυφθέντος ἐπὶ μήκους 2.25 μ. Πρόκειται πιθανῶς περὶ σημαντικῆς ταφικῆς κατασκευῆς, ἀποτελούσης τὴν βάσιν μικροῦ τύμβου. 'Η στρῶσις ἔχει ἀποκαλυφθῆ ἐπὶ μήκους 10.20 μ. καὶ πλάτους 7.60 μ., χωρὶς νὰ διαπιστωθῇ εἰσέτι τὸ ἄκρον της πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τύμβου (εἰκ. 3, III, πίν. 72α). Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς τομῆς, ἀπεκαλύφθησαν πέντε ὀρθογώνιοι λιθόπλινθοι πωρολίθου, ἀτάκτως ἐρριμμένοι ἐπὶ τοῦ ἐδάφους.

'Η ἔρευνα εἰς τὰς ὡς ἄνω δύο θέσεις ἀνεστάλη, λόγῳ τοῦ ἐνσκήψαντος ἐν τῷ μεταξὺ χειμῶνος καὶ τῶν δυσμενεστάτων καιρικῶν συνθηκῶν.

'Εκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ τύμβου περισυνελέγησαν ὄστρακα ἰωνικῶν κυλίκων, μελαμβαφῶν καὶ ἀβαφῶν ἀγγείων, ἀποτμήματα ὀξυπυθμένων ἀμφορέων, μαρμαρίνων ἰγδίων, πηλίνων γυναικείων προτομῶν, ἀπότμημα ἐπιστέψεως στήλης, διασῳζούσης ἴχνη κυανοῦ χρώματος, ὡς καὶ λατύπαι μαρμάρου. Τὸ πλέον ὅμως ἀξιόλογον εὕρημα ἦτο λίαν ἐνδιαφέρουσα ἑρμαϊκὴ στήλη (πίν. 72β), ὕψους 0.56 μ., τῆς ὁποίας τὸ κάτω μέρος ἀνευρέθη τὸν Φεβρουάριον, ἡ δὲ κεφαλὴ τὸν 'Οκτώβριον, εἰς τὸν ἀνατολικὸν τομέα τοῦ τύμβου. 'Η κόμη φέρει στρόφιον, ἀποδίδεται δὲ σχηματικά, πλὴν δύο μακρῶν πλοκάμων, τῶν ὁποίων τὰ ἄκρα πίπτουν ἐπὶ τοῦ στήθους.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

(Παρένθ. πίν. Β' καὶ πίν. 73 - 81)

Κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1976 συνεχίσθη ἡ ἀνασκαφὴ τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς ἀκροπόλεως τῆς παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Στρυμόνος ἀρχαίας Ἀμφιπόλεως.

Ἡ ἔρευνα κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐστράφη: 1) εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν χωμάτων ἐξωτερικῶς τοῦ νοτίου τοίχου τῆς βασιλικῆς Α καὶ γενικῶς εἰς τὴν διαμόρφωσιν καὶ διευθέτησιν τοῦ χώρου διὰ νὰ κατασκευασθῇ τὸ ξύλινον στέγαστρον τοῦ νοτίου κλίτους αὐτῆς ὡς καὶ εἰς τὴν διευθέτησιν καὶ περίφραξιν τῆς παρακειμένης ρωμαϊκῆς ἐπαύλεως, 2) εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τῶν ὑπὸ τῆς ἐπιχώσεως καὶ ἀγρίας βλαστήσεως καλυπτομένων τειχῶν τῆς ἀκροπόλεως, 3) εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ἐξωνάρθηκος (αἰθρίου) τῆς πρὸ τριετίας ἀνασκαφείσης βασιλικῆς Δ καὶ 4) εἰς τὴν ἐν μέρει ἀνασκαφὴν ἐπισημανθέντος πέμπτου κατὰ σειράν, περικέντρου πιθανῶς, κτηρίου κειμένου παρὰ τὸ ΒΑ ἄκρον τῆς ἀκροπόλεως καὶ πλησίον τῆς βασιλικῆς Β.

1) Β α σ ι λ ι κ ὴ Α : Εἰς τὸ νότιον κλῖτος τῆς μεγάλης βασιλικῆς Α εἶχον ἀποκαλυφθῆ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν αὐτῆς ἐξαίρετοι ψηφιδωταὶ παραστάσεις (πίν. 73α)· διὰ νὰ προστατευθοῦν τὰ ψηφιδωτὰ ταῦτα ἐκαλύφθησαν ἔκτοτε μὲ ἄμμον. Παρὰ ταῦτα ὅμως, ὡς ἦτο ἑπόμενον, τὰ ψηφιδωτὰ ἐφθείροντο ἐκ τῆς ὑγρασίας καὶ τῆς βλαστήσεως. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἀπεφασίσθη ἡ κατασκευὴ ξυλίνου προστατευτικοῦ στεγάστρου ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς Α. Κατ' ἀρχὰς ἀπεμακρύνθησαν τὰ ἐξωτερικῶς τοῦ νοτίου τοίχου τῆς βασιλικῆς Α κείμενα χώματα καὶ διηυθετήθη γενικῶς ὅλος ὁ χῶρος γύρωθεν τοῦ νοτίου κλίτους χάριν τῆς κατασκευῆς ξυλίνου στεγάστρου πρὸς προστασίαν τῶν ἀποκαλυφθέντων ἐκεῖ ψηφιδωτῶν.

Κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν καὶ ἀπομάκρυνσιν τῶν χωμάτων αὐτῶν ἀνευρέθη μαρμάρινος διαχωριστικὸς ἀμφικιονίσκος παραθύρου, ὅστις προφανῶς ἀνῆκεν εἰς δίλοβον ἢ τρίλοβον παράθυρον τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς Α, ἔχων διαστάσεις 0.61 × 0.27 μ καὶ ὕψος 1.21 μ. (εἰκ. 2, πίν. 73β). Παρὰ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ ἀνατολικοῦ ἐγκαρσίου τοίχου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς καὶ ἐπὶ πώρου λίθου διαστάσεων 1.10 × 0.56 μ. διεπιστώθη ὅτι εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφή (εἰκ. 1, πίν. 74α), ἔνθα ἀναγινώσκει τις:

- - -ΣΑΡΟΟΘΕΟΣ
- - -ΒΑΣΤΩ
- - ΑΝΘΥΠΑΤΟΥ
- - - - - ΒΝΙΑΙ Ρ

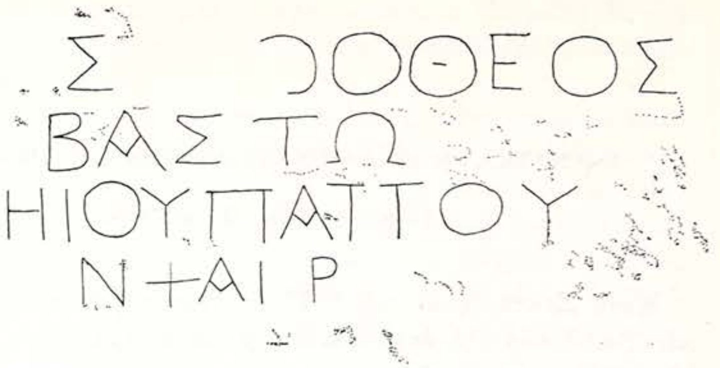

Εἰκ. 1. 'Επιγραφὴ ἐπὶ πώρου λίθου.

'Ανευρέθη ἐπίσης πήλινος ἀγωγὸς βαίνων παραλλήλως καὶ ἐν ἐπαφῇ μὲ τὸν νότιον τοῖχον τῆς βασιλικῆς Α (πίν. 74β), ὁ ὁποῖος περισυνέλεγε τὰ ἐκ τῶν στεγῶν τῆς βασιλικῆς ὄμβρια ὕδατα τῆς νοτίας πλευρᾶς καὶ τὰ ὡδήγει εἰς τὰς παρὰ τὴν ἀνατολικὴν ἀψῖδα τῆς βασιλικῆς παρακειμένας μεγάλας δεξαμενάς, αἵτινες ἀπεκαλύφθησαν πρὸ τριετίας. Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν χωμάτων καὶ τὴν μετὰ μεγάλου κόπου ἀπομάκρυνσιν τριῶν μεγάλων κιόνων, οἱ ὁποῖοι ἔκειντο ἐπὶ τοῦ νοτίου κλίτους, ἤρχισεν ὑπὸ τοῦ ἀρχιτεχνίτου τῆς 'Εταιρείας Χαρ. Σφακιανάκη ἡ κατασκευὴ τοῦ ξυλίνου στεγάστρου τοῦ νοτίου κλίτους, τὸ ὁποῖον καὶ ἐπερατώθη κατὰ τέλειον τρόπον παρὰ τὰς πολλὰς τοπικὰς δυσχερείας λόγῳ τοῦ ἀπομεμακρυσμένου τῆς περιοχῆς καὶ τῆς ἐλλείψεως καταλλήλων ἐργατῶν.

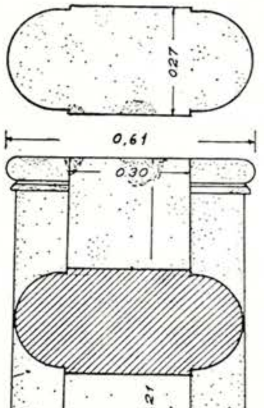

Εἰκ. 2. Σχέδιον τοῦ ἀμφικιονίσκου τοῦ πίν. 73β.

Μετὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ξυλίνου στεγάστρου θὰ ἐπακολουθήσῃ ἡ ἀφαίρεσις τῆς ἄμμου καὶ ἡ στερέωσις τῶν ψηφιδωτῶν παραστάσεων, αἱ ὁποῖαι θὰ εἶναι πλέον ὁραταὶ εἰς τὸν ἐπισκέπτην. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐλπίζεται ὅτι θὰ στεγασθοῦν καὶ τὰ ψηφιδωτὰ τῶν ἄλλων βασιλικῶν Α, Β καὶ Γ.

2) 'Α κ ρ ό π ο λ ι ς : Ὅτε κατὰ τὸ 1975 ἤρχισεν ἡ ἀποκάλυψις τῶν τειχῶν τῆς ἀκροπόλεως, ἀφῃρέθη ἡ ἐπίχωσις καὶ ἡ ἀγρία βλάστησις, ἥτις ἐκάλυπτε τὸ νοτίως τῆς βασιλικῆς Α τμῆμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῶν τειχῶν. 'Η ἀποκάλυψις τῶν τειχῶν τῆς ἀκροπόλεως συνεχίσθη καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τῆς ἐπιχώσεως βορείως τῆς βασιλικῆς Α, ὅτε εἰς ἀπόστασιν 42 μ. ἀπὸ ταύτης

ἀπεκαλύφθη τμῆμα ἐκ τοῦ ἀρχαίου τείχους, μήκους 9 μ., ὡς καὶ ἄλλος ἐγκάρσιος τοῖχος βαίνων πρὸς Δυσμάς, ὅστις ἀνεσκάφη ἐπὶ μήκους 7.40 μ.

Μετὰ τὴν ἀποκάλυψιν τῶν τειχῶν καὶ τὴν ἀνασκαφὴν καὶ ἄλλων ἐπισημανθέντων ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως κτηρίων εἶναι πρόδηλον ὅτι ὁλόκληρος ὁ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Ἀμφιπόλεως ἀρχαιολογικὸς χῶρος θὰ προσλάβῃ ἐπιβλητικὴν ἐμφάνισιν.

3) Αἴθριον βασιλικῆς Δ: Παραλλήλως πρὸς τὴν ἀποκάλυψιν τῶν τειχῶν τῆς ἀκροπόλεως καὶ τὴν κατασκευὴν τοῦ στεγάστρου τοῦ Ν κλίτους τῆς βασιλικῆς Α, ἤρξατο καὶ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ αἰθρίου τῆς παρακειμένης εἰς αὐτὴν βασιλικῆς Δ, ἥτις εἶχεν ἀνασκαφῆ πρότερον μέχρι τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος. Μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος τῆς βασιλικῆς Δ, διεπιστώθη ὅτι οὗτος ἔφερε δύο θύρας, τῶν ὁποίων εὑρέθησαν κατὰ χώραν τὰ μαρμάρινα κατώφλια (πίν. 75α-β καὶ παρένθ. πίν. Β'). Ἡ ἀνασκαφὴ ἐπροχώρησε πρὸς Δυσμὰς τοῦ αἰθρίου καὶ ἀπεκάλυψεν, ὅτι εἰς ἀπόστασιν 4.20 μ. ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος ἔβαινε παραλλήλως πρὸς αὐτὸν μαρμάρινος στυλοβάτης πλάτους 0.68 μ. καὶ μήκους 11.36 μ. Ἐπὶ τούτου εὑρέθησαν κατὰ χώραν 6 μαρμάριναι ἰωνικαὶ βάσεις, ἀπέχουσαι ἀλλήλων 1.87 μ., πλὴν τῶν ἀκραίων αἱ ὁποῖαι εὑρίσκοντο εἰς ἀπόστασιν 2.50 μ., καὶ εἶχον πλάτος 0.43 μ. καὶ ὕψος 0.23 μ. Ὁ στυλοβάτης διεπιστώθη ὅτι ἔτρεχε παραλλήλως πρὸς τὸν ἀνατολικόν, τὸν νότιον, τὸν βόρειον καὶ τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ αἰθρίου καὶ εἰς ἀπόστασιν 4.20 μ. ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἐνῷ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀπεῖχε 3.50 μ.· ἐδημιουργεῖτο οὕτω πέριξ τοῦ αἰθρίου περιστύλιον (στοά), ὡς συμβαίνει καὶ εἰς πολλὰς ἄλλας παλαιοχριστιανικὰς βασιλικάς (Νικοπόλεως Α, Φθιωτίδων Θηβῶν Α καὶ Β, Ἐπιδαύρου, Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως κλπ.)[1]. Τὸ αἴθριον μετρηθὲν μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἐξηκριβώθη ὅτι εἶχε μῆκος μὲν ἀπ' Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς 19.20 μ., πλάτος δὲ ὅσον τὸ τῆς βασιλικῆς, ἤτοι 18.36 μ., δηλ. σχεδὸν τετράγωνον. Ἐπὶ τῶν βάσεων τῶν στοῶν του ἔβαινον ὁλόσωμοι μαρμάρινοι κίονες, ὕψους 2.38 μ. μὲ ἄνω διάμετρον 0.27 μ. καὶ κάτω 0.35 μ., οἱ ὁποῖοι ἐστέφοντο ἀπὸ ἰωνικὸν κιονόκρανον διαστάσεων 0.46 × 0.30 × 0.06 μ. καὶ ἐπίθημα μὲ σταυρόν, διαστάσεων 0.64 × 0.36 × 0.15 μ. Ἐκ τῶν κιόνων τῶν στοῶν εὑρέθησαν ἐντὸς τῶν χωμάτων 2 ἀκέραιοι μετὰ τῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων καὶ τῶν ἐπιθημάτων των (ἐκ τῶν ὁποίων ὁ εἷς ἀνεστηλώθη ἐπὶ τῆς βάσεώς του ὑπὸ τοῦ ἀρχιτεχνίτου Χ. Σφακιανάκη) καὶ τέσσαρες τεθραυσμένοι συναρμολογηθέντες ἐπὶ τόπου (πίν. 76α - β). Πλὴν ὅμως τῶν μεγάλων κιόνων πoὺ ἀνῆκον εἰς τὸν ἰσόγειον στυλοβάτην τῆς στοᾶς τοῦ περιστυλίου τοῦ αἰθρίου, εὑρέθησαν καὶ 5 μικρότεροι κορμοὶ κιόνων, ἀκέραιοι μετὰ τῶν βάσεών των, τοῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου των

1. Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία (1942) Α', 216 κέ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (1952) Α', 94 κέ. (ἰδίᾳ σ. 100, 101).

καὶ τοῦ ἐπιθήματός των, τρία τεμάχια μήκους 0.70 - 0.90 μ. τοῦ ἄνω μέρους τῶν κορμῶν καὶ ἓν τεμάχιον τοῦ κάτω μέρους μήκους 0.58 μ., προσηρμοσμένον διὰ μολύβδου ἐπὶ τῆς βάσεώς του (εἰκ. 3). Εὑρέθησαν δηλ. ἐν συνόλῳ 9 μικρότεροι κίονες οἱ ὁποῖοι εἶχον ὕψος 1.69 μ. μὲ ἄνω διάμετρον 0.21 μ. καὶ κάτω 0.25 μ. Ἡ βάσις των εἶχε πλάτος 0.30 καὶ ὕψος 0.09 μ., τὸ κιονόκρανον 0.33 × 0.06 καὶ τὸ ἐπίθημα 0.36 × 0.18 μ. (πίν. 76α - β). Καὶ τίθεται ἤδη τὸ ἐρώτημα: ποῦ ἀνῆκε τὸ πλῆθος τῶν μικροτέρων αὐτῶν κιόνων; εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ μὲν μεγάλοι κίονες, ὕψους 2.39 μ., ἀνῆκον εἰς τὸν ἰσόγειον στυλοβάτην τοῦ περιστυλίου τοῦ αἰθρίου, ἐνῷ οἱ μικρότεροι, ὕψους 1.67, ἀνῆκον ἀσφαλῶς εἰς τὸν ὄροφον αὐτοῦ. Ἑπομένως ἡ περιβάλλουσα τὸ αἴθριον στοὰ ἦτο διώροφος, ὅπως εἰς τὸ αἴθριον τοῦ κωνσταντινείου ναοῦ τῆς Γεννήσεως ἐν Βηθλεὲμ καὶ τῆς ἐν Θεβέστῃ (Tébessa) τοῦ Ἀλγερίου βασιλικῆς[1].

Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ αἰθρίου καὶ εἰς ἀπόστασιν 6.50 μ. ἀπὸ τοῦ βορείου τοίχου αὐτοῦ ὑπῆρχε θύρα εἰσόδου, ἀνοίγματος 2 μ., μὲ μαρμάρινον κατώφλιον προερχόμενον ἀπὸ ἐπιστύλιον ἀρχαίου ναοῦ. Εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ αἰθρίου καὶ εἰς ἀπόστασιν 7.27 μ. ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου αὐτοῦ ἀνευρέθη εἰς τὴν θέσιν του μαρμάρινον κατώφλιον μεγάλης θύρας εἰσόδου εἰς τὸ αἴθριον, ἀνοίγματος 2.85 μ., ἡ εἰς τὸ ὁποῖον ἄνοδος ἐγίνετο διὰ δύο μαρμαρίνων βαθμίδων πλάτους 0.51 καὶ ὕψους 0.21 μ. (πίν. 77α καὶ παρένθ. πίν. Β΄). Πρὸ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ κατωφλίου ἀπεκαλύφθη διαμέρισμα διαστάσεων 5.80 × 6.27 μ., τὸ δάπεδον τοῦ ὁποίου ἦτο ἐστρωμένον μὲ ψηφιδωτά (πίν. 77α). Ἐπὶ τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ χώρου τούτου ἀπεκαλύφθη καὶ μαρμαρίνη βάσις μήκους 2.82 μ. καὶ πλάτους 0.68 μ., ἥτις ἔφερε κατὰ μῆκος εἰς τὸ μέσον ἐγκοπὴν (αὔλακα) πλάτους 8 ἐκ. καὶ βάθους 5 ἐκ., ἐντὸς τῆς ὁποίας θὰ προσηρμόζοντο μαρμάρινα θωράκια. Εἰς τὰ ἄκρα τῆς μαρμαρίνης αὐτῆς βάσεως ἀνευρέθησαν δύο χονδροὶ πεσσίσκοι μὲ γλυφὰς καὶ μὲ γλυπτὴν ταινίαν ἐκ κληματίδων. Φαίνεται κατὰ ταῦτα πιθανὸν ὅτι ἐκ τοῦ χώρου τούτου θὰ εἰσήρχετο ὁ ἐπίσκοπος εἰς τὸ αἴθριον καὶ ἐξ αὐτοῦ θὰ μετέβαινε διὰ τοῦ κυρίως ναοῦ εἰς τὸ ἱερόν (πίν. 77α).

Παραπλεύρως τοῦ χώρου τούτου καὶ παρὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ αἰθρίου ἀνευρέθη καὶ ἕτερον διαμέρισμα διαστάσεων 5.80 × 6 μ., τὸ ὁποῖον θὰ ἐχρησίμευε πιθανῶς διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν προσκυνητῶν. Εἰσήχετο δέ τις εἰς αὐτὸ ἐκ τοῦ αἰθρίου διὰ θύρας ἀνοίγματος 1.45 μ., εὑρισκομένης εἰς τὸ μέσον τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ διαμερίσματος τούτου.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ αἰθρίου ἀνευρέθησαν μέχρι τοῦδε πολλὰ τεμάχια θωρακίων καὶ διατρήτων μαρμαρίνων πλακῶν, μεγάλοι κέραμοι καὶ ὀπτόπλινθοι (εἰκ. 4) καθὼς καὶ ὡραῖον μικρὸν κορινθιακὸν κιονόκρανον διαστ. 0.40 × 0.40 × 0.24 μ. (πίν. 78α - β) μὲ βαθεῖαν ἀνάγλυφον διακόσμησιν

1. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἔ.ἀ. 105 κέ.

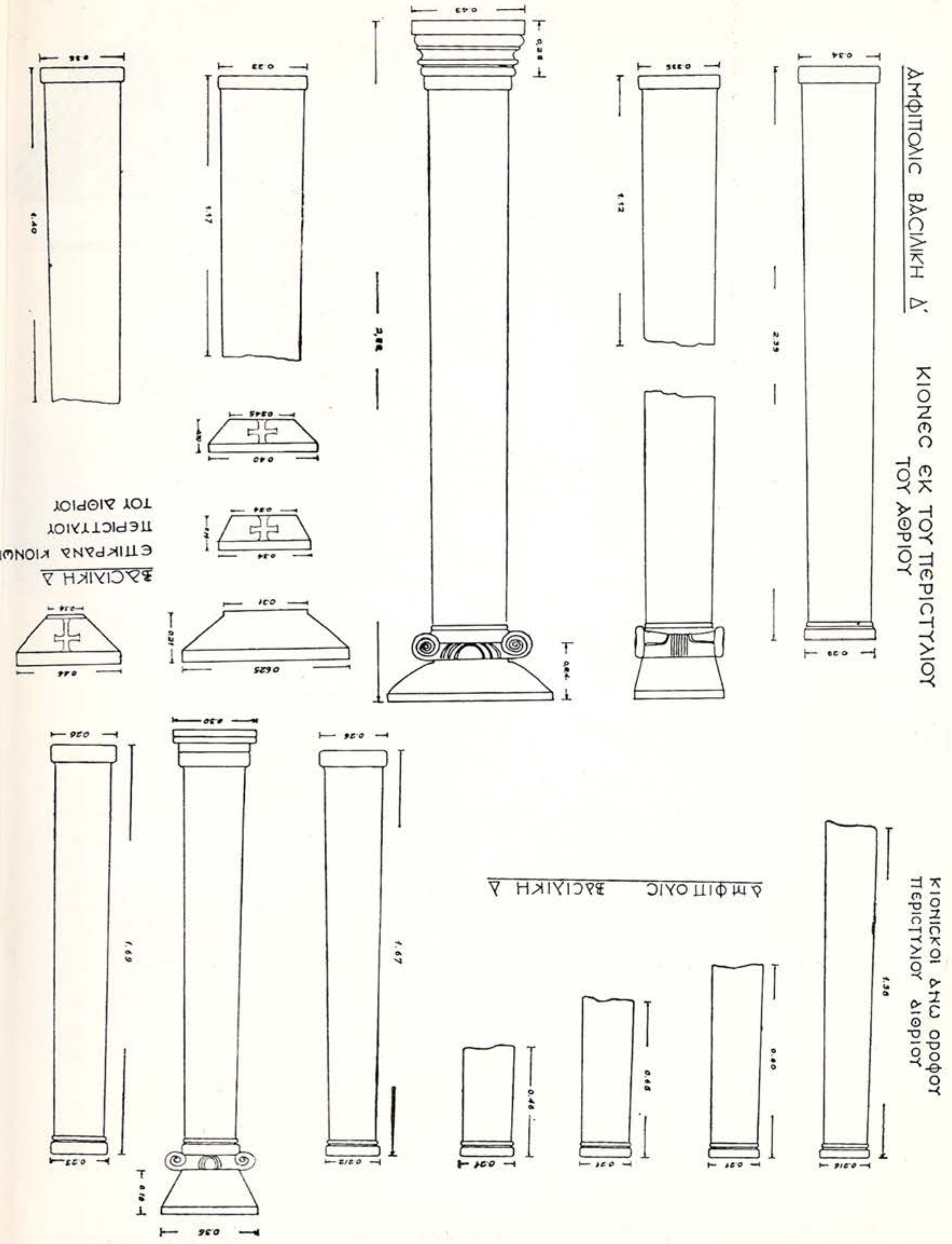

Εἰκ. 3. Κίονες καὶ ἐπίκρανα κιόνων ἐκ τοῦ περιστυλίου τοῦ αἰθρίου καὶ κιονίσκοι τοῦ ἄνω ὀρόφου.

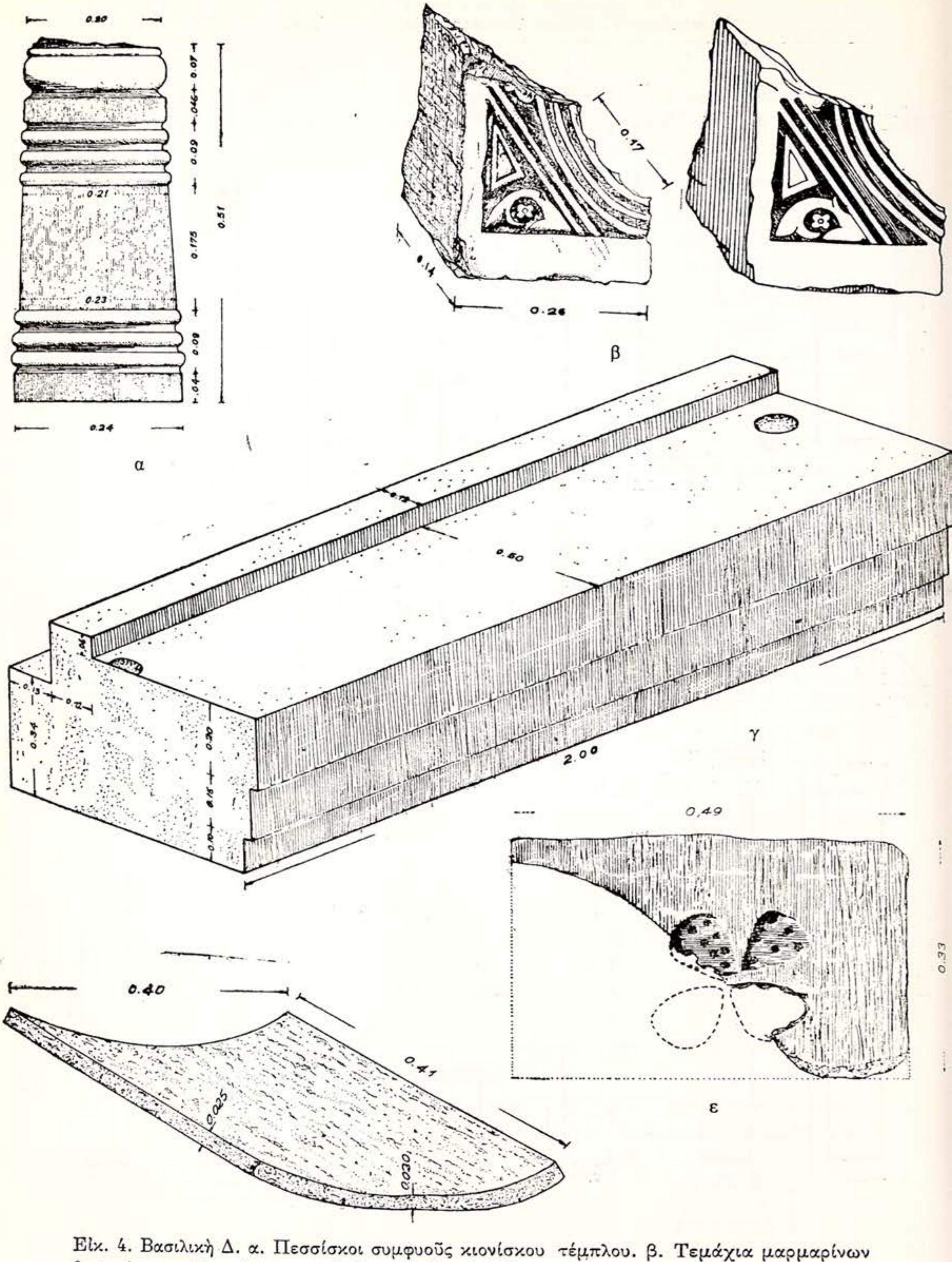

Εἰκ. 4. Βασιλικὴ Δ. α. Πεσσίσκοι συμφυοῦς κιονίσκου τέμπλου. β. Τεμάχια μαρμαρίνων θωρακίων. γ. Μαρμάρινον κατώφλιον εἰσόδου ἐπὶ δυτ. τοίχου αἰθρίου (ἀπὸ ἀρχαῖον ἐπιστύλιον). δ. Κέραμος στρωρὴρ. ε. Μαρμαρίνη πλάξ.

Βασιλική Δ΄ Αμφιπόλεως

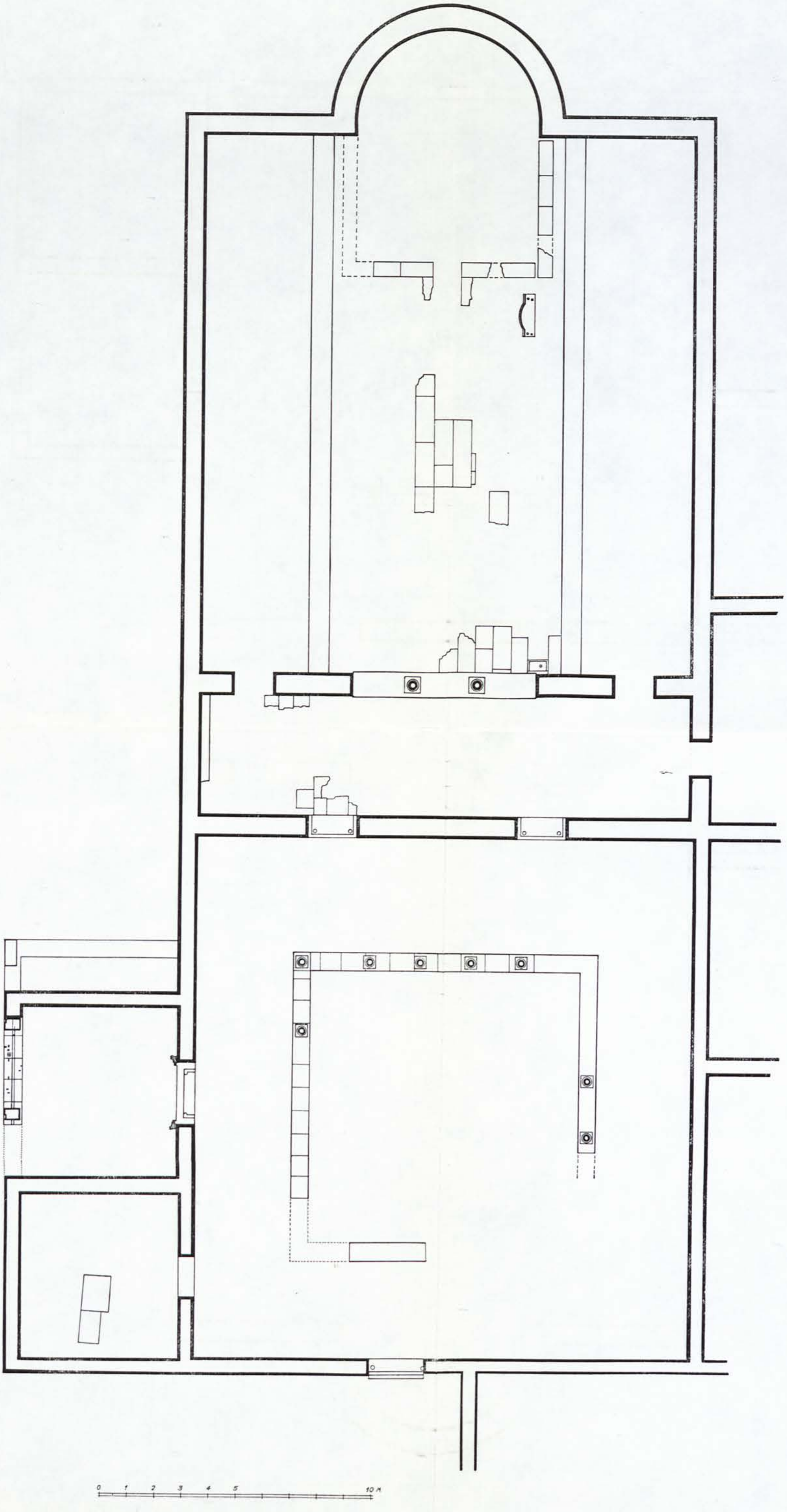

ἐκ φύλλων ἀκάνθης. Εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας του καταλήγουν ἕλικες ἐν εἴδει κεράτων κάτωθεν τῶν ὁποίων διαμορφοῦται μορφὴ κριοῦ. Εἰς τὸ μέσον ὑπάρχει εἰς μὲν τὴν μίαν πλευρὰν φύλλον ἀκάνθης καταλῆγον ἄνω εἰς ἄνθος λωτοῦ,

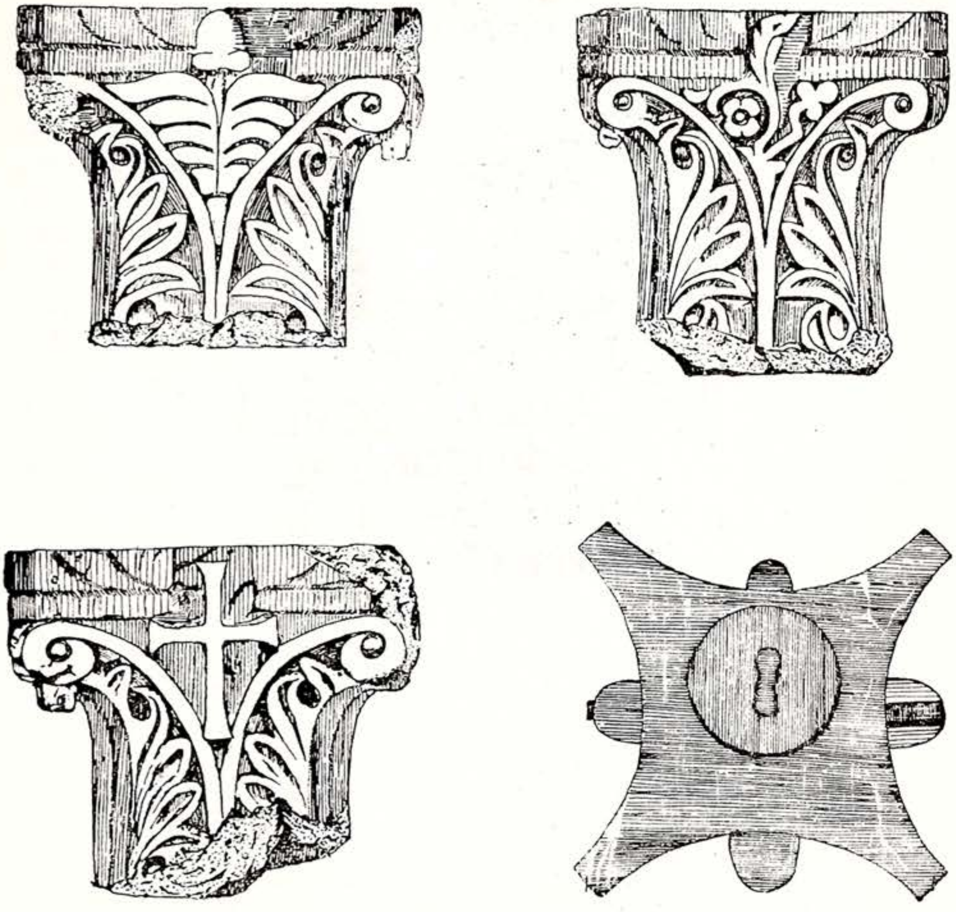

Εἰκ. 5. Σχέδια τοῦ κιονοκράνου τοῦ πίν. 78α-β.

εἰς δὲ τὴν δεξιὰν πλευρὰν ἀνάγλυφος σταυρὸς καὶ εἰς τὴν ἐν συνεχείᾳ πλευρὰν ἀνθέμιον μὲ λωτόν, ἐνῷ εἰς τὴν τετάρτην ὑπάρχουν δύο ρόδακες καὶ ὑπεράνω αὐτῶν φύλλον μετὰ λωτοῦ (εἰκ. 5).

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ αἰθρίου εὑρέθη ἐπίσης καὶ μαρμαρίνη ἀναθηματικὴ ἐνεπίγραφος πλὰξ διαστάσεων $0.23 \times 0.32 \times 0.05$ μ. (εἰκ. 6 καὶ πίν. 77β) ἡ ὁποία, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ σχήματος τῶν γραμμάτων της, ἔφερε παλαιοχριστια

νικὴν ἐπιγραφὴν εἰς 7 σειράς, ἐκ τῶν ὁποίων σώζονται καθαρὰ μόνον τὰ γράμματα τῆς τετάρτης καὶ πέμπτης σειρᾶς, ἔνθα ἀναγινώσκει τις τὰς λέξεις:

— *ΝΙΚΑ*
— *ΤΗΟ*
— *CΑΛΟΝΙΚΕΥC*
— *ΑΜΦΙΠΟΛΕΩC*
— *ΝΟC*
— *ΗC*

Εἰκ. 6. Σχέδιον μαρμαρίνης ἐνεπιγράφου ἀναθηματικῆς πλακὸς ἐκ τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Δ.

4) Κτήριον Ε: Εἰς τὸ ΒΑ ἄκρον τῆς ἀκροπόλεως καὶ παρὰ τὴν βασιλικὴν Β ἐπεσημάνθη ὑπὸ τοῦ ἀνασκάπτοντος καὶ ἄλλο κτήριον, τὸ ὁποῖον πιθανώτατα εἶναι τὸ πέμπτον κατὰ σειρὰν εὑρισκόμενον παλαιοχριστιανικὸν κτίσμα ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς 'Αμφιπόλεως. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ κτηρίου τούτου ἀπεκαλύφθη πρὸς 'Ανατολὰς τμῆμα τοίχου πάχους 0.80 μ. καὶ μήκους 4.95 μ. 'Ο τοῖχος αὐτὸς εἰς τὸ πρὸς Βορρᾶν ἄκρον του στρέφει βαίνων πρὸς Δυσμὰς καὶ εἶναι ἐλαφρῶς καμπύλος· εἰς ἀπόστασιν 15.40 μ. ἀπὸ τῆς συναντήσεως μετὰ τοῦ ὡς ἄνω ἀνατολικοῦ τοίχου ἀνοίγεται θύρα πλάτους 1.60 μ. 'Εν συνεχείᾳ ἐκτείνεται ἄλλος ἐπίσης ἐλαφρῶς καμπύλος τοῖχος, ὅστις ἀνεσκάφη ἐπὶ μήκους 2.20 μ. 'Επὶ τοῦ πρώτου καμπύλου τοίχου καὶ εἰς ἀπόστασιν 12.40 μ. ἀπὸ τῆς συναντήσεως αὐτοῦ μετὰ τοῦ ἀρχικῶς ἀνευρεθέντος ἀνατολικοῦ τοίχου, ἀνευρέθη ἄλλος τοῖχος πάχους 0.70 μ., βαίνων πρὸς Βορρᾶν, ὅστις εἰς μῆκος 5.60 μ. στρέφει πρὸς Δυσμὰς μὲ τὸ αὐτὸ πάχος καὶ εἰς μῆκος 17.40 μ. κάμπτεται πρὸς Νότον (εἰκ. 7, πίν. 79α).

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ὡς ἄνω τμήματος τῶν τοίχων τοῦ νέου αὐτοῦ ἐπισημανθέντος κτηρίου ἀνευρέθησαν:

1. Παρὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀνασκαφέντος ἀνατολικοῦ τοίχου στρῶσις ἐκ λευκῶν μαρμαρίνων πλακῶν.

2. Σωρὸς ἐκ μεγάλων πλίνθων καὶ κεράμων διαστάσεων 0.03×0.25×0.30 μ.

3. Πολλὰ τεμάχια μαρμαρίνων πλακῶν πάχους 0.02 μ. καὶ πλῆθος ζεύξεων, ὡς καὶ τεμάχια ἐγχρώμων ψηφίδων πάχους 2.5 ἑκ. (πίν. 79β, 80α). Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ εὑρέθησαν πλησίον τῶν τοίχων τοῦ κτηρίου, πρᾶγμα ποὺ ὑποδηλοῖ ὅτι οἱ τοῖχοι του ἔφερον εἰς τὰ κάτω τμήματα ὀρθομαρμάρωσιν μετὰ ζεύξεων, ἐνῶ τὰ ἄνω μέρη των θὰ ἔφερον ψηφιδωτὰς παραστάσεις.

4. Μαρμάρινος διαχωριστικὸς ἀμφικιονίσκος παραθύρου (εἰκ. 8, πίν. 80β) ὅμοιος μὲ ἐκείνους τοὺς ὁποίους συναντῶμεν εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικάς.

5. Δύο ἐπίκρανα μὲ κοιλόκυρτον κυμάτιον παραστάδος τοίχου ἐκ φαιοῦ μαρμάρου, διαστ. 0.62 × 1.26 × 0.50 μ. (εἰκ. 9, πίν. 81α).

'Εκ τῶν ἀνωτέρω εὑρεθέντων ἀντικειμένων καὶ ἰδίᾳ ἐκ τοῦ μαρμαρίνου ἀμφικιονίσκου, τῶν μαρμαρίνων ζεύξεων καὶ τῶν ἐγχρώμων τεμαχίων (ἐντοιχίων) ψηφιδωτῶν (πίν. 81β) συνάγεται, ὅτι τὸ νέον κτήριον εἶναι πιθανώτατα παλαιοχριστιανικόν, ὅπερ ἐπειδὴ ἔχει τοὺς πρὸς 'Ανατολὰς τοίχους καμπύλους, ἴσως νὰ ἦτο τετράκογχον. Τοῦτο ὅμως θὰ δείξῃ ἡ ὁλοκληρωτικὴ ἀνασκαφή του.

Τέλος ἀναφέρεται ὅτι κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς βασιλικῆς Δ ἀνευρέθησαν τρία χαλκᾶ νομίσματα τὰ ὁποῖα, μετὰ τὸν καθαρισμόν των ἐταυτίσθησαν ὑπὸ

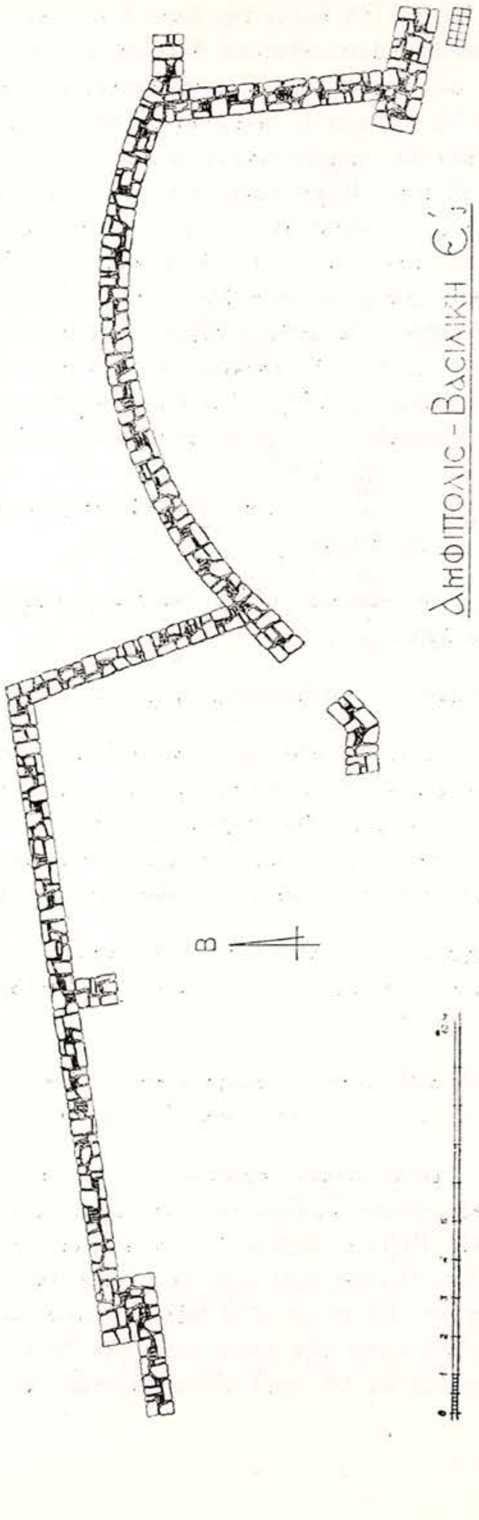

Εἰκ. 7. Βασιλικὴ Ε.

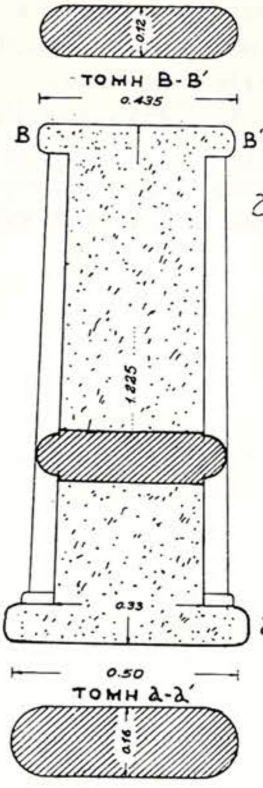

Εἰκ. 8. Σχέδιον τοῦ ἀμφικιονίσκου τοῦ πίν. 81β.

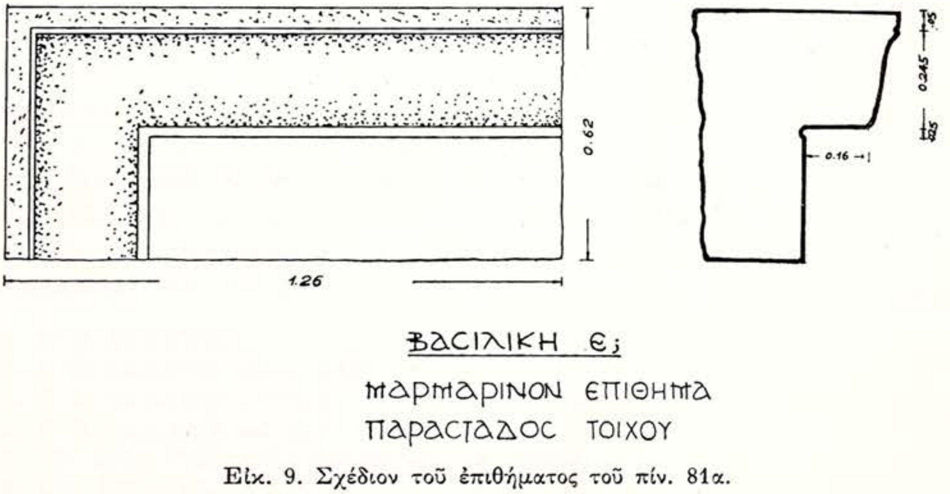

Εἰκ. 9. Σχέδιον τοῦ ἐπιθήματος τοῦ πίν. 81α.

τῆς διευθυντρίας τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς κ. Μ. Καραμεσίνη - Οἰκονομίδου, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ κατετέθησαν, ὡς ἀκολούθως:

1. Κοινοῦ Μακεδόνων, ἐποχῆς Καρακάλλα.

2. Θεσσαλονίκης, ἐποχῆς Αὐγούστου ἕως Γαλλιηνοῦ, πρβ. SNG Cop., ἀριθ. 392.

3. Μικρὰ χαλκῆ ὑποδιαίρεσις Μαρκιανοῦ, πρβ. H. Adelson - G. Kustas, A bronze Hoard of the Period of Zeno I, NNM 148, 62 - 66, ἀριθ. 313 κἑ.

ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ Γ. ΣΤΙΚΑΣ

6. ΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Κατὰ τὸ 1976 συνέχισα τὴ μελέτη τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν μου καὶ τῶν εὑρημάτων μου στὴν Κεντρικὴ καὶ στὴ Δυτικὴ Μακεδονία. Μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἔγιναν κυρίως οἱ ἔρευνές μου στὸ Ἀμμώνιο τῆς Χαλκιδικῆς, στὴν Πέλλα, στὰ Λευκάδια τῆς Ναούσης καὶ στὴ Λευκόπετρα τῆς Βεροίας.

Οὔτε κατὰ τὸ 1976 ὁλοκληρώθηκε μελέτη γιὰ τελικὴ δημοσίευση, ἀλλά, σὲ κυριακάτικα φύλλα τῆς ἐφημερίδας τῆς Θεσσαλονίκης «Ἑλληνικὸς Βορρᾶς», εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας ἐκλαϊκευτικὰ ἄρθρα, ποὺ ὁπωσδήποτε ἐνδιαφέρουν καὶ εἰδικοὺς ἐπιστήμονες. Ἀναφέρονται στὸ Ἀμμώνιον[1], στὴν Πέλλα[2], στὰ Λευκάδια[3] καὶ στὸ Ἱερὸ τῆς Μητρὸς Θεῶν καὶ τὶς ἐπιγραφές του[4].

Ἐξ ἄλλου στὴν Ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ Princeton γιὰ κλασικοὺς τόπους δημοσίευσα ἐκτὸς ἄλλων τὰ ἄρθρα γιὰ τὴν Πέλλα καὶ τὰ Λευκάδια[5]. Ἐπίσης στὸ Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ Νικ. Σφενδόνη τοῦ ἔτους 1977[6] δημοσίευσα μικρὸ ἄρθρο γιὰ ἀπελευθερωτικὲς ἐπιγραφὲς τῆς Μακεδονίας, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τῆς Λευκόπετρας, μὲ τὸν τίτλο «Πολυσήμαντες ἀπελευθερωτικὲς ἐπιγραφές». Τέλος ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Λευκόπετρας στὸ Μουσεῖο τῆς Βεροίας κατὰ τὸ 1976 βγῆκε τὸ κείμενο διαλέξεών μου στὸ Institute for Advanced Study τοῦ Princeton κατὰ τὸν Μάρτιο τοῦ 1977. Τὸ περιεχόμενο τῆς ὁμιλίας αὐτῆς, μὲ προσθῆκες ἢ ἀφαιρέσεις, ἀνακοινώθηκε ἐπίσης στὸ Πρῶτο Τοπικὸ Συμπόσιο στὴν Καβάλα (18 - 20 Ἀπριλίου 1977), στὸ Ἕβδομο Διεθνὲς Συνέδριο Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς (Κωνστάντσα, 9 - 15 Σεπτεμβρίου 1977) καὶ στὸ Τρίτο Διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία (Θεσσαλονίκη, 21 - 25 Σεπτεμβρίου 1977).

Δὲν δημοσιεύονται οἱ διαλέξεις τοῦ Institute for Advanced Study καὶ δὲν θὰ δημοσιευθοῦν ἀτυχῶς οὔτε τὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου τῆς Κωνστάντσας. Ἐλπίζεται ὅμως ὅτι θὰ δημοσιευθοῦν ἀπὸ τὸ Ἰνστιτοῦτο Βαλκανικῶν Σπουδῶν τῆς Θεσσαλονίκης τὰ Πρακτικὰ τοῦ Τοπικοῦ Συμποσίου τῆς Καβάλας καὶ μάλιστα τοῦ Συμποσίου τῆς Θεσσαλονίκης, τοῦ ὁποίου τὰ Πρακτικὰ

1. Ε. Β. 18.7.1976.
2. Ε. Β. 11.4.1976 καὶ 30.5.1976.
3. Ε. Β. 16.5.1976 καὶ 23.5.1976.
4. Ε. Β. 22.4.1976 καὶ 25.12.1976.
5. Ἰδὲ ἄρθρα Pella καὶ Lefkadia καὶ πρβ. Beroia.
6. Σελ. 133 - 160.

δημοσιεύονται μὲ τὸν τίτλο «Ἀρχαία Μακεδονία - Ancient Macedonia». Σ' αὐτὰ τὰ τελευταῖα θὰ παρουσιασθεῖ μιὰ πρώτη, κάπως ἐκτενέστερη, ἔκθεση περιληπτικὴ τοῦ συνόλου τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Λευκόπετρας, ὥστε δὲν θὰ ἤθελα νὰ ἐπαναληφθεῖ ἐδῶ.

Θὰ περιορισθῶ λοιπὸν ἐδῶ νὰ δώσω ἕνα ἀκόμη παράδειγμα ἐπιγραφῆς[1] ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Μητρὸς Θεῶν Αὐτόχθονος:

Ἔτους Ⱶ *ξ⟨σ⟩ τοῦ καὶ βπτ,*
μηνὸς Δείου λ·
Αὐρήλιος Νεικόβουλος
ὁ πρὶν Νεικοβούλου, Βαι-
ροιαῖος, οἰκῶν ἐν Αὐράν-
τῳ χωρίῳ Αὐρηλίου Νεικά-
νορος, χαρίζομε παιδί-
σκην ὀνόματι Εὐβούλην,
ὡς ἐτῶν ιη, γένι Μακεδο-
νικήν, οἰκογενής. ταύτην
χαρίζομε Μητρὶ Θεῶν Αὐτό-
χθονι, ὅπως προσμείνῃ τῷ
κυρίῳ τὸν τῆς ζοῆς χρόνον,
μετὰ δὲ τὴν τελευτὴν εἶναι
Μητρὸς Θεῶν κατὰ τὴν ἀπό-
φασιν τὴν Τερτυλλιανοῦ Ἀ-
κύλα· ἐπιμελουμένου Αἰ-
⟨λ⟩ίου Ἐπιγένους, ἱερωμένης
Αὐρηλίας Σαφφῶς.
Ⱶ *ξτ*

Στὸν πρῶτο στίχο ἔχουμε λανθασμένο τὸν ἀριθμὸ τοῦ σεβαστοῦ ἔτους. Μποροῦμε νὰ κάνουμε τὴν ἀποκατάσταση, ἀλλ' ὄχι μόνον μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἐπαρχιακοῦ ἔτους, ποὺ ἀκολουθεῖ, γιατὶ εἶναι κι αὐτὸ ὕποπτο, ἀφοῦ δὲν συμπίπτει μὲ τὸ ἀκτιακό. Τὴν ἀσφάλεια μᾶς ἐγγυᾶται ἡ μνεία, στοὺς στίχους 17 - 19, Ἐπιμελητοῦ καὶ Ἱερείας. Ὁ Αἴλιος Ἐπιγένης μνημονεύεται σὲ ἄλλη χρονολογημένη ἐπιγραφή (ἔτους σεβαστοῦ 265) καὶ ἡ Αὐρηλία Σαπφὼ ἀναφέρε-

1. Ἄλλη μία δόθηκε στὸ Ἔργον 1976, 53 κέ., εἰκ. 53, πρβ. ΠΑΕ 1975, 80 - 90.

ται δυὸ φορὲς τουλάχιστον σὲ χρονολογημένες ἐπιγραφές (ἔτους σεβαστοῦ 265 καὶ 266).

Ἀκολουθεῖ ὁ μήνας. Ἀπὸ τὶς 33 ἐπιγραφὲς τῆς Λευκόπετρας ποὺ ἀναφέρουν μήνα, δεκαεννέα ἀναφέρουν αὐτὸν τὸ μήνα, τὸν Δῖον. Στὶς 11 περιπτώσεις ἡ μέρα τοῦ μηνὸς εἶναι ἡ ἴδια, ἡ 18η. Αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι ἡ μέρα τοῦ μεγάλου πανηγυριοῦ, ἡ σπουδαιότερη ἀπὸ τὰς *ἐθίμους ἡμέρας*. Ἡ 30ὴ τοῦ μηνὸς ἀναφέρεται τέσσερις φορές, ὅσες καὶ ἡ 20ή. Ὁ Δῖος, ὡς γνωστόν, ἀντιστοιχεῖ περίπου πρὸς τὸν Σεπτέμβριο. Τὸ μήνα Δῖον ἀνταγωνίζεται μόνον ὁ Δαίσιος, ποὺ ἀντιστοιχεῖ περίπου μὲ τὸν Ἀπρίλιο καὶ ἀναφέρεται 5 φορές.

Στοὺς στίχους 3-7 δίνονται μὲ ἀσυνήθη πληρότητα τὰ στοιχεῖα ταυτότητος τοῦ δωρητοῦ, ὁ ὁποῖος βέβαια εἶναι ἤδη Ρωμαῖος πολίτης, ὅπως ὅλοι σχεδὸν οἱ δωρητὲς τῶν ἐπιγραφῶν μας. Εἶναι ἀξιοσημείωτη ἡ συνηθισμένη στοὺς Ἕλληνες παράλειψη τοῦ προωνυμίου, δηλ. τοῦ praenomen καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἡ μνεία τοῦ πατρωνύμου (ὁ πρὶν Νεικοβούλου) καὶ τοῦ δημοτικοῦ (Βεροιαῖος). Ὡς Ἕλλην ὁ δωρητὴς θὰ ἐλέγετο Νεικόβουλος Νεικοβούλου Βεροιαῖος. Προστίθεται ἡ κατοικία *ἐν Αὐράντῳ χωρίῳ*. Τὸ *χωρίον* ἀντιτίθεται πρὸς ἀλλοῦ μνημονευόμενα *κώμην* καὶ *πόλιν* (ὅπως ἡ Βέροια). Τὸ χωρίον ἀνήκει στὸν Αὐρήλιον Νεικάνορα, εἶναι λοιπὸν ἕνα latifundium, ἄγνωστο ἀπ' ἀλλοῦ.

Ὁ Αὐρήλιος Νεικόβουλος ὡς κύριος δούλης χαρίζεται, δηλαδὴ κατ' οὐσίαν ἐλευθερώνει ὑπὸ τύπον δωρεᾶς εἰς τὴν Μητέρα Θεῶν Αὐτόχθονα, παιδίσκην ὀνόματι Εὐβούλην. *Παιδίσκη* εἶναι ἡ λέξη ποὺ ἐναλλάσσεται στὶς ἐπιγραφές μας μὲ τὶς *κοράσι(ο)ν* ἢ *παιδίον*, κατὰ κανόνα, γιὰ δούλη. Ἀλλὰ αὐτὲς οἱ λέξεις δὲν σημαίνουν τίποτε γιὰ τὴν ἡλικία τῶν δούλων. Μία παιδίσκη π.χ. μπορεῖ νὰ εἶναι μητέρα 23 ἢ 25 ἢ 28 ἐτῶν. Στὴν τελευταία περίπτωση εἶναι μητέρα ποὺ ἐλευθερώνεται *σὺν τοῖς τέκνοις*, τὰ ὁποῖα φθάνουν ὡς τέσσερα ἀγόρια καὶ μία κόρη!

Στοὺς στίχ. 9 - 10 παρέχονται ἀκόμη δύο στοιχεῖα: Τὸ γένος καὶ ὁ τρόπος κτήσεως τῆς δούλης. Καὶ τὰ δυὸ ἔχουν μόνον νομικὴ σημασία. Ἡ Εὐβούλη ὑπάγεται στὶς διατάξεις ποὺ ἰσχύουν γιὰ δούλους οἰκογενεῖς, Μακεδόνας τὴν καταγωγήν. Τὸ *γένος* ἐδῶ δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὴν ἐθνικότητα, ἡ ὁποία εἶναι Ἑλληνική. Δὲν εἶναι λοιπὸν οἱ ἐπιγραφές μας στήριγμα τῆς θεωρίας ὅτι ὑπῆρξε ἰδιαίτερο Μακεδονικὸ ἔθνος, ὅπως ἔγραψε ἀρθρογράφος σὲ περιοδικὸ τῶν Σκοπίων ἀπὸ ἀφορμὴ δικά μου σχετικὰ δημοσιεύματα. Τὰ ἔθνη ἡ Ἐπιστήμη δὲν τὰ τοποθετεῖ ὅπου θέλουν οἱ ἐχθροί τους, στὴν περίπτωσή μας οἱ κατακτητὲς Ρωμαῖοι. Οἱ Μακεδόνες ἦταν καὶ ἤθελαν νὰ εἶναι Ἕλληνες.

Περισσότερες ἀπὸ 16 ἐπιγραφὲς μνημονεύουν ὅτι ἡ πράξη τῆς ἀπελευθερώσεως ἔγινε *κατὰ τὴν ἀπόφασιν τὴν Τερτυλλιανοῦ Ἀκύλα*, ὅπως ἐδῶ στοὺς στίχ. 15 - 17. Σὲ πληρέστερες ἐπιγραφὲς προστίθεται: *τοῦ γενομένου κρατίστου ἀνθυπάτου τῆς τῶν Μακεδόνων ἐπαρχίας*. Ἡ πρωιμότερη ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς αὐτὲς εἶναι χρονολογημένη στὸ 244 σεβαστὸ ἔτος, ἡ νεώτερη στὸ 276

σεβαστὸ ἔτος (212 - 244 μ.Χ.). Δὲν εἶναι ἀνθύπατος Μακεδονίας γνωστὸς μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα, ἀλλ' εἶναι ἴσως τὸ ἴδιο πρόσωπο, ποὺ συναντοῦμε στὴ Μ. Ἀσία μὲ ὅλα του τὰ nomina M. Ulpius Tertullianus Aquila. Πρέπει νὰ προστεθεῖ στὸν κατάλογο τῶν ἀνθυπάτων τῆς Μακεδονίας.

Ἐν ὄψει τῆς τελικῆς δημοσιεύσεως τῶν ἐπιγραφῶν δὲν νομίζω σκόπιμο νὰ προσθέσω περισσότερα σ' αὐτὴν τὴν ἔκθεση.

ΦΩΤΙΟΣ ΠΕΤΣΑΣ

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΦΙΛΙΠΠΩΝ

(Παρένθ. πίν. Γ' καὶ πίν. 82 - 92)

Διὰ δεκάτην ἑβδόμην περίοδον συνεχίσθησαν καὶ ἐφέτος αἱ ἀνασκαφαὶ εἰς τὸ συγκρότημα τοῦ 'Οκταγώνου Φιλίππων μὲ κυρίους στόχους: 1) τὴν περαιτέρω ἀποκάλυψιν τῆς νοτίως τοῦ 'Οκταγώνου 'Εμπορικῆς ὁδοῦ καὶ τῆς συμβολῆς αὐτῆς πρὸς ἑτέραν ὁδὸν κατευθυνομένην πρὸς Νότον, 2) τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν βορείως τοῦ αἰθρίου τοῦ ἀρχαιοτέρου τοῦ 'Οκταγώνου ναοῦ καὶ δυτικῶς τῆς τρικλίτου στοᾶς, τῆς φερούσης ἐκ τῆς 'Εγνατίας πρὸς τὸ 'Οκτάγωνον, κτισμάτων καὶ 3) ἐρεύνας ἐντὸς τοῦ ὀκταγώνου ναοῦ πρὸς διαλεύκανσιν: α) τοῦ προορισμοῦ τῶν κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν δύο συνεχομένων κτισμάτων καὶ περιλαμβανομένων ἐντὸς τοῦ ναοῦ καὶ β) τῆς μορφῆς τῆς ὑπὸ τὸ 'Οκτάγωνον ἀρχαιοτέρας ἐκκλησίας.

Συμπαραστάτας εἰς τὸ ἐρευνητικὸν ἔργον μου εἶχον τοὺς κ. Γ. Γούναρην, βοηθὸν τῆς "Εδρας τῆς Βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας, 'Αρ. Μέντζον, βοηθὸν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ τμήματος τοῦ 'Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ τὴν δ. "Ελλην Πελεκανίδου, βοηθόν-ἐρευνήτριαν τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν 'Ερευνῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ αὐτοῦ Πανεπιστημίου. Τὰς ἀνασκαφὰς παρηκολούθησαν ὡς τομεάρχαι ἐκπαιδευόμενοι φοιτηταὶ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου.

1. 'Εμπορικὴ ὁδὸς

'Η σκαφὴ ἤρχισε 4.70 μ. νοτίως τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τῆς νοτίας στοᾶς τοῦ 'Οκταγώνου μὲ κατεύθυνσιν πρὸς Α καὶ εἰς ἀπόστασιν 10.75 μ. ἀνατολικῶς τῆς κλίμακος τῆς φερούσης πρὸς τὴν νοτίαν στοὰν τοῦ ναοῦ.

'Απεκαλύφθη πλήρως τὸ κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ 'Οκταγώνου τμῆμα τῆς 'Εμπορικῆς ὁδοῦ (πίν. 82α), ἥτις βαίνουσα παραλλήλως αὐτοῦ, προεκτείνεται, ὡς διεπιστώθη πέρυσι, μὲ ἐλαφρὰν ΒΑ κάμψιν μέχρι τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῶν τειχῶν τῆς πόλεως, ὁδηγοῦσα εἰς τὴν λεγομένην «πύλην τῆς Νεαπόλεως».

'Η σκαφὴ καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ ἀποκαλυφθέντος τμήματος τῆς ὁδοῦ ἦτο δυσχερὴς ἕνεκα τῆς μεγάλης ἐπιχώσεως, ἥτις συνίσταται ἐκ φερτῶν χωμάτων ὕψους ±1.50 μ. καὶ ἐκ κρημνισμάτων ὕψους περίπου 2 μ. συντεθειμένων ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐξ ἀργῶν λίθων, οὐχὶ πολλῶν πλίνθων καὶ διαλελυμένου κεραμει-

κοῦ κονιάματος. Πολλοὶ ἐκ τῶν μαρμαρολίθων τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ διετηρήθησαν ἀκέραιοι εἰς τὰς θέσεις των. Τινὲς φέρουν ἐντόνους καὶ κανονικὰς βαθύνσεις ἐκ τῆς συχνῆς διελεύσεως ἐκ τοῦ αὐτοῦ σημείου ἁμαξῶν. Ἕτεροι, ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἐκάλυπτον τὸν κατὰ τὸ κέντρον καὶ κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ διήκοντα μεγάλον ἀγωγόν, διεχωρίσθησαν ἐγκαρσίως ὑποχωρήσαντες ἐντὸς τοῦ βάθους τοῦ ὑπονόμου. Ἄλλοι κατεκερματίσθησαν ἐκ τῶν καταπεσόντων ἐπ' αὐτῶν ὀγκωδῶν κρημνισμάτων ἢ μετεβλήθησαν εἰς λατύπην. Ἐπίσης ἐπὶ τῶν μαρμαρολίθων τοῦ καταστρώματος διεπιστώθη ἐγκαρσίως καὶ λοξῶς πως πρὸς τὸ πλάτος τῆς ὁδοῦ καὶ παρὰ τὴν ἀπόληξιν τοῦ καθέτου ἐπὶ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τῆς νοτίας στοᾶς τοῦ Ὀκταγώνου ἀγωγοῦ, λαξευτὴ ἐπὶ τῶν μαρμάρων ἡμικυκλικὴ αὔλαξ (πίν. 82β). Αὕτη κατὰ τὰ πλάγια καὶ καθ' ὅλον τὸ μῆκος φέρει ἀναθυρώσεις πρὸς ὑποδοχὴν ἐπικαλυπτηρίου πλακός. Ἄλλος ἀγωγός, ὅμοιος καὶ παράλληλος πρὸς τὸν πρῶτον, βαίνει ἐκ τοῦ κατὰ Νότον «κρασπέδου» τῆς ὁδοῦ πρὸς Βορρᾶν συναντώμενος μετὰ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου (πίν. 82β). Ὁ προορισμὸς τοῦ δευτέρου τούτου ἀγωγοῦ εἶναι δυσερμήνευτος.

Ἀπὸ πολλοῦ, ὅτε ἀνεφάνη κατὰ μῆκος τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ κτιστὸν ἐξ ἐγγωνίων μεγάλων μαρμάρων πεζούλιον, ἐχαρακτηρίσθη ὡς κράσπεδον ἢ πεζόδρομος (ΠΑΕ 1969, 49 κέ. 1974, 71). Κατὰ τὰς δύο τελευταίας ἀνασκαφικὰς περιόδους καὶ ἰδιαιτέρως κατὰ τὴν ἐφετινὴν ἡ πρόοδος τῆς ἀνασκαφῆς ὡδήγησεν εἰς διαφορετικὰ τῶν προγενεστέρων συμπεράσματα, διότι ἐξηκριβώθη ὁ πραγματικὸς προορισμὸς τοῦ «κρασπέδου» αὐτοῦ. Κατὰ καιροὺς παρετηρήθησαν ἐντὸς τῶν κρημνισμάτων πολλὰ τμήματα τόξων ἐκ πλίνθων, τεμάχια κιόνων, βάσεις ἀκέραιαι ἢ μή, καὶ πολυάριθμοι κεραμίδες, στρωτῆρες καὶ καλυπτῆρες. Ἀπετέλεσε πρόβλημα τότε ἡ παρουσία καὶ ἡ προέλευσις ὅλων αὐτῶν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν ὑλικῶν. Ἡ μόνη ἐπιτρεπτὴ τότε ὑπόθεσις ἦτο ὅτι προήρχοντο ἐκ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ὀκταγώνου ναοῦ, μολονότι ἡ ἀπόστασις μεταξὺ τοῦ σημείου, ἔνθα διεπιστώθησαν τὰ ἀνωτέρω ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ τὰ τόξα καὶ οἱ κέραμοι καὶ τοῦ Ὀκταγώνου ἦτο τοιαύτη ὥστε νὰ μὴ ἱκανοποιῇ ἡ ἀνωτέρω ὑπόθεσις.

Κατὰ τὴν ἐφετινὴν ἔρευναν ἀπεκαλύφθησαν ἐπὶ τοῦ «κρασπέδου» καὶ κατὰ χώραν ἕτεραι δύο βάσεις κιόνων καὶ εἷς τετράγωνος κτιστὸς πεσσὸς διαστάσεων 0.40 × 0.50 μ. Ἐπίσης ἐπὶ τοῦ ΝΑ ἄκρου τοῦ «κρασπέδου» ἀνεφάνησαν ὑπολείμματα παραλληλογράμμου κτιστοῦ πεσσοῦ ἰσομήκους πρὸς τὸ πλάτος τοῦ «κρασπέδου» (πίν. 83α).

Πάντα τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα ὡς καὶ αἱ γενόμεναι παρατηρήσεις πείθουν, ὅτι τὸ ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεώς του ὡς «κράσπεδον» χαρακτηρισθὲν πεζούλιον ἀπετέλει τὸ κρηπίδωμα στοᾶς ἢ ἐξέδρας μήκους 60 μ. περίπου, φερούσης τοξοστοιχίαν ἐπὶ κιόνων καὶ ἀποτελούσης τὸ βόρειον παρόδιον ὅριον οἰκοδομικοῦ τετραγώνου ἐκτεινομένου πρὸς Νότον.

Ἡ τοιαύτη διάταξις τῶν πρὸ τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων ἑκατέρωθεν τῶν κυρίων ὁδικῶν ἀρτηριῶν στοῶν καὶ εἰς ἄλλας ρωμαϊκὰς πόλεις καὶ εἰς Φιλίππους ἦτο συνήθης. Τὴν αὐτὴν ἀρχιτεκτονικὴν διάταξιν συνηντήσαμεν καὶ εἰς τὰς ἐξέδρας - στοὰς πρὸ τῶν θερμῶν καὶ τῶν βοηθητικῶν (ΠΑΕ 1963, 51 κἑ., εἰκ. 2) χώρων τοῦ συγκροτήματος τοῦ Ὀκταγώνου κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς ὁδοῦ Ἐγνατία (ΠΑΕ 1963, 81 κἑ., εἰκ. 56· 1964, 177 κἑ., εἰκ. 164β) ὡς καὶ κατὰ Βορρᾶν εἰς τὸ διαφαινόμενον κάτωθι τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ Καβάλας - Δράμας στοϊκὸν κτήριον (ΠΑΕ 1972, 82 κἑ., πίν. 59β).

Ἐπὶ τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω εὑρέθησαν πολλὰ ἀκέραια ἢ τεθραυσμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Πέντε μονόλιθοι κίονες, μήκους 4.10 μ. καὶ διαφόρων ἄνω καὶ κάτω διαστάσεων κυμαινομένων ἄνω ἀπὸ 0.51 ἕως 0.53 μ. καὶ κάτω ἀπὸ 0.59 ἕως 0.62 μ. ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὴν κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς ὁδοῦ στοάν (πίν. 83β). Οὗτοι ἦσαν κανονικῶς καὶ μετὰ προσοχῆς τεθειμένοι. Αἱ γενόμεναι συγκριτικαὶ μετρήσεις τῶν κατὰ χώραν διατηρηθεισῶν εἰς τὸ κρηπίδωμα βάσεων ἀποκλείουν τὴν χρῆσιν τῶν κιόνων τούτων εἰς τὴν στοάν. Πιθανὸν ἀνήκουν εἰς κτίσμα ἐκ τῶν πρὸς Νότον τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ ἱδρυμένων.

Τὰ περισυλλεγέντα ἐκ τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ νομίσματα εἶναι τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, τοῦ Θεοδοσίου Α', τοῦ Ἀρκαδίου καὶ τοῦ Θεοδοσίου Β'. Ἀργυροῦν νόμισμα τοῦ Θεοφίλου (829 - 842) εὑρέθη εἰς ὕψος 0.20 μ. ἐκ τοῦ λιθοστρώτου, ἐντὸς τῶν χωμάτων, ἅτινα εἶχον καλύψει ἤδη κατὰ τὸ α' ἥμισυ τοῦ 9ου αἰ. τὴν ὁδόν, ἥτις ὅμως ἐξηκολούθει χρησιμοποιουμένη.

Κατὰ τὴν ἀποκάλυψιν πρὸς Ἀνατολὰς τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ καὶ εἰς τὸ ὕψος τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τῆς πρὸς Ν στοᾶς τοῦ Ὀκταγώνου, ἀνεφάνη ἑτέρα ὁδὸς ἔχουσα, ὡς διαφαίνεται ἐκ τῆς θέσεως τῶν μαρμαρολίθων τοῦ ὁδοστρώματος, κατεύθυνσιν ΒΑ (πίν. 85α). Τὸ κατάστρωμα συντίθεται ἐκ μεγάλων μαρμαρολίθων πολυγωνικῶν ἀκανονίστων διατεταγμένων κατὰ τὴν φορὰν τῆς ὁδοῦ. Οὕτω τονίζεται ἡ διαγώνιος αὕτη ἀρτηρία τῆς πόλεως, ἥτις συμβάλλουσα εἰς τὴν Ἐμπορικὴν ὁδόν, φέρει εἰς τὴν ἀνατολικὴν πύλην τῶν τειχῶν. Εὐκταία θὰ ἦτο ἡ ἔρευνα τῆς ὁδοῦ αὐτῆς καὶ δὴ εἰς τὸ σημεῖον ὅπου σχηματίζεται ὁ ὁδικὸς κόμβος ἀφ' ἑνὸς διὰ νὰ καθορισθῇ ἡ σχέσις μεταξὺ τῶν δύο ὁδῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου διὰ νὰ βεβαιωθῇ ἡ πρὸς Νότον κατεύθυνσις τῆς προεκτάσεώς της. Ἡ ἀνωτέρω ἔρευνα θὰ συμβάλῃ ἐν πολλοῖς, μετ' ἄλλων συλλεγέντων στοιχείων, εἰς τὸν πλουτισμὸν τῶν γνώσεών μας περὶ τῆς ρυμοτομικῆς διατάξεως τῆς πόλεως.

2. Τὰ πρὸς Βορρᾶν τοῦ αἰθρίου διαμερίσματα

Εἰς τοὺς βοηθητικοὺς χώρους τοῦ ἀνασκαπτομένου συγκροτήματος, οἱ ὁποῖοι ἐκτείνονται βορείως τοῦ αἰθρίου τοῦ ἀρχαιοτέρου τοῦ Ὀκταγώνου ναοῦ καὶ κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς τρικλίτου στοᾶς τῆς φερούσης ἐκ τῆς ὁδοῦ

Ἐγνατία πρὸς τὸν νάρθηκα τοῦ Ὀκταγώνου, ἡ σκαφὴ συνεχίσθη εἰς τὸν χῶρον Λ (πίν. 84). Οὗτος ὁρίζεται ἀνατολικῶς ὑπὸ τοῦ στενοεπιμήκους δωματίου Ν, ΝΑ ὑπὸ τοῦ κατὰ τὴν γωνίαν χώρου Μ, νοτίως ὑπὸ τοῦ χώρου Κ καὶ δυτικῶς ὑπὸ τῆς μεταξὺ τοῦ ἀνασκαπτομένου τμήματος καὶ τῆς ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς στενῆς παρόδου. Σήμερον ὡς ἔχει ὁ χῶρος Λ, περιοριζόμενος ὑπὸ τῶν διαμερισμάτων Μ καὶ Ο ἔχει ἐμβαδὸν 116 μ.[2] Ἀλλὰ ἐπισταμένη ἔρευνα ὡδήγησεν εἰς τὸ ἀσφαλὲς συμπέρασμα ὅτι καὶ τὰ ἀνωτέρω δύο διαμερίσματα ᾠκοδομήθησαν μεταγενεστέρως. Ὁ χῶρος Λ δηλαδὴ περιελάμβανε ἀρχικῶς, ὡς ἐσημειώθη ἤδη, καὶ τὰ διαμερίσματα Μ, Ο καὶ Κ ἀποτελῶν ἑνιαῖον χῶρον, ὡς ἐλευθέραν ὑπαίθριον αὐλήν, ἔχουσαν ἔξοδον πρὸς τὴν δυτικῶς διερχομένην καὶ διαχωρίζουσαν τὴν Ρωμαϊκὴν ἀγορὰν ἐκ τοῦ συγκροτήματος τοῦ Ὀκταγώνου πάροδον. Ἡ ὕπαρξις κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ βορείου τοίχου κεραμίδων δὲν εἶναι δηλωτικὴ τῆς στεγάσεως τῆς αὐλῆς αὐτῆς. Διότι αἱ κεραμίδες εἶναι λίαν πιθανὸν νὰ προέρχωνται ἐκ τῆς στέγης τοῦ μεταγενεστέρως ἐν τῇ αὐλῇ ταύτῃ δημιουργηθέντος διαμερίσματος Ο. Ὁ ἀκανόνιστος στενομήκης οὗτος χῶρος πλ. 3 μ. καὶ μήκ. 13.50 μ. ἐμφανῶς εἶναι μεταγενεστέρα μετασκευή, διότι ἐνῷ ὁ νότιος τοῖχος εἶναι λίαν ἀμελής, πρόχειρος καὶ ἄνευ πραγματικῆς ὑποθεμελιώσεως, ὁ ἀνατολικὸς καὶ βόρειος τοῖχος του εἶναι λίαν ἐπιμελῶς κατεσκευασμένοι καὶ τεθεμελιωμένοι κανονικῶς εἰς πολὺ βάθος. Ἐκτὸς τούτου καὶ ἡ δομὴ τῶν τελευταίων τούτων τοίχων εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τῶν τοίχων τῆς πρώτης περιόδου (Δ' αἰών), ὅτε καὶ ἡ στάθμη ὅλων τούτων τῶν ἀποθηκευτικῶν χώρων ἦτο ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν στάθμην τοῦ αἰθρίου τοῦ πρώτου ναοῦ καὶ τῶν διαμερισμάτων Ι, Η, Ζ.

Πρὸ τῶν ἀνωτέρω μετασκευῶν ἐκ τοῦ χώρου Λ δύο εἴσοδοι, ἡ μία πλ. 1.35 μ. εἰς τὸν βόρειον τοῖχον καὶ ἡ ἄλλη, πλ. 1.25 μ., κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τοῦ αὐτοῦ τοίχου ἔφερον πρὸς τὰ βορείως τοῦ χώρου διαμερίσματα. Ἐξ αὐτῶν ἠρευνήθησαν τὰ διαμερίσματα Ξ καὶ Ρ.

Ἡ σκαφὴ εἰς τὸν χῶρον Ξ, διαστ. 6.15 × 7.50 μ., ἦτο δυσχερὴς ἕνεκα τῶν ἐπιχώσεων καὶ τῶν πεπιεσμένων χωμάτων, τὰ ὁποῖα ἀπὸ παλαιοτέρας ἀνασκαφὰς τῆς Ρωμαϊκῆς ἀγορᾶς ἀπετίθεντο καὶ παρέμειναν ἐπὶ ἔτη δυστυχῶς εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο. Κατὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν ἀπεκαλύφθη ἡ δυτικὴ παρειὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ μεσοτοιχίαν, ὡς καὶ ἄλλοτε ἐδηλώθη, μὲ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς τρικλίτου στοᾶς τῆς ὁδηγούσης εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ Ὀκταγώνου. Ὁ τοῖχος οὗτος φέρων λεπτὸν ἐπίχρισμα, ἀπὸ ὕψ. 0.26 μ. ἐκ τοῦ δαπέδου εἰσέχει κατὰ 0.06 μ. ἐκ τοῦ ὑπ' αὐτὸν τοίχου, ὅστις ἀνήκει εἰς τὴν πρώτην περίοδον τῶν χριστιανικῶν κτισμάτων (Δ' αἰών). Βορείως τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ δωματίου καὶ εἰς ἀπόστασιν 4.70 μ. ἐξ αὐτῆς ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἀνοίγεται θύρα πλ. 1.28 μ. Ἀχρηστευθέντος μεταγενεστέρως τοῦ ἀρχικοῦ οὐδοῦ αὐτῆς, ὁ ὁποῖος εὑρίσκετο εἰς ὕψος 0.14 μ. ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου, διὰ προσθήκης χώματος ὕψ. 0.27 μ. καὶ μαρμαρί-

νης πλακός, ὑπερυψώθη ἡ στάθμη τοῦ νέου οὐδοῦ. Εἰς τρίτην φάσιν ηὐξήθη ἔτι περισσότερον ἡ ὑπερύψωσις διὰ προσθήκης ἐλαχίστου χώματος καὶ τεμαχίων πλίνθων, ἐπ' αὐτῶν δὲ δύο μαρμαρίνων πλακῶν ἀνίσων μεταξύ των παραλλήλως τεθειμένων. Κατὰ τὸ μέσον τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει λίαν ἐπιμελῆ δομὴν ἐξ ἀργῶν λίθων κεκαλυμμένων διὰ λεπτοῦ ἐπιχρίσματος, διεπιστώθη θύρα πλ. 1.30 μ., ἥτις μεταγενεστέρως ἐφράχθη προχείρως δι' ἐπαλλήλων στρώσεων ἐξ ἀργῶν λίθων ἄνευ συνεκτικῆς ὕλης.

Εἰς ἀπόστασιν 5.20 μ. βορείως τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ δωματίου, 2.60 μ. δυτικῶς τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ εἰς ὕψ. 0.50 μ. ἐκ τοῦ δαπέδου, ἀνεφάνη στρῶμα πάχ. 0.20 καὶ μήκ. 3.50 μ. ἐκ κεραμίδων προερχομένων ἐκ τῆς στρώσεως τῆς στέγης. Ἕτερον στρῶμα πάχ. 0.10 μ. ὁμοίων κεραμίδων παρετηρήθη παρὰ τὸ πρῶτον εἰς τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ προηγούμενον ὕψος. Καὶ εἰς τὰ δύο αὐτὰ στρώματα διεπιστώθησαν ἴχνη πυρός.

Ἐκ τῶν πρὸς ἀπομάκρυνσιν χωμάτων περισυνελέγησαν μετάλλινος λύχνος ἀκόσμητος μήκ. 0.09 καὶ ὕψ. 0.03 μ., τμῆμα γείσου διαστάσεων 0.80 × 0.68 × 0.20 μ., φέροντος κλιμακωτὴν ταινιωτὴν διακόσμησιν, τμῆμα ἐπικράνου παραστάδος διαστ. 0.48 × 0.38 μ. φέρον κατὰ τὴν κάθετον ἀκμὴν τῆς γωνίας φύλλον ἀκάνθης τῆς ὁποίας τὰ ἡμίφυλλα ἁπλοῦνται ἐπὶ τῶν ἑκατέρωθεν πλευρῶν. (τὸ ἀπότμημα τοῦτο ἀνήκει εἰς τὰ ἐπίκρανα παραστάδων τῶν ὁποίων ἄλλα τμήματα εὑρέθησαν εἰς τάς «αὐλείους πύλας» τῆς τρικλίτου στοᾶς, ἥτις ὁδηγεῖ ἐκ τῆς Ἐγνατίας πρὸς τὸ Ὀκτάγωνον), κιονόκρανον προερχόμενον ἐκ τῆς ἀνωτέρω στοᾶς, τμῆμα κιονίσκου μετὰ συμφυοῦς βάσεως ὕψ. 0.21 μ. καὶ διαμ. 0.10 μ., μικρὸν πήλινον σκυφοειδὲς ἀγγεῖον ὕψ. 0.10 μ., τὸ κάτω τμῆμα κίονος, τμῆμα ἐνεπιγράφου πλακός, διαστ. 0.47 × 0.15 × 0.30 μ. φερούσης κατὰ τὴν ἄνω ἀπόληξιν ἀναθύρωσιν πλ. 0.085 μ. Ἐκ τῶν διατηρηθέντων ὀλίγων γραμμάτων οὐδὲν νόημα ἐξάγεται. Ἐπίσης ἐκ τοῦ χώρου τούτου περισυνελέγησαν νομίσματα Μ. Κωνσταντίνου, Θεοδοσίου Β' (2), Ἰουστινιανοῦ, Ἡρακλείου (follis), Φωκᾶ καὶ Λέοντος ΣΤ'.

Βορείως τοῦ δωματίου Ξ ἀπεκαλύφθη τὸ διαμέρισμα Ρ διαστ. 3.85 × 5.50 μ. Καὶ τούτου ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος ἐπικάθηται ἐν ἐσοχῇ πλ. 0.07 καὶ εἰς ὕψ. 0.24 μ. ἐκ τοῦ δαπέδου, ὡς καὶ οἱ ἀνατολικοὶ τοῖχοι τῶν πρὸς Νότον δωματίων Ν καὶ Ξ, ἐπὶ τοῦ ἀρχαιοτέρου τοίχου τῆς πρώτης περιόδου (Δ' αἰών). Ὁ τοῖχος οὗτος ἀρχόμενος ἐκ τοῦ κατὰ Νότον ἀρχαιοτέρου αἰθρίου ἀπολήγει πρὸς Βορρᾶν εἰς τὴν ὁδὸν Ἐγνατία μεσολαβούσης μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ δωματίου Ρ τοξωτῆς στοᾶς. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ διαμερίσματος, διατηρουμένου ὕψους 0.64 μ., ἐφαπτόμενος τοῦ νοτίου ἀλλὰ μὴ συνδεόμενος ὀργανικῶς μετ' αὐτοῦ, συνίσταται ἐξ ἐπιμελοῦς ἀργολιθοδομῆς μετ' ὀλίγων παρεμβλήτων πλίνθων. Ἡ ὁμοιότης τῆς τοιχοδομίας τῶν τριῶν ἑτέρων τοίχων τοῦ δωματίου καὶ τοῦ δυτικοῦ ὑποβάλλει τὴν σκέψιν ὅτι οὗτος ἐκτίσθη ἐκ τῶν ὑστέρων μὲν ἀλλὰ κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν εἰς τὸ ἀνασκαπτόμενον

πρόσκτισμα. Ὁ βόρειος τοῖχος πλ. 0.74 καὶ διατηρουμένου ὕψ. 0.85 μ. εἰς ἀπόστασιν 1 μ. ἐκ τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ δωματίου καὶ 1.60 μ. ἐκ τῆς ΒΔ, φέρει θύραν πλ. 1.22 μ. ἐκ τῶν ὑστέρων προχείρως φραχθεῖσαν, ἡ ὁποία ἐπέτρεπε τὴν ἐπικοινωνίαν μετὰ τῆς κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν καὶ ἐπὶ τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ ὑπαρχούσης στοᾶς.

Εἰς τὸ δωμάτιον Ρ καὶ ἐντὸς τῶν κρημνισμάτων εὑρέθησαν σύνθετον ἰωνικὸν κιονόκρανον διαστ. 0.50 × 0.61 × 0.27 μ. κεκοσμημένον εἰς τὰς δύο ἀντιστοίχους ὄψεις διὰ σταυροῦ ἔχοντος πεπλατυσμένα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν καὶ διὰ φυτικοῦ διακόσμου ἐκ τριῶν ὁμοθέτων φύλλων, καὶ ἐχίνου μετὰ ἰωνικοῦ κυματίου. Περισυνελέγησαν νομίσματα Διοκλητιανοῦ, Λικινίου, Μ. Κωνσταντίνου, Ἀρκαδίου (2), καὶ εἰκοσανούμιον Ἰουστίνου Β'.

Ἡ κατὰ τὸν δυτικὸν τοῖχον θύρα τοῦ διαμερίσματος Ξ ὁδηγεῖ εἰς τὸν εὐρὺν χῶρον Π διαστ. 9.70 × 6.30 μ. Τούτου ὁ μὲν ἀνατολικὸς τοῖχος ἀποτελεῖ συνέχειαν τοῦ αὐτοῦ τοίχου τοῦ διαμερίσματος Ξ, ἐπικαθήμενος ἐπὶ τοῦ ἀρχαιοτέρου τοίχου τοῦ ἀρχομένου ἐκ τοῦ κατὰ Νότον αἰθρίου, ὁ δὲ νότιος ἐξ ἐπιμελοῦς ἀργολιθοδομῆς, εἶναι σύγχρονος καὶ ὅμοιος πρὸς τὸν αὐτὸν τοῖχον τοῦ δωματίου Ξ. Εἰς τὸν τοῖχον τοῦτον καὶ κατὰ τὸ κέντρον περίπου αὐτοῦ ἀνοίγεται θύρα πλ. 1.30 μ., ἥτις ὡδήγει εἰς τὴν μεγάλην ὑπαίθριον αὐλήν. Καὶ ὁ ἀνασκαφεὶς χῶρος Π, ἀρχικῶς ἑνιαῖος, ἀργότερον διῃρέθη καθέτως εἰς τρία διαμερίσματα. Τοῦτο διαπιστοῦται ἐκ τῶν κακῆς καὶ προχείρου κατασκευῆς διαχωριστικῶν τοίχων, ἐξ ὧν ὁ ἀνατολικὸς συνιστάμενος ἐκ συλλεγέντων λίθων καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν προερχομένων ἐκ τοῦ συγκροτήματος τοῦ Ὀκταγώνου, ἀποκλίνει αἰσθητῶς κατὰ τὸ νότιον τμῆμα αὐτοῦ οὕτως ὥστε τὸ δημιουργούμενον διαμέρισμα εἰς μὲν τὴν βορείαν πλευρὰν μετρεῖ 3 εἰς δὲ τὴν νοτίαν 2.50 μ. Ὁ ἕτερος πρὸς Βορρᾶν μακρὸς τοῖχος εἶναι ἐπίσης πρόχειρος λίαν καὶ σχεδὸν ἄμορφος συντιθέμενος ἐξ ἀργῶν λίθων συγκρατουμένων διὰ χωματόλασπης. Ἡ σκαφὴ ἀπέδειξεν ὅτι τὸ διαμέρισμα Π κατὰ τὴν συνεχῆ χρῆσιν ὑπέστη πολλὰς μετασκευάς, ἴσως ἕνεκα τῶν συχνῶν καταστροφῶν ἐκ πυρκαϊᾶς. Διότι εἰς πολλὰ σημεῖα τοῦ χώρου εἴτε ἐπὶ τοῦ κυρίως δαπέδου εἴτε ὑψηλότερον αὐτοῦ παρετηρήθησαν πολλὰ ἴχνη πυρὸς καὶ στρώματα τέφρας.

Εἰς τὸν χῶρον τοῦτον εὑρέθησαν τμῆμα κίονος ἐμπεπηγμένου εἰς τὸ δάπεδον καὶ εἰς βάθος 0.30 μ. ἀγνώστου χρήσεως καὶ νομίσματα Διοκλητιανοῦ, Θεοδοσίου Β' καὶ Λέοντος ΣΤ'. Τὸ τελευταῖον εἰς ὕψος 0.50 μ. ἐκ τοῦ δαπέδου.

3. Ἔρευναι ἐντὸς τοῦ Ὀκταγώνου

Ὡς ἐλέχθη καὶ ἄλλοτε πολλὰ καὶ ποικίλα προβλήματα δημιουργοῦνται κατὰ τὴν μελέτην τῆς ἀνασκαφῆς. Διὰ νὰ δοθοῦν εἰς τὰ ἀνωτέρω ἐρωτήματα ὑπεύθυνοι ἀπαντήσεις εἶναι ἐπιβεβλημένη ἐπισταμένη ἔρευνα εἰς ἱκανὰ σημεῖα ἐντὸς τοῦ ὀκταγωνικοῦ ναοῦ.

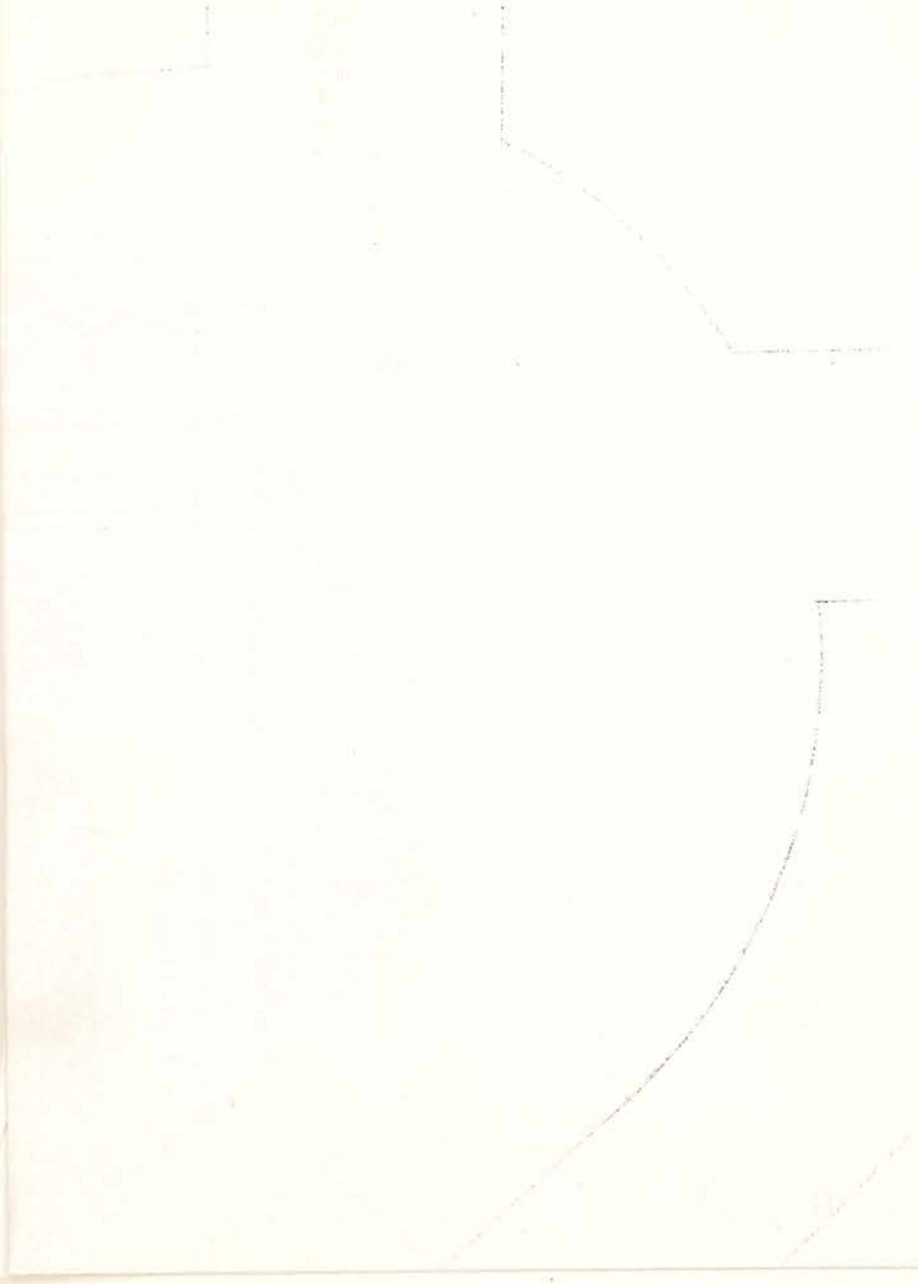

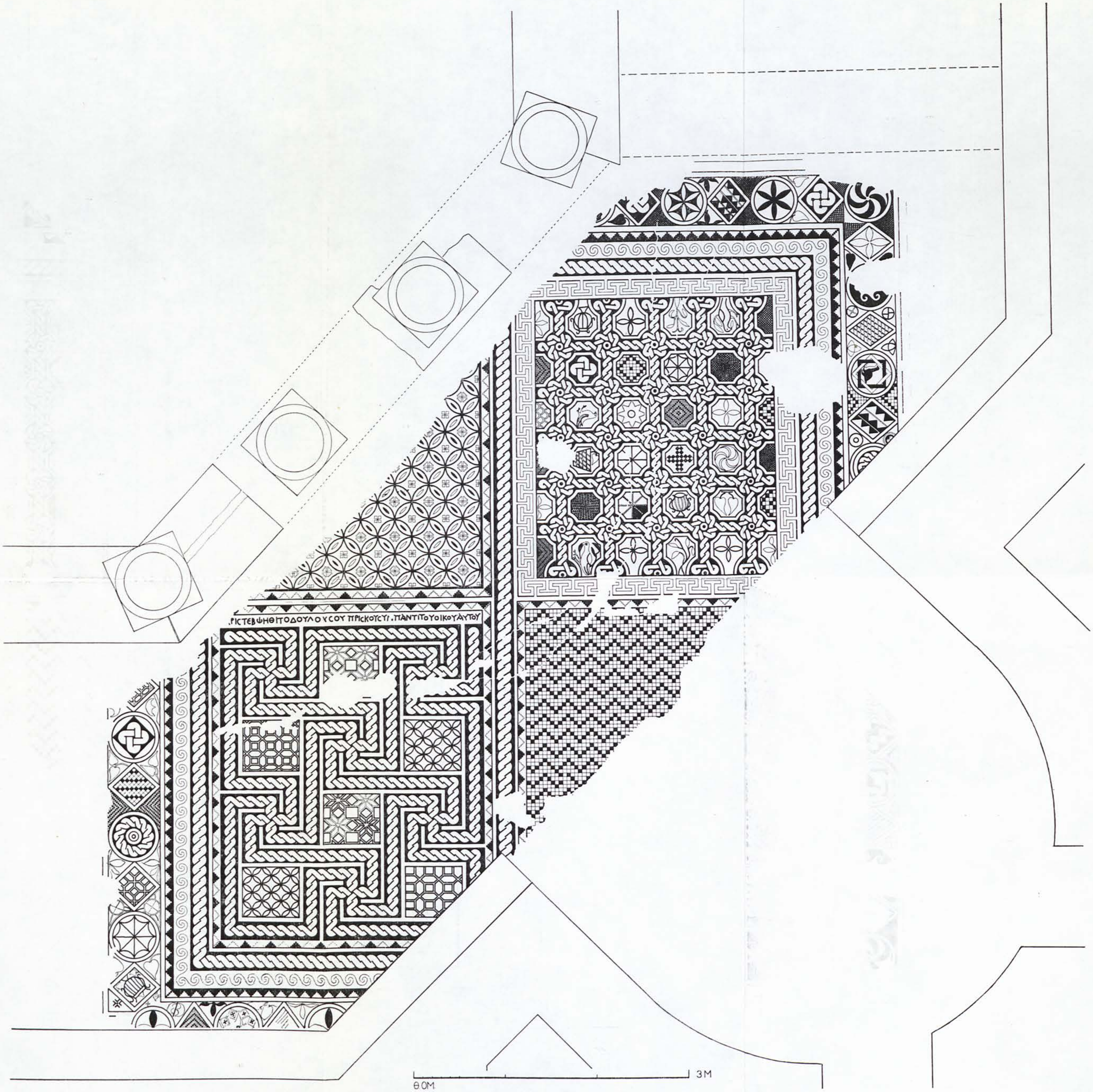

'Αποτύπωσις τοῦ ἀποκαλυφθέντος ἀπὸ τὸν βόρειον περίπατον τοῦ 'Οκταγώνου ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ ἀρχαιοτέρου ναοῦ.

Δύο κύρια προβλήματα μᾶς ἀπησχόλησαν ἐφέτος: α) ποία ἡ πρωταρχικὴ μορφὴ καὶ ποῖος ὁ προορισμὸς τοῦ κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ ναοῦ διαμορφουμένου χώρου ἀποτελουμένου ἐκ δύο διαμερισμάτων, ἐπικοινωνούντων καὶ μεταξύ των καὶ μετὰ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ β) ποία ἡ μορφὴ τοῦ πρώτου ὑπὸ τὸ Ὀκτάγωνον ναοῦ.

α) Μορφὴ καὶ προορισμὸς τοῦ κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ ναοῦ χώρου

Τὰ κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ Ὀκταγώνου δύο διαμερίσματα (εἰκ. 1) ὁρίζονται ἀνατολικῶς καὶ νοτίως ὑπὸ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ Ὀκταγώνου. Ἀλλά, ὅπως ἐσημειώθη καὶ παλαιότερον (ΠΑΕ 1959, 57), τὰ ἑκατέρωθεν τῆς ἀψῖδος δύο τμήματα αὐτοῦ, τὸ ΒΑ καὶ τὸ ΝΑ εὑρίσκονται οὐχὶ εἰς τὴν αὐτὴν εὐθεῖαν ἀλλὰ τὸ ΝΑ τμῆμα παρεκκλίνει κατὰ 2.90 μ. ἀνατολικώτερον τοῦ ἀντιστοίχου ΒΑ σχηματιζομένης οὕτω ἐντόνου ἀνισομετρίας εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ καὶ ἑκατέρωθεν τῆς κόγχης, ἥτις κατὰ τὰ δύο σημεῖα τῆς ἑνώσεώς της μετὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου μορφολογικῶς παραλλάσσει. Ἡ τοιαύτη ἀσύμμετρος διάταξις τῶν δύο τμημάτων τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ὁδηγεῖ εἰς τὴν νόμιμον σκέψιν ὅτι ὁ δίδυμος οὗτος χῶρος προϋπῆρχε τοῦ Ὀκταγώνου καὶ ὅτι εἰδικοὶ λόγοι ἐπέβαλον τὴν ἐνσωμάτωσίν του εἰς τὸ νέον κτίσμα. Ἕνεκα τούτου καὶ ἡ παραμόρφωσις τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς αὐτοῦ. Ὡς ἐσημειώθη ἀνωτέρω τὸ διπλοῦν τοῦτο διαμέρισμα συνίσταται ἐκ κυκλικοῦ χώρου διαμ. 3.80, τὸ ὁποῖον δι' ἀνοίγματος 0.90 μ., μεσολαβοῦντος βραχέος διαδρόμου πλατυνομένου κατὰ τὴν βορείαν ἀπόληξιν αὐτοῦ, ἐπικοινωνεῖ μετὰ τοῦ πρεσβυτερίου. Ἄλλη εἴσοδος πλ. 1.20 μ. φέρει εἰς τὸ νοτίως αὐτοῦ διαμέρισμα σχήματος ἀκανονίστου παραλληλογράμμου πλ. 2.50 μ. καὶ μεγ. μήκους 3.80 μ. (πίν. 85β). Ἡ ΝΑ γωνία αὐτοῦ διαμορφοῦται εἰς μικρὰν κόγχην χορδῆς 1 μ., ἥτις ἦτο ποτὲ ἐπενδεδυμένη δι' ὀρθομαρμαρώσεως ἐκ λευκῶν μαρμάρων εἰς σχῆμα ταινιῶν καθέτως τοποθετημένων. Εἰς τὸν μαρμάρινον πυθμένα τῆς κόγχης ἀπεκαλύφθη κυκλικὴ ὀπὴ καὶ ὑπ' αὐτὴν τετράγωνος ἀποχετευτικὸς ἀγωγός. Ἑκατέρωθεν τοῦ στενοῦ ἀνοίγματος πρὸ τῆς κόγχης καὶ προσκεκολλημένοι εἰς τὰ κάθετα τοιχώματα αὐτῆς ὑπάρχουν κατὰ χώραν καθέτως τοποθετημένοι ἀνὰ εἷς ἐγγώνιος λίθος ὕψ. 0.75 μ. καὶ πλ. 0.45 μ. Ἡ θέσις καὶ ἡ μορφὴ ὡς καὶ τὸ ὕψος καὶ τὸ πλάτος αὐτῶν ἐπέτρεψαν ὡς πρώτην ὑπόθεσιν ὅτι ἐπ' αὐτῶν ἐπεκάθητο ἀντικείμενον ἀγνώστου μορφῆς καὶ προορισμοῦ. Κατὰ τὴν λεπτομερῆ ὅμως ἔρευναν περὶ τὸν χῶρον τοῦ διδύμου κτίσματος πλησίον καὶ ΝΔ τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ Ὀκταγώνου, εἰς ὕψος δὲ 0.50 μ. περίπου εἰς τὸ δάπεδον τῆς νοτίας στοᾶς, εὑρέθη ἀποκεκρουμένον κατὰ τὰς δύο στενὰς πλευρὰς σαμαρωτὸν κάλυμμα λαρνακιδίου - λειψανοθήκης, διατηρηθέντος μήκ. 0.38 μ., πλ. 0.26 μ. καὶ πάχ. μεγίστου μὲν 0.14 μ. ἐλαχίστου δὲ 0.06 μ. (πίν. 86α). Τὸ περισυλλεγὲν κολοβωμένον κάλυμμα ἐν συνδυασμῷ πρὸς τοὺς ὁπωσδή-

ποτε ὡς πόδες (ὑποστάται) χρησιμεύσαντας δύο λίθους, ὁδηγεῖ εἰς τὴν εὔλογον σκέψιν ὅτι πιθανώτατα ἐπὶ τῶν ποδῶν αὐτῶν ἐπεκάθητο λαρνακίδιον μορφῆς

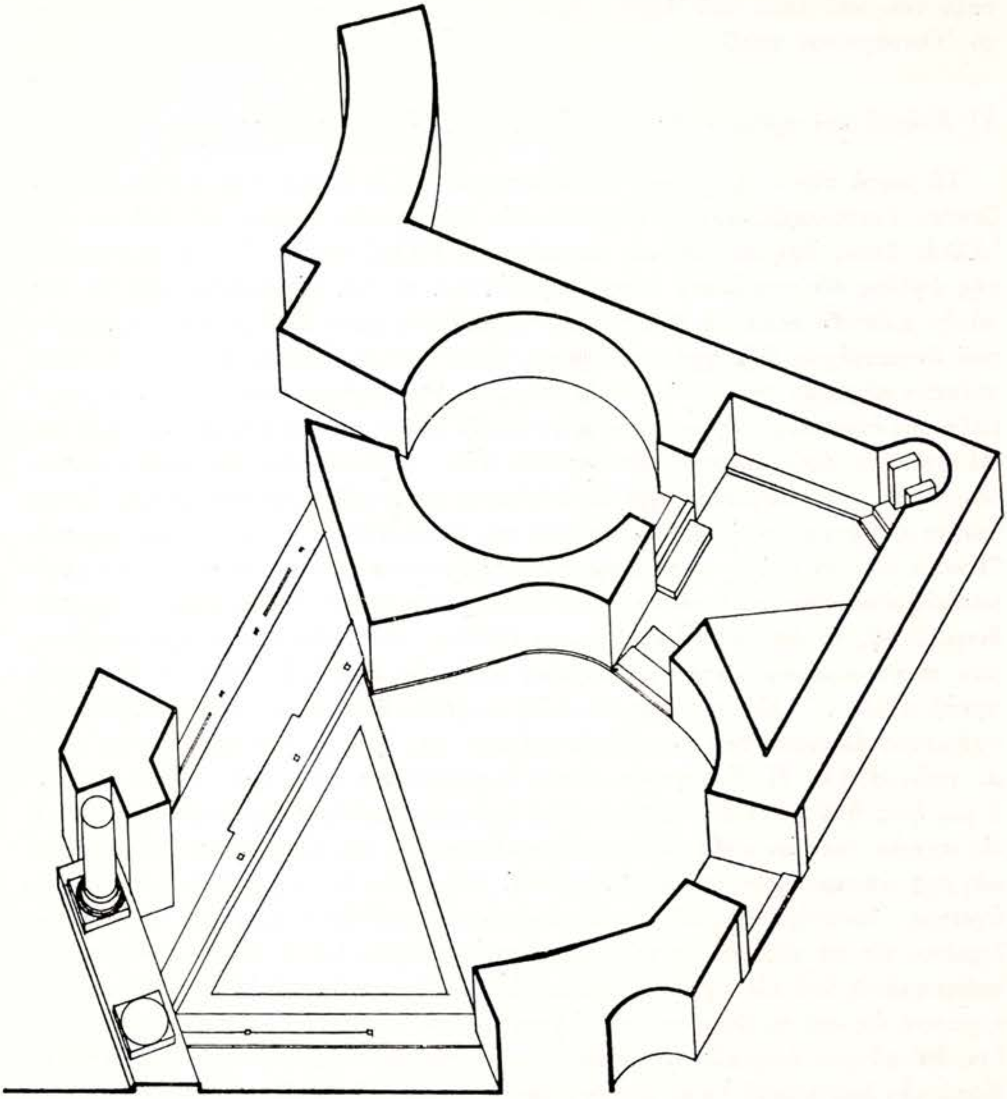

Εἰκ. 1. Ἀξονομετρικὴ ἀπόδοσις τοῦ μαρτυρίου.

ἑλληνικῆς σαρκοφάγου ἐν μικρογραφίᾳ, περιέχον λείψανα ἁγίων ἢ δεχόμενον δι' ὀπῆς εὑρισκομένης εἰς τὸ κάλυμμα ἔλαιον, τὸ ὁποῖον ἀπέρρεεν ὡς ἡγιασμένον ἐξ ἑτέρας ὀπῆς, ἀνοιγμένης εἰς τὸν πυθμένα ἢ εἰς τὴν βάσιν μιᾶς τῶν πλευρῶν.

Παρόμοιοι χῶροι ὡς οἱ ἡμέτεροι, λαρνακίδια, ὡς τὰ ὑποθέτομεν, καὶ χρῆσις ἡγιασμένου ἐλαίου εἶναι πολὺ γνωστά (βλ. *E. Lucius*, Les origines du culte des saintes dans l'églises chretiennes, 1908, 404, 410. *H. Delehaye*, Les origines du culte de Martyrs, 1933, 440 κέ. *J. Lassus*, Sanctuaires chretiens de Syrie, 1947, 163 κέ.). Ἐπίσης συνήθης εἶναι καὶ ἡ ὕπαρξις εἰς τὸν αὐτὸν ναὸν πλειόνων τοῦ ἑνὸς μαρτυρίων. Ἐπικουρικὸς λόγος διὰ τὴν ἀνωτέρω ὑπόθεσιν εἶναι καὶ ἡ ἀνεύρεσις παρὰ τὸ περιγραφόμενον ἰδιόμορφον κτίσμα καὶ πρὸ τῆς βορείας εἰσόδου τοῦ κυκλικοῦ διαμερίσματος δύο μαρμαρίνων τεμαχίων προερχομένων ἐκ τῆς αὐτῆς πλακός (πίν. 86β, 87α). Τὰ τεμάχια ταῦτα διαστ. 0.67 × 0.35 καὶ 0.54 × 0.32 μ. φέρουν ἀνάγλυφον πλαίσιον πλ. 0.13 μ. Ἐπὶ τῆς πλακὸς ὑπῆρχον κυκλικαὶ ἐκβαθύνσεις διαμ. 0.16 μ. τῶν ὁποίων ὁ πυθμὴν σχηματίζεται ἀνώμαλος διὰ κοπέως (βελονίου). Εἶναι ἀναμφίβολον ὅτι τὰ δύο εὑρεθέντα τεμάχια ἀνήκουν εἰς τράπεζαν προσφορῶν. Δύσκολον καθιστοῦν τὸν καθορισμὸν τῆς χρήσεώς των αἱ ἀνώμαλοι ἐπιφάνειαι τοῦ πυθμένος τῶν βαθύνσεων. Δὲν συνήντησα ἄλλοτε παρομοίαν ἐπεξεργασίαν.

Ἐρευνηθέντων τῶν δαπέδων τῶν δύο χώρων, τοῦ τε κυκλικοῦ καὶ τοῦ παραλληλογράμμου, διεπιστώθη ὅτι τοῦ μὲν παραλληλογράμμου εἶναι χαμηλότερον περὶ τὰ 0.30 μ., τοῦ πρώτου καὶ διατηρεῖ ἀνέπαφον τὴν ἐκ λευκῶν μαρμάρων πλάκωσιν. Τὸ δάπεδον τοῦ κυκλικοῦ διαμερίσματος ἦτο ἐστρωμένον διὰ μαρμαροθετήματος ἐκ μικρῶν λευκῶν τριγωνικῶν μαρμάρων καὶ πρασίνων σχιστολιθικῶν πλακιδίων ὁμοίων πρὸς τῶν τοῦ πρώτου δαπέδου τοῦ κεντρικοῦ χώρου τοῦ Ὀκταγώνου (ΠΑΕ 1967, 80 κέ. εἰκ. 2, 3). Γενομένης παλαιότερον ἐρεύνης ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦτο (ΠΑΕ 1959, 56), διεπιστώθησαν ἕτερα δύο ἐπάλληλα. Αἱ ἀνωτέρω παρατηρήσεις βεβαιοῦν τὴν προϋπαρξιν τοῦ διδύμου διαμερίσματος, τὸ ὁποῖον περιελήφθη εἰς τὸ Ὀκτάγωνον. Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν, ἀρχὰς τοῦ 5ου αἰῶνος, ὑπερυψώθη πως τὸ δάπεδον τοῦ κυκλικοῦ χώρου καὶ διεκοσμήθη διὰ τοῦ αὐτοῦ μαρμαροθετήματος ὡς καὶ ὅλος ὁ κεντρικὸς χῶρος τοῦ Ὀκταγώνου. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἐνδυναμώνουν καὶ αἱ ἑξῆς παρατηρήσεις. Κατὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς δι' ἀργῶν λίθων πεφραγμένης νοτίας θύρας τοῦ κυκλικοῦ χώρου τῆς ὁδηγούσης εἰς τὸ παραλληλόγραμμον, ἔνθα ἡ κόγχη (πίν. 87β), ἐξηκριβώθη ὅτι τὸ ἐπίχρισμα τῆς δυτικῆς παραστάδος τῆς ἀποκατασταθείσης εἰσόδου προχωρεῖ εἰς βάθος μέχρι 0.44 μ., τοῦθ' ὅπερ δεικνύει ὅτι ὁ οὐδὸς καὶ τὸ πρὸς τοῦτον ἰσοϋψὲς δάπεδον ἦσαν χαμηλότερον, ἤτοι εἰς τὴν στάθμην τῆς πλακώσεως τοῦ παραλληλογράμμου διαμερίσματος. Καὶ τὰ δεδομένα αὐτὰ ἐνισχύουν, ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω, τὴν ἄποψιν ὅτι τὸ συγκρότημα τῶν διδύμων χώρων εἶναι ἀρχαιότερον τοῦ Ὀκταγώνου, τοῦ ὁποίου ἡ στάθμη τοῦ δαπέδου ἐν σχέσει πρὸς τὰ ὑπ' αὐτὸ ἀρχαιότερα χριστιανικὰ κτίσματα εἶναι ὑψηλοτέρα κατὰ 0.45 μ. περίπου.

Ἡ ἰδιαιτέρα σημασία, τὴν ὁποίαν εἶχε τὸ δίδυμον τοῦτο διαμέρισμα, τὸ χαρακτηρισθὲν ἀνωτέρω ὡς «μαρτύριον» ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ αὐστηροῦ περιο-

ρισμοῦ αὐτοῦ ἐκ τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ (εἰκ. 1). Ἡ μόνη ἐλευθέρα ἐπικοινωνία γίνεται ἐκ τοῦ κυκλικοῦ διαμερίσματος πρὸς τὸ Ἱερὸν Βῆμα. Ἡ εἴσοδος ἥτις ἀνοίγεται εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ παραλληλογράμμου χώρου καὶ ἡ ὁποία φέρει πρὸς τὴν πρὸ αὐτῆς ΝΑ κόγχην τοῦ Ὀκταγώνου, ἐχρησιμοποιεῖτο, ὡς φαίνεται, ὑπὸ τῶν πιστῶν κατὰ τακτὰς μόνον ἡμέρας. Τοῦτο ἐξάγεται ἐκ τῆς διαπιστώσεως τῆς ὑπάρξεως ἐκτὸς τῆς κόγχης φράγματος ἐκ πεσσῶν καὶ θωρακίων ἐπὶ ὑπερυψωμένου κατὰ 0.10 μ. στυλοβάτου, ὅστις ἔφρασσε τὴν βορείαν πλευρὰν ἐνῶ ἡ δυτικὴ περιωρίζετο διὰ σιδηροῦ κιγκλιδώματος ἐπὶ ἐλαφρῶς προεξεχούσης ἐκ τοῦ δαπέδου μαρμαρίνης πλακὸς μήκ. 4.60 μ. καὶ πλ. 0.50 μ. Ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου καὶ τῆς πλακὸς διατηροῦνται εἰς μὲν τὸν πρῶτον τὰ ἴχνη τῆς ἐδράσεως τῶν πεσσίσκων, ἐπὶ δὲ τῆς δευτέρας οἱ γόμφοι πρὸς ὑποδοχὴν τῶν τόρμων καὶ αἱ σημεῖαι ἐφ' ὧν ἔβαινε τὸ κιγκλίδωμα.

β) Ποία ἡ μορφὴ τοῦ ὑπὸ τὸ Ὀκτάγωνον ἀρχαιοτέρου ναοῦ

Ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι προβληματικὴ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ τοῦ πρώτου ναοῦ τοῦ ὁποίου ἀπεκαλύφθη τμῆμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου καὶ ἡ ψηφιδωτὴ ἐπιγραφή, ἥτις χαρακτηρίζει τὸ κτίσμα ὡς «βασιλικήν». Ἀλλ' ἐκ τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων δὲν βεβαιοῦται ἡ μορφὴ τοῦ ναοῦ ὡς βασιλικῆς. Ὁ ὅρος «βασιλικὴ» ἐνταῦθα ἔχει τὴν γενικὴν ἔννοιαν, τὴν ὁποίαν καὶ κατὰ τοὺς πρωΐμους χριστιανικοὺς χρόνους, δηλοῦσα τὴν *ἐκκλησίαν* γενικῶς, τὸν *εὐκτήριον οἶκον*, τὸ *κυριακόν*, τὸ *dominicium* κλπ. (*F. J. Dölger*, Antike und Christentum VI, τεῦχος 3, 1941, 161 κἑ. *Ἀ. Ὀρλάνδος*, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ Βασιλική, 1952, 19 κἑ.).

Πρὸς ἐξακρίβωσιν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τοῦ λατρευτικοῦ αὐτοῦ οἴκου ἐκρίθη σκόπιμον νὰ γίνῃ ἔρευνα ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ Ὀκταγώνου ἀνοιγομένων πρὸς τοῦτο τάφρων εἰς ὡρισμένα σημεῖα ὅπου ἦτο κατεστραμμένον τὸ δάπεδον, ἰδιαιτέρως εἰς τὸν βόρειον περίπατον, εἰς τὴν ΒΑ κόγχην καὶ εἰς τὸν κεντρικὸν χῶρον τὸν περιβαλλόμενον ὑπὸ τοῦ ὀκταγωνικοῦ στυλοβάτου.

Τομὴ Α, Ζ (εἰκ. 2).

Εἰς τὸ κέντρον τοῦ βορείου περιπάτου καὶ καθ' ὅλον τὸ πλάτος αὐτοῦ ἠνοίχθη τομή. Εἰς βάθος 0.20 μ. ἀνεφάνη ἐγκάρσιος τοῖχος πλ. 0.90 μ., ὅστις καταλαμβάνει ὅλον τὸ πλάτος τοῦ περιπάτου καὶ εἰσχωρῶν ὑπὸ τὸν ὀκταγωνικὸν στυλοβάτην συνεχίζεται πρὸς Νότον. Ἐκ τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ τοίχου καὶ εἰς τὸ σημεῖον ὅπου οὗτος ἐφάπτεται τοῦ βορείου τοίχου τοῦ Ὀκταγώνου, περισυνελέγη νόμισμα τοῦ Μαξιμιανοῦ Γαλερίου. Ὡς ἐκ τῆς θέσεως εἰς τὴν ὁποίαν ἀνευρέθη τὸ νόμισμα δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς χρονολογικὸν ὅριον τῆς ἱδρύσεως τοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος, πιστεύω, ἀνήκει εἰς τὸν ἀρχαιότερον τοῦ Ὀκταγώνου ναόν. Ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν τοῖχον τοῦτον καὶ ἐκτεινόμενον ἀνατολικῶς

2 μ. περίπου ἀνεφάνη τὸ ὑπόστρωμα τοῦ ψηφιδωτοῦ συνιστάμενον ἐξ ἀργῶν λίθων καὶ ἰσχυροῦ κεραμεικοῦ κονιάματος. Μεταξὺ τῶν ὑλικῶν, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς ἐπικάλυψις τῶν ἀνωμαλιῶν τῆς ἐπιφανείας τοῦ ὑποστρώματος ὑπῆρχον καὶ ἀγελαῖαι κορινθιακαὶ κεραμίδες μία τῶν ὁποίων διετηρήθη κατὰ χώραν σχεδὸν ἀκεραία. Αἱ περὶ ὧν λόγος κεραμίδες, ἐξ ὧν πολλὰ τεμάχια

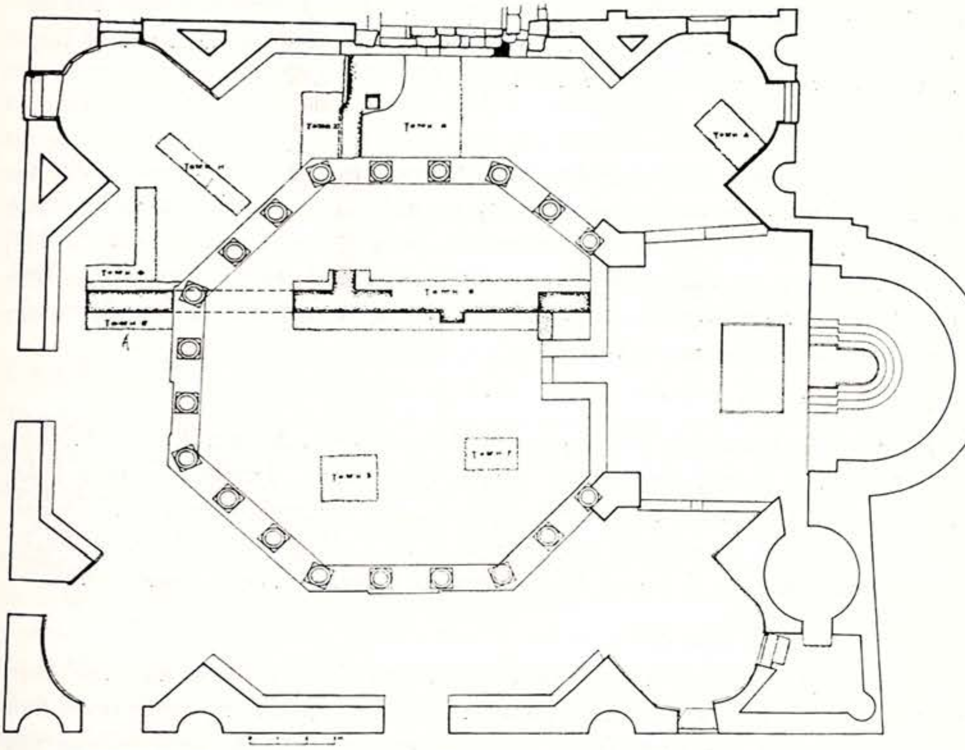

Εἰκ. 2. Κάτοψις τοῦ Ὀκταγώνου καὶ τῶν γενομένων ἐν αὐτῷ τομῶν.

περισυνελέγησαν ἐκ τοῦ πέριξ χώρου ὡς καὶ πολλαὶ πλίνθοι, προέρχονται ἐκ τοῦ παρακειμένου ἑλληνιστικοῦ ἡρῴου.

Δυτικῶς τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου τῆς τομῆς Α ἐπεχείρησα ἔρευναν διὰ τομῆς (Ζ). Κάτωθι τοῦ ὑποστρώματος τοῦ ψηφιδωτοῦ καὶ μέχρι βάθους 0.45 μ. ὑπῆρχον κρημνίσματα, ἐν συμφυρμῷ δὲ μετ' αὐτῶν πολλὰ ὄστρακα, τὰ ὁποῖα ἐξαιρέσει δύο μελαμβαφῶν, εἶναι ἁπλᾶ ἀνήκοντα εἰς τὴν ὑστέραν ρωμαϊκὴν περίοδον. Ἐπίσης ἐκ τοῦ αὐτοῦ χώρου περισυνελέγησαν τεμάχια ὑαλίνων ἀγγείων καὶ εἰς βάθος 0.40 μ. ρωμαϊκὸν νόμισμα λίαν κατιωμένον.

Τομὴ Β (εἰκ. 2).

Ἡ τομὴ αὐτὴ διαστάσεων 1.90 × 2.10 μ. καὶ βάθους 1.20 μ. ἐγένετο βορείως τοῦ στυλοβάτου καὶ 8 μ. δυτικῶς τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ φράγματος

τοῦ πρεσβυτερίου, πρὸς διαπίστωσιν ὑπαρχουσῶν τυχὸν ἐνδείξεων περὶ τῆς ἀρχαιοτέρας ἐκκλησίας. 'Η στρωματογραφικὴ διάταξις τῆς τομῆς εἰς οὐδὲν σύμβάλλει. Διηυκρινίσθη μόνον τὸ ὑπὸ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου ὑλικόν. Τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ φερτῶν χωμάτων εἰς τὰ ὁποῖα παρατηροῦνται πολλὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν καὶ ὄστρακα τῆς ὀψίμου ρωμαϊκῆς περιόδου. 'Επὶ τοῦ στρώματος αὐτοῦ ἡδράζετο ἐπὶ ὑποστρώματος ἐκ λογάδων λίθων καὶ κεραμεικοῦ κονιάματος τὸ πρῶτον ἐκ σχιστολίθων καὶ λευκῶν μαρμάρων μαρμαροθέτημα τοῦ 'Οκταγώνου (ΠΑΕ 1967, 80, εἰκ. 2).

Τομὴ Γ (εἰκ. 2).

Εἰς τὸν κεντρικὸν ἐπίσης χῶρον τοῦ 'Οκταγώνου εἰς ἀπόστασιν 3.80 μ. βορείως τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ στυλοβάτου καὶ 2.70 μ. δυτικῶς τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου, ἠνοίχθη ἑτέρα τάφρος διαστ. 2 × 1.20 μ. Καὶ ἡ τομὴ αὐτὴ οὐδὲν ἕτερον ἀπέδωσεν εἰμὴ τὰ τῆς τομῆς Β. 'Επὶ σπαράγματος τοιχογραφίας ἐπιγραφὴ δι' ἀκιδογραφήματος ἐξ ἧς διετηρήθησαν καὶ τὰ γράμματα. . *ICKO[. . . .*

Τομὴ Δ (εἰκ. 2).

Εἰς τὴν ΝΑ πλευρὰν τῆς ΒΑ κόγχης τοῦ 'Οκταγώνου. Διαστ. 2.50 × 1.50 μ. Εἰς βάθος 0.30 μ. παρουσιάσθησαν ἔντονα ἴχνη πυρός, ἀπηνθρακωμένα ξύλα καὶ κεραμίδες. Τὸ στρῶμα τοῦτο ἀκολουθεῖ μαλακὸν κοκκινόχωμα ὑπὸ τὸ ὁποῖον καὶ εἰς βάθος 0.45 μ. ἀνεφάνη τοῖχος μήκ. 2.50 μ. ἐξ ἀμελοῦς ἀργολιθοδομῆς ἔχων ΒΔ κατεύθυνσιν, ὁ ὁποῖος ἐπικαλύπτεται διὰ κεραμεικοῦ κονιάματος.

Τομὴ Ε (εἰκ. 2, πίν. 89α).

Εἰς τὸ βόρειον τμῆμα τοῦ κεντρικοῦ χώρου τοῦ 'Οκταγώνου καὶ καθ' ὅλον τὸ μῆκος αὐτοῦ, ἤτοι ἀπὸ τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου, συνεχιζόμενον ὑπὸ τὸ δυτικὸν τμῆμα τοῦ στυλοβάτου καὶ ἀπολῆγον εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ 'Οκταγώνου, ὑπάρχει ἔντονον ἔξαρμα τοῦ δαπέδου. Τοῦτο προερχόμενον ἐκ τῆς ἀνομοιομόρφου καθιζήσεως τῆς πλακώσεως δηλοῖ, ὑπέθεσα, τὴν ὕπαρξιν κάτωθεν τοῦ δαπέδου ἀρχαιοτέρου τοίχου. Πρὸς ἐξακρίβωσιν τούτου ἠνοίχθησαν ἑκατέρωθεν τοῦ ἐξάρματος συνεχεῖς τάφροι. 'Ανεφάνη τοῖχος πλ. 0.90 μ. λίαν ἐπιμελῶς ἐκτισμένος. 'Ο τοῖχος οὗτος εἰς βάθος 1.60 μ. ἑδράζεται ἐπὶ ὑποθεμελιώσεως, ἥτις προεξέχει τῆς καθέτου παρειᾶς τοῦ τοίχου κατὰ 0.08 μ. καὶ προχωρεῖ ἔτι βαθύτερον. Κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ τοίχου τούτου καὶ εἰς ἀπόστασιν 8.90 μ. ἐκ τοῦ στυλοβάτου τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου, ἀπεκαλύφθη ἕτερος τοῖχος ὁμοίου πάχους πρὸς τὸν πρῶτον καὶ ὀργανικῶς συνενούμενος μετ' αὐτοῦ. Οὗτος βαίνων ἐκ Ν πρὸς Β συνεχίζεται εἰς τὸν βόρειον περίπατον τοῦ 'Οκταγώνου. 'Ο τοῖχος οὗτος διαχωρίζει εἰς δύο αὐτοτελῆ τμήματα, ἀνατολικὸν καὶ δυτικόν, τὸ ἀποκαλυφθὲν ψηφιδωτόν. 'Επὶ τῆς σῳζομένης ἐπιφανείας τοῦ τοίχου εὑρέθη νόμισμα Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Εἰς ἀπόστασιν 4.70 μ. ἐκ τῆς βάσεως τοῦ τέμπλου καὶ κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ἐξ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς μακροῦ τοίχου σχηματίζεται παραστὰς (ἀντηρίς), ὀργανικῶς συνδεδεμένη μετ' αὐτοῦ, διαστ. 0.90 × 0.45 μ., συντεθειμένη ἐκ γωνιολίθων μετ' ἀναθυρώσεως. Ἡ νοτία παρειὰ αὐτῆς εἶναι ἐπικεχρισμένη δι' ἐπιμελοῦς καὶ λεπτοῦ ἐπιχρίσματος.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῶν τάφρων ἑκατέρωθεν καὶ κατὰ μῆκος τοῦ περιγραφέντος μακροῦ τοίχου εἰς σχετικῶς ὑψηλὴν στάθμην, παρετηρήθησαν σπαράγματα ψηφιδωτῶν τοῦ δαπέδου προερχόμενα ἐκ τοῦ πρώτου ναοῦ. Ἐκ τοῦ κατωτέρου στρώματος καὶ καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῶν τάφρων περισυνελέγησαν τμήματα ἐκ τοιχογραφιῶν μὲ διακοσμητικὰ θέματα. Εἰς τὸ κατώτερον σημεῖον καὶ εἰς βάθος 1.40 μ. εὑρέθησαν τεμάχια κορινθιακῶν καὶ λακωνικῶν στρωτήρων καὶ καλυπτήρων, ὄστρακα ὑστερορρωμαϊκὰ καὶ νόμισμα Ἀρκαδίου. Πάντα ταῦτα ἐχρησιμοποιήθησαν, κυρίως κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ἐρευνηθέντος τοίχου ὡς ἐπιχώσεις διὰ τὴν ὕψωσιν τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου καὶ τὴν ἑδραίωσιν ἐπ' αὐτῶν τοῦ δαπέδου τοῦ Ὀκταγώνου (ἀρχαὶ 5ου αἰῶνος).

Τομὴ Η (εἰκ. 2).

Ἐκρίθη σκόπιμον νὰ ἐρευνηθῇ τὸ ἀπὸ τῆς ΒΔ κόγχης τοῦ Ὀκταγώνου τμῆμα διὰ στενεπιμήκους τομῆς μήκ. 4 μ. πλ. 0.70 μ. καὶ βάθ. 0.50 μ., καθέτου πρὸς τὸ ΒΔ τμῆμα τοῦ στυλοβάτου μέχρι τῆς χορδῆς τῆς κόγχης.

Κάτωθι τοῦ ὑποστρώματος τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἀνεφάνησαν στρῶμα πυρός, ὡς καὶ εἰς τὴν τομὴν Ζ, καὶ πολλὰ κρημνίσματα συνιστάμενα κυρίως ἐκ μικρῶν λίθων καὶ πολλοῦ ἀμμοκονιάματος. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ αἰτία τῆς ἐντόνου καθιζήσεως εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου. Ἀντιθέτως εἰς τὸ βόρειον τμῆμα τῆς τομῆς ὑπῆρχον μετὰ τοῦ κονιάματος μεγάλοι λίθοι, ὅλον φερτὸν ὑλικὸν διὰ νὰ ἀποτελέσῃ τὴν βάσιν τοῦ ὑποστρώματος τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου. Σημαντικὰ εὑρήματα, τὰ ὁποῖα θὰ ὡδήγουν εἰς θετικὰ συμπεράσματα, δὲν διεπιστώθησαν εἰς τὴν τομὴν αὐτὴν ἐκτὸς ἀπὸ ὄστρακα ἁπλᾶ, σπανίως ραβδωτὰ καὶ σπανιώτερον ἐκ terra sigillata. Μικρὸν ἀπότμημα μαρμαρίνης λεκάνης μετὰ ἐξεχούσης λαβῆς εὑρέθη εἰς βάθος 0.30 μ. ὑπὸ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ ψηφιδωτοῦ.

Τομὴ Θ (εἰκ. 2).

Οὐχὶ μακρὰν τῆς τομῆς Η καὶ καθέτως τοῦ ἀναφανέντος διὰ τῆς τομῆς Ε τοίχου, διηνοίχθη ἑτέρα τάφρος διαστ. 3.80 × 0.80 μ., ἥτις ἐπεξετάθη εἰς μῆκος 1.80 μ. παραλλήλως τοῦ τοίχου τῆς τομῆς Ε. Ἐνταῦθα ἐξαφανίζεται τὸ στρῶμα πυρός, τὸ ὁποῖον ὑπῆρχε εἰς τὰς τομὰς Ζ καὶ Η ἐνῷ ἡ ἐπίχωσις διὰ κρημνισμάτων εἶναι ἡ αὐτή, ὡς ὅμοια εἶναι καὶ τὰ περισυλλεγέντα ὄστρακα, πολλὰ τῶν ὁποίων ἠμαυρωμένα ἐκ καπνοῦ. Εἰς τὴν τομὴν αὐτὴν εὑρέθησαν καὶ ὀλίγα τεμάχια ἐξ ὑαλίνων ἀγγείων ὡς καὶ τμήματα φεγγιτῶν.

Τὰ δεδομένα τὰ ὁποῖα προέκυψαν ἐκ τῶν γενομένων τομῶν δὲν ἐπαρκοῦν διὰ τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς μορφῆς τοῦ ἀρχαιοτέρου τοῦ 'Οκταγώνου ναοῦ.

"Ολαι αἱ παρατηρήσεις συγκλίνουν εἰς τὴν ἀπόδειξιν τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ναὸς τοῦ 'Αποστόλου Παύλου, τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 4ου αἰ., ᾠκοδομήθη ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ κρηπιδώματος τοῦ ἑλληνιστικοῦ ἡρώου καὶ ἐπὶ ἀρχαιοτέρων κτισμάτων, τὰ ὁποῖα εἴτε κατέρρευσαν διὰ τοῦ χρόνου εἴτε κατεστράφησαν ἐκ πυρκαϊᾶς. Τὰ ἐλάχιστα ἐναπομείναντα ἐρείπια ἰσοπεδώθησαν καὶ ἐπ' αὐτῶν ἐκτίσθη ὁ χριστιανικὸς ναός. Τὰ μόνα θετικὰ στοιχεῖα εἶναι οἱ ἀναφανέντες τοῖχοι εἰς τὰς τομὰς Α, Ζ καὶ Ε, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν καὶ ὅρια τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου. Οὕτω ὁ τοῖχος Ε ὡς ἐκ τῆς δομῆς του καὶ τῆς παραστάδος, ἥτις εἶναι ὀρθὸν νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀντηρίς, ἐπιτρέπουν τὴν σκέψιν ὅτι ἦτο ὁ ἐξωτερικὸς νότιος τοῖχος τοῦ ἀρχαιοτέρου ναοῦ. 'Ο τοῖχος τῶν τομῶν Α καὶ Ζ, ὁ ὁποῖος ἐφάπτεται τοῦ νοτίου κρηπιδώματος τοῦ ἑλληνιστικοῦ τάφου καὶ εἰς τὸν ὁποῖον περατοῦται τὸ ἀνατολικὸν καὶ δυτικὸν διάχωρον τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, εἶναι δυσερμήνευτος μολονότι ἀνήκει ἐνδεχομένως εἰς τὸν πρῶτον ναόν. 'Επ' αὐτοῦ ἄλλωστε καὶ εἰς πλάτ. 0.10 μ. πατεῖ μέρος τοῦ πλαισίου τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ δυτικοῦ διαχώρου.

'Αντένδειξιν πρὸς τὰς ἀνωτέρω ὑποθέσεις περὶ τοῦ προορισμοῦ καὶ τῆς λειτουργίας τοῦ μακροῦ τοίχου τῆς τομῆς Ε ἀποτελεῖ ἡ ὕπαρξις τῆς ἀρχαιοτέρας τοῦ 'Οκταγώνου κόγχης, ἥτις ἀπεκαλύφθη τὸ ἔτος 1966 (ΠΑΕ 1966, 56, εἰκ. Ι, πίν. 38β, 39). Αὕτη, ἐκτὸς ἄλλων, ἐκφεύγει καὶ ἐκ τοῦ ἄξονος, τὸν ὁποῖον ἐπιβάλλει ὁ ἀναφανεὶς τοῖχος.

'Εκ τῶν ἀνωτέρω ἐμφαίνεται ὅτι πρὸς τὸ παρὸν τοὐλάχιστον, τὸ πρόβλημα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τοῦ ἀρχαιοτέρου τοῦ 'Οκταγώνου ναοῦ παραμένει ἄλυτον. "Ισως μελλοντικὴ ἔρευνα ἐπιτρέψει τὴν προσέγγισιν τῆς λύσεώς του.

4. Τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον

Κατὰ τὸ δυτικὸν τμῆμα τοῦ βορείου περιπάτου τοῦ 'Οκταγώνου ἀπεκαλύφθη τὸ σύνολον σχεδὸν τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἀποτελούμενον ἀπὸ τέσσαρα μεγάλα διάχωρα (παρένθ. πίν. Γ' καὶ πίν. 88). Ταῦτα περιβάλλονται ὑπὸ πέντε ταινιῶν κατὰ τὴν ἑξῆς σειράν: 1) ταινία πλ. 0.46 μ. πεποικιλμένη ἐναλλὰξ διὰ τετραγώνων κατὰ κορυφὴν καὶ κύκλων πληρουμένων διὰ πολυμόρφων κοσμημάτων, κυρίως γεωμετρικῶν. Τὰ μεταξὺ τῶν τετραγώνων καὶ τῶν κύκλων σχηματιζόμενα τρίγωνα φέρουν φυτικὴν καὶ γεωμετρικὴν διακόσμησιν, 2) ταινία πλ. 0.09 μ. ἐκ βαθμιδωτῶν κατὰ παράταξιν τριγώνων, 3) ταινία πλ. 0.18 μ. ἐκ συνεχομένου σπειρομαιάνδρου, 4) ταινία πλ. 0.20 μ. ἐξ ἁλυσοειδοῦς πλοχμοῦ.

ΒΑ Διάχωρον (πίν. 90). Διαστ.: 2.90 × 3.60 μ. 'Εντὸς πλαισίου ἐκ βα-

θμιδωτῶν τριγώνων μαιανδρικὸν κόσμημα πληρούμενον διὰ πλοχμοῦ καὶ σχηματίζον τετράγωνα. Ταῦτα πληροῦνται διὰ συμπλεκομένων κύκλων, συμπλεκομένων ὀκταγώνων καὶ ὀκτακτίνων ἀστεροειδῶν κοσμημάτων ἐναλλασσομένων πρὸς κατὰ κορυφὴν ρόμβους. Τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ διαχώρου καταλαμβάνει ἐπὶ λευκοῦ κάμπου, πλ. 0.12 μ., διὰ μαύρων γραμμάτων ἡ ἐπιγραφὴ (πίν. 91α):

[Χ]*ΡΙCΤΕ ΒΩΗΘΙ ΤΟ ΔΟΥΛΟΥ CΟΥ ΠΡΙCΚΟΥ*[C]*ΥΝ ΠΑΝΤΙ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ ΑΥΤΟΥ*

ΒΔ διάχωρον (πίν. 91β). Διαστ.: 2.54 × 2.19 μ. Πλαίσιον: συνεχόμενα βαθμιδωτὰ τρίγωνα. Κύριον θέμα: Ζικζακωτὸν κόσμημα ἐκ μικρῶν τετραγώνων.

ΝΑ διάχωρον (παρένθ. πίν. Γ' καί πίν. 88). Διαστ.: 2.50 × 2.34 μ. Πλαίσιον: βαθμιδωτὰ κατὰ παράταξιν τρίγωνα. Κύριον θέμα: συμπλεκόμενοι κύκλοι σχηματίζοντες τετράφυλλα καὶ περιβάλλοντες σταυρόμορφα κοσμήματα.

ΝΔ διάχωρον (πίν. 89β). Διαστ.: 3.03 × 2.62 μ. Πλαίσιον: σύνθετος μαίανδρος. Κύριον θέμα: ὀκτάγωνα τῶν ὁποίων αἱ διαγώνιοι πλευραὶ κοιλαίνονται σχηματιζομένων κύκλων. Τούτους, ὡς καὶ τὰς πλευρὰς τῶν ὀκταγώνων, πληροῖ ἁλυσσοειδὴς πλοχμός. Ἐντὸς τῶν ὀκταγώνων ἐγγράφεται χρῖσμα (πίν. 92α), πτηνά (πίν. 92β), κάνθαροι (πίν. 92γ), κάνιστρον μετὰ κισσοφύλλων, ρόδακες, τετράφυλλα, ἀνθεμωτά, ζατρικοειδῆ σχήματα, φολίδες, πυροστρόβιλοι, κόμβοι τοῦ Σολομῶντος, φυλλοφόροι κλάδοι, κισσόφυλλα.

5. Ἐργασίαι συντηρήσεως

Καθ' ὅλην τὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον εἰδικὸν συνεργεῖον ἠσχολήθη εἰς τὴν συντήρησιν τῶν κατὰ διαφόρους περιόδους ἀνασκαφέντων κτισμάτων. Πολλοὶ τοῖχοι τῆς νοτίας καὶ τῆς τρικλίτου στοᾶς ἐστερεώθησαν καὶ εἰς τὰ σημεῖα, ὅπου εἶχον καταρρεύσει συνεπληρώθησαν διὰ ξηρολιθιᾶς ὥστε νὰ εἶναι ἐμφανὴς ἡ ἐπέμβασις.

Ἰδιαιτέρα προσοχὴ ἐδόθη εἰς τὴν συντήρησιν τοῦ συνθρόνου, τὸ ὁποῖον διὰ τῆς παρόδου τοῦ χρόνου ἀπὸ τῆς ἀποκαλύψεώς του, ἤρχισε νὰ χάνῃ τὴν μορφὴν αὐτοῦ, διαλυομένων τῶν ὑπολειμμάτων, τὰ ὁποῖα ἀπεκαλύφθησαν διὰ τῆς ἀνασκαφῆς. Διὰ τῶν αὐτῶν ἀρχαίων ὑλικῶν, τὰ ὁποῖα ἀνῆκον εἰς τὸ σύνθρονον, ἀποκατεστάθη ἡ παλαιὰ αὐτοῦ μορφὴ εἰς τὸ ὕψος εἰς ὃ τὸ πρῶτον ἀνεφάνη (βλ. πίν. εἰς τὸ κεφάλ. Ἀναστήλωσις). Ἐπίσης ἐστηρίχθησαν διὰ κεραμεικοῦ κονιάματος αἱ πλίνθοι τοῦ κρηπιδώματος τῆς ἁγ. Τραπέζης, ἐγένετο ἐπάλειψις διὰ τοῦ αὐτοῦ ὑλικοῦ τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ ὡς καὶ ἡ στερέωσις τοῦ ἐγκαινίου.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΑΡΩΝΕΙΑΣ

(Παρένθ. πίν. Δ' καὶ πίν. 93 - 94)

Κατὰ τὴν ἐφετινὴν περίοδον αἱ ηὐξημέναι ἀπαιτήσεις τῆς ἡμετέρας Ἐφορείας διὰ τὴν ἐπανέκθεσιν τοῦ Μουσείου Κομοτηνῆς καὶ διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων ὡς καὶ ἡ μεγάλης ἐκτάσεως ἀνασκαφὴ εἰς τὰ Ἄβδηρα, δὲν ἐπέτρεψαν τὴν συνέχισιν τῆς ἀνασκαφῆς εἰς τὴν Μαρώνειαν.

Ἐπειδὴ ὅμως ἔχουν δημιουργηθῆ πολλὰ προβλήματα μὲ τοὺς κατοίκους διὰ τὴν ἀποδέσμευσιν τῆς περιοχῆς καὶ ἀμφισβητεῖται ἡ εἰς μεγάλην ἔκτασιν ὕπαρξις ἀρχαίων ἐγένετο ἐκχέρσωσις τῆς περιοχῆς ἐκ τῶν πρίνων, οἵτινες ἐκάλυπτον τὸν βυζαντινὸν περίβολον. Ὁ καθαρισμὸς περιωρίσθη εἰς τὴν ΒΑ πλευρὰν τοῦ περιβόλου καὶ ἀπεκάλυψε μέχρι μήκους 230 μ. τὴν τάφρον καὶ τὸ προτείχισμα (παρένθ. πίν. Δ', πίν. 93α - β, 94α).

Ἀφῃρέθη ἐπίχωσις 1.50 μ. περίπου ἀπὸ τὴν τάφρον καὶ ἀπεκαλύφθησαν δύο τετράγωνοι πύργοι καὶ εἷς ἡμικυκλικός. Εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον ἀνεσκάφη μεταγενέστερος ληνός. Κατὰ τὸν καθαρισμὸν εὑρέθη ὡραῖον, τὸ καλύτερον τῆς συλλογῆς τοῦ Μουσείου Κομοτηνῆς, ἀνάγλυφον θρακὸς ἱππέως, ρωμαϊκῶν χρόνων (πίν. 94β), τὸ ὁποῖον ἐξετέθη ἤδη εἰς τὸ Μουσεῖον, καθὼς καὶ τμήματα ἐπιγραφῶν.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΤΣΙΜΠΙΔΗΣ - ΠΕΝΤΑΖΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΑΡΩΝΕΙΑΣ 1976 (ΕΥ. ΤΣΙΜΠΙΔΗΣ - ΠΕΝΤΑΖΟΣ)

ΠΑΡΕΝΘΕΤΟΣ ΠΙΝΑΞ Δ′

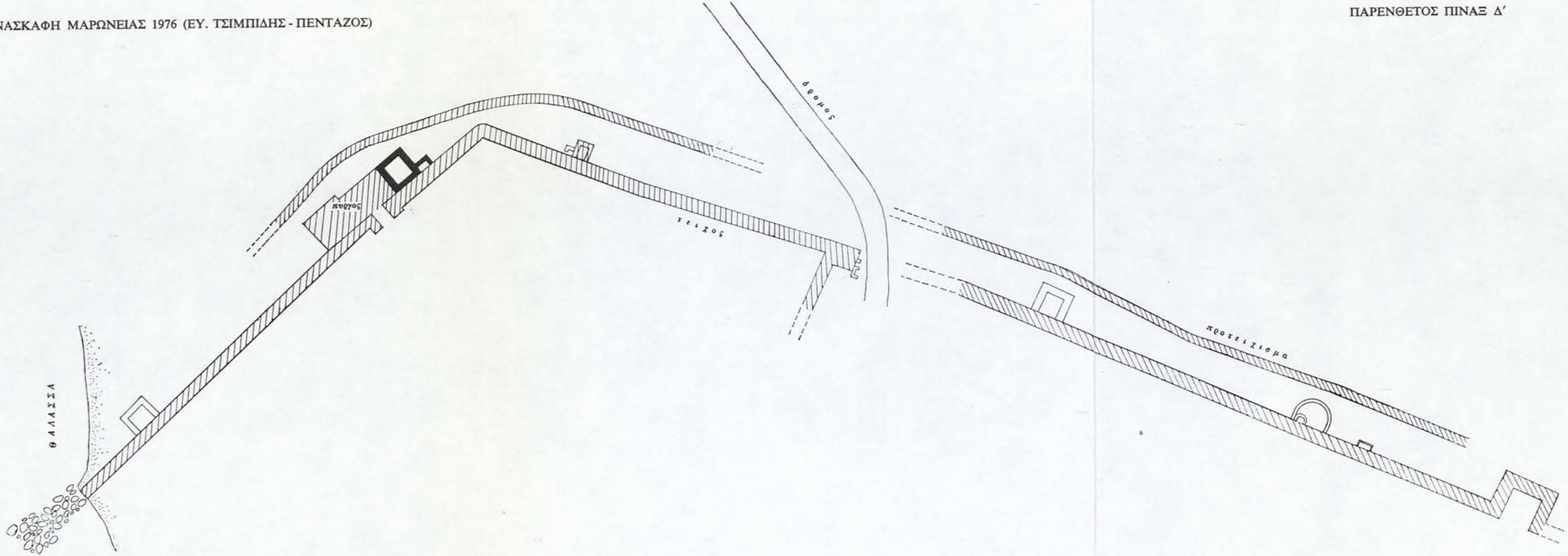

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΑ ΑΒΔΗΡΑ

(Πίν. 95 - 104)

Μετὰ τὴν ἐπανάληψη τῶν ἀνασκαφῶν στὰ ἀρχαῖα Ἄβδηρα τὸ 1971 ἀπὸ τὸν τότε Ἔφορο Δημήτρη Λαζαρίδη[1] καὶ τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1975 ἀπὸ τὴν Ἐφορεία μας μὲ πίστωση 100.000 δρχ. τοῦ Ὑπουργείου Βορ. Ἑλλάδος, συνεχίστηκε τὸ 1976 ἡ ἔρευνα σὲ μεγάλη κλίμακα μὲ χρηματοδότηση 1.650.000 δρχ. τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας[2].

Σὲ πρώτη φάση ἀπομακρύνθηκαν ὅλα τὰ μπάζα τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν ποὺ εἶχαν παραμείνει στὴν περιοχὴ τοῦ Δυτ. τείχους καὶ ἀφαιρέθηκε μὲ μηχανικὰ μέσα ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση 0.15 - 0.20 μ. σὲ μιὰ ἔκταση 50 στρεμμάτων (4.000 κ.μ. χώματος) γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας.

Ἡ ἀνασκαφὴ (εἰκ. 1) ἄρχισε τὸν Ἰούλιο καὶ τελείωσε στὸ τέλος τῆς χρονιᾶς, ἔγινε δὲ σὲ δυὸ τομεῖς ποὺ βρίσκονται ὁ ἕνας κοντὰ στὸ Δυτ. τεῖχος καὶ ὁ ἄλλος κοντὰ στὸ λόφο τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονα καὶ μὲ δυὸ βασικοὺς στόχους. Πρῶτα νὰ ἐρευνηθοῦν οἱ τάφοι τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ νεκροταφείου καὶ τὰ μεταγενέστερα κτίσματα καὶ στὴ συνέχεια νὰ ἀπομακρυνθοῦν, ὥστε νὰ ἐλευθερωθεῖ τὸ Δυτ. τεῖχος μὲ τὴν πύλη τῆς πόλεως ποὺ σήμερα εἶναι κυριολεκτικὰ πνιγμένο ἀπὸ τὶς νεώτερες κατασκευές. Στὸν δεύτερο τομέα, τοῦ Μουσείου, ὅπως ὀνομάστηκε, σκοπὸς τῆς ἔρευνας ἦταν νὰ διαπιστώσουμε ἂν ὑπάρχουν ἢ ὄχι ἀρχαιότητες, ὥστε σὲ περίπτωση ποὺ ὁ χῶρος ἦταν ἐλεύθερος νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἀνέγερση τῆς Μουσειακῆς ἀποθήκης τῶν Ἀβδήρων.

ΤΟΜΕΑΣ ΔΥΤ. ΤΕΙΧΟΥΣ

Στὴν περιοχὴ τοῦ Δυτικοῦ τείχους ἔγινε ἀνασκαφὴ στοὺς χώρους νότια τῆς πύλης τοῦ τείχους (στὸ κτίριο τῶν ρωμαϊκῶν λουτρῶν) καὶ δυτικὰ τῆς πύλης, ἐξωτερικὰ ἀπὸ τὸ τεῖχος.

Συγκεκριμένα, ἔγινε συμπληρωματικὴ ἐργασία στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ρωμαϊ-

1. ΠΑΕ 1971, 63 - 71, πίν. 79 - 94.

2. Τὴν ἀνασκαφὴ παρακολούθησαν κατὰ διαστήματα οἱ ἐπιμελητὲς ἀρχαιοτήτων Εὐάγγελος Πεντάζος, Διαμαντῆς Τριαντάφυλλος καὶ Πάντος Πάντος. Ὁ τότε Γεν. Ἐπιθεωρητὴς κ. Δημήτρης Λαζαρίδης παρὰ τὸ φόρτο τῆς ἐργασίας του στὸ Ὑπουργεῖο ἐπισκέφτηκε ἀρκετὲς φορὲς τὴν ἀνασκαφὴ καὶ ἔδωσε χρήσιμες ὁδηγίες γιὰ τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας. Στὴν ἀνασκαφὴ πῆραν μέρος ἐπίσης οἱ ἐπιστημονικοὶ βοηθοὶ Ἠλέκτρα Ἀναγνωστοπούλου, Στέλ-

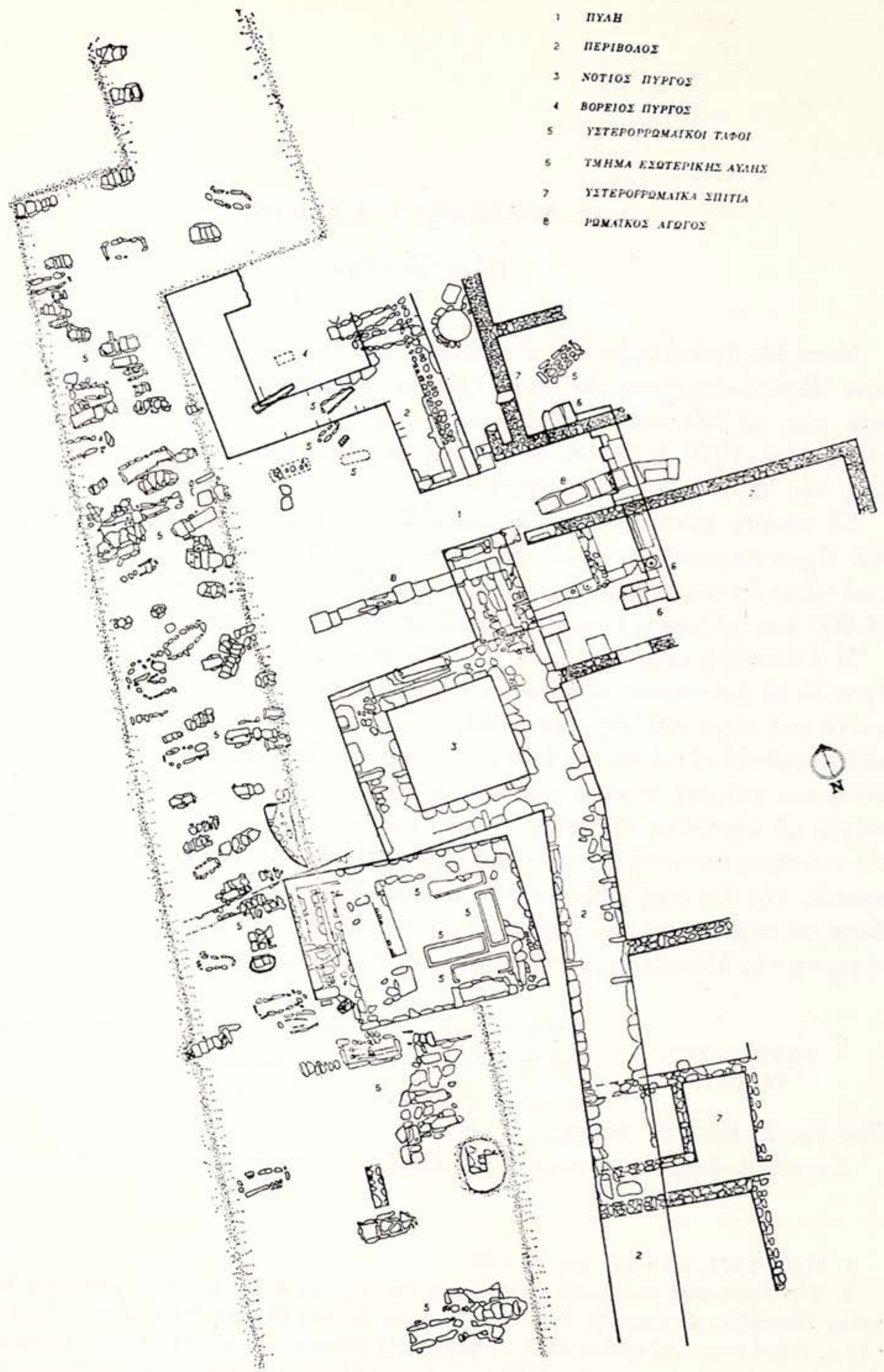

Εἰκ. 1. Ἡ ἀνασκαφεῖσα περιοχὴ στὰ Ἄβδηρα.

κῶν λουτρῶν[1]. Ἀποκαλύφτηκε τμῆμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τους μήκους 6.80 μ. καὶ πλάτους 0.70 μ. Ἡ ἐσωτερική του ὄψη, μὲ δυὸ ὀρθογώνιες προεξοχές, παρουσιάζει σχῆμα Π (πίν. 95α). Στὸ χῶρο μεταξὺ αὐτοῦ τοῦ σημείου τοῦ Δυτ. τοίχου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ποὺ ἔχει πλάτος 2.50 - 4 μ., ἀποκαλύφτηκε μεγάλος λιθοσωρὸς ἀπὸ πέτρες καὶ κομμάτια ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα ποὺ ἔχει ὕψος 0.40 μ. περίπου (πίν. 95β). Κάτω ἀπὸ τὸ λιθοσωρό, μέχρι βάθους 1.30 μ. ὑπῆρχαν πολὺ ἔντονα ἴχνη φωτιᾶς στὸ χῶμα καὶ στὰ κομμάτια τῶν ἀγγείων, τῶν πήλινων πλακῶν καὶ τῶν πλίνθων ποὺ περιεῖχε (πίν. 96α). Πιθανότατα λειτουργοῦσε ἐκεῖ ἕνας φοῦρνος. Ἀπὸ τὸ χῶρο αὐτὸ προέρχονται, ἐκτὸς ἀπὸ ἀβαφῆ ὄστρακα ρωμαϊκῆς κυρίως ἐποχῆς, μιὰ μικρὴ οἰνοχόη καὶ κομμάτι ἀπὸ πήλινη ἀκροκέραμο. Σὲ βάθος 0.23 μ. ἀπὸ τὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῶν λουτρῶν καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρές του ἀποκαλύφτηκαν τμήματα ἀπὸ πήλινα δάπεδα. Ἀποτελοῦνται ἀπὸ πήλινες πλάκες στὶς ὁποῖες φαίνονται ἴχνη φωτιᾶς. Πάνω στὰ δάπεδα βρέθηκαν ἀρκετὰ κομμάτια ἀπὸ πήλινους σωλῆνες νεροῦ τῶν λουτρῶν. Τέλος, στὸ βόρειο μέρος τῶν λουτρῶν ἀποκαλύφτηκε τὸ βορειότερο δωμάτιό τους ποὺ ἔχει εἴσοδο ἀπὸ Β (πίν. 96β). Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συνηθισμένη κεραμεικὴ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, βρέθηκαν μέσα στὸν τελευταῖο αὐτὸ χῶρο καὶ ὄστρακα βυζαντινῶν χρόνων.

Μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν λουτρῶν δημιουργήθηκε ἐπάνω στὰ ἐρείπιά τους ἕνα μεταγενέστερο νεκροταφεῖο ποὺ ἐκτείνεται καὶ στὸ χῶρο βόρεια τῶν λουτρῶν (πίν. 97α). Στὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ἀποκαλύφτηκαν 81 κιβωτιόσχημοι τάφοι τοῦ νεκροταφείου. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς κατασκευάστηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τῶν λουτρῶν ἢ ἐπάνω στοὺς τοίχους του. Οἱ περισσότεροι ὅμως ἐκτείνονται βορειότερα, μεταξὺ τῶν λουτρῶν καὶ τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ τείχους σὲ βάθος 0.30 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους.

Στὸ σύνολό τους οἱ τάφοι εἶναι προσανατολισμένοι ἀπὸ Δ πρὸς Α (τὸ κεφάλι τοῦ νεκροῦ στὰ Δ) μὲ πολὺ λίγες ἐξαιρέσεις στὶς ὁποῖες παρατηρεῖται μικρὴ ἀπόκλιση ἀπὸ τὸν βασικὸ προσανατολισμό. Δὲν ὑπάρχει ὁρισμένη ἀπόσταση μεταξὺ τῶν τάφων, ἐνῶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις βρίσκονται ὁ ἕνας ἐπάνω στὸν ἄλλο. Γενικὰ οἱ τάφοι εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ μακρόστενες λαξευμένες ἢ ἀλάξευτες πέτρες ποὺ προέρχονται ἀπὸ παλιὸ οἰκοδομικὸ ὑλικό (πίν. 97β). Ἡ κάλυψή τους γίνεται κυρίως μὲ πλακόσχημες πέτρες, ἐνῶ σὲ σπανιότερες περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκαν πήλινες πλάκες ἢ κεραμίδια στέγης (καλυβίτες τάφοι). Σὲ ἕνα τάφο εἶχε χρησιμοποιηθεῖ σὰν καλυπτήρια πλάκα ἕνα μεγά-

λα Καλπάκη, Εὐδοκία Σκαρλατίδου, Σοφία Τζωρτζῆ καὶ ἡ σχεδιάστρια Εἰρήνη Δουλγεράκη. Ἡ σπουδάστρια τῆς Α.Σ.Κ.Τ. Ἰωάννα Φιλιππίδου ἀσχολήθηκε μὲ τὴ συντήρηση σκελετικοῦ ὑλικοῦ καὶ ὁ φύλακας ἀρχαιοτήτων Φώτιος Κωνσταντινίδης μὲ τὴν ἐπιστασία τοῦ ἐργατικοῦ προσωπικοῦ σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς.

1. ΠΑΕ 1954, 164 - 166, σχεδ. ΙΙ, εἰκ. 6.

λο κομμάτι ἀπὸ τὴ μακριὰ πλευρὰ μαρμάρινης σαρκοφάγου (πίν. 98α). Στὸ κομμάτι αὐτό, σπασμένο σήμερα ξανὰ μετὰ τὴ δεύτερη χρήση του καὶ πάνω σὲ ἐλαφρὰ ἀνάγλυφη δέλτο (tabula ansata) σώθηκε ἐπιτύμβια ἐπιγραφὴ σὲ 10 στίχους (πίν. 98β):

Κασσία 'Ασκληπιοδότη κατε-
σκεύασε τὴν σορὸν ἑαυτῇ
καὶ τῷ γλυκυτάτῳ ἀνδρὶ Μουλπίῳ
Αὐτολύκῳ φιλοτειμῆς ἀμείνω δι-
[- - - - - - - - -]*τῇ πατρίδι ἑαυτοῦ.*
[Οὐδένα β]*ούλομαι ἕτερον τεθῆ-*
[ναι, ὃς δ' ἂ]*ν τολμήσῃ δώσει τῷ*
[ἱερωτάτῳ τα]*μείῳ προστείμου* * *ΒΦ*
[τῇ δὲ λαμ]*προτάτῃ 'Αβδηρειτῶν*
[πό]*λει ἄλλα* * *ΒΦ*

Λείπει τὸ κάτω ἀριστερὸ μέρος τῆς πλάκας. Μῆκ. 1.82 μ., ὕψ. 0.82 μ., πάχ. 0.15 μ. 'Η ἐπιγραφὴ χρονολογεῖται στὸν 3ο μ.Χ. αἰ. 'Υπάρχουν ἐπίσης λακκοειδεῖς τάφοι ποὺ καλύπτονται μὲ πέτρες ἢ κεραμίδια.

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς τάφους εἶναι παιδικοὶ καὶ περιέχουν ταφὲς ἀκόμη καὶ νηπίων, ἐνῶ ἀρκετοὶ περιεῖχαν περισσότερες ἀπὸ μία ταφές, δυὸ ἢ τρεῖς (πίν. 99α). 'Απὸ τοὺς σκελετοὺς ἀρκετοὶ σώζονταν σὲ καλὴ κατάσταση, ἄλλοι ὅμως ἦταν ἀποσαθρωμένοι, κυρίως οἱ παιδικοί. Ἔγινε συντήρηση καὶ ἀφαίρεση ἑνὸς κρανίου καὶ δυὸ σκελετῶν ἀπὸ τοὺς καλύτερα διατηρημένους. Γενικὰ οἱ τάφοι ἦταν ἀκτέριστοι, ἐκτὸς ἀπὸ τέσσερις περιπτώσεις ποὺ βρέθηκαν ἕνα ζευγάρι χάλκινα ἐνώτια, ἕνα γυάλινο καὶ δυὸ χάλκινα βραχιόλια (πίν. 99β) καὶ κομμάτια ἢ ὑπολείμματα ἀπὸ χάλκινες πόρπες.

'Εξ ἄλλου, στὸ χῶρο ποὺ ἐκτείνεται τὸ νεκροταφεῖο βρέθηκαν εἴκοσι χάλκινα νομίσματα ['Αβδήρων (375/3 - 365/60 π.Χ.), 'Αβδήρων ($\pm$ 200 π.Χ.), Φιλίππου Ε' καὶ Περσέως (185 - 168 π.Χ.), Μαρώνειας (μετὰ τὸ 146 π.Χ.), Αὐρηλιανοῦ (270 - 274 μ.Χ.), Σεβερίνας, Διοκλητιανοῦ (284 - 295 μ.Χ.), ὑστερορωμαϊκὰ φθαρμένα κ.ἄ.][1].

'Ερευνήθηκε ἐπίσης ἡ ἔκταση ἐξωτερικά (ἀνατολικὰ) ἀπὸ τὰ ρωμαϊκὰ λουτρὰ μέχρι τὰ ὅρια τῆς παλιᾶς τομῆς τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ τείχους σὲ πλάτος 12 μ. Κάτω ἀπὸ ἐπίχωση πάχους 0.80 μ. περίπου ἀποκαλύφτηκαν λείψανα τοίχων ἀπὸ ἀργολιθοδομή. Οἱ τοῖχοι αὐτοὶ καὶ οἱ προεκτάσεις τους γωνιάζουν μεταξύ τους καὶ σχηματίζουν τετράπλευρους χώρους πιθανότατα ἑνὸς

1. 'Η ταύτιση ὅλων τῶν νομισμάτων τῆς ἀνασκαφῆς ἔγινε ἀπὸ τὴ Νομισματικὴ Συλλογὴ 'Αθηνῶν.

σπιτιοῦ ποὺ εἶχε προσκολληθεῖ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῶν λουτρῶν. Τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοίχου ποὺ σώζεται μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν ἔχει μῆκος 4.50 μ. (πίν. 100α). Ἕνα μεγάλο μαρμάρινο κατώφλι σ' αὐτὸν τὸν τοῖχο ἔχει μῆκος 1.73 μ. Γενικὰ οἱ τοῖχοι ἔχουν πλάτος 0.50 - 0.60 μ. καὶ σώζονται σὲ ὕψος 0.20 - 0.30 μ.

Σὲ βάθος 0.85 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, δηλ. λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὸ σωζόμενο ὕψος τῶν τοίχων αὐτῶν, καὶ σὲ ἕνα σημεῖο κοντὰ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῶν λουτρῶν, ἀποκαλύφτηκε τμῆμα ἑνὸς δαπέδου ἀπὸ μεγάλες πήλινες πλάκες (0.55 × 0.55 μ. περίπου), ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀνήκει στὸ δάπεδο τοῦ σπιτιοῦ. Μέχρι τὸ βάθος αὐτὸ ἡ κεραμεικὴ ἦταν κυρίως τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς (ὄστρακα west-slope, ἀπὸ μελαμβαφεῖς ραβδωτοὺς κανθάρους καὶ μεγαρικοὺς σκύφους κ.ἄ.). Βρέθηκαν ἐννέα (9) χάλκινα νομίσματα Ἀβδήρων (411/10 - 386/5 π.Χ. καὶ 240 - 202 π.Χ.), Κασσάνδρου (306 - 297 π.Χ.), Θάσου (μετὰ τὸ 280 π.Χ.), Μαρώνειας ἐποχῆς Κομμόδου (180 - 192 μ.Χ.), Μεγάλου Κωνσταντίνου (μετὰ τὸ 324 μ.Χ.), Φιλίππων ρωμαϊκῶν χρόνων, follis Λέοντος ΣΤ' Σοφοῦ καὶ μιὰ ἀργυρὴ δραχμὴ Ἀλεξάνδρου Γ'.

Κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλια αὐτοῦ τοῦ σπιτιοῦ σὲ βάθος 1 μ. ἀποκαλύφτηκε ἡ συνέχεια πρὸς τὰ νότια τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ τείχους σὲ μῆκος 10 μ. (πίν. 100β). Ἔχει τὴν ἴδια κατασκευὴ μὲ τὰ μέχρι σήμερα γνωστὰ τμήματα τοῦ τείχους καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ τετράπλευρους, πλακοειδεῖς γωνιόλιθους ποὺ σχηματίζουν τὶς δυὸ ὄψεις του, ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερική, ἐνῶ τό «γέμισμα» τοῦ τείχους ἀποτελοῦν πέτρες ἀκανόνιστες.

Δυὸ γωνιόλιθοι τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους ἀποκαλύφτηκαν καὶ λίγο βορειότερα, πάντοτε νότια τῆς πύλης.

ΤΟΜΕΑΣ ΜΟΥΣΕΙΟΥ Στὸ χῶρο Ν τοῦ λόφου μὲ τὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα ποὺ διαλέχτηκε γιὰ τὴν ἀνέγερση μουσειακῆς ἀποθήκης ἀνοίχθηκαν πολλὲς δοκιμαστικὲς τομὲς σὲ διάφορες κατευθύνσεις πλάτους 1 - 1.50 μ. (πίν. 101α). Οἱ τομὲς αὐτὲς διαπλατύνθηκαν στὴ συνέχεια τῆς ἔρευνας σὲ ὁρισμένα σημεῖα, ὅπου χρειάστηκε νὰ ὁλοκληρώσουμε τὴν ἀποκάλυψη θεμελίων ἢ τάφων.

Σὲ βάθος ἀπὸ 0.30 - 1.20 μ. ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται θεμέλια ἄγνωστων κτιρίων χτισμένα ἀπὸ ἀκανόνιστες πέτρες τὰ περισσότερα χωρὶς συνδετικὸ ὑλικό (ξερολιθιά), ἐνῶ σὲ μιὰ περίπτωση τὰ θεμέλια ἑνὸς κτιρίου εἶναι ἀσβεστόκτιστα (πίν. 101β). Ὅλα σχεδὸν ἔχουν πλάτος ± 0.55 μ. καὶ σώζονται σὲ ὕψος ἀπὸ 0.30 - 0.60 μ. Μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη σ' ὅλη τὴν ἔκταση ἕξι κτιριακῶν συγκροτημάτων ποὺ τὰ περισσότερα δὲν σώζουν ὅλους τοὺς χώρους τους.

Τὸ ἕνα βρίσκεται στὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία δωμάτια δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ μιᾶς μεγάλης αὐλῆς μήκ. 8.50 μ. καὶ

πλάτ. 4.50 μ. Δυὸ μαρμάρινα κατώφλια μὲ τόρμους συνδέουν τὴν αὐλὴ μὲ τὰ δωμάτια. 'Από τὸ πλακόστρωτο τῆς αὐλῆς σώζονται δυὸ τμήματα μὲ τετράπλευρες πλάκες διαστάσεων 1.13 × 0.45 μ. (πίν. 102α). 'Ο ἄξονας προσανατολισμοῦ τοῦ κτιρίου εἶναι ΝΔ - ΒΑ. Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ κτιρίου ἐμφανίστηκαν δυὸ ἄλλοι τοῖχοι σὲ μεγαλύτερο βάθος, ποὺ φανερώνουν τὴν ὕπαρξη τριῶν διαδοχικῶν οἰκοδομικῶν φάσεων. Δυὸ ἄλλα κτίρια ἀρκετὰ κατεστραμμένα βρίσκονται Β καὶ ΒΔ καὶ ἔχουν ἀπὸ δυὸ δωμάτια τὸ καθένα. Στοὺς τοίχους τοῦ Β κτιρίου βρέθηκαν στὴ θέση τους δυὸ μαρμάρινα κατώφλια. Τὸ τέταρτο κτίριο βρίσκεται στὸ Α ἄκρο τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου καὶ εἶναι ἀρκετὰ καταστραμμένο. 'Αποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα δωμάτια τοποθετημένα σὲ δυὸ σειρές. Τὰ δυὸ ἀπὸ αὐτὰ συνδέονται μὲ μαρμάρινο κατώφλι.

Στὸ ἴδιο ἄκρο ἀλλὰ πιὸ νότια ἀποκαλύφθηκε τὸ πέμπτο κατὰ σειρὰ κτίριο μὲ τέσσερα δωμάτια καὶ προσανατολισμὸ Β - Ν ποὺ οἱ τοῖχοι του ἔχουν ἀρκετὰ καταστραφεῖ (πίν. 102β). Πιὸ νότια καὶ σὲ βάθος 0.60 μ. βρέθηκε μιὰ πολυγωνικὴ κατασκευὴ μὲ δάπεδο ἀπὸ πήλινες πλάκες. Οἱ τοῖχοι της ποὺ σώζονται σὲ πολὺ μικρὸ ὕψος ἔχουν ἐσωτερικὰ ἐπένδυση ἀπὸ ὅμοιες πλάκες, ἢ κεραμίδια (πίν. 103α). Ἴσως νὰ πρόκειται γιὰ κάποια μικρὴ δεξαμενὴ ἢ γιὰ πλυντήριο ἑνὸς ἐργαστηρίου.

Τὸ τελευταῖο κτίριο ποὺ βρίσκεται στὸ ΝΑ μέρος τοῦ χώρου ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα δωμάτια καὶ διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση. Ἔχει προσανατολισμὸ ΒΑ - ΝΔ καὶ στὰ δυό του ἄκρα ὑπάρχουν τετράπλευρα λιθόστρωτα πατώματα κατασκευασμένα ἀπὸ ἀκανόνιστες πέτρες.

'Απὸ τὰ εὑρήματα τῆς ἀνασκαφῆς ἀναφέρουμε ἐδῶ σφραγισμένες λαβὲς ἀμφορέων (μιὰ μὲ ἐπιγραφὴ *ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ ΘΕΣΜΟΦΟΡΙΟΥ*), κομμάτια ἀπὸ πήλινα εἰδώλια (πίν. 103β), ἀπὸ γυάλινα ἀγγεῖα καὶ ἀπὸ λυχνάρια καθὼς καὶ πήλινες ἀγνύθες διαφόρων σχημάτων.

'Η κεραμεικὴ περιλαμβάνει ὄστρακα ἀπὸ μεγαρικοὺς σκύφους καὶ ἄλλα ἑλληνιστικὰ ἀγγεῖα, ὄστρακα ὑστερορωμαϊκὰ λεπτὰ καὶ χονδροειδῆ καὶ λίγα βυζαντινὰ μὲ ἐφυάλωση. Βρέθηκαν ἐπίσης 72 χάλκινα νομίσματα διαφόρων ἐποχῶν, ὅπως 'Αβδήρων (425 π.Χ. - 161 μ.Χ.), Ἴμβρου (350 π.Χ.), Καρδίας (350 - 309 π.Χ.), 'Ορθαγορείας (350 π.Χ. κἑ.), Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας (279 - 168 π.Χ.), Αἴνου (280 - 200 π.Χ.), Θεσσαλονίκης (187 - 31 π.Χ.), Μαρώνειας (μετὰ τὸ 146 π.Χ.), Παρίου (ἐποχῆς Αὐγούστου), Ροιμητάλκη Β′ (19 - 36 μ.Χ.), Τοπείρου, Καλιγούλα, Τραϊανοῦ, Γαλλιηνοῦ, Πρόβου, Γαλερίου, Κωνστάντιου Χλωροῦ, Κωνσταντίνου Α′, 'Αναστασίου Α′, 'Ιουστινιανοῦ, Λέοντος Α′, Κωνσταντίνου Ζ′ κ.ἄ.

Σὲ μιὰ μεταγενέστερη φάση, ὅταν τὰ κτίρια εἶχαν πιὰ καταστραφεῖ, ὁ χῶρος χρησιμοποιήθηκε σὰν νεκροταφεῖο. Βρέθηκαν συνολικὰ 95 τάφοι σὲ βάθος ἀπὸ 0.20 - 1.40 μ., ἄλλοι τοποθετημένοι πάνω στὰ θεμέλια τῶν παλιῶν κτιρίων, ἄλλοι στοὺς ἐνδιάμεσους χώρους καὶ ἄλλοι κάτω ἀπὸ τὰ καταστραμμένα δά-

πεδα τῶν δωματίων (πίν. 104α). Οἱ περισσότεροι ἔχουν προσανατολισμὸ Δ - Α, μερικοὶ ΒΔ - ΝΑ καὶ μονάχα ἕνας Β - Ν. Ὅλοι σχεδὸν εἶναι κιβωτιόσχημοι ἐκτὸς ἀπὸ τρεῖς περιπτώσεις ποὺ εἶναι καλυβίτες (πίν. 104β). Εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ τὸ οἰκοδομικὸ ὑλικὸ τῶν κτιρίων, ἐνῶ σὲ δυὸ περιπτώσεις ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ στὰ πλευρικὰ τοιχώματα τῶν τάφων κομμάτια ἀπὸ παλιότερες λίθινες σαρκοφάγους. Ἡ κάλυψή τους ἔχει γίνει μὲ πλακόσχημες πέτρες, μὲ κομμάτια σαρκοφάγων, ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἢ ἀπὸ κατώφλια, ὅπως δείχνουν οἱ τόρμοι τους. Μερικοὶ βρέθηκαν τελείως ἀκάλυπτοι, ἐνῶ σὲ ἄλλους δὲν σώθηκαν ὅλες οἱ καλυπτήριες πλάκες. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις διαπιστώσαμε σύγχρονες ταφὲς σὲ τάφους ποὺ ἔχουν κοινὴ τὴ μιὰ μακριά τους πλευρά. Σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς καλυπτήριες πλάκες ἑνὸς τάφου καὶ πρὸς τὸ δυτικὸ μέρος ὑπάρχει σταυρὸς πρόχειρα χαραγμένος. Ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν τάφων ἀνοίχτηκαν σὲ πρώτη φάση οἱ εἴκοσι. Οἱ νεκροὶ θάβονται πάντοτε μὲ τὸ κεφάλι πρὸς Δ καὶ μὲ τὰ χέρια σταυρωμένα στὸ στῆθος. Σὲ πολλοὺς τάφους ἔχουμε περισσότερους ἀπὸ ἕνα νεκρούς, μέχρι πέντε. Οἱ σκελετοὶ σώθηκαν γενικὰ σὲ καλὴ κατάσταση (πίν. 104γ). Σὲ μερικοὺς τάφους ἔχουν μαζευτεῖ τὰ ὀστᾶ τοῦ πρώτου νεκροῦ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τάφου γιὰ νὰ τοποθετηθεῖ δεύτερος νεκρός. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς τάφους εἶναι ἐνηλίκων, λίγοι παιδικοὶ καὶ τρεῖς βρεφικοί. Στὸ σύνολό τους ἦταν ἀκτέριστοι. Σ' ἕνα μόνο τάφο βρέθηκαν δυὸ χάλκινα ἐνώτια, γυάλινες χάνδρες ἀπὸ περιδέραιο, μικρὸ γυάλινο φιαλίδιο καὶ ὀστέινο κοχλιάριο. Σὲ δυὸ ἄλλους τάφους βρέθηκε ἀπὸ ἕνα χάλκινο νόμισμα. Τὰ νομίσματα αὐτὰ εἶναι ἀρκετὰ φθαρμένα καὶ χρονολογοῦνται στὰ ὑστερορωμαϊκὰ χρόνια.

Σὲ ὁρισμένες τομὲς ποὺ δὲν βρέθηκαν θεμέλια κτισμάτων προχωρήσαμε πιὸ βαθιὰ καὶ διαπιστώσαμε ὅτι σὲ βάθος 1 μ. κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῶν θεμελίων καὶ τῶν τάφων ἀρχίζει παχὺ στρῶμα ἄμμου.

Σὲ βάθος 0.60 - 0.80 μ. στὸ κεντρικὸ καὶ βόρειο μέρος τοῦ χώρου ποὺ ἐρευνήθηκε ὑπάρχει στρῶμα μὲ ἄφθονα θαλάσσια ὄστρακα, κυρίως πορφύρες, ποὺ μᾶς κάνουν νὰ σκεφθοῦμε ὅτι στὸ χῶρο αὐτό, πιθανὸν στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, πρέπει νὰ λειτουργοῦσε κάποιο ἐργαστήριο γιὰ τὴν ἐπεξεργασία πορφύρας.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΡΩΝΗΣ *

(Πίν. 105 - 106)

Αἱ ἀρξάμεναι κατὰ τὸ 1975 ἀνασκαφαὶ εἰς Τορώνην Χαλκιδικῆς συνεχίσθησαν κατὰ τοὺς μῆνας Ἰούλιον καὶ Αὔγουστον δι᾿ οἰκονομικῆς ἐνισχύσεως τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Sydney καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τῆς περιόδου ἐργασιῶν τοῦ 1975 εἶχε γίνει καθαρισμὸς τῆς πυκνῆς βλαστήσεως, ἥτις ἐκάλυπτε τὰ τείχη τῆς ἀρχαίας πόλεως, κατὰ δὲ τὸ δεύτερον ἥμισυ εἶχεν ἀρχίσει ἡ ἀνασκαφὴ εἰς τὰ τείχη Κ3 καὶ Ο καθὼς καὶ εἰς τὸ οἰκοδόμημα 1 ἐντὸς τῆς ὠχυρωμένης περιοχῆς, ὅπερ ἀνήκει ἴσως εἰς συγκρότημα οἰκιῶν (εἰκ. 1). (Ὁ ἀναγνώστης δέον νὰ σημειώσῃ τὰς ἑξῆς ἀντιστοιχίας μεταξὺ τοῦ σχεδίου τῆς σ. 68 τοῦ Ἔργου τοῦ 1975 καὶ τῆς εἰκόνος 1 εἰς τὴν παροῦσαν ἔκθεσιν: τεῖχος ἔναντι τοῦ τείχους Ν =Κ3, τεῖχος Ν = Ο, κατασκευὴ 9 = οἰκοδόμημα 1 καὶ κατασκευὴ 2 = οἰκοδόμημα 3.)

Κατὰ τὸ 1976 συνεχίσθη ἡ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν εὑρημάτων τοῦ 1975, ἡ ἀνασκαφὴ τῶν τειχῶν Κ3 καὶ Ο, καθὼς καὶ ἡ συντήρησις καὶ μελέτη τῶν μικρῶν εὑρημάτων τοῦ 1975.

Ἡ μελέτη τοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος τῆς πόλεως κατέστησε δυνατὴν τὴν ὑπὸ τῶν ἀρχιτεκτόνων τοῦ «Ἐργαστηρίου 23» Θεσσαλονίκης ἐκτέλεσιν τοῦ σχεδίου τῆς εἰκόνος 1, τὸ ὁποῖον, παρ᾿ ὅλον ὅτι εἶναι πρόχειρον, εἶναι κατὰ πολὺ ἀκριβέστερον τοῦ σχεδίου τοῦ δημοσιευθέντος εἰς τὸ Ἔργον τοῦ 1975.

Ἡ μελέτη αὐτὴ ἔδειξεν ὅτι ἡ Τορώνη διαιρεῖται εἰς τὰς ἀκολούθους περιοχάς: 1) εἰς τὸ ὠχυρωμένον ἀκρωτήριον εἰς τὸ ΒΔ τέρμα τῆς κυρίως πόλεως, τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου ὡς «Λήκυθος» καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ὡς φρούριον διὰ τὴν ὑποστήριξιν τοῦ πρὸς Α λιμένος καὶ αὐτῆς ταύτης τῆς πόλεως, 2) εἰς τὴν περιοχὴν ἥτις περιβάλλεται ὑπὸ τῶν τειχῶν Α, Β καὶ C καὶ ἐπροστατεύετο ὑπὸ τοῦ πύργου ἐπὶ τοῦ Λόφου 2 (Ἀνεμομύλου) καὶ 3) εἰς τὴν εὐρυτέραν περιοχὴν ἥτις περιβάλλεται ὑπὸ τῶν τειχῶν Η, Κ, L, Μ, Ν καὶ Ο καὶ δεσπόζεται ὑπὸ τοῦ ὀχυρωματικοῦ συγκροτήματος τῆς ἀκροπόλεως ἐπὶ τοῦ Λόφου 1 (Βίγλας).

Ἡ ἐξέτασις τῶν ὀστράκων τῶν προερχομένων ἐκ τοῦ ἀκρωτηρίου τῆς Ληκύθου ἔδειξεν ὅτι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὑπῆρχεν ἐπ᾿ αὐτοῦ προϊστορικὸς

* Λεπτομερὴς ἔκθεσης τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Τορώνης κατὰ τὸ 1976 θὰ δημοσιευθῇ εἰς ΠΑΕ 1977.

συνοικισμός, τοῦ ὁποίου ἡ ζωὴ εἶχεν ἀρχίσει κατὰ τὸ α' ἥμισυ τῆς 3ης π.Χ. χιλιετηρίδος. 'Η ὑπὸ τῶν ἀρχαίων πηγῶν ἀναφερομένη ἀποικία τῶν Χαλκιδέων, ἥτις εἶχεν ἱδρυθῆ κατὰ τὸν 8ον ἢ τὸν 7ον αἰῶνα, φαίνεται ὅτι ἐκάλυπτεν, ἐκτὸς τῆς Ληκύθου, τὴν ὑπὸ τῶν τειχῶν A, B καὶ C περιβαλλομένην περιοχήν. Κατὰ τοὺς κλασσικοὺς ὅμως χρόνους φαίνεται ὅτι ἡ πόλις εἶχεν ἐπεκταθῆ πέραν τοῦ τείχους B, ὅπου εἶχε σχηματισθῆ τὸ ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου ἀναφερόμενον «προάστειον». 'Η πρὸς A τοῦ τείχους B αὔξησις τῆς πόλεως κατέστησεν ἀναγκαίαν τὴν προσθήκην τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου τοῦ συνισταμένου ἐκ τῶν τειχῶν H, K, L, M, N καὶ O.

'Η κατὰ τὸ 1975 ἀνασκαφὴ τριῶν τάφρων εἰς τὸ τμῆμα K3 τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου (εἰκ. 1) ἔδειξεν ὅτι τοῦτο πρέπει νὰ χρονολογηθῆ εἰς τὴν πρώιμον ἑλληνιστικὴν ἐποχήν. Κατὰ τὸ 1976 συνεχίσθη ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ τμήματος K3 εἰς νέας ἐγκαρσίας τάφρους ἀνοιχθείσας δυτικῶς ἐκείνων αἱ ὁποῖαι εἶχον ἀνασκαφῆ κατὰ τὸ 1975 μὲ ἀπώτερον σκοπὸν τὴν ἐν καιρῷ ἀνεύρεσιν τῆς μεταξὺ K3 καὶ O ὑποτιθεμένης πύλης. 'O πίν. 105α δεικνύει τὴν ἐσωτερικὴν παρειὰν τοῦ δυτικοῦ τέρματος τοῦ τείχους K3 εἰς τὸ σημεῖον ὅπου τοῦτο στρέφεται ἀποτόμως πρὸς N σχηματίζον γωνίαν 90°. 'Εκ τῶν μικρῶν εὑρημάτων τῶν προερχομένων ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τῶν τάφρων αὐτῶν ἀναφέρεται ἐδῶ ἓν νόμισμα τοῦ 'Αλεξάνδρου καὶ ὁ μελαμβαφὴς κάνθαρος τοῦ πίν. 106α, ὅστις ἐπιβεβαιοῖ τὴν χρονολόγησιν τοῦ τμήματος αὐτοῦ τῆς ὀχυρώσεως εἰς τὴν πρώιμον ἑλληνιστικὴν ἐποχήν.

Κατὰ τὸ 1975 εἶχον εὑρεθῆ δύο ταφαὶ πρὸς B τοῦ τείχους O καὶ πολὺ πλησίον αὐτοῦ. Κατὰ τὸ 1976 εὑρέθη τρίτη σημαντικὴ ταφὴ δυτικῶς τῶν ἀνακαλυφθεισῶν κατὰ τὸ 1975 ταφῶν, συνισταμένη ἐκ λιθίνης σαρκοφάγου περιεχούσης σκελετὸν μεγάλων διαστάσεων τοποθετημένης ἐντὸς ὀρθογωνίου περιβόλου (πίν. 105β).

Κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ 1976, ἤρχισεν ἐπίσης ἡ ἐξερεύνησις τοῦ οἰκοδομήματος 3 (εἰκ. 1 καὶ 2) ἐντὸς τῆς ὠχυρωμένης περιοχῆς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου. Εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν ἦλθεν εἰς φῶς ἐπιβλητικὸν κτίριον δημοσίας μᾶλλον ἢ ἰδιωτικῆς χρήσεως. 'Εντὸς αὐτοῦ εὑρέθη μεγαλοπρεπὲς κατώφλιον (πίν. 106β, τάφρος TR6) συνιστάμενον ἐκ δύο μεγάλων πλίνθων μαρμάρου, ἔχον δὲ τρεῖς τομὰς ὑποδηλούσας τὴν ὕπαρξιν διφύλλου θύρας. 'Εντὸς μιᾶς τῶν τομῶν αὐτῶν διατηρεῖται μολυβδίνη ὑποδοχὴ φατνίου.

'Εκ τῶν ἐνδιαφερόντων χαρακτηριστικῶν στοιχείων τοῦ κτιρίου αὐτοῦ ἀναφέρεται ἡ χρῆσις ἐπιχρίσματος ἐξ ἀσβεστοκονιάματος διὰ τὴν κάλυψιν τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν μερικῶν τοίχων (συμπεριλαμβανομένου καὶ ἐπιχρίσματος ἐρυθροῦ χρώματος) καὶ ἡ παρουσία κεράμων ἐπὶ τοῦ δαπέδου προερχομένων ἐκ τῆς στέγης, ἥτις θὰ πρέπει νὰ ἦτο δίρρους. Τὰ ὄστρακα ἀγγείων τὰ εὑρεθέντα ἐντὸς τοῦ οἰκοδομήματος χρονολογοῦν τὸ κτίριον μετὰ πιθανότητος εἰς τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα.

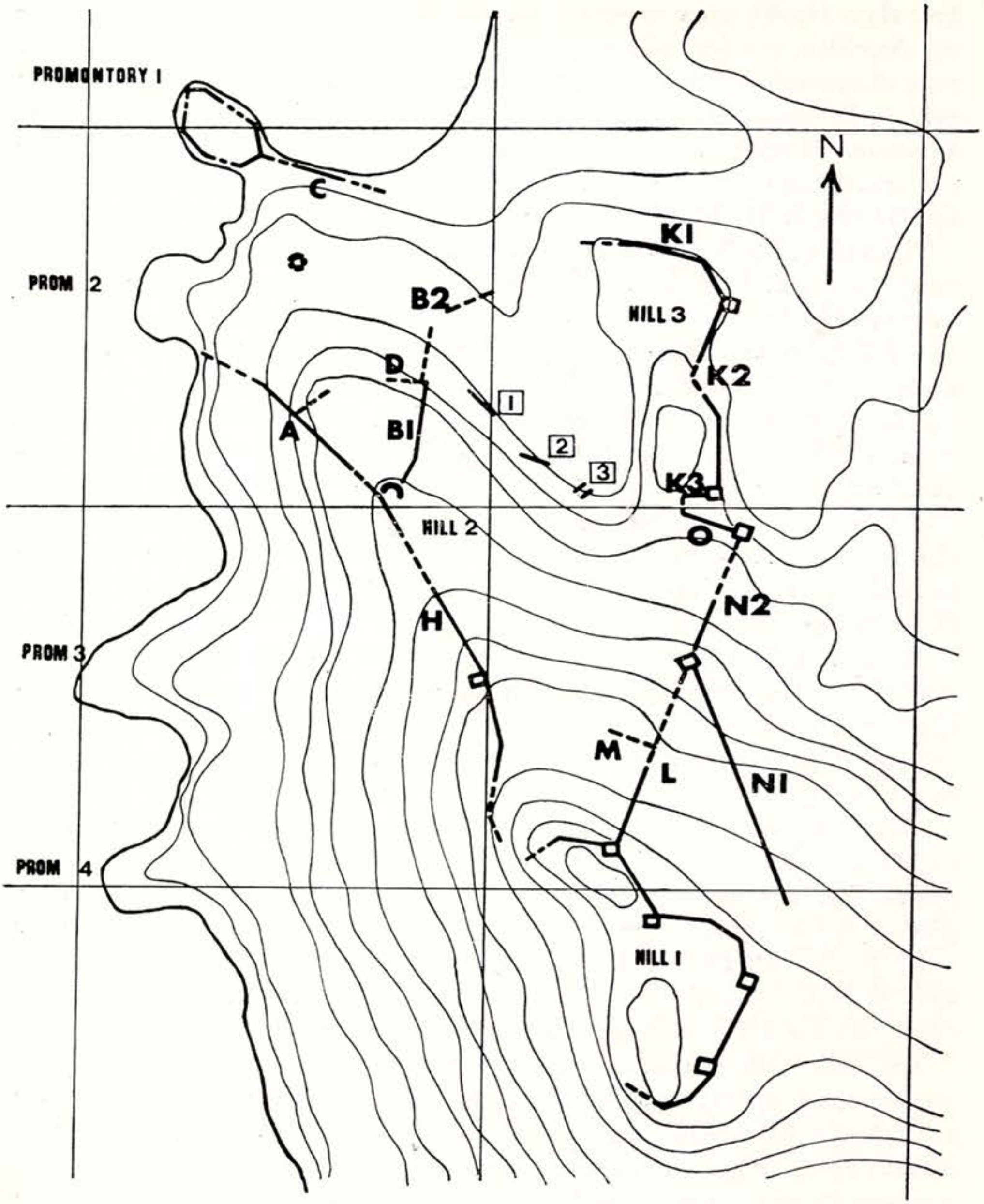

Εἰκ. 1. Σχέδιον τῶν τειχῶν τῆς ἀρχαίας Τορώνης.

Κατὰ τὸ 1976 ἀνασκαφαὶ ἤρχισαν ἐπίσης εἰς τὸν ἰσθμὸν μεταξὺ τῆς Ληκύθου καὶ τῆς κυρίως πόλεως. Δύο οἰκοδομήματα ἀνεσκάφησαν ἐν μέρει εἰς αὐτὴν τὴν περιοχὴν ὀνομασθέντα Α καὶ Β. Τὸ οἰκοδόμημα Α εἶναι ὀρθογώνιον

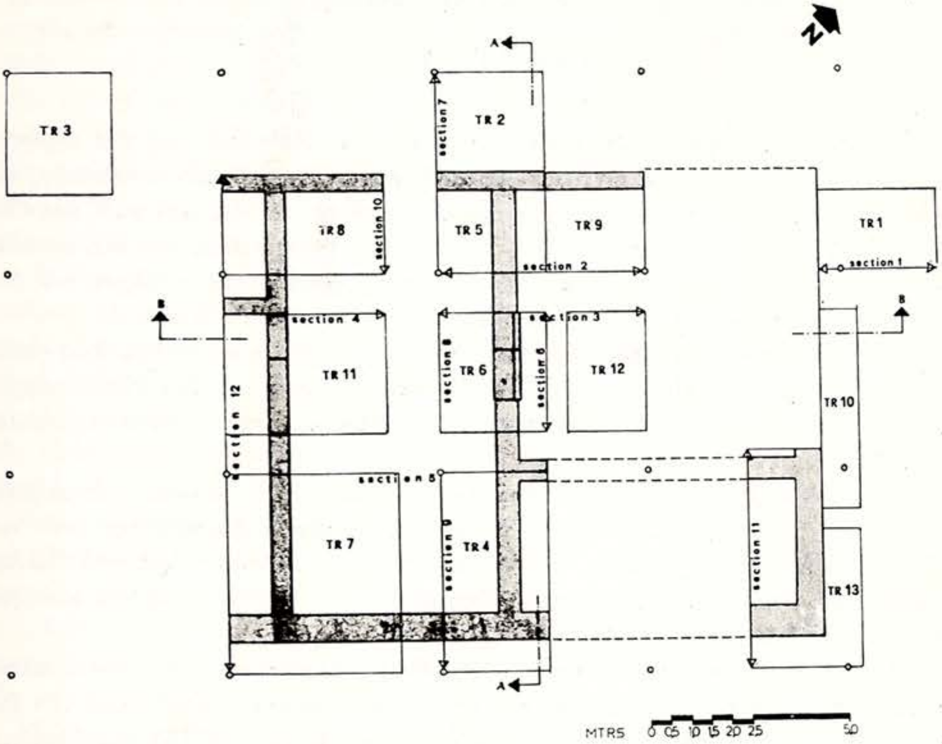

Εἰκ. 2. Σχέδιον τοῦ οἰκοδομήματος 3.

δωμάτιον καὶ δύναται νὰ χρονολογηθῇ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μικρῶν εὑρημάτων εἰς τοὺς μετακλασικοὺς χρόνους. Τὸ οἰκοδόμημα Β ὁμοιάζει πρὸς τὸ οἰκοδόμημα Α εἶναι δὲ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα σύγχρονον αὐτοῦ. 'Εντὸς ἑνὸς τῶν δύο αὐτῶν δωματίων εὑρέθη ἕτερον οἰκοδόμημα εἰς κατώτερον ἐπίπεδον, χρονολογούμενον ἴσως εἰς τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΜΠΙΤΟΓΛΟΥ

11. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΗΜΒΡΙΑΣ

(Πίν. 107 - 111)

Συνεχίσθη καὶ ἐφέτος ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ἀρχαίας Μεσημβρίας τῆς Θράκης εἰς τὸν περιτειχισμένον οἰκισμόν, περιορισθεῖσα, λόγῳ εἰδικῶν συνθηκῶν, εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τούτου καὶ ἐξωτερικῶς ταύτης, καθὼς καὶ καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ ἀνατ. σκέλους τοῦ τείχους τῆς πόλεως, ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς δὲ τούτου, ἤτοι ἀπὸ τὴν θάλασσαν, ἔνθα ὁ πύργος «Φυλακὲς» μέχρι τοῦ βορειοτέρου σημείου, παρὰ τὸν ἀγρὸν Τσαμπάζη (πίν. 107α-β).

Ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Β. Ἑλλάδος ἐδόθη ἀνάλογος οἰκονομικὴ ἐνίσχυσις, ὅπως καὶ κατὰ τὸ 1975, τόσον διὰ τὴν ἀνασκαφήν, ὅσον καὶ διὰ τὴν περίφραξιν τοῦ χώρου, εἰς ὃ σημεῖον ἐπέβαλον αἱ ἀνάγκαι καλυτέρας προστασίας καὶ φυλάξεως τούτου.

Παραλλήλως ἐτελείωσαν αἱ οἰκοδομικαὶ ἐργασίαι τῆς μουσειακῆς ἀποθήκης, ἐνῷ συνεχίζονται αἱ ἐσωτερικαὶ τοιαῦται διὰ δαπάνης διατεθείσης ὑπὸ τοῦ Νομαρχιακοῦ Ταμείου Ἕβρου, ὡς καὶ ἀναλόγου ἐνισχύσεως ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὀργανισμοῦ Τουρισμοῦ, πρὸς ἀποπεράτωσιν τοῦ ὅλου ἔργου καὶ ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν τῆς Ὑπηρεσίας (πίν. 108α).

Εἰδικώτερον ἐγένετο καθαρισμὸς ἐκ τῆς ἀγρίας βλαστήσεως εἰς τὴν Δ πλευρὰν τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ καὶ ἐξωτερικῶς ταύτης, καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν, ἤτοι ἀπὸ τοῦ παρὰ τὴν θάλασσαν ΝΔ πύργου μέχρι τοῦ ΒΔ τοιούτου καὶ ἔτι βορειότερον, ἔνθα ὁ νέος προσωρινὸς ἀγροτικὸς δρόμος, πρὸς διευκόλυνσιν καὶ τῶν ἐργασιῶν περιφράξεως τοῦ χώρου εἰς τὴν πλευρὰν ταύτην (πίν. 108β).

Ἐν συνεχείᾳ ἐγένετο ἔρευνα τόσον εἰς τὴν μεταξὺ τῶν δύο πύργων ἔκτασιν καὶ εἰς ἱκανὸν βάθος ($\pm$0.90 μ.), ὅσον καὶ ἔτι βορειότερον μέχρι τοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου πρὸς ἑνοποίησιν τοῦ χώρου (πίν. 109α).

Ὁ γνωστὸς καλοκτισμένος τοῖχος συνεχίζεται καὶ πέραν τοῦ ΒΔ πύργου, δὲν ἐξηκριβώθη ὅμως εἰσέτι ἐὰν σχετίζεται μὲ ἰδιαίτερον οἰκοδόμημα πρὸς Α ἢ ἐὰν ἀποτελῇ συνέχειαν τοῦ τείχους, ὅπερ εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν, ὅπως ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε δεδομένων συνάγεται, εἶναι καὶ τὸ Δ σκέλος τοῦ τείχους τῆς πόλεως. Πέραν τοῦ σημείου τούτου, τὸ πλάτος τοῦ ἀνασκαφέντος μέχρι 23 μ. μήκους τείχους εἶναι 1 μ. καὶ εἴς τινα μόνον σημεῖα ὀλίγον μεγαλύτερον.

Εἰς τὸν ΝΔ πύργον ἀπεκαλύφθη ἔτι περισσότερον ἡ Β πλευρὰ τούτου, σωζομένη εἰς ἱκανὸν ὕψος, καθὼς καί ἡ Δ, τῆς ὁποίας διατηρεῖται μόνον ἡ θεμελίωσις ἐκ μελανοφαίων πλακοειδῶν σχιστολίθων (πίν. 109β).

Ε ὑ ρ ή μ α τ α, γενικῶς, ἐκ τῆς ὅλης ἐρεύνης ἐγένοντο: Πολλὰ ὄστρακα μελαμβαφῆ καὶ ἐρυθροβαφῆ, ἐλάχιστα ἀβαφῆ, ὄστρακα μεγαρικά, πάρα πολλὰ ἄχρωμα, βάσεις ἀμφορέων, κυαθίων, πινακίων, σκυφιδίων, μικρὰ καὶ μεγάλα τεμάχια λύχνων, ἀγγεῖον μελαμβαφές, πολλαὶ λαβαὶ ἀμφορέων ἄνευ σφραγίδων, μία μετὰ σφραγῖδος, τεμάχιον κανθάρου, τμῆμα ἀγγείου μελαμβαφοῦς μὲ καθέτους ραβδώσεις, κεφαλὴ πηλίνου εἰδωλίου, ἥμισυ πηλίνης κεφαλῆς, κυκλικὸν κομβίον (;) ἐξ ἐλεφαντοστοῦ. Χαλκᾶ νομίσματα (24), μεταξὺ τῶν ὁποίων μερικὰ Μαρωνείας, Ζώνης καὶ Φιλίππου Β'. Τεμάχια ἐκ χαλκοῦ ἀγγείου, ἧλοι ἐκ χαλκοῦ μὲ πλατεῖαν κεφαλήν. Τμῆμα μεγάλου ἀγγείου καθημερινῆς χρήσεως, βάσεις μεγάλων πηλίνων ἀγγείων, πολλὰ τεμάχια ἀπὸ χονδροειδῆ ἀγγεῖα, τμῆμα πηλίνου διακοσμητικοῦ κεράμου. Τεμάχια ἐκ σιδηροῦ ξίφους. Ὄστρακον ἐκ μεγάλου ἀγγείου μὲ ἐρυθρὰν ταινίαν, δύο ὄστρακα ἐρυθρομόρφων ἀγγείων, λαβαὶ καὶ χείλη κρατῆρος, πολλὰ ὄστρακα μὲ ἐρυθρᾶς ταινίας ἐπὶ τοῦ χρώματος τοῦ ἐψημένου πηλοῦ, ὄστρακον μὲ μελανὴν ταινίαν, τεμάχιον κύλικος. Χαλκοῦν ἔλασμα ἀστρακτοειδές. Χαλκῆ τριγωνικὴ αἰχμὴ βέλους. Ὄστρακον μὲ ἀναγλύφους ζῶνας, ἕτερον μὲ γραμμάς. Τεμάχιον κουρασανίου μὲ ἐρυθρὸν χρῶμα. Ὄστρακα προϊστορικὰ καὶ ἓν ἰωνικὸν ἀρχαϊκόν (bucchero). Πολλὰ τεμάχια κεράμων στέγης λακωνικοῦ καὶ κορινθιακοῦ τύπου. Πήλινον διάτρητον βαρίδιον.

'Εγένετο ἐπίσης καθαρισμὸς ἐκ τῆς ἀγρίας βλαστήσεως καὶ προετοιμασία διὰ κανονικὴν ἔρευναν εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν, ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς, τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ τείχους τῆς πόλεως, ἀπὸ τοῦ πρὸς τὴν θάλασσαν ἄκρου του, ἔνθα ὁ πύργος «Φυλακές», μέχρι τοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου καὶ ἔτι βορειότερον, μέχρι τοῦ ἀγροῦ Τσαμπάζη, σημείου ἀπὸ ὅπου ἀρχίζει ἡ ἐπικλινὴς περιοχὴ τῆς πόλεως, διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς τὴν ἀρκετὰ ὑψηλότερον κειμένην ἀκρόπολιν.

Εἰδικώτερον ἐκαθαρίσθη ἡ ἀπὸ τῆς θαλάσσης μέχρι τοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου καὶ μεταξὺ τοῦ τείχους καὶ τοῦ πρὸς 'Ανατολὰς σκοτεινοῦ λεγομένου ρεύματος στενὴ λωρὶς ἐξ 110 μ. μήκους καὶ 5 μ. πλάτους καὶ μέχρι 0.40 μ. βάθους, ἔνθα ὁ φυσικὸς βράχος.

Ε ὑ ρ ή μ α τ α : ὄστρακα μελαμβαφῆ καὶ ἐρυθροβαφῆ, κρατῆρος, λεπτοῦ ἀγγείου, πήλινον ψέλιον μὲ χρῶμα, διάτρητος πηλίνη χάνδρα. Χαλκοῦν ἔλασμα, χαλκοῦς ὀμφαλὸς ἀσπίδος (;) μὲ ἐγχάρακτον διακόσμησιν ἐκ τριῶν ὁμοκέντρων κύκλων. Ὄστρακα ἀπὸ χονδροειδῆ μεγαλόσχημα ἀγγεῖα, κέραμοι στέγης λακωνικοῦ καὶ κορινθιακοῦ τύπου.

'Εσωτερικῶς τοῦ τείχους καὶ ἐπὶ ἐκτάσεως μήκους 110 μ., ἀπὸ Ν πρὸς Β, καὶ πλάτους 31 μ., ἀπεκαλύφθησαν θεμέλια κτισμάτων - οἰκιῶν εἴς τινα σημεῖα (κατώφλια, χωρίσματα, κλπ.), ὡς καὶ σωροὶ λίθων ἐκ τῶν κτισμάτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὄστρακα χονδροειδῶν ἀγγείων, κέραμοι στέγης λακωνικοῦ καὶ κορινθιακοῦ τύπου.

Σημειοῦται ἐνταῦθα ὅτι ὁ καθαρισμός - ἔρευνα δὲν ὑπερέβη τὰ 0.20 ἕως

0.40 μ. εἰς βάθος, καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν, διότι σκοπὸς ἦτο ἡ ἐκρίζωσις τῶν ἀγρίων δένδρων καὶ παρεμπόδισις τῆς ἀναβλαστήσεως τούτων πρὸς διευκόλυνσιν μελλοντικῆς ἀνασκαφῆς (πίν. 110α).

Εἰς τὴν μεταξὺ τοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου, τοῦ ἀγροῦ Τσαμπάζη καὶ τοῦ τείχους ἔκτασιν (μήκ. 70 καὶ πλάτ. 20 μ.) ἀπεκόπησαν τὰ ἀγριόδενδρα καὶ ἐξερριζώθησαν πλήρως, κατὰ τὸ δυνατόν, διετηρήθησαν δὲ μόνον ἐλάχιστα ἄγρια ἐλαιόδενδρα εἰς ἐπίκαιρα σημεῖα τοῦ χώρου (πίν. 110β).

Ε ὑ ρ ή μ α τ α : τμῆμα κορμοῦ ἀγαλματίου ἐκ τοπικοῦ λίθου (ὕψ. 0.27 μ.), ἀριστερὸν ἥμισυ κορμοῦ ἑτέρου ἀγαλματίου (ὕψ. 0.20 μ.), ὡς καὶ τμήματα ταφικῶν στηλῶν ἐκ τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου, προφανῶς, προερχόμενα. Εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ χώρου εὑρέθησαν σωροὶ λίθων ἐκ τῶν κτισμάτων, ὡς καὶ μεμονωμένοι λίθοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων μεγάλοι δόμοι, καθὼς καί τινες ἐκ μαρμαρίνων δόμων εἰς τὸ σημεῖον ὅπου, πρὸ εἰκοσαετίας καὶ πλέον, εἶχον σκάψει θησαυροθῆραι καὶ ἀρχαιοκάπηλοι.

'Εξ ἄλλου κατὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ νέου ἀγροτικοῦ δρόμου, πλησίον τοῦ ἀγροῦ Τσαμπάζη καὶ ἑτέρου γειτονικοῦ, ἀπεκαλύφθη θεμελίωσις τετραγώνου κτίσματος (διαστάσεων 8 × 7.80 μ.), ἐκ κιτρινωποῦ τοπικοῦ λίθου, προερχομένου ἐκ τῆς πρὸς Δυσμὰς τοποθεσίας «'Αγριόγατος», ἑδραζομένη ἐπὶ τοῦ ἐπικλινοῦς φυσικοῦ βράχου, ἄνευ οὐδεμιᾶς διαμορφώσεως τῆς ἐπιφανείας (πίν. 111α).

Τοῦτο εἶχεν ἐπισημανθῆ πέρυσι κατὰ τὴν διάνοιξιν τοῦ δρόμου, ὅτε καὶ ἀπεσπάσθη ὀγκώδης δόμος ἐκ τῆς ΝΔ γωνίας του. Μία σειρὰ μόνον δόμων ὑπάρχει εἰς τὴν Β καὶ τὴν Δ πλευρὰν τοῦ κτίσματος, ἐνῶ, παραλλήλως πρὸς τὴν Ν πλευράν, ἀπεκαλύφθη τμῆμα ἀγωγοῦ ἀποχετεύσεως (μήκ. 4.90 μ.) ἐκ τοπικοῦ λίθου, χωρὶς νὰ προσδιορίζωνται ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος του (πίν. 111β).

Παρὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ κτίσματος καὶ εἰς ἀπόστασιν 0.40 μ., ἀπεκαλύφθησαν σειραὶ τοίχων (θεμέλια) ἄλλων κτισμάτων, ἑδραζομένων ὁμοίως ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βραχώδους ἐδάφους. 'Επίσης εἰς τὴν ΒΑ γωνίαν τούτου καὶ εἰς ἀπόστασιν 3.50 μ. ἀπεκαλύφθη ὀγκώδης δόμος (0.60 μ. πάχους), ἀνήκων εἰς σειρὰν ὁμοίων, ἐξικνουμένων ἐπὶ μήκους 6 μ. καὶ ὑπὸ τὸν νέον δρόμον, καθέτως πρὸς αὐτόν. 'Η ἔρευνα ἀμφοτέρων διεκόπη δι' εὐθετώτερον χρόνον, πρὸς διευκόλυνσιν τῆς κυκλοφορίας.

Ε ὑ ρ ή μ α τ α : εἰς τὸν χῶρον τοῦ τετραγώνου κτιρίου καὶ πέριξ τούτου εὑρέθησαν λιθίνη βάσις στήλης, τετράγωνος βάσις μὲ ἐκβάθυνσιν διὰ τὴν στήριξιν ἀγάλματος, τμῆμα μηροῦ μέχρι τοῦ γόνατος (ὕψ. 0.21 μ.) ἐκ μαρμάρου, τεμάχιον ἐκ μικροῦ μηροῦ (ὕψ. 0.14 μ.), τμῆμα κνήμης (ὕψ. 0.10 μ.), ἕτερον τμῆμα κνήμης (ὕψ. 0.16 μ.) ἐκ μαρμαρίνου ἀγάλματος μικροῦ μεγέθους, δύο ἀποτμήματα μαρμαρίνης στήλης, ἀρκεταὶ λατύπαι ἐκ μαρμάρου. Ὄστρακα μελαμβαφῆ καὶ ἐρυθροβαφῆ κυαθίων, χονδροειδῆ ἀμφορέων, πολλὰ ἄχρωμα ἐκ διαφόρων ἀγγείων, ποὺς χύτρας. Ὄστρακον ἀγγείου μὲ ἀναγλύφους ζώνας.

Πηλίνη κεφαλὴ γυναικός, ὡς καὶ ὡραιοτάτη πηλίνη κεφαλὴ ἵππου. Τμῆμα λύχνου, βάσις πινακίου, βάσεις καὶ λαβαὶ κανθάρων, λαβαὶ ἀμφορέων ἄνευ σφραγίδων, βάσεις ἐκ μεγάλων ἀγγείων. Τεμάχιον χαλκῆς πλακός, χαλκᾶ νομίσματα, ἐξ ὧν τρία τῆς πόλεως Ζώνης. Κέραμοι στέγης λακωνικοῦ καὶ κορινθιακοῦ τύπου, ἐκ κιτρινωποῦ χώματος. Πήλινον ἀκρωτήριον μὲ πλαστικὴν διακόσμησιν ἀνθεμίου μὲ φλογόσχημα φύλλα, ὡς καὶ τμῆμα ἡγεμόνος κεράμου μὲ ἀνάγλυφον διακόσμησιν λωτοῦ καὶ ἀνθεμίου.

Τέλος εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ Π.Ο., ἐξωτερικῶς τοῦ σημείου, ἔνθα ὑποτίθεται ὅτι ἔπρεπε νὰ ἦτο ὁ τέταρτος ὁμώνυμος πύργος, ἐγένετο ἔρευνα εἰς τὸ σωζόμενον μικρὸν τμῆμα χώρου (5 × 5 μ.) καὶ μέχρι 0.40 μ. βάθους, πρὸς ἐξακρίβωσιν τῆς ὑπαρχούσης καταστάσεως. 'Απεκαλύφθησαν οἱ σωζόμενοι εἰς ἐλάχιστον ὕψος δύο τοῖχοι (νότιος καὶ δυτικός), ἐκτεινόμενοι πρὸς Α τετραγώνου καὶ ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου ἑδραζομένου κτίσματος.

Ε ὑ ρ ή μ α τ α : ὄστρακα μελαμβαφῆ καὶ ἐρυθροβαφῆ, μερικὰ τῶν ὁποίων μὲ ταινίας καὶ σχέδια ἐρυθρὰ καὶ μελανά, βάσεις μεγαρικῶν σκύφων, κανθάρων, τμήματα οἰνοχόης, σκυφίδια, βάσεις ἀπὸ ἀγγεῖα ἄχρωμα καὶ μελαμβαφῆ διαφόρων μεγεθῶν, τμῆμα κρατῆρος μὲ φύλλα κισσοῦ, λαβὴ ἀμφορέως ἐνσφράγιστος *ΘΑΣΙΩΝ*, ἥμισυ διατρήτου ἀγνῦθος, ἐρυθρωπὰ τεμάχια ἐκ κουρασανίου. Ὄστρακα west slope, χείλη μικρῶν πίθων, ἀρκετὰ τεμάχια ἀπὸ terra sigillata, βάσεις ἀγγείων μὲ γραπτοὺς κύκλους ἐναλλασσομένους εἰς χρώματα (μέλαν καὶ ἐρυθρόν), τεμάχιον ᾠοειδοῦς ἀγγείου, λαβαὶ ἀγγείων μὲ ραβδώσεις. Σιδηροῦν ἔλασμα, κυλινδρικὸν τεμάχιον ἐκ μολύβδου, ἔλασμα ἐκ μολύβδου διπλωμένον, πέντε χαλκᾶ νομίσματα, ἐξ ὧν δύο Μαρωνείας (4ος καὶ 3ος π.Χ. αἰ.) καὶ ἓν Ζώνης. 'Ολίγα προϊστορικὰ ὄστρακα, ὡς καὶ κέραμο στέγης λακωνικοῦ καὶ κορινθιακοῦ τύπου.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ

12. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΝΕΚΥΟΜΑΝΤΕΙΟ ΤΟΥ ΑΧΕΡΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΤΗΣ ΕΦΥΡΑΣ *

(Παρένθ. πίν. Ε' καὶ πίν. 112 - 114)

1· Νεκυομαντεῖο

Συνεχίσαμε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1976 τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Νεκυομαντείου τοῦ 'Αχέροντος καὶ τῆς 'Εφύρας ('Ηρόδ. V 92), μὲ τὴν οἰκονομικὴ συμμετοχὴ τοῦ Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων, τὴν ὁποία εἴχαμε ἐγκαινιάσει πέρυσι [1], ὕστερα ἀπὸ διακοπὴ ἐννιὰ χρόνων.

Περατώσαμε τὴν ἔρευνα στὴν ἡμιυπόγεια αἴθουσα π (εἰκ. 1 π), ποὺ εἶναι λαξευμένη στὸν φυσικὸ βράχο, βορειοδυτικὰ τοῦ κυρίως ἱεροῦ, καὶ στὰ δωμάτια λ, μ, ν, στὴ νοτιοδυτικὴ πτέρυγα τοῦ ἱεροῦ, καὶ ἐρευνήσαμε ἐν μέρει τὴν παρακείμενη αὐλὴ καὶ τὸ νεκροταφεῖο στὴν ἀκρόπολη τῆς 'Εφύρας, ἐκεῖ ὅπου πέρυσι εἶχαν βρεθεῖ δύο προϊστορικὲς ταφὲς ἐνηλίκων καὶ τὸ 1958 δύο ταφὲς βρεφῶν μέσα σὲ ἀγγεῖα [2].

'Απὸ τὴν ἡμιυπόγεια αἴθουσα π ἀφαιρέθηκαν ὅσα χώματα εἶχαν ἀπομείνει ἀπὸ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφή. Στὸ ἀνώμαλο βραχῶδες δάπεδο διακρίνονται ἐντομὲς γιὰ τὴν ἐξόρυξη τοῦ βράχου καὶ τὴν ἐξομάλυνση τοῦ δαπέδου. Τὰ εὑρήματα, κόκκαλα ζώων, ὄστρεα θαλασσινὰ καὶ σωροὶ ὀστράκων ἀπὸ πιθάρια καὶ ἀγγεῖα, ἐπιβεβαιώνουν τὸν προορισμὸ τοῦ ὑπόγειου χώρου, ποὺ χρησίμευε γιὰ ἀποθήκη καὶ γιὰ τὴν ἀπόθεση ἀπορριμμάτων (ἀποθέτης) ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὸ ἱερό.

Τὴν ἔρευνα στὸ νότιο τμῆμα τῆς αὐλῆς, ὅπου τὸ 1963 εἶχαν ἔρθει στὸ φῶς τρία δωμάτια (λ, μ, ν) ἐμπόδιζαν οἱ πεσμένοι ὀγκόλιθοι [3].

Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ τεχνικοῦ συνεργείου τῆς 'Εφορείας Κλασικῶν 'Αρχαιο-

* Στὴν ἀνασκαφὴ πῆραν μέρος ὁ ἐπιμελητὴς τοῦ Πανεπιστημίου κ. 'Αθαν. Παπαδόπουλος, ποὺ ἀνέλαβε τὴ διερεύνηση τοῦ νεκροταφείου τῆς 'Εφύρας, οἱ βοηθοὶ κ. Χρυσ. Σούλη, κ. 'Αμαλία Βλαχοπούλου-Οἰκονόμου καὶ ἡ δ. Ντίνα Γραβάνη, ἡ διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου κ. Λίτσα Παπαδοπούλου, οἱ φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες Νέστωρ Μπαμίδης, Νικ. Κατσικούδης, Βασ. Ζάχος, 'Αθανασία 'Αναστασίου, Βάσω Πρασσοπούλου, 'Αφροδίτη Σπυρίδη τοῦ Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν καὶ Β. Μπαλτογιάννη τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Σορβόννης.

1. Τὸ Ἔργον 1975, 82 κέ.
2. ΠΑΕ 1958, 111 - 12. Τὸ Ἔργον 1975, 88 κέ., εἰκ. 83.
3. ΠΑΕ 1963, 91.

τήτων Ἠπείρου, ἀπομακρύνθηκαν οἱ ὀγκόλιθοι καὶ ἐρευνήσαμε σὲ βάθος τὶς ἐπιχώσεις. Διαπιστώθηκε ὅτι τὸ βόρειο δωμάτιο λ χωρίζεται ἐπίσης μὲ μεσότοιχο σὲ δύο δωμάτια, ὅπως καὶ τὰ πρὸς Νότο δωμάτια μ, ν, τὸ λ1 διαστάσεων 7.10 × 5.10 μ., καὶ τὸ λ2 διαστάσεων 5.70 × 5.10 μ. Τὰ ἄλλα δύο δωμάτια μ, ν, εἶναι ἀκριβῶς τετράγωνα, μὲ πλευρὰ 5.70 μ. (εἰκ. 1, πίν. 112α). Πουθενὰ ὅμως δὲν διαπιστώσαμε εἴσοδο, οὔτε ἀπὸ τὸ μέρος τῆς αὐλῆς οὔτε μεταξὺ τῶν δωματίων. Ἑπομένως οἱ σωζόμενοι ἐσωτερικοὶ πολυγωνικοὶ τοῖχοι, ποὺ ἔχουν λαξευθεῖ μὲ ἐπιμέλεια, ἀποτελοῦν τὴ θεμελίωση τῶν τοίχων. Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύει καὶ ἡ θέση τῶν δύο ἀποχετευτικῶν ἀγωγῶν (ὀβελίσκοι) ποὺ ἔχουν κατασκευαστεῖ στὸ πάχος τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου στὴ νότια (Α8) καὶ τὴ δυτικὴ πλευρά, δυτικὰ τοῦ δωματίου λ2. Ἀπὸ τοὺς δύο ἀγωγοὺς ποὺ βρίσκονται στὸ αὐτὸ περίπου ὕψος, ὁ δυτικὸς βρίσκεται 0.80 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὰ θεμέλια τῶν διαχωριστικῶν τοίχων.

Βόρεια τοῦ δωματίου λ2, πρὸς τὴν αὐλή, σώζονται τὰ θεμέλια ἰσχυροῦ τοίχου, πάχους 2.60 μ., πιθανὸν τὸ κλιμακοστάσιο ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὸν ὑπαίθριο χῶρο τῆς αὐλῆς στὰ τέσσερα δωμάτια, ποὺ θὰ χρησίμευαν γιὰ ὑπηρετικοὺς σκοποὺς καὶ γιὰ τὴν παραμονὴ τῶν χρηστηριαζομένων, πρὶν ὁδηγηθοῦν στὸ κυρίως ἱερὸ καὶ ὑποστοῦν ἐκεῖ τὴν πολυήμερη προετοιμασία *(προδιαίτησις)*[1].

Ἐξίσου ἰσχυροί, πάχους 2.50 - 2.65 μ., εἶναι καὶ οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τῶν δωματίων τούτων, Α8, Α9, Α10, Α11, γιατὶ χρησίμευαν καὶ ὡς ἀναλημματικοὶ τοῖχοι. Τὰ δωμάτια εἶναι κατασκευασμένα στὴν κατωφέρεια τοῦ λόφου, μὲ ἰσχυρὴ κλίση πρὸς δυτικὰ καὶ νότια. Γιὰ τὴν ἰσοπέδωση τῆς κατωφέρειας χρησιμοποιήθηκαν μικρὰ καὶ μεγάλα λιθάρια, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ ἱεροῦ, ἔτσι ὥστε τὸ πάχος τῆς λιθορριπῆς στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία νὰ ὑπερβαίνει τὸ ἕνα μέτρο. Μέσα στὶς ἐπιχώσεις αὐτές (μπάζα) βρέθηκαν ὄστρακα ἀγγείων, πήλινα λυχνάρια, κεραμίδια στέγης, ὅμοια μὲ τὰ εὑρήματα τοῦ κυρίως ἱεροῦ, ποὺ ἀνήκουν κυρίως στὸν 3ο καὶ 2ο π.Χ. αἰώνα. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ κατασκευὴ τῆς δυτικῆς προσθήκης (Α - Α1 - Α2, Α7 - Α11) ἀνάγεται στὴν τελευταία φάση τοῦ ἱεροῦ, στὴν περίοδο τοῦ Ἠπειρωτικοῦ Κοινοῦ (233/2 - 168/7 π.Χ.), ὅπως εἴχαμε διαπιστώσει καὶ παλαιότερα[2]. Ἑπομένως ἡ λειτουργία τῆς νέας πτέρυγας δὲν διήρκεσε περισσότερο ἀπὸ μισὸ αἰώνα, γιατὶ ὁλόκληρο τὸ ἱερὸ καταστράφηκε ἀπὸ φωτιὰ τὸ 167 π.Χ. ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Ὁ χῶρος αὐτὸς ὅμως κατοικήθηκε καὶ πάλι κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 1ου π.Χ. αἰώνα[3]. Καὶ ἐφέτος ἐπίσης βρέθηκαν κεραμίδια στέγης ρωμαϊκῶν

1. Ὅ.π. 89 κέ.
2. ΠΑΕ 1963, 91.
3. Ὅ.π. 91 καὶ 92.

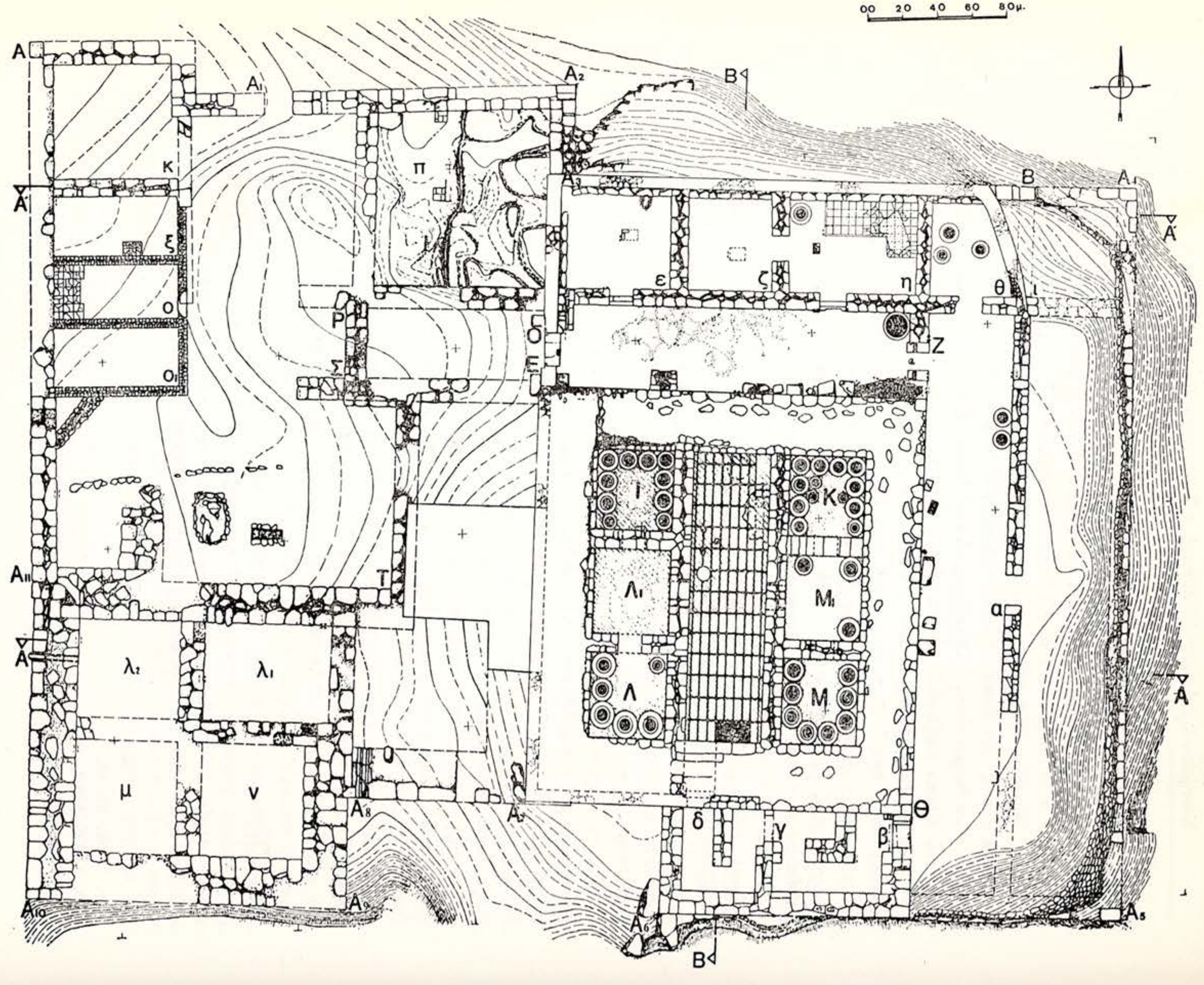

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ νεκυομαντείου.

χρόνων, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα φέρουν ἔντυπη σφραγίδα μὲ τὰ ὀνόματα, *COS*, - - - -*ΟΥΙΟΣ*[1].

Τέλος ἐρευνήσαμε τὸ νότιο τμῆμα τῆς αὐλῆς. Σχεδὸν παντοῦ, ἰδίως στὶς πτυχώσεις τῶν βράχων, βρέθηκαν προϊστορικὰ ὄστρακα τῆς ἐγχώριας κεραμεικῆς II καὶ III, λεπίδες καὶ βέλος ἀπὸ πυριτόλιθο τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ἢ καὶ παλαιότερα. Μεταξὺ ἄλλων βρέθηκαν καὶ ὄστρακα τροχήλατα, ἕνα χειροποίητο μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση τοῦ τύπου Α2, ὅπως καὶ μερικὰ ἄλλα μὲ πλαστικὲς θηλές, πιθανὸν τῶν νεολιθικῶν χρόνων. Ἀπὸ τὰ λίγα τοῦτα λείψανα φαίνεται πιθανὴ ἡ κατοίκηση τοῦ λόφου τοῦ Νεκυομαντείου ἀπὸ τοὺς νεολιθικοὺς χρόνους.

Στὴν αὐλή, μόλις δύο μέτρα δυτικὰ τοῦ προϊστορικοῦ κιβωτιόσχημου τάφου, ἀνασκάψαμε ἕνα ὀρθογώνιο παιδικὸ τάφο, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 1.40×0.60 μ., ἐσωτερικῶν 1.05×0.22 μ. Ὁ τάφος περίπου ὀρθογώνιος, μὲ συμπιεσμένα τὰ τοιχώματα, ποὺ ἦταν κατασκευασμένα μὲ μικρὰ ἀπελέκητα λιθάρια, ἦταν σκεπασμένος μὲ δύο μικρὲς ἀσβεστολιθικὲς πλάκες. Ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν 25 δοντιῶν, τὰ μόνα λείψανα ὀστῶν ποὺ βρέθηκαν μέσα σὲ μιὰ φυσικὴ κοιλότητα, προκύπτει ὅτι εἶχαν ταφεῖ ἐκεῖ δύο τουλάχιστον παιδιὰ ἡλικίας 5 - 6 καὶ 6 - 8 ἐτῶν. Γύρω ἀπὸ τὸν τάφο βρέθηκαν σκορπισμένα τρεῖς πήλινες «κουβαρίστρες», μιὰ πήλινη ψῆφος ὅρμου ἀμφικωνική, μερικοὶ πυριτόλιθοι καὶ ἕνα πήλινο φυλαχτὸ μὲ σχῆμα μηνίσκου, μὲ δύο ὀπὲς γιὰ ἀνάρτηση, πιθανὸν κτερίσματα τοῦ τάφου, ποὺ φαίνεται ὅτι εἶχε διαταραχτεῖ στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους, κατὰ τὸ χρόνο τῆς κατασκευῆς τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ Νεκυομαντείου.

Ὁ τάφος περιβάλλεται μὲ ἕνα κυκλοτερὲς τοιχάριο, μὲ διάμετρο 1.90 - 2 μ., ποὺ θὰ συγκρατοῦσε τὸ χῶμα τοῦ μικροῦ τύμβου ποὺ σκέπαζε τὸν παιδικὸ τάφο (πίν. 112β). Ὁ τάφος φαίνεται νὰ εἶναι σύγχρονος μὲ τὸν γειτονικὸ κιβωτιόσχημο τάφο, ποὺ εἶχε βρεθεῖ σὲ παλαιότερη ἀνασκαφή[2], καὶ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, πιθανότερα στὴν ὑστεροελλαδικὴ περίοδο. Βόρεια τῶν δύο τούτων τάφων ἦρθε στὸ φῶς προϊστορικὸ τοιχάριο μὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἀπελέκητα λιθάρια, τοῦ ὁποίου ὁ προορισμὸς δὲν εἶναι ἀκόμη φανερός. Ἡ μελλοντικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἴσως νὰ ἀποσαφηνίσει τὴ σημασία του.

ΣΩΤΗΡΙΟΣ Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ

2. Ἐφύρα

Μὲ τὴ συνεργασία τοῦ ἐπιμελητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου κ. Ἀθαν. Παπαδοπούλου συνεχίσαμε τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἀκρόπολης

1. Στὶς παλαιότερες ἀνασκαφὲς τῆς δυτικῆς πτέρυγας βρέθηκαν περισσότερες κεραμίδες μὲ ὅμοιες ἔντυπες σφραγίδες, ΠΑΕ 1963, 91.
2. Ὅ.π. 91.

τῆς Ἐφύρας, στὸ σημεῖο ὅπου πέρυσι εἶχαν βρεθεῖ δύο προϊστορικὲς ταφὲς καὶ παραμερισμένα τὰ κόκκαλα ἀπὸ δύο ἄλλους τουλάχιστον νεκρούς, καὶ τὸ 1958 δύο ταφὲς βρεφῶν μέσα σὲ χειροποίητα ἀγγεῖα[1].

Ἀπὸ μερικὲς ἐνδείξεις εἴχαμε σχηματίσει τὴν ἐντύπωση ὅτι τὶς ταφὲς περιέκλεινε κυκλικὸς τύμβος. Πραγματικὰ ἡ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς σὲ μιὰ ἔκταση 9 × 12 μ., ποὺ τὴ διαιρέσαμε σὲ 12 τετράγωνα μὲ πλευρὰ 3 μ., ἐπιβεβαίωσε τὴν ὑπόνοια αὐτή. Ἡ ἔρευνα ἀποκάλυψε ἴχνη κυκλικοῦ περιβόλου ταφικοῦ τύμβου, τοῦ πρώτου ὡς τώρα γνωστοῦ τύμβου στὴν ἑλληνικὴ Ἤπειρο[2].

Ὁ τύμβος βρίσκεται ἀμέσως ἐσωτερικὰ τοῦ μεσαίου περιβόλου τῆς Ἐφύρας[3], νότια ἑνὸς μεγάλου ὀρθογωνίου κτηρίου (παρένθ. πίν. Ε΄,- Α-Α5). Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο, μήκους 16.20 μ., πλάτους μεγαλύτερο ἀπὸ 8.20 μ., μὲ μιὰ ἐσωτερικὴ διαίρεση ἀπὸ ξηρολιθιά (Α1, Α4), ἔχει τὶς ἐξωτερικὲς πλευρὲς χτισμένες κατὰ τὸ ἰσοδομικὸ περίπου σύστημα ἀπὸ μεγάλα ὀρθογώνια λιθάρια. Ἡ δυτικὴ μακρὰ πλευρά (Α2, Α3) εἶναι χτισμένη ἐπάνω στὸν κυκλώπειο περίβολο, ὁ ὁποῖος συνεχίζεται καὶ νοτιότερα ἀπὸ τὸν τύμβο. Εἶναι ἄγνωστο ἂν τὸ οἰκοδόμημα εἶναι τῆς ὑστεροελλαδικῆς περιόδου ἢ κλασικο-ἑλληνιστικό.

Ἡ κατασκευὴ τοῦ οἰκοδομήματος ἐπάνω ἀπὸ τὸν κυκλώπειο περίβολο ὑποβάλλει τὴ σκέψη μήπως ὁ περίβολος αὐτὸς δὲν εἶναι ἀμυντικὸ τεῖχος τῆς ἀκρόπολης, ὅπως τὸ τεῖχος τοῦ κάτω περιβόλου μὲ τὴν πύλη καὶ τὸν πύργο στὴ νότια πλευρά, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ κυκλώπειο ἀνάλημμα, τὸ ὁποῖο συγκρατοῦσε ἕνα ἄνδηρο, ἐπάνω στὸ ὁποῖο εἶχαν κατασκευαστεῖ τὸ ὀρθογώνιο οἰκοδόμημα καὶ ὁ προϊστορικὸς τύμβος.

Ἀπὸ τὸν τύμβο, ποὺ ἡ ἐξωτερικὴ διάμετρος ὑπολογίζεται σὲ 12 μ. περίπου καὶ ἡ ἐσωτερικὴ σὲ 9 μ., σώζεται τὸ βόρειο μισὸ περίπου τοῦ κύκλου, σὲ ὕψος ὡς 0.25 μ. ἐπάνω ἀπὸ τοὺς βράχους. Ὁ τοῖχος, πάχους 1.40 - 1.50 μ., εἶναι κατασκευασμένος μὲ μικρὰ ἀπελέκητα λιθάρια στὴν ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ ὄψη καὶ μὲ γέμισμα στὸ ἐσωτερικό του ἀπὸ μικρότερα λιθάρια καὶ χώματα (πίν. 113). Τὸ μεγάλο πάχος τοῦ τοίχου ὑποδηλώνει ὅτι θὰ εἶχε κατασκευαστεῖ σὲ ἀρκετὸ ὕψος γιὰ νὰ συγκρατεῖ τὰ χώματα τοῦ τύμβου μὲ τὶς διαδοχικὲς ταφές, ἀλλὰ καθὼς βρισκόταν στὴν κατωφέρεια τοῦ λόφου, ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἄνδηρο ποὺ συγκρατοῦσε ὁ κυκλώπειος ἀναλημματικὸς τοῖχος (πίν. 114α), παρασύρθηκε

1. Βλ. παραπ. σ. 146, σημ. 2.

2. Γιὰ τοὺς ταφικοὺς τύμβους τῆς Ἀλβανίας βλ. Fr. Prendi, Stud. Alb. VI, 1966, 255 - 80, VII, 1967, 77 κέ. N. G. L. Hammond, BSA 62, 1967, 77 κέ., τοῦ ἴδιου, Grave circles in Albania and Macedonia (Bronze Age Migrations in the Aegean, Πρακτικὰ τοῦ πρώτου διεθνοῦς συνεδρίου στὸ Sheffield, 1974) 189 - 195 καὶ γενικότερα τοῦ ἴδιου, Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas (Noves Press 1976), 105 κέ., 110 κέ., εἰκ. 21, 137 κέ. καὶ 151 κέ., Μ. Ανδρονικου, Ἑλληνικὰ ἐπιτάφια μνημεῖα, ΑΔ 17, 1961, 152 - 210.

3. Κάτοψη τῶν ἐρειπίων τῆς Ἐφύρας βλ. Σ. Δακαρη, Θεσπρωτία 1972, εἰκ. 39· τοῦ ἴδιου, Τὸ νεκροταφεῖο τοῦ Ἀχέροντος, Ἔφυρα-Πανδοσία-Κασσώπη, 23.

κι αὐτὸς μαζὶ μὲ τὰ χώματα. Ὅ,τι ἔχει ἀπομείνει ἀπὸ τὸν τύμβο εἶναι ἕνα λεπτὸ στρῶμα μελανωπῆς καὶ κοκκινωπῆς γῆς, ποὺ κάλυπτε τὶς πτυχώσεις τοῦ βράχου, μέσα στὸ ὁποῖο βρέθηκαν ὄστρακα χειροποίητα τῆς ἐγχώριας προϊστορικῆς κεραμεικῆς (κυρίως ἀπὸ εὐρύστομα ἀγγεῖα μὲ πλαστικὴ καὶ ἔντυπη διακόσμηση), ἀνάμικτα μὲ τροχήλατα ἁπλὰ καὶ μελανόβαφα τῶν κλασικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν χρόνων. Βρέθηκαν ἐπίσης μερικὰ χάλκινα μικροαντικείμενα, μιὰ μισὴ βιολόσχημη πόρπη, ἕνας μολυβένιος πεσσὸς σφενδόνης, ἕνα χάλκινο νόμισμα τῆς Κέρκυρας, κομμάτια ἀπὸ πιθάρια καὶ πολλὰ συντρίμματα ἀπὸ κεραμίδια στέγης τοῦ κορινθιακοῦ καὶ ἰδίως τοῦ λακωνικοῦ τύπου.

Στὴν περυσινὴ ἀνασκαφὴ εἶχαν βρεθεῖ δύο σκελετοὶ ἐνήλικων ἀτόμων, ποὺ ἦταν τοποθετημένοι διαγώνια, ὁ ἕνας ἐπάνω στὸν ἄλλο, σὲ στάση ὕπτια (παρένθ. πίν. Ε' 1-2)[1]. Τὰ κτερίσματα, ἐγχώρια χειροποίητα ἀγγεῖα, δύο κωνικὰ σφονδύλια, ἕνα ἀπὸ στεατίτη, τὸ ἄλλο ἀπὸ πηλό, ἕνα κομμάτι ἀπὸ χάλκινη περόνη μὲ ἡμισφαιρικὴ ἀπόληξη καὶ ἰδίως ἕνας τροχήλατος σκυφοειδὴς κρατηρίσκος μὲ γραπτὲς ζῶνες ὡς τὸ ὕψος τῶν δύο λαβῶν, χρονολογοῦν τοὺς τάφους στὸ τέλος τῆς ὑστεροελλαδικῆς ἢ στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ σιδήρου. 'Αμέσως δυτικότερα, σὲ μιὰ κοιλότητα μεταξὺ τῶν βράχων εἰδικὰ διαμορφωμένη (παρένθ. πίν. Ε', 3), βρέθηκαν ποικίλα ὄστρακα, προϊστορικὰ καὶ κλασικά, συσσωρευμένα ἀνθρώπινα ὀστά, καμιὰ ὅμως ἀδιατάρακτη ταφή. Ἔτσι, εἶναι δυνατὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ κοιλότητα αὐτή, ποὺ γειτόνευε μὲ τὶς δύο ἀδιατάρακτες ταφές, χρησίμευε γιὰ τὴν ἀπόθεση τῶν ὀστῶν ἀπὸ τὶς πρωτογενεῖς ταφὲς γιὰ ἐξοικονόμηση χώρου. Τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον εὕρημα ἦταν μιὰ ἀκτέριστη ταφὴ ἐνηλίκου μέσα σὲ μιὰ ἀκανόνιστη ὀρθογώνια κοιλότητα, ἀνάμεσα ἀπὸ βράχους, διαστάσεων 1.10×0.93 μ., ἀμέσως δυτικὰ τῶν παραμερισμένων ταφῶν (παρένθ. πίν. Ε', 4). Ἡ νότια πλευρὰ πρὸς τὸ μέρος τῶν ποδιῶν ἦταν ἐλεύθερη ἀπὸ βράχους. Τὸ δάπεδο ἦταν στρωμένο μὲ μικρὲς ἀκανόνιστες πέτρες. Ὁ τάφος δὲν εἶχε καλυπτήρια πλάκα, οὔτε καμιὰ ἔνδειξη ἐπιτύμβιας στήλης ἢ ἄλλου σήματος. Ὁ νεκρὸς τοποθετημένος στὸ ἀριστερό του πλευρό, σὲ πολὺ συνεπτυγμένη στάση, μὲ ἄξονα Β-Ν, εἶχε τὰ χέρια του συνεπτυγμένα στὸ στῆθος(πίν. 114β). Τὸ κρανίο του εἶχε συνθλιβεῖ κάτω ἀπὸ τὴν πίεση ἑνὸς λιθαριοῦ.

Ἄλλος νεκρὸς δὲν βρέθηκε στὸν τύμβο, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ σκόρπια ὀστά. Ἔτσι, οἱ ἀδιατάρακτοι σκελετοὶ τοῦ τύμβου εἶναι τρεῖς, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δύο ταφὲς σὲ ἀγγεῖα, ποὺ εἶχαν βρεθεῖ τὸ 1958 ἀνάμεσα στὸν τύμβο καὶ τὸ ἀνάλημμα, ἐνῶ δὲν μποροῦμε νὰ ὑπολογίσουμε τὶς δευτερογενεῖς ταφὲς καὶ ὅσες παρασύρθηκαν μαζὶ μὲ τὰ χώματα τοῦ τύμβου.

'Αμέσως βόρεια-βορειοδυτικὰ τοῦ τύμβου ἀποκαλύφτηκε τοιχάριο ἀπὸ ξηρολιθιά, πάχους 0.55 μ., μήκους 6.70 μ., χτισμένο ἐπάνω στὸ βραχῶδες ἔδαφος, ποὺ χρησίμευε πιθανὸν γιὰ ἀνάλημμα τοῦ τύμβου (παρένθ. πίν. Ε', Ε).

1. Τὸ Ἔργον 1975, 88 - 9, εἰκ. 83.

Ὅπως σημειώσαμε προηγούμενα, τὸν τύμβο ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ συγκρατοῦσε ὁ κυκλώπειος «περίβολος», τὸν ὁποῖο εἴχαμε χρονολογήσει, μὲ βάση τὰ ἐγχώρια χειροποίητα ἀγγεῖα μὲ τὶς δύο ταφὲς τῶν βρεφῶν, στοὺς τελευταίους προϊστορικοὺς χρόνους ἢ στὶς ἀρχὲς τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου[1]. Ὁ περίβολος εἶναι χτισμένος σὰν ἀνάλημμα ἀπὸ τὴν ἐξωτερική του μόνο πλευρά, καὶ τὸ ἐσωτερικό του εἶναι γεμισμένο μὲ βράχους. Τὰ μεγάλα ἀπελέκητα λιθάρια, ποὺ ἔχουν μῆκος ὡς 1.50 μ., ἀφήνουν κάπου-κάπου κενὰ μεταξύ τους, ποὺ συμπληρώνονται μὲ μικρότερα λιθάρια. Στὸ σημεῖο μάλιστα ὅπου ὁ τύμβος ἐφάπτεται μὲ τὸ ἀνάλημμα, τὰ ἀνώτερα λιθάρια τοῦ περιβόλου φαίνονται ὅτι ἔχουν μετακινηθεῖ ἐπίτηδες πρὸς τὸν τύμβο γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν στὸν κυκλικὸ περίβολο τοῦ τύμβου (παρένθ. πίν. Ε', Γ,Δ). Ἑπομένως ὁ περίβολος ποὺ συγκρατοῦσε τὸ ἄνδηρο μὲ τὸν τύμβο εἶναι ἀρχαιότερος ἀπὸ τὸν τύμβο, τοῦ ὁποίου τὴν κατασκευὴ μποροῦμε νὰ τὴν τοποθετήσουμε, σύμφωνα μὲ τὰ περυσινὰ εὑρήματα, στὸ τέλος περίπου τῶν ὑστεροελλαδικῶν χρόνων ἢ στὶς ἀρχὲς τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου.

Ἡ κατασκευὴ τοῦ ταφικοῦ τύμβου μέσα στὴν ἀκρόπολη σημαίνει πιθανὸν τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ τειχισμένου οἰκισμοῦ ἀπὸ τοὺς κατοίκους του, ἴσως ἐξαιτίας ἐπιδρομῶν. Οἱ πιθανότερες αἰτίες ἀναταραχῆς στὸ τέλος τοῦ 13ου αἰώνα καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 12ου αἰώνα εἶναι ἡ εἰσβολὴ τῶν Βορειοδυτικῶν φύλων στὴν Ἤπειρο καὶ στὴ δυτικὴ Ἑλλάδα, ἢ ἴσως πειρατικὲς ἐπιδρομὲς ἀπὸ τὶς ἀκτὲς τοῦ Ἰονίου, γιὰ τὶς ὁποῖες ἀνάμνηση διατήρησε ἡ Ὀδύσσεια τοῦ Ὁμήρου (π 427 - 8). Ἴσως νεώτερες ἔρευνες στὴν περιοχὴ τῆς Ἐφύρας φωτίσουν περισσότερο τὴν κρίσιμη τούτη περίοδο, στὴν καμπὴ τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς πρὸς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους.

ΣΩΤΗΡΙΟΣ Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

1. ΠΑΕ 1958, 111 - 12, πίν. 86.

ΠΑΡΕΝΘΕΤΟΣ ΠΙΝΑΞ Ε΄

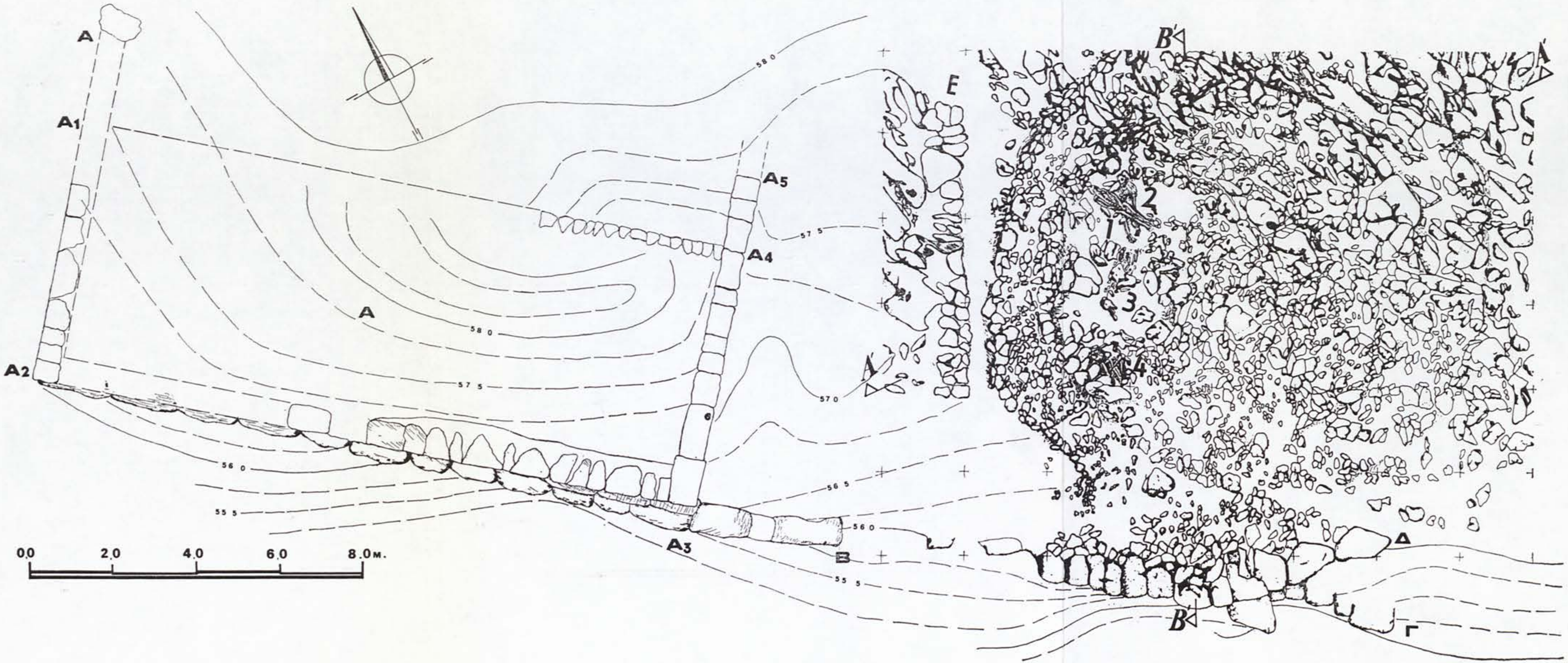

13. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΕΣΚΛΟΥ

(Παρένθ. πίν. F′ καὶ πίν. 115 - 116)

Νέα περίοδος συστηματικῶν ἀνασκαφῶν ἄρχισε τὴ χρονιὰ αὐτὴ στὸ Σέσκλο [1], στὴν περιοχὴ τοῦ μεγάλου νεολιθικοῦ συνοικισμοῦ ποὺ ἐκτείνεται κυρίως δυτικὰ ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη. Σκοπὸς τῶν ἐρευνῶν εἶναι ἡ σταδιακὴ ἀποκάλυψη τῶν οἰκημάτων καὶ ἄλλων κατασκευῶν τῆς τελικῆς φάσης τοῦ οἰκισμοῦ τῆς μέσης νεολιθικῆς, ὥστε μὲ τὸν καιρὸ νὰ γίνει δυνατὴ ἡ μελέτη τοῦ οἰκιστικοῦ συνόλου, καὶ παράλληλα ἡ σπουδὴ τῶν διαδοχικῶν φάσεων τῆς ἐξέλιξης μὲ τομὲς στὰ σημεῖα, ὅπου, χωρὶς καταστροφὴ ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων, εἶναι δυνατὴ ἡ σκαφὴ σὲ βάθος.

Στὸν κύριο τομέα τῶν φετινῶν ἀνασκαφῶν (χῶρος 8) τὰ σημαντικότερα πορίσματα ἀπέδωσε ἡ μεγάλη τάφρος 2 (διαστ. 8×16 μ.), ἀκριβῶς προσανατολισμένη ἀπὸ Ν πρὸς Β, στὴν ἀνατολικὴ ἄκρη τοῦ χωραφιοῦ τῆς Κοινότητας τοῦ Σέσκλου, ποὺ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἐξαγόρασε, γιὰ νὰ προλάβει τὴν ὁλοκληρωτικὴ καταστροφὴ τῶν νεολιθικῶν λειψάνων. Ἄλλη τάφρος (Τ. 3) στὸν ἴδιο χῶρο, ἀλλὰ δυτικότερα, δὲν ἀπέδωσε ὅ,τι περιμέναμε, ἐπειδὴ τὸ στερεὸ ἔδαφος σὲ πολλὰ σημεῖα ἔφτανε ἕως τὴν ἐπιφάνεια. Τρίτη τάφρος (Τ. 1) στὸν χαμηλὸ λαιμὸ ποὺ συνδέει τὴν ἀκρόπολη μὲ τὸ δυτικὸ πλάτωμα, ἔδειξε ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ πιθανότατα σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ λαιμοῦ, ὑπάρχουν οἰκήματα τῆς μέσης χαλκοκρατίας. Τέλος, στὸ Χῶρο Γ, δυτικὰ ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη καὶ στὸ περιθώριο χωραφιοῦ ποὺ πρόκειται νὰ ἐξαγορασθεῖ, συνεχίστηκε ἡ στρωματογραφικὴ ἔρευνα ἀδιατάραχτης ἐπίχωσης τῆς ἀρχῆς τῆς κεραμεικῆς νεολιθικῆς.

1. Σ τ ρ ω μ α τ ο γ ρ α φ ί α. Ἀκριβεῖς στρωματογραφικὲς παρατηρήσεις ἔγιναν στὸν βασικὸ τομέα τῆς ἀνασκαφῆς (Τ. 2) καὶ στὴν τάφρο τοῦ Χώρου Γ. Στὴν Τάφρο 2 ἡ ἐπιφάνεια παρουσιάζει σημαντικὴ κλίση ἀπὸ Δ καὶ Α καὶ

1. Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβαν ἐνεργὸ μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι Ἀγγελ. Πιλάλη-Παπαστερίου (πανεπιστημ. βοηθός), Ἀλεξάνδρα Χριστοπούλου καὶ Mies Wijnen καὶ γιὰ σύντομο διάστημα ὁ Κ. Κωτσάκης. Βοήθησαν ἐπίσης παρακαλουθώντας τὶς ἐργασίες οἱ πτυχιοῦχοι ἢ τελειόφοιτοι τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος Μαρ. Μπρεδάκη, Μαρία Τσιμπίδη, Χριστ. Τελεβάντου, Ἀργ. Τσαρνᾶ, Γεωργ. Τσιάτα καὶ Νίκος Εὐστρατίου.

Εὐχαριστίες ὀφείλονται στὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Βόλου καὶ στὸ προσωπικὸ τοῦ Μουσείου Βόλου γιὰ τὴ συνεχῆ συμπαράσταση καὶ πρόθυμη βοήθεια, καὶ στὸν ἔξοχο τεχνίτη Γιάννη Τσιαμήτα, ποὺ ἦταν ἐπικεφαλῆς τοῦ ἀνασκαφικοῦ συνεργείου.

ἀνάλογη κλίση (περ. 15%) ἔχει τὸ στερεὸ ἔδαφος. Τὸ πρῶτο σταθερὸ στρῶμα ἀνήκει στὴ μέση νεολιθικὴ καὶ μάλιστα στὸ τέλος τῆς περιόδου· ἀλλὰ κατὰ ἕνα μέρος ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν καλλιέργεια μὲ μηχανικὰ μέσα, καὶ γι' αὐτὸ ἴσως δὲν ἔδωσε σαφῆ σημεῖα τῆς ὁλοκληρωτικῆς καταστροφῆς τοῦ τελευταίου οἰκισμοῦ. Τὸ τμῆμα τῶν ἐπιχώσεων ποὺ σώθηκε, ἀλλοῦ φαίνεται νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ πλινθοχώματα καὶ πηλό, ἀλλοῦ ἀπὸ τεφρὰ χώματα. Οἱ τοῖχοι τῶν οἰκημάτων τῆς τελευταίας φάσης τῆς μέσης νεολιθικῆς (IIIB) καὶ τὰ δάπεδα — ἄλλοτε πλακόστρωτα καὶ ἄλλοτε ἀπὸ πηλὸ — δὲν ἄφηναν πολλὰ περιθώρια γιὰ σκαφὴ σὲ βάθος. Στὸ βόρειο ὅμως τμῆμα τῆς τάφρου ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε ἕως τὸ στερεὸ ἔδαφος σὲ χῶρο 8 τετραγ. μέτρων (δύο τετράγωνα πλευρᾶς 2 μ.). Ἡ ἐπίχωση ἐδῶ ἀνήκει στὴν ἀρχαιότερη νεολιθικὴ καὶ ἀρχίζει ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὰ λείψανα τῆς μέσης νεολιθικῆς III. Ἔχει πάχος κατὰ μ.ὅ. 0.85 μ. καὶ διακρίνεται σὲ τρία μέρη: τὸ ἀνώτερο, πάχους 0.15 μ., τὸ μεσαῖο, πάχ. 0.65 μ. καὶ τὸ κατώτερο, πάχ. μέχρι 0.40 μ., ἀλλὰ σὲ μερικὰ σημεῖα πολὺ πιὸ λεπτό. Μὲ τὴν ἐξαίρεση 2 - 3 ὀστράκων «πρώιμων γραπτῶν» ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀνώτερου μέρους, ὅλη ἡ κεραμεικὴ τοῦ στρώματος ἦταν μονόχρωμη. Ἀλλεπάλληλες λεπτὲς στρώσεις διαφορετικῶν ἀποχρώσεων καὶ συχνὰ διαφορετικῆς σύστασης (τέφρα, πηλός, ἄμμος), ἀλλὰ καὶ διαδοχικὲς κατασκευὲς (δάπεδα, ἑστία κλπ.) ἀποτελοῦν τὴν ἐπίχωση τῆς ἀρχαιότερης νεολιθικῆς, καὶ ἀσφαλῶς ἀντιπροσωπεύουν περισσότερες οἰκιστικὲς φάσεις τῆς ἀρχῆς τῆς περιόδου αὐτῆς.

2. Ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα. Τὰ σπουδαιότερα καὶ καλύτερα διατηρούμενα λιθόχτιστα θεμέλια οἰκημάτων ἀνήκουν στὴν τελικὴ φάση (III B) τῆς μέσης νεολιθικῆς. Τμήματα τοίχων τῆς ἀμέσως προγενέστερης φάσης (IIIA) φάνηκαν μόνο σὲ μερικὰ σημεῖα, ὅπου ἡ καταστροφὴ τῶν ἀνώτερων λειψάνων ἐπέτρεψε νὰ σκάψομε βαθύτερα.

Τὸ πρῶτο οἴκημα (1-2-3 στὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 1) κατευθύνεται, ὅπως συνήθως, ἀπὸ ΝΔ πρὸς ΒΑ, ἔχει δηλαδὴ τὶς γωνίες στὰ τέσσερα σημεῖα τοῦ ὁρίζοντα. Ἡ εἴσοδος ἦταν στὸ Α ἄκρο καὶ ἀπὸ αὐτὴν ἕνας ὑποτυπώδης πρόδομος (1) ὁδηγεῖ πρὸς τὸ δῶμα (2), ὄχι ὅμως κατευθεῖαν ἀλλὰ λοξά, ἐπειδὴ παρεμβάλλεται μιὰ μικρὴ ἀντηρίδα (0.50×0.50 μ.). Τὸ δῶμα εἶναι σχετικὰ εὐρύχωρο (μῆκος 4.50 μ., πλάτος 2.50 - 2.60 μ.) καὶ τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα του, πιθανότατα τό «καθιστικό», εἶναι πλακοστρωμένο, ἐνῶ πρὸς τὸ βάθος μιὰ ἐλαφρὰ ὑπερυψωμένη «ἐξέδρα» στρωμένη μὲ πέτρες ἢ λίγες πλάκες, ἀποτελεῖ τὸ θάλαμο, τὸ χῶρο δηλ. τῆς κατάκλισης ἀλλὰ καὶ τῆς ἀποθήκευσης τῆς σοδειᾶς. Ὅλα τὰ ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν στὸ σημεῖο αὐτό (πίν. 115α) εἶναι ἀποθηκευτικὰ δοχεῖα, δηλ. πιθάρια, μεγάλα καὶ μικρά, ἀμφορεῖς στενόλαιμοι κλπ. Πρὸς τὴ ΝΔ γωνία τὸ δῶμα διευρύνεται καὶ σχηματίζεται ἔτσι μιὰ μικρὴ κόγχη (διαστ. 1.70×1.40 μ.) (ἀριθ. 3 στὸ σχέδιο), ποὺ ἑρμηνεύεται ὡς χῶρος ἐργασίας ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ στοιχεῖα ποὺ ἐμπεριέχει: τὸ χτιστὸ πεζούλι ἢ τραπέζι, τὴ με-

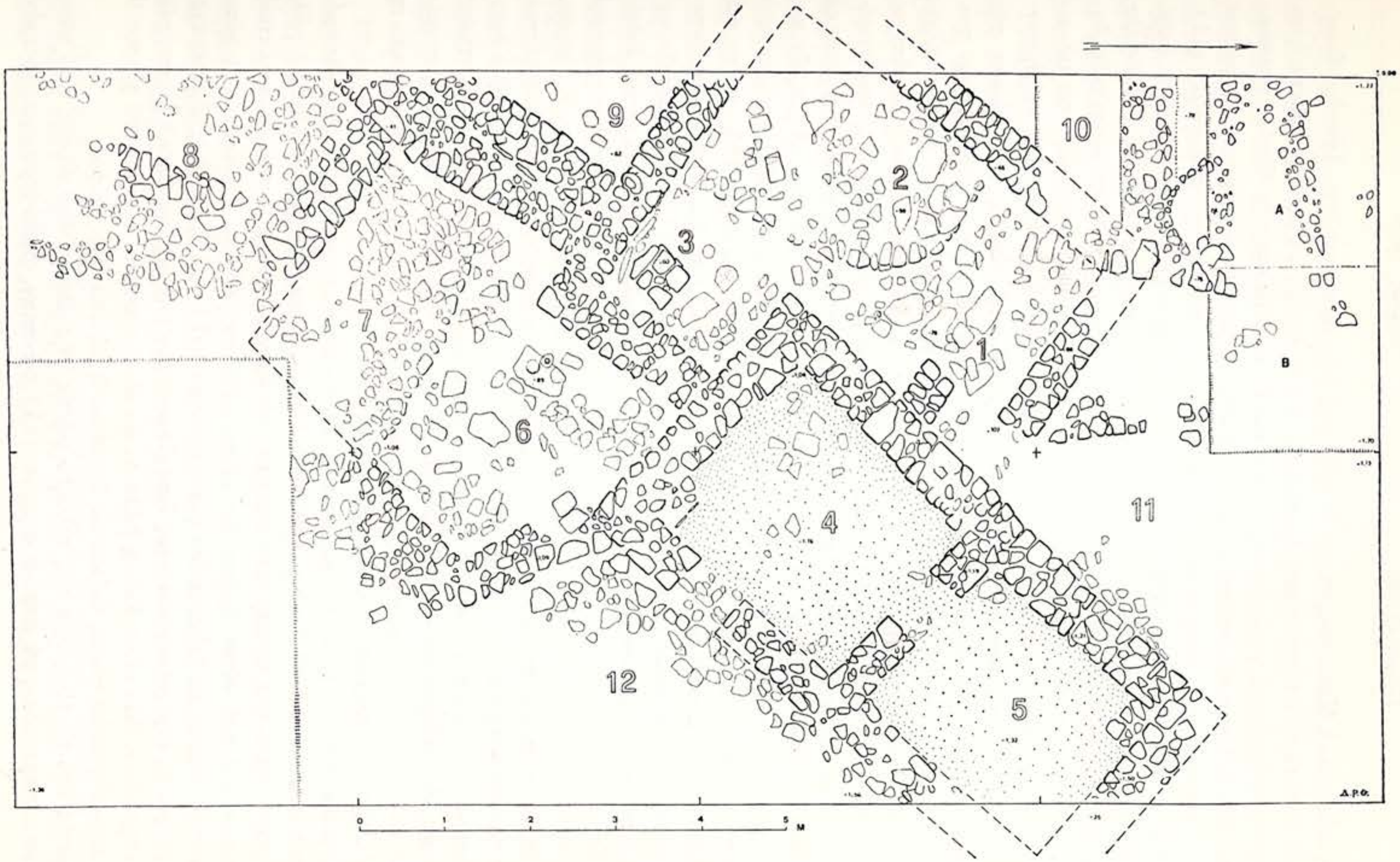

Εἰκ. 1. Κάτοψη νεολιθικῶν οἰκημάτων στὸν κύριο τομέα τῶν ἀνασκαφῶν.

γάλη λεία πλάκα δίπλα του, ἕνα μυλόλιθο καὶ ἕνα τριπτήρα στὸ δάπεδο. Φυσικά, τὸ ἄλεσμα τῶν καρπῶν καὶ ἡ ἑτοιμασία τῆς τροφῆς τῆς οἰκογένειας ἦταν ἡ βασικὴ δουλειὰ ποὺ γινόταν στὴ γωνιὰ αὐτή, τὸ θεμέλιο τῆς ὁποίας προστατεύουν δύο ὄρθια φυτεμένες πλάκες, σὰν ὀρθοστάτες· τὸ μαγείρεμα, σύμφωνα μὲ τὶς ἐνδείξεις ποὺ ὑπάρχουν, γινόταν ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι, στὴν αὐλή (11). Προβληματικὸς φαίνεται μόνο ὁ φωτισμὸς τῆς κόγχης, στὸν ἐσώτερο μυχὸ τοῦ οἰκήματος, χωρὶς κάποιο ἄνοιγμα. Πάντως, παρὰ τὴν κάπως ἀνώμαλη κάτοψη, τὸ οἴκημα αὐτὸ τοῦ Σέσκλου δίνει πλήρη εἰκόνα τῶν λειτουργικῶν δυνατοτήτων τοῦ ἁπλοῦ, μονόδομου οὐσιαστικά, νεολιθικοῦ σπιτιοῦ, ποὺ μὲ μικρὲς προσθῆκες ἢ τροποποιήσεις (ὅπως ὁ μικρὸς πεσσὸς ἢ ἀντηρίδα καὶ ἡ κόγχη στὸ βάθος) καὶ διαφοροποιήσεις τῶν δαπέδων (ἐλαφρὰ ὑπερύψωση τῆς «ἐξέδρας») μποροῦσε νὰ ἀνταποκρίνεται ἄνετα στὶς ἀνάγκες τῶν ἐνοίκων του.

Τὸ δεύτερο οἴκημα (4 - 5) συνδέεται στενὰ μὲ τὸ προηγούμενο (κοινοὶ τοῖχοι καὶ ἀσφαλῶς κοινὴ αὐλή), ἀλλὰ ἔχει διαφορετικὴ κάτοψη: εἶναι μακρόστενο (μῆκος ἐξωτ. 7 μ., ἐσωτ. 5.80 μ. καὶ πλάτος ἐσωτ. μόλις 2.35 μ.) καὶ χωρίζεται μὲ ἕνα μεσότοιχο, στὸν ἄξονα περίπου τοῦ ὁποίου ἀνοίγεται ἡ πόρτα, σὲ δύο ἴσου ἐμβαδοῦ δωμάτια. Ὁ τύπος δηλαδὴ φαίνεται «μεγαροειδής», ἂν καὶ δὲν ὑπάρχει ἐξώπορτα στὴ στενὴ ἀνατολικὴ πλευρά (ὅπου ὁ τοῖχος εἶναι πολὺ κατεστραμμένος)· δύσκολα διακρίνεται ἄνοιγμα 0.60 μ. στὸν ΒΔ τοῖχο τοῦ δωματίου 5, ποὺ ἔτσι ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὴν αὐλή (11) καὶ ἄλλη πόρτα φαίνεται πὼς ἀνοιγόταν στὸ δωμάτιο 4 πρὸς τὸν λιθόστρωτο δρόμο (12). Τὰ δάπεδα τοῦ οἰκήματος αὐτοῦ καλύπτονται ἀπὸ παχὺ στρῶμα πηλοῦ καὶ ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι σὲ μερικὰ σημεῖα, ἢ ὡς ἕνα ὁρισμένο ὕψος, καὶ οἱ τοῖχοι ἦταν ἀρχικὰ ἀλειμμένοι μὲ πηλό. Τὰ στοιχεῖα αὐτά, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀπουσία χώρου γιὰ ἀποθήκευση καὶ τὴν ἰσόμετρη διάταξη τῶν ἐσωτερικῶν χώρων, ἐπιτρέπουν ἴσως τὴν ὑπόθεση ὅτι τὰ δύο οἰκήματα (1-2-3 καὶ 4-5) ἀνῆκαν στὴν ἴδια διευρυμένη οἰκογένεια καὶ ἀκόμη ὅτι ἐπιτελοῦσαν διαφορετικοὺς ρόλους: τὸ πρῶτο φαίνεται τό «καθημερινὸ» καὶ τὸ δεύτερο τό «καλὸ σπίτι». Ἡ ὑπόθεση στηρίζεται καὶ στὴ στενὴ οἰκοδομικὴ συνάφεια τῶν δύο οἰκημάτων, ἀλλὰ καὶ σὲ παράλληλα τῆς σύγχρονης λαϊκῆς κατοικίας.

Ἐντελῶς ἀσαφὲς εἶναι τὸ διάγραμμα ἄλλου κτίσματος (6-7) ποὺ διαγράφεται νοτιότερα ἀπὸ τὰ δύο προηγούμενα. Ἴσως πρόκειται γιὰ βοηθητικὸ μᾶλλον χῶρο, παρὰ γιὰ ἀνεξάρτητο οἴκημα· τὸ διάγραμμα φαίνεται πραγματικὰ ἀνώμαλο, καὶ στὸ νότιο τμῆμα δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο. Γενικά, στὸ νότιο μέρος τῆς τάφρου τὰ λείψανα δὲν διατηροῦνταν καλὰ καὶ ὁρισμένες διαταραχὲς τῆς ἐπίχωσης ἀπὸ μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις δὲν ἐπέτρεψαν ὁλοκλήρωση τῶν παρατηρήσεων. Δὲν εἶναι ἀκόμη βέβαιο, ἂν τὸ τριγωνικὸ τμῆμα τοῦ χώρου 9, ποὺ ἀποκαλύφτηκε τώρα, ἀνήκει σὲ δωμάτιο ἢ σὲ ὕπαιθρο χῶρο.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ οἰκήματα τῆς τελικῆς φάσης τῆς μέσης νεολιθικῆς ποὺ περιγράψαμε παραπάνω, σὲ μερικὰ σημεῖα (11) φάνηκαν, βαθύτερα, μεμονωμένα

τμήματα τοίχων τῆς προηγούμενης φάσης (ΙΙΙΑ), μὲ διαφορετικὴ μάλιστα κατεύθυνση. Βαθύτερα ἀκόμη, στὸ βόρειο μέρος τῆς τάφρου, ὅπου ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε ἕως τὸ στερεὸ ἔδαφος, ἀποκαλύφτηκαν τεκτονικὰ λείψανα τῆς ἀρχαιότερης νεολιθικῆς (πρβ. τὸ σχέδιο εἰκ. 1 ἀριθ. 10 καὶ τὸν πίν. 115β). Πρόκειται γιὰ ἕνα καμπύλο τοιχάριο, λιθόστρωτο δάπεδο χαμηλότερα, ἑστία πηλόχριστη καὶ μιὰ τρύπα δοκαριοῦ γεμάτη μὲ κάρβουνα (λείψανα ἀπανθρακωμένου ξύλου). Στὸ βαθύτατο μέρος τῆς ἐπίχωσης φάνηκαν πέτρες στὴ σειρὰ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Δ πρὸς Α, ἀλλὰ δὲν ἐξακριβώθηκε ἂν ἀνῆκαν σὲ οἴκημα. Δάπεδα ἀπὸ πηλὸ μὲ ὑπόστρωμα ἄμμου φάνηκαν ἐπίσης στὸ κατώτατο στρῶμα.

Τὰ ἀρχαιότερα αὐτὰ λείψανα, ἂν καὶ εἶναι ἀποσπασματικά, μαρτυροῦν μόνιμη ἐγκατάσταση ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς κεραμεικῆς νεολιθικῆς.

3. Κ ε ρ α μ ε ι κ ή. Τὰ ἀγγεῖα καὶ τὰ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση ἢ πάνω στὰ δάπεδα τῶν οἰκημάτων τῆς τελικῆς μέσης νεολιθικῆς φάσης, εἶναι (ἢ τουλάχιστον φαίνονται τώρα) ἀποκλειστικὰ μονόχρωμα. Ἡ διατήρηση γενικὰ τῆς κεραμεικῆς αὐτῆς εἶναι κακὴ καὶ ἀσφαλῶς ὀφείλεται στὴν ἐγκατάλειψη καὶ στὴν ἐρήμωση τῆς θέσης γιὰ πολλοὺς αἰῶνες. Ὁ κύριος ὄγκος τῆς κεραμεικῆς ἀνήκει, φυσικά, σὲ οἰκιακὰ σκεύη καὶ ἀποθηκευτικὰ δοχεῖα (πιθάρια μὲ σχοινοειδῆ κόσμηση στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ, πιθοειδῆ ἀγγεῖα καὶ ἀμφορεῖς στενόλαιμους), ἐνῶ λίγα εἶναι τὰ παραδείγματα λεκανῶν μὲ ὄρθια τοιχώματα καὶ ἀκόμη λιγότερα τὰ κομμάτια ποὺ ἀνήκουν σὲ τυπικὲς «ἐρυθρὲς μονόχρωμες» φιάλες καὶ σκύφους (Α 1) ἢ σὲ κύπελλα «τύπου Τσαγγλιοῦ». Ἂν παραβλέψομε δύο ἢ τρία γραπτὰ ὄστρακα (Α 3 β), ἡ γραπτὴ κεραμεικὴ φαίνεται ἀνύπαρκτη, ἐπειδὴ ἡ ἐπιδερμίδα τῶν ὀστράκων ἔχει καταστραφεῖ. Ὡστόσο, ἀρχικὰ τὰ πράγματα δὲν ἦταν βέβαια ἔτσι. Τὰ σχήματα γενικὰ τῶν ἀγγείων, ἡ ἀναλογία τῶν ἀποθηκευτικῶν δοχείων καὶ ἡ ἐγκατάλειψη, ποὺ σημαίνει ξαφνικὴ καταστροφή, μαρτυροῦν γιὰ τὸν ἀπόλυτο συγχρονισμὸ τῆς τελικῆς φάσης τοῦ οἰκισμοῦ καὶ τῆς ἀκρόπολης, ὅπου ἡ καταστροφὴ τοῦ λεγόμενου «κεραμεικοῦ ἐργαστηρίου» (Οἴκημα 11 - 12) ἔδωσε πλήρη εἰκόνα τοῦ δραματικοῦ τέλους τοῦ Πολιτισμοῦ τοῦ Σέσκλου.

Ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα ἦταν ἡ κεραμεικὴ τῆς ἀρχαιότερης νεολιθικῆς πού, ὅπως σημειώσαμε, ἀνήκει στὴν ἀρχικὴ ἢ πρωιμότερη ὑποπερίοδο («Πρώιμη κεραμεική» - Frühkeramikum). Στὸ ἀνώτερο μέρος τῆς ἐπίχωσης τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων καὶ ἡ ποιότητα δὲν διαφέρουν πολὺ ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ τοῦ «τύπου Ἀργίσσης» [1]. Στὸ βαθύτερο ὅμως τμῆμα καὶ ὅσο προχωροῦμε στὸ βάθος, τὰ ὄστρακα γίνονται ὁλοένα πιὸ σπάνια, ὥσπου ἐξαφανίζονται. Ἔτσι στὶς ἑπτὰ τελευταῖες στρώσεις ἔχομε τὴν ἑξῆς ἀναλογία ὀστράκων: στὴν πρώτη

1. Πρβ. κυρίως Vl. Milojčić, Hauptergebnisse d. deutschen Ausgrab. in Thessalien 1953 - 1958 (1960) καὶ Milojčić - v. J. Zumbusch, - Vl. Milojčić, J., Die deutschen Ausgrab. auf der Otzaki-Magula in Thessalien I (1971).

(ἀνώτερη) στρώση=186 ὄστρακα συνολικά· στὴ δεύτερη=121 ὄστρακα· στὴν τρίτη=75· στὴν τέταρτη=38· στὴν πέμπτη=9· στὴν ἕκτη=4· καὶ στὴν ἕβδομη=0. Ἀλλὰ καὶ τεχνικὰ τὰ πρωιμότερα ἀγγεῖα φαίνονται νὰ ἀνήκουν σὲ μιὰ πειραματικὴ σχεδὸν φάση. Ὁ πηλὸς εἶναι πολὺ ἀκάθαρτος συνήθως, ἀλλὰ σὲ μερικὲς περιπτώσεις, ἀντίθετα, φαίνεται ἄργιλος καθαρὴ χωρὶς προσμείξεις· τὸ ψήσιμο εἶναι ἄλλοτε ἀσθενικὸ καὶ ἄλλοτε πολὺ ἰσχυρὸ καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἀγγείων δείχνει μελανὸ σὰν καπνισμένο, ἐνῶ διακρίνονται συχνὰ τὰ ἴχνη ἀπὸ τὰ δάχτυλα τοῦ ἀγγειοπλάστη ἢ τὰ ἴχνη τοῦ ἐργαλείου, μὲ τὸ ὁποῖο προσπάθησαν νὰ στρώσουν τὴν ἐπιφάνεια τῶν τοιχωμάτων. Τὰ τοιχώματα εἶναι ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθος πολὺ παχιὰ καὶ τὰ σχήματα τὰ ἁπλούστερα δυνατά: κυλινδρικὰ ἢ σφαιροειδῆ δοχεῖα (εἰκ. 2, 3) χωρὶς βάσεις. Ἡ κεραμεικὴ δὲν ἔχει

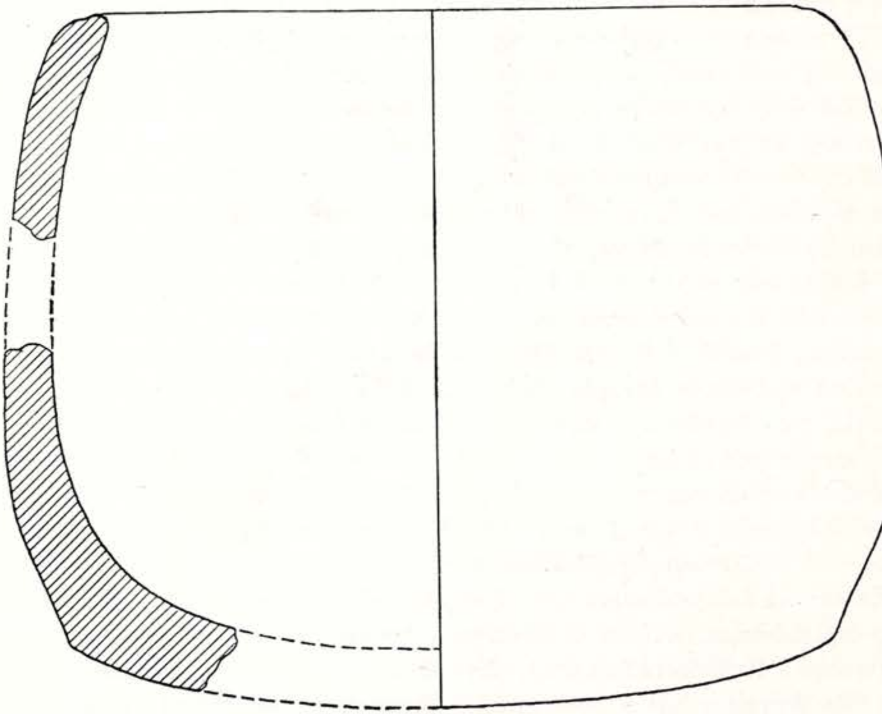

Εἰκ. 2. Τομὴ πρωτόγονου ἀγγείου τῆς ἀρχῆς τῆς νεολιθικῆς. Ὕψος 18 ἑκ.

τολμήσει ἀκόμη νὰ δείξει τὶς πλαστικές της δυνατότητες καὶ τὰ σχήματα φαίνονται ἄμεσες μεταφορὲς ἀπὸ ξύλινα πρότυπα (μὲ τὰ ὁποῖα καὶ χρωματικὰ μοιάζουν), ἄσχετες μὲ τὴ ρευστότητα τῶν μορφῶν ποὺ παρουσιάζει ἡ κεραμεικὴ τῆς ὥριμης ἀρχ. νεολιθικῆς.

Παρατηρήσεις ποὺ ἔγιναν στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Χώρου Γ ἐνίσχυσαν τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ λεγόμενη «Πρώιμη κεραμεικὴ» ἀντιπροσωπεύει μιὰ μακρόχρονη

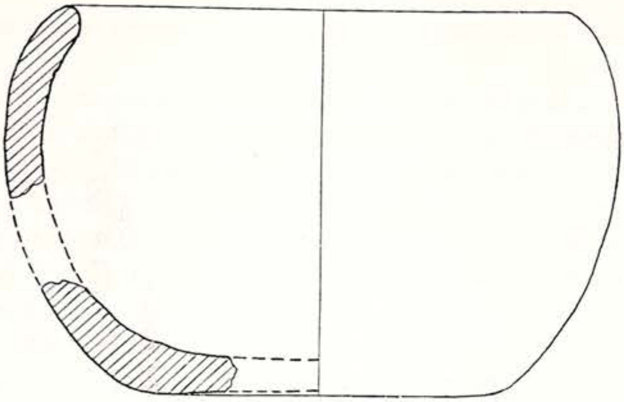

Εἰκ. 3. Τομὴ ἀγγείου τῆς ἀρχῆς τῆς κεραμεικῆς νεολιθικῆς. Ὕψος 10 ἑκ.

ὑποπερίοδο· προκαταρκτικὰ θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ὑποδιαιρέσομε, στὸ Σέσκλο, σὲ τρεῖς βαθμίδες: α. τὴν ἀρχικὴ ἢ «Φάση τοῦ Σέσκλου», β. τὴ μεσαία ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τή «Φάση τῆς Ἀργίσσης» καὶ γ. τὴ νεώτερη, ποὺ ὀνομάζομε

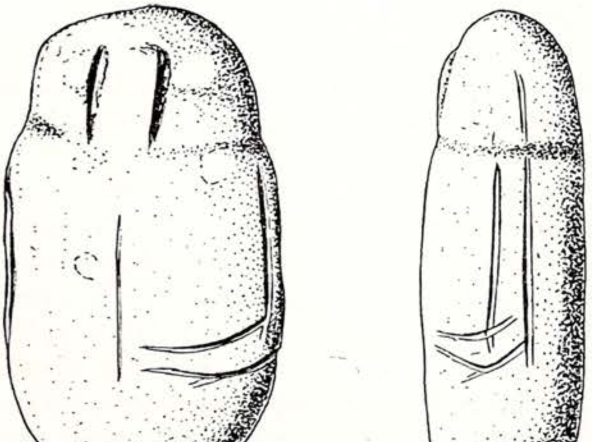

Εἰκ. 4. Εἰδώλιο ἀπὸ ἀσβεστόλιθο (μαρμαρόπετρα) τῆς ἀρχῆς τῆς νεολιθικῆς.

«Φάση τοῦ Ἀχιλλείου». Πρὸς τὸ τέλος τῆς τρίτης αὐτῆς φάσης ἀρχίζει ἡ πρώιμη γραπτὴ κεραμεικὴ τοῦ Πρωτοσέσκλου.

4. Διάφορα εὑρήματα. Τυπικὰ σχεδὸν καὶ συνηθισμένα ἦταν τὰ μικρὰ εὑρήματα τῆς μέσης νεολιθικῆς: λεπίδες καὶ ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ, κυρίως, καὶ πυριτόλιθου, λίθινα λειασμένα ἐργαλεῖα (ἀξίνες κλπ.), τριπτῆρες, πήλινα σφοντύλια ἀμφικωνικά, χάντρες, πήλινοι πεσσοὶ σφεντονῶν καὶ μερικὰ ὀστέινα ἐργαλεῖα.

'Αξιόλογο εἶναι τὸ κεφάλι πήλινου γυναικείου εἰδωλίου (πίν. 116α) ποὺ δείχνει καθαρὰ τὴ διάθεση τῆς κόμης. Ἄλλο εἰδώλιο, πολὺ μικρὸ καὶ ἐντελῶς σχηματικό, βρέθηκε στὸ στρῶμα τῆς μονόχρωμης κεραμεικῆς στὸν Τομέα Γ.

'Οστέινα ἐργαλεῖα, πήλινοι πεσσοὶ σφεντονῶν καὶ λεπίδες ἢ ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ καὶ πυριτόλιθου βρέθηκαν καὶ στὸ στρῶμα τῆς ἀρχαίας νεολιθικῆς στὸν κύριο τομέα τῶν ἀνασκαφῶν. 'Απὸ τὴν ἴδια θέση καὶ ἀπὸ τὸ βαθύτατο μέρος τῶν ἐπιχώσεων προέρχεται καὶ τὸ σπουδαιότερο εὕρημα τῆς ἀνασκαφῆς: Πρόκειται γιὰ τὸ μαρμάρινο εἰδώλιο τῆς εἰκ. 4, ποὺ δὲν εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ ἕνα κοινὸ ἀποστρογγυλεμένο ἀσβεστολιθικὸ χαλίκι, διαμορφωμένο μὲ χτυπήματα, ἐγχαράξεις καὶ στίλβωση σὲ ἀνθρώπινη μορφή. 'Υποτυπώδης λαιμὸς ἀποχωρίζει τὸ βαρὺ κεφάλι ὅπου μόνο ἡ μεγάλη μύτη κυριαρχεῖ, ἐνῶ μόλις διακρίνονται τὰ μάτια· μιὰ λεπτὴ ἐγχάρακτη γραμμὴ στὴ μέση τοῦ κορμοῦ ἐμπρὸς ὑποδηλώνει ἴσως τὸ φῦλο. 'Εγχάρακτα αὐλάκια περιγράφουν τὰ χέρια, διαφοροποιημένα μάλιστα κατὰ τὴ διάταξη: τὸ δεξὶ ἀφήνεται πρὸς τὰ κάτω, κολλημένο στὰ πλάγια, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ ἔχει τὸν πῆχυ στὴν κοιλιά, ὄχι βέβαια τυχαῖα, ἀλλὰ γιὰ νὰ δηλωθεῖ ἡ κύηση. Τὰ πόδια δὲν ὑπάρχουν, ἢ ὑποτίθενται διπλωμένα, καὶ παραλείπονται. Τὸ εἰδώλιο ἔχει ὕψος 8.5 ἑκατ. καὶ ὁ τύπος του εἶναι πρωτοφανέρωτος, ὅσο καὶ ἂν ἡ γενικὴ στάση καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι στὴν κοιλιὰ δὲν εἶναι ἄγνωστα στὴν κατοπινὴ νεολιθικὴ εἰδωλοπλαστική. 'Εξ ἄλλου ἡ πρωιμότητα τοῦ εἰδωλίου (ἀρχὴ τῆς κεραμεικῆς νεολιθικῆς, δηλ. περίπου 6.000 π.Χ., κατὰ τὴ συμβατικὴ ραδιοχρονολόγηση) καὶ τὸ ὑλικό (μαρμαρόπετρα), ποὺ δὲν μπόρεσε νὰ δαμάσει ὁ τεχνίτης, προσθέτουν εἰδικὸ βάρος στὴν ἐκτίμηση τοῦ εὑρήματος. Τὸ εἰδώλιο τοῦ Σέσκλου θυμίζει ἔντονα (ἂν παραβλέψομε κάποια διαφορὰ στὴ διάταξη) τὸ ἀσβεστολιθικὸ ἐπίσης εἰδώλιο τοῦ Mureybet III (Β. Συρία), ποὺ ἀνάγεται σὲ προκεραμεικὴ φάση (περ. 7.500 π.Χ.)[1] καὶ εἰκονίζεται ἐδῶ σὲ πρόχειρο σχέδιο (εἰκ. 5). 'Η μορφὴ ἔχει διαπλαστεῖ στὸ συριακὸ παράδειγμα στὴ στενὴ πλευρά, ἐνῶ στὸ εἰδώλιο τοῦ Σέσκλου στὴν πλατιά· ἀλλὰ παρὰ τὴ διαφορὰ αὐτὴ οἱ ὁμοιότητες δὲν εἶναι λίγες: ἡ ἴδια γενικὴ σχηματικὴ ἀπόδοση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς, βαρὺ κεφάλι καὶ μεγάλη μύτη, ὑποτυπώδης λαιμός, χαρακτὰ αὐλάκια καὶ ἀπουσία τῶν ποδιῶν. Μὲ τὴν παραβολὴ δὲν ἀναζητοῦμε βέβαια γενετικὲς σχέσεις· οἱ δύο περιοχὲς ἀπέχουν τόσο πολύ, ὥστε, γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη μάλιστα, δὲν μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε

1. Πρβ. J. Couvin, Nouvelles fouilles à Tell Mureybet (Syrie): 1971 - 1972. Rapport prélim. Annales Archéolog. Arabes de Syrie, 13, 1972, 105 κέ.

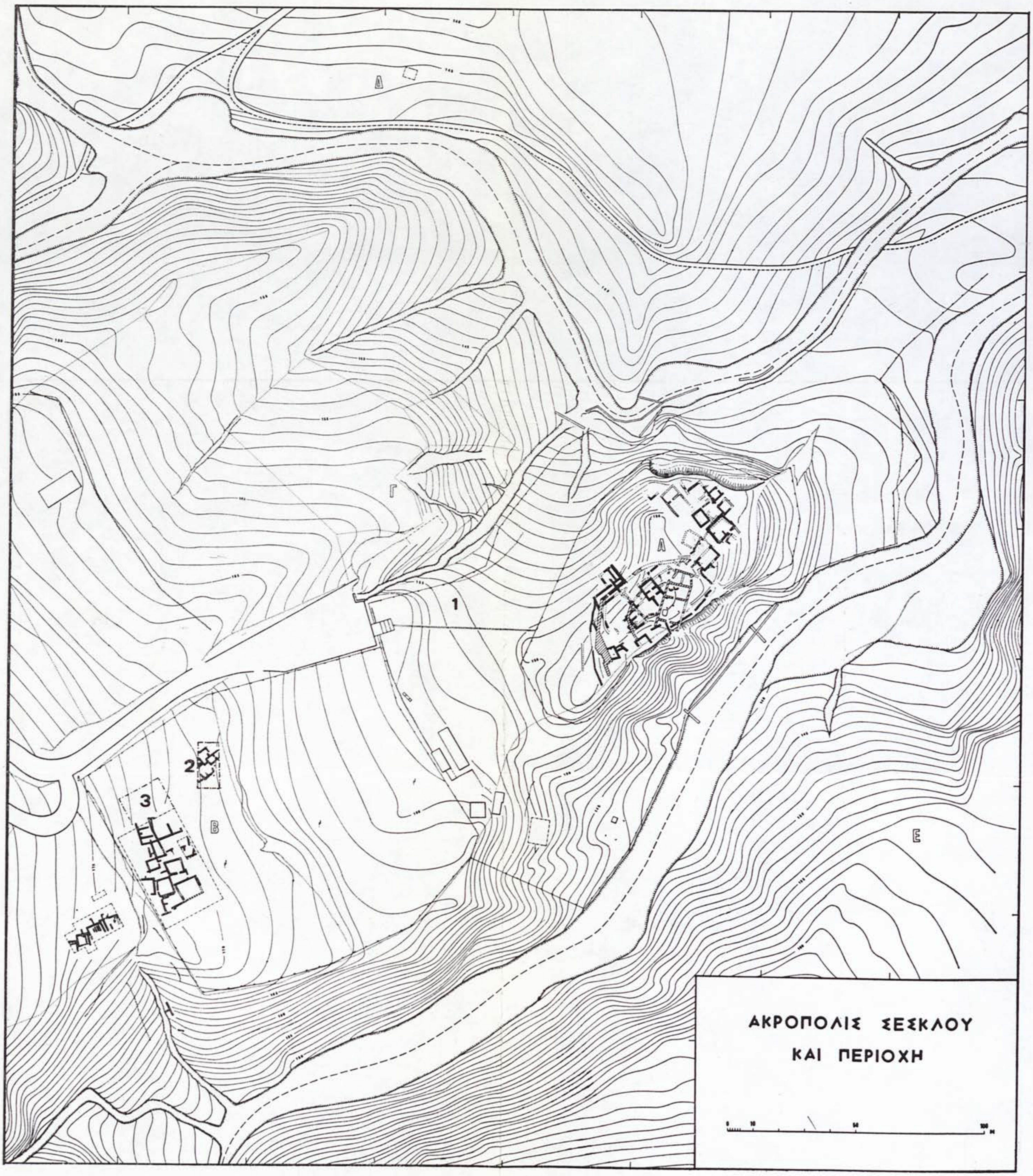
Δ
Γ
Α
1
2
3
Β
Ε
ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ ΣΕΣΚΛΟΥ
ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΧΗ

ἄμεση ἐπικοινωνία. Ὡστόσο, παρὰ τὴ μεγάλη ἀπόσταση — καὶ τὴ χρονικὴ διαφορὰ — ἡ ὁμοιότητα τῆς ἀπόδοσης στὰ δύο παραδείγματα μαρτυρεῖ τουλάχιστον κάποια κοινὴ ἀπαρχὴ ἢ κάποια κοινὴ παλαιότερη (παλαιολιθική;) παράδοση. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ὁδηγεῖ καὶ μιὰ ἄλλη παρατήρηση: Στὸ ἴδιο στρῶμα καὶ περίπου στὴν ἴδια θέση, βρέθηκε ἕνα ἄλλο χαλίκι ἴδιου μὲ τὸ εἰδώλιο σχήματος καὶ μεγέθους (ὕψ. 7.8 ἑκατ.), λειασμένο καὶ χωρὶς ἄλλη ἐπέμβαση ἢ δούλεμα. Ἡ στίλβωση τοῦ χαλικιοῦ καὶ πιθανὰ ἴχνη χρώματος ἐπιτρέπουν τὸ συσχετισμὸ μὲ τὸ εἰδώλιο καὶ ἀφήνουν νὰ ὑποθέσομε ὅτι τὰ δύο μαζὶ ἀποτελοῦσαν ζευγάρι (τὸ εἰδώλιο θηλυκό - τὸ χαλίκι ἀρσενικό). Ἂν ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι σωστή, ἔχομε κάποια ἐπιβεβαίωση τῆς θεωρητικῆς ἀρχῆς τῆς «σύζευξης» (couplement) ποὺ ὁ A. Leroi-Gourhan[1] ἔθεσε ὡς βάση τῆς ἑρμηνείας τῆς παλαιολιθικῆς τέχνης.

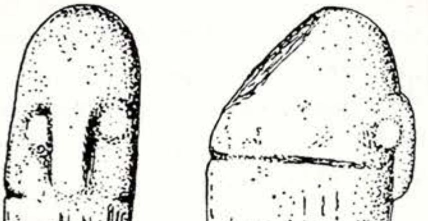

Εἰκ. 5. Πρόχειρο σχέδιο εἰδωλίου ἀπὸ τὸ Mursybet III (Β. Σιρία).

Ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ τὸν ἐντελῶς ὑποθετικὸ αὐτὸν συσχετισμό, τὸ εἰδώλιο τοῦ Σέσκλου, πρῶτο χρονικὰ στὸ εἶδος του, θέτει πολλὰ ἐρωτήματα σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς εἰδωλοπλαστικῆς στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν ἑρμηνεία της. Ἐρωτήματα ποὺ θὰ βροῦν ἴσως ἀπαντήσεις σὲ μελλοντικὲς ἔρευνες.

5. Ἄλλα κατάλοιπα. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ βρέθηκαν πολλὰ ὀστὰ ζώων καὶ ὄστρεα. Ἔτσι ὁ ὄγκος τοῦ παρόμοιου ὑλικοῦ ποὺ ἔχει μαζευτεῖ ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους μεγαλώνει καὶ δημιουργεῖ σοβαρὸ πρόβλημα μελέτης καὶ κατάταξης, ποὺ μόνο εἰδικοὶ ἐπιστήμονες μπορεῖ νὰ ἐπιλύσουν. Ἀπὸ τὰ παλαιοβοτανολογικὰ κατάλοιπα (ἀπανθρακωμένοι καρποί,

1. A. Leroi - Gourhan, Les religions de la préhistoire (1964). Préhistoire de l'art occidental (1965).

κλαδιά, ἀποτυπώματα καρπῶν καὶ φυτῶν σὲ πηλὸ κλπ.) τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον ἴσως λείψανο εἶναι ἀπανθρακωμένο κουκούτσι σταφυλιοῦ (γίγαρτον), ποὺ φαίνεται νὰ ἀνήκει μορφολογικὰ στὸ εἶδος Vitis vinifera καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ βαθύτερο στρῶμα (Πρώιμη κεραμεική).

6. Λείψανα τῆς μέσης χαλκοκρατίας. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τοίχους «μεσοελλαδικῶν» οἰκημάτων τῆς Τ. 1, ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, καὶ τὴν ἀντίστοιχη κεραμεική (καὶ λίγα μινύεια καὶ ἀμαυρόχρωμα ὄστρακα) ἢ τὰ διάφορα εὑρήματα (μιὰ πριονωτὴ λεπίδα ἀπὸ πυριτόλιθο βλ. στὸν πίν. 116β), *τάφοι τῆς μέσης χαλκοκρατίας* ἀποκαλύφτηκαν τυχαῖα σὲ ἐκσκαφὴ θεμελίων μέσα στὴν πλατεῖα τοῦ χωριοῦ Σέσκλου, σὲ ἀπόσταση δηλαδὴ 1.200 μ. ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη! Τέτοια ἐπέκταση τοῦ μεσοχαλκοῦ νεκροταφείου δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ προβλεφθεῖ. Τὸ προϊστορικὸ νεκροταφεῖο τοῦ Σέσκλου φαίνεται κυριολεκτικὰ ἀπέραντο, καὶ πρέπει κάποτε νὰ ἀποτελέσει τὸ θέμα συστηματικῆς διερεύνησης. Ἀλλὰ καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἐπέκτασης τοῦ μεσοελλαδικοῦ οἰκισμοῦ ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη, καθὼς καὶ τὰ σαφῆ λείψανα τῆς πρώιμης χαλκοκρατίας στὴν περιοχὴ Ε, πέρα ἀπὸ τὸ μεγάλο ρέμα «Σουληνάρι» καὶ νότια ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη, πρέπει ἐπίσης νὰ διερευνηθοῦν στὸ μέλλον.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μέσα στὸ σύγχρονο χωριὸ βρέθηκε φέτος καὶ ἕνα γραπτὸ μυκηναϊκὸ ὄστρακο (ΥΕ ΙΙΙ).

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ρ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ

14. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΤΟΥ ΚΡΑΝΕΙΟΥ ΕΝ ΚΟΡΙΝΘΩ

(Παρένθ. πίν. Ζ', Η' καὶ πίν. 117 - 128)

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῆς βασιλικῆς τοῦ Κρανείου, ἐν Κορίνθῳ, ἐπανελήφθη ἐφέτος μετὰ διακοπὴν τριῶν ἐτῶν [1]. Ἡ ἐφετινὴ ἔρευνα ἀπέβλεπεν εἰς τὴν πλήρη ἀποκάλυψιν τοῦ βαπτιστηρίου, εἰς τὴν διευκρίνησιν ἀποριῶν τινων ἀφορωσῶν εἰς τά «βορειοανατολικὰ προσκτίσματα» (ἀνατολικῶς τοῦ βαπτιστηρίου) (παρένθ. πίν. Ζ') καὶ εἰς τὴν πλήρη ἀποχωμάτωσιν τῶν μεσαίου καὶ νοτίου κλιτῶν τῆς βασιλικῆς. Ὑπενθυμίζω τὴν ἰδιοτυπίαν τῆς προκειμένης ἀνασκαφῆς· ὅτι, δηλαδή, τὸ κύριον σῶμα τῆς βασιλικῆς εἶναι βασικῶς γνωστόν, ἀλλ' ἀτελῶς ἀνεσκαμμένον, μὲ ἀπομείνασαν — μετὰ τὴν ἀρχικὴν ἔρευναν τοῦ μνημείου [2] — ἐπίχωσιν, ἡ ὁποία φθάνει τὰ ± 0.40 μ.

Α. Τὸ παλαιοχριστιανικὸν μνημεῖον

1. Βαπτιστήριον καὶ αἴθριον

α. Τὸ βαπτιστήριον: Τὸ βαπτιστήριον, προσεκτισμένον, ὡς γνωστόν, πρὸς Β τῶν δυτικῶν μερῶν τῆς βασιλικῆς, εἶναι ἀψιδωτὸν καὶ ἐφωδιασμένον διὰ συστήματος τεσσάρων ἰσχυρῶν πεσσῶν, οἱ ὁποῖοι ἔφερον πιθανώτατα ἡμισφαιρικὸν τροῦλλον ἢ ξυλότρουλλον, ἐν εἴδει κιβωρίου, εἰς τὸ μέσον τοῦ χώρου του. Κατὰ τὴν ἔρευναν τοῦ ἔτους 1970 εἶχον ἀποκαλυφθῆ τὸ πρὸς Ν ζεῦγος τῶν ὡς ἀνωτέρω πεσσῶν, ἡ κολυμβήθρα ἐντὸς τοῦ ὑπὸ τῶν πεσσῶν ὁριζομένου χώρου, πρὸς Α τοῦ χώρου τούτου μέγα μέρος τῆς ἀψῖδος καὶ πρὸς Ν κλίτος μὲ ἄξονα παράλληλον πρὸς τὸν κύριον ἄξονα τοῦ οἰκοδομήματος, τὸν διερχόμενον δηλαδὴ διὰ τοῦ κέντρου τοῦ κιβωρίου καὶ τῆς ἀψῖδος [3]· πρὸς τούτοις εἶχε διαπιστωθῆ, ὅτι ὁ περιλαμβάνων τὴν κολυμβήθραν χῶρος ἀπεχωρίζετο ἀπὸ τῶν γύρω διὰ φράγματος ἐκτεινομένου μεταξὺ τῶν πεσσῶν. Ἐφέτος ἀπεκαλύφθη τὸ βαπτιστήριον ὁλόκληρον: τὸ ὑπόλοιπον τῆς

1. Βλ. ΠΑΕ 1972, 205 - 250. Τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφῆς μετέσχον, ὡς ἐπιστημονικοὶ συνεργάται, ὁ ἐπιμελητὴς βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων κ. Ἰσίδωρος Κακούρης, ὁ Δρ. κ. Ἰωάννης Βολανάκης καὶ ὁ ἀρχαιολόγος κ. Στυλιανὸς Ντάντης. Τὰ σχέδια ἐξεπονήθησαν ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος κ. Μιχαὴλ Σταυρινοῦ καὶ τοῦ σχεδιαστοῦ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κ. Εὐαγγέλου Ὀλυμπίου.

2. J. M. Shelley, Hesperia 12, 1943, 166 - 189. Βλ. καὶ κατωτ. σ. 174 κἑ.

3. ΠΑΕ 1970, 104 - 109 εἰκ. 2.

ἀψῖδος, τὸ ζεῦγος τῶν πρὸς Β πεσσῶν (πίν. 117α μέσον καὶ δεξιά), ἀκολούθως ἓν κλίτος ἀντίστοιχον τοῦ πρὸς Ν καί, τέλος, τὸ δυτικῶς τῶν πεσσῶν μέρος τοῦ οἰκοδομήματος μέχρι καὶ τοῦ δυτικοῦ του τοίχου (πίν. 117β ἐμπρός).

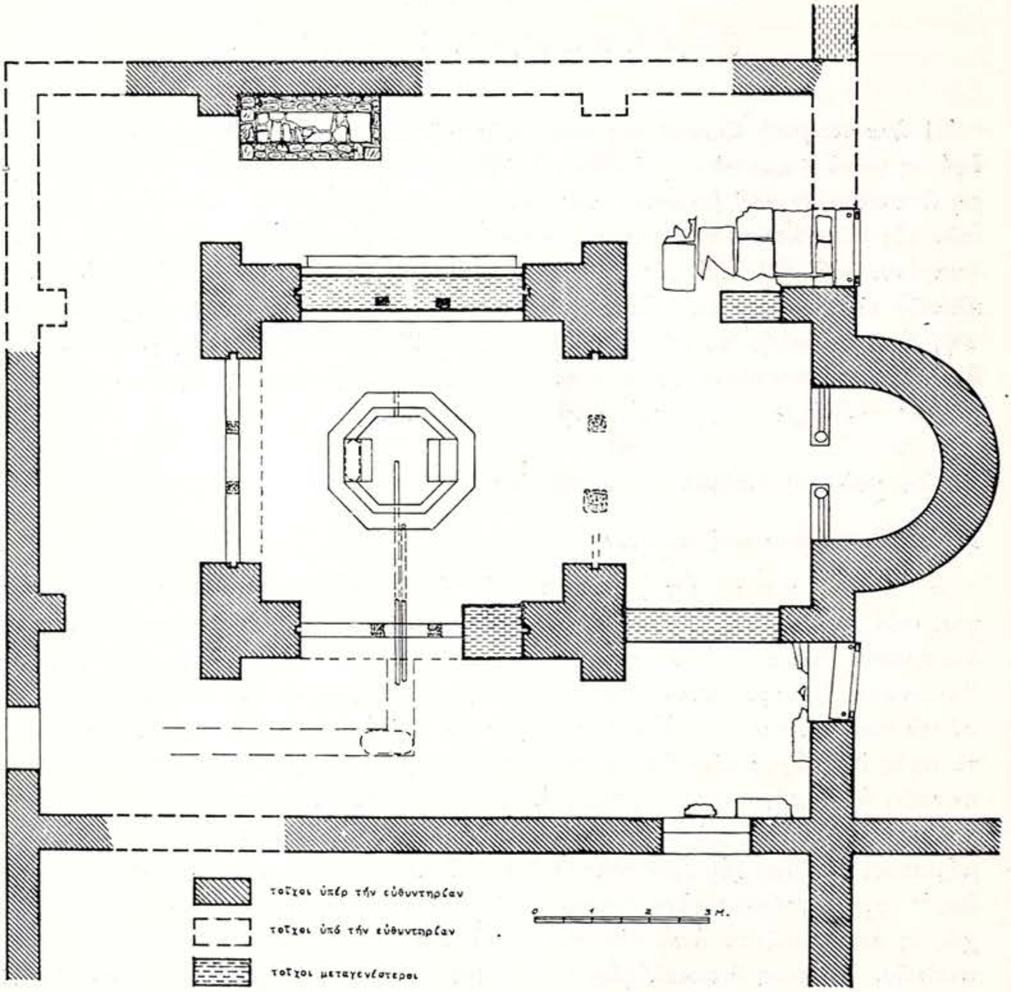

Εἰκ. 1. Βασιλικὴ Κρανείου. Κάτοψις τοῦ βαπτιστηρίου.

Τὸ πρὸς Β τῆς ἀψῖδος τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ βαπτιστηρίου εἶναι σύμμετρον πρὸς τὸ πρὸς Ν, ἐφωδιασμένον ὁμοίως διὰ θύρας ἀντιστοίχου πρὸς τὴν πρὸς Ν τῆς ἀψῖδος. Ἔχει διασωθῆ δὲ καὶ τῆς θύρας αὐτῆς τὸ μαρμάρινον κατώφλιον κατὰ χώραν (πίν. 118α).

'Ενδιαφέρουσα ὑπῆρξεν ἐντὸς τοῦ βορείου κλίτους τοῦ βαπτιστηρίου ἡ διαπίστωσις, ὅτι ὑπῆρχον ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν βόρειον τοῖχον του παραστάδες (μήκ. ±0.65, πλάτ. ±0.45 μ.), ἀκριβῶς ἀπέναντι τῶν πρὸς Β προεχουσῶν

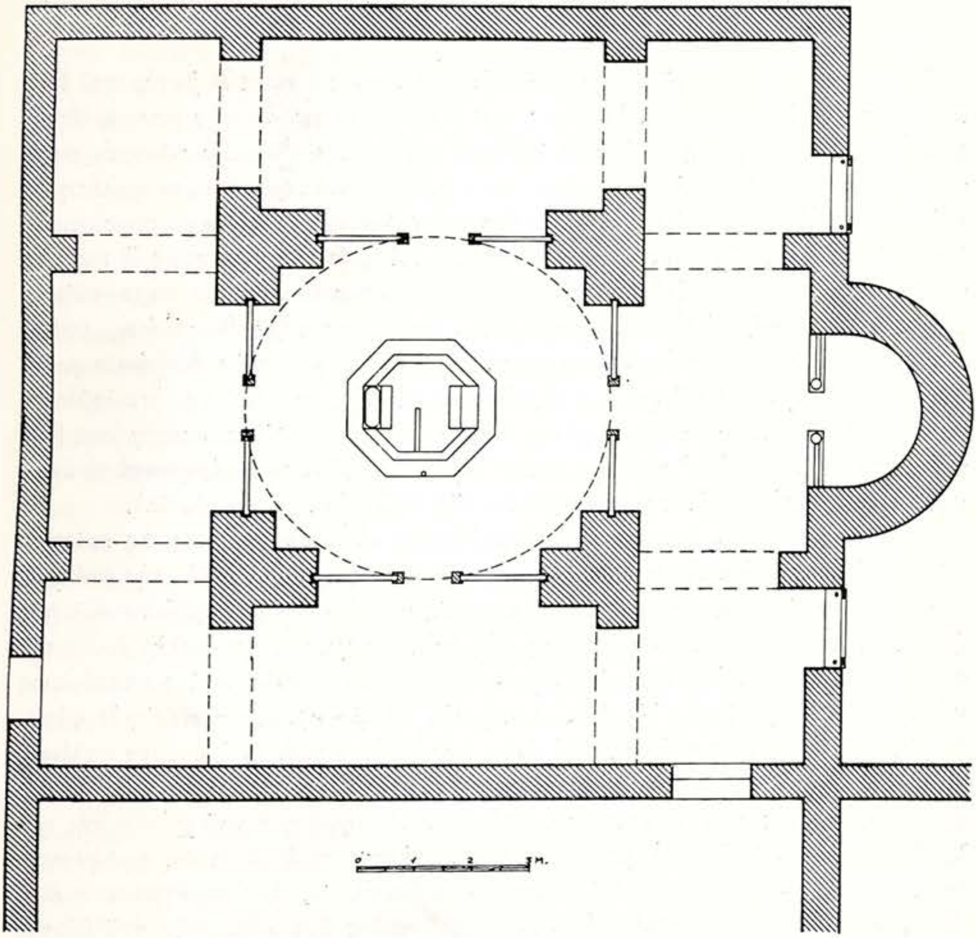

Εἰκ. 2. 'Αποκατάστασις τῆς κατόψεως τοῦ βαπτιστηρίου.

παραστάδων (μήκους 0.40, πάχους 0.80 μ.) τῶν βορείων πεσσῶν (εἰκ. 1). 'Αμφότεραι αἱ ὡς ἀνωτέρω παραστάδες εὑρέθησαν κατεστραμμέναι, ἐβεβαιώθη ὅμως ἡ παρουσία των: τῆς πρὸς Α κάτω τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου, ὅπου δὲν εἶχε προχωρήσει ἡ σύλησις τοῦ μνημείου, τῆς πρὸς Δ, μόλις αἰσθητῆς, ἐπὶ τῆς

στάθμης τοῦ δαπέδου. Οὕτω τὸ βόρειον κλίτος ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ νότιον, τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται ἁπλοῦν καὶ ἑνιαῖον, φαίνεται ὅτι διεκόπτετο διὰ δύο ἐγκαρσίων σφενδονίων. Ὅμοιαι παραστάδες παρατηροῦνται καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ βαπτιστηρίου, ἀπέναντι τῶν πεσσῶν, ἀντίστοιχοι αὗται πρὸς τὰς ἑκατέρωθεν τῆς ἀψῖδος. Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου παρετηρήθη ἐπίσης, εἰς ἀπόστασιν ± 0.85 μ. ἀπὸ τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ οἰκοδομήματος, ἄνοιγμα πλάτους 1.15 μ., προφανῶς θύρας.

Εἰς τὴν χορδὴν τῆς ἀψῖδος ἀπεκαλύφθη ὁλόκληρος ὁ πρὸς Β βατὴρ τοῦ ἐδῶ ὑπάρχοντος φράγματος (πίν. 117α)[1]· τοῦ περικλείοντος δὲ τὴν κολυμβήθραν φράγματος[2] ἀπεκαλύφθησαν ἐφέτος λείψανα καὶ κατὰ τὴν βορείαν πλευράν, συγκεκριμένως χαμηλὸς στυλοβάτης καὶ ἐπὶ τούτου δύο τετράπλευροι κοιλότητες (πίν. 119α), οἱ τύποι δηλαδὴ ἄλλοτε ἐμπεπηγμένων μαρμαρίνων πεσσίσκων· Ἐπὶ τῶν πρὸς ἀλλήλας ἀντικρὺ παραστάδων τοῦ ζεύγους τῶν πρὸς Β πεσσῶν παρετηρήθησαν, ὡς καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων πρὸς αὐτὰς συστοίχων παραστάδων, ἀνὰ μίαν ἐγκοπαί, αἱ ὁποῖαι ἐχρησίμευον πρὸς στήριξιν θωρακίων, τοποθετημένων ἄλλοτε μεταξὺ τῶν παραστάδων τούτων καὶ τῶν διαμέσων μαρμαρίνων πεσσίσκων. Κονίαμα ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ ἐν λόγῳ στυλοβάτου σημαίνει, ὅτι οὗτος ἦτο ἐπεστρωμένος διὰ πλακῶν. Ἐκ τοῦ πλακοστρώτου δαπέδου τοῦ βαπτιστηρίου[3] εὑρέθησαν καλύτερον διασῳζόμενα μέρη κατὰ τὰ ἀνατολικὰ τοῦ βορείου κλίτους, ἐσωτερικῶς τῆς ἐδῶ θύρας (πίν. 118α).

Κατὰ τὴν ἐφετινὴν ἔρευναν συνεπληρώθησαν αἱ παρατηρήσεις ὡς πρὸς τὰ ὑδραυλικὰ συστήματα τῆς κολυμβήθρας[4]. Παρετηρήθη πρῶτον εἰς τὴν στάθμην τοῦ πυθμένος τῆς κολυμβήθρας ὀπὴ ἀπορροῆς πρὸς Β διὰ μολυβδίνου σωλῆνος (πίν. 119β ἄνω). Ἀκολούθως παρετηρήθη πήλινος γωνιώδης σωλὴν ἐντὸς τοῦ τοιχώματος τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς κολυμβήθρας, ὀρθὸς καὶ καμπτόμενος κάτω πρὸς τὰ ἔξω (πρὸς Ν) (εἰκ. 1 καὶ πίν. 119β - γ). Διεπιστώθη δὲ οὕτω, ὅτι ἐκ τοῦ ζεύγους σωλήνων, τοῦ ἑνὸς μολυβδίνου καὶ τοῦ ἑτέρου πηλίνου, οἱ ὁποῖοι εἶχον εὑρεθῇ κατὰ τὴν ἔρευναν τοῦ 1970 νὰ βαίνουν παραλλήλως ἀπὸ Β πρὸς Ν εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον, ὑπὸ τὸ νότιον φράγμα τοῦ χώρου τῆς κολυμβήθρας (πίν. 119β), ὁ μολύβδινος ἐχρησίμευε πράγματι ὡς σωλὴν τροφοδοσίας τῆς κολυμβήθρας δι' ὕδατος καὶ ὁ πήλινος ἦτο πράγματι σωλὴν ἀπορροῆς ὡς εἴχομεν ὑποθέσει[5]· ἀλλ' ὁ τελευταῖος ὄχι ἀπορροῆς τοῦ ὕδατος τῶν βαπτισμάτων, τὰ ὁποῖα, ὡς παρετηρήσαμεν ἀνωτέρω, ἀπωχετεύοντο ἐκ τοῦ πυθμένος τῆς κολυμβήθρας διὰ μολυβδίνου σωλῆνος πρὸς Β, ἀλλ' ὕδατος ἐρχομένου ἄνωθεν. Θὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ὁ προκείμενος σωλὴν κατήρχετο ἐκ

1. Πρβ. ΠΑΕ 1970, 109 πίν. 153β καὶ 154.
2. ΠΑΕ 1970, 107 κέ. πίν. 150β - 153α.
3. ΠΑΕ 1970, 109 πίν. 147.
4. ΠΑΕ 1970, 107 πίν. 149.
5. Αὐτόθι.

τοῦ χείλους τῆς κολυμβήθρας· καὶ ὅτι ὑπῆρχεν εἰς τὴν θέσιν αὐτήν — ἐπὶ τοῦ χείλους — μόνιμος μαρμαρίνη λεκάνη μὲ διάτρητον πυθμένα, συνδεδεμένον μετὰ τοῦ πηλίνου σωλῆνος. Μικρὸν ἀπότμημα λεκάνης ἐκ πρασινωποῦ μαρμάρου, εὑρεθὲν ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου (Μ.Κ. 1697)[1], δὲν ἀποκλείεται νὰ προέρχεται ἐκ τῆς ἐν λόγῳ λεκάνης.

Ἐκ τῶν ὡς ἀνωτέρω δύο σωλήνων ὁ μολύβδινος, ἐρχόμενος ἀπὸ Δ διὰ τοῦ νοτίου κλίτους τοῦ βαπτιστηρίου, ἐκάμπτετο πρὸς Β εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ κλίτους τούτου (πίν. 117β) καὶ κατέληγεν εἰς τὸ κέντρον τοῦ πυθμένος τῆς κολυμβήθρας τροφοδοτῶν αὐτὴν δι' ὕδατος. Τὸ ὕδωρ φαίνεται νὰ ἤρχετο ἀπὸ κρήνης εὑρισκομένης που εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Ἀκροκορίνθου, πιθανῶς εἰς τὴν θέσιν καὶ σήμερον λειτουργούσης κρήνης, τῆς καλουμένης «Κακάβι», παρὰ τὴν ὁδὸν τὴν ὁδηγοῦσαν πρὸς τὴν πρὸς Μυκήνας καὶ τὸ Ἄργος πύλην τῆς ἀρχαίας πόλεως. Ἡ τροφοδοσία τῆς κολυμβήθρας ἐξ οὕτω ὑψηλὰ εὑρισκομένης κρήνης καὶ ἰδίως ἡ ἀπόληξις τοῦ σωλῆνος τροφοδοσίας εἰς τὸ κέντρον τοῦ ὀκταγωνικοῦ πυθμένος τῆς κολυμβήθρας, οὕτως, ὥστε ἐντὸς αὐτῆς νὰ ἀναπηδᾷ τὸ ὕδωρ δίκην ἀναβρυτηρίου, ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην τὴν θρησκευτικὴν ἀπαίτησιν νὰ τελῆται τὸ βάπτισμα ἐντὸς «ὕδατος ζῶντος»[2], νὰ εὑρίσκεται δηλαδὴ τὸ ὕδωρ εἰς κίνησιν κατὰ τὴν ὥραν τοῦ βαπτίσματος. Ἐξ ἄλλου μικρὸς βόθρος, ἀποκαλυφθεὶς παρὰ τὴν γωνίαν, ὅπου ὁ μολύβδινος σωλὴν ἐκάμπτετο πρὸς Β, πρέπει νὰ ἐξηγηθῇ ὡς τόπος τῆς ἀπολήξεως τοῦ πηλίνου ὀχετοῦ τοῦ ἐρχομένου ἐκ τῆς ὑποτεθείσης ἐπὶ τοῦ χείλους τῆς κολυμβήθρας λεκάνης. Ὁ πυθμὴν τοῦ βόθρου εὑρέθη κάπως σκληρὸς καὶ λιπαρός. Τοιαύτη διάταξις, μὲ λεκάνην ἐπὶ τοῦ χείλους τῆς κολυμβήθρας, ἀπαντᾶται διὰ πρώτην φορὰν ἐν Ἑλλάδι ἐδῶ, ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζω. Πιθανώτατα ἡ λεκάνη αὕτη ἐχρησίμευε διὰ τὴν πλύσιν τῶν λειτουργῶν καὶ τῶν βοηθῶν των ἀπὸ τοῦ ἐπορκιστικοῦ ἐλαίου, διὰ τοῦ ὁποίου οἱ μέλλοντες νὰ βαπτισθοῦν ἐχρίοντο πρὸ τῆς καθόδου των εἰς τὴν κολυμβήθραν[3].

1. Βλ. κατωτ. σ. 187 εἰκ. 7.

2. Διδαχὴ VII 1 - 2: *Βαπτίσατε... ἐν ὕδατι ζῶντι· ἐὰν δὲ μὴ ἔχῃς ὕδωρ ζῶν εἰς ἄλλο ὕδωρ βάπτισον* (ἔκδ. Θεοφίλου Βρυεννίου, 28 - 29, H. Lietzmann, Kleine Texte 6, 1912, 9 καὶ F. X. Funk, Didascalia et Constitutiones Apostolorum, I, 1905, 406). Πρβ. Ἱππολύτου Ρώμης, Ἀποστολ. Παράδοσις XXI 2: «sit aqua fluens in fonte vel fluens de alto» (B. Botte, Hippolyte de Rome, La Tradition Apostolique [=Sources chrétiennes 11bis], 1968², 80. Πρβ. Funk II, 109). Περὶ τοῦ θέματος: Th. Klauser, Taufet in lebendigem Wasser! Zum religions- und kultgeschichtlichen Verständnis von Didache 7, 1 - 3, Pisciculi (F. J. Dölger, Festschrift), 1939, 159, W. Rordorf, Le baptême selon la Didaché, Mélanges liturgiques offerts au Dom Bernard Botte, 1972, 499 - 509. Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς προκειμένης λειτουργικῆς διατάξεως ἔχω ἑρμηνεύσει τὴν παρὰ τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἀσκληπιείου τῶν Ἀθηνῶν προσεκτισμένην ἀρχαίαν κρήνην, τὸ γνωστὸν ὡς ἁγίασμα (Ἰω. Ν. Τραυλου, Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀσκληπιείου τῶν Ἀθηνῶν, ΑΕ 1939 - 1941, 53 - 54), ὡς τὸ βαπτιστήριον τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς (Θεολογία 20, 1949, 186 - 187).

3. Πηγαί: Ἰω. Βολανακη, Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος, 1976, 23-24.

Ἡ χρῖσις διὰ τοῦ ἐπορκιστικοῦ ἐλαίου ἐγίνετο ἐδῶ ἱσταμένων τῶν ἐχόντων προσέλθει εἰς τὸ βάπτισμα πιθανῶς ἐντὸς τῆς κτιστῆς σκαφοειδοῦς λεκάνης, ἡ ὁποία εἶχε προστεθῆ ἐντὸς τῆς κολυμβήθρας ἀπέναντι τῶν βαθμίδων καθόδου εἰς αὐτήν[1]. Εἶναι ὅμως δυνατὸν ἡ προκειμένη λεκάνη νὰ ἐχρησίμευε προσέτι διὰ τὴν ἀπόλουσιν τῶν νεοφωτίστων, γινομένην τὴν ὀγδόην ἡμέραν ἀπὸ τοῦ βαπτίσματος[2]. Μαρμαρίνη λεκάνη μετὰ λαβῶν, τῆς ὁποίας τεμάχια εὑρέθησαν ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου τοῦ πρὸς Δ τῆς Νοτίας Βασιλικῆς τοῦ Ἔμμαμπεργκ, χρονολογουμένου εἰς τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνος, ἐθεωρήθη, ὅτι, τοποθετημένη πλησίον τῆς κολυμβήθρας, ἐχρησίμευεν ὡς δοχεῖον διὰ τὴν καθαγίασιν τοῦ ὕδατος τοῦ βαπτίσματος· εἰς τὸ βαπτιστήριον δὲ τοῦ Λομέλλο (Βόρειος Ἰταλία), χρονολογούμενον εἰς τὸν 7ον αἰῶνα, κατασκευὴ περίπου ὁμοία πρὸς τὴν ἐν λόγῳ τοῦ βαπτιστηρίου τοῦ Κρανείου, ἀλλὰ διηυθετημένη ἐντὸς τῆς κτιστῆς κολυμβήθρας, ἔχει ἐξηγηθῆ ὡς λεκάνη χωνεύσεως τοῦ ὕδατος τοῦ βαπτίσματος, γινομένου ὑπεράνω τῆς λεκάνης αὐτῆς διὰ ραντισμοῦ, διότι ἐντὸς τῆς καθ' αὑτὸ κολυμβήθρας δὲν ἐγίνοντο βαπτίσματα διὰ καταδύσεως[3]. Πάντως ἡ ὑποτιθεμένη λεκάνη ἐπὶ τοῦ χείλους τῆς κολυμβήθρας τῆς βασιλικῆς τοῦ Κρανείου δὲν ἐπεῖχε θέσιν δευτέρας κολυμβήθρας, περίπου ὡς ἡ δευτέρα κολυμβήθρα τοῦ βαπτιστηρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου[4]. Εἰς τὸ βαπτιστήριον τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου κιονίσκος, ἱστάμενος εἰσέτι κατὰ χώραν εἰς τὸ μέσον τῆς κολυμβήθρας[5], φαίνεται νὰ ἐχρησίμευεν ὡς ὑποστάτης φορητῆς

1. ΠΑΕ 1970, 107 εἰκ. 3. Εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Ἐμμαούς (Amwâs) κατασκευὴ κυκλοτερής, διαμ. 0.60 μ., βορείως καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὴν ἐπίσης κυκλοτερῆ κολυμβήθραν συνδέεται μετὰ τῆς τελευταίας δι' ὀχετοῦ ἐκβάλλοντος ἐντὸς αὐτῆς εἰς ὕψος 0.30 μ. ἀπὸ τοῦ πυθμένος της (L.-H. Vincent - F.-M. Abel, Emmaüs, 1932, 144 κέ. εἰκ. 68. B. Bagatti, I battisteri della Palestina, Actes du Ve Congr. Intern. d'Archéol. Chrétienne (1954), 1957, 222 κέ. εἰκ. 6. Πρβ. Khatchatrian, 64 εἰκ. 49). Ἀνάλογος κατασκευὴ — μικρὰ δεξαμενὴ — ἀλλ' ὀρθογώνιος, ἐν ἐπαφῇ ἐξωτερικῶς πρὸς τὴν μίαν πλευρὰν ὀρθογωνίου ἐπίσης κολυμβήθρας ἀπαντᾷ εἰς τὴν βασιλικὴν (Basilica Pacis) τῆς Ἱππῶνος (Erwan Marec, Monuments chrétiens d'Hippone, 1958, 108. Πρβ. M. Leglay, Note sur quelques baptistères d'Algérie, Actes du Ve Congr. Intern. d'Archéol. Chrétienne [ὡς ἀνωτέρω] 406 εἰκ. 5, καὶ Khatchatrian, 94 εἰκ. 262. Ἡ δεξαμενή, διαστάσεων 0.41 × 0.24 καὶ βάθους 0.45 μ., θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ Marec ὅτι πιθανῶς ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὴν πλύσιν τῶν ποδῶν).

2. Σχετικῶς πρὸς τὴν ἀπόλουσιν πηγαί: ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, 28 - 29.

3. Ἔμμαμπεργκ: R. Egger, Frühchristliche Kirchenbauten in Südlichen Noricum, 1916, 89 εἰκ. 86. Gian Carlo Menis, La basilica paleocristiana nelle diocesi settentrionali della Metropoli d'Aquileia, 1958, 170. Khatchatrian, 92 εἰκ. 323. Λομέλλο: Gino Chierici, Il battistero di Lomello, Rendiconti della Pont. Accad. Rom. d'Arch. XVII, 1940 - 1941, 136 εἰκ. 1, 3 καὶ παρένθετος πίναξ. Khatchatrian, 102 εἰκ. 334.

4. ΠΑΕ 1961, 145 - 146. Ἀντιθέτως ἡ προκειμένη λεκάνη ἐξηγεῖ, ἴσως, τὴν λειτουργικὴν χρῆσιν τῆς δευτέρας κολυμβήθρας τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου.

5. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, ΔΧΑΕ Ζ', 1906, 34 εἰκ. 6 καὶ 7. H. H. Jewell - F. W. Has-

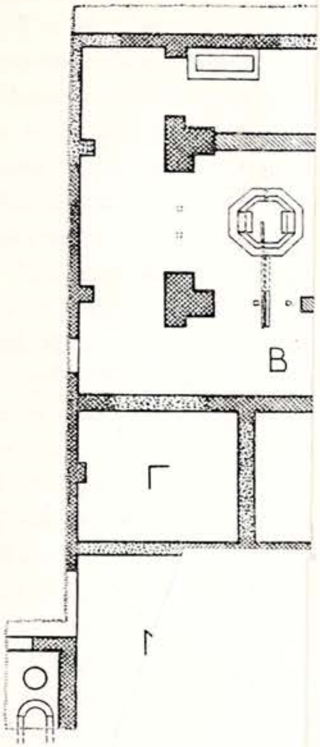
Β
Γ
Γ

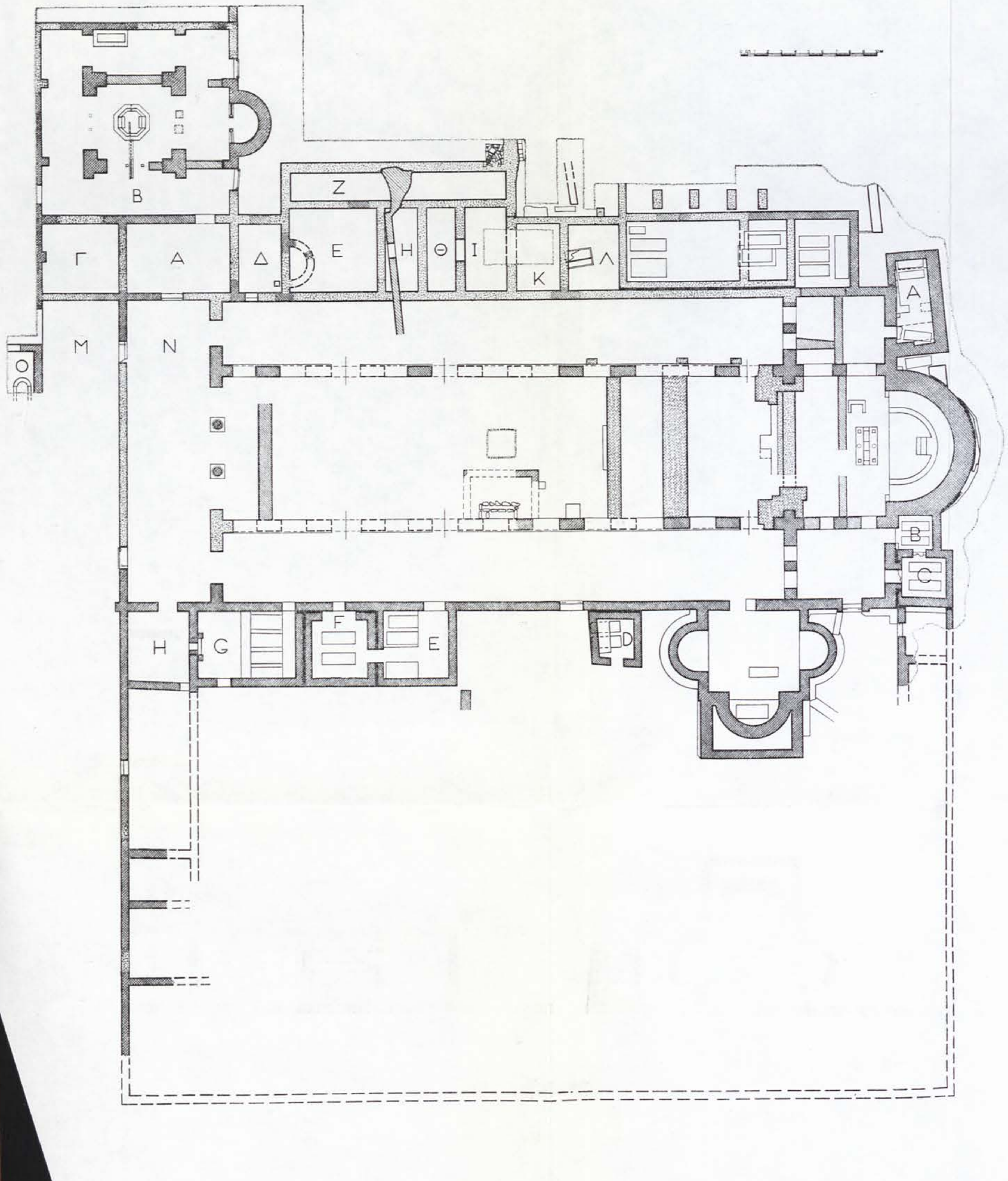
Β
Ζ
Γ
Α
Δ
Ε
Η
Θ
Ι
Κ
Λ
Α
Μ
Ν
Ο
Β
C
Η
G
F
Ε
D

λεκάνης ἢ ἄλλων σκευῶν, χρησιμοποιουμένων κατὰ τὸ βάπτισμα καὶ ὄχι, βεβαίως, διὰ νὰ πατῇ ἐπ' αὐτοῦ ὁ λειτουργὸς κατὰ τὴν τέλεσιν τῶν βαπτισμάτων, ὡς ἔχει ὑποτεθῆ [1].

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα εἶχον ἔλθει εἰς φῶς κατὰ τὴν ἀρχικὴν ἔρευναν τοῦ φωτιστηρίου, εἴχομεν ἀποκομίσει τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι τοῦτο ἦτο τρίκλιτον οἰκοδόμημα μὲ τὸ μεσαῖον του μὲν κλίτος θολωτὸν καὶ πιθανώτατα μὲ τροῦλλον εἰς τὸ μέσον, ὑπεράνω τοῦ κιβωρίου, τὰ δὲ πλάγια κλίτη ξυλόστεγα [2]. Αἱ κατὰ τὴν ἐφετινὴν ἔρευναν ἐπισημανθεῖσαι, ἐν ἐπαφῇ πρὸς τοὺς βόρειον καὶ δυτικὸν τοίχους του, παραστάδες [3] ἐπιτρέπουν ἤδη νὰ ἐννοήσωμεν καλύτερον τὴν ἀνωδομήν του.

Αἱ παραστάδες, λειτουργοῦσαι βεβαίως ὡς ποδαρικὰ σφενδονίων, διακόπτουν τὴν ἁπλότητα τῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων καὶ ὁμοῦ ἀδυνατίζουν τὴν ἐντύπωσιν περὶ δρομικότητος τῶν χώρων, τῶν ὁποίων αὗται συνιστοῦν ἀρχιτεκτονικὸν στοιχεῖον. Οὕτω δ' ὁ πρὸς Δ τοῦ συστήματος τῶν πεσσῶν χῶρος παρουσιάζεται, διὰ τῶν ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου παραστάδων, ὡς αὐστηρῶς ἀντίστοιχος πρὸς τὸν πρὸς Α, τὸν μεταξὺ δηλαδὴ τοῦ συστήματος τῶν πεσσῶν καὶ τῆς ἀψῖδος. Αἱ ἑκατέρωθεν τῆς ἀψῖδος παραστάδες (πάχ. ±0.67 μ.) καὶ αἱ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἀντίστοιχοί των (πάχους 0.74/0.78 μ.), μὴ ἀνταποκρινόμεναι πρὸς τὰς ἀπέναντι τούτων ἐπιφανείας τῶν πεσσῶν (μήκους ±2.15 μ.), θὰ ἔφερον, συνεπῶς, τόξα βαίνοντα ἕκαστον κατὰ τὸν ἕτερον πόδα του εἴτε ἐπὶ ὑφαψιδίου πακτουμένου ἐντὸς τοῦ τοίχου τούτου τοῦ ταυοειδοῦς πεσσοῦ εἴτε ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ τοίχου. Εἶναι ἐξ ἄλλου πολὺ πιθανόν, ὅτι αἱ πρὸς Ν προέχουσαι παραστάδες τοῦ νοτίου ζεύγους πεσσῶν ὑποδηλοῦν τὴν ὕπαρξιν σφενδονίων καὶ εἰς τὸν νότιον χῶρον, ἐπίσης, ὁ ὁποῖος ὅμως εἰς τὴν κάτοψιν παρουσιάζεται ἐκπεφρασμένως δρομικός· ὅτι, δηλαδή, εἰς τὴν ἀνωδομήν του ὁ χῶρος οὗτος ἦτο ὅμοιος πρὸς τὸν βόρειον, μὲ τὴν διαφορὰν μόνον, ὅτι τὸ ἕτερον ποδαρικὸν ἑκάστου τῶν σφενδονίων τούτων ἔβαινεν ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ οἰκοδομήματος κατὰ τὸν τρόπον τῶν πρὸς Α καὶ πρὸς Δ σφενδονίων, περὶ τῶν ὁποίων ὑπεθέσαμεν, ὅτι κατὰ τὸν ἕτερον πόδα των ἔβαινον ἐπὶ τῶν μακρῶν ἐπιφανειῶν τῶν πεσσῶν. Τὴν μορφὴν αὐτὴν τοῦ νοτίου χώρου τοῦ βαπτιστηρίου ἐπέβαλεν, ἴσως, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ λειτουργία του, ὡς χώρου προσπελάσεως ἀπαιτοῦντος σχετικὴν εὐρυχωρίαν. Φαίνεται, κατὰ ταῦτα, ὅτι τὸ σύστημα τῶν τεσσάρων ἰσχυρῶν πεσσῶν, τὸ ὁρίζον τὸν χῶρον τῆς κολυμβήθρας, περιεβάλλετο ὑπὸ τετραπλεύρου περιδρόμου, ὅπως περίπου εἰς τὴν βασιλικὴν Α τῆς Πέγειας

LUCK, The Church of our Lady of the Hundred Gates (Panagia Hekatontapyliani) in Paros, 1920, 56 - 57 εἰκ. 50 (θεωρεῖται μὴ ἀρχικός). KHATCHATRIAN, 117 εἰκ. 194. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, 111 κέ. εἰκ. VII ς'.

1. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, 37, ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, 26.
2. ΠΑΕ 1970, 105.
3. Βλ. ἀνωτ. σ. 165-166.

ἐν Κύπρῳ [1], καί, εἰς ἁπλουστέραν μορφήν, εἰς τὴν βασιλικὴν τῶν Κλαζομενῶν (Γκιοὺλ Μπαχτσέ, παρὰ τὰ Βουρλὰ τῆς Σμύρνης) [2]. Προϋπόθεσις τοῦ τύπου τούτου φωτιστηρίου φαίνεται νὰ εἶναι βεβαίως ὁ τύπος μὲ τὴν κολυμβήθραν ὑπὸ κιβώριον ἐπὶ τεσσάρων κιόνων [3].

Ὁ ὅλος χῶρος τοῦ φωτιστηρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Κρανείου φαίνεται περισσότερον περίκεντρος καὶ ὀλιγώτερον δρομικός· ἡ μορφὴ δὲ τοῦ κιβωρίου του παρουσιάζεται ὁμόλογος πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ οἰκοδομήματος, ὡς συμβαίνει συνήθως μάλιστα εἰς τὰ περίκεντρα οἰκοδομήματα, ὅπου γύρω τοῦ κιβωρίου ὁ χῶρος λαμβάνει σχῆμα πολυγωνικοῦ ἢ κυκλικοῦ περιδρόμου (δακτυλίου). Οἱ ἰσχυροὶ πεσσοὶ ὑποσημαίνουν στέγασιν τοῦ ὑπὸ τούτων διαμορφουμένου κιβωρίου διὰ κρεμαστοῦ τρούλλου (Hängekuppel), πιθανῶς, ἐπὶ τετραπλεύρου τυμπάνου ἢ διὰ ξυλίνης τετρακλινοῦς στέγης ἐπὶ τοῦ πυργοειδοῦς τούτου τυμπάνου (ξυλότρουλλος). Ἀλλ' ὁ περίδρομος φαίνεται νὰ ἦτο ξυλόστεγος, ὡς συνάγεται ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τῆς παρατηρηθείσης εἰς τὸ βόρειον καὶ εἰς τὸ δυτικὸν τμῆμα τοῦ περιδρόμου, χαρακτηριζομένης διὰ τῆς παρουσίας ἐξαιρετικῶς πολλῶν θραυσμάτων κεραμίδων. Τὸ ἴδιον εἶχε παρατηρηθῆ καὶ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ περιδρόμου [4]. Ἡ στέγη τοῦ περιδρόμου φαίνεται, κατὰ ταῦτα, νὰ ἦτο τετρακλινὴς μὲ τὰ ἐπίπεδά της ὁμόλογα πρὸς τὰς πλευρὰς τοῦ εἰς τὸ μέσον ὑψουμένου τετραπλεύρου τυμπάνου τοῦ τρούλλου. Ξυλότρουλλος εἶχεν ἤδη χρησιμοποιηθῆ ἐν Κορίνθῳ ὑπεράνω τοῦ ἱεροῦ βήματος τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου [5].

Διὰ τῶν σφενδονίων, τὰ ὁποῖα ἑνώνουν τὸν πυρῆνα τοῦ χώρου μὲ τὸ περίβλημά του, τὸ κορινθιακὸν τοῦτο βαπτιστήριον ἐνθυμίζει ἰδιαιτέρως τὴν διάταξιν τοῦ βαπτιστηρίου τῆς Μήνιγγος (Henchir Bour Medes), μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι εἰς τὸ παράδειγμα τοῦτο, ἐν Βορείῳ Ἀφρικῇ, τὰ σφενδόνια βαίνουν πρὸς

1. A. H. S. Megaw, Early byzantine Monuments in Cyprus in the light of recent discoveries, Akten XI. Intern. Byzantinisten Kongr. (1958), 1960, 348 εἰκ. 26. (Πρβ. Khatchatrian, Les baptistères, 76. D. I. Pallas, Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973, Città del Vaticano 1977, 277 εἰκ. 191). Πρβ. τὸ βαπτιστήριον τοῦ Son Pereto τῆς Μαγιόρκας (Khatchatrian, 103 εἰκ. 368).

2. Khatchatrian, 91 εἰκ. 115. Πρβ. τὸ βαπτιστήριον τῆς βασιλικῆς τοῦ ξενῶνος τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέας (ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια, 66 - 67 εἰκ. IIε, Pallas, 177 εἰκ. 119), καὶ τὰ βαπτιστήρια Cap Bon τῆς Kélibia (Khatchatrian, 72 εἰκ. 221) καὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ ἱερέως Σέρβου (Servus) τῆς Sbeitla (αὐτόθι 127 εἰκ. 258) τῆς Τυνησίας.

3. Βαπτιστήρια: βασιλικῆς Α Φιλίππων (Khatchatrian, 117 εἰκ. 168), Ἡραίου Σάμου (αὐτόθι 126 εἰκ. 151), Ksar Belezma Ἀλγερίας (αὐτόθι 100 εἰκ. 214 bis), Sidi Abich Τυνησίας (αὐτόθι 129 εἰκ. 235) καὶ Λεπτίμαγνας Τριπολίτιδος (αὐτόθι 102 εἰκ. 241).

4. ΠΑΕ 1970, 105.

5. Πρβ. ΑΔ 17, 1961/62, Χρον., 73 (Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ) καὶ Pallas, Les monument paléochrétiens, 167.

τὰ ἔξω ἐπὶ ἐλευθέρως ἱσταμένων κιόνων ἀντὶ τῶν ἐδῶ παραστάδων· καὶ ὅτι τὸ κιβώριον, τὸ στεγάζον τὸν χῶρον ἀποκλειστικώτερον τῆς κολυμβήθρας, ἔβαινεν ἐπὶ τεσσάρων κιόνων ἀντὶ ὀγκωδῶν πεσσῶν, ἦτο δὲ πιθανώτατα ξυλόστεγον [1]. Τὸ βαπτιστήριον τῆς Μήνιγγος χρονολογεῖται ἀορίστως εἰς τὸν 5ον - 6ον αἰῶνα. Τὸ βαπτιστήριον τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου [2] ἀντιπροσωπεύει ἀρχιτεκτονικὸν τύπον, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ τρουλλωτὸς πυρὴν τοῦ ἀρχαϊκῆς μορφῆς περικέντρου χώρου ἔχει ὑποταχθῆ εἰς τὸ σχῆμα τρικλίτου θολωτῆς βασιλικῆς μὲ νάρθηκα· τὸ δὲ πιθανῶς βαπτιστήριον τὸ ἀποκαλυφθὲν ἐπὶ τῆς πλατείας Βαγιαζίτ — τοῦ βυζαντινοῦ Φόρου — ἐν Κωνσταντινουπόλει [3] ἐνθυμίζει τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν σταυροειδῶν πεντακλίτων ἐκκλησιῶν, μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι ὁ ὁριζόμενος ὑπὸ τῶν πεσσῶν πέριξ τῆς κολυμβήθρας χῶρος ἐστεγάζετο, ἀντὶ τρούλλου, διὰ καμάρας βαινούσης κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ οἰκοδομήματος, ὁμοίως δὲ καὶ τὰ πλάγια κλίτη, οὕτως, ὥστε ὁ χῶρος νὰ ἀποβαίνῃ τυπικῶς πεντάκλιτος θολωτὴ βασιλική. Τὸ βαπτιστήριον τοῦ Κρανείου χρονικῶς προηγεῖται τῶν δύο τελευταίων, αἱ ἀρχιτεκτονικαί του δὲ μορφαὶ ἀντιπροσωπεύουν φάσιν μεταξὺ ἀφ' ἑνὸς τοῦ βαπτιστηρίου τῆς Μήνιγγος καὶ ἀφ' ἑτέρου τῶν τῆς Πάρου καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

β. Περιοχὴ τοῦ αἰθρίου: Πρὸς Ν τοῦ βαπτιστηρίου ἀπεκαλύφθη πλήρως ὁ πρὸς Δ τοῦ προθαλάμου του (Α) ἀπὸ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἔτους 1970 ἐπισημανθεὶς χῶρος Γ, νοτιώτερον δὲ τούτου, ἤτοι δυτικῶς τοῦ νάρθηκος, ἐπεσημάνθησαν ἄλλοι χῶροι ὑποσημαίνοντες τὴν παρουσίαν αἰθρίου.

Ἐντὸς τοῦ χώρου Γ ἀπεκαλύφθη ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον του, κατὰ τὸ μέσον τοῦ τοίχου, κατασκευὴ ἐν εἴδει βαθμίδος (μήκ. 0.80, πλάτ. 0.25 μ.) (πίν. 120α, πρβ. πίν. 117α εἰς τὸ βάθος ἀριστερά), ἐπενδεδυμένη ἄλλοτε διὰ μαρμαρίνων πλακῶν. Εἶναι δύσκολον πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἐξηγηθῇ ἡ χρησιμότης της.

Πρὸς Ν τοῦ χώρου Γ, δυτικῶς τοῦ νάρθηκος, ἐπεσημάνθη χῶρος (Μ) πλάτους ±5.50 μ., βαίνων παραλλήλως καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν νάρθηκα καὶ ἀρχόμενος ἀπὸ τοίχου κειμένου ἐπὶ τῆς προεκτάσεως τῆς εὐθείας τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος, εὐθείας, ἐπὶ τῆς ὁποίας κεῖται καὶ ἡ βορεία μακρὰ πλευρὰ τοῦ κυρίου σώματος τῆς βασιλικῆς (παρένθ. πίν. Ζ' πίν. 120β). Ὁ χῶρος Μ φαίνεται νὰ ἐλειτούργει ὡς ἐξωνάρθηξ. Δυτικῶς τοῦ ὑποτιθεμένου τούτου ἐξωνάρθηκος ἐπεσημάνθη πρὸς Β χῶρος (Ξ) πλάτους ±3.10 μ., ἀρχόμενος ἀπὸ τῆς αὐτῆς, ὡς ἀνωτέρω, εὐθείας καὶ ἀκολούθως ἄλλος (Ο) ἀκαθορίστων εἰσέτι διαστάσεων. Τοῦ χώρου Ξ τὸ δάπεδον εὑρίσκεται εἰς ἐπίπεδον χαμηλότερον τῶν δαπέδων

1. Αὐτόθι 93 εἰκ. 254.

2. Jewell-Hasluck, 53 κἑ. πίν. 6, 7 καὶ 9. Khatchatrian, 117 εἰκ. 192. Βολανακης, 111 κἑ. εἰκ. VII e.

3. Nezih Firatli, Découverte de trois églises byzantines a Istanbul, Cahiers Archéol. V, 1951, 167 κἑ. εἰκ. 1 πίν. IIa - c. Khatchatrian, 77 - 78.

τοῦ νάρθηκος (Ν) καὶ τῶν χώρων Α, Γ καὶ Μ (πίν. 120β)· τὸ δάπεδον τοῦ χώρου Ο εὑρίσκεται εἰς ἀκόμη χαμηλοτέραν στάθμην.

Ἐντὸς τοῦ χώρου Ο ἀπεκαλύφθη τὸ βόρειον πέρας στενομήκους, ὡς ὑποθέτω, δεξαμενῆς, πλάτους 0.77 μ. (ἐσωτερικῶς), διηυθετημένης σχεδὸν ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν ἀνατολικόν του τοῖχον, μὲ τὴν στενὴν δὲ πλευράν της περατουμένην εἰς ἡμικύκλιον (πίν. 120γ). Ἡ μορφὴ τῆς δεξαμενῆς καὶ ἡ θέσις της ἐνθυμίζουν διάταξιν ἀπαντηθεῖσαν ἤδη εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Λεχαίου, ὅπου δύο δεξαμεναὶ ὁμοίου σχήματος πρὸς τὸ ἐδῶ εἶναι διηυθετημέναι ἑκατέρωθεν τῆς μνημειώδους εἰσόδου ἐκ τῆς αὐλῆς ἢ πρώτου αἰθρίου πρὸς τὸ δεύτερον ἢ τὸ καθ' αὐτὸ αἴθριον[1]. Κατὰ ταῦτα πρέπει νὰ ἐξηγηθοῦν ὁ μὲν χῶρος Ο ὡς τὸ αἴθριον τῆς ἀνασκαπτομένης βασιλικῆς, ὁ δὲ χῶρος Ξ ὡς ἡ βορεία στοὰ τοῦ αἰθρίου.

Ἡ ἐπίχωσις τῶν χώρων Γ, Μ καὶ Ξ, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος, ἐχαρακτηρίζετο διὰ τῆς παρουσίας ἀφθόνων θραυσμάτων κεραμίδων, μετὰ τῶν ὁποίων εὑρίσκοντο ἐνιαχοῦ καὶ ἧλοι, ἔνδειξις περὶ τοῦ ὅτι οἱ χῶροι οὗτοι ἔφερον ξυλίνην στέγην. Ὑπὸ τὸ στρῶμα ὅμως τοῦτο, τὸ μετὰ κεραμίδων, ἠκολούθει ἀμέσως τὸ φυσικὸν κοκκινωπὸν ἔδαφος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου, παρὰ τοὺς τοίχους, ἐσημειοῦτο παρουσία λατυπῶν. Δὲν παρετηρήθησαν ἐντὸς τῶν ἐν λόγῳ χώρων λείψανα τεχνητοῦ δαπέδου, οὐδὲ κἂν λείψανα προετοιμασίας στρώσεώς του τινὸς δι' ἀσβεστοκονιάματος. Ἐνδεικτικὸν εἶναι ἐξ ἄλλου, ὅτι ἡ ἐντὸς τοῦ αἰθρίου ἐπισημανθεῖσα δεξαμενὴ παρουσιάζεται μόνον ὡς θεμελίωσις, μὲ τοιχάρια ἀνώμαλα τὴν ὄψιν (πίν. 120γ). Συνάγεται δ' ἐκ τούτων ὅτι τόσον ὁ ἐξωνάρθηξ ὅσον καὶ οἱ παρὰ τοῦτον χῶροι εἶχον δεχθῇ μόνον στέγας· καὶ ὅτι κατὰ τὰ ἄλλα εἶχον μείνει ἡμιτελεῖς, ὡς ἐπίσης ἡμιτελὴς εἶχε μείνει, ὡς φαίνεται, καὶ ἡ ἀνωτέρω ἐντὸς τοῦ αἰθρίου λειτουργικὴ κατασκευή.

Ὁ χῶρος Γ, ὀργανικῶς ἡνωμένος μετὰ τοῦ βαπτιστηρίου, ἐφάπτεται ἁπλῶς τοῦ νάρθηκος, μολονότι εἶναι σύγχρονός του[2]. Τὸ σύστημα τοῦτο τοιχοδομίας, μὲ λύσιν τῆς δομικῆς συνεχείας, παρατηρεῖται καὶ εἰς ἄλλα μέρη τοῦ μνημείου (εἰς τὸ τρίκογχον). Ἐξ ἄλλου ἡ κανονικότης τῆς χαράξεως τῶν θεμελίων τῶν δυτικῶς τοῦ νάρθηκος μερῶν ὑποσημαίνει ὅτι καὶ τὰ μέρη ταῦτα εἶναι πιθανώτατα σύγχρονα πρὸς τὸ κύριον σῶμα τῆς βασιλικῆς. Νομίσματα τοῦ 6ου αἰ., εὑρεθέντα μεταξὺ τῶν λατυπῶν παρὰ τὸν ἀπὸ Β πρὸς Ν τοῖχον τῆς βορείας στοᾶς τοῦ αἰθρίου[3], προσφέρουν ἐνδείξεις, αἱ ὁποῖαι δὲν ἀντιφάσκουν πρὸς τὰ μέχρι τοῦδε χρονολογικὰ δεδομένα[4]. Χρονολογικὴν ἔνδειξιν προσφέρει ἐπίσης ἀπότμημα λύχνου (Μ.Κ.4795) (πίν. 127β), εὑρεθὲν ὁμοίως ἐντὸς λατυπῶν δυτικῶς τοῦ ἐν λόγῳ τοίχου[5].

1. ΠΑΕ 1959, 129 εἰκ. 1. ΑΔ, ἔ.ἀ. 71. Pallas, Les monuments, 168.
2. Πρβ. ΠΑΕ 1970, 104 καὶ 109.
3. Βλ. κατωτ. σ. 194 ἀριθμ. 3 καὶ 5.
4. Νομισματικὰ τεκμήρια: ΠΑΕ 1972, 222 - 223.
5. Βλ. κατωτ. σ. 190

Μετὰ τὴν ἐπισήμανσιν κανονικοῦ αἰθρίου φαίνεται πλέον σαφῶς, ὅτι ἡ πρὸς Ν τῆς βασιλικῆς εὑρισκομένη αὐλή, μὲ τὴν σειρὰν δωματίων κατὰ τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν δυτικὴν πλευράν της (ἡ πρὸς Ν δὲν ἐπεσημάνθη)[1], συνίστα πιθανώτατα καταγώγιον χάριν τῶν προσκυνητῶν, χωρὶς ν' ἀποκλείεται ἡ χρησιμοποίησις αὐτῆς πιθανῶς καὶ ὡς ταφικοῦ περιβόλου. Ὡς καταγώγιον θὰ ἦτο ἀντίστοιχόν τι πρὸς τὴν δυτικὴν αὐλὴν ἢ τὸ πρῶτον αἴθριον τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου[2]. Ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος περίβολος ἦτο προσιτὸς ἀφ' ἑνὸς ἀπὸ τῆς βασιλικῆς καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ τῶν ἔξω. Ἐκ τῆς βασιλικῆς ἔφερον πρὸς αὐτὸν τρεῖς

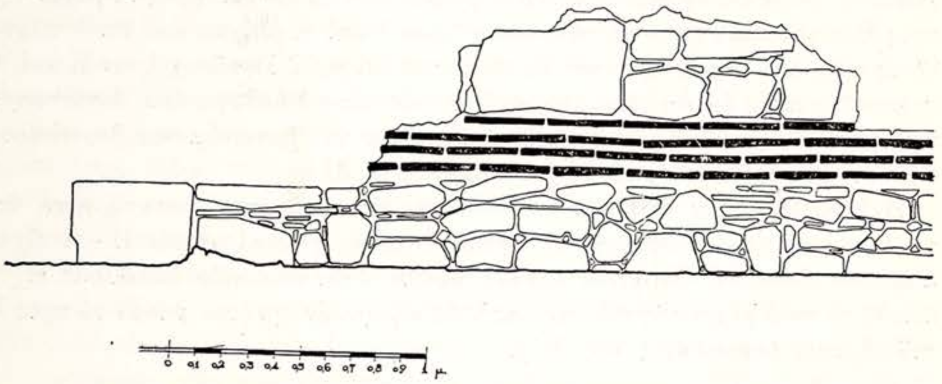

Εἰκ. 3. Βασιλικὴ τοῦ Κρανείου. Τοιχοδομία τοῦ νοτίου μακροῦ τοίχου.

θύραι: μία ἀνοιγομένη ἀνατολικῶς τοῦ τρικόγχου, δευτέρα εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς νοτίας μακρᾶς πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς καὶ τρίτη ἐκ τοῦ νάρθηκος, ἀλλὰ μέσῳ τῶν πρὸς Ν τούτου εὑρισκομένων δωματίων (παρένθ. πίν. Ζ'). Ἀπὸ τῶν ἔξω ἔφερον θύραι ἀνοιγόμεναι ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τῶν δωματίων τούτων, ἀλλὰ μέχρι τοῦδε διεπιστώθησαν τοιαῦται θύραι μόνον εἰς δωμάτια τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Διὰ τῆς εἰκόνος 3 παρέχεται δεῖγμα τῆς τοιχοδομίας τοῦ νοτίου μακροῦ τοίχου.

Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἐξωνάρθηκος ἡ ἐπίχωσις μὲ τὰ ἄφθονα θραύσματα κεραμίδων εὑρέθη διαταραγμένη· περιεῖχε καὶ ἀποτμήματα θωρακίων καὶ ὄστρακα χονδρῶν ἀγγείων, τὰ περισσότερα τῶν ὁποίων ἐχαρακτηρίζοντο διὰ τὴν κακὴν ποιότητα τοῦ πηλοῦ των. Εἰς τὸ αἴθριον παρετηρήθη πρῶτον, ἐπὶ τοῦ ἀρχικοῦ ἐδάφους, στρῶμα ἐκ μαύρων χωμάτων, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εὑρέθησαν θραύσματα ὑαλίνων σκευῶν καὶ ὄστρακα ἀφ' ἑνὸς χονδρῶν ἀγγείων (χυτρῶν καὶ ἀμφορέων μὲ χρώσεις ἀμαυρὰς καὶ βαθέος καστανοῦ τόνου) ὡς καὶ ὄστρακα ἐφυαλωμένων πινακίων μὲ ἐγχαράκτους διακοσμήσεις. Ὑπεράνω τοῦ στρώματος τούτου εἰς τὴν στάθμην τῆς δεξαμενῆς ἐξετείνετο λεπτὸν στρῶμα

1. Πρβ. ΠΑΕ 1970, 99 καὶ 111 καὶ ΠΑΕ 1972, 222. Pallas, ἔ.ἀ. 154.
2. ΠΑΕ 1959, 128 κέ. ΑΔ, ἔ.ἀ. 69 κέ. Pallas, 165 καὶ 166.

(πάχ. 0.10 μ.) περιέχον θραύσματα κεραμίδων. Φαίνεται ὅτι ὁ χῶρος τοῦ αἰθρίου εἶχε χρησιμοποιηθῆ κατά τινα τρόπον κατὰ τοὺς μεσοβυζαντινοὺς χρόνους.

2. Προσκτίσματα ἀνατολικῶς τοῦ βαπτιστηρίου

Εἰς τὴν περιοχὴν τῶν ἀνατολικῶς τοῦ βαπτιστηρίου προσκτισμάτων ἐπεχειρήθη ἐφέτος συμπληρωματικὴ ἔρευνα μόνον ὅπου κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ἔτους 1972 εἶχε μείνει μικρὰ ἔκτασις ἄσκαφος (εἰς τὰ διαμερίσματα Ι - Λ[1]). Ἀπεκαλύφθη ὅτι ὁ χῶρος Κ περατοῦται πρὸς Β ἐπὶ τῆς αὐτῆς εὐθείας ὡς καὶ ὁ χῶρος Λ (παρένθετος πίν. Ζ'), ὅτι ὁ χῶρος Ζ περατοῦται πρὸς Α μέχρι τῆς πρὸς Β προεκτάσεως τοῦ μεταξὺ τῶν χώρων Ι καὶ Κ τοίχου καὶ ὅτι ὁ τοῖχος οὗτος προχωρεῖ βορειότερον τοῦ Ζ. Φαίνεται ὅτι πρὸς Β τῶν χώρων Κ καὶ Λ σχηματίζεται εἷς ἀκόμη χῶρος εἰς σχῆμα πλαγιαστοῦ ὀρθογωνίου, ἀντίστοιχός πως πρὸς τὸν χῶρον Ζ, ἀλλὰ εὐρύτερος τούτου καὶ ἐκτεινόμενος βορειότερον τῆς εὐθείας τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ χώρου Ζ.

Ἡ ἐνταῦθα ἔρευνα ἀπέδωσε προσέτι τὴν ἐνδιαφέρουσαν παρατήρησιν, ὅτι τὰ ἀνατολικῶς τοῦ βαπτιστηρίου προσκτίσματα, ἤτοι οἱ χῶροι Ε - Λ εἶχον ἀπομείνει ἄκτιστοι, δὲν εἶχον δηλαδὴ ὑψωθῆ ὑπεράνω τῶν θεμελίων· εἶχον κτισθῆ τὸ πολὺ μέχρι τῆς εὐθυντηρίας[2]. Ὑπῆρχον ἐν χρήσει μόνον τὰ πρὸς Β τοῦ βήματος (παρένθετος πίν. Η').

3. Τὸ μεσαῖον κλίτος

Κατὰ τὴν ἀρχικὴν ἔρευναν τῆς βασιλικῆς τοῦ Κρανείου εἶχεν, ὡς ἤδη ἔχομεν εἴπει, ἀφεθῆ τὸ μεσαῖον κλῖτος ἄσκαφον, μέχρις ὕψους 0.30 - 0.40 μ. ἀπὸ τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου του, ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν εἶχον ἀπαντηθῆ κατακείμενα τὰ μέρη καταπεσόντος τοίχου, τὰ ὁποῖα ἕως τότε διετήρουν τὴν συνοχὴν τῆς τοιχοδομίας του[3]. Ἔκτοτε ἡ συνοχὴ τοῦ καταπεσόντος τούτου

1. Βλ. ΠΑΕ 1972, 220 - 222.

2. Βλ. κατωτ. σ. 180. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ χώρου Ζ παρουσιάζεται ἀκανόνιστος καὶ κατὰ τὸ ἕτερον ἄκρον παχὺς (πάχ. 1.08 μ.) (βλ. ΠΑΕ 1972 πίν. 208β), ἐπειδὴ φαίνεται νὰ μὴ εἶναι ἄλλο ἢ ἡ πρώτη στρῶσις τοῦ θεμελίου.

3. Shelley, 184. Ὀρθῶς εἶχε θεωρήσει ὁ Shelley τὰ λείψανα ταῦτα τοίχου ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸν παλαιοχριστιανικὸν ναόν· ἡ γνώμη του ὅμως, ὅτι ὁ τοῖχος οὗτος εἶχε χρησιμοποιηθῆ καὶ ὑπὸ τῆς, κατὰ τοῦτον, ἐκκλησίας τῆς δευτέρας περιόδου τοῦ μνημείου, τὴν ὁποίαν ἐφαντάσθη ὁμοίως ὡς τρίκλιτον βασιλικὴν καὶ ἐχρονολόγησεν εἰς τὸν 10ον αἰ. (αὐτόθι σ. 189), δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα, ὡς ἤδη ἔχομεν παρατηρήσει (ΠΑΕ 1972, 232). Εἶχε θεωρήσει προσέτι ὁ Shelley, ὅτι ἡ ὑπὸ τὰ λείψανα τοῦ ὡς ἀνωτέρω τοίχου ἐπίχωσις εἶχε σχηματισθῆ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς κατοχῆς τῆς Κορίνθου ὑπὸ τῶν Ἀβάρων (588 - 805) (αὐτόθι 184), πολὺ προβληματικῆς κατὰ τὴν γνώμην μου, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων. Ὡς ἔχομεν παρατηρήσει, διάφοροι χῶροι τῆς ἐν λόγῳ βασιλικῆς, μετὰ τὴν καταστροφήν της ἐκ τῶν σεισμῶν τοῦ ἔτους 550/551 (ΠΑΕ 1972, 232), κατελήφθησαν ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς Κορίνθου — προφανῶς — καὶ διεμορφώθησαν εἰς κατοικίας (ΠΑΕ 1970, 111 - 112, ΠΑΕ 1972, 228-232. Βλ. καὶ κατωτ. σ. 178 κἑ.)· καὶ ὅτι

τοίχου εἶχε παύσει νὰ ὑφίσταται, ἐθεωρήθη δὲ σκόπιμον νὰ ἀπομακρυνθοῦν τὰ οὕτω λείψανά του διὰ νὰ ἐρευνηθοῦν τὰ περὶ τῶν λειτουργικῶν κατασκευῶν τοῦ κυρίως ναοῦ ἐν συναρτήσει πρὸς τὸ δάπεδόν του.

Ἡ ἔναρξις τῆς ἀποχωματώσεως τοῦ μεσαίου κλίτους ἔγινεν ἀπὸ τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ νάρθηκος τῆς ἐκκλησίας τῆς φραγκικῆς περιόδου [1], τὸ δάπεδον τοῦ ὁποίου συνίστατο ἐξ ἁπλοῦ χώματος. Διετηρήθη ὡς δεῖγμα μόνον τὸ πρὸς Β μέρος του, ἀπὸ τοῦ κατωφλίου τῆς δυτικῆς θύρας του· ὁ νοτίως τῆς θύρας ταύτης δυτικὸς τοῖχος τοῦ νάρθηκος τῆς φραγκικῆς ἐκκλησίας δὲν ἐσῴζετο. Ἡ ἀπελευθέρωσις τοῦ μεσαίου κλίτους ἀπὸ τῆς ἐπιχωματώσεώς του ἐπροχώρησεν ἀρκετά, ἀλλὰ τὸ δάπεδον τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς εὑρέθη τελείως κατεστραμμένον. Εἰς ἐλάχιστα μόνον σημεῖα διεπιστώθη παρουσία στρώσεως ἐξ ἀσβεστοκονιάματος, ἐκ τῆς προπαρασκευῆς τῆς ἐπιστρώσεως διὰ μαρμαρίνων πλακῶν. Στρογγύλη λευκή, ἀλλ' εὑρεθεῖσα μὴ κατὰ χώραν μαρμαρίνη πλὰξ (διαμ. 0.54, πάχ. 0.16 μ.), φέρουσα ἔνθετον ὁμοίαν μικροτέραν πλάκα ἐκ πρασίνου μαρμάρου (πίν. 121α), ἀνῆκε πιθανώτατα εἰς τὴν πλακόστρωσιν τοῦ μεσαίου κλίτους, ὡς ὀμφάλιον ἑνὸς τῶν διαχώρων του (πιθανῶς κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ οἰκοδομήματος). Ἐνθυμίζει τὸ ὀμφάλιον τοῦ δαπέδου τοῦ βαπτιστηρίου [2]. Εἰς ἀπόστασιν ±27 μ. ἀπὸ τοῦ θριαμβευτικοῦ τόξου, κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ οἰκοδομήματος, ἀκανόνιστος ἀλλὰ κάπως τετράγωνος (2.50 × 2.50 μ.) χαλάρωσις τῆς συνοχῆς τοῦ ἐδάφους, μὲ ἐπίχωσιν διαταραγμένην, ὡς νὰ εἶχεν ἐκ θεμελίων ἀφαιρεθῆ ἐκεῖθεν κτιστὸς ὄγκος, ὑποδηλοῖ, ὅτι πιθανῶς ὑπῆρχεν ἐκεῖ κατασκευή τις· ὁ ἄμβων ἴσως.

Εἰς τὸ ἀνασκαπτόμενον οἰκοδόμημα ἀνήκουν ἀσφαλῶς δύο βάσεις κιόνων (πλίνθος 1.03 × 1.03 μ., ὕψ. ±0.50 μ., διάμ. 0.74 μ.) ἐντετειχισμένα εἰς τὸ βόρειον τμῆμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος τῆς φραγκικῆς ἐκκλησίας (πίν. 121β) [3]· εἶναι ὅμοιαι πρὸς τὰς ἐλαφρῶς διαφόρων διαστάσεων (1.07 × 1.07,

νέα ἐκκλησία ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς βασιλικῆς ἐκτίσθη μόλις κατὰ τοὺς χρόνους τῆς φραγκοκρατίας (ΠΑΕ 1972, 232).

Ἡ τοιχοδομία τῶν ἐν λόγῳ λειψάνων τοίχου συνίστατο χαρακτηριστικῶς ἐξ ἀργολιθοδομῆς μὲ παρένθεσιν ζωνῶν ἐκ δύο σειρῶν πλίνθων, ὑφῆς καθαρῶς παλαιοχριστιανικῆς (πρβ. τὴν τοιχοδομίαν τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀσκληπιείου τῶν Ἀθηνῶν: ΤΡΑΥΛΟΣ, ΑΕ 1939 - 1941, 40 εἰκ. 5), φαίνεται δὲ νὰ ἀνῆκον εἰς τὰ ὑπεράνω τῶν τοξοστοιχιῶν μέρη τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ οἰκοδομήματος (κάτω ἡ τοιχοδομία παρουσιάζεται μὲ τέσσαρας σειρὰς πλίνθων: εἰκ. 3). Μέρη τῶν πεσσοστοιχιῶν τῆς βασιλικῆς φαίνεται νὰ ἵσταντο εἰς ἀρκετὸν ὕψος ἐπὶ πολὺ καὶ νὰ κατέπεσαν εἰς χρόνους, ὅτε ἡ σύλησις τοῦ μαρμαρίνου ὑλικοῦ τοῦ μνημείου εἶχε συντελεσθῆ (ΠΑΕ 1970, 112) καὶ εἶχε μετὰ ταῦτα σχηματισθῆ ἐντὸς τοῦ μεσαίου κλίτους ἀρκετὴ ἐπίχωσις.

1. SHELLEY, 168 καὶ 186. Πρβ. ΠΑΕ 1972, 232.

2. ΠΑΕ 1970, 109 πίν. 153β καὶ 157γ. Ἀτυχῶς τὸ ὡραῖον τοῦτο μαρμαροθέτημα, τοῦ ὁποίου εἶχε ζητηθῆ ἡ ἀπόσπασις πρὸς διάσωσιν, κατεστράφη κατὰ βάρβαρον τρόπον ὑπὸ «θησαυροθηρῶν».

3. SHELLEY, 180 εἰκ. 17.

ὕψ. 0.40, διάμ. 0.77 μ.) βάσεις τοῦ τριβήλου[1]. 'Ο ὄγκος τῶν βάσεων τούτων ἐπιτρέπει νὰ διατυπωθῇ ἡ ὑπόθεσις, ὅτι αὗται προέρχονται ἐκ τοῦ ἀνασκαπτομένου μνημείου καὶ ὅτι ἡ θέσις των δὲν ἦτο πολὺ μακρὰν τοῦ τόπου ὅπου ἀνεχρησιμοποιήθησαν ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικόν. Αἱ διαστάσεις τῆς πλίνθου των συμπίπτει πρὸς τὸ πάχος τῆς παραστάδος τοῦ θριαμβευτικοῦ τόξου, ἡ ἀποτέλεσις δὲ ζεύγους συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ὑποθέσεως, ὅτι ἡ ἀρχική των θέσις ἦτο ἔμπροσθεν ἑκατέρας τῶν παραστάδων τῶν σταυρικῆς διατομῆς πεσσῶν τοῦ θριαμβευτικοῦ τόξου, τὸ ὁποῖον ἐπάτει οὕτω, ἐπὶ δύο διπλῶν στηριγμάτων — ἐκ πεσσοῦ καὶ κίονος. Μέρη τῶν κιόνων, οἱ ὁποῖοι ἔβαινον ἐπὶ τῶν ἐν λόγῳ βάσεων, εὑρέθησαν ἐπίσης ἐκεῖ που πλησίον (πίν. 121γ). 'Επὶ τούτων ἐφέροντο μεγάλα θεοδοσιανὰ κιονόκρανα, ἀποτμήματα τῶν ὁποίων ἦλθον εἰς φῶς κατὰ τὴν πρώτην ἔρευναν τοῦ μνημείου[2]. Μέγα ἀπότμημα ἐπιθήματος (μῆκ. 0.70, πλ. 0.67 ὕψ. 0.255 μ.) (πίν. 121δ), ἀποκείμενον εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ νάρθηκος τῆς φραγκικῆς ἐκκλησίας, τὸ ἀποκατεστημένον δὲ μῆκος (1.07 μ.) τοῦ ὁποίου — ἤτοι 0.535 μ. (ἀπὸ τῆς γωνίας μέχρι τοῦ ἄξονος τοῦ σταυροῦ) × 2 = 1.07 μ. — ἀντιστοιχεῖ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον πρὸς τὴν πλευρὰν ἑκάστης τῶν πλίνθων, τῶν ὡς ἀνωτέρω βάσεων, δηλαδὴ πρὸς τὸ πάχος τῆς πρὸς τὸ μεσαῖον κλίτος παραστάδος ἑκάστου τῶν σταυρικῶν πεσσῶν, πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὅτι προέρχεται ἐκ τοῦ συστήματος τούτου διπλοῦ στηρίγματος ἐκ πεσσοῦ καὶ κίονος· ὅτι, συνεπῶς, τὸ ἐπίθημα τοῦτο ἐπακτοῦτο κατὰ τὸ ἕτερον ἄκρον του ἐντὸς τῆς τοιχοδομίας τῆς παραστάδος, κατὰ τὸν τύπον τοῦ δυτικοῦ ζεύγους διπλῶν στηριγμάτων τοῦ κιβωρίου τοῦ ὑψουμένου εἰς τὴν διασταύρωσιν τοῦ μεσαίου πρὸς τὸ ἐγκάρσιον κλίτος τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου[3].

Διαφορὰ στάθμης τῶν δαπέδων τῆς βασιλικῆς: Τὰ δάπεδα τῶν πλαγίων κλιτῶν κεῖνται εἰς στάθμην κατὰ +0.15 μ. ὑψηλοτέραν ἐκείνης τοῦ δαπέδου τοῦ μεσαίου κλίτους· τοῦ βήματος τὸ δάπεδον κεῖται εἰς στάθμην κατὰ ±0.275 μ. ὑψηλοτέραν τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου τοῦ μεσαίου κλίτους. Τὸ δάπεδον τοῦ βορείου κλίτους ἔχει πρὸς Α ἐλαφρὰν κλίσιν κατὰ ±0.10 μ. Κλίσις παρετηρήθη εἰς τὸ μεσαῖον κλίτος τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου[4].

1. Αὐτόθι 168 κέ. εἰκ. 1. Πρβ. Δ. Ι. ΠΑΛΛΑ, 'Ιουστινιάνεια γλυπτὰ αἰσθητικῶς ἀνεπεξέργαστα ἐν: Εἰς μνήμην Παναγιώτου Α. Μιχελῆ, 1972, 420 καὶ 427 πίν. XXXIII, 2.

2. Shelley, 170 εἰκ. 4 καὶ 180 εἰκ. 15. Εὑρέθησαν εἰς τὸν νάρθηκα (τὰ εἰκ. 4) καὶ ἐντὸς τοῦ τρικόγχου (τὰ εἰκ. 15). Τὰ εὑρεθέντα εἰς τὸν νάρθηκα ἐξηγεῖ ὁ Shelley ὡς προερχόμενα ἐκ τοῦ τριβήλου· ἀλλ' εἰς τὸ τρίβηλον φαίνεται νὰ ἀνῆκον τὰ μεγάλα ἰωνικὰ μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος κιονόκρανα, τὰ ἀναχρησιμοποιημένα ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικὸν εἰς μεταγενέστερον τοῖχον παρὰ τὸ τρίβηλον (Shelley, 169 εἰκ. 2. ΠΑΛΛΑΣ, ἔ.ἀ. 421 καὶ 427 κέ. πίν. XXXIII, 1).

3. ΠΑΕ 1959, 131 πίν. 113β. Πρβ. ΑΔ 17, 1961/2, Χρον. 73 πίν. 84γ καὶ Pallas, Monuments, 167.

4. ΠΑΕ 1960, 155. Εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Λεχαίου ἡ κλίσις εἶναι ἀντίρροπος, ταπεινουμένου τοῦ δαπέδου ἐξ Α καὶ Δ μέχρι περίπου 17 μ. ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ πέρατος τοῦ χώρου.

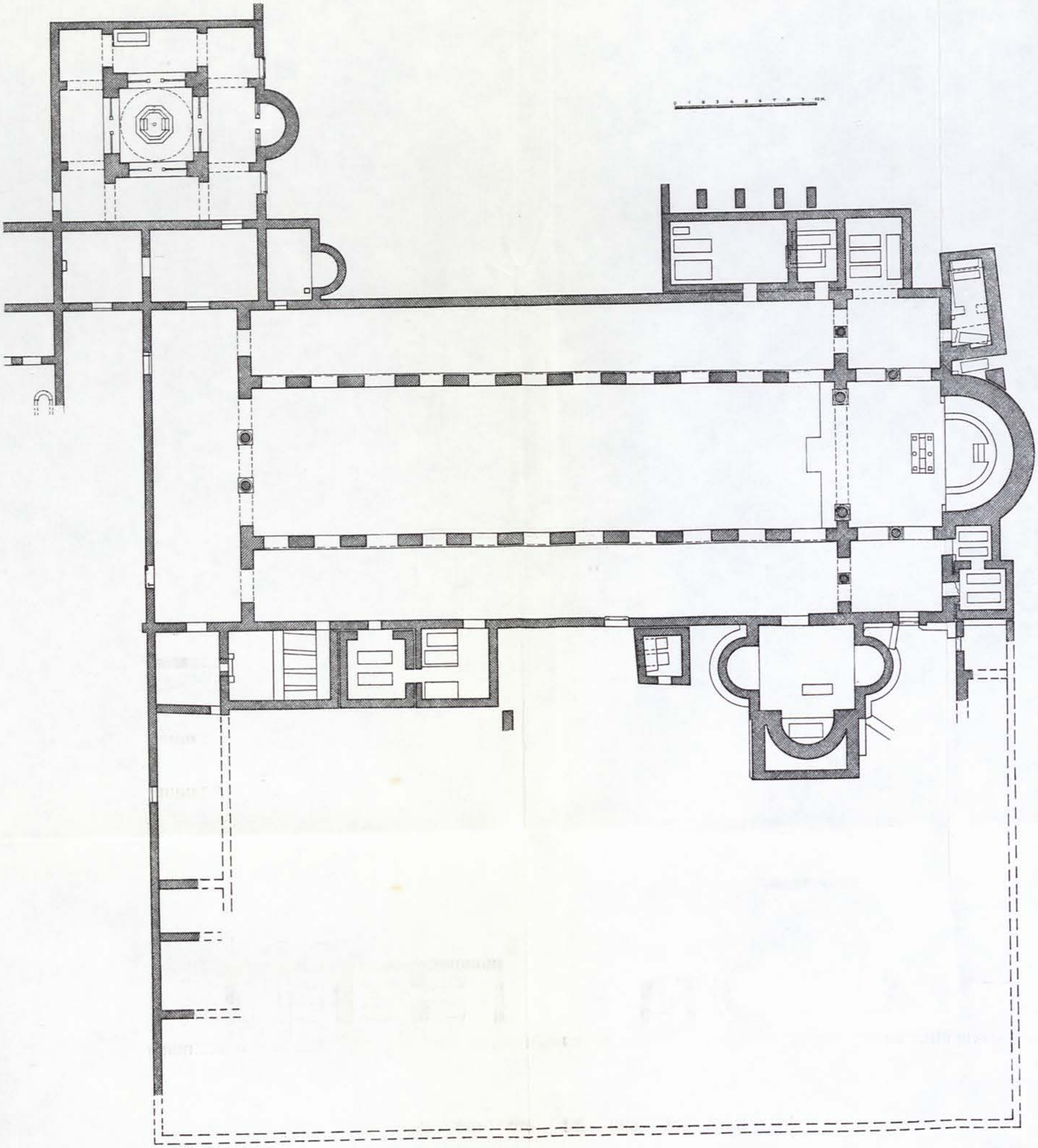

Θεμελίωσις, ἔδαφος: Πρὸς μελέτην τῆς θεμελιώσεως τῆς πεσσοστοιχίας τῆς βασιλικῆς διηνοίχθη ἐντὸς τοῦ μεσαίου κλίτους τομὴ παρὰ τὴν θέσιν τοῦ τετάρτου ἐξ Α (ἀπὸ τοῦ θριαμβευτικοῦ τόξου) πεσσοῦ καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν στυλοβάτην τῆς βορείας κιονοστοιχίας, ὅπου ἡ ἐπίχωσις ἐφαίνετο

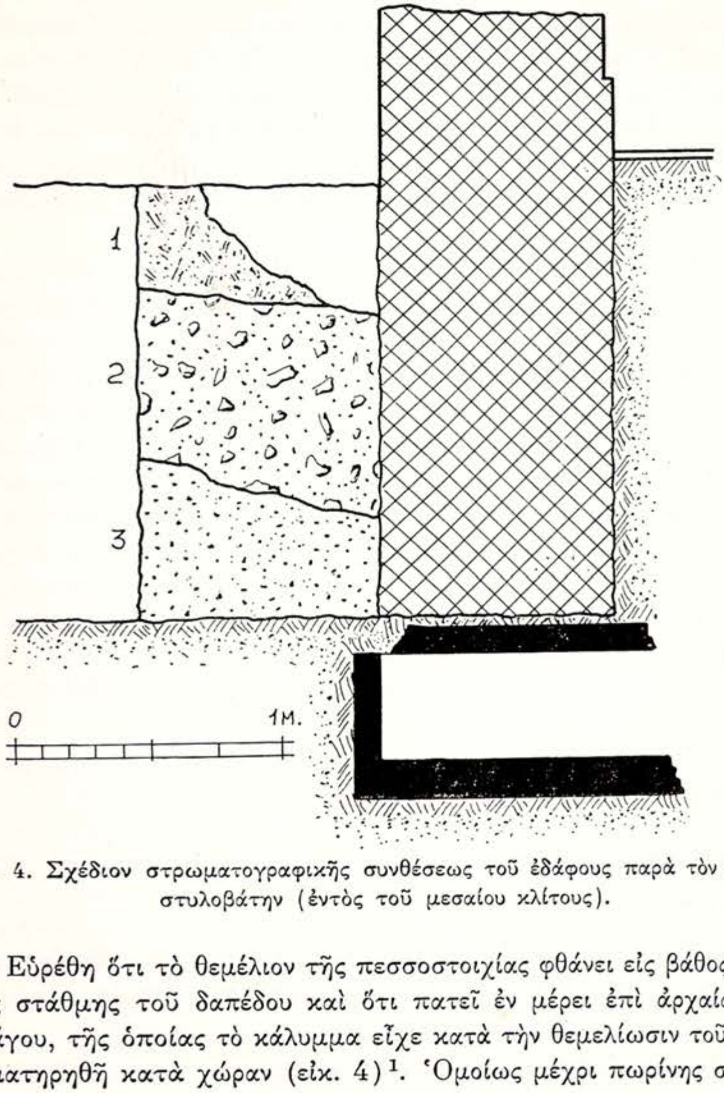

Εἰκ. 4. Σχέδιον στρωματογραφικῆς συνθέσεως τοῦ ἐδάφους παρὰ τὸν βόρειον στυλοβάτην (ἐντὸς τοῦ μεσαίου κλίτους).

χαλαρά. Εὑρέθη ὅτι τὸ θεμέλιον τῆς πεσσοστοιχίας φθάνει εἰς βάθος ± 1.70 μ. ἀπὸ τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου καὶ ὅτι πατεῖ ἐν μέρει ἐπὶ ἀρχαίας πωρίνης σαρκοφάγου, τῆς ὁποίας τὸ κάλυμμα εἶχε κατὰ τὴν θεμελίωσιν τοῦ οἰκοδομήματος διατηρηθῆ κατὰ χώραν (εἰκ. 4)[1]. Ὁμοίως μέχρι πωρίνης σαρκοφάγου

1. Ἡ σαρκοφάγος εὑρέθη συλημένη παρὰ ἀρχαιοκαπήλων. Οὗτοι, διὰ νὰ φθάσουν μέχρι αὐτῆς, εἶχον διανοίξει ἐντὸς τοῦ ἐδάφους τομήν, πρὸς τὴν ὁποίαν ἡ προκειμένη ἐρευνητικὴ τομὴ συνέπεσεν ἐν μέρει. Εἶχον ἀνιχνεύσει προηγουμένως τὴν ὕπαρξιν τῆς σαρκοφάγου διὰ τρυπάνου. Κατὰ τὴν σύλησιν κατέστρεψαν ἐν μέρει τὸ κάλυμμα τῆς σαρκοφάγου.

εἶχε φθάσει ἡ θεμελίωσις τοῦ διβήλου, εἰς τὸ ὁποῖον ἀπολήγει πρὸς Α τὸ βόρειον κλίτος[1]. Ὑπὸ τὸ δάπεδον τῆς βασιλικῆς τὸ ἔδαφος συνίστατο ἐκ τριῶν στρωμάτων (εἰκ. 4): Ἑνός (2), τὸ ὁποῖον φθάνει μέχρι βάθους ±1.10 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου καὶ συνίσταται ἐκ κοκκινωποῦ χώματος μὲ ἐλαφρὰν πρόσμειξιν μικρῶν λίθων· καὶ ἑτέρου (3) πάχους ±0.65 μ., τὸ ὁποῖον φθάνει μέχρι τοῦ καλύμματος τῆς σαρκοφάγου καὶ συνίσταται ἐκ χώματος ἀμιγῶς κοκκινωποῦ. Ἐπὶ τοῦ στρώματος 2 ἡ ἐπιφανειακὴ ἐπίχωσις (1) δὲν εἶναι ἑνιαία. Πρὸς τὸ μέρος τοῦ τοίχου γεμίζει τὴν λοξὴν τομὴν (πλάτους ±0.80 καὶ βάθους ±0.40 μ.) διαπλατύνσεως τοῦ θεμελίου, ὑψηλὰ καὶ συνίσταται ἐκ καστανῶν χωμάτων, τεμαχίων πλίνθων καὶ ἀρκετῶν μικρῶν λίθων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ λατύπαι. Αὕτη εἶχε σχηματισθῆ κατὰ τοὺς χρόνους δομήσεως τοῦ μνημείου[2].

Ἡ ἔρευνα εἰς βάθος τῆς κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ οἰκοδομήματος παρατηρηθείσης ἐγκοπῆς 2.50 × 2.50 μ.[3] ἔδειξεν ἐπίχωσιν συνισταμένην ἐκ φαιοῦ χώματος, πολλῶν λίθων καὶ θραυσμάτων πλίνθων. Ἐντὸς αὐτῆς εὑρέθησαν εἰς βάθος ±1 μ. σιδηροῦν πέταλον (πίν. 128γ, 1)[4] καὶ εἰς βάθος ±1.50 μ., ἀπερριμμένον τεμάχιον ἀρραβδώτου κίονος. Ὁμοία εἶναι ἡ ἐπίχωσις καὶ πέριξ τοῦ ὀρύγματος τούτου. Ἀτυχῶς τὰ σημειωθέντα εὑρήματα δὲν προσφέρουν χρονολογικήν τινα ἔνδειξιν· φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ ἐπίχωσις, ἐπὶ τῆς ὁποίας ὑψώθη τὸ μεσαῖον κλίτος τῆς βασιλικῆς, εἶναι τεχνητή, τοὐλάχιστον εἰς ἀπόστασίν τινα ἀπὸ τοῦ βορείου στυλοβάτου· ὅτι, δηλαδή, τὸ ἔδαφος ἐδῶ, εὑρισκόμενον ἀρχικῶς εἰς χαμηλοτέραν στάθμην, εἶχεν ἀνυψωθῆ δι' ἀπορρίψεως ἀχρήστου ὑλικοῦ καὶ χωμάτων, διὰ νὰ στρωθῆ κατόπιν τὸ δάπεδον τῆς βασιλικῆς. Ἔχομεν ἤδη ὑποθέσει, ὅτι παρὰ τὸν ἄξονα τοῦ μεσαίου κλίτους, ἴσως νοτιώτερον, διήρχετο ἡ ἀρχαία ὁδὸς ἡ φέρουσα πρὸς τὴν πύλην τῶν Κεγχρεῶν καὶ ὅτι ἡ ὁδὸς αὕτη πρέπει νὰ κεῖται εἰς πολὺ χαμηλοτέραν στάθμην[5].

Ἡ ἀποχωμάτωσις τοῦ μεσαίου κλίτους ἔφθασε μέχρι 15 μ. ἀπὸ τοῦ νάρθηκος τῆς φραγκικῆς ἐκκλησίας.

Β. Μεταγενέστεραι κατασκευαὶ

1. Ἀκκούβιτον

Κατὰ τὴν συμπληρωματικὴν ἔρευναν τῶν ἀνατολικῶς τοῦ βαπτιστηρίου προσκτισμάτων[6] ἀπεκαλύφθη ὅτι κατασκευὴ συνισταμένη ἐκ μιᾶς χαμηλῆς

1. Shelley, 176. ΠΑΕ 1972, 225.

2. Ὁμοία διεύρυνσις τοῦ θεμελίου παρετηρήθη καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Λεχαίου (ΠΑΕ 1960, 159 καὶ 167 εἰκ. 2).

3. Βλ. ἀνωτ. σ. 175.

4. Βλ. κατωτ. σ. 192 ἀριθμ. 11.

5. ΠΑΕ 1972, 227.

6. Βλ. ἀνωτ. σ. 174.

ἡμικυκλικῆς βαθμίδος ἐγγεγραμμένης ἐντὸς ὀρθογωνίου, κατὰ τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν τοῦ χώρου Ζ, πατεῖ ἐν μέρει ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ ἐν μέρει ἐπὶ τοῦ ἐδάφους (παρένθ. πίν. Ζ' καὶ εἰκ. 5). Διεσώθη ἐλλιπῶς, ἀλλὰ φαίνεται νὰ εἶχε ἄνοιγμα ±3 καὶ εἰσοχὴν ±1.50 μ. Ἐκεῖθεν δὲ τοῦ ἀπὸ Ν πρὸς Β τοίχου τοῦ χώρου Ζ καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν τοῖχον τοῦτον εὑρέθη ἐστρωμένος ἁπλῶς διὰ κεραμίδων ὀχετὸς μὲ ρύσιν πρὸς Β (πίν. 122α καὶ 122β). Ἡ ἐν

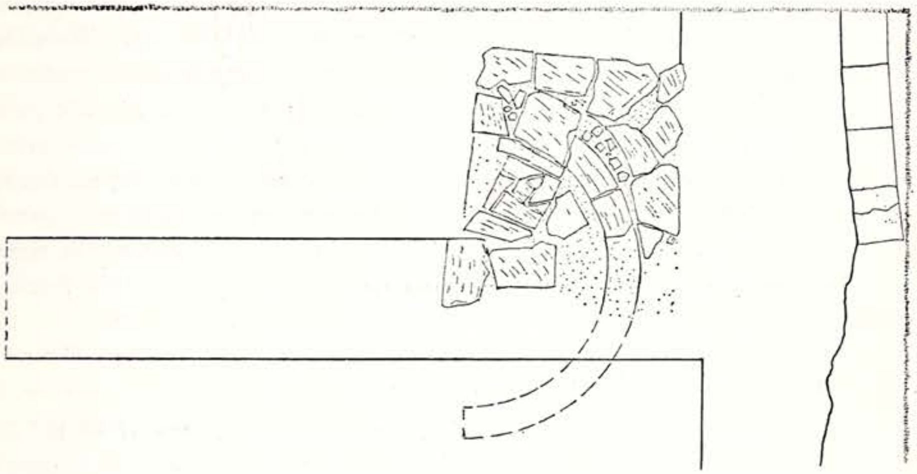

Εἰκ. 5. Βασιλικὴ τοῦ Κρανείου. Σχέδιον μεταγενεστέρου ἀκκουβίτου.

λόγῳ κατασκευὴ εἶναι ἐκτισμένη δι' εὐτελῶν ὑλικῶν — λίθων καὶ θραυσμάτων κεραμίδων — μὲ συνδετικὴν ὕλην πηλόν· ὁμοίως καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ ἡμικυκλίου ὁριζόμενον δάπεδον. Τὸ περιγραφὲν σύστημα εἶναι προφανῶς ἀκκούβιτον, ἐνθυμίζον τὰ ἀπαντηθέντα εἰς κατοικίας κτισθείσας εἰς τὴν περιοχὴν τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου μετὰ τὴν καταστροφήν της[1]. Πρὸς Α τῆς ἐν λόγῳ κατασκευῆς καὶ ἐντὸς δοκιμαστικῆς τομῆς, διανοιγείσης κατὰ τὴν προέκτασιν τοῦ μεταξὺ τῶν χώρων Κ καὶ Λ τοίχου, τὸ ἔδαφος εὑρέθη πατημένον εἰς δύο ἐπίπεδα: τὸ ἓν εἰς βάθος 0.35 - 0.40 μ. ἀπὸ τῆς στάθμης τοῦ ἐδάφους καὶ τὸ ἄλλο εἰς βάθος 0.45 - 0.50 μ. ἀπὸ αὐτῆς. Ἐπὶ τοῦ τελευταίου τούτου εὑρέθησαν νομίσματα τοῦ Ἰουστινιανοῦ[2]. Φαίνεται ὅτι τὸ ἀκκούβιτον ἦτο ὕπαιθρον, εἰς περιοχὴν δὲ ὅπου τὸ ἔδαφος ἕνεκα τῶν πολλῶν πατημάτων εἶχεν ἀποβῆ σκληρόν. Ὄστρακα ἐκ χυτρῶν (πίν. 126ς')[3] καὶ πινάκια ἐκ τῶν ἐργαστη-

1. ΠΑΕ 1959, 135 πίν. 117α καὶ 136 πίν. 118β, 1960, 162 - 163 καὶ 164, 1965, 137 καὶ 144 εἰκ. 1 πίν. 181β, 182α, 191α - β καὶ 196α.

2. Βλ. κατωτ. σ. 194.

3. Ἀριθμ. Μ.Κ. 4806, 4807 καὶ 4808 (βλ. κατωτ. σ. 189).

ρίων τῆς Βορείου Ἀφρικῆς (πίν. 126γ)[1], εὑρεθέντα εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ὀχετοῦ, ἐπιβεβαιοῦν τὴν ἑρμηνείαν περὶ ἀκκουβίτου καὶ προσφέρουν ἔνδειξιν περὶ τῆς χρονολογήσεώς του εἰς τοὺς ἀμέσως μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς βασιλικῆς χρόνους. Ὅμοια δείγματα πινακίων εὑρέθησαν καὶ παρὰ τὴν ἑστίαν, ἡ ὁποία εἶχε διευθετηθῆ ἐντὸς τοῦ ἀνατολικῶς τῶν βορειοανατολικῶν προσκτισμάτων καμαρωτοῦ τάφου[2]. Παραλλήλως πρὸς τὰ σημειωθέντα κεραμεικὰ εὑρήματα εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἀκκουβίτου, τεμάχια λύχνου, ἐπίσης εὑρεθέντα εἰς τὴν ἐν λόγῳ περιοχήν (πίν. 127β)[3], προσφέρουν ἐπὶ πλέον ἔνδειξιν περὶ τῆς χρονολογήσεως τοῦ ἀκκουβίτου εἰς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους. Ἐντεῦθεν τὸ συμπέρασμα, ὅτι οἱ τοῖχοι τῶν ἀνατολικῶς τοῦ βαπτιστηρίου προσκτισμάτων (Ε - Λ) δὲν ὑπῆρχον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς καταστροφῆς τῆς βασιλικῆς (550/551) εἰμὴ μόνον ὡς θεμέλια[4]. Τὸ περιγραφὲν ἀκκούβιτον σχετίζεται προφανῶς πρὸς τὰς οἰκήσεις, αἱ ὁποῖαι εἶχον διευθετηθῆ εἰς τὰ ἀνατολικὰ μέρη τῆς βασιλικῆς[5]. Τὰ πινάκια, ἀφεθέντα εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ὀχετοῦ, ὑποσημαίνουν ἐγκατάλειψιν τοῦ χώρου. Ὑπενθυμίζω, ὅτι τοιοῦτον τι παρετηρήσαμεν καὶ σχετικῶς πρὸς τὴν κατοικίαν τὴν ἐπισημανθεῖσαν βορείως τῆς βασιλικῆς[6].

2. *Κατοικία μεσαίου κλίτους*

Ἐντὸς τοῦ μεσαίου κλίτους ἀπεκαλύφθησαν εἰς ἀπόστασιν ±18 μ. ἀπὸ τοῦ θριαμβευτικοῦ τόξου λείψανα τοιχαρίων σχηματιζόντων γωνίαν (παρένθ. πίν. Ζ' καὶ πίν. 122γ, 123α) καὶ ἀνηκόντων προφανῶς εἰς τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν οἰκίσκου τινός, μήκους 5.45 καὶ πλάτους 3.50 μ. (ἐξωτ. διαστάσεις), ὁ ὁποῖος εἶχε κατασκευασθῆ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν νότιον στυλοβάτην μετὰ τὴν σύλησιν τῶν ὑλικῶν τοῦ δαπέδου τῆς βασιλικῆς, συνεπῶς πρὸ τῆς καταρρεύσεως τοῦ ἱσταμένου εἰσέτι παλαιοχριστιανικοῦ τοίχου[7]. Ὡς νότιος τοῖχος τοῦ οἰκίσκου φαίνεται νὰ εἶχον χρησιμοποιηθῆ πεσσοὶ τῆς νοτίας πεσσοστοιχίας, τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ θὰ εἶχον φραχθῆ. Δὲν διεσώθησαν ἄλλα στοιχεῖα διὰ τὴν ἀκριβῆ σύλληψιν τῆς μορφῆς του. Ἐντὸς τοῦ οἰκίσκου τούτου περιεκλείετο ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν νότιον τοῖχόν του — τὸν νότιον στυλοβάτην — κιβωτιόσχημος ἀβαθὴς κατασκευή (μήκ. ±2.40, πλ. 1.07 μ.) ἐκ σειρᾶς λίθων μὲ ὄψιν πρὸς τὰ ἔσω καὶ μὲ πυθμένα ἐστρωμένον δι' ἀσβεστοκονίας (πίν. 123β). Ὑπὸ τὴν ἀσβεστοκονίαν ὁ πυθμὴν εἶχε στρωθῆ διὰ παχειῶν

1. Βλ. κατωτ. σ. 187 κέ.
2. ΠΑΕ 1972, 232 καὶ 242 ἀριθμ. 6 πίν. 227 β, γ.
3. Ἀριθμ. Μ.Κ. 4805 καὶ 4805α (βλ. κατωτ. σ. 190).
4. Βλ. ἀνωτ. σ. 174.
5. ΠΑΕ 1972, 229 κέ., 231.
6. ΠΑΕ 1970, 232.
7. Περὶ τοῦ τοίχου τούτου βλ. ἀνωτ. σ. 174-175.

πλακῶν ἐκ πωρολίθου (πίν. 124α). Ἡ ἐν λόγῳ κατασκευὴ ἐνθυμίζει ἀποθήκην δημητριακῶν [1]. Ἀργότερον περιωρίσθη τὸ πλάτος τῆς ἐν λόγῳ κατασκευῆς εἰς 0.53 μ., κατά τι δὲ καὶ τὸ μῆκος της (πίν. 123β), ἴσως διὰ νὰ χρησιμοποιηθῇ τώρα ὡς φάτνη. Εἶναι, συνεπῶς, πολὺ πιθανὸν ὁ οἰκίσκος οὗτος νὰ εἶχε χρησιμεύσει ἀρχικῶς ὡς ἀποθήκη καὶ κατόπιν ὡς σταῦλος. Ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ προκειμένου οἰκίσκου φαίνεται νὰ εἶχε διευθετηθῇ κτιστή τις κατασκευὴ συνισταμένη ἐκ τοῦ ἀνωτέρω σημειωθέντος ὀμφαλίου τῆς πλακοστρώσεως [2] καὶ δύο πωρίνων δόμων ἑκατέρωθεν τοῦ ὀμφαλίου (πίν. 123α δεξιά)· ἴσως εἶχε χρησιμοποιηθῇ αὕτη ὡς τράπεζα ἢ ὡς πεζούλιον. Ἐν ἐπαφῇ δὲ πρὸς τὸν νότιον στυλοβάτην, εἰς ἀπόστασιν ±15 μ. ἀπὸ τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ βήματος τῆς βασιλικῆς, εὑρέθη κτιστὴ τράπεζα προφανῶς (μήκ. 1.04/1.27, πλάτ. 1 μ.), εὐτελοῦς κατασκευῆς ἐκ πωρίνων δόμων (ἐκ τοῦ ὑλικοῦ τῆς βασιλικῆς) καὶ μὲ τὴν ἄνω ἐπιφάνειάν της ἐστρωμένην διὰ πλίνθων, μὲ συνδετικὴν δὲ ὕλην πηλόν (πίν. 124β. Πρβ. πίν. 122γ ἄνω ἀριστερά). Ἦτο τράπεζα ὕπαιθρος.

Αἱ περιγραφεῖσαι μεταγενέστεραι κατασκευαὶ ὑποσημαίνουν, ὅτι κατὰ τὴν περίοδον τῶν κατοικήσεων εἰς τὸν χῶρον τῆς βασιλικῆς, τὸ μεσαῖον κλίτος της εἶχε χρησιμεύσει ὡς αὐλὴ κατοικίας ἀγροτικῆς τινος οἰκογενείας, ἐκείνης πιθανώτατα, ἡ ὁποία εἶχεν ἐγκατασταθῇ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἱεροῦ βήματος τῆς βασιλικῆς [3].

Δυνάμεθα ἤδη νὰ ἀντιληφθῶμεν τὴν λειτουργίαν καὶ τῶν παρὰ τὸ τρίβηλον μεταγενεστέρων τοίχων. Κατὰ τὴν πρώτην ἔρευναν τοῦ μνημείου εἶχε διαπιστωθῇ, ὅτι τὸ τρίβηλον εἶχεν ἐν μέρει φραχθῇ καὶ ὅτι πρὸς Α καὶ εἰς ἀπόστασιν 2.40 μ. ἀπὸ τούτου εἶχεν ὑψωθῇ παράλληλος πρὸς τοῦτο τοῖχος, ὁ ὁποῖος εἶχε θεωρηθῇ ὡς ὁ δυτικὸς τοῖχος τῆς ἐκκλησίας τοῦ 10ου αἰ. [4] Ὁ τοῖχος οὗτος διακόπτεται εἰς ἀπόστασιν 2.30 μ. ἀπὸ τοῦ βορείου στυλοβάτου, διαμορφουμένου οὕτω εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν κανονικοῦ ἀνοίγματος πλάτους 2.30 μ. Εἶναι φανερόν, ὅτι μεταξὺ τοῦ φραχθέντος τριβήλου καὶ τοῦ τοίχου τούτου ἐσχηματίζετο κλειστὸς χῶρος πλάτους 2.40 μ., ὁ ὁποῖος ἐπεκοινώνει μετὰ τῆς αὐλῆς διὰ τῆς θύρας πλάτους 2.30 μ. καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο πιθανῶς διὰ τὸν σταυλισμὸν ζώων.

Ἡ ἔρευνα τοῦ μεσαίου κλίτους τῆς βασιλικῆς τοῦ Κρανείου προσεπόρισεν οὕτω ἱκανὰ στοιχεῖα διὰ νὰ ἀναπαρασταθῇ ἡ διάταξις μιᾶς ἀγροτικῆς οἰκίας τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 6ου αἰῶνος.

Εἰς ἄλλα μέρη ἡ ἐπίχωσις τοῦ μεσαίου κλίτους εὑρέθη διαταραγμένη ὑπὸ μεταγενεστέρων ταφῶν. Χαμηλὰ περισυνελέγησαν ὄστρακα χονδρῶν ἀγγείων

1. Πρβ. τὴν κατασκευὴν ΠΑΕ 1970, 112 πίν. 155β (ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου).
2. Βλ. ἀνωτ. σ. 175.
3. ΠΑΕ 1972, 231. Πρβ. τὰ περὶ αὐλῆς αὐτόθι 233.
4. Shelley, 184. Πρβ. ἀνωτ. σ. 174 σημ. 3.

(χύτρας, ἀμφορέων μὲ καστανὰς καὶ ἀμαυρὰς χρώσεις) καὶ ἐφυαλωμένων τοιούτων, τινὰ τῶν ὁποίων εἶναι κατεσκευασμένα ἐκ πηλοῦ κακῆς ποιότητος καὶ ἄτεχνα. Τὰ τελευταῖα ὑποσημαίνουν, ὅτι ἡ ἔκτασις τοῦ μεσαίου κλίτους εἶχε χρησιμοποιηθῆ κατὰ τοὺς ὑστέρους βυζαντινοὺς χρόνους ὡς περίβολος τῆς μεταγενεστέρας ἐκκλησίας πιθανώτατα.

3. Βαπτιστήριον

Ἐκ τῆς ἐρεύνης τοῦ ἔτους 1970 εἰς τὸ βαπτιστήριον εἶχε διαπιστωθῆ, ὅτι εἰς μεταγενεστέρους χρόνους δι' εὐτελῶν τοίχων εἶχεν ἀφ' ἑνὸς φραχθῆ τὸ ἄνοιγμα τὸ μεταξὺ τοῦ νοτιοανατολικοῦ πεσσοῦ καὶ τῆς ἀπέναντι τούτου παραστάδος, τῆς νοτίως τῆς ἀψῖδος, καὶ ἀφ' ἑτέρου περιορισθῆ τὸ μεταξὺ τῶν νοτίων πεσσῶν ἄνοιγμα[1]. Ἐφέτος ἀπεκαλύφθησαν ὅμοιοι τοῖχοι νὰ ἔχουν ἀφ' ἑνὸς περιορίσει τὸ ἄνοιγμα τὸ μεταξὺ τοῦ βορειοανατολικοῦ πεσσοῦ καὶ τῆς παραστάδος τῆς βορείως τῆς ἀψῖδος καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ ἔχουν ἀποκλείσει τὸ μεταξὺ τῶν βορείων πεσσῶν ἄνοιγμα (εἰκ. 1). Ὁ ἀρχικῶς περίκεντρος χῶρος τοῦ φωτιστηρίου ἀπέκτησεν οὕτω ἐκπεφρασμένην διάταξιν κατὰ κλίτη διὰ συμπαγῶν ἐπιφανειῶν. Ἀλλὰ τὰ ἐπὶ μέρους διαμερίσματα φαίνεται νὰ ἦσαν ἀνοικτὰ πρὸς Δ. Διὰ τῶν συμπαγῶν χωρισμάτων του ὁ τρίκλιτος οὗτος χῶρος ἐνθυμίζει βασιλικὰς περικλείστου (cloisonné) τύπου ἀπαντωμένας ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰ. [2] Ὅθεν εἶναι πιθανὸν νὰ μετετράπη τὸ βαπτιστήριον εἰς ἐκκλησίαν μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς βασιλικῆς καὶ νὰ συνεχίσθη ἐδῶ ἡ εἰς τὴν βασιλικὴν τελουμένη λατρεία. Τοιοῦτό τι εἶχε συμβῆ καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Λεχαίου[3]. Ἀργότερον ὅμως φαίνεται νὰ ἐχρησιμοποιήθη τὸ βαπτιστήριον ὡς κατοικία, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν κιβωτιοσχήμων ἀποθηκῶν, αἱ ὁποῖαι κατεσκευάσθησαν εἰς τὸ νότιον κλίτος[4] καὶ ἐκ τῶν ἄλλων εὑρημάτων[5]. Ὁμοίας ὑφῆς πρὸς τοὺς ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου μεταγενεστέρους τοίχους ἐπεσημάνθη τοῖχος ἔξω τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας τοῦ βαπτιστηρίου βαίνων πρὸς Β. Φαίνεται νὰ ἀνήκῃ εἰς περίβολον τῆς ἐδῶ οἰκίας.

Ὑπενθυμίζω ὅτι εἰς τὸ βαπτιστήριον ἡ ἐπίχωσις βορείως τῆς κολυμβήθρας καὶ μεταξὺ τῶν πρὸς Β πεσσῶν χαμηλὰ περιεῖχε πολλοὺς λίθους. Πρὸς Β καὶ πρὸς Δ τῶν πεσσῶν χαμηλὰ συνίστατο ἡ ἐπίχωσις ἐκ κοκκινωπῶν χωμάτων, μὲ πολλὰ θραύσματα κεραμίδων κατὰ μέρη καὶ ἀρκετοὺς ἥλους ἐκ τῆς

1. ΠΑΕ 1970, 103 εἰκ. 2.

2. Βασιλικὴ Φιλιατρῶν (ΠΑΕ 1960, 177 - 189). Πρβ. Δ. Ι. Παλλα, Ἡ Παναγία τῆς Σκριποῦς ὡς μετάπλαση τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σὲ μεσαιωνικὴ βυζαντινή, Ἐπετ. Ἑταιρ. Στερεοελλ. Μελετῶν 6, 1976-1977, 51 κέ. εἰκ. 33.

3. ΠΑΕ 1961, 151 - 152.

4. ΠΑΕ 1970, 112.

5. Βλ. κατωτ. σ. 189, 191.

στέγης, ἐπίσης δὲ καὶ μὲ τεμάχια πλακῶν καὶ ἀποτμήματα θωρακίων. Εὑρέθη ὅμως αὕτη εἰς πολλὰ μέρη διαταραγμένη τόσον κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους (νόμισμα τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Ζ' [913 - 959], ὄστρακα ἐφυαλωμένων πινακίων καὶ χονδρῶν ἀγγείων μὲ καστανὰς καὶ ἀμαυρὰς χρώσεις), ὅσον καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς φραγκοκρατίας (νόμισμα τοῦ Γουλιέλμου Βιλλεαρδουΐνου [1245 - 1278]) καὶ τῆς πρώτης τουρκοκρατίας (νόμισμα βενετικὸν τοῦ Δόγη Agostino Barbarigo [1486 - 1501]), προφανῶς πρὸς σύλησιν οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ. Ἐκ τῆς ὑφῆς τῆς ἐπιχώσεως συνάγεται ὅτι ἡ στέγη τοῦ βαπτιστηρίου κατέπεσε μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοὐλάχιστον μέρους τοῦ πλακοστρώτου δαπέδου, τοῦ ὁποίου ἡ καταστροφὴ φαίνεται νὰ συνετελέσθη τὸ ἐνωρίτερον κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Ἡρακλείου, ὡς συνάγεται ἐκ νομίσματός του τοῦ ἔτους 613/614, εὑρεθέντος ἐντὸς τῆς τομῆς τῆς γενομένης κατὰ τὴν σύλησιν τοῦ μολυβδίνου σωλῆνος τροφοδοσίας τῆς κολυμβήθρας[1]. Ἡ ἀνεύρεσις ὅμως ἀποτμημάτων θωρακίων καὶ πλακῶν μεταξὺ τῶν κεραμίδων μαρτυρεῖ, ὅτι ἡ σύλησις τοῦ μαρμαρίνου ὑλικοῦ συνεπληρώθη μετὰ τὴν ἐρειπίωσιν τοῦ μνημείου, κυρίως ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος (νόμισμα τοῦ Κωνσταντίνου Ζ')[2]. Τὰ ὄστρακα ἐφυαλωμένων πινακίων καὶ χονδρῶν ἀγγείων μὲ ἀμαυρὰς ἢ καστανὰς χρώσεις προέρχονται προφανῶς ἐκ τῆς ἐποχῆς τῆς συλήσεως τοῦ ὑλικοῦ τοῦ μνημείου. Στρῶμα πηλοῦ (3.50 × 1.90 μ.) δυτικῶς τῶν δυτικῶν πεσσῶν εἰς ὕψος ±0.42 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου[3] ὀφείλεται, ἴσως, εἰς ἐγκατάστασίν τινα κατὰ μεταγενεστέρους χρόνους (ἐνθυμίζει ἅλωνα ἀποξηράνσεως σταφυλῶν).

Ἐξωτερικῶς τοῦ βαπτιστηρίου, πρὸς Α, στρῶμα μὲ κεραμίδας καὶ τεμάχια ἐκ τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου ἐντὸς κοκκινωπῶν χωμάτων ἀπηντήθη ὑψηλότερον (ἔνδειξις, ὅτι ἡ πτῶσις τῆς στέγης συνετελέσθη εἰς χρόνους, ὅτε πρὸς Α τοῦ βαπτιστηρίου εἶχε σχηματισθῆ ἀρκετὴ ἐπίχωσις). Χαμηλὰ μέχρι τῆς στάθμης τοῦ ἀρχικοῦ ἐδάφους, ἡ ἐπίχωσις περιεῖχε μόνον ὀλίγα τεμάχια κεραμίδων. Εἰς τὴν στάθμην τοῦ ἐδάφους τῶν χρόνων δομήσεως τοῦ βαπτιστηρίου εὑρέθησαν ὄστρακα χονδρῶν ἀγγείων, πινακίων ἐκ Βορείου Ἀφρικῆς καὶ χύτρας, πιθανῶς ἐκ τῶν χρόνων τῆς χρησιμοποιήσεως τοῦ βαπτιστηρίου ὡς κατοικίας[4]· ἀλλὰ καὶ ὑάλιναι ψηφῖδες μὲ φύλλον χρυσοῦ καὶ θραύσματα ὑαλοπινάκων ἐκ τῆς ἀρχικῆς φάσεως τοῦ βαπτιστηρίου.

Εἰς μεταγενεστέρους χρόνους εἶχε χρησιμοποιηθῆ καὶ ὁ χῶρος Γ. Πρὸς Ν τῆς οἱονεὶ βαθμίδος[5] εὑρέθη πρόχειρος κατασκευὴ ἐκ τριῶν λίθων εἰς σχῆμα

1. Βλ. ἀνωτ. σ. 166-167. Περὶ τοῦ νομίσματος βλ. κατωτ. σ. 194.

2. Ὑπενθυμίζω τὴν λειτουργίαν ἀσβεστοκαμίνου εἰς τὴν περιοχὴν τῆς βασιλικῆς ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος (ΠΑΕ 1970, 112 καὶ 1972, 229).

3. Βλ. ΠΑΕ 1972, 229.

4. Βλ. ἀνωτ. σ. 182.

5. Βλ. ἀνωτ. σ. 171 πίν. 120α.

πεῖ (Π) καλυπτομένη ὑπὸ ἀποτμήματος πλακὸς τῆς ἁγίας(;) τραπέζης[1], ἀλλ' οὐδὲν αὕτη περιεῖχε.

4. Ἱστορικὰ συμπεράσματα

Αἱ θραυσμέναι λοπάδες, αἱ εὑρεθεῖσαι εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἀκκουβίτου, ἀφεθεῖσαι ἐκεῖ ἀτάκτως ὑπὸ ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἕως τότε τὸ ἐχρησιμοποίουν, ὡς καὶ αἱ εὑρεθεῖσαι εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἑστίας τῆς ἀνηκούσης εἰς κατοικίαν βορείως τῆς ἀψῖδος τῆς βασιλικῆς[2], ὑποσημαίνουν, ὅτι αἱ κατοικίαι αὗται εἶχον ἀφεθῇ ἀφρόντιστοι ἐν ὄψει ἐγκαταλείψεώς των· ὅτι ἔπαυσαν νὰ κατοικῶνται ἀφ' ὅτου οἱ κάτοικοί των μετῴκησαν εἰς τὴν πόλιν τῆς Κορίνθου, ἴσως, μετὰ τὴν ἐπανάκτησιν συναισθήματος ἀσφαλείας, μετά τινα χρόνον ἀπὸ τῶν καταστρεπτικῶν σεισμῶν τοῦ ἔτους 550/551 καὶ τῆς συνεπείᾳ τούτων ἐγκαταλείψεως τῆς πόλεως, ὡς ἐπανειλημμένως ἔχομεν παρατηρήσει[3]. Τοιοῦτο συμπέρασμα ἔχομεν ἤδη ἀποκομίσει καὶ ἐκ τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων τῶν κατοικιῶν, αἱ ὁποῖαι ἐκτίσθησαν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου[4]. Ἡ ζωὴ εἶχεν ἐπανέλθει εἰς τὴν πόλιν κανονικῶς τὸ ἀργότερον ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου αἰῶνος. Ὅτε κατὰ τὸ ἔτος 662 ἐπεσκέφθη τὰς Ἀθήνας ὁ αὐτοκράτωρ Κώνστανς Β', ἡ πόλις τῆς Κορίνθου εἶχεν ἤδη ἀναλάβει· καὶ φαίνεται ὅτι παρουσίαζεν ὄψιν τοιαύτην, ὥστε νὰ θεωρηθῇ εὔλογον νὰ στηθῇ εἰς τὴν ἀγοράν της χάλκινος ἀνδριὰς τοῦ αὐτοκράτορος, πιθανῶς ἐξ ἀφορμῆς ἐπισκέψεως καὶ τῆς Κορίνθου ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τούτου[5].

Γ. Τάφοι

Ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου ἀπεκαλύφθη ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν βόρειον τοῖχον του ἐντὸς τοῦ ἐδάφους τάφος κιβωτιόσχημος (εἰκ. 1), μὲ τοιχώματα κτιστὰ ἐξ ἀργῶν λίθων καὶ τεμαχίων κεραμίδων, πλίνθων καὶ πλακῶν (ἐξωτ. διαστ.: 2.53 × 1.23 μ., ἐσωτ. διαστ.: 2.12 × 0.56 μ. Ἀπὸ τοῦ χείλους βάθος: 0.45 μ.). Ὁ πυθμήν του εἶναι ἐστρωμένος διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν, ἔφερε δὲ κάλυμμα ἐκ τριῶν πωρίνων πλακῶν (πίν. 124γ). Ἐντὸς τοῦ τάφου εὑρέθη ἀκτέριστος σκελετὸς μὲ ὀστᾶ εὔθρυπτα. Ὁ τάφος εἶναι ὅμοιος πρὸς τὸν ἀνασκαφέντα

1. Βλ. κατωτ. σ. 187 πίν. 126α.
2. Βλ. ἀνωτ. σ. 179 κέ.
3. ΠΑΕ 1970, 109 καὶ 1972, 232.
4. ΠΑΕ 1959, 138 - 139. 1960, 164 - 165 καὶ 1965, 165 - 166.
5. Βλ. τὴν ἐνεπίγραφον βάσιν τοῦ Μουσείου Κορίνθου ἀριθμ. 2143: J. H. Kent, A Byzantine Statue Base at Corinth, Speculum XXV, 1950, 544 - 546 καὶ Corinth VIII_3 (1966), 169 ἀριθμ. 510. Πρβ. Διον. Α. Ζακυθηνου, Βυζαντινὴ Ἱστορία (324 - 1071), 1972, 140. A. N. Stratos, Byzantium in the Seventh Century, III (642 - 668), 1975, 205 - 209. Περὶ τῆς ζωῆς εἰς τὴν Κόρινθον κατὰ τὰ τέλη τοῦ 6ου μέχρι τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰῶνος: Kenneth M. Setton, The Emperor Constans II and the Capture of Corinth by the Onogur Bulgars, Speculum XXVII, 1952, 353 - 354.

ἐντὸς τοῦ χώρου Δ [1] καὶ φαίνεται σύγχρονός του. Ἀμφότεροι διαφέρουν κατὰ τὴν ποιότητα τῆς τοιχοδομίας των ἀπὸ τῶν τάφων τῶν βορειοανατολικῶν προσκτισμάτων [2]. Ὁ ἐν λόγῳ τάφος φαίνεται νὰ χρονολογῆται εἰς τοὺς χρόνους τοὺς μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς βασιλικῆς, εἰς τὴν ἐποχήν, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ βαπτιστήριον εἶχε μετατραπῆ, πιθανώτατα, εἰς ἐκκλησίαν [3]. Εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους χρονολογεῖται καὶ τάφος κεραμωτός (μήκ. 2 μ.) ἀποκαλυφθεὶς εἰς τὴν βορείαν στοὰν τοῦ αἰθρίου, χαρακτηριστικῶς ἐπὶ τοῦ δαπέδου της, ἐντὸς τοῦ στρώματος μὲ τὰ θραύσματα κεραμίδων. Ἕτερος κεραμωτὸς τάφος, παιδίου (μήκ. 1.20 μ.), ἀπεκαλύφθη μεταξὺ τοῦ βορείου τοίχου τῶν χώρων Κ καὶ Λ καὶ τοῦ λειψάνου παλαιοτέρου τοίχου πάχους 0.60 μ. τοῦ βαίνοντος πρὸς τὰ βορειοδυτικά [4]. Δυτικῶς τοῦ τάφου τούτου ἀπεκαλύφθη πιθοειδὴς τάφος ὁμοίως ἐκ κεράμων, προφανῶς δὲ παιδίου πάλιν.

Ἐντὸς τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ νάρθηκος τῆς ἐκκλησίας τῆς φραγκικῆς περιόδου ἀπεκαλύφθησαν δύο τάφοι κτιστοὶ δι' εὐτελοῦς τοιχοποιίας καὶ καλυπτόμενοι διὰ θολιτῶν καὶ μεγάλων πωρολίθων. Ὅμοιος τάφος ἀπεκαλύφθη καὶ ἔξω τοῦ νάρθηκος τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον του μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Ν πρὸς Β (μῆκ. 2.10 × 0.50 μ.). Περιεῖχε ἕνα σκελετὸν καὶ λείψανα προγενεστέρων ταφῶν. Οἱ τάφοι οὗτοι εἶναι τῶν χρόνων τῆς ἐκκλησίας τῆς τελευταίας περιόδου [5]. Τέλος ἀπεκαλύφθησαν ἢ ἁπλῶς ἐπεσημάνθησαν λακκοειδεῖς τάφοι, δυτικώτερον, ἐντὸς τοῦ μεσαίου κλίτους πάντοτε, τὸ ὁποῖον εἰς μεταγενεστέρους χρόνους φαίνεται νὰ εἶχε χρησιμεύσει ὡς ταφικὸς περίβολος.

Δ. Κινητὰ εὑρήματα

1. Μαρμάρινα

Ἐκ τοῦ μαρμαρίνου ὑλικοῦ τοῦ μνημείου ἦλθον εἰς φῶς καὶ ἐφέτος ἐλάχιστα λείψανα:

— Δύο τεμάχια κιονίσκων, πιθανῶς κιβωρίου, σῳζόμενα ἀπὸ τῆς βάσεως (διαμ. 0.20 μ., μετὰ τῆς ἀποθέσεως).

— Ἓν ἰωνικὸν κιονόκρανον (ἄβαξ 0.385 × 0.385, διάμ. 0.34 μ.) καὶ ἀποτμήματα ὁμοίου κιονοκράνου. Τὸ κιονόκρανον (πίν. 125α) εὑρέθη εἰς τὸ μεσαῖον κλίτος παρὰ τὸν νότιον στυλοβάτην καὶ πιθανῶς προέρχεται ἐκ τοῦ ἑνὸς τῶν

1. ΠΑΕ 1972, 219 παρένθ. πίν. Δ' καὶ πίν. 208.

2. ΠΑΕ 1972, 213 κέ. Ἡ ἀργολιθοδομὴ τούτων εἶναι ἀμιγής, ἔφερον δ' ἐπένδυσιν ἐκ μαρμαρίνων πλακῶν.

3. Βλ. ἀνωτ. σ. 182.

4. Βλ. ἀνωτ. σ. 174.

5. Πρβ. τοὺς τάφους ΠΑΕ 1972, 234. Περὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς τελευταίας περιόδου αὐτόθι 228 καὶ 232 - 233.

διβήλων, εἰς τὰ ὁποῖα περατοῦνται τὰ πλάγια κλίτη. Ὡς βάσις τοῦ κίονος τοῦ διβήλου ἐχρησίμευε, πιθανῶς, κατὰ τὴν πρώτην ἔρευναν τοῦ μνημείου εὑρεθεῖσα μαρμαρίνη βάσις συμφυὴς μετὰ κυβικοῦ βάθρου διαστάσεων 0.55 × 0.535 καὶ ὕψους 0.41 μ. (πίν. 125β). Τὸ κατὰ χώραν σῳζόμενον πώρινον ὑπόβαθρον τοῦ διβήλου μετρεῖ 0.725 × 0.725 μ.

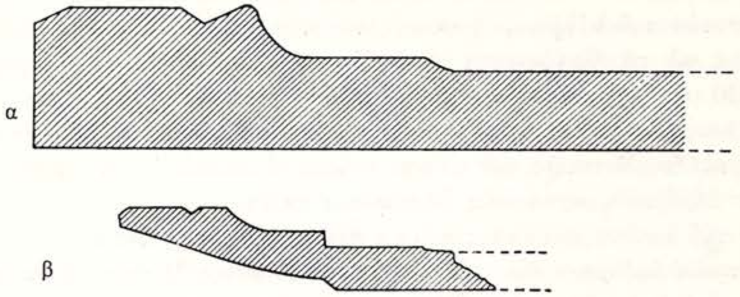

Εἰκ. 6. α. Τομὴ ἀποτμήματος πλακὸς ἁγίας τραπέζης. β. Τομὴ ἀποτμήματος τραπέζης προσφορῶν.

—Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου παραθύρου ἀδιακοσμήτου (πλάτ. 0.23 μ. Σῴζεται κατὰ τὸ ἥμισυ). Εὑρέθη ἐντὸς τῆς βορείας στοᾶς τοῦ αἰθρίου.

— Μικρὸν τεμάχιον πλακὸς — ἐξ ἐπιστέψεως — κοσμούμενον διὰ κανόνος, λεσβίου κυματίου καὶ ἀστραγάλων (πίν. 125γ)[1]. Γύρω ἐλλιπές (μήκ. 0.095, πάχ. 0.03 μ.). Ἐπίσης τεμάχιον ἄλλης πλακὸς μὲ πλαίσιον ὁριζόμενον ὑπὸ βαθείας χαραγῆς ἀκολουθούσης τὸ περίγραμμα τῆς πλακός. Ἄνω καὶ ἀριστερὰ ἐλλιπές, ἐντὸς τοῦ πάχους τῆς μιᾶς τῶν πλευρῶν του κοιλότης πρὸς γόμφωσιν (μήκ. 0.195, πλάτ. 0.18 μ.). Ἀμφότερα εὑρέθησαν ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου καὶ προέρχονται, πιθανῶς, ἐκ τῆς ἐπενδύσεως τῶν τοιχωμάτων τῆς κολυμβήθρας· ἢ ἐκ θωρακίων.

— Πολὺ μικρὰ ἀποτμήματα: διατρήτων θωρακίων[2] θωρακίων ἐκ τῶν κοσμουμένων διὰ ρόμβου καὶ ἐκ διαδοχικῶν κυματίων καὶ αὐλακώσεων (πίν. 125δ)[3]· λεπτοῦ ἀμφιγλύφου θωρακίου ἐκ τῶν κοσμουμένων εἰς τὴν προσθίαν μὲν ὄψιν διὰ σταυροῦ ἐντὸς κύκλου ἐκ ταινιῶν, αἱ ὁποῖαι κάτω συμπλέκονται εἰς δεσμὸν (ἅμμα) καί, ἑλισσόμεναι ἑκατέρωθεν, ἀπολήγουν εἰς φύλλον κισσοῦ ἢ σταυρόν — σῴζεται μόνον ὁ δεσμὸς καὶ μέρος τῆς ἑλισσομένης ταινίας (πίν. 125ε)[4] — εἰς τὴν ὀπισθίαν δὲ διὰ σταυροῦ ἐπὶ δίσκου (πίν. 125ς')· θωρακίου, ἐκ τῆς διακοσμήσεως τοῦ ὁποίου σῴζεται σπειροειδὴς ἕλιξ καὶ γλωσσοειδῆ

1. Πρβ. ΠΑΕ 1970, 114 πίν. 160β1.
2. Πρβ. τὰ Shelley, 173 εἰκ. 5 καὶ ΠΑΕ 1972, 236 πίν. 219α.
3. Πρβ. ΠΑΕ 1970, 114 πίν. 160, α1.
4. Πρβ. αὐτόθι πίν. 160, β3.

φύλλα εἰς βαθέως ἐγχάρακτον τεχνικὴν ἐνθυμίζουσαν τὰ ἐπιπεδόγλυφα (πίν. 125ζ)[1]. Εὑρέθησαν ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου.

—Ἀπότμημα θωρακίου ἐπὶ τοῦ ὁποίου διασῴζεται μέρος ἐλαφρῶς ἀναγλύφου διπλοῦ ῥόδακος ἐντὸς πλαισίου πολυγωνικοῦ μὲ καμπύλας ἐν εἰσοχῇ πλευρὰς ἐκ τεσσάρων κυματίων (πίν. 125η). Γύρω ἐλλιπές (0.27 × 0.175, πάχ. 0.025 μ.). Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ μεσαίου κλίτους.

—Ἀπότμημα διατρήτου θωρακίου (Μ. Κ. 1694): Ἀνάγλυφον φύλλον ἀμπέλου καὶ τμῆμα ἕλικος ὑπὸ μορφὴν σχοινοειδοῦς ταινίας (πίν. 125θ)· ἡ ὀπίσω ὄψις ἀμελῶς κατειργασμένη. Γύρω ἐλλιπές (0.14 × 0.135, πάχ. 0.03 μ.). Εὑρέθη βορείως τῶν χώρων Ι καὶ Κ ἐντὸς ἐπιχώσεως διαταραγμένης. Ἀνήκει εἰς τὸ αὐτὸ θωράκιον ὡς καὶ τὸ ἀπότμημα Μ. Κ. 1637, τὸ εὑρεθὲν ἐντὸς τοῦ χώρου Ι[2]. Εἶναι προγενέστερον τῆς ἀνασκαπτομένης βασιλικῆς.

—Ἀπότμημα πλακὸς ἁγίας τραπέζης (Μ. Κ. 1695) μὲ παρυφὴν ἐκ ταινίας καὶ κοιλοκύρτου κυματίου (εἰκ. 6α καὶ πίν. 126α)· ἡ κάτω ἐπιφάνεια ἁδρῶς κατειργασμένη. Μάρμαρον λευκὸν μὲ τεφροκυάνους ῥαβδώσεις. Ἐλλιπὲς κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς (μήκ. 0.30/0.44, πλάτ. 0.495, πάχ. 0.03 μ.). Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ χώρου Γ[3].

—Ἀπότμημα στρογγύλης πλακὸς τραπέζης (Μ. Κ. 1693) μὲ παρυφὴν ἐκ ταινίας καὶ κοιλοκύρτου κυματίου (εἰκ. 6β καὶ πίν. 126β)· ἡ κάτω ἐπιφάνεια, τραχεῖα, φέρει περιφερειακὴν χαραγὴν εἰς ἀπόστασιν 0.075 μ. ἀπὸ τοῦ χείλους. Μάρμαρον τεφρὸν μὲ ἀραιὰς βαθυκυάνους καὶ τεφρὰς φλέβας (μήκ. 0.350 πλάτ. 0.12, πάχ. 0.02 μ.). Ἀνήκει εἰς τράπεζαν προσφορῶν διαμέτρου ±0.80 μ. Εὑρέθη ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους περὶ τὰ 20 μ. νοτίως τῆς ἀνασκαπτομένης βασιλικῆς.

—Ἀπότμημα λεκάνης ἐκ θεσσαλικοῦ (;) μαρμάρου (Μ. Κ. 1697). Σῴζεται μόνον ἡ ἐσωτερικὴ ὄψις, ἡ κοίλη ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας παρουσιάζει μίαν κυματοειδῆ ἀνάπτυξιν ὡς αἱ λοπάδες (εἰκ. 7 καὶ πίν. 125ι. Πρβ. πρὸς εἰκόνα πίν. 126γ). Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου, χαμηλά.

2. Κεραμεικὰ

Περισυνελέγησαν τεμάχια πηλίνων σκευῶν καὶ λύχνων, ἐκ τῶν ὁποίων ἀπετελέσθησαν χαρακτηριστικά τινα δείγματα, ὡς καὶ διάφορα ἄλλα ὄστρακα παλαιοχριστιανικῶν, μεσοβυζαντινῶν ὡς καὶ ὑστεροβυζαντινῶν χρόνων, ἐκ τῶν ὁποίων πάλιν, ἀξιοσημείωτα εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

— Λοπὰς ἐκ πολλῶν τεμαχίων. Μ. Κ. 4793. Μέρος τῆς λοπάδος. Βάσις μὲ χαμηλὸν πόδα, χεῖλος ἀνακεκαμμένον πρὸς τὰ κάτω ἐν εἴδει κυρτοῦ κυματίου. Πηλὸς κόκκινος πρὸς τὸ ῥόδινον· ἡ ἄνω ἐπιφάνεια λεία μὲ ἐλαφρὰν

1. Πρβ. ΠΑΕ 1970 πίν. 160, β2.
2. Βλ. ΠΑΕ 1972, 236 πίν. 218β.
3. Βλ. ἀνωτ. σ. 184.

ὑπορρόδινον γάνωσιν. Ἐξ ἐργαστηρίου τῆς Β. Ἀφρικῆς[1]. Χορδὴ ποδὸς 0.15, ὕψος ποδὸς 0.012, χορδὴ χείλους 0.365, ὁλικὸν ὕψος 0.055 μ. Εὑρέθη εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἀκκουβίτου[2].

— Λοπὰς ἐκ πολλῶν τεμαχίων Μ. Κ. 4794 (πίν. 126γ). Μέρος τῆς λοπάδος. Βάσις μὲ χαμηλὸν πόδα, χεῖλος ὀγκούμενον ἄνω καὶ κάτω (ἐλλειψοειδοῦς δια-

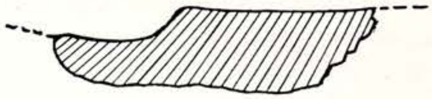

Εἰκ. 7. Τομὴ ἀποτμήματος μαρμαρίνης λεκάνης.

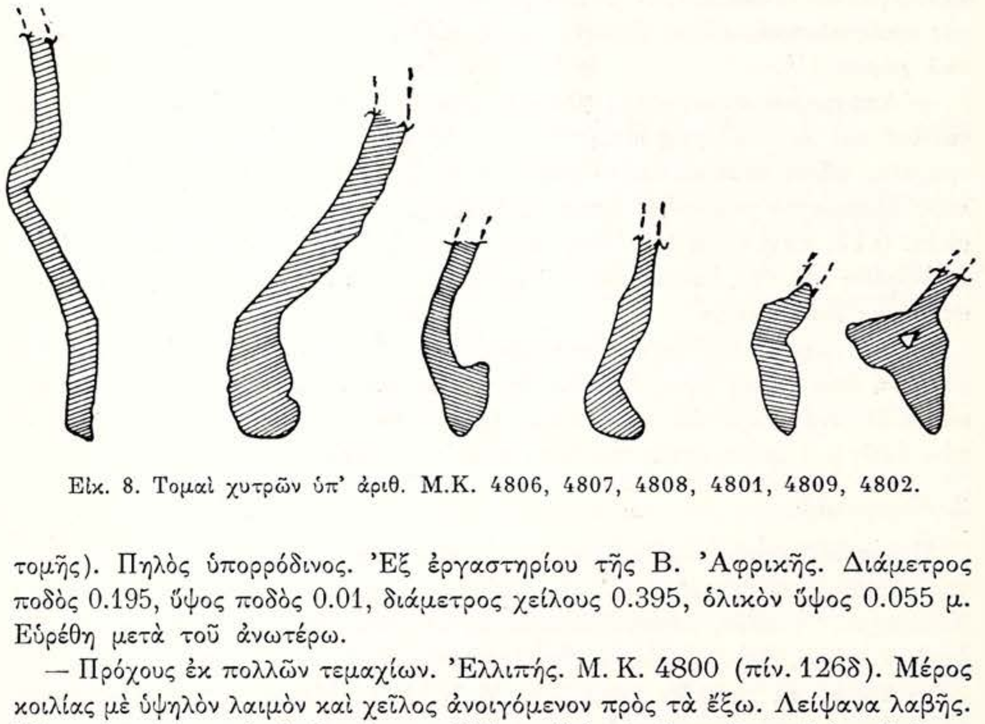

Εἰκ. 8. Τομαὶ χυτρῶν ὑπ' ἀριθ. Μ.Κ. 4806, 4807, 4808, 4801, 4809, 4802.

τομῆς). Πηλὸς ὑπορρόδινος. Ἐξ ἐργαστηρίου τῆς Β. Ἀφρικῆς. Διάμετρος ποδὸς 0.195, ὕψος ποδὸς 0.01, διάμετρος χείλους 0.395, ὁλικὸν ὕψος 0.055 μ. Εὑρέθη μετὰ τοῦ ἀνωτέρω.

— Πρόχους ἐκ πολλῶν τεμαχίων. Ἐλλιπής. Μ. Κ. 4800 (πίν. 126δ). Μέρος κοιλίας μὲ ὑψηλὸν λαιμὸν καὶ χεῖλος ἀνοιγόμενον πρὸς τὰ ἔξω. Λείψανα λαβῆς. Ἡ κοιλία μὲ ἐλαφρὰς ὁριζοντίους ραβδώσεις διὰ τῶν δακτύλων, ἐπὶ τοῦ ὤμου

1. Πρβ. τὰ παραδείγματα ΠΑΕ 1970, 115 πίν. 162α καὶ 1972, 242 ἀριθμ. 6 καὶ 7 πίν. 227 β,γ.

2. Βλ. ἀνωτ. σ. 179-180.

ἑλικοειδὴς χαραγὴ δι' ἀμβλέος ὀργάνου. Λείψανα μαύρης χρώσεως. Πηλὸς κιτρινωπὸς πρὸς τὸ φαιόν, χονδρόκοκκος μὲ προσμείξεις ἄμμου. Ὕψ. 0.20, χορδὴ 0.12 μ. Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ μεσαίου κλίτους, χαμηλά, ἐντὸς ἐπιχώσεως, ἡ ὁποία περιεῖχε καὶ ὄστρακα ἐφυαλωμένων ἀγγείων.

— Λεκάνη ἐκ πολλῶν τεμαχίων. Ἐλλιπής. Μ. Κ. 4803 (πίν. 126ε). Χαμηλὴ βάσις, χείλη ὄρθια. Διάμ. βάσεως 0.82, ὕψ. 0.095 μ. Εἰς τὸν πυθμένα δύο στρογγύλαι ὀπαὶ καὶ μία παρὰ τὸ χεῖλος (συρραφῆς ρωγμῆς). Πηλὸς κιτρινωπὸς πρὸς τὸ φαιὸν χονδρόκοκκος μὲ προσμείξεις ἄμμου. Εὑρέθη μετὰ τοῦ προηγουμένου ἀγγείου.

— Χύτρα. Μ. Κ. 4802 (εἰκ. 8, πίν. 126ς'). Τεμάχια χύτρας. Χεῖλος ὑψηλόν, ὄρθιον συγκλίνον πρὸς τὰ ἔσω τομῆς εἰς σχῆμα ἀμβλείας γωνίας. Λαβὴ ὀρθία πεπλατυσμένη. Ἐπὶ τοῦ χείλους ἐξωτερικῶς κυματοειδὴς χαραγὴ δι' ἀμβλέος ὀργάνου[1]. Σωζόμενον ὕψος 0.13, χορδὴ 0.165 μ. Πηλὸς καστανὸς ἀνοικτοῦ τόνου πρὸς τὸ πορτοκαλόχρουν, χονδρόκοκκος μὲ προσμείξεις ἄμμου (πρὸς τὰ ἔσω ἀμαυρός). Εὑρέθη μετὰ τοῦ προηγουμένου.

— Χύτρα. Χεῖλος. Μ. Κ. 4801 (εἰκ. 8, πίν. 127α). Τὸ χεῖλος κάμπτεται πρὸς τὰ ἔξω ὡς παχὺ κυμάτιον ἐλαφρῶς κοιλόκυρτον. Πηλὸς καστανὸς χονδρόκοκκος μὲ ὀλίγας προσμείξεις ἄμμου. Μῆκ. 0.065, ὕψ. 0.04 μ. Εὑρέθη μετὰ τοῦ προηγουμένου.

— Χύτρα. Χεῖλος. Μ. Κ. 4806 (εἰκ. 8, πίν. 127α). Τὸ χεῖλος τομῆς εἰς σχῆμα ὀξείας γωνίας. Πηλὸς μαῦρος μὲ προσμείξεις ἄμμου. Χορδὴ 0.067, ὕψ. 0.027 μ. Εὑρέθη εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἀκκουβίτου[2].

— Χύτρα. Χεῖλος. Μ. Κ. 4807 (εἰκ. 8, πίν. 127α). Τὸ χεῖλος μὲ κλίσιν πρὸς τὰ ἔξω. Χορδὴ 0.059, ὕψ. 0.029 μ. Πηλὸς καστανὸς βαθέος τόνου μὲ προσμείξεις ἄμμου. Εὑρέθη μετὰ τοῦ προηγουμένου.

— Χύτρα. Τεμάχιον κοιλίας μετὰ χείλους. Μ. Κ. 4808 (εἰκ. 8, πίν. 127α). Τὸ χεῖλος, λεπτόν, κάμπτεται πρὸς τὰ ἔξω. Πηλὸς καστανὸς χονδρόκοκκος μὲ προσμείξεις ἄμμου. Μῆκ. 0.062, ὕψ. 0.05 μ. Εὑρέθη μετὰ τοῦ προηγουμένου.

— Χύτρα. Τεμάχιον κοιλίας μετὰ χείλους. Μ. Κ. 4809 (εἰκ. 8, πίν. 127α). Τὸ χεῖλος ὄρθιον, σχηματίζον πρὸς τὰ ἔξω κυμάτιον, τὸ ὁποῖον ἀπολήγει εἰς βαθεῖαν χαραγήν. Πηλὸς ἐρυθρωπὸς μὲ ἀραιὰς προσμείξεις ἄμμου. Μῆκ. 0.72, ὕψ. 0.074 μ. Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου.

—Ἀγνύς. Παρὰ τὴν βάσιν σφραγὶς μὲ τὰ γράμματα *ιΙΜ*, ὑψηλότερον ἔντυπον πεταλοειδὲς σχῆμα, ὀξυκόρυφον. Πηλὸς φαιὸς ἀνοικτοῦ τόνου. Ἄνω ἐλλιπής. Ὕψ. 0.073, διάμ. βάσεως 0.04 μ. Εὑρέθη παρὰ τὸ ἀκκούβιτον ἐπὶ τοῦ

1. Ἐνθυμίζει τὴν χύτραν Κορίνθου C-60-301: Th. Stillwell Mackay, More Byzantine and Frankish Pottery from Corinth, Hesperia 36, 1967, 299 ἀριθμ. 132 εἰκ. 5 καὶ πίν. 69, χρονολογουμένην εἰς τὰ τέλη τοῦ 13ου μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰῶνος.

2. Βλ. ἀνωτ. σ. 179-180.

πατημένου ἐδάφους ἐντὸς ἐπιχώσεως μὲ θραύσματα κεραμίδων καὶ νομίσματος τοῦ Ἰουστινιανοῦ [1].

— Λύχνος. Μ. Κ. 4795 (πίν. 127β δεξιά). Ἡ λαβὴ μετὰ μέρους τοῦ δίσκου καὶ τοῦ πλαισίου. Εἰς τὸν δίσκον ἡ κορυφὴ κεραίας σταυροῦ, δεξιὰ ὑπόλειμμα ὀπῆς καὶ ὑπεράνω τοῦ σταυροῦ δύο κύνες τρέχοντες πρὸς ἀριστερά· εἰς τὸ πλαίσιον δύο κύνες τρέχοντες ὁμοίως πρὸς ἀριστερά. Πηλὸς ἀνοικτόφαιος λεπτόκοκκος. Μῆκ. 0.076, πλάτ. 0.045 μ. Εὑρέθη εἰς τὸ στρῶμα μὲ λατύπας παρὰ τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ αἰθρίου. Ὁ λύχνος, τύπου XXXI — κατὰ τὴν ταξινόμησιν τοῦ O. Broneer —, ἐνθυμίζει ὡς πρὸς τὴν τεχνικήν — σχέδιον τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων δι' ἐξέργων γραμμῶν — τὴν τεχνικὴν τῆς περιστερᾶς ἐπὶ τοῦ δίσκου τῶν λύχνων Κορίνθου ἀριθμ. 674 καὶ 675 [2], ἰδιαιτέρως δὲ τῆς σειρᾶς δελφίνων ἐπὶ τοῦ πλαισίου τοῦ λύχνου Κορίνθου ἀριθμ. 702 τύπου XXXII [3]. Οἱ λύχνοι μὲ παραστάσεις ζώων θεωροῦνται προϊόντα κατ' ἐξοχὴν ἐργαστηρίων τῆς Β. Ἀφρικῆς [4], ἀλλὰ καὶ ἐργαστηρίων ἄλλων τόπων μιμουμένων λύχνους τῆς Β. Ἀφρικῆς [5]. Τῶν λύχνων τούτων ἐλαφρὰ διαφορὰ ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοσιν τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων, ἄλλοτε ἀποδιδομένων ὑπὸ πλαστικὴν μορφὴν [6] καὶ ἄλλοτε ὑπὸ γραμμικήν, ὡς τὰ σημειωθέντα παραδείγματα, ὑποσημαίνει, ἴσως, διάκρισιν ἐργαστηρίων. Ἡ χαρακτηριστικὴ θέσις, ἐκ τῆς ὁποίας περισυνελέγη ὁ προκείμενος λύχνος, ἐκ τῆς ἐπιχώσεως μὲ λατύπας τῆς ἐποχῆς τῆς δομήσεως τῆς βασιλικῆς, συντελεσθείσης εἰς τοὺς χρόνους περὶ τὸ 500 [7], προσφέρεται ὡς τεκμήριον διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἐν λόγῳ λύχνου, ὡς καὶ τῶν ἄλλων τῆς κατηγορίας του, ἐντὸς σχετικῶς στενῶν ὁρίων.

— Λύχνος. Μ. Κ. 4805 καὶ 4805α (πίν. 127 ἀριστερά). Ἀπότμημα τοῦ ἄνω μέρους καὶ ἡ μύξα. Εἰς τὸν δίσκον σταυρὸς κοσμούμενος διὰ δισκαρίων καὶ εἰς τὸ κέντρον τοῦ σταυροῦ ὀπή· εἰς τὸ πλαίσιον κλάδος φοίνικος. Πηλὸς λεπτόκοκκος, κόκκινος. Μῆκ. 0.05, πλ. 0.04, ὕψ. 0.021 μ. Ἡ μύξα μήκ. 0.047, πλάτ. 0.042 μ. Εὑρέθη εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἀκκουβίτου μετὰ τῶν ὀστράκων Μ. Κ. 4806, 4807 καὶ 4808.

— Πινάκιον. Μ. Κ. 4804 (πίν. 127γ). Ἐφυαλωμένον, μὲ βάσιν χαμηλὴν καὶ χεῖλος ὄρθιον. Σῴζεται μέρος τοῦ πυθμένος μέχρι τῆς ἀρχῆς τοῦ χείλους.

1. Βλ. κατωτ. σ. 194.

2. O. Broneer, Corinth IV2 (1930), ἀριθμ. 1482 πίν. XXII καὶ ἀριθμ. 1483 πίν. XII.

3. Αὐτόθι ἀριθμ. 1502 πίν. XXIII. Πρβ. τὸν λύχνον τῆς Ἀγορᾶς Ἀθηνῶν ἀριθμ. 2833 (J. Perlzweig, The Athenian Agora VII [1961], 193).

4. E. Marec, Monuments chrétiens d'Hyppone, 1958, 236.

5. Βλ. Broneer, 119. Πρβ. P. Bruneau, Exploration archéologique de Délos XXVI (1965), 117 - 118. Perlzweig, 65.

6. Λύχνοι: Κορίνθου ἀριθμ. 789 τύπου XXXI (Broneer, ἀριθμ. 1454 πίν. XXII), Δήλου ἀριθμ. 4687 (Bruneau, 138 πίν. 32), Κεφάλου εἰς τὸν Ἀμβρακικόν (Χαρικλεια Μπαρλα-Παλλα, ΠΑΕ 1970, 95 ἀριθμ. 10 πίν. 142α).

7. Βλ. ἀνωτ. σ. 172.

Γάνωσις λευκή· εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ χείλους δύο μαῦραι παράλληλοι γραμμαί (τμήματα περιφερειῶν ὁμοκέντρων κύκλων) ὁμόλογοι πρὸς τὸ χεῖλος· εἰς τὸν πυθμένα χρώσεις εὐθεῖαι καὶ ἑλικοειδεῖς πράσιναι. Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ μεσαίου κλίτους ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως, ὅπου καὶ τὰ ὄστρακα Μ. Κ. 4800, 4801, 4802 καὶ 4803. Ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἐξ ἐρυθροῦ πηλοῦ γραπτῶν μὲ πρασίνας καὶ καστανὰς χρώσεις, ὁμάδα III, χρονολογουμένην εἰς τὸ β' ἥμισυ τοῦ 12ου αἰῶνος[1], ἀλλὰ πιθανῶς προέρχεται ἐκ τῶν πρώτων χρόνων τῆς φραγκοκρατίας, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν νομισμάτων τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν εἰς τὴν ἐπίχωσιν τὴν χαρακτηριζομένην διὰ τοῦ ἀγγείου τούτου.

3. Ὑάλινα

Ἀνὰ τοὺς διαφόρους τομεῖς τῆς ἀνασκαφῆς περισυνελέγησαν:

— Μικρὰ ἀποτμήματα ὑαλίνων σκευῶν (φιαλιδίων, κανδηλῶν κ.ἄ.)[2].

— Ἀποτμήματα ὑαλοπινάκων διαφόρου πάχους καὶ ἀποχρώσεων[3].

— Ψηφῖδες καὶ τεμάχιον ὑαλομάζης καστανερύθρου χρώματος[4]. Αἱ ψηφῖδες περισυνελέγησαν βορείως τῆς ἀψῖδος (ἐξωτερικῶς) τοῦ βαπτιστηρίου. ἡ ὑαλόμαζα εὑρέθη ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου.

— Ψηφὶς κυκλοτερής, κάτω ἐπιπεδικὴ καὶ ἄνω κυρτή, εἰς σχῆμα περίπου τμήματος σφαίρας. Ὑποκύανος (διαμ. 0.026, ὕψ. 0.008/0.009 μ.). Πιθανῶς ἐκ μεγάλου κοσμήματος. Εὑρέθη ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ χώρου Α.

4. Μετάλλινα

α. Σιδηρᾶ

1. Σιδηροῦν ἔλασμα (πλὰξ θωρακίσεως;) κλείθρου. Μ.Κ. 5082 (πίν. 128β,1). Φέρει στενομήκη σχισμήν, ἄνω καμπύλην[5]. Σῴζεται ἡ κάτω ἀριστερὰ γωνία, φέρουσα ὀπὴν προσηλώσεως. Γύρω ἐλλιπής. Πλάτ. 0.095, ὕψ. 0.103 μ. Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ κεντρικοῦ κλίτους εἰς ἐπίχωσιν μετὰ νομίσματος τοῦ Γουλιέλμου Α' Βιλλεαρδουΐνου (τοῦ ἔτους 1250).

2. Ἔλασμα. Μ. Κ. 4799α - β (πίν. 127ε, 2). Ἐπίμηκες, πλατύνεται πρὸς τὸ μέσον εἰς σχῆμα ἀτράκτου καὶ κατὰ τὸ ἓν ἄκρον, καμπτόμενον, ἀπολήγει εἰς ὀξύ· τὸ ἄλλο ἄκρον ἐλλείπει. Εἰς δύο τεμάχια. Μῆκ. 0.11, πλάτ. 0.014 μ. Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου.

1. Ch. Morgan, Corinth XI (1942), 77 - 78. Ὡς πρὸς τὴν κατατομὴν ἐνθυμίζει τὰ πινάκια Κορίνθου C-34-876 (αὐτόθι 78 ἀριθμ. 474 εἰκ. 56Α), C-35-578 (αὐτόθι ἀριθμ. 490 εἰκ. 56D) καὶ C-33-198 (αὐτόθι ἀριθ. 492 εἰκ. 56Ε). Πρβ. τὰ παραδείγματα C-36-847 (αὐτόθι ἀριθμ. 498 εἰκ. 57) καὶ C-37-96 καὶ C-38-187 (αὐτόθι ἀριθμ. 503 εἰκ. 58).
2. Πρβ. τὰ παραδείγματα ΠΑΕ 1972, 247 ἀριθμ. 4 - 10.
3. Πρβ. τὰ παραδείγματα ΠΑΕ 1970, 116 καὶ 1972, 247 ἀριθμ. 11 καὶ 12.
4. Ψηφῖδες περισυνελέγησαν καὶ ἄλλοτε (ΠΑΕ 1972, 248).
5. Πρβ. ὅμοιον ΠΑΕ 1972, 240 ἀριθμ. 17 εἰκ. 8.

3. Ἔλασμα ἐκ συστήματος ἀφαιρετοῦ κλείθρου (λουκέτου) κιβωτίου. Μ. Κ. 5074 (πίν. 128γ, 3). Ἄνω πεταλοειδῶς καμπύλον, κάτω ἀπολήγει κατὰ τὰ ἄκρα εἰς δύο ἀποφύσεις, ὅπου ἐστερεοῦτο ἄξων, ἀπὸ τοῦ ὁποίου προφανῶς ἐξηρτᾶτο διάτρητον γλωσσίδιον. Αἱ ἀποφύσεις ἐλλιπεῖς. Ὕψ. 0.046, πλάτ. 0.043 μ. Εὑρέθη ἔξω τοῦ βαπτιστηρίου (εἰς τὴν βορείαν περιμετρικὴν τομήν).

4. Ραβδίον. Μ. Κ. 5076. Κατὰ τὸ ἓν ἄκρον ἀπολήγει εἰς κλειστὴν καμπύλην κεφαλήν, κατὰ τὸ ἄλλο ἐλλιπές. Μῆκ. 0.147 μ. Εὑρέθη παρὰ τὴν ἀψῖδα τοῦ βαπτιστηρίου (ἔξω).

5. Στρόφιγξ θυροφύλλου. Μ. Κ. 5078 (πίν. 128β, 2). Ἀποτελεῖται ἐκ περόνης περατουμένης εἰς κυκλοτερῆ κεφαλήν (δακτύλιον) καὶ ἐξ ἐλάσματος διερχομένου διὰ τοῦ δακτυλίου καὶ καμπτομένου εἰς δύο ἴσα σκέλη. Ἡ περόνη ἐνεπηγνύετο ἐπὶ τοῦ ὀρθοστάτου, τὰ σκέλη ἐνεπηγνύοντο ἐντὸς θυροφύλλου. Ὁλικὸν μῆκ. 0.115, μέγιστον πλάτ. 0.06 μ. Ἡ περόνη κατὰ τὸ ἕτερον ἄκρον ἐλλιπής· τοῦ ἐλάσματος τὰ ἄκρα ἐλλιπῆ. Εὑρέθη ἐξωτερικῶς τῆς ἀψῖδος τοῦ βαπτιστηρίου, παρὰ τὴν πρὸς Β θύραν.

6. Γλωσσίδιον κλείθρου (;). Μ. Κ. 5079 (πίν. 127ε, 3). Κατὰ τὸ ἓν ἄκρον εἶναι στρογγύλον καὶ διάτρητον, κατὰ τὸ ἄλλο ἐλλιπές. Μῆκ. 0.088 μ. Εὑρέθη ὅπου καὶ τὸ προηγούμενον.

7. Στρόφιγξ θυροφύλλου. Μ. Κ. 5077 (πίν. 127ε, 4). Ἀποτελεῖται ἐκ δύο περονῶν ἑκατέρας περατουμένης εἰς δακτύλιον, συνδεδεμένων δὲ ἀμφοτέρων μεταξύ των διὰ τῶν δακτυλίων των, ἀλληλοσυμπλεκομένων. Ὁλικὸν μῆκ. 0.09 μ. Ἡ ἰσχυροτέρα τῶν περονῶν, ἐλλιπής, ἦτο ἡ προσηλωμένη εἰς τὸν ὀρθοστάτην, ἡ ἄλλη, καμπύλη, ἦτο ἡ προσηλωμένη ἐπὶ τοῦ θυροφύλλου. Εὑρέθη πλησίον τοῦ προηγουμένου.

8. Ἔλασμα. Μ. Κ. 5080 (πίν. 127ε, 1). Ἔχει μορφὴν λεπίδος περατουμένης κατὰ τὸ ἓν ἄκρον εἰς ὀξὺ καὶ κατὰ τὸ ἄλλο εἰς εἶδος μικρᾶς στενῆς λαβῆς καμπτομένης κατ' ὀρθὴν γωνίαν. Μῆκ. 0.145, πλάτ. 0.015 μ. Εὑρέθη ὅπου καὶ τὸ προηγούμενον.

9. Βελόνη (σακκορράφα). Μ. Κ. 5081. Μῆκ. 0.08 μ. Εἰς δύο τεμάχια. Ἡ τρυμαλιὰ ἐν μέρει ἐλλιπής, ἡ ἀκὶς ἐλλείπει. Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου.

10. Κοπίς. Μ. Κ. 5083. Μῆκ. 0.15, πλάτ. 0.02, πάχ. 0.01 μ. (ἄνω). Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ μεσαίου κλίτους εἰς ἐπίχωσιν μὲ νόμισμα τοῦ Γουλιέλμου Α' Δελαρὸς (1280 - 1287).

11. Πέταλον. Μ. Κ. 5084 (πίν. 128γ, 1). Ὕψ. 0.10, πλάτ. 0.11 μ. Εὑρέθη εἰς τὸ μεσαῖον κλίτος, ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως, διὰ τῆς ὁποίας εἶχε πληρωθῆ τὸ κατὰ τὸν ἄξονα τῆς βασιλικῆς διανοιχθὲν μεταγενέστερον ὄρυγμα [1].

12. Αἰχμὴ βέλους. Μ. Κ. 5085 (πίν. 128δ, 1). Ἡ κεφαλὴ τῆς αἰχμῆς πρι-

1. Βλ. ἀνωτ. σ. 175 καὶ 178.

σματικὴ τρίπλευρος, τὸ στέλεχός της σωληνωτόν. Μῆκ. 0.044 μ. Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου.

13. Ἔλασμα. Μ. Κ. 5075 α - β. Ἐκ δύο τεμαχίων. Ὁλικὸν μῆκος 0.155 μ.

14. Ἁρπάγη. Μ. Κ. 5071 (πίν. 127ε, 5). Ἀποτελεῖται ἐκ ράβδου καμπτομένης εἰς σχῆμα δύο συμμετρικῶς ἐλισσομένων ἀγκίστρων. Ὕψ. 0.056, πλάτ. 0.053 μ. Εὑρέθη ἐξωτερικῶς τοῦ βαπτιστηρίου παρὰ τὴν ἀψῖδα.

15. Κρίκος ἐξηρτημένος ἀπὸ περόνης ἀποληγούσης εἰς κυκλοτερῆ κεφαλήν. Μ. Κ. 5072 (πίν. 128β, 3). Ἀνῆκεν εἰς σύστημα ἀφαιρετοῦ κλείθρου. Ἡ περόνη ἐλλιπής. Διάμ. κρίκου 0.055, μῆκ. περόνης 0.04 μ. Εὑρέθη μετὰ τοῦ προηγουμένου.

16. Στοιχεῖον στρόφιγγος (κοράκι) θυροφύλλου. Μ. Κ. 5073 (πίν. 128β, 4). Ἀποτελεῖται ἐκ πεπλατυσμένου ἐλάσματος περατουμένου κατὰ τὸ ἕτερον ἄκρον του εἰς ράμφος καμπτόμενον πρὸς τὰ κάτω κατ' ὀρθὴν γωνίαν. Μῆκ. 0.085, πλάτος μέγιστον 0.036 μ. Εὑρέθη εἰς τὸν ἐξωνάρθηκα, χαμηλά.

17. Ἐξάρτημα τόξου (;) ἢ ἱπποσκευῆς (;). Μ. Κ. 5070 (πίν. 128γ, 2). Ἔλασμα μὲ τὰ δύο ἄκρα του νὰ κάμπτωνται ὁμολόγως, καὶ ν' ἀπολήγῃ ἕκαστον εἰς ραμφοειδὲς σχῆμα· πρὸς τὰ ἔσω — πρὸς τὴν πλευρὰν τῶν ἀπολήξεων — ἀπόφυσις μὲ τετράπλευρον στενομήκη ὀπήν, προφανῶς πρὸς ἐξάρτησιν διὰ λωρίου. Μῆκ. 0.08, πλάτ. 0.023 μ. Αἱ ἀπολήξεις καὶ ἡ ἀπόφυσις ἐλλιπεῖς. Εὑρέθη μετὰ τοῦ προηγουμένου.

18. Ἧλος καμπτόμενος κατ' ὀρθὴν γωνίαν (στραβοκάρφι). Μ. Κ. 5093 (πίν. 128γ, 4). Μῆκ. 0.09, πλάτ. 0.052 μ.

19. Ἧλοι κοινοὶ διαφόρων τύπων (πίν. 128α): α) Μικροῦ μεγέθους, μήκους ἀπὸ $\pm$0.05 μέχρι 0.07 μ. (Μ. Κ. 5100, 5102ε' - ς', 5104, 5113)· β) μέσου μεγέθους μήκους ἀπὸ $\pm$0.085 μέχρι 0.125 μ. (Μ. Κ. 5101, 5103, 5108 καὶ 5112)· γ) παχεῖς καὶ βραχεῖς μὲ πεπλατυσμένην κεφαλήν, μήκους ἀπὸ 0.078 μέχρι 0.087 (Μ. Κ. 5098, 5102γ - δ, 5103β, 5105, 5107 καὶ 5114)· δ) μεγάλου μεγέθους μὲ πεπλατυσμένην κεφαλήν, μήκους ἀπὸ 0.125 μέχρι 0.134 μ. (Μ. Κ. 5096 καὶ 5097)· καὶ ε) μεγάλου μεγέθους ἁπλοῖ, μήκους 0.143 μέχρι 0.165 (Μ. Κ. 5095, 5102α - β καὶ 5094).

β. Χαλκᾶ

1. Ἄγκιστρον ἁλιείας. Μ. Κ. 5086 (πίν. 128δ, 4). Ὕψ. 0.022, ἄνοιγμα 0.015 μ. Εὑρέθη εἰς τὸ αἴθριον.

2. Κρίκος κυκλοτερής. Μ. Κ. 5087 (πίν. 128δ, 2). Διάμ. 0.02 (ἐξωτερικῶς). Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ μεσαίου κλίτους.

3. Κυκλοτερὴς λαβὴ σκεύους (πολυκανδήλου;). Μ. Κ. 5088 (πίν. 127δ, 2). Μῆκ. 0.025, διάμ. 0.022 μ. Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου.

4. Ἐνώτιον. Μ. Κ. 5089 (πίν. 128δ, 3). Ἐλλειπτικοῦ σχήματος, ἁπλοῦν, ἐκ λεπτοῦ σύρματος. Διαμ. 0.02 καὶ 0.015 μ. Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ μεσαίου κλίτους.

5. 'Απότμημα κρίκου. Μ. Κ. 5090 (πίν. 127δ, 1). Χορδὴ 0.043 μ. Εὑρέθη παρὰ τὸ ἀκκούβιτον.

γ. Διάφορα

"Αμορφος μᾶζα σκωρίας ἐκ κράματος μολύβδου καὶ χαλκοῦ (;). Μ. Κ. 5092. Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ χώρου Γ (χαμηλά).

2. "Αμορφος μᾶζα μολύβδου (ἐκ μολυβδοχοῆς). Μ. Κ. 5091. Εὑρέθη μετὰ τοῦ προηγουμένου.

δ. Νομίσματα[1]

1. 'Αρχαῖον ἑλληνικόν. 'Εφθαρμένον.

2. Θεοδόσιος Α' (379 - 395). Τύπος VOT/X/MULT/XX. Εὑρέθη ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ βαπτιστηρίου.

3. Μικρὰ χαλκῆ ὑποδιαίρεσις 5ου - 6ου μ.Χ. αἰῶνος. Εὑρέθη, μετὰ τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 5, μεταξὺ λατυπῶν παρὰ τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ ἐξωνάρθηκος.

4. 'Ιουστινιανὸς Α' (527 - 565). Μικρὰ χαλκῆ ὑποδιαίρεσις (πρβ. Adelson - Kustas, MN 11, 1964, Hoard of minimi, 195 ἀριθμ. 355 κἑ. Εὑρέθη εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἀκκουβίτου, κάτω τῆς στάθμης τοῦ πατημένου ἐδάφους[2], εἰς ἐπίχωσιν, ὅπου ἡ ἀγνύς (βλ. ἀνωτ. σ. 189), τεμάχια λύχνων (βλ. ἀνωτ. σ. 190, πίν. 127β), ὄστρακα πινακίων Β. 'Αφρικῆς, χονδρῶν ἀγγείων, χυτρῶν (βλ. ἀνωτ. σ. 187 κἑ.), ἀλλ' ἐκεῖ που πλησίον καὶ ὄστρακα ἐφυαλωμένων ἀγγείων.

5. Μικρὰ χαλκῆ ὑποδιαίρεσις 6ου μ.Χ. αἰῶνος. Νίκη κατενώπιον. Εὑρέθη μετὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 3[3].

6. 'Υστερορρωμαϊκὸν (ἐφθαρμένον). Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ χώρου Κ ἐντὸς ἐπιχώσεως μὲ τεμάχια κεραμίδων.

7. 'Ηράκλειος (610 - 641). Φόλλις. Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως, κοπὴ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 613 - 614 (πρβ. D. O. II 1, 282 ἀριθμ. 79 b1-79 b4).

8. Λέων Ϛ' ὁ Σοφός (886 - 912). Φόλλις. Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως, τύπος 3 (πρβ. Morrisson II, σ. 555 ἀριθμ. 35/(P/AE/14 - 15 πίν. LXXVI ἀριθμ. 21). Εὑρέθη ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἐξωνάρθηκος.

9. Κωνσταντῖνος Ζ' (913 - 959). Φόλλις. Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως, τύπος 5, κοπὴ μεταξὺ 27 'Ιανουαρίου - 6 'Απριλίου 945 (πρβ. Morrisson II, 576 ἀριθμ. 37/CP/AE/55 - 64 πίν. LXXVIII). Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου, χαμηλά.

1. Τὰ νομίσματα ἀνεγνωρίσθησαν καὶ περιεγράφησαν ὑπὸ τῆς κ. Μάντως Καραμεσίνη-Οἰκονομίδου, Διευθυντρίας τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς τοῦ 'Εθνικοῦ 'Αρχαιολογικοῦ Μουσείου.

2. Βλ. ἀνωτ. σ. 180.

3. Βλ. ἀνωτ. σ. 172.

10. Ἀνώνυμον βυζαντινὸν 11ου αἰῶνος, Classe F (πρβ. Morrisson II, 602 ἀριθμ. 41/CP/AE/123 πίν. LXXXI ἀριθμ. 123).

11. Ἀλέξιος Α′ (1081 - 1118). Τεταρτηρόν. Νομισματοκοπεῖον Θεσσαλονίκης, κοπὴ τρίτη (πρβ. Hendy, 88 πίν. 8 ἀριθμ. 10).

12. Ἀλέξιος Α′ (1081 - 1118). Τεταρτηρόν. Νομισματοκοπεῖον Θεσσαλονίκης, τρίτη κοπή (πρβ. Hendy, 88 πίν. 8 ἀριθμ. 12). Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ κεντρικοῦ κλίτους ἐντὸς ἐπιχώσεως ὑπὸ τὴν στάθμην τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου.

13. Ἀλέξιος Α′ (;) (1081 - 1118). Ἥμισυ τεταρτηρόν. Ἐφθαρμένον.

14. Μανουὴλ Α′ (1143 - 1180). Ἥμισυ τεταρτηρόν. Ἀβεβαίου ἑλληνικοῦ νομισματοκοπείου (πρβ. Hendy, 121 πίν. 18 ἀριθμ. 1 - 2).

15. Νόμισμα σκυφωτόν. Λατινικὴ ἀπομίμησις, μικρὸν μέγεθος, τύπος Α. Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως (πρβ. Hendy, 198 πίν. 29 ἀριθμ. 1 - 3).

16. Λατινικὴ ἀπομίμησις, μικρὸν μέγεθος, τύπος Α. Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ κεντρικοῦ κλίτους ἐντὸς ἐπιχώσεως μὲ σαθρὰ χώματα.

17. Λατινικὴ ἀπομίμησις. Μέγα μέγεθος, τύπος Α. Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως (πρβ. Hendy, 191, πίν. 25 ἀριθμ. 6 - 10). Εὑρέθη εἰς τὸ μεσαῖον κλίτος εἰς ἐπίχωσιν ὑπὸ τὴν ἐπιφανειακήν.

18. Γουλιέλμος Α′ Βιλλεαρδουΐνος, πρίγκιψ τῆς Ἀχαΐας (1245 - 1278). Δηνάριον κοπὲν πρὸ τοῦ 1250 (πρβ. Schlumberger, 313 πίν. XII ἀριθμ. 7). Εὑρέθη εἰς τὸν χῶρον Κ χαμηλά.

19. Γουλιέλμος Α′ Βιλλεαρδουΐνος. Δηνάριον κοπὲν πρὸ τοῦ 1250. Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, χαμηλά.

20. Γουλιέλμος Α′ Βιλλεαρδουΐνος. Δηνάριον κοπὲν μετὰ τὸ 1250. Ἔμπροσθεν εἰκονίζεται τὸ κάστρον τοῦ Ἀκροκορίνθου (πρβ. Schlumberger, 313 πίν. XII ἀριθμ. 7). Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου, χαμηλά.

21. Γουλιέλμος Α′ Δελαρός (1280 - 1287). Δηνάριον τορνήσιον (denier tournois) (πρβ. Schlumberger, 338). Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ μεσαίου κλίτους, χαμηλά.

22. Agostino Barbarigo, Δόγης τῆς Βενετίας (1486 - 1501). Μικρὸν τορνήσιον (tornesello) (πρβ. Papadopoli, 83 ἀριθμ. 64 πίν. XXI ἀριθμ. 6). Εὑρέθη πλησίον τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 20.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΠΑΛΛΑΣ

15. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΥΕ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ ΠΑΤΡΩΝ *

(Πίν. 129 - 133)

Εἰς τὴν θέσιν Ραμπαντάνια ἢ Σπέντζες, περίπου 500 μ. δυτικῶς τοῦ χωρίου Ἄνω Καλλιθέα, εἶχον ἀνασκαφῆ τὸ ἔτος 1954 ὑπὸ τοῦ τότε ἐφόρου ἀρχαιοτήτων τῆς περιοχῆς κ. Ν. Γιαλούρη δύο θαλαμοειδεῖς μυκηναϊκοὶ τάφοι (Α, Β) τῶν ΥΕ ΙΙΙΒ - Γ χρόνων[1]. Οὗτοι ἀπέδωσαν, μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀξιολόγων εὑρημάτων, ζεῦγος χαλκῶν περικνημίδων.

Κατὰ τὸ ἔτος 1976 ἀπεφασίσθη, μὲ τὴν ἔγγραφον συγκατάθεσιν καὶ ἐνθάρρυνσιν τοῦ κ. Γιαλούρη, τὸν ὁποῖον θερμῶς εὐχαριστῶ, καὶ τὴν ἔγκρισιν τῆς Ἐφορείας Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων Πατρῶν, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ὑπογραφομένου, βοηθουμένου ὑπὸ τῆς συζύγου του, Δρ. Ἀρχαιολογίας κ. Λίτσας Κοντορλῆ - Παπαδοπούλου, ἡ ἐπανάληψις τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ νεκροταφείου[2].

Ἡ ἀνασκαφὴ διαρκέσασα εἴκοσι ἡμέρας (9 - 29/9/1976) ἐπεχορηγήθη προφρόνως διὰ ποσοῦ πολὺ μεγαλυτέρου τοῦ δοθέντος ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, διατεθέντος διὰ ταύτης, ὑπὸ τοῦ ἐκ Πατρῶν φιλοτέχνου κ. Θεοδώρου Σαρμᾶ, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀπευθύνονται καὶ ἐντεῦθεν θερμόταται εὐχαριστίαι.

Τὰ ἀποτελέσματα συνοπτικῶς ἦσαν τὰ ἀκόλουθα:

1. Ἐκαθαρίσθησαν καὶ ἠρευνήθησαν ἐκ νέου οἱ δύο ἀνασκαφέντες ὑπὸ τοῦ κ. Γιαλούρη τάφοι (Α, Β, πίν. 129α - β) καὶ ἐγένετο προσπάθεια ἐντοπισμοῦ νέων τάφων διὰ δοκιμαστικῶν τάφρων πλησίον αὐτῶν, ἄνευ θετικοῦ ἀποτελέσματος.

2. Ἐπὶ καθαρισθείσης ἐκτάσεως 10 × 20 μ. εἰς τὸν ἀγρὸν ἰδιοκτησίας κ. Γεωργίου Βαμβακᾶ[3], 150 μ. ΝΑ τῶν ἀνωτέρω τάφων, ἀνεσκάφησαν τρεῖς (3) ἀσύλητοι θαλαμοειδεῖς τάφοι (Γ, Δ, Ε, πίν. 130α). Οὗτοι εἶναι λαξευμένοι ἐπὶ

* Βλ. Ἔργον 1976, 105 - 107.

1. Βλ. Ν. Yalouris, Mykenische Bronzeschutzwaffen, AM 75, 1960, 41 - 67, Beil. 24 - 35.

2. Εἰς τὴν ἀνασκαφὴν εἰργάσθη ἐπίσης ὁ ἐκ Μυκηνῶν ἔμπειρος ἀρχιεργάτης καὶ καλὸς φίλος κ. Νῖκος Μητροβγένης, τὸν ὁποῖον θερμῶς εὐχαριστῶ διὰ τὴν πολύτιμον βοήθειαν καὶ συνεργασίαν.

3. Τὸν κ. Βαμβακᾶ εὐχαριστῶ διὰ τὴν πρόθυμον παραχώρησιν ἀδείας διεξαγωγῆς τῆς ἀνασκαφῆς.

ἠπίας ἐκ σκληροῦ ἀσπροχώματος κλιτύος, προσανατολισμένοι ἀπὸ Α πρὸς Δ, ποικίλλουν δὲ κατά τε τὰς διαστάσεις καὶ τὴν κατασκευήν. Τὸ μέγιστον μῆκος τοῦ δρόμου των ἀνέρχεται εἰς 4.80 μ., τὸ δὲ σχῆμα τῶν θαλάμων εἶναι ὀρθογώνιον καὶ αἱ διαστάσεις μικραί (1.29 × 2.70 μ.). Ὡς ἀξιοσημείωτοι ἰδιορρυθμίαι κατασκευῆς δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν : α) ἡ δικλινής (σαμαρωτή) λαξευτὴ ὀροφὴ καὶ τῶν τριῶν ἀνασκαφέντων τάφων (πίν. 130β), β) τὸ τριγωνικὸν ἀνώφλιον τῆς εἰσόδου τοῦ τάφου Ε (πίν. 131α) καὶ γ) ὁ χωρισμὸς τοῦ ἀριστεροῦ τμήματος τοῦ δαπέδου τοῦ θαλάμου τοῦ τάφου Γ διὰ χαμηλοῦ τοιχαρίου ἐξ ἀκανονίστων μικρῶν καὶ μεγάλων πλακοειδῶν λίθων. Ἡ εἴσοδος τῶν τάφων Δ καὶ Ε ἐφράσσετο διὰ λιθοδομῆς ἐξ ἀκανονίστων πλακοειδῶν λίθων, ἐνῷ ἐκείνη τοῦ τάφου Γ ἦτο πεφραγμένη ἐξωτερικῶς διὰ μεγάλων τεμαχίων σκληροῦ ἀσπροχώματος ἀντὶ λίθων, ἐκτὸς τῶν κατωτέρων στρώσεων ὅπου εἶχον χρησιμοποιηθῆ μεγάλοι πλακοειδεῖς λίθοι (πίν. 132α).
Ἡ ὀροφὴ διετηρεῖτο καλύτερον εἰς τοὺς τάφους Δ καὶ Ε, ὅπου ἀνεγνωρίσθησαν καὶ τὰ ἴχνη τοῦ ἐργαλείου, διὰ τοῦ ὁποίου ἔγινεν ἡ λάξευσις (πίν. 132β).

Τάφος Γ (πίν. 133α)

Περιεῖχε πέντε ταφάς, ἐκ τῶν ὁποίων τρεῖς (A, B, C) πρωτογενεῖς καὶ αἱ δύο (D, E) δευτερογενεῖς. Ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου ἔκειτο ὁ σκελετὸς A κεκλιμένος πρὸς τὸ ἀριστερόν του πλευρὸν καὶ κτερισμένος μὲ ἕνα τρίωτον σταμνίσκον, ἐνῶ πλησίον αὐτοῦ εὑρέθη ἓν ἀμφικωνικὸν σφονδύλιον ἐκ στεατίτου. Τὸ κεντρικὸν καὶ ἀνατολικὸν τμῆμα τοῦ θαλάμου κατελαμβάνετο ὑπὸ τῶν ἀδιαταράκτων ταφῶν B καὶ C, τοποθετημένων εἰς ὑπτίαν θέσιν μὲ συνεσταλμένους τοὺς πόδας πρὸς τὰ δεξιά. Ἡ ταφὴ B ἦτο κτερισμένη μὲ 9 συνολικῶς ἀγγεῖα (5 ψευδοστόμους ἀμφορίσκους, 1 κύπελλον, 2 οἰνοχόας, 1 τρίωτον ἀλάβαστρον), 3 χάλκινα ἐργαλεῖα (1 μονόστομον ξυράφιον, τὸ ἥμισυ λεπίδος ἑτέρου μεγαλυτέρου καὶ 1 δρεπανοειδὲς μαχαίριον), 3 λιθίνας ἀκόνας ἀτρήτους καὶ μίαν χάνδραν ἐκ κυανῆς ὑαλομάζης. Ἡ ταφὴ C ἦτο κτερισμένη μὲ τρία ἀγγεῖα (1 ἀλάβαστρον μὲ μαστοειδεῖς ἀποφύσεις ἀντὶ λαβῶν, 1 ψευδόστομον ἀμφορίσκον καὶ 1 δίωτον ἀμφορίσκον). Τέλος αἱ δύο δευτερογενεῖς ταφαὶ ἔκειντο ἡ μὲν D (κρανίον καὶ 4 ὀστᾶ) εἰς τὴν προέκτασιν τῶν ποδῶν τοῦ σκελετοῦ B, ἡ δὲ E (8 ὀστᾶ ἀτάκτως τοποθετημένα) εἰς τὸ κέντρον τοῦ δεξιοῦ τοιχώματος τοῦ θαλάμου.

Τάφος Δ (πίν. 131β)

Αἱ ταφαὶ εἶχον διαταραχθῆ ἐκ τῆς βιαίας πτώσεως τῶν χωμάτων τῆς ὀροφῆς. Ἀνεγνωρίσθησαν τὰ ὑπολείμματα δύο πρωτογενῶν, ἄνευ κρανίων (A, B) καὶ πιθανῶς 4 δευτερογενῶν (C, D, E, F). Εἰς τὴν ἐμπροσθίαν, ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου, γωνίαν τοῦ θαλάμου εὑρέθη σωρὸς ἀγγείων (σύνολον 14: 7 ψευδόστομοι ἀμφορίσκοι, 2 δίωτοι ἀμφορίσκοι, 2 ἀρτόσχημα ἀλάβαστρα, 1 κύ-

πελλον καὶ 1 λαιμὸς μεγάλου ἀμφορέως) καταλαμβάνων ἔκτασιν 0.75 × 0.66 μ. καὶ μόνον ἓν μεμονωμένον ὀστοῦν. Ἡ ὀπισθία ἀριστερὰ γωνία κατελαμβάνετο ὑπὸ σωροῦ ὀστῶν, κατακειμένων φύρδην - μίγδην καὶ σχηματιζόντων στρῶμα ὕψους 0.11 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου. Μεταξὺ αὐτῶν ἀνεγνωρίσθησαν 3 κρανία (C, D, E). Ἐγκατεσπαρμένα μεταξὺ τῶν ὀστῶν κατέκειντο 5 ἀγγεῖα (1 ἀρτόσχημον ἀλάβαστρον, 1 κύπελλον, 1 τρίωτος σταμνίσκος, τὸ ἥμισυ ὑψίποδος κύλικος καὶ 1 ψευδόστομος ἀμφορίσκος). Εἰς τὸ κεντρικὸν τμῆμα τοῦ δαπέδου ἀνευρέθη, ἐλλιπής, σκελετὸς κατὰ χώραν (ταφὴ A) κτερισμένος μὲ ψευδόστομον ἀμφορίσκον, 1 μικρὸν χάλκινον δακτύλιον καὶ 1 χάνδραν ἀμυγδαλόσχημον ἐξ ἀχάτου. Εἰς τὴν ὀπισθίαν, δεξιὰ τῆς εἰσόδου, γωνίαν ἀνεγνωρίσθησαν τὰ ὑπολείμματα τῆς πρωτογενοῦς ταφῆς B, κτερισμένης μὲ 1 καλῶς διατηρούμενον χάλκινον μαχαιροπέλεκυν καὶ 1 σφραγιδόλιθον ἐκ μέλανος στεατίτου μὲ S-σχημον κροσσωτὸν κόσμημα. Μεταξὺ τῶν ταφῶν B καὶ A καὶ κατὰ μῆκος τοῦ ὀπισθίου τοιχώματος τοῦ θαλάμου ἀνευρέθησαν, πλὴν ὀλίγων ὀστῶν καὶ 3 ἀγγεῖα (2 ψευδόστομοι ἀμφορίσκοι καὶ 1 μικρὸν ἄωτον), τὰ ὁποῖα ἴσως ἀνήκουν εἰς παραμερισθεῖσαν ταφήν. Τέλος εἰς τὴν ἐμπροσθίαν δεξιὰν γωνίαν τοῦ θαλάμου εὑρέθησαν ὀλίγα ὀστᾶ δευτερογενοῦς ταφῆς (F) κτερισμένης πιθανῶς μὲ δύο πλησίον αὐτῆς ἀνευρεθέντας ψευδοστόμους ἀμφορίσκους.

Τάφος E (πίν. 133β - γ)

Περιεῖχε 4 πρωτογενεῖς καὶ πλέον τῶν 11 δευτερογενεῖς ταφάς. Ἐκ τῶν πρωτογενῶν ἡ ταφὴ A, εἰς συνεσταλμένην στάσιν, ἔκειτο εἰς τὴν ἐμπροσθίαν, ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου, γωνίαν καὶ ἦτο κτερισμένη μὲ δύο ψευδοστόμους ἀμφορίσκους, πλησίον δὲ αὐτῶν ἀνευρέθη ἓν ἀμφικωνικὸν σφονδύλιον ἐκ στεατίτου. Τὸ κεντρικὸν τμῆμα τοῦ θαλάμου κατελαμβάνετο ὑπὸ 3 κατὰ χώραν ταφῶν (B, C, D) κειμένων παραλλήλως καὶ πλησίον ἀλλήλων μὲ κατεύθυνσιν BA - ΝΔ. Ὁ σκελετὸς τῆς ταφῆς B, ὕπτιος μὲ συνεσταλμένους τοὺς πόδας καὶ σχετικῶς καλῶς διατηρημένος, ἦτο κτερισμένος μὲ 10 ἀγγεῖα (1 μεγάλον δίωτον ἀμφορέα, 1 πτηνόσχημον, 1 πυξίδα, 6 ψευδοστόμους ἀμφορίσκους, 1 δίωτον ἀμφορίσκον), ἐνῶ ἓν κωνικὸν σφονδύλιον ἐκ στεατίτου εὑρέθη πλησίον τῶν ἄνω ἄκρων. Ὁ καλύτερον σῳζόμενος σκελετὸς C, ἐπίσης ὕπτιος ὀκλάζων, εὑρέθη τελείως ἀκτέριστος, τὸ μόνον δὲ εὕρημα ἦτο στεάτινον σφονδύλιον μεταξὺ τῶν ὀστῶν τῆς λεκάνης. Ἡ ταφὴ D, εἰς ὁμοίαν στάσιν πρὸς τὰς δύο προηγουμένας, ἦτο κτερισμένη μὲ 3 ἀγγεῖα (1 κύπελλον καὶ 2 ψευδοστόμους ἀμφορίσκους), μεταξὺ δὲ τῶν ὀστῶν τῶν ποδῶν εὑρέθησαν 3 σφονδύλια ἐκ στεατίτου.

Αἱ 11 (;) δευτερογενεῖς ταφαὶ ἦσαν διανεμημέναι εἰς 3 σωροὺς ὀστῶν. Ἐξ αὐτῶν ὁ πρῶτος, κείμενος εἰς τὸ μέσον καὶ ἐφαπτόμενος τοῦ ἀριστεροῦ τοιχώματος τοῦ θαλάμου, συνίστατο ἐξ ἑνὸς κρανίου, ἑνὸς μηριαίου ὀστοῦ καὶ μεταξὺ αὐτῶν εὑρέθησαν 2 ἀγγεῖα (1 ψευδόστομος ἀμφορίσκος καὶ 1 ἀρτόσχημον ἀλάβαστρον). Ὁ δεύτερος σωρός, ἐκ πολλῶν ἀτάκτως ἐρριμμένων ὀστῶν, μεταξὺ

τῶν ὁποίων ἐμετρήθησαν πλέον τῶν 10 κρανία, κατελάμβανε τὴν ὀπισθίαν δεξιὰν γωνίαν τοῦ θαλάμου (πίν. 133γ). Μεταξὺ τῶν ὀστῶν ἔκειντο 8 ἀγγεῖα (1 ἄωτον, 1 κύπελλον, 1 πυξίς, 1 ψευδόστομος ἀμφορίσκος, 2 τρίωτοι σταμνίσκοι, 2 ἀρτόσχημα ἀλάβαστρα), 1 πήλινον σφονδύλιον καὶ 1 λιθίνη ἄτρητος ἀκόνη. Τέλος, εἰς τὴν ἐμπροσθίαν, δεξιὰ τῆς εἰσόδου, γωνίαν ἀνευρέθη κρανίον καὶ ἓν μηριαῖον ὀστοῦν, πλησίον δὲ αὐτῶν μέγας τετράωτος ἀμφορεύς.

'Η ἀνασκαφὴ ἀπέδωσε περισσότερα ἀπὸ 70 ἀγγεῖα, 25 μικροευρήματα καὶ ἱκανὸν ἀριθμὸν ὀστράκων προερχομένων κυρίως ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τῶν δρόμων. Εἰδικώτερον εἰς τὰ ἀγγεῖα τὴν μεγάλην πλειοψηφίαν ἀποτελοῦν οἱ ψευδόστομοι ἀμφορίσκοι, ἐνῶ ἄλλα σχήματα ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ ὀλίγα δείγματα. 'Αξιοσημείωτος εἶναι ἐπίσης ἡ ἀνεύρεσις τριῶν σχημάτων χαρακτηριστικῶν τῆς 'Αχαϊκῆς κεραμεικῆς (1 δίωτος ἀμφορεύς, 1 τετράωτος καὶ 1 πτηνόσχημον).

Τὰ περισσότερα ἀγγεῖα εἶναι κατεσκευασμένα ἀπὸ πηλὸν ἐρυθροῦ ἢ ἐρυθρωποῦ χρώματος καὶ ὀλιγώτερα ἀπὸ ὑποκίτρινον ἢ πρασινωπόν. 'Η βαφὴ εἶναι ἐρυθρὰ ἢ καστανομέλανη, σπανίως δὲ ἐντελῶς μελανή. Πολλὰ ἀγγεῖα, διαφόρων σχημάτων, εἶναι διακοσμημένα μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ 'Αχαϊκὰ θέματα, ἤτοι συγκεντρικὰ στικτὰ ἢ κροσσωτὰ ἡμικύκλια ἢ τρίγωνα εἰς τὸν ὦμον καὶ ἐπαλλήλους ζώνας εἰς τὸ κατώτερον σῶμα.

Τέλος, ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διαπίστωσις ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ νεκροταφείου τῆς Καλλιθέας δὲν περιορίζεται εἰς τοὺς ΥΕ ΙΙΙΒ - Γ χρόνους, ἀλλὰ ἀρχίζει ἀπὸ τῆς ΥΕ ΙΙΙΑ καὶ διαρκεῖ ὡς τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου.

3. Ἕτεροι τρεῖς τάφοι (Ζ, Η, Θ πίν. 130α) ἐνετοπίσθησαν εἰς τὴν ἰδίαν θέσιν καὶ πλησίον τῶν τριῶν ἀνασκαφέντων, ἀσφαλῶς δὲ θὰ ὑπάρχουν πολὺ περισσότεροι, διατεταγμένοι, ὡς φαίνεται, εἰς ἐπαλλήλους σειράς, ἡ ἔρευνα τῶν ὁποίων ἀνεβλήθη διὰ τὸ προσεχὲς ἔτος, ἐλλείψει χρόνου καὶ χρηματικῆς πιστώσεως.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

16. ΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΕΙΣ ΕΡΜΙΟΝΗΝ

(Παρένθ. πίν. Θ' καὶ πίν. 134 - 135)

Κατὰ τὰ ἔτη 1955 καὶ 1956 εἶχεν ἀνασκαφῆ ὑπὸ τοῦ ὑπογραφομένου ἐν Ἑρμιόνῃ δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας παραθαλάσσιος μεγάλη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ καθὼς καὶ ψηφιδωτὸν δάπεδον εἰς τὴν αὐλὴν τῆς οἰκίας Αἰκ. Μπενάρδου - Μεϊντάνη, ἔνθα ἦλθον εἰς φῶς σημαντικώτατα ψηφιδωτὰ μὲ ὡραίας παραστάσεις μακρυλαίμων πτηνῶν, παγωνίων καὶ ἐλάφου καὶ αἰγάγρου ἑκατέρωθεν μεγάλου κανθάρου (πίν. 134α, 135). Τὸ οἰκόπεδον τοῦτο, λόγῳ τῆς σπουδαιότητος τῶν ἀποκαλυφθεισῶν ἐκεῖ ψηφιδωτῶν παραστάσεων (εἰκ. 1 ΑΒΓΔ), ἀπηλλοτριώθη τὸ 1956 ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἐξ ἀφορμῆς αἰτήσεως τῶν ἰδιοκτητῶν κληρονόμων Ἀθαν. Κοταρρᾶ τοῦ παραπλεύρως κειμένου οἰκοπέδου περὶ χορηγήσεως ἀδείας οἰκοδομήσεως ἐντὸς τούτου, ἐδόθη ὑπὸ τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας πίστωσις διὰ τὴν σκαφικὴν ἔρευναν τοῦ ἐν λόγῳ οἰκοπέδου.

Κατὰ τὸν παρελθόντα Ὀκτώβριον ἐγένετο ἡ σκαφικὴ ἔρευνα τοῦ ὡς ἄνω οἰκοπέδου καὶ διεπιστώθη ὅτι τὸ ἀποκαλυφθὲν κατὰ τὸ 1955 ψηφιδωτὸν μὲ τὰς θαυμασίας ἐκείνας παραστάσεις τοῦ κόσμου τῶν πτηνῶν καὶ τῶν ζώων ἐπεκτείνεται κατὰ τὸ ἥμισυ σχεδὸν εἰς τὸ παρακείμενον οἰκόπεδον Κοταρρᾶ (παρένθ. πίν. Θ'), ἔνθα ἀνευρέθησαν πολλοὶ χῶροι καὶ τοῖχοι, οἱ ὁποῖοι ἔφερον ὀρθομαρμάρωσιν καὶ ψηφιδωτὰ δάπεδα μὲ ποικίλα γεωμετρικὰ σχήματα, τεμνομένους κύκλους, ρόμβους, διασταυρούμενα τετράγωνα καὶ ἁλυσοειδῆ πλέγματα μετὰ πλαισίου ἐκ διατεμνομένων ἡμικυκλίων (πίν. 134α).

Τὸ ἀποκαλυφθὲν κτήριον εἰς τὸ οἰκόπεδον Κοταρρᾶ φέρει τρεῖς μεγάλας αἰθούσας μὲ τοίχους πάχους 0.80 μ. ἐκτισμένους μὲ ἀργοὺς λίθους καὶ πλίνθους μὲ ἰσχυρὸν κονίαμα, οἱ ὁποῖοι ἐπεκτείνονται πρὸς Νότον καὶ πρὸς Ἀνατολὰς εἰς μεγάλην ἔκτασιν. Τὸ λυπηρὸν εἶναι ὅτι παρ' ὅλην τὴν σπουδαιότητα τῶν ἀποκαλυφθέντων ψηφιδωτῶν, τὰ ὁποῖα διεπιστώθη ὅτι ἐπεκτείνονται εἰς τὸ παρακείμενον οἰκόπεδον καὶ παρ' ὅλον ὅτι τὸ οἰκόπεδον ἐκεῖνο ἀπηλλοτριώθη ἔκτοτε ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ἠδύναντο κάλλιστα νὰ στεγασθοῦν καὶ νὰ στολίζουν τὴν ὡραίαν πόλιν τῆς Ἑρμιόνης, ἐν τούτοις ἀπεσπάσθησαν περιέργως καὶ ἀπεμακρύνθησαν ἐκ τοῦ φυσικοῦ των περιβάλλοντος. Πιστεύομεν ὅτι οἱ ἁρμόδιοι θὰ μεριμνήσουν διὰ τὴν ἐπανατοποθέτησιν τῶν ψηφιδωτῶν εἰς τὴν θέσιν των, διότι ἡ γενομένη ἀπόσπασις καὶ ἀπομάκρυνσίς των

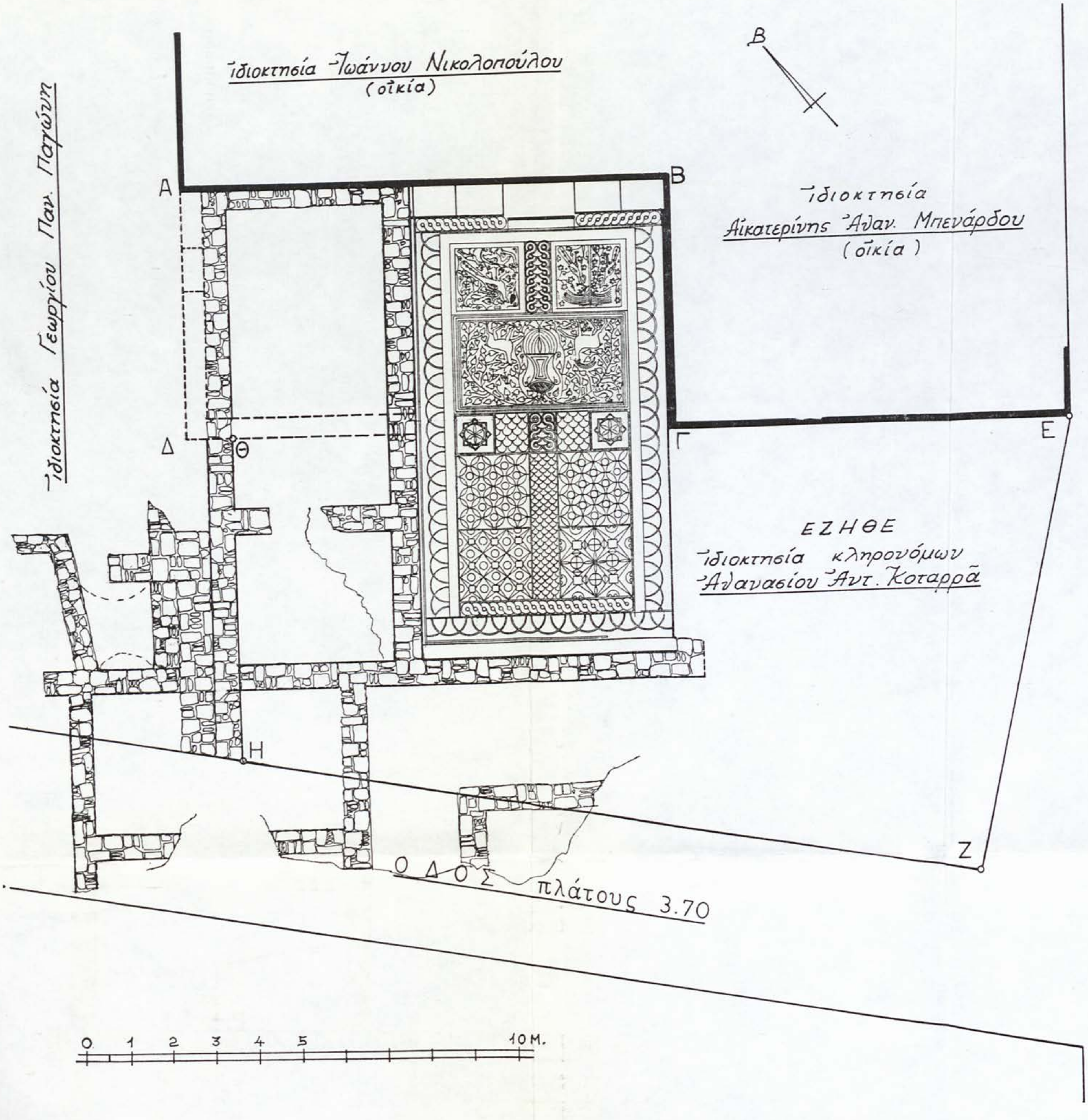

Ἰδιοκτησία Ἰωάννου Νικολοπούλου
(οἰκία)
Β
Ἰδιοκτησία Αἰκατερίνης Ἀθαν. Μπενάρδου
(οἰκία)
Ἰδιοκτησία Γεωργίου Παν. Παγώνη
Α
Β
Δ
Θ
Γ
Ε
ΕΖΗΘΕ
Ἰδιοκτησία κληρονόμων Ἀθανασίου Ἀντ. Κοταρρᾶ
Η
Ζ
ΟΔΟΣ πλάτους 3.70
0 1 2 3 4 5 10Μ.

ἐκ τοῦ οἰκοπέδου τοῦ Δημοσίου εἶναι ἀδικαιολόγητος, ἐφ' ὅσον ἄλλωστε ἐπιβάλλεται ἡ ἀπαλλοτρίωσις καὶ τοῦ ὡς ἄνω παρακειμένου οἰκοπέδου, ἔνθα ὡς ἐλέχθη, ἐπεκτείνεται τὸ ψηφιδωτὸν καὶ ὁλόκληρον τὸ παλαιοχριστιανικὸν κτήριον.

Ἐπίσης εἴχαμε ἐπισημάνει εἰς τὸ κέντρον τῆς πόλεως καὶ εἰς τὴν συμβολὴν

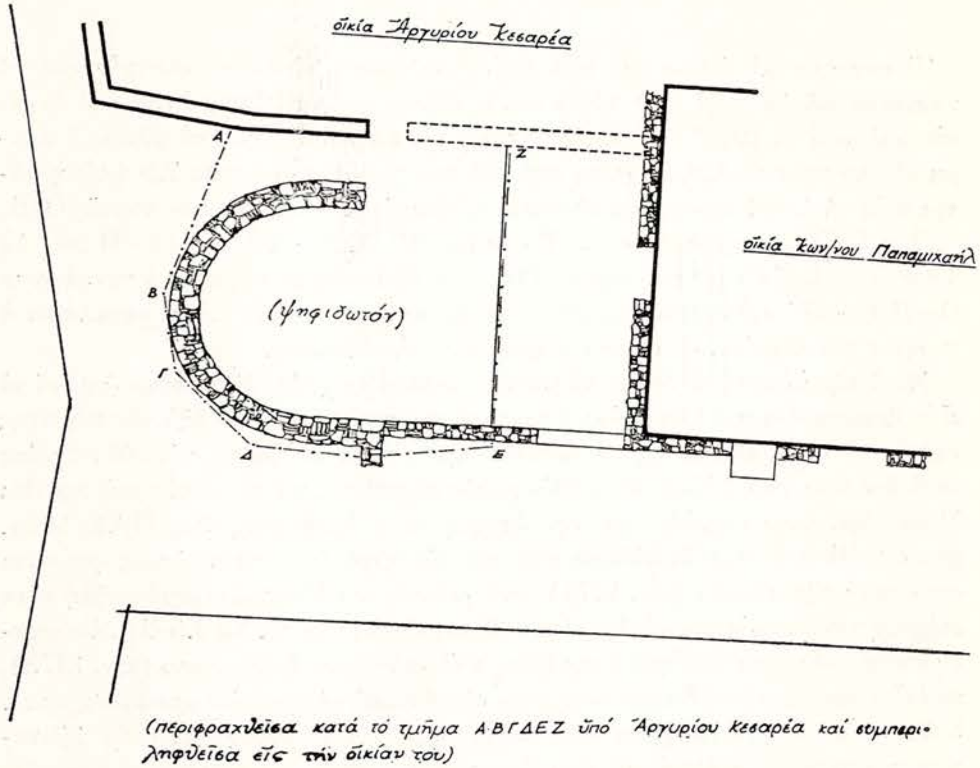

Εἰκ. 1. Λείψανα παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς.

τῶν ὁδῶν μεταξὺ τῶν οἰκιῶν Ἀργ. Καισαρέα καὶ Κων. Παπαμιχαὴλ λείψανα παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας σώζονται ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ καὶ τμήματα τοίχων (εἰκ. 1).

Εἰς τὸ κέντρον τῆς κόγχης εἶχεν ἀποκαλυφθῆ τότε ὡραῖον μὲ γεωμετρικὰ σχέδια ψηφιδωτόν, τὸ ὁποῖον ἐπίσης ἀπεσπάσθη δυστυχῶς, τὰ δὲ ἐναπομείναντα τμήματα (λείψανα) τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς περιεφράχθησαν ὑπὸ τοῦ Ἀργ. Καισαρέα διὰ συρματοπλέγματος, ἐνταχθέντα εἰς τὴν ἰδιοκτησίαν του.

ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΣΤΙΚΑΣ

17. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ

(Παρένθ. πίν. Ι' καὶ πίν. 136 - 149)

Ἡ συστηματικὴ ἔρευνα στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα συνεχίστηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1976 (4 - 30 Αὐγ.) στοὺς ἴδιους χώρους, ὅπου ἔγιναν οἱ ἐργασίες καὶ κατὰ τὸ 1975*. Τὸ μεγάλο ἀνάλημμα ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 3 ἀκόμη μέτρων πρὸς τὰ Α, ἡ ἐπίχωση στὴ ΒΔ του γωνιὰ σκάφτηκε 2.5 ἀκόμη μέτρα πρὸς τὰ Δ καὶ πάνω στὴν πλατεία τοῦ ἱεροῦ ἐξαντλήθηκαν οἱ τομεῖς Ο16, Ο17 καὶ Π17 (παρένθ. πίν. Ι', Τ - Φ 13, Υ - Χ 19 - 20 καὶ Ο - Π 16 - 17 ἀντιστοίχως). Μαζὶ μὲ τὸν τομέα Π16, ποὺ ἐρευνήθηκε πέρσι, τὰ τετράγωνα Ο - Π 16 - 17 καλύπτουν περίπου τὴν ἔκταση τὴν ὁποία εἶχε καταλάβει ὁ πυρήνας τοῦ ἀρχαίου, ὑπαίθριου βωμοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος.

Μετὰ τὴν πέμπτη ἀντηρίδα τὸ μεγάλο ἀνάλημμα (πίν. 136) ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι θεμελιωμένο στὸ ἴδιο βάθος, ὅπως καὶ στὸ τμῆμα του μεταξὺ τῆς πέμπτης καὶ τῆς τέταρτης ἀντηρίδας, παρουσιάζει ὅμως πάλι ἀνύψωση τῆς εὐθυντηρίας κατὰ ἕνα δόμο (πίν. 137α), ὥστε ἐδῶ χωρὶς περιτένεια νὰ εἶναι οἱ τρεῖς πρῶτοι δόμοι (δηλ. 4ος - 6ος δόμ. μὲ τὴν ἀρχική τους ἀρίθμηση, βλ. ΠΑΕ 1974, 94 κέ.). Ἡ βαθύτερη θεμελίωση στὸ σημεῖο αὐτὸ ὀφείλεται, ὅπως φαίνεται στὴν τομὴ τῆς τάφρου (πίν. 137β), στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ σχηματισμένη ἤδη τότε ἐπίχωση πάνω στὸν στερεὸ βράχο εἶχε ἐδῶ μεγαλύτερο ὕψος. Σὲ 2.5-2 μ. ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα βρέθηκε ἡ συνέχεια τοῦ πρόχειρου ξερότοιχου (πίν. 137α), ποὺ εἶχε προορισμὸ τὴ διευκόλυνση τῶν οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν στὸ ἀνάλημμα[1]. Στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ πρόχειρο αὐτὸ ἀντιστήριγμα εἶχε ἐνισχυθεῖ στὴν ἐξωτερική του πλευρὰ μὲ ἐπένδυση ἀπὸ ὅμοιο ὑλικό, ἀκόμη μικρότερης συνοχῆς, πάχους ἑνὸς περ. μέτρου. Ἀνάμεσα στὸν ξερότοιχο καὶ τὸ ἀνάλημμα συναντήθηκε πάλι ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὸ βράχο τὸ λεπτό, φτωχὸ πιὰ σὲ εὑρήματα στρῶ-

* Ἡ ἀνασκαφὴ ἐνισχύθηκε ἐφέτος μὲ συμπληρωματικὴ πίστωση ἀπὸ τὸ Ἵδρυμα Ψύχα, τὸ ὁποῖο εὐχαριστοῦμε πολὺ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή. Οἱ συμβουλὲς τοῦ ἐπιτ. Γεν. Ἐφόρου Μ. Μιτσοῦ ἦταν, ὅπως πάντα, ἰδιαίτερα χρήσιμες. Στὶς ἐργασίες πῆραν μέρος οἱ παν. βοηθοὶ Γ. Παπαδάκη - Μίχου καὶ Εἰρ. Πέππα, καθὼς καὶ οἱ φοιτητὲς Ἄ. Ματθαῖος, Ἀ. Δρελιώση, Ὄ. Χατζηαναστασίου, Π. Παπαγγελῆ, Μ. Μαρθάρη, Μ. Εὐθυμίου, Μ. Βιδάλη, Β. Σπηλιοπούλου καὶ Ἀ. Σινούρη. Εὐσυνείδητα συνεργάσθηκαν κι αὐτὴ τὴ φορὰ οἱ ἐργάτες Π. Μπιμπῆς, Π. καὶ Ἰ. Γιαννούλης, Θ. Καψάλης, Γ. Γιώργας, Δ. Ρόδης, Ἀ. Μελᾶς, Ἰ. Καραφωτιᾶς, Φ. Παπαϊωάννου, Β. Δεληγιάννης.

1. ΠΑΕ 1975, 168.

μα τῆς τέφρας τοῦ βωμοῦ. Στοὺς καλὰ διατηρημένους δόμους τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος συμπεριλαμβάνεται ἐδῶ καὶ ὁ 10ος. Πρὸς τὸ ὕψος αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ πάλι τὸ στρῶμα τῆς μερικῆς καταστροφῆς[1]. Ἀλλὰ καὶ ἡ εἰκόνα τοῦ στρώματος τελικῆς καταστροφῆς (πίν. 138α) ἦταν ἀνάλογη μὲ ὅ,τι παρατηρήθηκε τὰ προηγούμενα χρόνια. Μεταξὺ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ποὺ βρέθηκαν ἐφέτος μέσα σ' αὐτὸ τὸ στρῶμα ἰδιαίτερα ἀξιόλογο εἶναι πεσσόκρανο ἀπὸ τοὺς ἐντοιχισμένους πεσσοὺς στὸν ὀπίσθιο τοῖχο τῆς στοᾶς, ποὺ σώζεται σχεδὸν ὁλόκληρο (πίν. 139α). Τὸ μεταγενέστερο δεύτερο πώρινο ἀνάλημμα σώζεται πολὺ λίγο στὴ νέα τάφρο.

Στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ προχειρότερου αὐτοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου ἀποκαλύφθηκαν καὶ οἱ ἐξωτερικοὶ δόμοι τοῦ σκέλους ποὺ στρέφεται πρὸς τὴν ἀνωφέρεια τοῦ λόφου (μῆκ. 3.5 μ.)[2], τοποθετημένοι — μαζὶ μὲ τοὺς ἐσωτερικοὺς — κλιμακωτὰ πάνω στὴν παλιότερη ἐπίχωση, χωρὶς ἰδιαίτερη θεμελίωση (παρένθ. πίν. Γ', σημ. Φ 19 καὶ πίν. 136, 138β). Εἶναι φανερὴ ἡ προχειρότητα καὶ ἡ σπουδὴ μὲ τὴν ὁποία ἔγινε ἡ ὕστερη αὐτὴ κατασκευή. Φανερὸς εἶναι ἐπίσης καὶ ὁ προορισμός της, ἡ συγκράτηση δηλ. τῶν χωμάτων ἀπὸ νέες κατολισθήσεις μετὰ τὴν ὑποχώρηση τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος.

Ἡ ἐπίχωση στὰ δυτικὰ τοῦ ἀναλημματικοῦ αὐτοῦ τοίχου παρουσίασε εἰκόνα ἀνάλογη μὲ τὴν κατάσταση ποὺ διαπιστώθηκε πέρσι ἀνατολικότερα[3]: Λεπτὲς ἐπάλληλες στρώσεις ὑλικοῦ ἀπὸ διάφορες ἐποχές, ποὺ κυλοῦσε πρὸς τὸ ἀπότομο αὐτὸ σημεῖο τοῦ βουνοῦ ἀπὸ ψηλότερα γιὰ διάφορες αἰτίες, ὥστε ἡ θέση καὶ ἡ συνάφεια τῶν εὑρημάτων κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ νὰ μὴν ἀποτελοῦν βέβαια στοιχεῖα γιὰ τὴν προέλευσή τους. Μόνο σὲ ἐπίπεδο χαμηλότερο ἀπὸ τὴ βάση τοῦ ὕστερου ἀναλήμματος τὰ στρώματα γίνονται ἀντιπροσωπευτικότερα, συνεχίζοντας πρὸς τὰ δυτικὰ τοὺς ὁρίζοντες ποὺ διαπιστώθηκαν πέρσι κοντὰ στὸ βράχο καὶ μέσα στὴ γωνιὰ ποὺ σχηματίζει τὸ ὕστερο ἀνάλημμα. Στὰ στρώματα ὅμως αὐτὰ (βάθος 1.20 μ. καὶ χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο θεμελιώσεως τοῦ ἑλληνιστικοῦ ἀναλήμματος) δὲν προχώρησε ἐφέτος ἡ ἀνασκαφή. Ἀντιθέτως ἐρευνήθηκε μέχρι τὸν μαλακὸ βράχο στὸ σημεῖο ΥΦ 18 τὸ σκληρὸ κόκκινο στρῶμα μὲ τὶς μικρές, ἀσπρισμένες (ἀπὸ φωτιά;) πέτρες καὶ τὸ μυκηναϊκό - ΠΕ περιεχόμενο[4]. Σημαντικὴ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἦταν ἡ διαπίστωση ὅτι οἱ δυὸ μεγάλοι βράχοι πάνω στοὺς ὁποίους ἀκουμπᾶ ἡ ΒΔ γωνιὰ τοῦ ἑλληνιστικοῦ ἀναλήμματος φαίνεται ὅτι κόπηκαν ἀπὸ ψηλότερα καὶ κύλησαν μέχρις ἐκεῖ μεταξὺ τῆς μυκηναϊκῆς καὶ τῆς κορινθιακῆς περιόδου. Γιατὶ τὸ τελευταῖο στρῶμα τῆς καθαρῆς προϊστορικῆς ἐπιχώσεως ἐκτείνεται καὶ κάτω ἀπὸ αὐτούς[5].

1. Ὅ.π. 164 καὶ σημ. 5.
2. ΠΑΕ 1975, 168.
3. Ὅ.π. 169.
4. Αὐτόθι.
5. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἐξηγεῖ καὶ τὴν εὕρεση μυκηναϊκῶν ἀντικειμένων κάτω ἀπὸ τὴν

Πολὺ σημαντικὰ εἶναι τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ βρέθηκαν μέσα στὴν ἐπίχωση: α) Πώρινο γωνιαῖο δωρικὸ γεῖσο (πίν. 139β), β) τμῆμα κυματίου τυμπάνου (πίν. 139γ) ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς κορυφῆς μᾶλλον ἀετώματος, μὲ κονίαμα καὶ σαφῆ ἴχνη γραπτῆς διακοσμήσεως (τεθλασμένη γραμμὴ στὸ κυμάτιο καὶ σταυρωτὸς μαίανδρος στὴν ταινία κάτω ἀπὸ τὸ κυμάτιο), γ) ἀκέραιο τραπεζιόσχημο μέλος ἀπὸ τὸ τύμπανο ἀετώματος (πίν. 139ε) μὲ κονίαμα καὶ ἕνα μεγάλο βύσμα στὴν πρόσοψη (ἀποκατάσταση μᾶλλον φθορᾶς τοῦ λίθου κατὰ τὴν τοποθέτησή του) καὶ δ) πώρινοι δόμοι μὲ ἀναθύρωση. 'Η θέση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν αὐτῶν λειψάνων κάτω ἀπὸ τὸν κλασικὸ ναὸ καὶ τὴ ΒΔ γωνιὰ τῆς στοᾶς ποὺ στηριζόταν πάνω στὸ μεγάλο ἀνάλημμα (πολὺ ψηλὰ στὴν ἐπίχωση, στὸ σημεῖο ἐπαφῆς τῶν τετραγώνων Τ - Υ19 - 20, παρένθ. πίν. Ι') δὲν ἐπιτρέπει, ὅπως σημειώθηκε, τὴν ἀσφαλῆ τους ἀπόδοση σὲ ὁρισμένο κτίριο τοῦ ἱεροῦ. 'Η μορφὴ καὶ τὰ μέτρα τους ὅμως μποροῦν εὐτυχῶς νὰ συναφθοῦν μὲ βεβαιότητα πρὸς τὸν κλασικὸ ναὸ τοῦ 'Απόλλωνος[1]. Τὰ μέτρα τοῦ γείσου π.χ. εἶναι χαρακτηριστικά: Τὸ πλάτος τῶν προμόχθων (29.5 έκ.) καὶ τῶν ἀγυιῶν (7.15 έκ.) δίνει πλάτος μετόπης - τριγλύφου 73.3 έκ., ποὺ συμφωνεῖ ἀκριβῶς μὲ τὶς διαστάσεις τῶν λίθων τοῦ τριγλύφου ποὺ βρέθηκαν ἀπὸ τὸν Παπαδημητρίου καὶ ἔμειναν ἔκτοτε γύρω ἀπὸ τὸ ναό. Πρὸς τὰ μέτρα τοῦ τριγλύφου τῆς στοᾶς, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχουμε ἐπίσης ἀντιπροσώπους (βλ. π.χ. πίν. 138β, ἀριστερά), φαίνεται ὅτι συμφωνεῖ ἕνα ἄλλο μικρότερο γεῖσο ποὺ μικρά του κομμάτια ὑπῆρχαν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ χώρου γύρω ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα, ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Παπαδημητρίου. Ἔτσι ἡ ἔρευνά μας ἀπέκτησε πολύτιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ θριγκοῦ τοῦ κλασικοῦ ναοῦ τοῦ 'Απόλλωνος.

Ἄλλα λείψανα ὅμως, ποὺ βρέθηκαν στὴν ἴδια τάφρο ἀλλὰ σὲ χαμηλότερα στρώματα, δὲν μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν μὲ βεβαιότητα στὸ ναὸ ἢ στὴν ἑλληνιστικὴ στοά. Τὰ σπουδαιότερα εἶναι κομμάτια ἀπὸ δωρικὸ κιονόκρανο καὶ σφονδύλους δωρικῶν κιόνων ἀπὸ πῶρο (πίν. 139δ), κομμάτι ἀπὸ παραστάδα πόρτας μὲ ὑποδοχὲς γιὰ ξύλινη ἐπένδυση, πήλινες γραπτὲς σίμες τῶν πρωίμων ἑλληνιστικῶν χρόνων (πίν. 140α - γ) καὶ τεμάχια ἀπὸ πήλινες ὑδρορρόες σὲ σχῆμα λεοντοκεφαλῆς (πίν. 143α). 'Η μορφὴ τοῦ κιονοκράνου συμπίπτει ὁπωσδήποτε μὲ τὰ δεδομένα τῶν κιονοκράνων ποὺ ἐπέστεφαν τοὺς ἡμικίονες τῆς στοᾶς[2].

Στοὺς τομεῖς Ο16, Ο17 καὶ Π17 κοντὰ στὴ ΒΑ γωνιὰ τοῦ κλασικοῦ ναοῦ

προεξοχὴ τοῦ μικροῦ βράχου κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Παπαδημητρίου καὶ καθιστᾶ ἀπίθανες τὶς ἑρμηνεῖες ποὺ δόθηκαν σχετικὰ ἀπ' αὐτόν, βλ. ΠΑΕ 1951, 207. Λιγότερο πιθανὴ θὰ ἦταν ἡ ἑρμηνεία τοῦ φαινομένου ἐδῶ μὲ τὴν ὑπόθεση ὠθήσεως τῶν χωμάτων στὶς σχισμὲς καὶ τὰ κοιλώματα τοῦ ἐδάφους ποὺ παρατηρεῖται στὰ ἱερὰ κορυφῆς, βλ. Ν. ΠΛΑΤΩΝΑ, Κρητ. Χρον. 5, 1951, 151.

1. G. Roux, L'architecture de l'Argolide, 1961, 440.
2. Roux, ὅ.π. 248. Πρβ. ΠΑΕ 1974, 97 καὶ σημ. 2.

τοῦ Ἀπόλλωνος ἀποκάλυψε ἐφέτος ἡ ἀνασκαφὴ καὶ τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα τοῦ πανάρχαιου ὑπαίθριου βωμοῦ τοῦ ἱεροῦ ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἐπιδαύριος ποιητὴς Ἴσυλλος [1], τοῦ ὁποίου ἡ ἔρευνα εἶχε ἀρχίσει πέρσι στὸν τομέα Π16 [2]. Μέσα στὸ σωρὸ τῶν πετρῶν καὶ τῆς τέφρας διακρίθηκε καὶ καθαρίστηκε σὲ μῆκος

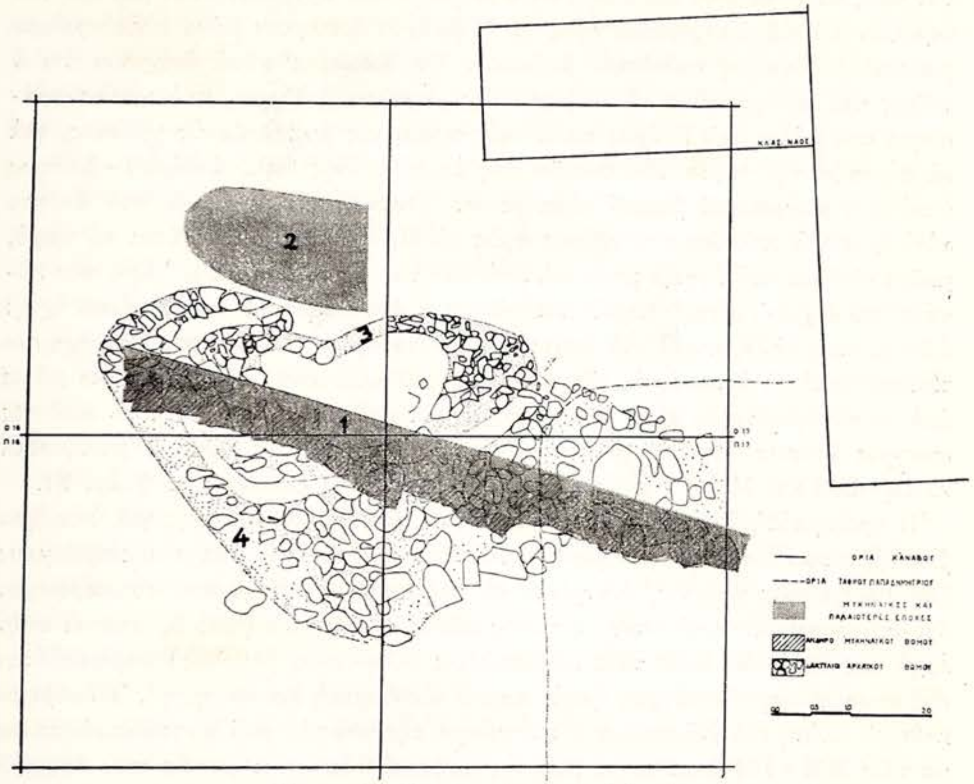

Εἰκ. 1. Ὁ ἀρχαῖος βωμὸς τοῦ ἱεροῦ.

7.40 μ. τὸ θεμέλιο μακροῦ τοίχου χτισμένου μὲ πλακωτὲς πέτρες (εἰκ. 1, ἀρ. 1 καὶ πίν. 141α), ποὺ πατάει ἀμέσως πάνω στὸ βράχο καί, παρακολουθώντας τὴν πλαγιά, ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ τὰ ΝΑ πρὸς τὰ ΒΔ. Πρὸς τὰ ΝΑ συνεχίζεται, πρὸς τὰ ΒΔ ὅμως διακόπτεται πολὺ κοντὰ στὴ γωνιὰ τοῦ κλασικοῦ ναοῦ, κατεστραμμένος μᾶλλον ἀπὸ τὴν προγενέστερη ἀνασκαφικὴ δραστηριότητα στὸ σημεῖο αὐτό. Τὸ μακρὺ αὐτὸ θεμέλιο ἔχει σαφὲς πρόσωπο μόνο πρὸς τὴν κα-

1. Π. Καββαδιας, Τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ, 1900, 214. Πρβ. U. von Wilamowitz - Moellendorff, Isyllos von Epidauros, 1886, II. Ὁ βωμὸς αὐτὸς ἦταν, ὅπως δείχνουν τὰ εὑρήματα μέσα στὴν τέφρα του, σὲ πλήρη χρήση μέχρι τὸν ὕστερο 4ο π.Χ. αἰ., πρβ. ΠΑΕ 1975, 171.

2. ΠΑΕ 1975, 169 κέ.

τωφέρεια τοῦ βράχου, ἐνῶ ἡ σχέση του πρὸς τὰ χώματα τοῦ βωμοῦ ἦταν χαρακτηριστική: Τὸ χαμηλότερο, μελανὸ στρῶμα τῆς καθαρῆς, λιπαρῆς τέφρας ποὺ ἁπλώνεται πάνω στὸ βράχο, μέσα στὸ ὁποῖο σαφῶς ὑπερέχουν πρὸς τὰ κάτω τὰ μυκηναϊκὰ καὶ παλιότερα εὑρήματα, διαπιστώθηκε ὅτι διακόπτεται πρὸς τὰ Ν ἀπὸ τὸ θεμέλιο, ἐνῶ στὸ μυχὸ ποὺ σχηματίζεται μεταξὺ τοῦ θεμελίου καὶ τοῦ ἀνερχόμενου πρὸς τὰ Ν βράχου βρέθηκαν μόνο λίγα πρώιμα μυκηναϊκὰ ἢ ἀκόμη παλιότερα ὄστρακα. Τὰ δεδομένα αὐτὰ δείχνουν ὅτι ὁ τοῖχος ποὺ σώθηκε εἶναι τὸ λείψανο ἑνὸς μεγάλου ἀνδήρου, ποὺ κατασκευάσθηκε στὸ χεῖλος τοῦ βράχου κατὰ τοὺς πρώιμους μυκηναϊκοὺς χρόνους, γιὰ νὰ βαστάζει τὴν τέφρα τῶν θυσιῶν τῆς ἐποχῆς, ἑνὸς δηλ. ἀνδήρου - βάσεως ὑπαίθριου μυκηναϊκοῦ βωμοῦ «ἐμπύρων». Ὅταν ἡ τέφρα πάνω στὸ ἄνδηρο αὐτὸ ξεχείλιζε κυλοῦσε στὸ πρανὲς πρὸς τὰ Β, σχηματίζοντας ἔτσι τὸ παχύ, μαῦρο στρῶμα ποὺ ἄρχιζε μπροστὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ ἀνδήρου. Ἀπὸ τὸν πυρήνα τοῦ ἀρχικοῦ αὐτοῦ βωμοῦ κατόρθωσε ἡ ἀνασκαφὴ νὰ διαπιστώσει ἴχνη: 1.30 μ. πρὸς τὰ Ν, κοντὰ στὸ ἀπότομο τεχνητὸ φρύδι τοῦ βράχου ποὺ σχηματίσθηκε κατὰ τὴ δημιουργία τῆς πλατείας τοῦ κλασικοῦ ἱεροῦ σώθηκε μόλις ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη αὐτὴ ἰσοπέδωση ἕνα λεπτὸ ἀλλὰ πολὺ σκληρὸ ἀπὸ τὶς συνεχεῖς καύσεις στρῶμα χωμάτων, γεμάτο ἀπὸ καμένα πρώιμα μυκηναϊκὰ κυρίως ἀλλὰ καὶ ΜΕ ἢ ΠΕ ὄστρακα καθὼς καὶ ὀστὰ ζώων (εἰκ. 1 ἀρ. 2).

Ἡ πρώτη αὐτὴ ἀνακάλυψη σαφοῦς ἀρχιτεκτονικῆς κατασκευῆς γιὰ ὑπαίθριο βωμὸ ἐμπύρων θυσιῶν στὴν κυρίως Ἑλλάδα, ποὺ χρονολογεῖται στοὺς πρώιμους ἤδη μυκηναϊκοὺς χρόνους, ἀνατρέπει τὸ πρόσφατα διατυπωμένο συμπέρασμα, ὅτι στὴ μυκηναϊκὴ αὐτὴ ἐποχὴ ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ βωμοῦ (ποὺ βρίσκεται στὴν ἀρχὴ τῆς ἐξελίξεως πρὸς τοὺς μνημειώδεις ἑλληνικοὺς βωμοὺς) περιοριζόταν στὴ συσσώρευση τῆς τέφρας χωρὶς καμιὰ οἰκοδομικὴ διευθέτηση [1]. Τὸ εὕρημα καθιστᾶ ἀκόμη πιὸ ἐνδιαφέρον ἡ συγγένεια τῆς μορφῆς τοῦ κατασκευάσματος μὲ τοὺς ΜΜ - ΥΜ ὑπαίθριους βωμοὺς κρητικῶν ἱερῶν κορυφῆς ποὺ ἄρχισαν πρόσφατα νὰ γίνονται γνωστοὶ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές [2]. Τὰ μινωικὰ στοιχεῖα κατὰ τοὺς πρώιμους χρόνους τῆς λατρείας στὸ Κυνόρτιο εἶναι καὶ στὰ ἀφιερώματα ποὺ βρέθηκαν μέσα στὴν τέφρα ἔντονα.

Πάνω στὰ ἀρχαῖα αὐτὰ λείψανα ἁπλωνόταν ὁ ἀνάμεικτος μὲ γκρίζα χώματα λιθοσωρός (πίν. 141β) [3] καὶ στὴ βάση του σωζόταν ἀκόμη τὰ θεμέλια δυὸ ὁμοκέντρων ἐλλειψοειδῶν κρηπίδων (εἰκ. 1, ἀρ. 3 - 4), ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ ἐξωτερικὴ ἦταν κατεστραμμένη στὸ νότιο τμῆμα της ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη ἰσοπέδωση τοῦ χώρου. Ἡ ἐσωτερικὴ εἶχε διαστάσεις 3.5 × 2.5 μ. Ἐπειδὴ οἱ δακτύλιοι πατοῦσαν σχεδὸν πάνω στὰ λείψανα τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνδήρου πρέπει

1. M. Ç. Sahin, Die Entwicklung der Griech. Monumentalaltäre, 1972, 13 κέ.

2. ΠΑΕ 1973, 192 (Σύμη Βιάννου). 1974, 228 (Γιούχτας). Πρβ. Πλατωνα, ὅ.π. 120, 140, 145.

3. ΠΑΕ 1975, 169 κέ.

νὰ δεχθοῦμε ὅτι μεταξὺ τῶν δύο μορφῶν τοῦ βωμοῦ δὲν μεσολάβησε μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Δυστυχῶς ὁλόκληρος σχεδὸν ὁ λιθοσωρὸς πάνω ἀπὸ τοὺς δακτυλίους, ἰδίως στὸ ΒΔ του τμῆμα, εἶχε ταραχθεῖ ἀπὸ τὴν ἰσοπέδωση τοῦ χώρου κατὰ τοὺς κλασικοὺς χρόνους. Τὰ πολλὰ ὅμως μεταβατικὰ ἢ πρώιμα κορινθιακὰ ἀγγεῖα (περ. 630 - 600 π.Χ.) ποὺ βρέθηκαν ψηλὰ μέσα στὸ στρῶμα τῆς τέφρας, στὴ ΒΔ, λιγότερο ἀπότομη πλευρὰ κυρίως, μποροῦν νὰ προέρχονται εἴτε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς λειτουργίας τῆς νέας μορφῆς τοῦ βωμοῦ ἢ ἀπὸ τὸ βάθος τοῦ κώνου ποὺ σκορπίστηκε στὴν κατωφέρεια κατὰ τὴν ἰσοπέδωση τῆς πλατείας τοῦ ναοῦ. Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις ἡ νέα ἀκμή — καὶ μορφὴ — τοῦ βωμοῦ τοποθετεῖται στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 7ου π.Χ. αἰ.

'Η ἀνανέωση αὐτὴ τῆς λατρείας συμπίπτει καὶ πρέπει νὰ συνδέεται μὲ τὴν πολιτικὴ τοῦ τυράννου τῆς 'Επιδαύρου Προκλέους, ποὺ, ὅπως εἶναι γνωστό, ἐπεδίωξε στενὲς σχέσεις μὲ τοὺς Κυψελίδες τῆς Κορίνθου, ἀπομακρύνοντας τὴν πόλη του ἀπὸ τὸ "Αργος[1]. Μιὰ ὑποτυπώδη συνέχεια μεταξὺ τῆς μυκηναϊκῆς καὶ τῆς πρώιμης ἀρχαϊκῆς ἔντονης δραστηριότητας στὸ βωμὸ μαρτυροῦν ἐλάχιστα ὕστερα γεωμετρικὰ ὄστρακα μέσα ἀπὸ τὸ λιθοσωρὸ καὶ γενικότερα ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ. 'Η συνέχεια αὐτὴ ἐξηγεῖ ὁπωσδήποτε τὴν ἄμεση σχεδὸν διαδοχὴ τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνδήρου ἀπὸ τοὺς δακτυλίους τῶν ἑλληνικῶν χρόνων. 'Η κακὴ ὅμως διατήρηση τῶν δακτυλίων δὲν ἐπιτρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὴν ἀρχὴ τοῦ σχηματισμοῦ τους μὲ βεβαιότητα στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους ἢ τὴν ἐποχὴ τοῦ Προκλέους. Στὸ δεύτερο αὐτὸ βωμὸ δὲν διαπιστώθηκαν ἴχνη πλακοστρώσεως ἀνάλογης πρὸς τὰ καμπύλης περιφερείας διαδοχικὰ πλακόστρωτα τοῦ συγγενοῦς ὁπωσδήποτε βωμοῦ τῆς "Ηρας στὴ Σάμο[2].

Πάρα πολλὰ ἦταν ἐφέτος τὰ ΠΕ (πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἰδιαίτερα πρώιμα) ὄστρακα ποὺ ἔφερε στὸ φῶς ἡ ἀνασκαφὴ στὴν περιοχὴ τοῦ ἀρχαίου βωμοῦ καὶ στὰ βαθύτερα στρώματα τοῦ τομέα Υ-Φ 18. Αἰσθητὰ λιγότερα ἦταν πάλι τὰ ΜΕ ὄστρακα. Τὴν ἀκμὴ τῆς λατρείας κατὰ τοὺς πρώιμους μυκηναϊκοὺς χρόνους ὑπογράμμισε καὶ στὶς νέες τάφρους τὸ πλῆθος τῶν ὀστράκων κυπέλλων, κυλίκων κ.ἄ. ἀγγείων καλῆς ποιότητας (πίν. 142), τὰ τεμάχια λιθίνων ἀγγείων, οἱ χαλκοὶ ἀναθηματικοὶ πελέκεις διαφόρων τύπων καὶ μεγεθῶν καὶ ἕνας μαρμάρινος μύκης ξίφους. Τὰ πολυάριθμα τεμάχια εἰδωλίων ἀπὸ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους ἀνήκουν στοὺς γνωστοὺς τύπους τῶν συμπαγῶν ἢ κοίλων ζώων καὶ τῶν γυναικῶν σχήματος Φ. 'Αρκετὰ πλούσια ἦταν ἐφέτος καὶ ἡ συλλογὴ λεπίδων καὶ πυρήνων ὀψιανοῦ. 'Ιδιαίτερη ὅμως σημασία γιὰ τὴν ἱστορία τῆς λατρείας καὶ τοῦ τόπου γενικότερα παρουσιάζουν οἱ σφραγῖδες ποὺ ἦρθαν αὐτὴ τὴ φορὰ στὸ φῶς: 'Η σφραγίδα ἀπὸ στεατίτη τοῦ πίν. 143β - γ (διαστ. σφραγ. ἐπιφ. 34 × 31 χλ.) βρέθηκε στὸν πυθμένα τῆς καθαρῆς τέφρας τοῦ βωμοῦ,

1. Β. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, Σχέσεις 'Επιδαύρου καὶ Κορίνθου ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἀνασκαφῶν, Πρακτ. Α' Τοπ. Συνεδρίου 'Αργολικῶν Σπουδῶν, ὑπὸ ἐκτύπ.

2. H. Walter, Das Heraion von Samos, 1976, 32 κέ.

πάνω σχεδὸν στὸν παρθένο βράχο (τομ. Π 16, βάθ. 4.40 μ.). Μολονότι ἡ μορφὴ τοῦ εἰκονιζόμενου σχηματικὰ πουλιοῦ εἶναι ἰδιόμορφη, ὅμως τὸ σχῆμα τῆς τετράγωνης, ὅπως ἐδῶ, ἢ συχνότερα κυκλικῆς, κυρτῆς πίσω σφραγίδας μὲ τὴ γλωσσοειδῆ, διάτρητη λαβὴ ξέρουμε ὅτι συντηρεῖ μιὰ πολὺ παλιὰ παράδοση [1] καὶ εἶναι συνηθισμένο μέσα στὰ προμυκηναϊκά, πρωτομινωικὰ καὶ μεσομινωικὰ [2] σύνολα. 'Ως πολὺ κοντινὸ ἀπὸ ἄποψη προελεύσεως καὶ τυπολογίας — πιὸ ἀρχαιότροπο ὅμως ὡς πρὸς τὸ θέμα καὶ τὴν τεχνοτροπία — παράδειγμα θὰ μποροῦσε νὰ ὑποδείξει κανεὶς τὴ σφραγίδα τῆς Λέρνας CMS V, $_1$, 35 ἀπὸ τοὺς ΠΕ ΙΙ (Λέρνα ΙΙΙ) χρόνους. Δυστυχῶς ἀπὸ τὰ ἀπορρίμματα παλιότερης ἀνασκαφῆς στὴν ἐπιφάνεια τοῦ τομέα Φ 19 προέρχεται ἡ δεύτερη, πρώιμη ἐπίσης σφραγίδα. 'Η πέτρα, στεατίτης πάλι, ἔχει διαμορφωθεῖ σὲ σχῆμα πολὺ ἀνοιχτοῦ (ὥστε νὰ πλησιάζει τὸν κύλινδρο) κόλουρου κώνου (πλ. βάσ. 12 χιλ.) μὲ διαμπερῆ ὀπὴ στὰ πλάγια (πίν. 143δ - ε). Καὶ τὸ σχῆμα αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ πάλι στὰ πρώιμα μινωικὰ μέχρι τὰ μεταβατικὰ πρὸς τοὺς ΜΜ χρόνους σύνολα [3]. 'Αλλὰ καὶ οἱ παραστάσεις στὶς δυὸ σφραγιστικές του ἐπιφάνειες, αἴγαγρος πρὸς τὰ δεξιὰ στὴ μεγάλη καὶ ὀκτασκελὲς γραμμικὸ ἀστέρι στὴ μικρότερη, τοποθετοῦν τὸ εὕρημα στὸν ἴδιο χῶρο [4]. Ὅσο καὶ ἂν οἱ σφραγίδες ἔχουν μακροχρόνια χρήση καὶ τύχες ποὺ δύσκολα ἐλέγχονται, ὅμως ἡ παρουσία τόσο πρωίμων κρητικῶν τύπων στὸ βάθος τῆς τέφρας ἀπὸ τὸ βωμό — ποὺ τὰ πλησιέστερα παράλληλά του βρίσκονται πάλι στὴν Κρήτη — καὶ ἐπομένως στὴν ἀρχὴ τῆς λατρείας σὲ ἕνα ἑλλαδικὸ ἱερὸ κορυφῆς ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη σημασία — πέρα ἀπὸ τὶς εὐρύτερες σχέσεις τοῦ τόπου μὲ ἄλλες περιοχὲς — γιὰ τὴν προέλευση καὶ τὴν ἔναρξη τῆς ἴδιας τῆς λατρείας. Ἕνας τρίτος, ἀμυγδαλοειδὴς ταλισμανικὸς σφραγιδόλιθος τῆς ΥΜ Ι περιόδου [5] ἀπὸ σαρδόνυχα (πίν. 143ς'), ἀπὸ τὰ βαθύτερα στρώματα στὸ σημεῖο Υ-Φ 18, προσθέτει ἕνα ἀκόμη παράδειγμα στὴν πολὺ περιορισμένη ἐκπροσώπηση αὐτῆς τῆς τόσο κοινῆς στὴν Κρήτη κατηγορίας [6] ἀπὸ τὸν 'Ελλαδικὸ χῶρο. 'Ενδιαφέρον εὕρημα τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὸ ἴδιο σημεῖο τοῦ ἱεροῦ εἶναι καὶ ἀκέραιη χάλκινη αἰχμὴ δόρατος (πίν. 146β).

'Ιδιαίτερα πλούσια ἦταν ἐφέτος ἡ συγκομιδὴ μεταβατικῶν καὶ πρωίμων κορινθιακῶν ἀγγείων, ἀπὸ τὸ σημεῖο κυρίως ὅπου ἡ ἀνασκαφὴ πλησίασε τὴν παλιὰ τομὴ Παπαδημητρίου (Π 17). Παραστάσεις «ποτνίας ὀρνέων», γρυπῶν, λιονταριῶν, πανθήρων (πίν. 144α - γ), πετεινῶν, ἱππέων ἢ καὶ ἄλλων ἀνθρωπί-

1. Ἤδη πρώιμο νεολιθικό, CMS V,$_2$,723.

2. Π.χ. CMS I, 423. V$_2$, 487. II$_1$, 72. VII$_2$, 24. XII$_1$, 69. XIII$_2$,92.

3. Βλ. π.χ. CMS I, 420. VIII,17.18. XII,$_1$,21.

4. Αἴγαγρος: CMS II$_1$,85. I,420. V$_2$,487. 'Αστέρι: CMS II$_1$,21. V$_1$, 40 (ἀπὸ τὴ Λέρνα IV:ΠΕ ΙΙΙ ἐποχή).

5. Πρβ. CMS XII$_1$,179.

6. Βλ. σχετ. V.E.G. Kenna, The Cretan Talismanic Stones in the Late Minoan Age, SIMA XXIV, 1969, 9.

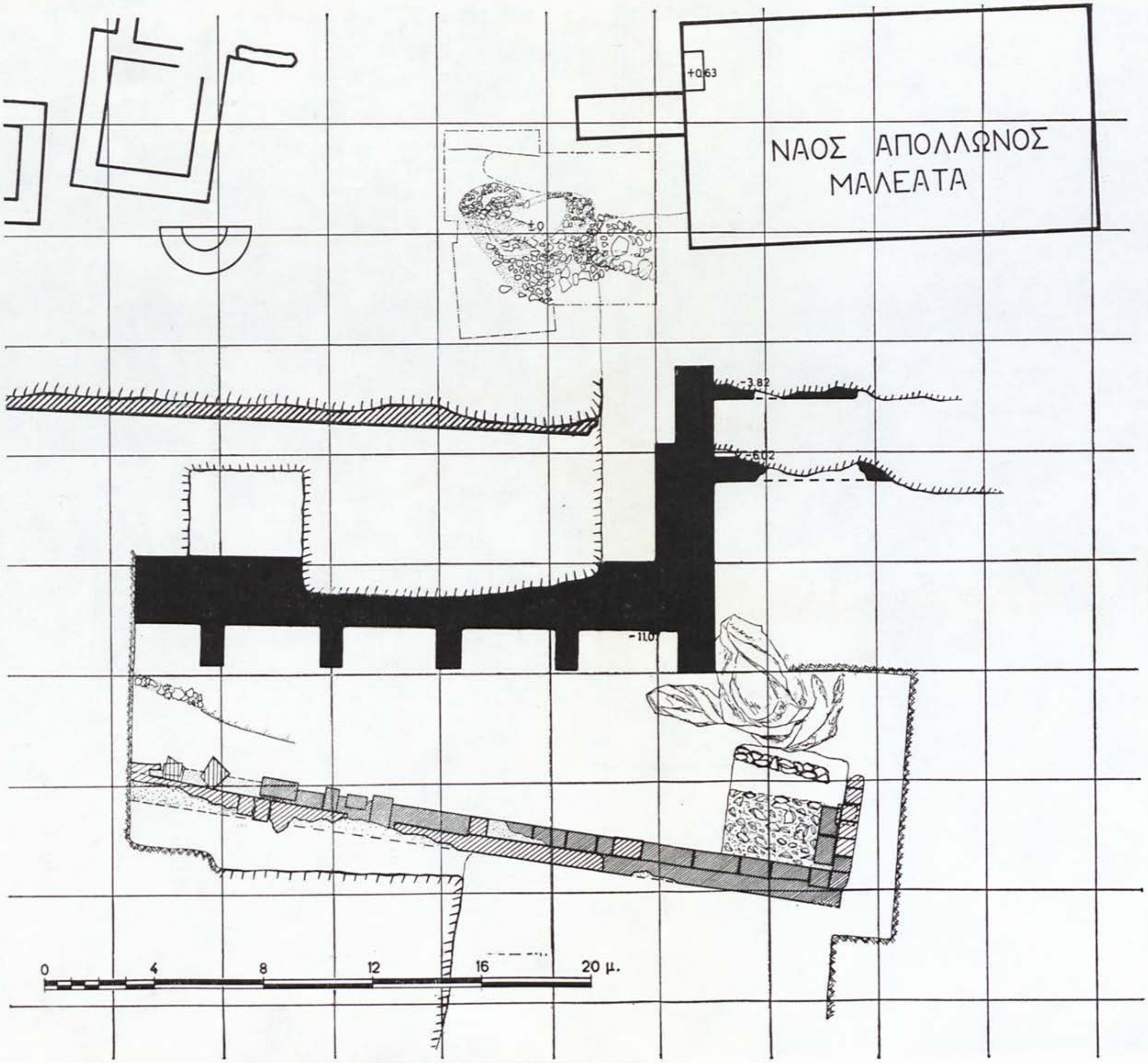
ΝΑΟΣ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ
ΜΑΛΕΑΤΑ
+0.63
±0
-3.82
-6.02
-11.07
0
4
8
12
16
20 μ.

νων μορφῶν σὲ θραύσματα ἀπὸ μεγαλύτερα ἀγγεῖα (πίν. 145γ), διακοσμητικὰ σχήματα σέ «μαύρη πολυχρωμία» (πίν. 145α-β) καὶ τὸ «κυνήγι τοῦ λαγοῦ» στὸν ἁπλὸ ρυθμό (πίν. 146α) κοσμοῦν τὰ ἀγγεῖα αὐτά. Κορινθιακὴ εἰσαγωγὴ τοῦ α' τετάρτου τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. ἦταν ἐπίσης καὶ τὸ πήλινο εἰδώλιο θεᾶς μὲ πόλο, τοῦ ὁποίου βρέθηκε ἡ κεφαλή (πίν. 146γ)[1], καθὼς πιθανότατα καὶ ἡ πρώιμη ἀρχαϊκὴ ὀστέινη σφραγίδα μὲ παράσταση πουλιοῦ (πίν. 146δ)[2]. Ὁ «ἀργεῖος» τύπος εἰδωλίων καθισμένης θεᾶς ἀντιπροσωπεύεται καὶ στὰ φετινὰ εὑρήματα.

Καινούργια κομμάτια (πτυχώσεων ἐνδύματος) προστέθηκαν σὲ ὅ,τι γνωρίζουμε ἤδη ἀπὸ τὸν γλυπτὸ διάκοσμο τοῦ κλασικοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἰδιαίτερα σημαντικὸ εἶναι τεμάχιο ἀπὸ τὸν ἔντονα στρεφόμενο πρὸς τὰ ἀριστερὰ θώρακα ντυμένης μὲ χιτώνα γυναίκας (πίν. 147α), ποὺ παρουσιάζει στενότατη συγγένεια, σχεδὸν ὁμοιότητα, στὴ διαπραγμάτευση τοῦ θέματος μὲ τὴν προερχόμενη ἀπὸ τὶς ἀποθῆκες τοῦ Ἀσκληπιείου, ἄγνωστου τόπου εὑρέσεως «Κασσάνδρα» τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, ἡ ὁποία συνήθως συμπεριλαμβάνεται στὰ ἀετωματικὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ[3].

Μεταξὺ τῶν εὑρημάτων ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ περιλαμβάνονται ἄλλωστε πλῆθος πηλίνων εἰδωλίων (πίν. 147β) καὶ περιτμήτων ἢ μὴ πλακιδίων, ἀναθηματικοὶ ἀστράγαλοι μὲ χαραγμένο πάνω τους τὸ ἀρχικὸ γράμμα τοῦ Ἀπόλλωνος (πίν. 148α), τεμάχια κλασικῶν ἀγγείων (πίν. 147γ - δ), χάλκινα δακτυλίδια, σφηκωτῆρες, κομμάτια ἀπὸ διάφορα σκεύη καὶ ἐνεπίγραφα χάλκινα ἐλάσματα (πίν. 148β), πολὺ κατεστραμμένα δυστυχῶς γιὰ νὰ ἐπιτρέψουν ἀνάγνωση τῶν κειμένων τους. Ἡ χρονολόγηση τῶν ἰατρικῶν ἐργαλείων (πίν. 148γ) ποὺ βρέθηκαν κι ἐφέτος σὲ διάφορα βάθη δυστυχῶς δὲν ἦταν οὔτε μὲ τὴ βοήθεια τῆς στρωματογραφίας δυνατή[4].

Τὰ νομίσματα αὐτὴ τὴ φορά, ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο, τὸ Ἄργος (πίν. 149α - β), τὴν Αἴγινα (πίν. 149γ) καὶ τὴν Ἀρκαδικὴ Ἡραία, ἀντιπροσωπεύουν πάλι τοὺς ὕστερους κλασικοὺς καὶ τοὺς πρώιμους ἑλληνιστικοὺς χρόνους, προέρχονται ὅμως καὶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς τελευταίας ἀκμῆς τοῦ ἱεροῦ, τοὺς ὕστερους ρωμαϊκοὺς χρόνους (Ἀντωνινιανός, πίν. 149δ, Κωνσταντίου Β', πίν. 149ε)[5].

Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

1. Πρβ. K. Wallenstein, Korinth. Plastik des 7. und 6. Jahrh. vor Chr. 1971, πίν. 9, IV. A15 καὶ 17, V. A5.

2. Πρβ. Perachora II, 411, πίν. 176, ἀρ. A3. J. Boardman, Island Gems, 1963, 147.

3. Βλ. J. F. Crome, Die Skulpturen des Asklepiostempels, 1951, πίν. 12. Β. Λαμπρινουδάκης, Πρακτ. Α' Διεθ. Συνεδρίου Πελοπ. Σπουδῶν Α', 1976, 10. ΠΑΕ 1975, 174, σημ. 3.

4. Πρβ. ΠΑΕ 1975, 175.

5. Εὐχαριστῶ τὴν κ. Μ. Οἰκονομίδου γιὰ τὴν πρόθυμη πάντα βοήθειά της σὲ ὅ,τι ἔχει σχέση μὲ τὰ νομίσματα τῆς ἀνασκαφῆς.

18. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΗΛΙΔΟΣ

(Παρένθ. πίν. ΙΑ' καὶ πίν. 150 - 151)

Μὲ τὴ διεύθυνσή μου καὶ τὴ συμμετοχὴ τῆς δρ. Βερ. Μητσοπούλου - Leon, ὡς ἐκπροσώπου τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὴν Ἤλιδα γιὰ ἕνα περίπου μήνα, μὲ ἐργασίες ποὺ ἔγιναν στὸ κοῖλο τοῦ θεάτρου, τὴν ἀνατολική του πάροδο, στὸ χῶρο πίσω ἀπὸ τὴ σκηνή, στὴ Νότια Στοά (Κερκυραίων) καὶ στὴ Δυτικὴ Στοά (Ἑλλανοδικῶν) καὶ μὲ ἀναστηλωτικὲς ἐπεμβάσεις στὸν ἀγωγὸ τῆς σκηνῆς, στὸ κοῖλο καὶ στὴ Νότια στοά. Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβαν ἀκόμη μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι Περ. Κουραχάνης, Ρόζα Προσκυνητοπούλου, Rud. Scherrer καὶ ὁ φύλακας ἀρχαιοτήτων Ὀλυμπίας Κων. Ἀνδριᾶς σὰν ἐπιστάτης.

Περιοχὴ θεάτρου

1. Χῶρος δυτικῶς τοῦ ἀγωγοῦ

Συνεχίζοντας τὴ διερεύνηση τοῦ χώρου στὸ πίσω μέρος τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου, ποὺ ἄρχισε πέρυσι (βλ. Ἔργον 1975, 116), ἀνοίχθηκαν 4 νέες τετράγωνες τομές (AI, AII, BI, BII, παρένθ. πίν. ΙΑ') δυτικὰ ἐκείνων τοῦ 1975, γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τῶν κτισμάτων ποὺ εἶχαν φανεῖ στὴ μεγάλη δοκιμαστικὴ τομὴ τοῦ 1960. Στὰ ἀνώτερα στρώματα τῶν τομῶν αὐτῶν ἐμφανίσθηκε κανονικὴ στρώση ἀπὸ ποταμίσιες κροκάλες ποὺ διατηρήσαμε στὰ τετράγωνα AII, BII. Ἡ στρώση αὐτὴ ἔχει κοπεῖ σὲ μερικὰ τμήματα ἀπὸ κεραμοσκεπεῖς τάφους μὲ ἀκτέριστες ταφές.

Στὰ τετράγωνα AI καὶ BI ἡ στρώση αὐτὴ ἀφαιρέθηκε καὶ στὸ μὲν πλησιέστερο πρὸς τὴ σκηνὴ AI δὲν ἀποκαλύφθηκε παρὰ μόνο ἡ ἐπίχωση τῆς ὁδοῦ ποὺ εἶχε διαπιστωθεῖ στὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο πίσω ἀπὸ τὴ σκηνή, στὸ δὲ BI ἀποκαλύφθηκε ὁ δυτικὸς καὶ ὁ νότιος τοῖχος κτίσματος, ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι συνέχεια τῶν περσινῶν (πίν. 150α). Τὸ κτίσμα αὐτὸ σ' ὅση ἔκταση ἀποκαλύφθηκε ἔχει τοίχους σωζόμενους σὲ ὕψος 0.60 μ. κτισμένους ὅπως καὶ τὰ παρακείμενα κτίσματα στὸ πίσω μέρος τῆς σκηνῆς μὲ πέτρες, κεραμίδες καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη σὲ δεύτερη χρήση. Οἱ ἐσωτερικοὶ τοῖχοι τοῦ κτίσματος σώζουν ἴχνη κονιάματος. Στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ κτίσματος βρέθηκε φρεατοειδὴς κατασκευή (πίν. 150β), ποὺ δὲν ἐρευνήθηκε ὣς τὸν πυθμένα της. Στὰ ἀνώτερα στρώματα τοῦ ἐσωτερικοῦ της μεταξὺ ἄλλων βρέθηκε

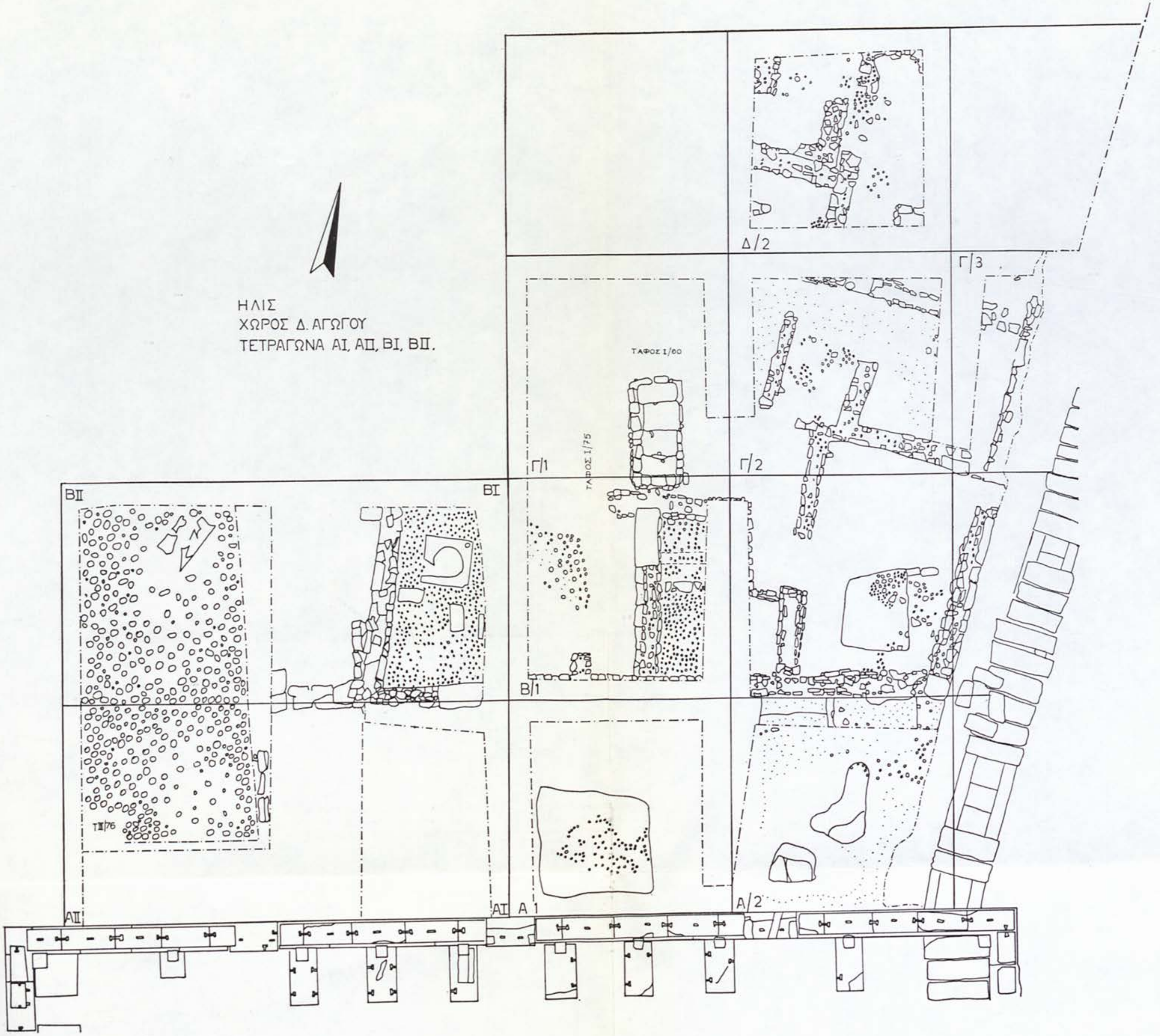
ΗΛΙΣ
ΧΩΡΟΣ Δ. ΑΓΩΓΟΥ
ΤΕΤΡΑΓΩΝΑ ΑΙ, ΑΙΙ, ΒΙ, ΒΙΙ.
Δ/2
Γ/3
ΤΑΦΟΣ Ι/60
ΤΑΦΟΣ Ι/75
Γ/1
Γ/2
ΒΙΙ
ΒΙ
Β/1
ΤΙΙ/76
ΑΙΙ
ΑΙ
Α 1
Α/2

ὄστρακο πινακίου terra sigillata ἀνατολικοῦ τύπου Α («περγαμηνό», 1ος π.Χ. αἰ.), ἐνῶ ἀπὸ τὸν γύρω του ἐξωτερικὰ χῶρο ἔχουμε ὄστρακα ἑλληνιστικά. Τὸ κτίσμα ἀνήκει στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους. Τὰ λοιπὰ εὑρήματα ἀπὸ τὸ χῶρο αὐτὸ εἶναι λυχνάρια, ὄστρακα καὶ ἀγγεῖα ὑστεροκλασικά, δακρυδόχοι ἑλληνιστικές, ὄστρακα οἰκιακῶν σκευῶν, μεγαρικῶν σκύφων, ἠλειακῶν ληκύθων, γραπτῶν κρατήρων ὑστεροκλασικῶν χρόνων, εἰδώλια, νομίσματα καὶ πλῆθος ἄλλων ὀστράκων, κυρίως 4ου - 3ου π.Χ. αἰ. Τὸ κτίσμα αὐτὸ ἑδράζεται σὲ τοῖχο παλαιότερου κτίσματος ἐπιμελημένης κατασκευῆς μὲ δάπεδο ἀπὸ χτυπημένο χῶμα. Ὁ προσανατολισμὸς τοῦ ἀρχαιότερου αὐτοῦ κτιρίου εἶναι κάθετος πρὸς τὴ σκηνή, ἀντίθετα μὲ τὸ ὑπερκείμενο κτίριο ποὺ εἶναι προσανατολισμένο πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ ἀγωγοῦ.

2. Ἀνατολικὴ πάροδος

Συνεχίσθηκε ἡ ἔρευνα κάτω ἀπὸ τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ κοίλου τῆς ἀνατολικῆς παρόδου. Μὲ δύο τομὲς τὴ μία ἐξωτερικὰ καὶ τὴν ἄλλη ἐσωτερικὰ τοῦ τοίχου τῆς παρόδου, ἀποκαλύφθηκε ὁ χάνδακας θεμελιώσεώς του κομμένος μέσα στὴ μαλακὴ γλίνα καθὼς ἐπίσης καὶ στρῶμα ἀπὸ στρογγυλοὺς ποτάμιους λίθους γιὰ τὴ στήριξη τῶν πρώτων δόμων του.

Μὲ τὴν ἐσωτερικὴ τομὴ (πίν. 151) ἐρευνήθηκε καὶ ὁ παλαιότερος τοῖχος ἀπὸ ὠμὲς πλίνθες ποὺ εἶχε παλαιότερα ἐντοπισθεῖ καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὸν βρέθηκαν γεωμετρικὰ ὄστρακα. Σημειώνεται ὅτι στὸν ἴδιο χῶρο εἶχαν παλαιότερα βρεθεῖ ὄστρακα τῆς ἴδιας ἐποχῆς. Ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν στὴν τομὴ κάτω ἀπὸ τὴ θεμελίωση τοῦ τοίχου τῆς παρόδου περιλαμβάνονται καὶ ὄστρακα κλασικὰ (βάση σκύφου ἀττικοῦ τύπου) τοῦ 4ου αἰ. ποὺ ἴσως μᾶς δίνουν τὴ χρονολόγηση κατασκευῆς τοῦ τοίχου αὐτοῦ τῆς παρόδου.

Περιοχὴ Νότιας στοᾶς

Ἀνοίχθηκαν 8 συνολικὰ τομὲς γιὰ τὴν ἀνεύρεση τῶν τομῶν ἀφαιρέσεως τῶν πεσσῶν τῆς νότιας κιονοστοιχίας, τοῦ κεντρικοῦ τοίχου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς στοᾶς, χωρὶς ὡστόσο σαφῆ καὶ ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα. Ἀπὸ τὶς τομὲς συγκεντρώθηκαν πλῆθος ὑστεροκλασικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν ὀστράκων ἀπὸ τὰ ὁποῖα συγκολλήθηκαν ἀρκετὰ ἀγγεῖα. Βρέθηκαν ἀκόμη πολλὰ νομίσματα, εἰδώλια καὶ λυχνάρια.

Περιοχὴ Δυτικῆς στοᾶς (ἑλλανοδικῶν)

Καθαρίσθηκε ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ κτίσματος καὶ ἡ ΝΔ γωνία του, ποὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα ἀπὸ τὸν O. Walter. Δύο τομὲς ποὺ ἔγιναν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου γιὰ τὴν ἐπαναποκάλυψη δύο πεσσῶν ποὺ εἶχε βρεῖ ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς ἀπέδειξαν ὅτι αὐτοὶ ἔχουν στὸ μεταξὺ ἀφαιρεθεῖ. Δύο

ἄλλες τομὲς κοντὰ στὴ ΝΔ γωνία, ποὺ ἔγιναν στὴν προσπάθεια νὰ βρεθοῦν τμήματα τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ τῆς ἀντίστοιχης κιονοστοιχίας, δὲν ἀπέφεραν

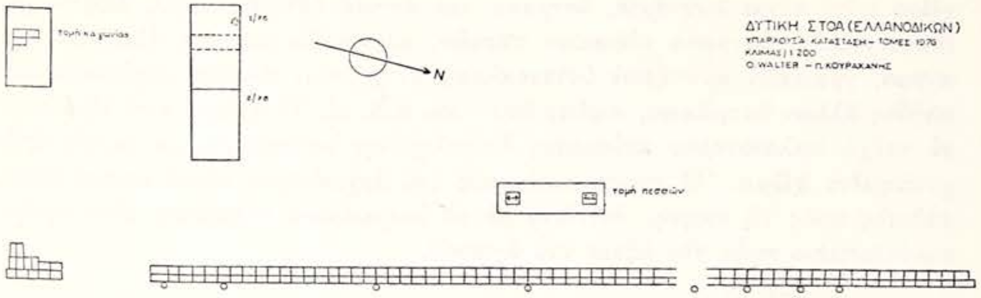

Εἰκ. 1. Κάτοψη τῆς Δυτικῆς στοᾶς (ἑλλανοδικῶν) μὲ τὶς τομές.

σημαντικὰ ἀποτελέσματα παρὰ μόνο ἴχνη τῆς θεμελιώσεως τοῦ δυτικοῦ τοίχου (εἰκ. 1).

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ

19. ΕΡΕΥΝΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΗΝ ΜΑΝΗΝ

(Πίν. 152 - 169)

Κατὰ τὸ 1976 αἱ ἔρευναι[1] ἐστράφησαν εἰς τὴν καταγραφὴν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μνημείων τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης[2]. Οὕτω κατεγράφησαν:

1. ΝΑΟΙ ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΙ, ΤΡΟΥΛΛΑΙΟΙ ΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ

Α. Βυζαντινῶν χρόνων

α) *Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Πέτρου* (διαστ. 6.20 μ. × 4.80 μ.) εἰς Καστανέαν[3] (εἰκ. 1, 2, πίν. 152α)[4], ἁπλοῦς τετρακιόνιος, κτισμένος τὸ πλεῖστον κατὰ πλινθοπερίκλειστον σύστημα δομῆς, μὲ νάρθηκα προστεθέντα ἀπὸ Δυσμῶν μᾶλλον μεταγενεστέρως. Τὸ κεντρικὸν τμῆμα τοῦ νάρθηκος στεγάζεται μὲ χαμηλὸν τυφλὸν τροῦλλον, διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ὁποίου ἔχουν χρησιμοποιηθῆ ὡς

1. Εἰς ταύτας ἐπεκούρησαν αἱ ἐπιμελήτριαι τῆς ἕδρας τῆς βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ τοῦ Ἀρχαιολ. Σπουδαστηρίου τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κυρίαι Ἑλένη Δωρῆ καὶ Σοφία Καλοπίση, ἡ βοηθὸς κ. Χαρὰ Ἀντωνάκου καὶ συμμετέσχον ἐνεργῶς ἀσκούμενοι εἰς τὴν καταγραφήν, 6 φοιτήτριαι καὶ φοιτηταὶ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ τμήματος: ἤτοι αἱ δεσποινίδες Ἀναστασία Δεβετζῆ, Μαρία Ἀλεξοπούλου, Μαρία Εὐθυμίου, Σταματία Μαρκέτου καὶ οἱ κύριοι Σταμάτης Βεντουρῆς καὶ Θεόδωρος Μεσσίνης.

2. Ἐκτὸς τῶν ναῶν (Ἅγιος Νικόλαος Καμπινάρη, Ἅγιος Δημήτριος, Ἁγία Παρασκευὴ καὶ Ἅγιος Ἰωάννης Πλάτσας, Ἅγιος Ἠλίας Ἀμπύσολα, Μεταμόρφωσις καὶ Ἅγιοι Ἀνάργυροι Κούμανη, Ἁγία Σοφία Λαγκάδας, Ἅγιος Θεόδωρος Πραστείου), τοὺς ὁποίους παλαιότερον περιέλαβον ἢ ἐμνημόνευσαν εἰς τὰς γνωστὰς περὶ μνημείων τῆς Μάνης μελέτας των οἱ R. Traquair καὶ A. H. Megaw, ἀναφέρονται αἱ ἑξῆς εἰσέτι ἐκκλησίαι: Ἅγιος Βασίλειος Θαλαμῶν (ΑΔ 24, 1969, Β1, Χρον. 15 καὶ ΑΔ 25, 1970, Β1, Χρον. 19), Ἁγία Παρασκευὴ Δολῶν, ναὸς Προδρόμου καὶ Ἁγίου Νικολάου εἰς Μαλευριάνικα, ναὸς Ἁγίων Θεοδώρων εἰς Κάμπον Ἀβίας (Σ. ΚΟΥΓΕΑ, Τρεῖς κτητορικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐκ Ζαρνάτας, Χαριστήριον εἰς Ἀ.Κ. Ὀρλάνδον, Γ (1966) 244 - 252 καὶ ΑΔ 23, 1968, Β1 Χρον. πίν. 158 καὶ σ. 205), ναὸς Παναγίας Ἀντρουμπεβίτζας (Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, Βυζαντινὰ καὶ Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Πελοποννήσου, ΑΔ 27, 1972, Χρον., 305 - 306 καὶ ΑΔ 28, 1973, Χρον., 245 - 246), βυζαντινὸν σταυρεπίστεγον ναΰδριον Ἁγίου Ἰωάννου εἰς Κάμπον Ἀβίας, περὶ τοῦ ὁποίου ἡ αὐτή, εἰς τὰ ὑπὸ ἔκδοσιν Χρονικὰ τοῦ ΑΔ, τ. 29.

3. Εὐχαριστῶ πολὺ τὸν συνάδελφον κ. Δημήτριον Πάλλαν, τὸν ἐπισκεφθέντα πρῶτον τὸ μνημεῖον, ὁ ὁποῖος παρεχώρησε τὴν ἄδειαν νὰ περιλάβω αὐτὸ εἰς τὴν ἔρευνάν μου.

4. Τὰ σχέδια, ὅπως καὶ τὸ κατωτέρω δημοσιευόμενον σχέδιον (εἰκ. 4) τῶν Ταξιαρχῶν, ὀφείλονται εἰς τὸν ἀρχιτέκτονα κ. Νικ. Χαρκιολάκην.

σκελετὸς πωρόλιθοι διατεταγμένοι εἰς σχῆμα χρίσματος[1]. Τὰ ἑκατέρωθεν τοῦ τρούλλου τμήματα στεγάζονται μὲ ἡμικυλινδρικοὺς θόλους. Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ νάρθηκος εἶναι διαλελυμένος εἰς δίλοβον ἄνοιγμα[2] (πίν. 152β)· ἐξέχων τοῦ

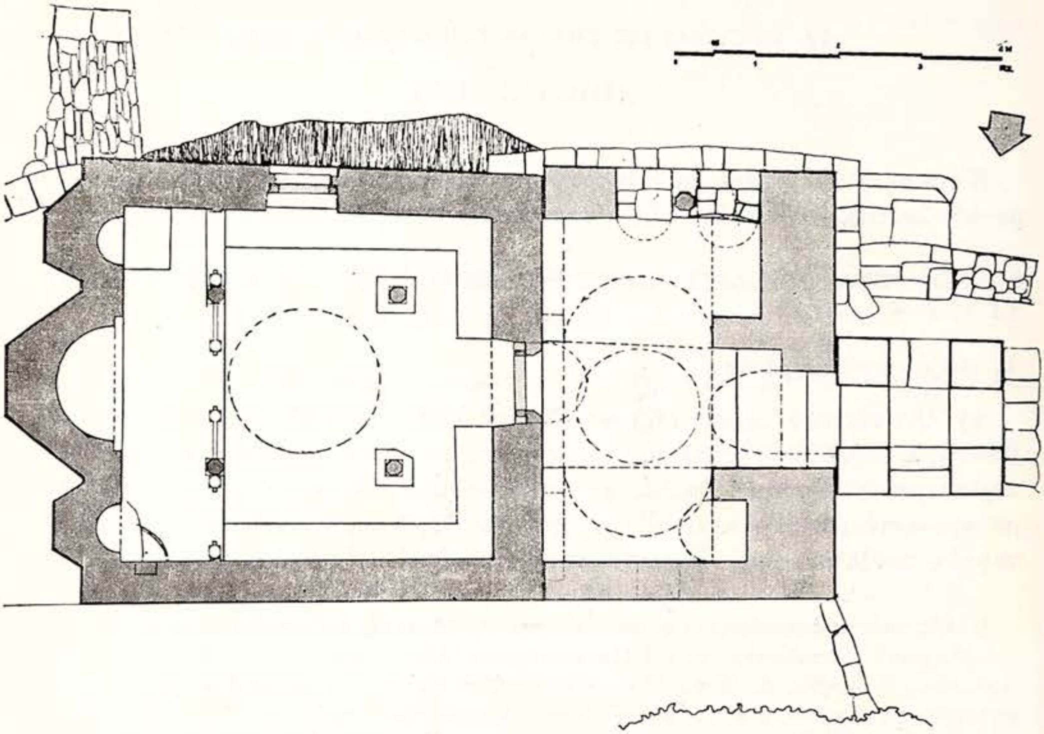

Εἰκ. 1. Κάτοψις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Πέτρου Καστανέας.

νοτίου τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ ἔχει ἀποκολληθῆ ἀπ' αὐτοῦ. Ἐπὶ πλέον εἶναι ἐπανεκτισμένος κατὰ μέγα μέρος. Πρὸ τῆς δυτικῆς θύρας προσετέθη τὸ 1816 συμφώνως πρὸς ἐπιγραφὴν τριώροφον κωδωνοστάσιον μὲ δίλοβα καὶ μονόλοβα ἀνοίγματα, κορυφούμενον εἰς πυραμίδα[3]. Τὸ κωδωνοστάσιον ἔχει πέντε ὁ-

1. Βλ. χωνευτὰς νευρώσεις ἐκ λίθων εἰς τὸν τροῦλλον τοῦ Ἀσωμάτου ὑπὲρ τὴν Κίτταν τῆς Μάνης (R. Traquair, Laconia. The churches of Western Mani, ABC 15, 1908-1909, πίν. XIII καὶ ὁμοίως χωνευτάς, ἀλλ' ἐκ πλίνθων καὶ διατάξεως εἰς σχῆμα χρίσματος, εἰς τρούλλους τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστιάνου παρὰ Χ. ΜΠΟΥΡΑ, Βυζαντινὰ σταυροθόλια μὲ νευρώσεις (1965) 31 καὶ πίν. 15.

2. Μέχρι τοῦδε δίλοβα ἀνοίγματα ἐκ Μάνης ἦσαν γνωστὰ εἰς τοὺς πλαγίους τοίχους προστῴων: Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ἀνάγλυπτος παράστασις βυζαντινοῦ μύθου, ΕΕΒΣ ΛΘ' - Μ, 1972-1973, 659.

3. Προφανῶς κατὰ δυτικὴν ἐπίδρασιν· βλ. π.χ. S. Maria di Pomposa εἰς Pietro Toesca, Storia dell'Arte italiana, II Medioevo, τ. 2, 1927, 519 εἰκ. 309.

ριζοντίας διακοσμητικὰς λαξευτὰς ταινίας (πίν. 153α). Ὁ νάρθηξ, ὅπως καὶ ὁ ναός, εἶναι κτισμένος χαμηλὰ δι᾿ ἀργῶν λίθων, ὡς καὶ ὁλόκληρος ἡ βορεία πλευρά του, ἡ μὴ ὁρατὴ διὰ τὴν ἐκεῖ ἀνωφέρειαν τοῦ ἐδάφους. Οἱ πώρινοι λω-

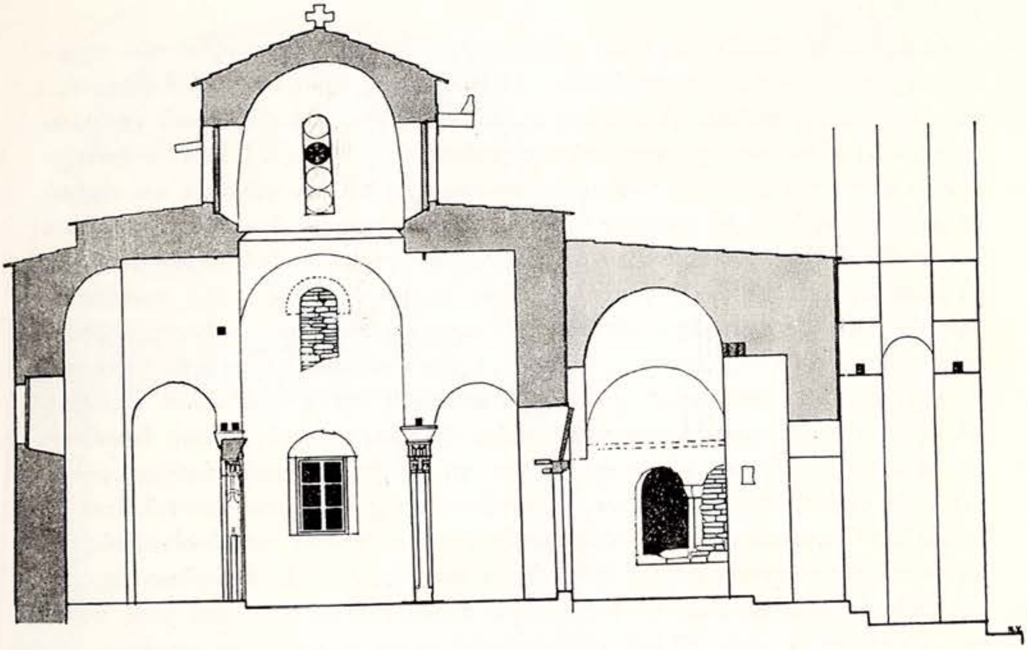

Εἰκ. 2. Τομὴ κατὰ μῆκος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Πέτρου Καστανέας.

βοὶ τοῦ νοτίου διλόβου ἀνοίγματος πλαισιώνονται ἀπὸ ὀδοντωτὴν ταινίαν, ἐκτεινομένην ὁριζοντίως καὶ εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον. Εἰς τοὺς κατακορύφους ἁρμοὺς ἔχουν τοποθετηθῆ καὶ διπλαῖ πλίνθοι καὶ ζητοειδὲς κόσμημα. Πάντως ὁ νάρθηξ ἐκ μορφολογικῶν λόγων δὲν φαίνεται χρονικῶς ἀπέχων πολὺ τοῦ κυρίως ναοῦ.

Εἰς τὸν κυρίως ναὸν ἡ κάτω σειρὰ πωρολίθων στερεῖται διαχωριστικῶν κατακορύφων πλίνθων. Ἐλλείπουν ὅμως αὗται καὶ ἀλλαχοῦ. Ἐνίοτε εἰς τοὺς κατακορύφους ἁρμοὺς αἱ πλίνθοι εἶναι διπλαῖ· ἀπαντοῦν ἀκόμη δύο φορὰς τὸ γράμμα πεῖ, ἅπαξ τὸ γράμμα Ν, γωνιῶδες ἀντίστροφον ε, δύο ζητοειδῆ, δύο φορὰς τὸ ταῦ, σταυρὸς μεταξὺ δύο πλίνθων κατακορύφων καὶ μεταξὺ τριῶν ἓν ζητοειδὲς καὶ ἓν ἀντίστροφον. Διπλαῖ εἶναι προσέτι ἐνίοτε καὶ αἱ ὁριζόντιοι σειραὶ τῶν πλίνθων (ὡς παρὰ τὴν βάσιν τῆς ἀψῖδος τοῦ διακονικοῦ). Ἑκατέρωθεν τοῦ τόξου τοῦ περιβάλλοντος τὸ παράθυρον τοῦ τυμπάνου τῆς νοτίου κεραίας ὑπὸ τὸ ἀέτωμα πέντε πρὸς Δυσμὰς κατακόρυφοι πλίνθοι καὶ πέντε πρὸς Ἀνατολάς. Ὁμοία διάταξις ὑπάρχει καὶ παρὰ τὸ παράθυρον τοῦ βορείου τυμπάνου.

'Οδοντωτὸν γεῖσον περιέτρεχε τὸν ναὸν ὑπὸ τὰς στέγας. 'Η ὀδοντωτὴ ταινία ἡ διαθέουσα τὸν νότιον τοῖχον εἰς τὸ ὕψος τῆς γενέσεως τοῦ τόξου τῆς τειχισθείσης θύρας συνεχίζεται καὶ εἰς τὸν ἀνατολικόν. Εἰς τὴν βόρειον κεραίαν πρὸς 'Ανατολὰς τοῦ διλόβου παραθύρου ὑπάρχει μικρὸν τεμάχιον ὀδοντωτῆς ταινίας[1].

Αἱ ἀψῖδες τῆς ἐκκλησίας εἶναι τρίπλευροι. Τὰ ἐκ πλίνθων τόξα τῶν παραθύρων, μονολόβων εἰς τὰ παραβήματα καὶ διλόβου εἰς τὴν μέσην ἀψῖδα[2], κατέρχονται μέχρι τῆς ποδιᾶς. 'Αντιθέτως εἰς τὰ μονόλοβα παράθυρα τοῦ τρούλλου (πίν. 153β) αἱ πλίνθοι ἄρχονται ἀπὸ τῆς γενέσεως τῶν τόξων. Πινάκιον ἐντειχισμένον εἰς τὸ τύμπανον τοῦ νοτίου παραθύρου ἔχει λευκὸν γάνωμα καὶ πράσινα κοσμήματα. 'Ανὰ ἓν πινάκιον ὑπῆρχεν ἀκόμη ἑκατέρωθεν τοῦ παραθύρου. Τὰ παράθυρα τοῦ ναοῦ φράσσουν μαρμάριναι ἀνάγλυπτοι πλάκες κοσμούμεναι μὲ ἐπιπεδόγλυφον ἑλικοειδῆ βλαστὸν καὶ ἡμίφυλλα ἀκάνθης, ἀλλὰ συνηθέστερον μὲ συριακοὺς τροχοὺς ἐγκλείοντας ἑξακτίνους ἀστέρας — ἐνίοτε διατρήτους — πυροστρόβιλον, ἰσοσκελῆ σταυρόν, ἔχοντα τριφυλλόμορφα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του, καὶ ὑπὲρ τοὺς τροχοὺς μὲ ἐπιπεδόγλυφον ἡμίφυλλον ἀκάνθης. Τὸ ἐπίθημα τοῦ ἀμφικιονίσκου τοῦ βορείου διλόβου κοσμεῖται ἀπὸ ἀκανθοειδὲς δενδρύλλιον. Εἰς τὸν νότιον τοῖχον ὑπὸ τὸ δίλοβον ἀρχικῶς ὑπῆρχε φαίνεται θύρα τειχισθεῖσα βραδύτερον. Τὸ τοξωτόν της πλαίσιον ἀποτελεῖται ἐκ πωρολίθου[3] πλαισιουμένου ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας. 'Εντὸς τοῦ ἀνοίγματός της κατεσκευάσθη μεταγενεστέρως ὀρθογώνιον παράθυρον. 'Ως ἀνώφλιον ἐχρησιμοποιήθη ἡμικυκλικὴ πλὰξ μὲ ἀνάγλυπτον ἀετὸν ἔχοντα ὄφιν ὑπὸ τοὺς πόδας του. Κατάκοσμον εἶναι τὸ ὀρθογώνιον ἀνάγλυπτον μαρμάρινον πλαίσιον τῆς θύρας, διὰ τῆς ὁποίας εἰσερχόμεθα ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν ναόν (εἰκ. 3)[4]. Τὸ ὑπὲρ τὴν θύραν ἀνακουφιστικὸν τόξον φράσσει μαρμαρίνη πλὰξ πλαισιουμένη ὑπὸ ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ μὲ ἡμίφυλλα ἀκάνθης. 'Η πλὰξ κοσμεῖται μὲ ἔλαφον σπαρασσομένην πρὸ φοίνικος ὑπὸ γρυπὸς μεταξὺ δύο πτηνῶν.

'Ο ὀκταγωνικὸς τροῦλλος τῆς ἐκκλησίας (πίν. 153β), τύπου τῶν λεγομένων ἀθηναϊκῶν, κατὰ μεταγενεστέραν ἐπισκευὴν ὑψώθη ὑπὲρ τὰ μαρμάρινα τόξα, εἰς τὰ ὁποῖα κορυφοῦνται αἱ πλευραί, αἱ ἔχουσαι ἐναλλὰξ παράθυρον καὶ ψευδοπα-

1. Ὅμοια ὑπάρχουν εἰς τὴν βορ. λοξὴν πλευρὰν τῆς μέσης ἀψῖδος τῶν 'Αγίων Θεοδώρων 'Αθηνῶν, εἰς τὸ τύμπανον τῆς νοτ. κεραίας τοῦ ναοῦ τῆς Καισαριανῆς καὶ ὑπὲρ τὸ παράθυρον τῆς μέσης ἀψῖδος τοῦ Ταξιάρχου τῆς Χαρούδας Μάνης.

2. 'Ηλλοιωμένου ἐκ τῶν ἐπισκευῶν. Τὸ τύμπανόν του ἐκοσμεῖτο μὲ ἐντειχισμένον πινάκιον.

3. Ὅμοια τὴν κατασκευὴν εἶναι τὰ τοξωτὰ πλαίσια τῆς νοτ. θύρας τῆς 'Αγίας Βαρβάρας 'Ερήμου (H. Megaw, Byzantine Architecture in Mani, ABC 33, 1932 - 1933, πίν. 17β) καὶ τῆς δυτ. τοῦ 'Αγίου Νικολάου 'Οχιᾶς (ΠΑΕ 1974, πίν. 93δ). 'Η τύχη τῆς θύρας τοῦ πρώτου ναοῦ εἶναι ὁμοία.

4. Τὸ σχέδιον ὀφείλεται εἰς τὴν ἐξαίρετον ἐπιμέλειαν τῆς ἀρχιτέκτονος Πόπης Θεοχαρίδου.

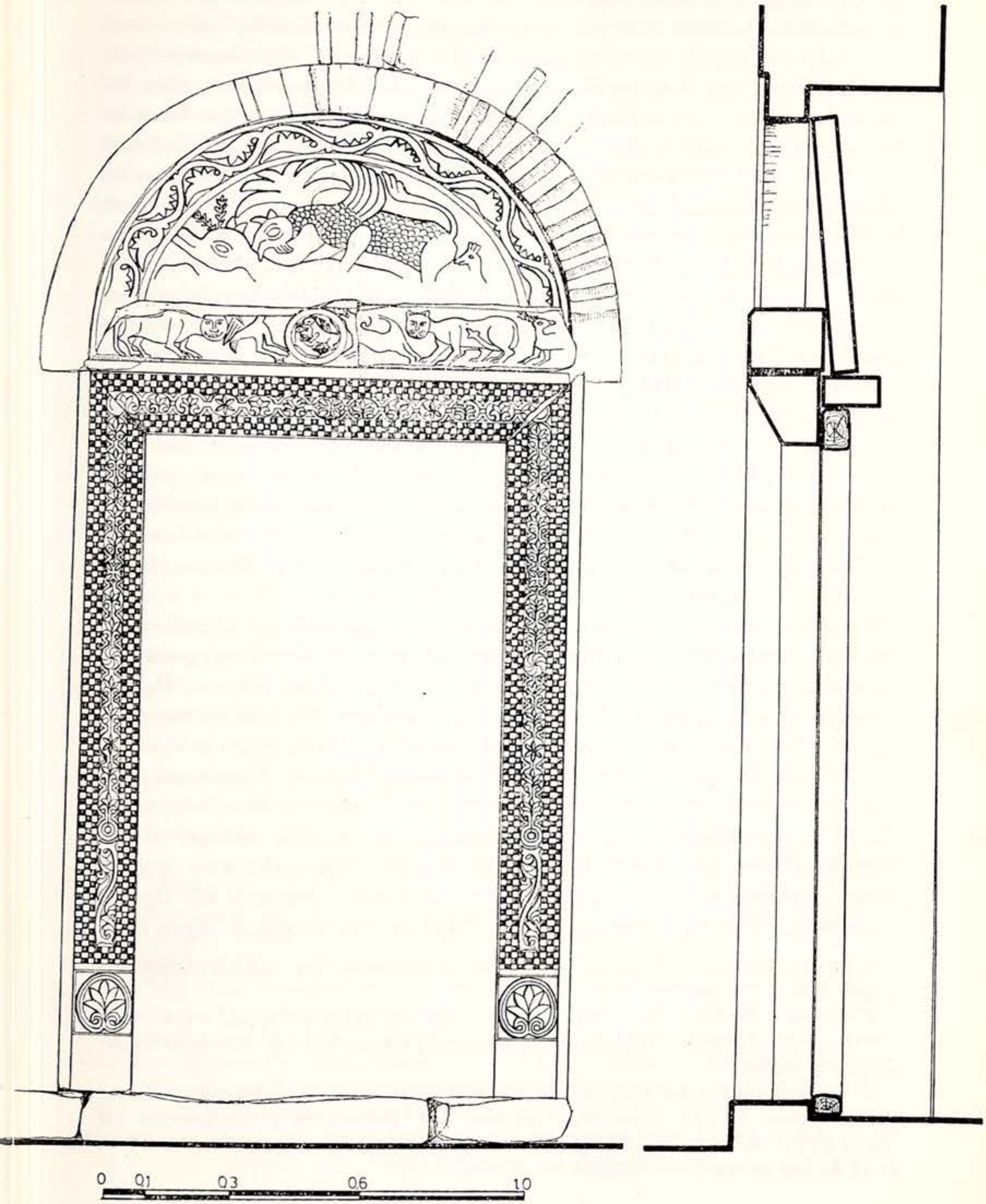

Εἰκ. 3. Ἅγ. Πέτρος Καστανέας. Θύρωμα ἐσωτερικόν (νάρθηκος).

ράθυρον. Μέχρι τίνος ὕψους ἔφθανεν ἀρχικῶς ὁ τροῦλλος δεικνύουν αἱ σωζόμεναι ὑπὲρ τοὺς κιονίσκους ὑδρορρόαι, συνιστάμεναι σήμερον ἐξ ἁπλοῦ αὐλακωτοῦ λίθου ἢ ἔχουσαι μορφὴν λεοντοκεφαλῆς. Οἱ κίονες τοῦ ναοῦ εἶναι ὀκταγωνικοί· αἱ λοξαί των πλευραὶ διαμορφώνουν κάτω σταγόνας. Τὰ κιονόκρανα εἶναι δίζωνα· κατὰ τὴν ἄνω ζώνην διαφέρουν τὰ ἀνατολικὰ ἀπὸ τῶν δυτικῶν. Τὰ πρῶτα κοσμοῦν λογχοειδῆ φύλλα καὶ εἰς τὰς γωνίας ὀκταγωνικοὶ ἡμικιονίσκοι (πίν. 154α). Τὰ δυτικὰ ἔχουν ἐπὶ ἑκάστης γωνίας ἀνὰ ἓν μετωπικὸν πτηνόν. Τὸ σῶμα τῶν πτηνῶν ἀποδίδεται λεῖον, αἱ πτέρυγές των ὅμως κοσμοῦνται κατὰ τὸ ἄνω μέρος των μὲ κύκλον περιβάλλοντα ἑξάκτινον ἀστέρα, ἢ πυροστρόβιλον, ἢ σταυρὸν ὑπὸ τόξον ἢ ἄλλο κόσμημα. Τὸ μεταξὺ δύο πτηνῶν τμῆμα τοῦ καλάθου ἔχει ἀνάγλυπτον ἀκανθόμορφον ἀνθέμιον καὶ ἄνωθέν του ἀκόσμητον μαστοειδὲς ἔπαρμα (πίν. 154β). 'Ως πρὸς τὴν κάτω ζώνην ὅλα τὰ κιονόκρανα εἶναι ὅμοια. Ἔχουν τέσσαρα πλατέα σχηματικὰ ἀκανθόφυλλα, τῶν ὁποίων αἱ ἄνω γλωσσίδες κάμπτονται προέχουσαι πρὸς τὰ ἔξω. Αἱ ἄλλαι, συναπτόμεναι πρὸς τὰς γλωσσίδας τῶν παρακειμένων φύλλων, διαμορφώνουν ἐναλλὰξ τραπεζοειδῆ καὶ ρομβόσχημα κενά. 'Η Μαίρη Παναγιωτίδη ἔχει δημοσιεύσει μονόζωνα κιονόκρανα ἐκ Μάνης ἔχοντα εἰς τὰς γωνίας πτηνά. Τὰ κιονόκρανα χρονολογεῖ ἀπὸ τοῦ 12ου αἰ.[1] 'Ο ναὸς τοῦ 'Αγίου Πέτρου μορφολογικῶς ὑπενθυμίζει τὸν ναὸν τῆς 'Αγίας Βαρβάρας 'Ερήμου[2] χρονολογούμενον ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος. Ἴσως λοιπὸν δὲν θὰ ἔσφαλλέ τις, ἐὰν ἀνῆγε καὶ τὸν Ἅγιον Πέτρον εἰς τὴν 12ην ἑκατονταετηρίδα.

'Ο κυρίως ναὸς εἶναι κατάγραφος*. Εἰς τὸν τροῦλλον ὑπὸ τὸν *Παντοκράτορα* ἐννέα *Ἄγγελοι*, κατωτέρω *Προφῆται* μὲ εἰλητάρια καὶ εἰς τὰ σφαιρικὰ τρίγωνα οἱ *Εὐαγγελισταί*. 'Επὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψῖδος ἔνθρονος *Βρεφοκρατοῦσα*, πλαισιουμένη ἀπὸ δύο σεβίζοντας *'Αγγέλους*. 'Υπ' αὐτὴν τέσσαρες Ἄγγελοι ἐν προτομῇ ἐντὸς μεταλλίων καὶ κατωτέρω ὁ *Μελισμὸς* μεταξὺ τεσσάρων 'Ιεραρχῶν. Εἰς τὴν κόγχην τῆς Προθέσεως ἡ *Ἄκρα Ταπείνωσις* (ἔργον νεωτέρων χρόνων) μὲ τὸν *'Επιτάφιον Θρῆνον* καὶ ἐπὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψῖδος τοῦ Διακονικοῦ προτομὴ εἰς ὑπερφυσικὸν μέγεθος μᾶλλον τοῦ *'Αποστόλου Πέτρου* (πίν. 154γ). Εἰς τοὺς τοίχους τοῦ 'Αγίου Βήματος χαμηλὰ γενικῶς ἱεράρχαι. 'Επὶ τοῦ ἐσωραχίου τοῦ τόξου ἐπικοινωνίας πρὸς τὴν Πρόθεσιν δυτικῶς ὁ *Νίκων ὁ Μετανοεῖτε*[3] (πίν. 154δ) καὶ ἀνατολικῶς *ὁ Ἅγιος Θεό-*

1. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, Βυζαντινὰ κιονόκρανα μὲ ἀνάγλυφα ζῶα, ΔΧΑΕ περίοδ. Δ', τ. Στ', 1970 - 1972, 105.

2. Βλ. καὶ Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, 'Ερευναι εἰς τὴν Μάνην, ΠΑΕ 1974, 113 - 114.

*Ὅπου τίθεται ἀστερίσκος σημαίνει ὅτι ἡ περιγραφὴ ἐγένετο ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν ἐπιμελητριῶν ἢ βοηθῶν.

3. Τὴν τοιχογραφίαν δὲν εἶχον ὑπ' ὄψει ὅταν ἔγραφον τὸ ἄρθρον Εἰκονογραφία τοῦ 'Οσίου Νίκωνος, Πελοποννησιακὰ Ε', 1962, 306 - 319. Πάντως τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ 'Αγίου εἰς τὴν παράστασιν τοῦ ναοῦ τῆς Μεσσην. Μάνης συμφωνοῦν πρὸς τὰ καθορισθέντα ἐν τῇ ὡς ἄνω μελέτῃ χαρακτηριστικὰ τοῦ 'Οσίου.

κλητος ὁ Λακεδαίμονος[1]. Ἀντιστοίχως ἐπὶ τοῦ τόξου ἐπικοινωνίας πρὸς τὸ Διακονικὸν ὁ *Ἀνδρέας Κρήτης* καὶ *Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης*. Ἐπὶ τῆς καμάρας τοῦ Διακονικοῦ οἱ *Ἅγιοι Τεσσαράκοντα* (νότιον σκέλος) καὶ σταυρικὸν Μαρτύριον ἴσως τοῦ *Ἀποστόλου Πέτρου*[2]. Τὸ δωδεκάορτον ἀρχίζει μὲ τὸν *Εὐαγγελισμόν*, ζωγραφούμενον ὑπεράνω τῶν ἀνατολικῶν κιόνων. Ἀκολουθοῦν ἡ *Γέννησις* (ἀνατολικὸν σκέλος βορείου κεραίας), ἡ *Ὑπαπαντή* (δυτικὸν σκέλος), ἡ *Βάπτισις* (ἀνατολικὸν σκέλος νοτίου κεραίας), ἡ *Ἔγερσις τοῦ Λαζάρου* (δυτικὸν σκέλος), ἡ πολυπρόσωπος *Βαϊοφόρος* (νότιον σκέλος δυτικῆς κεραίας), ἡ εἰς *Ἅδου Κάθοδος* (βόρειον σκέλος). Εἰς τὴν τελευταίαν παράστασιν ὁ Χριστὸς σύρει διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὴν Εὔαν (πίν. 155α), δεξιὰ αὐτοῦ προβάλλουσαν ἐκ τάφου, ἔχοντος μορφὴν προστομιαίου φρέατος. Ὀπίσω προβάλλει ἐξ ἄλλης σαρκοφάγου ὁ Δαυῒδ μεταξὺ ἀνδρῶν τῆς Π.Δ., ἡγούμενος ὁμίλου Ἁγίων. Ὁ Χριστὸς ἔσυρε, φαίνεται, διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν Ἀδάμ. Ὑπὲρ τὰς ὁμάδας τῶν Ἁγίων ἀνὰ εἷς ἑκατέρωθεν ὅμιλος Ἀγγέλων. Ἐκ τούτων οἱ πρὸς τὸν κεντρικὸν ἄξονα τῆς συνθέσεως βαστάζουν τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους[3]. Ἡ ὡσαύτως πολυπρόσωπος *Σταύρωσις* εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τῆς δυτικῆς κεραίας, ἡ *Ἀνάληψις* εἰς τὴν συνήθη θέσιν τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ, ἡ *Πεντηκοστὴ* εἰς τὸν ἡμικυλινδρικὸν θόλον τῆς Προθέσεως καὶ ἡ *Κοίμησις* ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τῆς βορείου κεραίας. Εἰς τὰς καμάρας τῶν δυτικῶν πλαγίων διαμερισμάτων παριστάνονται *μαρτύρια Ἁγίων*. Ἀπέναντι τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ὑπὲρ τοὺς δυτικοὺς κίονας οἱ *Ἅγιοι Παντελεήμων* καὶ *Ἑρμόλαος*. Ὑπὸ τὰς σκηνὰς τοῦ δωδεκαόρτου στηθάριον *Μαρτύρων*. Τὴν κατωτέραν ζώνην ἀποτελοῦν παραστάσεις ὁλοσώμων Ἁγίων: ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου παρὰ τὸ τέμπλον ἐντὸς τοξωτοῦ γραπτοῦ πλαισίου οἱ *Ἅγιοι Πέτρος* καὶ *Παῦλος* ἐναγκαλιζόμενοι, ἐπιζωγραφισμένοι, ἐν συνεχείᾳ ἡ *Σύναξις τῶν Ἀρχαγγέλων*, *στρατιωτικοὶ Ἅγιοι*, ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου παρὰ τὸ τέμπλον ὁ *Πρόδρομος* καὶ ἀκολούθως ὁ *Ἅγιος Νικόλαος*, ὁ *Ἀπόστολος Πέτρος* μὲ σχηματικὰ γένεια (πίν. 155β) καὶ ὁ *Ἅγιος Σπυρίδων*, τοιχογραφία νεωτέρων χρόνων. Οἱ φωτοστέφανοι τῶν ἐναγκαλιζομένων κορυφαίων Ἀποστόλων, τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ τοῦ Πέ-

1. Ἄλλην ἐκ βυζαντινῶν χρόνων παράστασιν τοῦ τοπικοῦ Ἁγίου δὲν γνωρίζω πλὴν τῆς εὑρισκομένης εἰς τὸν ναΐσκον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῶν Μοσχονησίων τῆς ἐν Καστορίᾳ Λακεδαίμονος Μονῆς Καστρίου: Α. Γ. ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ, Ὁ Λακεδαιμονίας Ἅγιος Θεόκλητος, Θεολογία ΚΖ', 1956, 567.

2. Ἐὰν ὄντως πρόκειται περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου ἡ σκηνὴ ἀπομακρύνεται τοῦ ἐν χρήσει ἁγιολογικοῦ κειμένου, κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ Ἀπόστολος ἐσταυρώθη μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ κάτω, *σταυρωθεὶς κατὰ κεφαλῆς, ὡς αὐτὸς ἐξῃτήσατο, οὕτως ἐτελειώθη*, HIP. DELEHAYE, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae (1902) στήλ. 778.

3. Σταυρόν, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, βαστάζει εἷς τῶν ἐπιφαινομένων Ἀγγέλων ἀπὸ τὰ ἀνοικτὰ θυρόφυλλα τοῦ οὐρανοῦ ἤδη εἰς μικρογραφίαν τῆς Καθόδου εἰς τὸν Ἅδην τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Ἰακώβου τῆς Μονῆς Κοκκινοβάφου (C. STORNAJOLO, Miniature delle omilie di Giacomo Monaco (cod. Vatic. Urbin. gr. 2) (1910) πίν. 90).

τρου εἶναι ἔξεργοι, κοσμούμενοι ὑπὸ κύκλων διαγραφομένων ἀπὸ ἐμπιέστους μικροὺς ῥόμβους. 'Ως εἶναι γνωστόν, οἱ ἀνάγλυφοι φωτοστέφανοι ἀποβαίνουν συνήθεις τὸν 13ον αἰῶνα εἰς εἰκόνας τῆς Κύπρου [1].

'Επὶ τῆς βάσεως τῆς ἁγίας Τραπέζης σώζονται λείψανα δυσανάγνωστα γραπτῆς, μεγαλογραμμάτου, κτητορικῆς ἐπιγραφῆς. 'Αναγινώσκω ὀλίγας μόνον λέξεις ἐκ τοῦ πρώτου στίχου: + *Ηστορίθη δε εν ημεραις δου* [2]. Εἰς τὰ πρόσωπα ὅλων τῶν παραστάσεων τοῦ 'Αγίου Πέτρου εἶναι ἔντονος ἡ ἔκφρασις τοῦ συναισθηματικοῦ κόσμου. 'Ο προπλασμὸς ἔχει χρῶμα καφέ· δι' αὐτοῦ ἀποδίδονται αἱ σκιαὶ περὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὴν ῥῖνα. "Ωχρα χρησιμοποιεῖται διὰ τὴν ἐπιδερμίδα, πρασίνη σκιὰ περὶ τὸ πρόσωπον. Τὰ γραμμικὰ φῶτα εἶναι σιτόχροα. 'Η ἀπόδοσίς των (πίν. 155γ) ἐνθυμίζει πολὺ τὰ φῶτα εἰς τὸ σύγχρονον πρὸς τὴν ἐπιγραφήν (1270) στρῶμα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ 'Αγίου Νικολάου εἰς τὸ Σαγκρὶ τῆς Νάξου [3] (πίν. 155δ). Εἰς αὐτὴν τὴν ὁμάδα καὶ τὴν ἐποχὴν πρέπει νὰ ἐνταχθοῦν καὶ αἱ τοιχογραφίαι τοῦ 'Αγίου Πέτρου. Αἱ μορφαί των ὅμως εἶναι ῥωμαλεώτεραι τῶν μορφῶν τοῦ Σαγκρίου.

β) *'Ο ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως* (διαστ. 9.15 μ. × 4.90 μ.) εἰς τὸν συνοικισμὸν Φαγριάνικα τοῦ χωρίου Μηλέα, δικιόνιος μὲ μακρὸν νάρθηκα, τοῦ ὁποίου ἡ ὑψηλοτέρα μέση καμάρα συνέχεται πρὸς τὴν δυτικὴν κεραίαν τοῦ σταυροῦ, ὅπως καὶ οἱ ἡμικυλινδρικοὶ θόλοι τῶν δυτικῶν πλαγίων διαμερισμάτων συνέχονται πρὸς τὰς πλαγίας καμάρας τοῦ νάρθηκος. Οἱ κίονες εἶναι ὀκταγωνικοί· ὀκτάπλευρος εἶναι καὶ ὁ τροῦλλος, ὁ παρέχων ἐντύπωσιν μεταβυζαντινοῦ κτίσματος (πίν. 156α). 'Ο ναὸς ἔχει ἐξωτερικῶς ἐπιχρισθῆ δι' ἀσβέστου καὶ ἔσωθεν εἶναι κατάγραφος ἐκ μεταγενεστέρων τοιχογραφιῶν (18ου αἰ.). Πρὸ τῆς θύρας ὑψοῦται τετραώροφον κωδωνοστάσιον, φέρον ἐγχάρακτον τὴν χρονολογίαν 1808 ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ β' ὀρόφου. "Οτι ὁ ναὸς ἀνάγεται τοὐλάχιστον ἐν μέρει εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ ἔχει ὑποστῆ εὐρείας ἐκτάσεως μεταγενεστέραν ἐπισκευὴν δεικνύουν βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι σωζόμεναι εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ Διακονικοῦ καὶ εἰς τὸ τόξον ἐπικοινωνίας αὐτοῦ πρὸς τὸ ἱερόν. Εἰς τὴν κόγχην εἰκονίζεται νέα, ἀγένειος μορφὴ μὲ στέμμα ἔχον πρεπενδούλια καὶ εἰς τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ ἐσωραχίου τοῦ τόξου *"Αγιος* μὲ ἀκάλυπτον κεφαλήν, βραχεῖαν κόμην, στενὸν μακρὸν πρόσωπον, δικόρυφον γένειον καὶ σχηματικὰ ὦτα (πίν. 157α). Τὴν ἐπιδερμίδα του ἀποδίδει ὑπορροδίνη ὤχρα μὲ πλατέα φῶτα. 'Ο "Αγιος φορεῖ βαθυκύανον χιτῶνα καὶ μανδύαν ὠχρὸν πρὸς τὸ σιτόχρουν, πορπούμενον διὰ λευκοῦ σταυροῦ

1. Βλ. Μουσείου Μπενάκη, Βυζαντινὲς εἰκόνες τῆς Κύπρου, 1 Σεπτεμβρίου - 30 Νοεμβρίου 1976, εἰκ. 8, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 19.

2. 'Η διατύπωσις στηρίζει τὴν γνώμην ὅτι μεταξὺ οἰκοδομῆς καὶ ἱστορήσεως τοῦ ναοῦ ἐμεσολάβησε χρονικὸν διάστημα.

3. Διὰ τὸ μνημεῖον βλ. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, 'Αρχαιολογικαὶ ἔρευναι εἰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, ΠΑΕ 1960, 266 καὶ πίν. 206β.

εἰς τὸ μέσον τοῦ στήθους. Κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς σταυρὸν καὶ διὰ τῆς ἄλλης εὐαγγέλιον. Τὰς δύο τοιχογραφίας θὰ ἐχρονολόγει τις ἀπὸ τοῦ 13ου αἰ.

γ) Ὁ ἠρειπωμένος *ναὸς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων*[1] (διαστ. 6 μ. — μὲ τὴν ἁψῖδα — × 3.78 μ.) διαλελυμένης Μονῆς ἔξω τοῦ χωρίου Πραστεῖον, μονόχωρος, συνεπτυγμένου σταυροειδοῦς τύπου. Τὰ δυτικὰ πλάγια διαμερίσματα ἔχουν βάθος μόλις 0.60 μ. Ἀπὸ Δυσμῶν ἀνέχουν τὸν τροῦλλον δύο παραστάδες, ἐνῶ ἀπ' Ἀνατολῶν οἱ δύο «πεσσοὶ» οἱ διαχωρίζοντες τὸ ἱερὸν ἀπὸ τῆς Προθέσεως καὶ τοῦ Διακονικοῦ[2]. Τὰ τόξα τῶν ὁριζοντίων κεραιῶν στηρίζονται ἀπ' Ἀνατολῶν τὸ μὲν βόρειον ἐπὶ τῆς τοξωτῆς θύρας τῆς Προθέσεως, τὸ δὲ νότιον ἐπὶ παραστάδος. Ἡ νοτία κεραία εἶχε, φαίνεται, κρημνισθῆ καὶ δι' αὐτὸ ἐκτίσθη μεταγενεστέρως τοῖχος εἰς τὸ ἀπὸ Βορρᾶ χεῖλος τοῦ τόξου της πρὸς ὑποστήριξίν του. Ὡσαύτως ἔχει τειχισθῆ τὸ κενὸν τὸ ὑπεράνω τοῦ κτιστοῦ τέμπλου μέχρι τοῦ τόξου τῆς ἀνατολικῆς κεραίας. Τὸ ἡμισφαίριον τοῦ ὑψηλοῦ καὶ μεγάλου ὀκταγωνικοῦ τρούλλου ἔχει καταρρεύσει (πίν. 156β). Ἑτοιμόρροπον εἶναι καὶ τὸ τύμπανόν του τὸ διατρυπώμενον ἀπὸ Βορρᾶ καὶ Νότου ὑπὸ δύο φωτιστικῶν σχισμῶν. Σημειωτέον ὅτι ὁ τροῦλλος εἰς τὴν βάσιν του δὲν ἔχει τομὴν κυκλικοῦ σχήματος, ἀλλὰ μᾶλλον ὀρθογωνίου μὲ ἐστρογγυλευμένας γωνίας. Καὶ τὰ σφαιρικὰ τρίγωνα δὲν παρουσιάζουν ἀρτίαν διαμόρφωσιν· ἀποτελοῦν τὰς πρὸς τὰ κάτω ἀπολήξεις τοῦ τρούλλου. Ὁ ναὸς ἔχει κτισθῆ κατὰ πλινθοπερίκλειστον τοιχοδομίαν διὰ πωρολίθων καὶ φέρει κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα. Αἱ πλευραὶ τοῦ τρούλλου ἔχουν εἰς τὰς γωνίας πωρίνους ψευδοκιονίσκους καὶ ἀπολήγουν ἄνω εἰς πώρινον τόξον, ὑπὸ τὸ ὁποῖον διαμορφοῦται ἄλλο ἐξ ὀδοντωτῆς ταινίας. Οἱ ψευδοκιονίσκοι ἐβάσταζον ὑδρορρόας. Ἡ τρίπλευρος μεσαία ἀψὶς ἔχει κατὰ τὸ πλεῖστον κρημνισθῆ. Τρίπλευροι εἶναι καὶ αἱ ἀψῖδες τῶν παραβημάτων· αἱ πλευραί των ὅμως διαγράφονται ἀμυδρῶς. Κοσμοῦνται διὰ ζωφόρου, διαμορφουμένης ἐκ κατακορύφων πλίνθων, αἱ ὁποῖαι σχηματίζουν διάχωρα ἐγκλείοντα πάλιν ἐκ πλίνθων σχηματιζομένους ρόμβους καὶ γωνίας. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ ναοῦ ἐξωτερικῶς ἔχει τρία τυφλὰ τόξα, τῶν ὁποίων τὰ τύμπανα ἔφερον τοιχογραφίας. Τὸ ἀνατολικὸν τόξον ἔχει κατὰ τὸ ἥμισυ κρημνισθῆ. Τὰ τόξα διαμορφώνουν ἐλαφρῶς λοξότμητοι πωρόλιθοι, πλαισιούμενοι ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, ἡ ὁποία ἔπειτα ὁριζοντιοῦται χωρὶς νὰ φθάνῃ μέχρι τῶν γωνιῶν τοῦ ναοῦ. Κατὰ τὸ ὁριζόντιον τμῆμα της εἶχεν ὑπὲρ αὐτὴν ζωφόρον ἐκ ρομβοειδῶν πλακιδίων, ἐκ τῶν ὁποίων σώζεται ἕν. Ὑπὲρ τὰ τόξα ὑπάρ-

1. Συντομωτάτην περιγραφὴν βλ. παρὰ R. Traquair, ἔ.ἀ. 198.

2. Κάτοψιν τοῦ ναοῦ βλ. παρὰ R. Traquair, ἔ.ἀ. 195 εἰκ. 5 καὶ φωτογραφίαν παρὰ Β. ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΑ, Δίπτυχον τῆς Ἐθνεγερσίας (1972) 698. Ὁ Πατριαρχέας συγκρίνει τὸν ναὸν πρὸς τὴν Καπνικαρέαν καὶ ὑποθέτει ὅτι ἴσως ἦτο ἀφιερωμένος εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον, ἐφ' ὅσον ἐπὶ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου σώζονται λείψανα τῆς τοιχογραφίας τοῦ Ἁγίου.

χει ἄλλη ζωφόρος ἐκ πλίνθων, αἱ ὁποῖαι διαγράφουν ρόμβους. ῾Η ζωφόρος αὕτη καμπυλοῦται μόνον ὑπὲρ τὸ μεσαῖον τυφλὸν τόξον (πίν. 156γ). Παρεμφερὴς εἶναι ὁ διάκοσμος καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Τὸ πλαίσιον τῆς θύρας εἶναι ὀρθογώνιον καὶ τὸ ἀνώφλιον μέγας πρασινωπός, ὁριζόντιος λίθος. ῾Υπὲρ αὐτὸν διαμορφοῦται ἀνακουφιστικὸν τόξον, πλαισιούμενον ὑπὸ δύο κογχῶν. ῾Ο ὑπὲρ τὰς κόγχας κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος παρὰ τὰς ἀλλοιώσεις, ὅσας ἔχει ὑποστῆ ἐκ τῶν ἐπισκευῶν, ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι διεμορφοῦτο ὡς εἰς τὸν βόρειον τοῖχον. Οἱ σταθμοὶ τῆς θύρας συνίστανται ἐκ πωρολίθου· ἐκ τούτων ὁ νότιος φέρει ἐγχάρακτον σταυρόν. ῾Ο νότιος τοῖχος ἔχει κατὰ τὸ ἄνω του τμῆμα κρημνισθῆ· ἀποκρύπτεται ἄλλωστε ὑπὸ ἀγρίου δένδρου καὶ βάτων. Κατὰ χώραν σώζονται ἀρκετοὶ ἐκ τῶν πλατέων κεράμων, οἱ ὁποῖοι ἐστέγαζον τὸν ναόν. Αἱ πλίνθοι του ἔχουν πάχος κυμαινόμενον ἀπὸ 0.02 μέχρι 0.045 μ. Τὸ μνημεῖον ἐσωτερικῶς ἦτο κατάγραφον, ὅπως μαρτυροῦν σωζόμενα τῆδε κακεῖσε λείψανα. Εἰς τὰ σφαιρικὰ τρίγωνα εἰκονίζοντο ἑξαπτέρυγα, ἐκ τῶν ὁποίων σώζεται τὸ νοτιοανατολικόν. Αἱ πτέρυγές των εἶναι ὀγκώδεις μὲ λευκὰ φῶτα καὶ καστανὰς σκιάς, τὸ πρόσωπον ἀποδίδει ὤχρα μὲ φῶτα σιτόχροα, γραμμικὰ εἰς τὸ μέσον τοῦ μετώπου, ἐξ εὐρυτέρων ἐπιφανειῶν περὶ τὸ στόμα. Τὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι καστανὰ καὶ ἡ ἀριστερὰ ὀφρὺς ὑψωμένη περισσότερον τῆς ἄλλης. Εἰς τὴν ἄντυγα τοῦ τόξου κόσμημα ἐπὶ λευκοῦ βάθους ἐκ κεραμοχρόων ἀκτινωτῶν σταυρῶν καὶ κυανῶν ἡμισταύρων. ᾽Επὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψῖδος εἰκονίζετο δεομένη μορφὴ (Βλαχερνίτισσα;), ὡς συνάγεται ἐκ παλάμης σωζομένης δεξιά. ᾽Εκ τῶν ἱεραρχῶν τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ τοίχου, οἱ ὁποῖοι φοροῦν ἐγχείρια καὶ λευκὰ πολυσταύρια φαιλόνια μὲ γαμμάδια, σώζεται ἐν μέρει ὁ παρὰ τὸ βόρειον ἄκρον εἰς στάσιν 3/4 ἐπ᾽ ἀριστερὰ ἀνοίγων εἰλητὸν καὶ ἑπομένως ἱερουργῶν [1] (πίν. 157β). ῎Εχει στενόμακρον πρόσωπον, ἀποδιδόμενον μὲ ὤχραν ὑποπρασίνην, τεφροκύανον τρίχωμα μὲ λευκὰ γραμμικὰ φῶτα καὶ σκιὰς καστανάς, ὁμοιοχρώμους πρὸς τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου καὶ τοὺς χαρακτῆρας. Τὰ ὦτα εἶναι σχηματικὰ καὶ γραμμικὰ τὰ φῶτα τοῦ προσώπου. ῾Η μορφὴ γενικῶς ὑπενθυμίζει κατὰ τὸ ὕφος τὴν προσωπογραφίαν τοῦ Μιχαὴλ ᾽Ακομινάτου εἰς τὸν ῞Αγιον Πέτρον τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ [2]. ᾽Επὶ τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ ἡ *᾽Ανάληψις*. Σώζονται οἱ ῎Αγγελοι τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου ἡμιχορίου. ῾Ο τοῦ δευτέρου (πίν. 157γ) ἔχει ὠχρὸν τὸ πρόσωπον μὲ πλατεῖαν πρασίνην σκιὰν πλαισιοῦσαν τὴν δεξιὰν παρειάν. Πρασίνη σκιὰ ὑπάρχει καὶ εἰς τὴν ρῖνα καὶ ὑπ᾽ αὐτήν. Τὰ φῶτα ἀποδίδουν λευκαί, λεπταὶ γραμμαί, ὤχρα τὴν κόμην, καστανέρυθρον καὶ πράσινον χρῶμα τὰς σκιάς της. ῾Ο ῎Αγγελος φορεῖ κυανοῦν χιτῶνα. Διασώζονται ἀκόμη κεφαλαὶ ᾽Αποστόλων. ᾽Επὶ τοῦ νοτίου σκέλους τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ παρὰ τὴν κλεῖδα ἡ κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ τῆς *Βαϊοφόρου*, ὅπως μαρτυρεῖ δυτικώτερα

1. ᾽Επὶ τοῦ ὠμοφορίου του χαμηλὰ ὑπάρχει ἑξάστιχος μεταγενεστέρα ἐνθύμησις.
2. Βλ. ΔΧΑΕ περίοδ. Δ', τ. Ζ', 1973 - 1974, πίν. 27,2.

σωζόμενον δένδρον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀναρριχᾶται παιδίον. Ἡ κεφαλὴ στρέφεται ἐλαφρῶς πρὸς τ' ἀριστερά, τὸ τρίχωμά της εἶναι καστανὸν πρὸς τὸ κεραμόχρουν, οἱ ὀφθαλμοὶ μεγάλοι, τὸ βλέμμα ζωηρόν (πίν. 155δ). Ἡ τέχνη φαίνεται διάφορος ἢ εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἀγγέλου (ἄλλη χείρ;). Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου, βορείως τῆς θύρας, ἔφιππος στεφηφόρος *στρατιωτικὸς Ἅγιος* μὲ λευκὸν ἵππον. Τὰς τοιχογραφίας θὰ ἔτασσέ τις εἰς τὸ α' ἥμισυ τοῦ 13ου αἰῶνος.

Β. Μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς

α) Τὸ νεώτερον κατάγραφον καθολικὸν [1] τῆς μνημονευθείσης ἀνωτέρω *Μονῆς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων*, δίστυλος κομψὸς ναός (διαστ. 8.62 μ. × 6.85 μ.) κτισμένος μὲ ὀρθογωνισμένους τεφροὺς πωρολίθους (πίν. 158α), κατ' ἰσόδομον τρόπον, ἔχων τὸ τέμπλον κτιστὸν καὶ ὑπὲρ αὐτὸ ξυλόγλυπτον σταυρὸν μὲ δράκοντας καὶ λυπηρά. Ἡ πρόσοψις τῆς ἐκκλησίας, κοσμουμένη ἀπὸ τρεῖς κόγχας ὑπὲρ τὴν θύραν, κορυφοῦται εἰς δίλοβον κωδωνοστάσιον. Ἑκατέρωθεν τοῦ ναοῦ ἀπὸ Βορρᾶ καὶ Νότου συνάπτονται μεταγενέστερα προσκτίσματα. Τοῦ νοτίου προεξέχει εὐρὺς τάφος μὲ ἀρκοσόλιον· εἰς τὸ τύμπανόν του λείψανον τοιχογραφίας παριστώσης τὴν Δέησιν. Ὁ ραδινὸς τροῦλλος εἶναι δωδεκάπλευρος. Ἑκάστη πλευρά του ἔχουσα βαθεῖαν βαθμιδωτὴν κόγχην διατρυπᾶται ἀπὸ στενὸν παράθυρον. Αἱ τρίπλευροι, ὑψηλαί, συναπτόμεναι ἀψῖδες ἔχουν ὡς παράθυρα φωτιστικὰς σχισμάς. Πρὸς τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν τοῦ ναοῦ συνέχονται κελλία. Ἄλλα κτίσματα ὑπάρχουν πρὸς τὰ νοτιοδυτικά, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ πυλὼν τῆς Μονῆς. Εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ τέμπλου ὑπὲρ τοὺς ὁλοσώμους Ἁγίους ζωφόρος ἐκ στηθαρίων Μαρτύρων ἐν μέσῳ ἑλισσομένων φυλλοφόρων καὶ ἀνθοφόρων κλάδων, οἵους συνήθιζον οἱ ἁγιογράφοι Μόσχοι. Ὁ ναὸς ἔχει ἓξ ζώνας τοιχογραφιῶν, τῶν ὁποίων πολλαὶ εἶναι σήμερον κατεστραμμέναι. Εἰς τὴν καμάραν τῆς δυτικῆς κεραίας *οἱ Αἶνοι*. Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ τόξου ἐπικοινωνίας τῆς αὐτῆς κεραίας πρὸς τὸ βορειοδυτικὸν διαμέρισμα ἡ *Κλῖμαξ τοῦ Ἰακώβ*. Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ τέμπλου, νοτίως τῆς θύρας εἰσόδου πρὸς τὸ Διακονικόν, προσωπογραφία τοῦ κτήτορος, κρατοῦντος ἀνοικτὸν βιβλίον καὶ κομβολόγιον. Ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς του ἐπιγραφή [2] (πίν. 158β), ἔχουσα κατὰ μεταγραφὴν οὕτω:

† *Ὁ παρομιοθεῖς Ησαΐας Μυραίος καὶ πρωτοσυγγελος*
τῆς μεγάλης ἐκλησίας
είὸς τοῦ ποταῖ δεσπότου κῦρ [Θε]

1. Κατὰ τὸν Β. ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΑΝ, ἔ.ἀ. 699 τιμᾶται ἐπ' ὀνόματι τῶν Εἰσοδίων.
2. Τὴν ἐπιγραφὴν ἄνευ διαστολῆς τῶν στίχων μὲ διωρθωμένας ἐν μέρει τὰς ἀνορθογραφίας ἔχει δημοσιεύσει ὁ Β. ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΑΣ, ἔ.ἀ. 699. Ὁ αὐτὸς αὐτόθι περὶ Ἡσαΐου τοῦ Μυραίου καὶ περὶ Πραστείου.

οδοσίου ἐκ χώρας Πρωαστη[ου]
κ(αὶ) κτήτωρ τῆς
ἁγίας Μονῆς
ταῦτης:

Ὡς ὀμφάλιον τοῦ ναοῦ ἔχει τοποθετηθῆ ἀρχαία ἐπιτύμβιος στήλη διαστάσεων 0.71 μ. × 0.39 μ. ἔχουσα ἀνάγλυπτα εἰς τὸ μέσον τοῦ ἀετώματος τετράφυλλον ἄνθος καὶ ὑπ' αὐτὸ στλεγγίδα καὶ ἀρύβαλλον ἀνηρτημένον ἐκ μηρίνθου. Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς ἀναγινώσκεται *ΚΛ*[1] καὶ περαιτέρω ἡ λέξις *ΧΑΙΡΕ* (πίν. 158γ).

β) *Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου** ἐντὸς τοῦ χωρίου Πραστεῖον (διαστ. 11.21 μ. × 5.33 μ.), δικιόνιος[2] μὲ μεγάλον νάρθηκα ἐστεγασμένον δι' ὑψηλοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου. Ὁ τροῦλλος ἔχει κυλινδρικὸν τύμπανον καὶ αἱ ἀψῖδες εἶναι τρίπλευροι. Ἡ ἐκκλησία, τὸ πλεῖστον ἐπικεχρισμένη δι' ἀσβεστοκονιάματος, εἶχε, φαίνεται, κτισθῆ κατὰ πλινθοπερίκλειστον σύστημα ἐκ πωρολίθων. Ὑπὸ τὴν στέγην διασώζεται ἐνιαχοῦ ὀδοντωτὸν γεῖσον. Κάτωθεν τούτου ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τῆς νοτίας κεραίας κεραμοπλαστικὸν κόσμημα ἐκ τεθλασμένης γραμμῆς. Τὸ ἰσοδόμου τοιχοδομίας κωδωνοστάσιον ὑψώνεται πολυώροφον ἔμπροσθεν καὶ ὑπεράνω τῆς δυτικῆς κυρίας θύρας, κοσμούμενον πλὴν ἄλλων μὲ ρόδακα καὶ ἥλιον, ἔχον ἀνάγλυπτα γεῖσα καὶ ἐπιγραφήν: 1789 *Ἰουνίου*] /*τὸ παρὸν καμπαναρίον*/ *ἀνεκένισεν δι ἐξόδου καὶ* /———/ *διὰ χειρὸς Ἰωάννου*. Ὁ ναὸς εἶναι κατάκοσμος ἐκ τοιχογραφιῶν τοῦ 18ου αἰῶνος, ὡς μαρτυρεῖ χρονολογία ἐπὶ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου. Εἰς ἄλλην γραπτὴν ἐπιγραφὴν ἀναφέρεται ὅτι ἡ διακόσμησις ἔγινε: *διὰ χειρὸς Αναγνωστου* .... *σελεμπερδάκη εκ κουτηφαρι*[3]. Τὸ εἰκονογραφικὸν πρόγραμμα εἶναι εὐρύ, ἀλλ' ἐμφανίζει σύγχυσιν ὡς πρὸς τὴν διάταξιν τῶν θεμάτων. Ἀπαντοῦν ὁ Χριστολογικὸς κύκλος (θαύματα καὶ παραβολαί), ὁ Θεομητορικός, ὁ Ἀκάθιστος ὕμνος, Συναξάρια, Σκηναὶ τῆς Π.Δ., οἱ Αἶνοι, μεμονωμένοι Ἅγιοι. Αἱ μορφαὶ εἰς τὰς συνθέσεις εἶναι βραχύσωμοι.

γ) *Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως* εἰς τὸν συνοικισμὸν Ξανθιάνικα τοῦ χωρίου Μηλέα (διαστ. 7.45 μ. × 12.40 μ.), τετρακιόνιος, ἐπεκταθεὶς πρὸς Δυσμὰς διὰ νάρθηκος, τοῦ ὁποίου αἱ καμάραι συνέχονται πρὸς τοὺς ἡμικυλινδρικοὺς θόλους τῆς ἐκκλησίας. Οἱ κίονες εἶναι ὀκταγωνικοὶ καὶ τὰ δίζωνα κιονόκρανα μὲ τὰ κατάκοσμα ἐπιθήματα μᾶλλον 12ου αἰ. ἔχουν εἰς τὰς γωνίας τῆς ἐπάνω ζώνης τὰ μὲν δυτικὰ ἀετούς[4], τὰ δὲ ἀνατολικὰ σταφυλὰς ἢ κώνους πίτυος

1. Ὁ αὐτός, ἔ.ἀ. 701 ἀναγινώσκει *ΚΛΕΩΝ*.
2. Οἱ κίονες ἔχουν ἐπενδυθῆ διὰ τσιμέντου.
3. Βλ. καὶ Β. ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΑΝ, ἔ.ἀ. 604 σημ. 1.
4. Βλ. Ἔργον 1976, 126, εἰκ. 105.

(πίν. 159β). Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος ἐκ μεταγενεστέρων τοιχογραφιῶν. Τὸ ξυλόγλυπτον ἐπιχρυσωμένον τέμπλον, καλῆς τέχνης, εἰς πολὺ ἔξεργον ἀνάγλυφον (πίν. 159γ). Οἱ κιονίσκοι διατρήτου τεχνικῆς, ὅπως καὶ ἡ σταφυλή· εἰς αὐτοὺς ἔχουν γλυφῆ πτηνά, ζῶα καὶ μαργαρῖται. Ὑπὲρ τὴν Ὡραίαν Πύλην ἔχει στερεωθῆ ξυλόγλυπτον τρουλλαῖον ἀρτοφόριον, κορυφούμενον εἰς κῶνον πίτυος. Οἱ ἑκατέρωθεν τοῦ ξυλογλύπτου σταυροῦ δράκοντες εἶναι πολὺ μεγάλοι, φέροντες ἀντὶ φολίδων παραλλήλους ἁλυσιδωτὰς αὐλακώσεις.

Συνεπτυγμένου σταυροειδοῦς τύπου μονόχωροι, μεταβυζαντινοὶ ναοὶ εἶναι:

δ) *Ὁ Ἅγιος Νικόλαος** εἰς Χώραν Ξεχωρίου (διαστ. 5.39 μ. × 2.54 μ.) μὲ τροῦλλον ὀκταγωνικὸν ἐπὶ ὑψηλοῦ τυμπάνου. Ἡ τοιχοδομία συνίσταται ἐκ ποικίλου ὑλικοῦ, λαξευμένων πωρολίθων, ἀκανονίστου σχήματος λίθων, πλίνθων, σχιστολίθων καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν. Αἱ πλίνθοι τίθενται ἀτάκτως μεταξὺ τῶν λίθων, ἐνίοτε καθ' ὁριζοντίας γραμμὰς καὶ εἰς τὸν τοῖχον τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψῖδος εἰς ὁριζοντίας διπλᾶς σειράς, ἐναλλασσομένας μὲ στρώσεις λίθων. Ἴσως ἡ ἀψὶς καὶ μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου προέρχονται ἐξ ἀρχαιοτέρας περιόδου τοῦ μνημείου. Ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ στήλη κοσμουμένη μὲ ἔκτυπον ξίφος. Ἡ ἁγία Τράπεζα εἶναι κτιστὴ καὶ ἐπικαλύπτεται ἀπὸ τμῆμα μαρμαρίνης ἀρχαίας ἐνεπιγράφου πλακὸς (0.90 μ. × 0.63 μ.)[1]. Ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς ἀψῖδος, ὑπεράνω τῆς κτιστῆς ἁγίας Τραπέζης σταυρόσχημος ἐσοχή. Τοιχογραφίαι ὑπάρχουν εἰς τὴν ἀψῖδα (δύο στρώματα), εἰς τὸ κτιστὸν τέμπλον κ.ἀ. Ἐντὸς τοῦ ναοῦ καὶ περὶ αὐτὸν ἐγκατεσπαρμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Εἰς τὴν Πρόθεσιν δεξιὰ τῆς παραστάσεως τῆς Ἄκρας Ταπεινώσεως ἐντὸς πλαισίου ἐπιγραφή[2]:

+ *α ψ. θ - απϱιλ*[ίου] *2.*
ἐγϱάπτη ὁ κὺϱ θεόδωϱ
άκυς ὁ παπανικυτάκυς κ(αὶ)ε
πύτϱωπος τὸν ναῶν οὗτον πϱ
όθεση(;)· καὶ υ γηνη αὐτοῦ στα
ματηνῆ

ε) *Τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου** εἰς χωρίον Νομιτζή. Ὁ τροῦλλος εἶναι δεκάπλευρος καὶ ἔχει μόνον ἓν στενὸν παράθυρον εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευράν. Τοιχογραφίας σώζει εἰς τὸ κτιστὸν τέμπλον καὶ εἰς τὸ ἱερόν. Ἐπὶ τῆς κόγχης τῆς Προθέσεως ἡ Ἄκρα Ταπείνωσις καὶ εἰς τὸ γραπτὸν δίπτυχον ἡ χρονολογία: α. ψ. Θ.

1. Βλ. καὶ Β. ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΑΝ, ἔ.ἀ. 596. Κατ' αὐτὸν ἐπὶ τῆς πλακὸς ἀναγράφονται νικηταὶ ἀγώνων καὶ ἀγωνοθέται ἄρχοντες. Ὡς τόπον προελεύσεώς της ὁ Πατριαρχέας ἀναφέρει τὸ ἀρχαῖον Γυμνάσιον Καρδαμύλης.

2. Αἱ πλεῖσται ἐπιγραφαὶ παρέχονται κατὰ μεταγραφήν.

ς) *Ὁ Ἅγιος Νικόλαος** εἰς Νομιτζήν (διαστ. 12.50 μ. × 4.25 μ.), κτισμένος μὲ ἀργοὺς λίθους καὶ ἀραιὰς πλίνθους, ἔχων ἡμικυκλικὴν τὴν ἁψῖδα καὶ ὀκτάπλευρον τὸν τροῦλλον. Ἐσωτερικῶς εἰς τὴν δυτικὴν κεραίαν (νότιος καὶ βόρειος τοῖχος) διαμορφοῦνται ἀπὸ δύο τυφλὰ τόξα. Ὅλος ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος. Ἐπὶ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου ἐπιγραφὴ μὲ τὴν χρονολογίαν α.ψ.ν.δ (= 1754). Εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον ἡμιεξίτηλος ἐπιγραφή, ἐκ τῆς ὁποίας ἀναγινώσκονται αἱ λέξεις: *χεὶρ Διονυσίου.*

ζ) *Ὁ Ἅγιος Γεώργιος**, εἰς Νομιτζὴν ναὸς κατάγραφος μὲ ξυλόγλυπτον τέμπλον. Παρὰ τοῦτο ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου ἡ Δέησις διασώζουσα τὴν χρονολογίαν 1814 καὶ τὴν ὑπογραφήν: *Διὰ χυρὸς Ἡλιοῦ κονοφακου.* Διακρίνονται καθαρὰ διάφοροι χεῖρες. Εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον ἐπὶ τῆς παραστάσεως τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα ἡ ἐπιγραφή:
ΔέΗ | σις τοῦ στρά | ΤΗ μπαμ(;)ά | κη. εἰς βοήθ | ειαν συν παν | τὶ τὸ οἴκω | αὐτοῦ:- | 1754)μαρ | τί | ου | 23. Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου εἰς τὴν παράστασιν Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου πρὸ τοῦ τέμπλου ἡ ἐπιγραφή: *Δευσις του δουλου | του Θεου παναγο φα | κιολεα ης βουθυαν | αὐτου κ(αὶ) υς ψηχηκὶν σο | τηριαν τον τεκνον κ(αι) τον Γονέον | αὐτού.*

2. ΣΤΑΥΡΕΠΙΣΤΕΓΟΙ ΜΕ ΤΡΟΥΛΛΟΝ[1]

Α. Βυζαντινῶν χρόνων

α) *Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου* εἰς Καστανέαν, γνωστὸς ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Τρικάμπανος, διαστ. 7.92 μ. × 2.27 μ. Ὁ νάρθηξ ἔχει προστεθῆ μετὰ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ ναοῦ. Ἡ διαχωρίζουσα τοὺς τοίχους γραμμὴ εἶναι ἐμφανής. Τὸ πρὸς Δυσμὰς κρημνισθὲν τμῆμα τῆς στέγης τοῦ νάρθηκος φαίνεται ὅτι ἐκαλύπτετο ἀπὸ ὑψηλότερον ἡμικυλινδρικὸν θόλον. Ὁ ναὸς εἶναι κτισμένος διὰ πλακομόρφων λίθων, ἡ ἀψὶς εἶναι ἡμικυκλικὴ καὶ ὁ τροῦλλος ἔχει ἐξωτερικῶς μορφὴν ἐστρογγυλευμένου κατὰ τὰς γωνίας παραλληλεπιπέδου (πίν. 160α). Τὸ τύμπανόν του εἶναι ὑψηλὸν καὶ διατρυπᾶται ἀπὸ τέσσαρας φωτιστικὰς σχισμάς. Ὁ νάρθηξ εἶχε δύο θύρας, μίαν πρὸς Νότον, ὑπὲρ τὴν ὁποίαν ὑπάρχουν τρεῖς κόγχαι καὶ ἄλλην πρὸς Δυσμάς. Ἄλλο ἄνοιγμα, ὡς θύρα, διαμορφοῦται εἰς τὸν βόρειον τοῖχον. Διὰ θύρας τοξωτῆς γίνεται ἡ ἐπικοινωνία πρὸς τὸν κυρίως ναόν.

Τὸ μνημεῖον ἐσωτερικῶς εἶναι κατάγραφον. Εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ νάρθηκος, νοτίως τῆς θύρας εἰσόδου πρὸς τὴν ἐκκλησίαν, σώζονται λείψανα τῆς παραστάσεως τοῦ Χριστοῦ κατὰ μέτωπον. Ἡ τοιχογραφία συνεχίζεται

1. Διὰ τὸν τύπον, ἐπιχωριάζοντα εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην, πραγματεύεται εἰς διατριβήν της ἡ ἔφορος Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Φανὴ Δροσογιάννη, ἡ ὁποία ἔχει ὑπ' ὄψει καὶ τὸν ἀμέσως ἐν συνεχείᾳ μνημονευόμενον ναόν.

καὶ ὀπίσω τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ νάρθηκος, ὁ ὁποῖος, ἂν κρίνωμεν ἐκ τῆς τοιχοδομίας, προσετέθη μικρὸν μετὰ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ ναοῦ. Πάντως ἡ προσθήκη θὰ ἔγινε μετὰ τὴν ἁγιογράφησιν τῆς ἐκκλησίας.

Ἐπὶ τοῦ τρούλλου λείψανα τοῦ *Παντοκράτορος* καὶ περὶ αὐτὸν ἐπιγραφῆς. Ἀξιοπρόσεκτον ὅτι ὁ φωτοστέφανος εἶναι ἀκτινωτός, συνιστάμενος ἀπὸ τριγωνικὰς ἀκτῖνας ροδόχρους καὶ κερασόχρους, χωριζομένας ὑπὸ λευκῶν γραμμῶν. Τὸ ἔνδυμα καὶ τὸ βάθος ἔχουν χρῶμα κυανοῦν κοβαλτίου. Κατωτέρω φαλακρὰ κεφαλὴ *Προφήτου*. Εἰς τὴν γωνίαν τὴν διαμορφουμένην μεταξὺ τῆς ἀνατολικῆς καμάρας καὶ τοῦ νοτίου τοίχου, ἀμφορεὺς ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἀναπηδοῦν φυτὰ καὶ ἀντιστοίχως παρὰ τὸν βόρειον τοῖχον λευκὸς ἑλισσόμενος βλαστός. Τὸ τόξον τῆς ἀψῖδος εἶναι ἐλλειπτικόν. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον ἡ *Βλαχερνίτισσα* ἐν προτομῇ πλαισιουμένη ἀπὸ ἕνα ἑκατέρωθεν *Ἄγγελον* καὶ ὑπ' αὐτὴν τέσσαρες συλλειτουργοῦντες ἱεράρχαι μὲ πολυσταύρια φαιλόνια. Τὸ μέτωπον τοῦ βορείου ἀγγέλου πλαισιώνει πλατεῖα καφεκάστανος σκιά (πίν. 162γ). Τὸ αὐτὸ χρῶμα ἀποδίδει τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου. Εἰς τὴν παρειὰν ἡ σκιὰ εἶναι πρασίνη. Διὰ τὴν ἐπιδερμίδα χρησιμοποιεῖται ὤχρα κατὰ πλατείας ἐπιφανείας μὲ πολὺ ἐλαφρὰς ὑπελαιόχρους σκιάς. Ὁ χιτὼν εἶναι καφεπράσινος καὶ τὸ ἱμάτιον κεραμόχρουν. Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἑκατέρωθεν τῆς ἀψῖδος ὁ *Εὐαγγελισμός*. Ὁ χιτὼν τοῦ Γαβριὴλ μὲ τὸ πλατὺ πρόσωπον καὶ τοὺς ἐπιμήκεις ὀφθαλμοὺς εἶναι ἐρυθρὸς καὶ τὸ ἱμάτιον μελιτζανὶ μὲ κυανόλευκα φῶτα. Ἐπὶ τοῦ νοτίου τυμπάνου τῆς ἐγκαρσίας καμάρας κατεστραμμένη ἡ *Μεταμόρφωσις*. Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ της σκέλους μᾶλλον ἡ *Ἄνοδος εἰς τὸ Θαβώρ*, ἐνῶ ἴσως ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ εἰκονίζετο ἡ *Κάθοδος*. Εἰς τὸ δυτικὸν τύμπανον ἡ *Σταύρωσις*, τῆς ὁποίας σώζεται τὸ δεξιὸν τμῆμα· ὁ Ἰωάννης μὲ πλουσίαν κόμην βαστάζων τὴν κεφαλήν του, ὀπίσω ὁ Ἑκατόνταρχος κρατῶν μεγάλην, κιτρίνην κωνικὴν ἀσπίδα μὲ καστανερύθρους σκιάς, κοσμουμένην εἰς τὸ κέντρον ἀπὸ μαργαρίταν. Ὀπίσω ὑπηρέτης καὶ στρατιῶται. Ἀσυνήθης εἶναι ἡ θέσις ἀπεικονίσεως τῆς *Ψηλαφήσεως* εἰς τὸ τύμπανον τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ὑπὲρ τὴν ἀψῖδα. Διακρίνεται ὁ πρὸς Βορρᾶν ὅμιλος ἑπτὰ μαθητῶν. Ἐπ τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ ἡ *Ἀνάληψις* (πίν. 160β). Τὴν κυανόχρουν, ἐλλειπτικὴν δόξαν βαστάζει ἀνὰ εἷς ἑκατέρωθεν Ἄγγελος. Αἱ πτέρυγές των διαγράφουν σχῆμα παράλληλον πρὸς τὴν δόξαν. Τὸ βόρειον ἡμιχόριον διατηρεῖται ἀρκετὰ καλά· εἰς τὸ μέσον Ἄγγελος μὲ ἐπίμηκες πρόσωπον (πίν. 161α), κυανοῦν χιτῶνα ἔχοντα πλατέα σιτόχροα φῶτα, θαμβὸν κεραμόχρουν ἱμάτιον, περιελισσόμενον περὶ τὸ σῶμα, ὥστε νὰ διαγράφωνται τὰ μέλη. Τὸ τρίχωμα τοῦ Μ(ατθαίου) ἢ Μ(άρκου) δεξιὰ ἀποδίδουν τεφροκύανα καὶ σιτόχροα φῶτα ἐπὶ κερασόχρου βάθους. Ὁ ἐξ ἀριστερῶν Ἀπόστολος κρατῶν ὑπὸ μάλης Εὐαγγέλιον ἀνυψώνει πολὺ τὴν κεφαλήν, ἀνοίγει καὶ κάμπτει τοὺς πόδας ὑψώνων τὴν ἀριστερὰν χεῖρα, ἡ ὁποία παρασύρει τὸ πλουσιώτατα πτυχούμενον ἐκ χονδροῦ ὑφάσματος ἱμάτιον (πίν. 161α). Εἰς τὸ νότιον σκέλος τῆς δυτικῆς καμάρας εἰ-

κονίζεται ἡ *Πεντηκοστὴ* κατὰ τὸν συνήθη τρόπον. Τὸ ἐν τῷ μέσῳ στενὸν ἡμικύκλιον εἶναι κενόν, ὁμοιάζον μὲ θύραν. Αἱ μορφαὶ τῶν 'Αποστόλων εἶναι βραχύσωμοι (πίν. 162α) καὶ εἷς ἐξ αὐτῶν, νέος, ἀγένειος, ἔχει κεφαλὴν μεγάλην καὶ πρόσωπον πλατὺ μὲ πρασινωπὰς σκιάς. 'Επὶ τοῦ βορείου τυμπάνου ἡ *Κοίμησις*. Κάτω εἰς τὸ μέσον τῆς παραστάσεως τὸ ἐπεισόδιον τοῦ 'Ιεφωνίου, ὁ ὁποῖος ἐδῶ εἰκονίζεται ὡς παιδίον μὲ βραχὺν λευκὸν χιτῶνα καὶ οὔλην κόμην. Εἰς τὴν παρακειμένην καμάραν ἀνὰ ἓξ ἑκατέρωθεν 'Απόστολοι ἐν προτομῇ συναθροιζόμενοι ἐκ περάτων ἐντὸς νεφῶν. 'Επὶ τοῦ βορείου σκέλους τῆς δυτικῆς καμάρας πολυπρόσωπον θαῦμα τοῦ 'Αγίου Νικολάου κόπτοντος δένδρον. 'Υπὸ τὴν Μεταμόρφωσιν μίμησις φορητῆς εἰκόνος 'Αγίου ἐν προτομῇ. 'Ανὰ δύο ὡσαύτως μιμήσεις εἰκόνων μὲ ὀρθογώνια πλαίσια εἰς τὸν βόρειον καὶ νότιον τοῖχον τῆς δυτικῆς κεραίας (πίν. 161β)[1]. Οἱ ῞Αγιοι εἶναι λαϊκαὶ μορφαὶ μὲ ἀδεξιότητα εἰργασμέναι. Κατωτέρω ὁλόσωμοι *῞Αγιοι*, ὁ *Βλάσιος* καὶ ὁ *Στέφανος* εἰς τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ ἱεροῦ (πίν. 162β) μὲ ὀφθαλμοὺς ἐπιμήκεις καὶ λεπτὰ πρόσωπα, στενὸν καὶ μακρὸν ὁ Στέφανος, πλατὺ εἰς τὸ ὕψος τῶν ὀφθαλμῶν ὁ Βλάσιος. Περαιτέρω ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ, ἐπὶ τοῦ βορείου ὡσαύτως τοίχου ἔνθρονος ὁ *῞Αγιος Νικόλαος*[2] εἰς μέγεθος μεγαλύτερον κατά τι τοῦ φυσικοῦ. Τὸ πλατὺ πρόσωπον τοῦ ἁγίου ἀποδίδεται δι' ὤχρας μὲ καφεπρασίνας σκιὰς καὶ ἀμυδρὰ ὠχρόλευκα φῶτα (πίν. 163α). Τὸ φαιλόνιον βυσσινόχρουν μὲ πράσινα φῶτα, τὸ στιχάριον κυανοῦν, τὸ ἐπιγονάτιον σκληρόν, κίτρινον. Τὸ ἡμικυκλικὸν διάτρητον ἐρεισίνωτον ἔχει λευκούς, λεπτούς, κιονίσκους. Εἰς τὸν νότιον τοῖχον τῆς δυτικῆς καμάρας ἡ *'Αγία Μαρίνα* μὲ ἐπίμηκες, στενόν, ᾠοειδὲς πρόσωπον (πίν. 162δ), παρ' αὐτὴν ἄλλη ἡμιεξίτηλος 'Αγία καὶ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου ἡ *'Αγία 'Αναστασία ἡ Φαρμακολύτρια*, βυθίζουσα τὸν μακρότατον δείκτην τῆς δεξιᾶς εἰς ἀμφορίσκον κρατούμενον διὰ τῆς ἄλλης, ἡ *'Αγία Παρασκευὴ* καὶ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἄλλη *'Αγία*.

'Εκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ νάρθηκος, αἱ ὁποῖαι χρονικῶς δὲν πρέπει νὰ ἀπέχουν πολὺ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ κυρίως ναοῦ, εἰς τὸν αὐτὸν ἐντασσόμεναι αἰῶνα, ἔργα ἄλλης χειρός, ἀλλὰ καλῆς ποιότητος, μνημονευτέαι παραστάσεις ὁλοσώμων στρατιωτικῶν 'Αγίων. Δυτικώτερον ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου ὁ *῞Αγιος Χριστόφορος* κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, καλυπτομένης ἀπὸ τὸν καφεκάστανον μανδύαν, εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἐν προτομῇ, ἀποδιδομένην κατ' εἶδος μονοχρωμίας δι' ὤχρας καὶ καφέ. Τὸ βάθος κυανοῦν κοβαλτίου. Εἰς τὸν δεξιὰ ζωγραφούμενον στρατιωτικὸν *῞Αγιον* ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὀφθαλμοῦ διακρίνονται καλῶς τὰ ἐπ' ἄλληλα τιθέμενα χρώματα. Πρασινελαιόχρους ὁ προπλασμός, βυσσινο-

1. Εἰς τὸν ἐξ ἀριστερῶν ῞Αγιον δύναταί τις νὰ μελετήσῃ τὴν τεχνικήν. 'Επὶ τῆς ἐπιδερμίδος, χρώματος ἀνοικτοῦ εἰς εὐρεῖαν ἔκτασιν, λευκὴ γραμμὴ ὑπὲρ τὴν δεξιὰν ὀφρὺν καὶ ὑπὸ τὸν δεξιὸν ὀφθαλμὸν τρεῖς παράλληλοι, καμπύλαι λευκαὶ γραμμαὶ ἀποδίδουν τὰ φῶτα.

2. Τὴν ἀμέλειαν τοῦ λαϊκοῦ ζωγράφου προδίδει ἡ ἀπόδοσις τῶν ὤτων. ῎Εχουν σχεδιασθῇ ὄχι εἰς τὴν παρυφὴν τοῦ προσώπου, ἀλλ' εἰς τὴν παρυφὴν τοῦ γενείου.

καστανὴ ἡ σκιά, ἐπὶ τῆς ὁποίας μελανὴ γραμμὴ ἀποδίδει τὴν ὀφρύν. Ὑπὲρ τοὺς στρατιωτικοὺς Ἁγίους στηθάρια, συνδεόμενα διὰ κύκλων, ἀπὸ τῶν ὁποίων δίδυμα ἄνθη διασταυρούμενα, ὁμοιάζοντα μὲ ἄνθη ἀγγινάρας.

Τὸ καθόλου ὕφος τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Τρικάμπανου, ἡ σκίασις τῶν προσώπων, τῶν ὁποίων μερικὰ εἶναι στενὰ καὶ ὀξύληκτα [1], ὑπενθυμίζουν τὸν γραπτὸν διάκοσμον τοῦ ναΐσκου (1439/40) παρὰ τὸ Σελεγούδι Λακεδαίμονος [2]. Εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν πρέπει, νομίζω, νὰ ταχθοῦν καὶ αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Καστανέας.

Β. Μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς

α) *Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος* (διαστ. 6.80 μ. × 3.95 μ.) εἰς Ξανθιάνικα Μηλέας, καθολικὸν ἠρειπωμένης Μονῆς, κτισμένον δι' ἀργῶν λίθων. Ἡ ὁριζοντία καμάρα εἶναι κατὰ τὸ ἥμισυ καὶ πλέον στενοτέρα τῶν ἄλλων. Τὸ τέμπλον κτιστὸν καὶ ὁ ναὸς κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν τοῦ Χριστοδούλου Καλέργη (1706) [3]. Χαμηλὰ διακοσμητικὴ ταινία ἐξ ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ μὲ χυμώδη φύλλα χρώματος καστανοῦ ἐπὶ κιτρίνου βάθους. Ἐπὶ τοῦ βορείου καὶ νοτίου τοίχου, παρὰ τὸ ἱερὸν μίμησις ὡραίου κεντητοῦ ἀνηρτημένου ὑφάσματος (πίν. 163β). Ἔπειτα ὁλόσωμοι μετωπικοὶ *Ἅγιοι καὶ Ἅγιαι, Μαρτύρια, οἱ 24 Οἶκοι καὶ σκηναὶ ἐκ τοῦ Χριστολογικοῦ κύκλου*. Ἡ ἐξ 9 στίχων κτητορικὴ ἐπιγραφή [4] (0.85 μ. × 0.60 μ.) ὑπὲρ τὴν θύραν (πίν. 163δ).

β) *Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως* εἰς Κάτω Χώραν Μηλέας (διαστ. 13.63 μ. × 3.98 μ.). Ἀπὸ Δυσμῶν συνάπτεται νάρθηξ ἱκανοῦ μήκους καὶ πρὸ αὐτοῦ ὑψοῦται κωδωνοστάσιον τετραώροφον, ἀπολῆγον ἄνω εἰς πυραμίδα. Τὸ γεῖσον μεταξὺ δευτέρου καὶ τρίτου ὀρόφου κοσμεῖται μὲ ἀνάγλυπτα ζῶα καὶ πτηνά. Ἀλλαχοῦ διακρίνεται πλοῖον, ζῶον καὶ ρόδαξ. Ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ 3ου ὀρόφου ἐγχάρακτος ἡ χρονολογία 1776. Ὁ ναὸς ἦτο κατάγραφος, ἔχει ὅμως ἐπιχρισθῆ κατὰ τὸ πλεῖστον δι' ἐλαιοχρώματος. Ὑπὲρ τὴν νότιον θύραν γραπτὴ ἐπιγραφή, ἐν μέρει σήμερον ἐπικεχρισμένη δι' ἀσβέστου, φέρουσα τὴν χρονολογίαν 1750. Πλήρη ἔχει δημοσιεύσει αὐτὴν ὁ φίλος κ. Δικ. Βαγιακάκος (Ἡ Μηλέα τῆς ἔξω Μάνης καὶ ἐπιγραφαὶ χριστιανικῶν χρόνων ἐξ αὐτῆς, ἔ.ἀ. 169).

1. Βλ. πίν. 162β, 162δ.
2. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Λείψανα βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν ναΐσκου παρὰ τὸ Σελεγούδι Λακεδαίμονος (1439/40), Λακωνικαὶ Σπουδαί, Β', 1975, 95 - 109.
3. Περὶ τῆς τοιχογραφήσεως ὑπὸ τοῦ ἰδίου καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Προδρόμου εἰς Μεγάλην Βρύσην Λακεδαίμονος βλ. Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Ἡ Μηλέα τῆς ἔξω Μάνης καὶ ἐπιγραφαὶ χριστιανικῶν χρόνων ἐξ αὐτῆς, Μεσσηνιακὰ γράμματα Β', 1967, 174.
4. Τὴν ἐπιγραφὴν ἔχει δημοσιεύσει κατὰ μεταγραφὴν ὁ αὐτός, ἔ.ἀ. 173 - 174. Εἰς τὸν 4ον στίχον πρόσθες τὸ ἄρθρον *τ(ῶν)* πρὸ τῆς λ. *τιμιοτάτων*, παραλειφθὲν προφανῶς ἐκ τυπογραφικῆς ἀβλεψίας.

3. ΣΤΑΥΡΕΠΙΣΤΕΓΟΙ

Α. Βυζαντινῶν χρόνων

α) Εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς ἁμαξιτῆς ὁδοῦ, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ ἀπὸ Καστανέας εἰς Σαϊδόνα, ἀριστερὰ καὶ χαμηλότερον ὁ ἠρειπωμένος *ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν* (διαστ. 3.64 μ. × 2.47 μ.), ᾠκοδομημένος μὲ ἀργοὺς λίθους, ἔχων ἀπὸ Νότου συνημμένον ὑπὸ μορφὴν στοᾶς ἢ νάρθηκος κατά τι μακρότερον παρεκκλήσιον (εἰκ. 4). Τὰ δύο οἰκοδομήματα εἶναι κτισμένα εἰς διαφόρους χρόνους, ὅπως προδίδει καὶ ἡ τοιχοδομία καὶ ἡ συγκόλλησις τῶν τοίχων κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευράν. Ὅτι ὁ βόρειος ναΐσκος ἦτο σταυρεπίστεγος φανερώνει τὸ σωζόμενον νότιον τύμπανον τῆς ἐγκαρσίας καμάρας μετὰ τῶν παρ' αὐτῷ λίθων τῆς ἡμικυλινδρικῆς στέγης, οἱ ὁποῖοι σώζονται κατὰ χώραν. Τὸ βάθος τῆς ἀνατολικῆς καμάρας εἶναι μικρόν, περὶ τὰ 0.78 μ., ἐνῷ τὸ πλάτος τῆς ἐγκαρσίας εἶναι 1.72 μ. Τῆς δυτικῆς τὸ βάθος εἶναι 1.80 μ. (εἰκ. 4). Ἡ θύρα ἀνοίγεται εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον. Δι' ἄλλου ἀνοίγματος γίνεται ἡ ἐπικοινωνία πρὸς τὸ νότιον κτίσμα. Ὁ ναΐσκος διασῴζει λείψανα τοιχογραφιῶν. Ἐπὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου ἐναπομένει ἑτοιμόρροπος κεφαλὴ τῆς *Πλατυτέρας* (πίν. 165α) καὶ ἑκατέρωθεν αὐτῆς ἐντὸς κύκλου ἀνὰ ἓν στηθάριον *Ἀγγέλου* (πίν. 165β). Τὸ πρόσωπον τῆς Θεοτόκου εἶναι πλατύ, σκιαζόμενον παρὰ τὴν δεξιὰν παρειὰν ἀπὸ καφὲ πλατεῖαν σκιάν, βαθμηδὸν ἐξασθενοῦσαν, ἐνῷ παρὰ τὴν ἀριστερὰν παρειὰν ἡ σκιὰ εἶναι ἐλαιόχρους. Ὁμοιόχρωμοι ἀντιστοίχως εἶναι αἱ παρὰ τὴν ρῖνα σκιαί. Αἱ περὶ τὸ πρόσωπον πτυχαὶ τοῦ μαφορίου ὑπενθυμίζουν ἀντίστοιχον λεπτομέρειαν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Μουτουλλᾶ τῆς Κύπρου (1280)[1]. Ἐκεῖ ὅμως ἡ σχηματοποίησις εἶναι ξηρὰ καὶ ὁμοιόμορφος· ἐδῶ ὑπάρχει ποικιλία καὶ ἐλευθερία. Ἡ ὤχρα τοῦ προσώπου ἀποβαίνει ἐνιαχοῦ ὑπορροδίνη. Τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ τονίζει φωτεινὴ ταινία. Ὑπὸ τὴν Θεοτόκον μετωπικοὶ ὁ *Χρυσόστομος* καὶ ὁ *Βασίλειος*. Εἰς τὸ μέτωπον τοῦ πρώτου τὰς πτυχὰς ἀποδίδουν λεπταί, παράλληλοι γραμμαί.

Τὸ πρὸς Νότον κτίσμα ἔχει μῆκος 5.17 μ., πλάτος 3.14 μ. καὶ σχῆμα ὀρθογώνιον. Διὰ τόξου καθέτου πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονά του, τόξου βαίνοντος ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον, διαιρεῖται εἰς δύο ἄνισα τμήματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἀνατολικὸν εἶναι μακρότερον (3.06 μ.). Τὸ τόξον ἀπὸ Βορρᾶ στηρίζεται εἰς παραστάδα, ἐνῷ νοτίως ἐμφύεται εἰς τὸν τοῖχον. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ κτίσματος εἶχε δύο τόξα τειχισθέντα. Μεταξύ των ἐσωτερικῶς ὑψώνεται κτιστὴ ἁγία Τράπεζα καὶ εἰς τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν Πρόθεσις. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς οἰκοδομῆς διαλύεται εἰς μέγα τυφλὸν τόξον. Τὸ τμῆμα στεγάζεται δι' ἐλλειπτικοῦ κατὰ τὴν βάσιν — ὁ μακρότερος ἄξων ἐκτείνεται ἀπ' Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς — φουρνικοῦ ἢ ἀσπίδος. Τὸ δυτικὸν τμῆμα, μήκους 1.55 μ. στεγάζεται διὰ δύο τόξων, διαμορφουμένων πα-

1. Γ. Α. Σωτηρίου, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου (1935) πίν. 87.

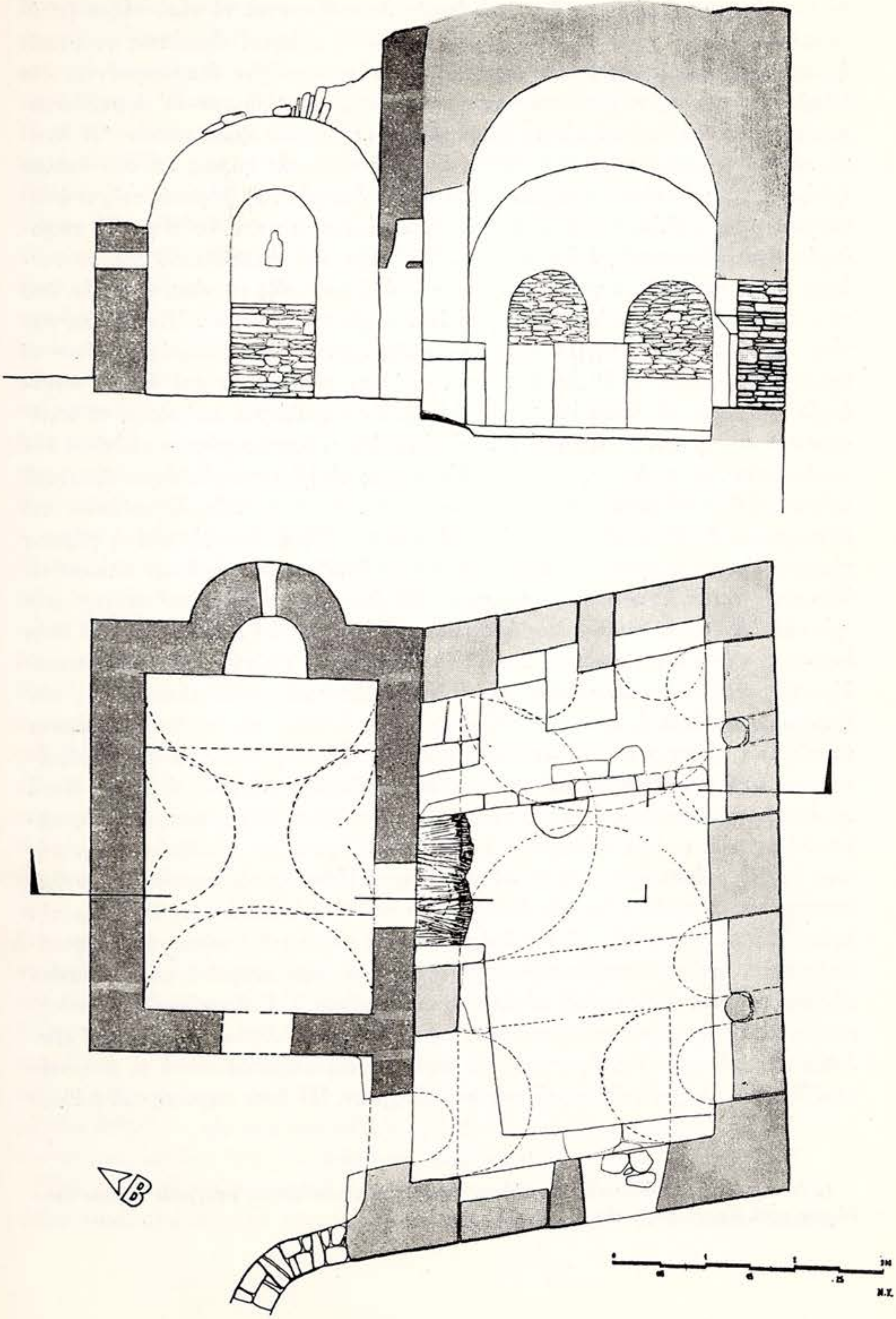

Εἰκ. 4. Τομὴ κατὰ πλάτος καὶ κάτοψις τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν παρὰ τὴν Σαϊδόνα.

ρὰ τὸν βόρειον καὶ νότιον τοῖχον, τὰ ὁποῖα βαστάζουν μὲ τὸ εὐρὺ τόξον (πλάτους 0.47 μ.), τὸ χωρίζον ὁριζοντίως εἰς δύο τὸ κτίσμα, ὡσαύτως φουρνικὸν ἢ ἀσπίδα τομῆς ἐλαφρῶς κωνικῆς. Εἰς τὸν νότιον τοῖχον διαμορφοῦνται δύο δίλοβα ἀνοίγματα, τειχισθέντα μεταγενεστέρως, χωριζόμενα δι' ἀρραβδώτων κιόνων. Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ κίονος ἀνεστραμμένον ἰωνικὸν κιονόκρανον. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κτίσματος διετρυπᾶτο ἀπὸ δύο τοξωτὰς θύρας, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ βόρειος εἶναι ὡσαύτως φραγμένη. Παρὰ τὸν δυτικὸν καὶ βόρειον τοῖχον ἐσωτερικῶς κτιστὰ ἑδώλια, ἐνῶ τὸ ἅγιον βῆμα ὑψώνεται κατὰ 0.08 μ. Ἡ τοιχοδομία εἶναι ἐξωτερικῶς ἐνδιαφέρουσα. Τὰ τόξα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου συνίστανται ἐκ πωρολίθων περιβαλλομένων ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, ἡ ὁποία ἀπὸ τῆς γενέσεως αὐτῶν ὁριζοντιουμένη φθάνει μέχρι τῶν γωνιῶν. Ἐντὸς τῆς γωνίας τῆς διαμορφουμένης ὑπὸ τῆς ὀδοντωτῆς ἔχει τειχισθῆ τεμάχιον γλυπτοῦ προερχόμενον ἴσως ἐξ ἐπιτυμβίου στήλης. Ἀπὸ τῶν τόξων καὶ ἄνω ἡ τοιχοδομία ἀποβαίνει πλινθοπερίκλειστος. Αἱ ὁριζόντιοι πλίνθοι καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον αἱ κατακόρυφοι εἶναι μοναί (πίν. 164α). Ἀντὶ κατακορύφων πλίνθων δύο φορὰς ἀντίστροφον τὸ γράμμα ζῆτα, δύο φορὰς τὸ χῖ, σταυρὸς ἔχων ἀριστερὰ ὀρθίαν πλίνθον καὶ μεταξὺ τῶν κεραιῶν του πλινθίνην κηλῖδα, ζῆτα ὀρθὸν καὶ ἀνάστροφον. Κατὰ παρόμοιον τρόπον ἔχουν κτισθῆ ἡ δυτικὴ καὶ ἡ βόρειος πλευρά. Εἰς τὴν βόρειον τὰ πώρινα τόξα τῶν διλόβων ἀνοιγμάτων πλαισιώνει ὀδοντωτὴ ταινία. Ἀνωτέρω ὑπάρχουν δίλοβα ψευδοπαράθυρα[1] συνεχόμενα τρία πρὸς Ἀνατολὰς καὶ δύο πρὸς Δυσμάς (πίν. 164β). Οἱ ἡμικιονίσκοι των πλὴν ἑνὸς μαρμαρίνου εἶναι πώρινοι ὡς καὶ τὰ ἐπιθήματα. Τὰ τόξα τῶν ψευδοπαραθύρων σχηματίζονται ἐκ πλίνθων αἱ ὁποῖαι ἀρχίζουν κάτω τοῦ μέσου ὕψους τῶν ἡμικιονίσκων. Ἑκατέρωθεν τῶν τόξων ἑκάστου διλόβου εἰς τὰ διαμορφούμενα μεταξύ των τύμπανα εἶχον ἐντειχισθῆ πινάκια. Ἐναπομένουν τὰ ἀποτυπώματά των, πλὴν τοῦ δευτέρου ἀπ' Ἀνατολῶν, τοῦ ὁποίου σώζεται ἡ βάσις. Κατὰ τὰ ἀνωτέρω τὸ βόρειον κτίσμα, συνιστῶν ἀρχικῶς στοάν, μετετράπη εἰς παρεκκλήσιον. Ἡ μορφὴ τοῦ ἱεροῦ μὲ τὴν ἁγίαν Τράπεζαν γεννᾷ ὑπόνοιαν μήπως ἦτο ἐν χρήσει ὑπὸ καθολικῶν τὸ δόγμα. Πάντως τὸ παρεκκλήσιον ἦτο κατάγραφον. Μεταξὺ τῶν δύο ἀνοιγμάτων τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ὑπὲρ τὴν ἁγίαν Τράπεζαν κεφαλὴ τοῦ Προδρόμου, ὅπως μαρτυρεῖ ἐπιγραφή. Τὸ φουρνικὸν τοῦ ἀνατολικοῦ μεγαλυτέρου τμήματος τοῦ παρεκκλησίου φέρει σπανίαν σύνθεσιν. Ἐντὸς ἐλλειπτικοῦ κύκλου πλαισιουμένου ἀπὸ ἡμιεξίτηλον δυσδιάκριτον διακοσμητικὴν ταινίαν παράστασις ὁλοσώμων, ἐνθρόνων δεξιὰ τοῦ *Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν* καὶ ἀριστερὰ τοῦ *Χριστοῦ* εἰς κλίμακα κατά τι μικροτέραν. Τὸ βάθος μέχρι τοῦ λαιμοῦ των κεραμόχρουν. Ἡ ἄνω παρυφὴ τοῦ βάθους

1. Δίλοβα ψευδοπαράθυρα εἰς τὴν Μάνην ἔχει καὶ ὁ μονοκάμαρος ναὸς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων στοῦ Καλοῦ παρὰ τὸν Πύργον Διροῦ.

διάλιθος. Περιστερὰ πάντως δὲν διακρίνεται. Αἱ κεφαλαὶ προβάλλονται ἐπὶ κυανοῦ βάθους. Ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν φέρει χιτῶνα χρώματος ἀνοικτοτέρου τοῦ κεραμόχρου βάθους μὲ λευκοκύανα φῶτα καὶ ἱμάτιον λευκοκύανον μὲ κεραμόχρους σκιάς. Τὸ πρόσωπόν του εἶναι στενὸν καὶ μακρόν, ἡ ρὶς μακρά, τὸ γένειον δικόρυφον, τὸ τρίχωμα λευκοκύανον. Ὤχρα βαθέος τόνου, σχεδὸν καφέ, ἀποδίδει τὰς σκιὰς τοῦ προσώπου. Διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ χαμηλὰ βιβλίον. Ὁ Χριστὸς φορεῖ χιτῶνα κεραμόχρουν μὲ κίτρινον διάλιθον σῆμα, ἱμάτιον κυανοῦν καὶ κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς ἴσως βιβλίον ἄνωθεν, λοξῶς στηριζόμενον ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ μηροῦ. Ὤχρα παρέχει τὸ λεπτὸν πρόσωπον, κεραμόχρουν χρῶμα τὸ τρίχωμα. Τὸ γένειον εἶναι βραχὺ ὀξυκόρυφον. Τὴν κεντρικὴν ἀσπίδα περιέβαλλον φαίνεται δύο ἐνάλληλοι κύκλοι εἰκονίζοντες ἀγγελικὰς Δυνάμεις. Ὅτι δὲ ἡ κατωτέρα μεγαλυτέρου ὕψους ζώνη παριστάνει Ἀγγέλους φέροντας αὐτοκρατορικὴν στολὴν συνάγεται ἐκ μετωπικοῦ Ἀγγέλου, τοῦ ὁποίου λείψανα διακρίνονται καλῶς ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Τὰ φῶτα τῶν πτερῶν του ἀποδίδονται σχηματικῶς διὰ κιτρίνων ἰχθυακανθῶν. Ὁ ἐσώτερος κύκλος ἀποτελεῖται ἀπὸ διάχωρα, ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰκονίζεται ἀνὰ ἓν ἑξαπτέρυγον καὶ Ἄγγελοι φέροντες χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, ὁ εἷς ὀπίσω τοῦ ἄλλου εἴτε σεβίζοντες καὶ δεόμενοι εἴτε ἀνανεύοντες. Οἱ ὑπὲρ τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν ἔχουν ἀντίθετον κίνησιν. Οἱ δύο ὅμιλοι κατευθύνονται πρὸς τὸ μεταξύ των ἐντὸς διαχώρου ἑξαπτέρυγον. Ὁ ὑπὲρ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν ὅμιλος εἶναι πυκνός. Ὑπὲρ τοὺς Ἀγγέλους τοὺς ζωγραφουμένους ἄνωθεν τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας ἐπὶ τῆς διαχωριστικῆς πλατείας, κεραμόχρου ταινίας ἡ ἐπιγραφή: *Ἐξουσίε*. Εἰκονίζοντο λοιπὸν τὰ ἀγγελικὰ τάγματα. Εἰς τὸ τύμπανον τοῦ μεγάλου τόξου, τοῦ διαμορφουμένου εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τοῦ βορείου τοίχου ζωγραφεῖται δεξιά (πρὸς Ἀνατολὰς) τῆς θύρας μετωπικὸς εἰς ὑπερφυσικὸν μέγεθος *Ἄγγελος* μὲ καστανέρυθρον αὐτοκρατορικὸν κατάκοσμον ἔνδυμα (πίν. 166α) διακοσμούμενον ἀπὸ διαλίθους κύκλους ἐγκλείοντας εἰς τὸ μέσον λεπτὰς ὀρθίας ράβδους, αἱ ὁποῖαι ἄνω καὶ κάτω ἀπολήγουν εἰς ὅρπηκας. Ὁ ἔξεργος φωτοστέφανος κοσμεῖται ἀπὸ ἐκτύπους ἑλικοειδεῖς βλαστούς. Τὸ πρόσωπον τοῦ Ἀγγέλου εἶναι πλατὺ μὲ ἐρυθρὰν κηλῖδα εἰς τὴν δεξιὰν παρειάν, ἡ ρὶς μακρά, τὰ πτερύγιά της πολὺ μικρά, τὰ χαρακτηριστικὰ κερασόχροα. Ἀριστερώτερα, ὑπὲρ τὴν θύραν ἐντὸς ἐγκολπίου προτομὴ ἀγενείου μορφῆς, ἴσως τοῦ *Ἐμμανουήλ*, μὲ γαλανὸν χιτῶνα ἔχοντα κεραμόχρουν διάλιθον τραχηλέαν, καὶ ἀκόμη ἀριστερώτερα πτέρυγες. Πιθανῶς λοιπὸν ἐδῶ εἰκονίζετο ἡ *Σύναξις τῶν Ἀρχαγγέλων*. Ἀπέναντι τῆς θύρας ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου λείψανα τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ ἐξέργου φωτοστεφάνου τῆς Θεοτόκου, μᾶλλον ἐνθρόνου, εἰς φυσικὸν μέγεθος μὲ βυσσινόχρουν μαφόριον. Ἐπὶ τοῦ φωτοστεφάνου κύκλοι ἔγκοιλοι ἐνέχοντες μικροὺς τετραγώνους λακκίσκους.

Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ φουρνικοῦ προφανῶς παριστάνετο ἡ *Πεντηκοστὴ* κατὰ διάταξιν κυκλικήν. Εἰς τὸ κέντρον ἐγκόλπιον ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκκινοῦν ἀκτῖνες.

Οἱ φωτοστέφανοι τῶν καθημένων Ἀποστόλων εἶναι κεραμόχροι ἢ πράσινοι. Σώζεται κεφαλὴ πρεσβύτου εἰς τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν. Αἱ τοιχογραφίαι εἶναι πιθανῶς ἔργα τοῦ 13ου αἰῶνος.

Β. Μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς

α) *Ὁ ναὸς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς* παρὰ τὸν Κάμπον Ἀβίας ἐντὸς τοῦ κάστρου τῆς Ζαρνάτας[1], διαστ. 10.62 μ. × 4.08 μ., ἀνήκων εἰς τὸν τύπον Α1 τῶν σταυρεπιστέγων[2]. Ἔχει κτισθῆ δι' ἀργῶν λίθων. Εἰς τὸ ὑπὲρ τὴν δυτικὴν τοξωτὴν θύραν ἀνακουφιστικὸν τόξον τοιχογραφία τῆς *Βλαχερνιτίσσης*. Ἡ πρόσοψις κορυφοῦται εἰς μονόλοβον κωδωνοστάσιον. Ὑπὲρ τὴν βόρειον θύραν ἐντοιχισμένη ἐνεπίγραφος ἐφθαρμένη πλάξ. Ἀναγινώσκεται ἡ χρονολογία 1780. Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν τοῦ 1787 καλῶς διατηρουμένων. Ἀποτελοῦν χαριτωμένον λαϊκὸν ἔργον μὲ ζωηρὰ χρώματα. Τὸ πλῆθος τῶν σκηνῶν μέγα. Εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον ὑπὲρ τὴν ἀψῖδα μέγα *Ἅγιον Μανδήλιον*, κρατούμενον ἐκ τῶν δύο ἄκρων ὑπὸ Ἀγγέλου. Τὸ ὕφασμα εἶναι κεντητόν, κατάκοσμον καὶ ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται μέχρι τοῦ μέσου τοῦ στήθους. Εἰς τὸ βόρειον τύμπανον μεγάλη παράστασις τοῦ «*ἐπὶ Σοὶ χαίρει*» καὶ ἀντιστοίχως εἰς τὸν νότιον τοῖχον οἱ *Ἅγιοι Πάντες*. Τὴν δυτικὴν καμάραν κοσμεῖ ἐκτεταμένη παράστασις τῶν *Αἴνων* μὲ τὰ ζώδια, τοὺς παίζοντας ὄργανα («ἐν χορδαῖς καὶ ὀργάνῳ»), τὰς ὀρχουμένας γυναῖκας, τοὺς πάντας λαούς, τὰ ζῶα, ἑρπετὰ καὶ πτηνὰ πτερωτά, τά «θειρία καὶ πάντα τὰ κτήνη». Ἀπὸ λαογραφικῆς πλευρᾶς ἡ παράστασις ἐξόχως ἐνδιαφέρουσα. Ὑπὲρ τὴν βόρειον θύραν ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ ἐκ 10 στίχων μεγαλογραμμάτου γραφῆς καὶ κάτω δεξιὰ ἐκ 5 στίχων μικρογραμμάτου (πίν. 166β). Τὴν ἐπιγραφὴν ἔχει δημοσιεύσει ὁ Σωκράτης Κουγέας (Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν τοπογραφίαν τῆς ΒΔ Μάνης, ἔ.ἀ. 288) χωρὶς νὰ διαστέλλῃ τοὺς στίχους, διορθῶν καὶ τὰς ἀνορθογραφίας[3]. Ὁ αὐτός, αὐτόθι, δημοσιεύει καὶ τὴν ἐπιγραφὴν τῆς Προθέσεως.

4. ΤΡΟΥΛΛΑΙΟΙ ΝΑΟΙ ΕΙΣ ΤΥΠΟΝ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ

Μεταβυζαντινῶν χρόνων

α) *Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως*[4] (διαστ. 8.32 μ. × 5.62 μ.) παρὰ τὸ χωρίον

1. Διὰ τὸ κάστρον τῆς Ζαρνάτας βλ. Σ. Κουγεα, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν τοπογραφίαν τῆς ΒΔ Μάνης, Ἑλληνικά, τ. 6, 1933, 270 - 288.

2. Κατὰ τὴν διάκρισιν τοῦ Α. Ορλανδου, ΑΒΜΕ Α', 1935, 42. Σταυρεπίστεγος ἀρχικῶς μᾶλλον ἦτο καὶ ὁ νῦν ξυλόστεγος ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, διαστ. 7.90 × 4 μ., μετόχιον τοῦ Παναγίου Τάφου παρὰ τὸ χωρίον Λάκκος. Εἰς τὴν πρόσοψιν ἐγχάρακτος ἡ χρονολογία ΑΨΚΘ'.

3. Εἰς τὸ τέλος ἀνάγνωθι ἀντὶ *ἐκ Πραστίου* (Σ. Κουγεας, ἔ.ἀ.), *ἐκ Πραστείω*.

4. Ὁ Β. Πατριαρχεας, ἔ.ἀ. 690, ἀναγράφει τὴν ἐκκλησίαν ὡς Μονὴν Παναγίας τοῦ Χελμοῦ. Ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν αὐτὴν ὑπέδειξαν τὸ μνημεῖον εἰς ἡμᾶς καὶ οἱ ἐγχώριοι. Βλ. καὶ Dora Eliopoulou-Rogan, Mani, Lycabettus Press (1973) 137.

Γαϊτσὲς εἰς ἀπόστασιν 3 ὡρῶν πεζοπορίας ἀπὸ τὸ χωρίον Τσέρια, καθολικὸν ἠρειπωμένης Μονῆς, πανηγυρίζον κατὰ τὴν ἀπόδοσιν τῆς ἑορτῆς. Ἔχει κτισθῆ μὲ πλακομόρφους λίθους. Ὁ ὀκτάπλευρος τροῦλλος κτισμένος καὶ μὲ πλίνθους φέρει κατὰ τὰ 4 κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος φωτιστικὰς σχισμάς. Τὰ τοξύλλια αὐτῶν διαμορφώνουν ἀραιαὶ πλίνθοι. Ὑπὸ τὰς στέγας πώρινον λοξότμητον γεῖσον. Ὑπὲρ τὴν δυτικὴν θύραν, συνημμένος πρὸς τὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ, ὑψοῦτο ἐπὶ τόξων πύργος κωδωνοστασίου κρημνισμένος κατὰ τὸ ἄνω τμῆμα, φέρων ἐπὶ τῆς δυτ. πλευρᾶς κόγχην. Ἀβαθεστέραν κόγχην διαμορφουμένην ὑπὸ πλίνθων φέρει ἑκάστη τῶν τριῶν πλευρῶν τῆς ἀψῖδος. Ἡ ἁγία Τράπεζα στηρίζεται ἐπὶ τετραγώνου κτιστοῦ πεσσοῦ, εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ὁποίου τοιχογραφία τοῦ *Χριστοῦ* ὡς «ζωηφόρου Ἄρτου», νέου, ἀγενείου, ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ ἄνω προβάλλοντος ἐκ Ποτηρίου καὶ εὐλογοῦντος δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν. Ἐπὶ τῆς βορείου καὶ νοτίου πλευρᾶς ἀντιστοίχως ὁ *Δανιὴλ* καὶ ὁ *Ἠσαΐας*. Τὸ τέμπλον ξυλόγλυπτον, ὁ ναὸς κατάγραφος, ὑπὸ τὴν Πρόθεσιν ὁ *Ἰωνᾶς* ἐκβραζόμενος ὑπὸ τοῦ κήτους. Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου δυτικῶς τῆς Προθέσεως ὁ *Ἅγιος Νίκων*, μὲ μακρὰν μελανὴν ὀξυκόρυφον γενειάδα [1], οἵαν συνήθως φέρει ὁ Ἅγιος Βασίλειος. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν σκέλος τῆς βορείου καμάρας ὁ ἐν *Κανᾷ γάμος*. Ἡ νύμφη εἰκονίζεται φέρουσα βασιλικὸν στέμμα. Χαρακτηριστικοὶ οἱ πῖλοι τῶν συμποσιαστῶν. Εἰς τὸ τύμπανον τῆς βορείου κεραίας τὸ *ἐπί Σοι χαίρει*. Κάτω ἀριστερὰ ἡ ἀφιέρωσις:

† *Δέησις του δουλου*
του Θ(ε)οῦ πανάγου δροσιμὰ
κι τηC CHBHAς τον τεκνον
εἰς ΒΟΗΘΕΙαν αὐτον κ(αὶ) των Γο
νεον αὐτου εις ψυχηκη σοτηρια

Αἱ τοιχογραφίαι εἶναι ἔργον τοῦ ΙΗ' αἰ. Ἐντὸς τοῦ ναοῦ ξυλόγλυπτα δύο βημόθυρα. Βορειοανατολικῶς τῆς ἐκκλησίας συγκρότημα κελλίων.

5. ΕΙΣ ΤΥΠΟΝ ΤΡΟΥΛΛΑΙΑΣ ΜΟΝΟΧΩΡΟΥ ΚΑΜΑΡΟΣΚΕΠΟΥΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

α) *Ναὸς τοῦ Προφήτου Ἠλία* [2] (διαστ. 9.19 μ. × 4.18 μ.) ἔξω τοῦ συνοικισμοῦ Ἀνατολικὸν τοῦ χωρίου Γαϊτσές. Ὁ τροῦλλος κτισμένος μὲ ἀργοὺς λίθους καὶ πλίνθους στηρίζεται ἀπὸ Βορρᾶ καὶ Νότου εἰς στενὰ τόξα βαίνοντα

1. Οἱ πραγματικοὶ χαρακτῆρες τοῦ Ὁσίου ἔχουν πλέον ἀπολησμονηθῆ.

2. Εἰς θέσιν Κριντίστι καὶ παρὰ τὰ Μπρίντα Γαϊτσῶν κατὰ τὸν Σ. Κουγεαν, ἔ.ἀ. 264. Εἰς Κριντίστι ὁ Κουγέας ἀποδέχεται τὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας Ἀλαγονίας (αὐτόθι). Ὁ αὐτὸς ἀναφέρει (σ. 265) γνώμην τοῦ Σουηδοῦ ἀρχαιολόγου Valmin, καθ' ὃν ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Προφήτου Ἠλία πρέπει νὰ τοποθετηθῇ τὸ πολυθρύλητον διὰ τοὺς Μεσσηνιακοὺς πολέμους Ἱερὸν τῆς Λιμνάτιδος Ἀρτέμιδος. Τὸν ναὸν μνημονεύει καὶ ἡ Dora Eliopoulou-Rogan, ἔ.ἀ.

ἐπὶ παραστάδων, αἱ ὁποῖαι μόλις ἐξέχουν. 'Ο ναὸς ἔφερε γραπτὸν διάκοσμον λαϊκῆς τέχνης τοῦ 18ου αἰῶνος. Σώζονται ἀρκετὰ λείψανα. 'Επὶ τοῦ κυλινδρικοῦ πεσσοῦ τῆς ἁγίας Τραπέζης πάλιν ὁ «ζοειφώρος ἄρτος». Τὸ ξυλόγλυπτον τέμπλον διατρήτου τεχνικῆς εἶναι ἐνδιαφέρον, ἔχει ὅμως ἄμεσον ἀνάγκην συντηρήσεως· ἐνεπίγραφον, φέρει τὴν χρονολογίαν 1774 (πίν. 167α). 'Η ἐπιγραφὴ εἰς εὐθεῖαν ὑπὲρ τὰς δεσποτικὰς εἰκόνας. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ κουφωτοῦ βημοθύρου εἰκονίζεται ἀετὸς κρατῶν διὰ τῶν ποδῶν του ὄφιν, ὁ ὁποῖος διαγράφων κύκλον δάκνει τὸ πτηνὸν εἰς τὴν πλευράν. Κατωτέρω δύο πτηνὰ ραμφίζοντα μαργαρίταν. Εἰς τοὺς κιονίσκους ὁ διάκοσμος εἶναι διάτρητος, συνιστάμενος ἐξ ἀνθέων· εἰς τὴν θέσιν τῆς σταφυλῆς εἰκονίζονται κλάδοι μὲ πτηνά, ἄνθη, σταφυλάς, ζῶα. 'Υπὲρ ἑκάστην εἰκόνα τοῦ δωδεκαόρτου πτερωτὴ κεφαλὴ 'Αγγέλου, ἐνῶ εἰς τὴν ἄνω, ἡμικυκλικῆς τομῆς, διάτρητον ταινίαν συμπλέκονται κληματίδες μὲ σταφυλάς, μαργαρίτας, πτηνά. Παρὰ τὸν βόρειον τοῖχον ἡ εἰκὼν τοῦ 'Αγίου τῆς ἐκκλησίας ἐντὸς ὀρθογωνίου ξυλογλύπτου πλαισίου, τεχνικῆς ὁμοίας πρὸς τὸ τέμπλον.

β) *'Ο ναὸς τῆς Κοιμήσεως* (11.55 × 4.61 μ.) εἰς Πετροβούνι, κτισμένος ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ὑπὲρ τὸ ἥμισυ μὲ ἀργοὺς λίθους καὶ ἐκεῖθεν διὰ πωρολίθων κατ' ἰσόδομον σύστημα. 'Ο τροῦλλος στηρίζεται ἐπὶ παραστάδων διαμορφουμένων παρὰ τὰς μακρὰς πλευράς. 'Υπὲρ τὴν νοτίαν θύραν τρίλοβος ὀρθογώνιος κόγχη καὶ ἀριστερὰ ἐνεπίγραφος λίθος (0.35 × 0.12 μ.):

ΜΑΡΤΗΟΥ = 1
1808 = ΔΙΟΝΗΣΙΟΥ
ΗΕΡΟΜΟΝΑ
ΧΟν

'Υπὸ τὰς στέγας λοξότμητον πώρινον γεῖσον. 'Εκ πωρολίθων ὅλη ἡ τρίπλευρος ἁψὶς καὶ ὁ δεκαεξάπλευρος τροῦλλος μὲ γλυπτὰς ἐκ πώρου διακοσμήσεις. Τὰ τόξα, τὰ διαμορφούμενα εἰς ἑκάστην πλευράν του, βαίνουν ἐπὶ κτιστῶν ἡμικιονίσκων. 'Υπὸ τὰ τόξα πεταλόμορφα κοσμήματα καὶ κατωτέρω ἀνάγλυφοι κεφαλαὶ 'Αγγέλων. Τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ εἶναι ἐστρωμένον μὲ πλάκας, οἱ τοῖχοι ἐσωτερικῶς ἀσβεστωμένοι, ἔχουν παρὰ τὴν βάσιν των χαμηλὰ ἑδώλια. 'Εκατέρωθεν τοῦ τέμπλου ὑψηλαὶ κτισταὶ ἐξέδραι διὰ νὰ ἵστανται οἱ ψάλται.

6. ΕΙΣ ΤΥΠΟΝ ΜΟΝΟΚΑΜΑΡΟΥ ΝΑΟΥ

Μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς

'Ο ἀριθμὸς τῶν καταγραφέντων ναῶν εἶναι μέγας. 'Αναγράφονται οἱ σημαντικώτεροι:

α) 'Ο ναΐσκος τῆς *Παναγίας* εἰς Καστανέαν (διαστ. 3 × 1.70 μ.), κτισμέ-

νος μὲ ἀκανονίστους λίθους σχιστολιθικοῦ πετρώματος καὶ ἐλάχιστα τεμάχια πλίνθων, κατάγραφος. Εἰς τὴν ἀψῖδα ἡ *Πλατυτέρα*, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ὁ *Εὐαγγελισμός*, εἰς τὸ τύμπανον μνημειώδης παράστασις τῆς *Ἁγίας Τριάδος* (Φιλοξενίας) μὲ τὰς μορφὰς τῶν Ἀβραὰμ καὶ Σάρας διακονούντων τοὺς Ἀγγέλους. Ὁλόκληρον τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τῆς καμάρας καταλαμβάνει ἡ *Ἀνάληψις*, καὶ τὸ δυτικὸν δύο σκηναί, ἡ *Γέννησις* καὶ ἡ εἰς *Ἅδου Κάθοδος*. Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἡ *Σταύρωσις*. Ὅλαι αἱ συνθέσεις εἶναι μνημειώδεις. Τὰ κατώτερα μέρη τῶν τοίχων εἰς ὕψος 1.78 μ. κοσμοῦν μορφαὶ Ἁγίων μεγάλης κλίμακος. Ἡ ἀπόδοσις τῶν προσώπων ἔχει ὡς βάσιν τὸν βαθέος καστανοῦ προπλασμόν· τὸ σάρκωμα εἶναι ρόδινον μὲ λεπτὰ γραμμικὰ φῶτα. Τὰ ἐνδύματα ἔχουν πλουσίαν πτυχολογίαν. Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὕφους αἱ τοιχογραφίαι ἀνάγονται εἰς χρόνους πρὸ τῶν μέσων τοῦ 16ου αἰῶνος. Ὑπὸ τὴν Σταύρωσιν ἐπιγραφή. Ἐκ τοῦ σωζομένου τμήματος αὐτῆς οὐδὲν προκύπτει.

β) *Ὁ Ἅγιος Δημήτριος**, ἔξω τοῦ χωρίου Νομιτζή, μὲ τρίπλευρον ἀψῖδα καὶ κτιστὸν τέμπλον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου δεξιὰ τῆς ὡραίας πύλης γραπτὴ ἐπιγραφὴ ἐξ εἴκοσι τριῶν στίχων:

† *οὗτος* | *ὁθεῖος κ(αὶ) ἱε* | *ρὸς ναὸς* | *τοῦ ἁγίου ἐν* | *δόξου κ(αὶ) με* | *γαλομάρτυ* | *ρος δημητρί* | *ου τοῦ μυρο* | *βρύτου, ἀνη* | *γέρθη ἐκ βά* | [θρω]*ν γῆς.* | *διὰ ἐξόδου* | *κ(αὶ) κόπου,* | *παρὰ τοῦ ὁ* | *σιοτάτου κ(αὶ)* | *πολυβλα* | *βοῦς μο:* | *ναχοῦ κὺρ* | *γερμανοῦ* | *τοῦ συλα* | *βουπιά* | *νου. ἐν ἔτ* [ει] *αχν(;)ε.*

Ὁ ναὸς διασώζει γραπτὸν διάκοσμον.

γ) Ἡ αὐτόθι *Κοίμησις** (διαστ. 7.80 × 2.83 μ.). Ὁ τοιχογραφημένος ναὸς φέρει ἐπὶ τοῦ δαπέδου πλάκα (1.15 × 0.60 μ.) μὲ ἀνάγλυφον δικέφαλον. Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ κτιστοῦ τέμπλου ἀναγινώσκεται:

----------- *ἱερὸς ναὸς* ------------

----- *κύριον κὺρ μισαήλ, τοῦ ἀρβανιτάκη*
εκ της παρούσης χώρας τοῦ κ(αὶ) πρώτω πρωτοσυγκέλου
ἁγίου μαίνης εν ετει αχπθ' αὐγούστω ις'
εἰς δε τοὺς α̅ χ̅ ϟ̅ ε̅ *νοεμβρίω ζ' πάλιν διὰ*
τῆς αὐτοῦ ἐξόδου, ἐζωγραφίσθη κ(αὶ) ἡ μερικὴ οὕτη
ζωγραφία, εἰς μνημοσηνόν του αιώνιον κ(αὶ) πάν(των;)
των γονέων

δ) *'Ο Ἅγιος Δημήτριος** (διαστ. 8.11 × 2.75 μ.) καθολικὸν Μονῆς ἐπὶ λόφου ὕπερθεν τοῦ χωρίου Μηλέα. 'Η στέγη του σήμερον καλύπτεται μὲ πλάκα ἐκ τσιμέντου. Τὸν ἡμικυλινδρικὸν θόλον ὑποβαστάζει ἐνισχυτικὴ ζώνη. 'Εκ τῆς γραπτῆς διακοσμήσεως σώζεται τὸ τμῆμα τὸ πρὸς 'Ανατολὰς τῆς ζώνης. 'Υπὲρ τὸ παράθυρον τοῦ νοτίου τοίχου ἡ ἐξ ἑπτὰ στίχων κτητορικὴ ἐπιγραφή, διαστ. 0.54 × 0.20 μ. μνημονεύουσα τὸν κτήτορα ἱερομόναχον *Σωφρόνιον Καντήλαν* καὶ τὸν ζωγράφον *Μιχαὴλ Κατσαρᾶν* «ἀπὸ χώρα Βήτηλο». Τὴν ἐπιγραφήν, καθ' ἣν ὁ ναὸς ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων ἐν ἔτει 1689 καὶ ἀνιστορήθη τῷ 1692, βλ. παρὰ Δικ. Βαγιανάκῳ, 'Η Μηλέα τῆς ἔξω Μάνης καὶ ἐπιγραφαὶ Χριστιανικῶν χρόνων ἐξ αὐτῆς, 166. 'Επὶ τῆς κτιστῆς στενῆς τραπέζης τῆς Προθέσεως ὁ «ἄφρον αριος» κατατρωγόμενος ὑπὸ θηρίου. 'Επὶ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου βορείως τῆς νοτίου πύλης ὁ Ἅγιος Κοσμᾶς καὶ ὁ κτήτωρ ἱερομόναχος Σωφρόνιος γονατιστὸς μὲ κομποσχοίνι. 'Ο προπλασμὸς τῶν προσώπων καστανός. Τὰ φῶτα ἀποδίδονται μὲ μεγαλυτέρας ἐπιφανείας.

ε) *'Ο Ἅγιος Νικόλαος*[1] (διαστ. 6.32 × 4 μ.) ἐντὸς τοῦ κάστρου τῆς Ζαρνάτας. 'Υπὸ τὸ δάπεδόν του δεξαμενή. Ἔφερε τοιχογραφίας, τῶν ὁποίων σώζονται ἴχνη. Εἰς τὴν κόγχην τῆς Προθέσεως, ὅπου ἡ *Ἄκρα Ταπείνωσις*, ἀναγινώσκεται:

ΧΕΙΡ ΧΡΙΣΤΟΔΟΫ́ΛΟΥ
ΚΑΛΈΡΓΗ

ς') 'Ο ναὸς τῶν *'Αγίων Πάντων* εἰς Πραστεῖον (διαστ. 4.29 × 2.76 μ.), κτισμένος μὲ μεγάλους πωρολίθους. 'Εκ τοῦ αὐτοῦ ὑλικοῦ τὸ ὑπὸ τὴν στέγην γεῖσον. Τὸ ἅγιον Βῆμα ὑψηλότερον τοῦ λοιποῦ δαπέδου. 'Ο ναὸς στερούμενος τέμπλου διασώζει ὀλίγας τοιχογραφίας εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον καὶ εἰς τὰ παρ' αὐτὸν μέρη τῶν μακρῶν πλευρῶν. 'Υπὸ τὴν Πρόθεσιν «ὁ ἄφρον Ἄρηος» φέρων καστανὸν ἐπανωκαλύμαυχον. 'Υπὸ τὴν ἁγίαν Τράπεζαν εἰς τὴν παράστασιν τοῦ 'Ιωνᾶ προκαλεῖ ἐντύπωσιν τὸ πλοῖον μὲ τὰ διωγκωμένα ἱστία. 'Υπὲρ τὴν κόγχην τῆς Προθέσεως κτητορικὴ ἐπιγραφὴ ἐξ ἐννέα στίχων:

† *'ΑΝΙΓΕΡΘΗ ἐκ ΒΑΘΡΟΝ ΓΗ'Σ. Κ(ΑΙ) ΑΝΗΣΤΟΡΙΘΗ οὗτος ὁ ΘΕΙ'ΟϹ Κ(ΑΙ) ΠΑΝϹ⟨Ε⟩ΠΤΟΣ ΝΑΟΣ Τ(ΩΝ) ΑΓΙΩΝ ΠΑΝΤΩΝ ΔΙΑ Ε*

2 ΞΟΔΟΥ Κ(ΑΙ) ΚΟΠΟΥ Κ(ΑΙ) ϹΥΝΔΡΟΜΗ'Ϲ. ΠΑΡΑ ΤΟῩ 'ΕΝΤΗΜΟΤΑΤΟΥ Κ(ΑΙ) ΕὐΓΕ|ΝΈΣΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ Κῦρ ΑΝΑ ΓΝΟ'ΣΤΗ.

1. Τὸν ναόν, διασώζοντα τότε πληρέστερον τὸν γραπτόν του διάκοσμον, καὶ τὴν ἐπιγραφὴν μνημονεύει ὁ Σ. Κουγεας, ἔ.ά. 286, 287.

3 *Το⟨ν⟩ ΔΙΑ Τοῦ ΘΕΙΟΥ ΒΑΠΤΙΣΜΑΤΟΣ ΟΝΟΜΑΖΟΜΕΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ|ΛΙΑΚΗ ΤΟ ΓΕΝΟΣ ΠΟΥΡΓΑ'ΛΗΣ.*
4 *ΠΑΠΑ' ΛΙΚΑΚΗC. εἰC ΒΟΗ'ΘΕΙΑΝ ΑΥΤΟῦ ΣΥΝ ΤΗ CΥΜΒΙ'Α ΤΩΝ|ΤΕΚΝΩΝ Κ(ΑΙ) Τ(ΩΝ) ΓΟΝ*[ΕΩΝ]
5 *Κ(ΑΙ) ΕΙΣ ΨΥΧΗΚΗ'Ν ΣΩΤΙΡΙ'(ΑΝ) ΑΥΤΩΝ*
6 *ἔτοι Ἀπὸ Χ(ΡΙΣΤΟ)Ȳ*
7 *ΑΨ⟨Μ⟩*
8 *νοεμβρίου*
9 *ΙΒ:*

ζ) *Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι* Πραστείου (διαστ. 4.23 × 2.77 μ.) εἰς τὸν κῆπον τοῦ κ. Παρασκευᾶ Ξεπαπαδέα. Ἡ καμάρα κρημνισθεῖσα ἀντικατεστάθη διὰ ξυλίνης στέγης. Ὁ ναὸς ἔχει κτισθῆ κατ' ἰσόδομον σύστημα διὰ μεγάλων λαξευτῶν πωρολίθων. Χαμηλὰ οἱ τοῖχοι ἔχουν λίθινα ἑδώλια εἰς τὸ ὕψος τῶν ὁποίων εὑρίσκεται καὶ τὸ ἱερόν. Τοιχογραφίας φέρει τὸ μνημεῖον εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον καὶ εἰς μέρος τοῦ βορείου καὶ νοτίου. Ἑκατέρωθεν τῆς ἀψῖδος τοιχογραφίαι τῶν δεσποτικῶν εἰκόνων· ἄρα ὁ ναὸς δὲν εἶχε τέμπλον. Παρὰ τὴν παράστασιν τῆς Ἁγίας Ἑλένης ἡ δωδεκάστιχος ἐπιγραφή:
δεῖσις | τοῦ δοῦ | λου τοῦ | Θ(εο)ῦ κων | σταντί | χουσάκΗ | συν τΗ | συμβι | α κ(αὶ) τ(ῶν) | τεκν(ων) | αυτοῦ | αψμΓ

η) *Ἡ Ἁγία Τριάς* (διαστ. 7.27 × 3.40 μ.) ἐντὸς τοῦ χωρίου Πραστεῖον, ἐπεσκευασμένος ναὸς μὲ κτιστὸν τέμπλον καὶ τοιχογραφίας. Εἰς τοὺς μακροὺς τοίχους, χαμηλὰ κατὰ τὸ δυτικόν των ἥμισυ, σκηναὶ κολασμένων. Εἰς τὰ ἀνώτερα τμήματα παραστάσεις ἐκ τοῦ δωδεκαόρτου ἀνάμεικτοι μὲ *Μαρτύρια*. Ὡς συνήθως, εἰς τὸ μέσον τῆς καμάρας ὁ *Παντοκράτωρ*. Ἐπὶ τῆς ἀψῖδος ἐκ τῶν ἄνω ἡ *Βλαχερνίτισσα*, ἡ *Ἀγγελικὴ Λειτουργία*, ἡ *Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων*, καὶ οἱ *συλλειτουργοῦντες ἱεράρχαι* ἑκατέρωθεν τοῦ *Ζωηφόρου Ἄρτου*. Εἰς τὴν κόγχην τῆς Προθέσεως ὁ *Ἐπιτάφιος Θρῆνος* καὶ ὑπ' αὐτὸν ἡ *Ἄκρα Ταπείνωσις*. Ὑπὲρ τὸ νότιον παράθυρον ἐπὶ λευκοῦ βάθους ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή[1] (διαστ. 0.65 × 0.66 μ.) ἐκ 19 στίχων (πίν. 167β):

1. Τὴν ἐπιγραφὴν ἔχει δημοσιεύσει μὲ σχόλια ὁ Β. ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΑΣ, Δίπτυχον τῆς Ἐθνεγερσίας, 606 - 607 ἄνευ διαστολῆς τῶν στίχων, ἀλλαχοῦ διατηρῶν τὴν ὀρθογραφίαν καὶ ἀλλαχοῦ διορθώνων ὀρθογραφικὰ λάθη. Ὡσαύτως ἀναγιγνώσκει ἐν στίχῳ 4 *Πυργάλη*, 9 *γυρεύει, μία (μισή); τρίχα*, 10 *ὅλην τὴν ἁγίαν Τριάδα*, 12 *Δημητρουλέοι*, 13 *κώδικα*, 13α *μέρος τι νὰ ἔχι*, 14 *ἴδι καί, μηνί*, 17 *ὀνομαζόμενον (τὸ λιγοστό)*, *τὸ ἀφιερόνω (μὲ τὶς ἐλιές του)*.

Ὡς πρὸς τὰ σχόλια καὶ μάλιστα τὸν τόπον, ὅπου ὁ Γεράσιμος ἀρχιεράτευσεν, ὑπάρχει ἀντίφασίς τις μεταξὺ τῶν λεγομένων ὑπὸ τοῦ Πατριαρχέα ἐν σ. 607 καὶ 611.

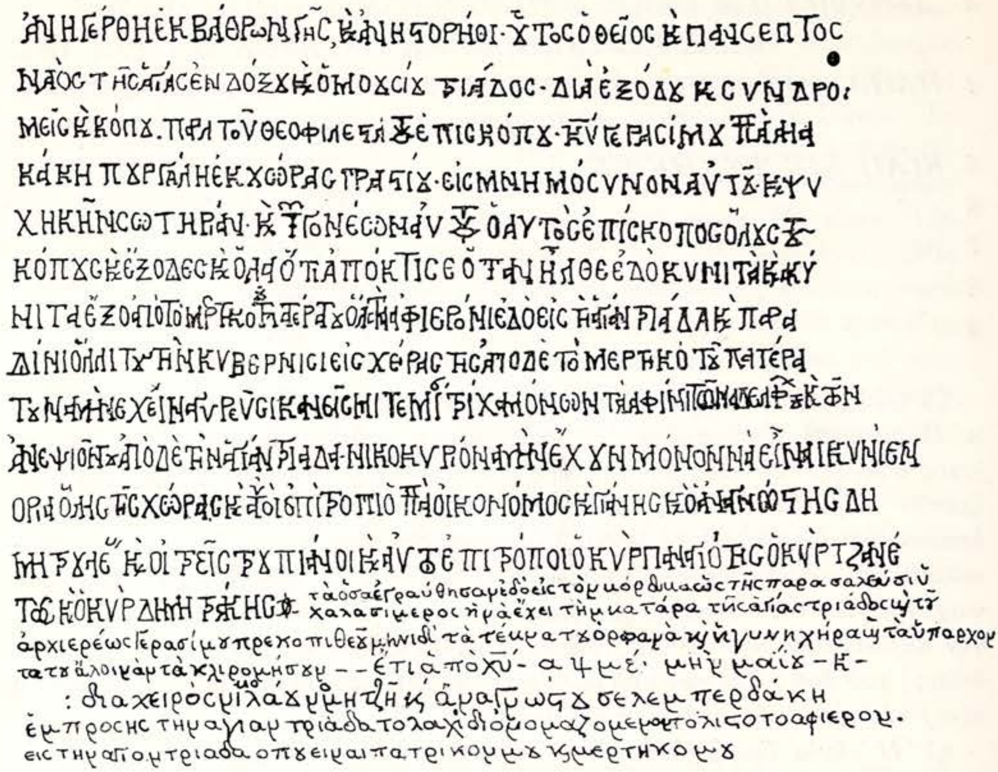

Ἡ ἐπιγραφὴ κατὰ μεταγραφὴν ἔχει ὡς ἑξῆς[1]:

Ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων γῆς κ(αὶ) ἀνηστορήθι οὗτος ὁ θεῖος κ(αὶ) πάνσεπτος
ναὸς τῆς Ἁγίας ἐνδόξου κ(αὶ) ὁμοουσίου Τριάδος διὰ ἐξόδου καὶ συνδρο-
μεῖς κ(αὶ) κόπου παρ⟨ὰ⟩ τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου κυ(ρίου) Γερα-
σίμου πα(πα)λη-
κάκη Πουργάλη ἐκ χώρας Πραστίου εἰς μνημόσυνον αὐτοῦ κ(αὶ) ψυ-
χηκὴν σωτηρίαν κ(αὶ) τ(ῶν) γονέων αὐτοῦ. Ὁ αὐτὸς ἐπίσκοπος ὅλους
τους
κόπους κ(αὶ) ἔξοδες κ(αὶ) ὅλα ὅτι ἀπόκτισε ὅταν ἦλθε ἐδὸ κυνιτὰ κ(αὶ)
ἀκύ-
νιτα ἔξο ἀπὸ τὸ μερτηκο τοῦ πατέρα του ὅλα τὰ ἀφιερόνι ἐδὸ εἰς τὴν
Ἁγίαν Τριάδα κ(αὶ) παρα-
δίνι ὅλλι τους τὴν κυβέρνισι εἰς χεῖρας της· ἀπο δὲ το μερτηκὸ τοῦ πατέρα

1. Κατὰ τὴν μεταγραφὴν τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς ἡ στίξις εἶναι ἰδική μου.

του να μὴν ἔχει να γυρεῦσι κανεῖς μιτε μισι τρίχα, μόνων τὰ αφίνι τῶν αδελφ(ῶν) κ(αὶ) τῶν ἀνεψιōν του, ἀπὸ δὲ τὴν Ἁγίαν Τριάδα νικοκυρίο να μὴν ἔχουν μόνον νὰ εἶναι κυνὶ ἐνορία ὅλης τῆς χώρας κ(αὶ) αὐτοὶ ἐπίτροπι ὁ παπ(ὰ) οἰκονομος κ(αὶ) Γιάνης κ(αὶ) ὁ Ἀναγνώστης Δημητρουλέ(ας) κ(αὶ) οἱ τρεῖς Τρουπιάνοι κ(αὶ) αὐτοι ἐπιτρόποι, ὁ κὺρ Παναγιότης, ὁ κὺρ Τζανέτος κ(αὶ) ὁ κὺρ Δημητράκης. τὰ ὅσα ἐγραύθησαν ἐδὸ εἰς τὸν κόνδυκα ὥστης παρασαλεύσι ὑ χαλάσι μέρος ἡνα ἔχει τὴν κατάρα τῆς ἁγίας τριάδος κ(αὶ) τοῦ ἀρχιερέως Γερασίμου, πρεκοπι θεοῦ μὴν ιδὶ τὰ τέκνα του ὀρφανὰ κ(αὶ) ἡ γυνη χήρα κ(αὶ) τὰ ὑπάρχοντα του ἄλοι νὰν τα κλιρονομήσουν — — Ἔτι ἀπὸ Χ(ριστο)ὺ — αψμε μην μαΐου. κ.*

: δια χειρὸς νικολάου νομητζῆ κ(αὶ) ἀναγνώστου σελεμπερδάκη εμπρος ης την αγιαν τριάδα το λαχίδι ονομαζομενον το λιστο το αφιερον[ω] εις την αγιαν τριάδα οπου ειναι πατρικον μου κ(αὶ) μερτηκο μου.

Εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον παρὰ τὴν βόρειον γωνίαν τὸ δίπτυχον:

ΜΝΗΣΘΗΤΙ
ΓεραCίΜου Ἀρχιε
ρέοσ· νεοφΗτου μο
ναχου τΗς συμβι(ας)
τ(ῶν) γωνέ(ων) κ(αὶ) των τέκνων
κυριάκΗ κ(αὶ) τ(ῶν) γω
νεων. ἀργεντίνας

κύριε:
γριγορίου ἀρχι
ερέος κ(αὶ) τ(ῶν) γωνε(ων)
αὐτοῦ
σωφρονί(ας) μονα
χοῖς κ(αὶ) τ(ῶν) γωνέων
αὐτ(ῆς).

Ἀφιερώσεις ὑπάρχουν πολλαὶ εἰς πολλὰς τοιχογραφίας. Οὕτως εἰς τὸν Παντοκράτορα: [1]

1. Τὴν ἐπιγραφὴν παρηλλαγμένην φραστικῶς ἔχει δημοσιεύσει ὁ αὐτός, ἔ.ἀ. 606. Ὁ αὐτός, ἔ.ἀ. 613 καὶ περὶ τῆς ἐκ Παλαιολόγων καταγωγῆς τῶν Τρουπάκηδων.

[Μνήσθητι]
Κ(ύρι)ε Παντοκράτωρ
τοῦ δοῦλου σου τοῦ εὐγενὴ
κῦρ Δημητράκη τρουπακη παλαιο
[λόγου] *συν τι σημβια τ(ῶν) τεκνων κ(αὶ) τῶν*
γονεων αὐτοῦ — $\overline{\alpha}\ \overline{\psi}\ \overline{\mu}\ \overline{\varepsilon}$

Εἰς τὴν Ἄκραν Ταπείνωσιν:

μνΗσθΗτι Κ(ύρι)ε του δοῦ
λου σου τζανέτου
σὺν ΤΗ συμβία των
τέκν(ων) κ(αὶ) τ(ῶν) γωνεων
αὐτοῦ.

Εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν:

ἀνηστορίθη ὁ εὐαΓΓελι
σμὸς κ(αὶ) Η γενησις δια ε
ξόδου τοῦ θεοφιλεστάτου
ἐπισκόπου κ(υρίο)υ γρηγορίου
εκ πολεος σταυροπιγΗου
ζαρνάτας. το Ͼπικλην πο
λιγύνης: $\overline{\alpha}\ \psi\ \overline{\mu}\ \Gamma$

Εἰς τὴν Βάπτισιν:

δεησις τοῦ δουλου τοῦ Θεοῦ στρα
τΗγΗ ἱερομονάχου καλοβὶ
στι

Ὁ ναὸς ἔχει μέγαν περίβολον, τοῦ ὁποίου ὁ πυλών, ὁ εὑρισκόμενος εἰς τὴν δυτικὴν πλευράν, φέρει τοιχογραφίας.

θ) *Ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος** εἰς Ξωχώρι μὲ νεωτέραν πρόχειρον στέγην, διασώζων γραπτὸν διάκοσμον. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, ἀφιέρωμα προφανῶς τοῦ *κῦρ δΗμΗτράκΗ ΤρουπάκΗ,* φέρουν τὴν

χρονολογίαν 1748. Ἄλλη τοιχογραφία, εὑρισκομένη ἐντὸς κόγχης περὶ τὸ μέσον τοῦ νοτίου τοίχου, φέρει τὴν ἐπιγραφήν[1]:

1736 Δεΐσις του δ[ού]
λου του Θ(εο)ῦ χρ[υσ]
ανθου ιερε[ως]
σὺν τΗ πρε[σβυ]
τέρα καὶ τέκνων

ι) *Ὁ Ἅγιος Νικόλαος* Μηλέας (διαστ. 9.11 × 3.88 μ.), κατάγραφος. Ἡ ὑπὲρ τὴν νότιον θύραν γραπτὴ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ διαστάσεων περίπου 0.76 μ. × 0.36 μ. ἔχει δημοσιευθῇ μετὰ σχολίων ὑπὸ Δικ. Βαγιακάκου, ἔ.ἀ. σ. 170. Ὁ αὐτός, ἔ. ἀ., ἐδημοσίευσε καὶ ἄλλας ἐκ τοῦ ναοῦ ἀφιερωτικὰς ἐπιγραφάς, εἰς τὰς ὁποίας ὑπάρχει καὶ ἡ χρονολογία 1743. Εἰς τὸν νότιον τοῖχον δυτικῶς τῆς θύρας παρὰ τὸν Ἀρχάγγελον Μιχαὴλ ἐπιγραφή, διαστ. 0.27 × 0.23 μ.:

Θεοῦ στρατηγός εἰμι
καθοπλησμένος βλέπ(ων) ἰλ
αρὰ τοῦς καλοῦς. προσιὸν
τας. του δὲ ναου ὑπαρχο φύ
λαξ μέγας. ὁ βουληθῆς δὲ
καταδικασε τουτ(ον). τῆν
ρομφέα μου κατ αυτ(οῦ) ἐπι
στρεψο

Ἐπὶ τοῦ βορείου σκέλους τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ, μεταξὺ τῶν προφητῶν Ἠλία καὶ Ἐλισαίου, παρὰ τοὺς πόδας των, ἡ χρονολογία διὰ λευκῶν ἀριθμῶν 1749.

Διὰ τὴν ἐγχάρακτον ἐπιγραφὴν ἐπὶ τῆς πλακὸς τῆς ἁγίας Τραπέζης, τὴν ἀναγομένην εἰς τὸ β' ἥμισυ τοῦ 11ου αἰ., θὰ γίνῃ λόγος ἀλλαχοῦ. Ἡ ἐπιγραφὴ μνημονεύουσα ναὸν Ἁγίου Νικολάου ὑποδεικνύει ἴσως ὅτι ὁ μεταβυζαντινὸς ναὸς ἀντικατέστησεν ἄλλον παλαιότερον.

1. Ἄλλη ἐπιγραφὴ ὑπὲρ τὸ νότ. παράθυρον, πεντάστιχος, λέγει: *Η ἐκλισία πρεποι νὰ Ηνε καλα σκεπασμενη. να μΗν ἐμπενει τὸ νερο και χαλὰ τΗν ζωγραφία και ὅταν θέλι να σαροθὴ πρότα να βρεχετε κ(αὶ) Ἥστερα να σκουπίζετε δια να μΗν σικονετε Ἡ σκονη κ(αὶ) σκε παζη τΗ Ἡστορία*- - - - - - - - - - - -

7. ΕΙΣ ΤΥΠΟΝ ΔΙΔΥΜΟΥ ΚΑΜΑΡΟΣΚΕΠΑΣΤΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Ὁ ναὸς τοῦ *Ἁγίου Σπυρίδωνος* καὶ τοῦ *Ἁγίου Βασιλείου* εἰς Πραστεῖον. Ἡ στέγη τοῦ νοτίου τμήματος, ἀφιερωμένου εἰς τὸν πρῶτον Ἅγιον, ἔχει ἀντικατασταθῆ διὰ μονορρύτου, ἐκ κεράμων. Ἀντιθέτως σώζεται ἡ καμάρα τοῦ Ἁγίου Βασιλείου. Τὸ δάπεδόν του ἔχει λαξευθῆ ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ πώρου, οὕτως ὥστε νὰ καταλείπωνται παρὰ τοὺς μακροὺς τοίχους χαμηλὰ ἑδώλια. Πρὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου διαμορφοῦται φυσικὴ ἐξέδρα. Οἱ δύο ναοὶ ἐπικοινωνοῦν διὰ μικρᾶς καὶ στενῆς θύρας μὲ εὐθύγραμμον ἀνώφλιον. Τὸ κτήριον ἔχει οἰκοδομηθῆ διὰ λαξευτῶν, μεγάλων ὀρθογωνισμένων πωρολίθων, ὡς δὲ προδίδει καὶ ἡ πρόσοψις (πίν. 168α) εἶχεν ἐξ ἀρχῆς κτισθῆ ὡς δίδυμος ναός. Ὁ δυτικὸς τοῖχος ἔχει δύο τοξωτὰς θύρας εἰσαγούσας εἰς ἑκάτερον τῶν ναΐσκων καὶ τρεῖς ὀρθογωνίους κόγχας, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ δύο ἀκραῖαι διαμορφοῦνται ὑπὲρ ἑκάστην θύραν καὶ ἡ μεσαία ἔτι ὑψηλότερον. Ὑπὸ τὴν στέγην τὸν ναὸν περιθέει λοξότμητον πώρινον γεῖσον. Αἱ δύο ἀψῖδες εἶναι τρίπλευροι. Αἱ διαστάσεις τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος 5.16 × 2.44 μ. καὶ τοῦ Ἁγίου Βασιλείου 5.16 × 2.45 μ. Οἱ ναοὶ διασώζουν τοιχογραφίας εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον καὶ εἰς τὸ παρ' αὐτὸν τμῆμα τοῦ βορείου. Δὲν εἶχον διακοσμηθῆ ὅλαι των αἱ ἐπιφάνειαι.

Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος (διαστ. 0.735 × 0.227 μ.) πεντάστιχος σώζεται ὑπὲρ τὴν θύραν:

ʼΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΓΗ̅Σ Κ(ΑΙ) ΑΝΕΙΣΤΟΡΗΘΗ ΟΥΤΟΣ
Ο ΘΕΙΟΣ Κ(ΑΙ)
ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟ'Σ. ΤΟΥ̅ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ ΠΑΤΡΟ'Σ ΗΜ(ΩΝ) ΣΠΥ
ΡΙ'ΔΩΝΟΣ ΤΟΥ ΘΑΥΜΑ
ΤΟΥΡΓΟΥ̅ ΔΙΑ' ΕΞΟΔΟΥ̅ ΤΟΥ̅ ΚΥ'Ρ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗ ΔΗΜΗΤΡΟΥ
ΛΑΚΙ Π(Α)ΠΑ' ΛΙΑΚΙ ΠΟΥΡ
ΓΑ'ΛΙ ΕΙΣ ΒΟΗΘΙ(ΑΝ) ΑΥΤΟΥ̅ Τ(ΗC) CΥΜΒΙ(AC) Κ(ΑΙ) Τ(ΩΝ)
ΤΕΚΝ(ΩΝ) Κ(ΑΙ) ΕΙΣ ΜΝΗΜΩ'ΣΥ
Ν(ΟΝ) Τ(ΩΝ) ΓΟΝΕ(ΩΝ) ΑΥΤΟΥ̅:

5 — *εν ἔ*[τει] ...*4 μΗνὶ ἰουλιου .7.* [χ]*εὶρ ἀναΓνώστου ΔυμαΓγελακι. εκ κουτοίΦαΡι*

Ὑπὲρ τὴν κόγχην τῆς Προθέσεως τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, ἀνοιγομένην ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου ἡ ἐπιγραφή:

† *Η ΑΓΙΑ Πρόθεσις τοῦ ἐν αγίοις π(ατ)ρ(ὸ)ς Ημῶν Βασιλεῖου.*
μνΗσθΗΤΙ κ(ύρι)ε των δοῦλων σου· Θωμᾶ σὺν ΤΗ συμβίᾳ τῶν τέκνων

κ(αὶ) τῶν Γονέων αὐτοῦ: ----- Θεωδόρου γερασίμου ἀρχιερεος
κατερίνα. ΠαΓονα---

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου παρὰ τὸ ἱερὸν εἰκονίζεται ὁ *Πρόδρομος* καὶ δυτικώτερον ἀπέναντι τοῦ *Ἁγίου Βασιλείου* ὁ *Ἅγιος Θωμᾶς*. Ἀριστερὰ τῆς δεξιᾶς του χειρὸς ἐπὶ τοῦ πρασίνου βάθους ἐπιγραφὴ ἐκ 13 στίχων:

ανΗγέρθΗ εκ θεμελΗ'ον κ(αὶ)
[ανι]*στορΗΘΗ --- ρον. ζωγρα*

τοῦ ἁγιου Βασιλεῖου
κ(αὶ) α[γιου] *σπ*[υ]*ριδωνοσ.δι*
α εξόδου του ευ
γενεστάτου κ(υρίο)υ κῦρ
ἀναγνόστΗ δΗμΗ
τρουλέα. εἰς βοΗ
θειαν αὐτοῦ
ᾱ̣ ψ̣̄ μ̣̄ Γ̄

Ἄλλη ἐπιγραφὴ ὑπῆρχεν εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον, ὑπὲρ τὴν θύραν. Εἰς τὸν τελευταῖον στίχον ἀναγινώσκεται ἐπώνυμον προφανῶς τοῦ ἁγιογράφου

----------[Δημ]*αΓγελεα εκ Κουτ*[ή]*ΦΑΡ*[Η]

8. ΕΙΣ ΤΥΠΟΝ ΜΟΝΟΧΩΡΟΥ ΞΥΛΟΣΤΕΓΟΥ ΝΑΟΥ

α) *Ὁ ναός «Ἁγίου Θεοδώρου»* (διαστ. 7.90×3.30 μ.), εἰς χωρίον Λάκκος, ξυλόστεγος [1], μὲ ὀρθογώνιον ἐξωτερικῶς ἀψῖδα καὶ κτιστὸν τέμπλον, κοσμούμενον ὑπὲρ τὰς Δεσποτικὰς εἰκόνας μὲ γραπτὴν Μεγάλην Δέησιν. Ἀριστερά, ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου καὶ παρὰ τὸ τέμπλον ἡ τοιχογραφία τῶν *Ἁγίων Θεοδώρων* ἐφίππων, ἐνηγκαλισμένων. Ἐκ τῶν ἄλλων τοιχογραφιῶν ἐνδιαφέρουσα ἡ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου πολυπρόσωπος *Σταύρωσις*, δέησις *τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Στρατηγούλη Ζερβέα*. Εἰς τὸν βόρειον τοῖχον ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ (0.75 × 0.34 μ.) ἐκ 14 στίχων (πίν. 169α).

1. Ὅτι ὁ ναὸς ἀρχῆθεν ἦτο ξυλόστεγος φαίνεται ἐκ τῆς παρὰ τὴν στέγην διακοσμητικῆς ταινίας, ὁριζοντίου κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς καὶ γωνιώδους, ὡς εἰς ἀέτωμα, κατὰ τὰς στενάς.

.....ΟC ΝΑΟΣ .... ΕΓΑΛΟΝ ----------------
ΤΥΡΩΝΟΣ Κ(ΑΙ) ΣΤΡΑΤΗΛΑΤΟΥ. ΠΑΡΑ ΤΩΝ ΠΑΡΕΥΡΕ-----
ΜΟΝΗ̅Σ ΤΑΥΤΗC, 'ΥΣ ΒΟΗΘΙΑΝ ΑΥΤ(ΩΝ) Κ(ΑΙ) ΨΥΧΗΚΗΝ
CΩΤΗΡΙΑΝ. ΟΜΗΟΣ
Κ(ΑΙ) 'ΩΣΟΙ ΕCΥΝΗΡΓΗΣΑΝ ΥΣ ΤΟ ΑΥΤΟ ΕΡΓΩΝ ΕΝ ΕΡΓΩ
Κ(ΑΙ) ΛΟΓΩ ΔΟ'Υ Α'ΥΤΟΙ̃Σ
ὁ ΚΥ'ΡΙΟΣ 'ΥC Τ(ΗΝ) ΒΑΣΙΛ'Υ'ΑΝ Τ(ΩΝ) ΟΥΡΑΝΩ'Ν ΥC ΓΈ
ΝΗΤΟ ΠΑ'ΝΤΑΣ 'ΗΜΑ'Σ ΕΠΙ
ΤΟΙΧΥ̅Ν 'ΑΜΗ̅Ν ·: ~'ΕΤΟΣ, 'ΑΠΟ Χ(ΡΙΣΤΟ)Ν Α Ψ̅.Δ̅ νοευρίου:
~ 17[1]

÷|÷ *Η εκκλησία πρότα νὰ βρέχεται καλὸς κ(αὶ) ἴστερα νὰ σαρόνεται ......*
συκόνεται
ο κονηορτὸς κ(αὶ) φθήρι τ(ὴν) ἡστορίαν ἀκόμα κ(αὶ) δαδι κ(αὶ) ἥτη αλο
πραγμα [α]κ[α]θαρτο κ(αὶ) βρο
μησμένω νὰ μὴν ἀνάπτουν μέσα εἰς τὴν ἐκλησήαν, κ(αὶ) ἡ σκέπη τοῦ
ναοῦ να ἦναι καλὰ διορθομένη
διὰ νὰ φυλάσεται ἄβλαβη Η ζωγραφία κ(αὶ) ἰδοὺ πού τα γράφωμε ξεκα
θαρα διὰ να μὶν προ
φασήζεται τηνὰς πῶς δὲν τόξευρεν. ὅστΗς δὲ ἄπο αὐδάδιαν δεν ποιεὶ ὅς
ἄνοθεν Η ἄΓΙΗ
θέλει τοῦ το ανταποδόσουνε κ(αὶ) ἐδὸ κ(αὶ) εἶς τ(ὸν) μελωντα αἰῶνα
κ(αὶ) ἀσ ωψεται. εξερέτος ἰοι +ερῆς ναν το φυλασουν

β) *'Ο ναΐσκος* τῆς *Παναγίτσας* (διαστ. 5.60×2.40 μ.) εἰς τὸν συνοικισμὸν Φαγριάνικα τῆς Μηλέας, ξυλόστεγος μὲ κτιστὸν τέμπλον (πίν. 168β). Τὸ μονόλοβον τοξωτὸν παράθυρον τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψῖδος πλαισιώνει ὀδοντωτὴ ταινία ὁριζοντιουμένη ἑκατέρωθεν αὐτοῦ. Τοιχογραφίαι σώζονται εἰς τὸ κτιστὸν τέμπλον καὶ εἰς τὸ ἱερόν. 'Επὶ τῆς ἀψῖδος ὑπὸ τὴν *Πλατυτέραν* ὁ *Χρυσόστομος* καὶ ὁ *Βασίλειος* μὲ πολυσταύρια φαιλόνια. Μεταξύ των ἐπιγραφὴ δίστιχος κατεστραμμένη κατὰ τὸ δεξιόν της ἄκρον[2]:

ΔΕΗC[IC] *ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ -----*
ΦΑΓΡΙ Κ(ΑΙ) ΤΗC ---------------

1. Πιθανὸν ἡ χρονολογία εἶναι ἐλλιπὴς καὶ ἐσβέσθη ὁ ἀριθμὸς ὁ δηλῶν τὰς δεκάδας.
2. 'Ο ἀναφερόμενος εἰς τὴν ἐπιγραφὴν *Φάγρης* ἀνῆκε προφανῶς εἰς τὴν οἰκογένειαν, ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς ὁποίας ὁ συνοικισμὸς ἐκλήθη Φαγριάνικα.

Ἑκατέρωθεν τῆς ἀψῖδος ὁ *Εὐαγγελισμός*. Μεταξὺ τῶν ποδῶν τοῦ Ἀγγέλου ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τρίστιχος ἐπιγραφή:

μνίσθητι κ(ύρι)ε τη[ς] ψυχ(ῆς) τον δου
λον σου διμιτριου κ(αὶ) θεοδώρου
Εὐστρατίου κ(αὶ) μ(ητ)ρὸς

Αἱ τοιχογραφίαι δύνανται, νομίζω, νὰ ἐνταχθοῦν εἰς τὸν 16ον αἰῶνα.

Φορηταὶ εἰκόνες

Αἱ ἐπισημανθεῖσαι φορηταὶ εἰκόνες οὔτε πολλαὶ εἶναι, οὔτε πολλοῦ λόγου ἄξιαι, ἀνάγονται δὲ ὅλαι εἰς τοὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν ὑστέρους χρόνους. Ἐκ τούτων σπουδαιότεραι εἶναι:

α) Εἰς τὸν ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ χωρίου Ξωχώρι[1]:

1. *Εἰκὼν τοῦ Προδρόμου*, διαστ. 0.89 × 0.56 μ. Κάτω, μεταξὺ τῶν ποδῶν τοῦ Ἁγίου ἡ ἐπιγραφή:

ΔΕΗσις Του δουλου Του Θ(εο)ῦ
του κῦρ τζανέτου Τρουπακι
συν ΤΗ συμβία κ(αὶ) τῶν τεκνον αυτοῦ
εις βοηθιαν αυτων: α ψ̄ μ̄ δ

2. *Εἰκὼν Ὁδηγητρίας* (ἐν προτομῇ), διαστ. 0.954 × 0.743 μ., μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *«Ἡ Πάντων Ἐλπίς»*. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς Παναγίας ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ βάθους δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων ἀντιστοίχως αἱ ἐπιγραφαί:

ΔΕΗCΙΣ Τ(ΩΝ) ΔΟΥΛΩν ΤΟῩ Θ(ΕΟ)Ῡ	*ΜνΙΣΤΗΤΙ Κ(ΥΡΙ)Ε ΤΟΥ ΔΟΥ*
ΗΛΙΑ ΦΟΥνΤΑ'ΚΥ, CΗν	*ΛΟΥ CΟΥ ΔΙΑ ΠΡCS*
Τ(ΩΝ) ΤΑΙΚνΩν ΑΥΤΟῩ	*ΒεΙΩν ΤΗS ΕΙΠΕ*
ΠΑΝΑΓΙΟ'ΤΙ, Κ(ΑΙ)	*ΡΑΓΙΑς Θ(ΕΟΤΟ)ΚΟΥ*
ΔΗΜΗ'ΤΡΙ, ΜΕ	*ΣΤΡΑΤΗΓΟΥΛΙ ΦΟΥΝ*
ΤΑ ΤΗΣ CΥΜΒΗ'	*ΤΑ'ΚΥ, CΗ'ν*
ΑΙΣ ΑΥΤΩ̄Ν	*ΤΙ ΜΗΤΡΙ ΑΥ'*

1. Βλ. ἀνωτ. σ. 242. Καὶ ἀφοῦ ὁ λόγος διὰ τὸ Ξωχώρι ἂς σημειωθῇ ὅτι ὁ Β. Δ. ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΑΣ εἰς τὰ πέντε χωρία τῆς κοινότητος Ἐξωχωρίου ἐπαρχίας Καλαμῶν (1969) (πολυγραφημένον μελέτημα) ἀναφέρει (σ. 39) ὅτι κατέγραψεν 100 ναοὺς τῆς περιοχῆς. Αὐτόθι ἀναγράφει καὶ τοὺς λόγους τοῦ μεγάλου των ἀριθμοῦ.

Κ(ΑΙ) Τ(ΩΝ) ΤΑΪΚν(ΩΝ)
ΕΙΣ ΒΟΕΪ̅ΘΙ
ΑΝ ΑΥΤΩ̅Ν
Κ(ΑΙ) ΨΥΧΗ
ΚΗ'Ν CΩ
ΤΙΡΙΑ
ΑΨΠΕ

ΤΟΥ̅ ΕΙΣ ΜΝΗ
ΜΟCΙ}ν}ΝΩν
ΑΥΤΩ̅ν.
Κ(ΑΙ) ΨΥΧΗ
ΚΗ'ν ΤΟΥS
CΩΤΗΡΙ
Α....
1785

Αἱ εἰκόνες τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Χριστοῦ, περὶ τῆς ὁποίας ὁ λόγος ἐν συνεχείᾳ, ἔχουν εἰς τὸ μέσον τῆς κάτω πλευρᾶς συνεχόμενον ξύλον-λαβήν, πιθανῶς χρησιμεῦον διὰ νὰ κρατῶνται ἐκεῖθεν κατὰ τὰς λιτανείας. Τὸ ξύλον τῆς πρώτης εἰκόνος φέρει εἰς τὴν πρόσοψίν του τὴν ἐπιγραφήν:

ΗΠΕ.
[Δ]*ΕΗCΙΣ*
ΤΩ'ν ΔΟΥ
λων ΤΟΥ̅
Θ(ΕΟ)Υ̅ ΤΩΝ,
[Κ]*ΑΤ*[Ι]*ΚΟν*
νΤων Εν
ΤΙ ΧΩΡΑ
ΤΑΥ̅ΤΗΝ
. *1785.*
ια}ν}νου-
αρίου.21.

3. *Εἰκὼν τοῦ Παντοκράτορος* (ἐν προτομῇ), διαστ. 0.92×0.72 μ., ἐπιτυχέστερον ἔργον τῆς προηγουμένης εἰκόνος, ἔργον τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, ἀλλ' ἄλλου ζωγράφου.

β) Εἰς τὸν νεώτερον ναὸν τῆς Μονῆς 'Αγίων Θεοδώρων ἔξω τοῦ χωρίου Πραστεῖον[1], ἐπὶ πτυκτοῦ προσκυνηταρίου, *εἰκὼν τῆς Κοιμήσεως* (διαστ. 0.735 × 0.543 μ.), ἔχουσα τὴν ἀφιέρωσιν:

1. Βλ. ἀνωτ. σ. 222.

[Δέησις] *τοῦ δου*[λου τοῦ Θεοῦ Δημη;] *τράκου Π*[ου]*λάκυ*[1]
συν τη συμβύα καὶ [----------*σοτυρία: 1782.*

γ) Εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Νικολάου Πραστείου[2] τρεῖς εἰκόνες* μὲ τὴν ὑπογραφήν: *ΧΕΪΡ ΙΩΑΝΝΟΥ Π̅, Μ̅,*[3] ἄνευ χρονολογίας, ἤτοι:

1. *Βρεφοκρατούσης* ἐνθρόνου μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «ἡ Κυρία ἡ Φανερωμένη».

2. Τοῦ Χριστοῦ ἐνθρόνου ὡς *Μεγάλου Ἀρχιερέως*, μὲ ἔντονον τὴν δυτικὴν ἐπίδρασιν εἰς τὰ ἐπὶ μέρους διακοσμητικὰ στοιχεῖα.

3. Τοῦ *Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ*, πτερωτοῦ. Ἡ εἰκὼν εἶναι περισσότερον τῶν ἄλλων παραδοσιακή.

δ) Εἰς τὸν ναὸν τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως τοῦ χωρίου Κάλυβες δύο εἰκόνες* ὡσαύτως διὰ χειρὸς Ἰωάννου Π.Μ. Ἤτοι:

1. Τῆς *Κυρίας τῆς Φανερωμένης*.

2. Τοῦ Χριστοῦ ὡς *Μεγάλου Ἀρχιερέως* μὲ τὴν χρονολογίαν ΑΩΚΒ.

Οἱ θρόνοι ἐπὶ τῶν ὁποίων κάθηνται αἱ ἱεραὶ μορφαὶ καὶ εἰς τὰς δύο εἰκόνας εἶναι βαρεῖς δυτικοῦ τύπου. Εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τῆς εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ νεφῶν οἱ τέσσαρες Εὐαγγελισταὶ καὶ εἰς τὴν ἄλλην ἄνω δύο Ἄγγελοι καὶ κάτω ὁ Δαυῒδ καὶ ὁ Ἠσαΐας.

Ἔργα γλυπτικῆς

α) *Ἐκ μαρμάρου*

1. Βυζαντινὰ γλυπτὰ διαφόρων ἐποχῶν ἀποκείμενα εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ Ἁγίου Πέτρου Καστανέας.

2. Δύο ἀνάγλυπτοι βυζαντιναὶ ἐνεπίγραφοι πλάκες, ἐντοιχισμέναι ἐπὶ τῆς ἄνω πλευρᾶς τῆς ἁγίας Τραπέζης τῶν μεταβυζαντινῶν ναῶν τῆς Μηλέας Ἁγίου Νικολάου[4] καὶ Παναγίτσας[5]. Ἡ μία εἶναι ἔργον τοῦ μαρμαρᾶ Νικήτα. Περὶ αὐτῶν θὰ γίνῃ ἐκτενὴς λόγος ἀλλαχοῦ.

3. Εἰς τὸν ναὸν τῶν Ταξιαρχῶν Νικόβου, συνοικισμοῦ τοῦ Ξωχωρίου, ἑκατέρωθεν τῆς νοτίου θύρας, ἐντοιχισμένα ἀνάγλυπτα μέλη βυζαντινοῦ, ὑψηλοῦ τέμπλου, πεσσίσκοι συμφυεῖς μὲ κιονίσκους καὶ θωράκια, ἔργα μᾶλλον τοῦ 11ου ἢ τοῦ 12ου αἰ. Κιονίσκοι καὶ γεῖσα ἔχουν χρησιμοποιηθῆ ὡς πλαίσια τοῦ παραθύρου τῆς

1. *Πουλάκης* (υἱὸς προφανῶς τοῦ Πούλου) μνημονεύεται καὶ εἰς ἐπιγραφὴν τοιχογραφίας τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Νικολάου Μηλέας, Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Ἡ Μηλέα τῆς ἔξω Μάνης καὶ ἐπιγραφαὶ χριστιανικῶν χρόνων ἐξ αὐτῆς, ἔ.ἀ. 171.

2. Βλ. ἀνωτ. σ. 223.

3. Ἄλλας εἰκόνας ἐν Μάνῃ τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου Ἰωάννου Π. Μ. μὲ τὰς χρονολογίας Αωις' καὶ ΑωΚς' βλ. παρὰ Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Χριστιανικαὶ Ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, ΑΕ 1967, 167 σημ. 2.

4. Βλ. ἀνωτ. σ. 243.

5. Βλ. ἀνωτ. σ. 246.

μέσης ἀψῖδος, ἐνῶ κοσμήτης λοξότμητος, ἀνάγλυπτος, μήκους 1.13 μ., εἶναι ἐντοιχισμένος ἐπὶ τοῦ αὐλογύρου παρὰ τὴν νότιον θύραν του καὶ τμῆμα τοῦ πεντάρτου μὲ μαρμαροθετήματα παρὰ τὴν ἀνατολικήν.

4. Εἰς τὸν ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Χώρας Ξωχωρίου (Ἀνδρούβιστας) ὑπὲρ τὴν δυτικὴν θύραν δύο τεμάχια λοξοτμήτου κοσμήτου ἐκ δύο διαφόρων τέμπλων*.

5. Εἰς τὸν ναὸν τῆς Κοιμήσεως τοῦ χωρίου Πετροβούνι [1], ὡς ποδιὰ τοῦ νοτίου μικροῦ τοξωτοῦ παραθύρου, πεσσίσκοι ἐκ λευκοῦ μαρμάρου μὲ ἀνάγλυπτον διακόσμησιν τῆς τέχνης τοῦ Νικήτα.

6. Εἰς τὸν ναὸν τῆς Παναγίτσας Μηλέας, ὑπὲρ τὴν δυτικὴν θύραν, ἑκατέρωθεν τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου δυὸ τεμάχια γείσων τέχνης ὡς ἡ τῶν μόλις μνημονευθέντων πεσσίσκων. Εἰς τὸν αὐτὸν ναΐσκον ἀπόκειται τεμάχιον κοσμήτου (0.15 × 0.11 × 0.16 μ.) εἰκονίζον ἐπὶ τῆς λοξοτμήτου πλευρᾶς ἔκτυπον ζῶον, μᾶλλον λέοντα, μὲ κυκλικὸν ἀνθρωποειδὲς πρόσωπον.

7. Εἰς τὸν ναὸν τῆς Κοιμήσεως Ξανθιάνικων Μηλέας, ὡς δυτικὸς σταθμὸς τῆς νοτίου θύρας, κοσμήτης τέμπλου μὲ ἑλικοειδῆ βλαστὸν καὶ ἡμίφυλλα ἀκάνθης.

8. Εἰς Ἁγίους Θεοδώρους Κάμπου Ἀβίας ἐσωτερικῶς παρὰ τὴν βάσιν τοῦ τρούλλου ἀνάγλυπτα γεῖσα, ἐκ τῶν ὁποίων μερικὰ μὲ ἑλικοειδεῖς βλαστοὺς τύπου Νικήτα. Διάφορα βυζαντινὰ γλυπτὰ ἔχουν ἐντοιχισθῆ καὶ εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ, ἐνῶ τὸ μαρμάρινον βυζαντινῶν χρόνων ἀνάγλυπτον περίθυρον τῆς νοτίου θύρας εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον [2].

β) *Ἐκ ξύλου*

Ἐκτὸς τῶν ξυλογλύπτων μεταβυζαντινῶν τέμπλων, περὶ τῶν ὁποίων ἐγένετο ἤδη λόγος ἐν παρόδῳ, κατεγράφησαν καὶ κηροπήγια ἐκ ξύλου τῶν αὐτῶν χρόνων εἰς τοὺς ναούς: δύο εἰς τὸ νεώτερον καθολικὸν τῆς Μονῆς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων παρὰ τὸ Πραστεῖον, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἓν ἔχει ὕψος 1.31 μ. καὶ τὸ ἄλλο 1.23 μ. εἰς τὸν Ταξιάρχην τοῦ χωρίου Τσέρια, εἰς τὴν Μονὴν Χελμοῦ, εἰς τὸν Προφήτην Ἠλίαν ἔξω τοῦ χωρίου Ἀνατολικὸν Γαϊτσῶν.

Ξυλόγλυπτοι σταυροὶ τέμπλων ἐπεσημάνθησαν εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ χωρίου Κάλυβες, τῆς Ἁγίας Τριάδος Πυρρίχου, τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ τοῦ Προδρόμου Μηλέας (ὁ τελευταῖος διαστ. 1.72 × 2.16 μ.).

Εἰς τὸν μοναστηριακὸν ναὸν τοῦ Προφήτου Ἠλία ἔξω τοῦ συνοικισμοῦ Ἀνατολικὸν τῶν Γαϊτσῶν κατεγράφη κασσέλα [3] διαστάσεων 0.90 × 0.30 × 0.40 μ., ξυλόγλυπτος κατὰ τὴν προσθίαν πλευράν, φέρουσα τὴν χρονολογίαν *ΑΨΗ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟC*.

1. Βλ. ἀνωτ. σ. 235.
2. Διὰ τὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ βλ. καὶ ΑΔ 23, 1968, Β1 Χρονικά, πίν. 158 καὶ σ. 205.
3. Διὰ κασσέλας, ἐκ Μυτιλήνης αὐτάς, βλ. ΑΔ 20, 1965, Β1 Χρονικά, πίν. 618, 619 - 622.

Ἀντικείμενα μικροτεχνίας

Τὰ σημαντικώτερα τῶν καταγραφέντων εἶναι:

1. Εἰς τὸν ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Μηλέας:

α) Χάλκινος σταυρός (0.26 × 0.23 μ.) ἔχων ἀνάγλυπτα ἑκατέρωθεν τοῦ Ἐσταυρωμένου εἰς τὰς ἄκρας τῶν κεραιῶν μετάλλια τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Θεολόγου, ἄνω Ἀγγέλου καὶ κάτω πιθανώτατα τοῦ κρανίου τοῦ Ἀδάμ. Εἰς τὸ ἄνω τοῦ σταυροῦ ἡ ἐπιγραφή:

† Ο ΒΑCΙΛΕ⟨Υ⟩[C]
ΤΗΣ ΔΟΞΗC

β) Λειψανοθήκη κιβωτιόσχημος ἐκ ξύλου ἐπενδεδυμένου δι' ἀργύρου, ἐνιαχοῦ ἐπιχρύσου, διαστ. 0.14 × 0.25 × 0.16 μ. Ἐπὶ τῆς ἄνω πλευρᾶς ἀνάγλυπτος ἅγιος ἀσκητής, ἐπὶ τῆς προσθίας ἡ Δέησις ἐπηυξημένη μὲ τοὺς Ἁγίους Πέτρον καὶ Βλάσιον, εἰς τὰς στενὰς πλευρὰς ἀνὰ τρεῖς Ἅγιοι καὶ εἰς τὴν ὀπισθίαν τρεῖς σταυροὶ ἐντὸς πλαισίου ἐξ ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ. Ἐντὸς τῆς λειψανοθήκης δύο ἀργυραῖ πλάκες, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία (διαστ. 0.22 × 0.13 μ.) πιθανῶς ἀπετέλει τὸ ἐσωτερικόν της κάλυμμα. Εἰκονίζει ἔφιππον τὸν Ἅγιον Δημήτριον φονεύοντα τὸν Σκυλογιάννην καὶ ἀριστερὰ ἐντὸς διαχώρου φέρει ἐπιγραφὴν μὲ κτυπητὰ γράμματα:

ΚΑΘΙΓΟΥΜΕΝ
ΟS ΙΕΡΟΜΟΝΑ
ΧΟS ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΙ
ΜΙΤΡΙΟΥ
1831

Φέρει ἀκόμη καὶ ἄλλας παραστάσεις Ἁγίων ἐν προτομῇ καὶ ἐπὶ πλέον τὴν ἐπιγραφήν:

ΜΟΝΑSΤΙΡΙΟ ΤΟΥ ΑΓΙ
ΟΥ ΔΙΜΙΤΡΙΟΥ[1]

Ἄλλη πλὰξ διαστ. 0.215 × 0.133 μ. μὲ διάκοσμον barocco ἔχει 5 λακκίσκους ἐν οἷς ἀπέκειντο ὀστᾶ Ἁγίων.

1. Περὶ αὐτοῦ βλ. ἀνωτέρω σ. 238.

γ) Ἐκ τῶν ἄλλων ἀργυρῶν ἱερῶν σκευῶν τοῦ ναοῦ μνημονευτέον θυμιατήριον, ἐνιαχοῦ ἐπίχρυσον, φέρον ἐπὶ τοῦ ποδὸς τὴν ἐπιγραφήν: 1857 *ΊΟΥΝΙΟΥ* 28.

2. Εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τοῦ χωρίου Λάκκος, τεθρυμματισμένη λεκάνη ἐκ πηλοῦ (κολυμβήθρα;), ὕψους 0.26 καὶ ἄνω διαμέτρου 0.51 μ.

3. Εἰς τὸν ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ χωρίου Ἅγιος Νίκων ἓξ πήλινοι τροχήλατοι κύαθοι ὕψους 0.07 καὶ ἄνω διαμέτρου 0.175 μ. Ἡ βάσις των ἔχει διάμετρον 0.063 μ. Ὁ πηλὸς ὠχρός, καλῶς ἐψημένος (πίν. 169β). Φυλάσσονται εἰς τὸν γυναικωνίτην τῆς ἐκκλησίας καί, συμφώνως πρὸς τὴν διήγησιν τοῦ συνταξιούχου ἱερέως π. Νικολάου Νικολαρέα, εὑρέθησαν εἰς τὸν ὕπερθεν τοῦ χωρίου ἐπὶ τοῦ ὄρους ναὸν τοῦ Ἁγίου Νίκωνος κατὰ τὰς ἐκεῖ πρὸ ἐτῶν γενομένας ὑπὸ τοῦ Στρατοῦ σκαφικὰς ἐργασίας.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

20. ΕΡΕΥΝΑΙ ΑΝΑ ΤΗΝ ΠΥΛΙΑΝ

(Πίν. 170 - 183)

Ἐπὶ τῇ προοπτικῇ τῆς δημοσιεύσεως τῶν εὑρημάτων τῶν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἀειμνήστου Σπυρ. Ν. Μαρινάτου παλαιῶν ἀνασκαφῶν Πύλου τῆς Ἑταιρείας ἐγένοντο κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον τοῦ ἔτους 1976 αἱ ἀπαραίτητοι δι' αὐτὴν προκαταρκτικαὶ ἐργασίαι. Κυριολεκτικῶς εἰπεῖν ἐγένετο ἁπλῶς ἡ ἔναρξις αὐτῶν καὶ ὁ λόγος τῆς καθυστερήσεως ἀναλύεται ἐν τοῖς ἑπομένοις.

Ὡς ἔχει δηλωθῆ καὶ εἰς τὴν Ἑταιρείαν καὶ εἰς τὴν Γενικὴν Ἐπιθεώρησιν Ἀρχαιοτήτων τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν, ἐπιθυμία τοῦ ὑπογραφομένου ἦτο ὅπως, εἰς τὸν πρῶτον τόμον τῆς προβλεπομένης νὰ δημοσιευθῆ σειρᾶς τῶν ἀνασκαφῶν, περιληφθῶσι θέσεις τῶν ὁποίων ἡ ἀνασκαφὴ θεωρεῖται ὅτι εἶχε γενικῶς συμπληρωθῆ. Οὕτως ἐπελέγησαν ὡς πρῶτον σύνολον τὰ Βορούλια Τραγάνας, ἡ Τραγάνα (θέσις Βιγλίτσα, ὅπου καὶ οἱ δύο παλαιόθεν γνωστοὶ θολωτοὶ τάφοι τῶν Κουρουνιώτου - Μαρινάτου), τὸ Μυρσινοχώριον (θέσις Ρούτση, ὅπου τὸ ζεῦγος, ὁμοίως, τῶν μέχρι τοῦδε γνωσθέντων θολωτῶν τάφων τοῦ Μαρινάτου) καὶ ἡ Βοϊδοκοιλιά (ὁ λεγόμενος θολωτὸς τάφος τοῦ Θρασυμήδους).

Βεβαίως, ἦτο γνωστὴ εἰς τὸν ὑπογραφόμενον ἡ ἀνάγκη μικρᾶς ἐκτάσεως συμπληρωματικῶν ἀνασκαφῶν, εἰς ἐνίας, τοὐλάχιστον, περιπτώσεις, ὥστε νὰ καταστῆ ἐφικτὴ ἡ δημοσίευσις πλήρως ἀνεσκαμμένων θέσεων ἤ, τοὐλάχιστον, μνημείων. Τοῦτο δηλοῦται διότι, κατὰ περιπτώσεις πάντοτε, ἦτο σαφὲς ὅτι ἐπεβάλλετο ἡ διενέργεια καὶ εὐρείας ἐκτάσεως ἀνασκαφῶν εἰς ὡρισμένα σημεῖα καὶ δὴ καὶ εἰς Βορούλια Τραγάνας, ὅπου, βεβαίως, δὲν πρόκειται μόνον περὶ τῆς ἤδη γνωστῆς πρωίμου πρωτομυκηναϊκῆς ἀποθήκης ἀγγείων, δυναμένης νὰ θεωρηθῆ ὡς μεμονωμένον κτίσμα, ἀλλὰ περὶ τμήματος ἑνὸς ἐκτεταμένου κτηριακοῦ συγκροτήματος, εἰς τὸν πέριξ τοῦ ὁποίου χῶρον, ἀναμφιβόλως, θὰ εὑρεθοῦν καὶ ἄλλα κτήρια, ἔτι δὲ ἀκόμη πιθανῶς καὶ ἀρχεῖα πινακίδων, ἂν πιστεύσωμεν εἰς προτρεχούσας φήμας. Ὄντως, ἡ ἄποψις τῶν ἐντοπίων ὅτι ἔχει ἀνευρεθῆ καί «ἀλληλογραφία», οὐδὲν ἄλλο ὑποδηλοῖ εἰμὴ τὴν ὕπαρξιν καὶ τὴν κατὰ καιροὺς ὑπ' αὐτῶν ἀνεύρεσιν πινακίδων τῆς Γραμμικῆς γραφῆς Β εἰς μικρὰν ἀπὸ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ λόφου τοῦ Ἐπάνω Ἐγκλιανοῦ ἀπόστασιν.

Λόγῳ τῶν ὡς ἄνω ἀναγκῶν ἐζητήθη ἡ διενέργεια τῶν ἀπαραιτήτων μικρᾶς ἐκτάσεως συμπληρωματικῶν ἀνασκαφῶν, πλὴν ὅμως, μὴ καταστάσης δυνατῆς τῆς διεξαγωγῆς αὐτῶν τῷ 1976, ἐζητήθη ἡ εἰς πρώτην φάσιν ἀποτύπωσις καὶ

φωτογράφησις ἑνὸς ἑκάστου τῶν ὡς ἄνω μνημείων, μετά, βεβαίως, τὸν ἐπιβαλλόμενον καθαρισμόν. Οὕτως, αἱ ἐργασίαι αὐταί, μετὰ καθαρισμοὺς γενομένους ὑπὸ τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ὀλυμπίας καὶ περαιτέρω διευθέτησιν τοῦ χώρου ὑφ' ἡμῶν, περιωρίσθησαν εἰς μετρήσεις, φωτογραφήσεις καὶ ἀποτυπώσεις τῶν φαινομένων μερῶν τινῶν ἐκ τῶν ἀπασχολούντων ἡμᾶς ταφικῶν μνημείων καὶ τοῦτο διότι ἀκριβῶς δὲν ὑπῆρχεν ἄδεια ἀνασκαφῆς αὐτῶν.

Οὕτω, κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ ἔτους τούτου, ἐφωτογραφήθησαν καὶ ἀπετυπώθησαν οἱ θολωτοὶ τάφοι Βοϊδοκοιλιᾶς καὶ Τραγάνας 1, ἐκ τῶν ἐργασιῶν ὅμως αὐτῶν προέκυψεν ἅπαξ ἔτι ὅτι τοῦ μὲν θολωτοῦ τάφου τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς δὲν εἶχε συμπληρωθῆ ἡ ἀνασκαφή, τῶν δὲ τάφων τῆς Βιγλίτσας Τραγάνας ὅτι ἀπῃτεῖτο μεγάλης ἐκτάσεως καθαρισμός. Εἰς τὰς ὡς ἄνω ἐργασίας μετέσχον ἡ ἀρχιτέκτων ΕΜΠ κ. Καλλιόπη Ἐσκιτζοπούλου-Γιαβρούμη, οἱ πτυχιοῦχοι Ἀρχαιολογίας κ. Γ. Σταθόπουλος καὶ Π. Παπαδολιοπούλου, ὁ Γερμανὸς ἀρχαιολόγος κ. R. Stupperich, ὁ κ. Γιάννος Λῶλος καὶ οἱ φοιτηταὶ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ τμήματος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Κ. Τσολάκου, Γ. Χατζῆ, Στ. Ἀλευρᾶ, Οὐρ. Ἀναγνωστοπούλου, Β. Γεωργοπούλου, Ἑλ. Κοροντζῆ, Ἑλ. Κουρίνου, Ἰω. Πίκουλας, Ἀφρ. Χασιακοῦ.

ΒΟΪΔΟΚΟΙΛΙΑ
(Θολωτὸς τάφος λεγόμενος τοῦ Θρασυμήδους)

Ὁ τάφος ἀνεσκάφη κατὰ τὰ ἔτη 1956 καὶ 1958 (τοῦτο ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ προσωπικοῦ ἡμερολογίου τῶν ἀνασκαφῶν Πύλου τοῦ Μαρινάτου 1956, 68, 69β κέ., 71 κέ. καὶ 1958, 89β, 90) ὑπὸ τοῦ Σπυρ. Μαρινάτου [1], εἶναι δὲ οὗτος ὑπέργειος, ἀνεγερθεὶς ἐπὶ συμπαγοῦς μετὰ πολλῶν σχισμῶν καὶ κοιλοτήτων βράχου. Κατὰ τὸ ἔτος 1975 ἐπεσκέφθην τὸν τάφον καὶ ἀντελήφθην τὴν ὕπαρξιν πίθου, προφανῶς ταφικοῦ, δεξιὰ τῆς δεξιᾶς παραστάδος, ἀνεῦρον δὲ πρὸ αὐτοῦ καὶ ἐκεῖ που πλησίον δύο τεμάχια πίθου ἢ πίθων, ἤτοι ἓν ἀνῆκον ὅπως δήποτε εἰς τὸν ὡς ἄνω μνημονευόμενον πίθον καὶ ἕτερον εἰς τὸν αὐτὸν ὡς ἄνω ἢ εἰς ἕτερον πίθον [2]. Αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διευκρινηθῇ καὶ τοῦτο λόγῳ τῶν ἀγνώστων εἰς ἡμᾶς συνθηκῶν διατηρήσεως μέχρι τοῦδε αὐτῶν τῶν δύο τεμαχίων.

Κατὰ τὴν ἐφετινήν, ἐν πάσῃ περιπτώσει, διερευνητικῆς φύσεως φάσιν, ἐπετύχομεν νὰ γίνουν πολλαὶ νέαι μετρήσεις καὶ ἀποτυπώσεις (εἰκ. 1). Βασικῶς ὁ τάφος, ἐν τῷ συνόλῳ του, ἐμφανίζεται τριμερὴς ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν

1. Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, ΠΑΕ 1956, 202 - 203 καὶ τοῦ αὐτοῦ Ἀνασκαφὴ Πύλου, ΠΑΕ 1958, 184. Τοῦ αὐτοῦ, Ἀνασκαφαὶ Πύλου, ΑΔ 16, 1960, Χρον., 114, πίν. 93στ. Οὕτως ἢ ἄλλως τὰ κατωτέρω παρατιθέμενα πρόσφατα στοιχεῖα δὲν βοηθοῦν εἰς τὴν ἀνασύστασιν τῆς ἱστορίας ἀνασκαφῆς τοῦ τάφου, ἥτις καὶ θὰ ἀποτελέσῃ μέλημα ἡμῶν δι' ἑτέρου δημοσιεύματος (ΑΕ 1977, Χρονικά).

2. Ἔργον 1975, 139 - 140. Πρβ. Γ. Σ. ΚΟΡΡΕ, Ἀνασκαφαὶ Πύλου, ΠΑΕ 1975, 512 - 514.

διατήρησίν του καὶ τοῦτο λόγῳ τῆς ὑπαρχούσης μεγάλης τάφρου τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἥτις ἀπέκοψεν αὐτὸν εἰς τρία μέρη: α) τὸ Α - ΝΑ μετὰ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ στομίου, β) τὸ ΝΔ μετὰ τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς τοῦ στομίου καὶ γ) τὸ ΒΔ - Β τμῆμα τοῦ θόλου[1].

Αἱ γενόμεναι μετρήσεις εἶναι προσωριναὶ καὶ τοῦτο διότι δὲν ἔχει εἰσέτι ἀνακαλυφθῆ (οὐδὲ κατὰ τὰς πρὸ εἰκοσαετίας ἀνασκαφὰς) τὸ θεμέλιον τοῦ θόλου καὶ τῶν πλευρῶν τοῦ στομίου. Οὐσιαστικῶς δηλαδή, πρόκειται περὶ τῶν φαινομένων μερῶν τοῦ τάφου κατὰ τοὺς ὡρίμους μυκηναϊκοὺς χρόνους, ὁπότε καὶ εἶχε σχηματισθῆ μικρὰ ἐπίχωσις εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ταφικοῦ θαλάμου. Ἡ κατάστασις αὐτὴ ἀπετυπώθη ὑπὸ τῆς κ. Ἐσκιτζοπούλου-Γιαβρούμη καὶ εἰς τὸ δημοσιευόμενον σχέδιον (εἰκ. 1) καὶ εἰς τὰς λοιπὰς φωτογραφίας τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου (πίν. 170α). Σημειωτέον, ὅτι ὡρισμέναι τῶν μετρήσεων ποὺ ἀκολουθοῦν ὀφείλονται εἰς τὸν κ. Stupperich. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν νέων τούτων μετρήσεων ἡ μεγίστη διάμετρος αὐτοῦ (ΒΔ - ΝΑ) ἀνέρχεται εἰς 5.03 μ., ἡ δὲ μικροτέρα (ΒΑ - ΝΔ) εἰς 4.93 μ., ἐνῷ ἡ περιφέρεια εἰς 15.59 μ. Τὸ ἀσύμμετρον τοῦ κυρίως ταφικοῦ θαλάμου τοῦ θολωτοῦ τάφου ἐν σχέσει πρὸς τὸ στόμιον αὐτοῦ, ὑποδηλωθὲν καὶ ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου (ἡμερολόγιον, σ. 70α), ἐμφαίνεται κάλλιον καὶ διὰ τῆς ἀπὸ ὕψους ληφθείσης φωτογραφίας (πίν. 170α, πρβ. καὶ Ἔργον 1976, εἰκ. 115). Εἶναι σαφές, πράγματι, ὅτι τὸ δυτικὸν ἡμικύκλιον εἶναι μεγαλύτερον τοῦ ἀνατολικοῦ. Τὸ ἀνώτατον σῳζόμενον ὕψος τοῦ θόλου εὕρηται κατὰ τὸ ΑΝΑ τμῆμα αὐτοῦ καὶ ἀνέρχεται εἰς 1.95 μ., περισσότερον δηλαδὴ παντὸς ἄλλου τμήματος τοῦ εἰς τρία ἀπ' ἀλλήλων διακρινόμενα τόξα ταφικοῦ θαλάμου (λόγῳ τῆς γνωστῆς ἑλληνιστικῶν χρόνων τάφρου). Τὸ ἀνώτατον τοῦτο σῳζόμενον σημεῖον τοῦ θόλου εὕρηται εἰς ἀπόστασιν 1.05 μ. ἀπὸ τοῦ ἀνατ. σημείου νοτιώτερον. Σημειωτέον, ὡσαύτως, ὅτι ἡ μέτρησις ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κατωτάτου φαινομένου λίθου τῆς δεξιᾶς ἐσωτερικῆς γωνίας τοῦ στομίου. Εἰς τὸ ΝΔ τμῆμα τοῦ θόλου τὸ ἀνώτατον σημεῖον ἐμετρήθη 1.72 μ. εἰς ἀπόστασιν 90 ἑκ. ἀπὸ τῆς ἀριστερᾶς ἐσωτερικῆς γωνίας τοῦ στομίου. Ἀντιστοίχως, τὸ ἀνώτατον σῳζόμενον ὕψος τοῦ ΒΔ τόξου τοῦ θόλου εὑρέθη εἰς ἀπόστασιν 1.15 μ. ἀπὸ τοῦ βορείου σημείου ἀνερχόμενον εἰς 1.78 μ. Ἐγγύτατα, ἐξ ἄλλου, τοῦ Β ὁ θόλος σῴζεται εἰς ὕψος 1.44 μ. (πίν. 170β). Εἰς τὸ ΑΒΑ τμῆμα, ὕπερθεν τοῦ κιβωτιοσχήμου τάφου (θήκης) ἐμετρήθη ὕψος 1.75 μ., ἐνῷ ὕπερθεν τοῦ Α 1.70 μ. (πίν. 171α).

Κατὰ τὸν ταφικὸν θάλαμον πάντοτε, τὸ ἄμεσον ἐσωτερικὸν τοῦ στομίου (πίν. 171β), σχηματίζεται, ὡς παρετηρήθη, κατακορύφως, ὡς καὶ εἰς τὸν τάφον

1. Τὰ τόξα τῶν διατηρηθέντων μερῶν τοῦ θόλου ἔχουν ὡς ἑξῆς: Ν - ΝΔ =2.40 μ. (μῆκος), Δ - Β - ΒΒΑ = 5.23 μ., ΒΑ - ΝΝΑ = 5.03 μ. Ἀντιστοίχως 90 καὶ 70 ἑκ. εἶναι τὸ εὖρος τῆς παραβιασθείσης τάφρου κατὰ τὸ Δ καὶ ΒΑ τμῆμα τοῦ θόλου αὐτοῦ.

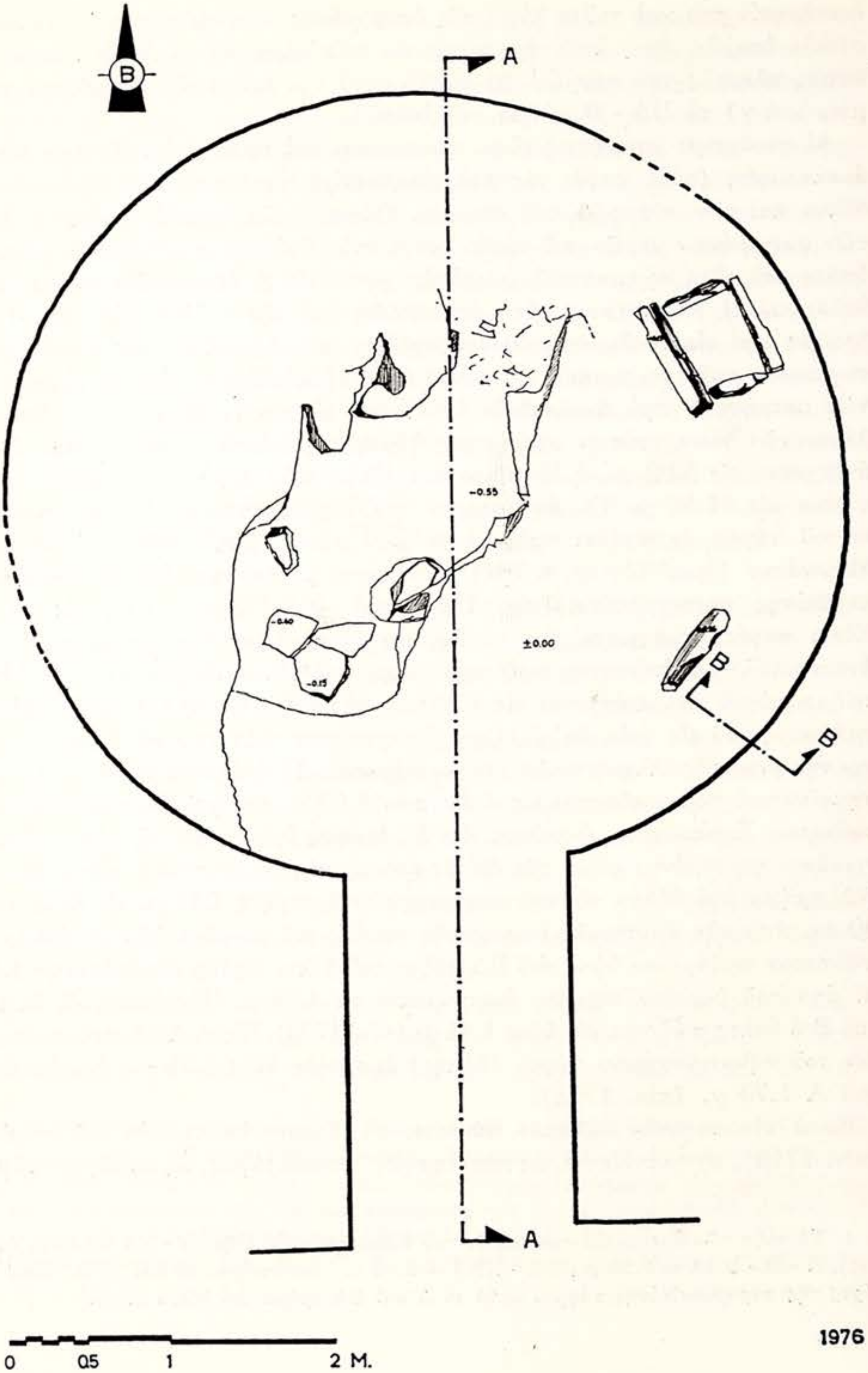

Εἰκ. 1. Βοϊδοκοιλιά, θολωτὸς τάφος. Κάτοψις.

2 Φυτιῶν Κουκουνάρας καὶ ὡς εἰς τοὺς λαξευτοὺς τάφους τῶν Βολιμιδίων Χώρας. Τὸ γεγονὸς παρατηρεῖται καὶ εἰς ἄλλους μεσσηνιακοὺς θολωτοὺς τάφους, ὡς τῆς Μουριατάδας, τῶν Παλαιοχωράφων Κουκουνάρας καὶ τοὺς δύο τοῦ Ἐγκλιανοῦ. Βαίνοντες πρὸς Νότον, σημειοῦμεν καὶ τὰς διαστάσεις τοῦ στομίου, ὅπερ ἀποτελεῖ τυπικὴν μυκηναϊκὴν κατασκευὴν καὶ δὴ καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν σημειουμένην πρὸς τὰ ἄνω καὶ τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ κλίσιν. Αἱ διαστάσεις αὐταὶ [1] εἶναι αἱ ἀκόλουθοι: Μῆκος δεξιᾶς πλευρᾶς κάτω κατὰ τὸ σημερινὸν δάπεδον: 2.37 μ.· εἰς ὕψος 78 ἐκ., ὅπου καὶ ἡ ἀνωτέρα πλήρως σῳζομένη σειρά (δόμος): 2.34 μ. Μῆκος ἀριστερᾶς πλευρᾶς κάτω καὶ εἰς ὕψος 75 ἐκ.: 2.36 μ. Τὸ ἐξώτερον εὖρος τοῦ στομίου ἐπὶ τοῦ σημερινοῦ δαπέδου ἀνέρχεται εἰς 1.33 μ., ἐνῷ τὸ ἐσωτερικὸν 1.30 - 1.31 μ. Εἰς τὸ ἀνώτερον σημεῖον τοῦ στομίου τὸ ἐξωτερικὸν εὖρος ἐμετρήθη 1.27 μ., ἐνῷ τὸ ἐσωτερικὸν 1.21 μ. Τέλος, τὸ σῳζόμενον ὕψος τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς ἀνέρχεται εἰς τὴν πρόσοψιν εἰς 1.20 μ. καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν εἰς 1.29 μ., ἐνῷ τῆς δεξιᾶς 0.75 καὶ 1.25 μ. ἀντιστοίχως.

Ἀνισότητα ὡσαύτως παρουσιάζει κατὰ τὰ διάφορα μέρη καὶ ἡ πρόσοψις τοῦ τάφου ὀφειλομένην εἰς λόγους τοὺς ὁποίους ἀγνοοῦμεν εἰσέτι. Ἴσως μὲ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ πίθου θὰ ἐρευνηθῇ τὸ περιβάλλον τῆς προσόψεως καὶ θὰ γνωσθῇ καλλίτερον ἡ ὅλη λειτουργία αὐτῆς. Τὸ πλάτος τῆς δεξιᾶς παραστάδος εἰς τὸν ἀνώτατον σῳζόμενον δόμον ἐμετρήθη καὶ εὑρέθη 62 ἐκ. καὶ ὀλίγον κατώτερον 68 ἐκ. Πλάτος ἀριστερᾶς παραστάδος (κατὰ τὸν ἀνώτερον σῳζόμενον δόμον) 48.5 ἐκ. (καὶ εἰδικώτερον τὸ ὕψος αὐτοῦ 20 ἐκ.). Τὸ ὁλικὸν φαινόμενον σῳζόμενον ὕψος της εἶναι 1.25 μ. Γενικῶς ἔχομεν ἐναλλὰξ ψαμμίτας καὶ ἀσβεστολίθους, εἰδικώτερον δὲ ἀσβεστολίθους εἰς τὰ ἀνώτερα σημεῖα τῶν πλευρῶν τοῦ στομίου. Καθ' ὕψος τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς φαίνονται ὀκτὼ δόμοι (πίν. 172α), ἐνῷ εἰς τὴν δεξιὰν σῴζονται ἓξ πλήρεις καὶ δύο ὑπερκείμενοι μερικῶς.

Οἱ χρησιμοποιηθέντες πρὸς οἰκοδομὴν τοῦ τάφου λίθοι ἔχουν διαμορφωθῆ, βεβαίως, πλακωτοί, πλὴν ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν ὡς πλήρως κατειργασμένοι. Διὰ νὰ ὑπάρξῃ τελεία κανονικότης ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ πολλὰ λιθάρια, ὡς καὶ μικροὶ πλακωτοὶ λίθοι, ὡς βύσματα, διὰ νὰ συμπληρώσουν τὰ δημιουργούμενα μεταξὺ τῶν λίθων εἴτε μεταξὺ τῶν δόμων κενὰ κατὰ τὰ παραδείγματα τὰ ὁποῖα γνωρίζομεν ἐκ τοῦ συνόλου περίπου τῶν ταφικῶν μνημείων τῆς Πυλίας, ἔτι δὲ καὶ ἄλλων κέντρων τῆς μείζονος Μεσσηνίας καὶ τῆς Τριφυλίας. Καὶ βεβαίως ἡ κατάστασις αὕτη τῆς χρήσεως βυσμάτων εἶναι γνωστὴ καὶ ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ θολωτοῦ τάφου τῆς Αἰπείας - Ἀνθείας (ΒΔ τῆς πόλεως τῶν Καλαμῶν). Γενικῶς ἐπικρατεῖ ὁ ψαμμίτης, ἐλάχιστα δὲ δείγματα ἀσβεστολίθου ἔχουν ἐπισημανθῆ καὶ δὴ καὶ εἰς τὰ ἀνώτερα σῳζόμενα

1. Βεβαίως ἡ κλίσις δυνατὸν νὰ ὀφείλεται καὶ εἰς ὠθήσεις ἐκ τοῦ περιβάλλοντος τὸν τάφον τύμβου.

σημεῖα τῶν πλευρῶν τοῦ στομίου ὡς καὶ εἰς μεμονωμένα σημεῖα τοῦ θόλου (πίν. 171α, 172α).

Τὰ ἀκολουθοῦντα στοιχεῖα περὶ τῆς φύσεως τοῦ χρησιμοποιηθέντος οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ ὀφείλονται εἰς τὸν ὑφηγητὴν τῆς ἕδρας Πετρολογίας καὶ 'Ορυκτολογίας τῆς Φυσικομαθηματικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν κ. Κων. Σιδέρην, ὅστις ἐξήτασεν ὡρισμένα δείγματα τοῦ οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ τοῦ τάφου. Κατὰ βάσιν, τὸ κύριον οἰκοδομικὸν ὑλικὸν εἶναι, ὡς ἐλέχθη, ὁ «κροκαλοπαγὴς ψαμμίτης», ὅστις προέρχεται ἐκ τῶν παραλίων σημείων τῆς περιοχῆς. Τὸ συνδετικὸν αὐτοῦ ὑλικὸν εἶναι ἀσβεστολιθικὸν χρώματος ὑποκαστάνου λόγῳ ὑπάρξεως λειμονίτου. Οἱ χαλαζιακοὶ ψηφῖται ἢ χαλαζιακοὶ κόκκοι τῶν διαφόρων συγκεντρωθέντων δειγμάτων ἔχουν μεγέθη ὀλιγώτερον τῶν 0.2 ἑκ. καὶ περαιτέρω ἀπὸ 1 μέχρις 8 χιλ. Τοῦτο δυνατὸν νὰ ὀφείλεται εἰς τὴν διάρκειαν τῆς διαμορφώσεώς των. Σημειωτέον ὅτι ὁ Pelon, περιλαβὼν εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ «Tholoi, Tumuli et Cercles Funéraires» καὶ τὸν τάφον αὐτὸν πρὸ τῆς δημοσιεύσεώς του, ὑποστηρίζει ὅτι τὸ ὑλικὸν οἰκοδομῆς εἶναι ἑτερογενὲς καὶ ὅτι, κατὰ τὸ πλεῖστον, εἶχον χρησιμοποιηθῆ πῶροι [1].

Διάφορον ἦτο τὸ ὑλικὸν τοῦ μικροῦ κιβωτιοσχήμου τάφου (θήκης) εἰς τὸ ΑΒΑ τμῆμα τοῦ τάφου (πίν. 172β). Πρόκειται περί «σχιστοποιημένου πυριτούχου ἀσβεστολίθου μετὰ μαρμαρυγίου καὶ ὑφῆς στρωσιγενοῦς».

'Η θήκη αὕτη ὑπερέχει κατὰ τὸ ἥμισυ, ὡς φαίνεται, τοῦ δαπέδου τοῦ ταφικοῦ θαλάμου. 'Εκ τῶν τεσσάρων ἐκ σχιστολίθου πλευρῶν ὑφίσταντο κατὰ χώραν αἱ τρεῖς, ἐνῷ ἡ τετάρτη εἶχε τοποθετηθῆ, κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ὡς διεπιστώθη ὑπὸ τοῦ κ. Γ. Σταθοπούλου, εἰς τὸ δυτικὸν τμῆμα τοῦ τάφου (πίν. 170α). 'Επανατοποθετηθείσης τῆς πλακὸς ταύτης εἰς τὴν παλαιάν της θέσιν, ἡ θήκη ἀνέκτησε τὴν ἀρχικήν της μορφὴν καὶ εἰκόνα, ἔχει δὲ οὕτω τὰς ἀκολούθους διαστάσεις: Μῆκος μακρῶν πλευρῶν: 63 ἑκ. (ΒΔ - ΝΑ) καὶ 73 - 74.5 ἑκ. Μῆκος στενῶν πλευρῶν: 42.5 καὶ 38.5 ἑκ. Τὸ πάχος τῶν πλακῶν τούτων κυμαίνεται μεταξὺ 8 καὶ 10 ἑκ. Τὸ ὕψος τῆς ΒΔ πλευρᾶς ὑπελογίσθη εἰς 22 ἑκ. Εἰς τὸν πυθμένα τῆς θήκης ὑπάρχουν εἰσέτι ὡρισμένοι χάλικες, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὸ ΒΔ ἥμισυ τῆς ΝΔ πλευρᾶς αὐτῆς. 'Η ΝΑ γωνία τῆς θήκης ἀπέχει 75 ἑκ. τοῦ σημείου Α τοῦ τάφου καὶ 22 ἑκ. τοῦ θόλου, ἡ ΒΑ γωνία 73 ἑκ. τοῦ κατεστραμμένου σημείου τοῦ θόλου (ΒΑ τμῆμα τῆς τάφρου τοῦ τάφου) καὶ 21 ἑκ. τοῦ θόλου. Τέλος, ἡ ΝΔ πλευρὰ 1.42 μ. τοῦ κέντρου καὶ ἡ ΝΔ γωνία 2.85 μ. τῆς δεξιᾶς ἐσωτερικῆς γωνίας τοῦ στομίου.

Πάντως, ὁ προηγηθεὶς καθαρισμὸς δὲν ἐπέτρεψε νὰ σχεδιασθῆ ἐπακριβῶς κατὰ τὸ ἀνατ. τμῆμα τοῦ δαπέδου τὸ σημεῖον ὅπου εἶχε γίνει ἡ θυσία βοός, καὶ τοῦτο διότι εἶχον μετακινηθῆ λίθοι ἐκ τοῦ σημείου τούτου ἢ παλαιότερον λόγῳ περιπετειῶν ποὺ εἶχεν ὑποστῆ ὁ τάφος ὑπὸ περιηγητῶν. Οὕτως ὁ Μαρι-

1. 201, 271 καὶ σημ. 3.

νᾶτος σημειοῖ: «Εἰς τὸ Ἀνατολικὸν μέρος, ἐκεῖ ἔνθα ἡ κεφαλὴ καὶ πολλὰ ὀστᾶ μόσχου, ἀνεκαλύφθη σωρὸς λίθων ἐπιμελῶς πως τοποθετηθέντων καὶ ἀποτελούντων εἶδος βωμοῦ». Ὡς ἐσημειώθη καὶ εἰς τὸ «Ἔργον», κατὰ τὰς ἐργασίας ταύτας τοῦ Σεπτεμβρίου 1976, ὁ καθαρισμὸς τοῦ τάφου ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει τῶν στοιχείων τῶν παρεχομένων ἐν τῷ προσωπικῷ ἡμερολογίῳ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Μαρινάτου, ἐν ᾧ σημειοῦνται τὰ ἀκόλουθα: «. . . ἐπὶ μεγάλου τμήματος τοῦ δαπέδου, ὅπερ διατηρεῖ τὸ χαλικόστρωτόν του» (σ. 71 α) καὶ ὅτι «ἐπὶ τοῦ δαπέδου ὑφίστατο στρῶμα λεπτῶν θαλασσίων χαλίκων, μεγέθους ἐρεβίνθου καὶ ἔτι μικροτέρων». Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἔπαυσεν ὁ καθαρισμὸς ὑφ᾽ ἡμῶν, εὑρέθησαν δὲ εἰς μὲν τὸ ΒΔ τεταρτοκύκλιον τοῦ δαπέδου ὄστρακα ἀγγείου, ἅτινα ἐκαλύφθησαν ἐκ νέου, εἰς δὲ τὸ ἐσωτερικὸν τμῆμα τοῦ στομίου (ἐπὶ τοῦ θεωρουμένου ἐκ χαλίκων δαπέδου πάντοτε) τέσσαρες αἰχμαὶ βελῶν μερικῶς ἢ ὁλικῶς σῳζόμεναι.

Ἡ κατάστασις εἰς τὴν ὁποίαν ἀφέθη ὁ τάφος κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1956 καὶ ἀκολούθως τῷ 1958, μετὰ τὴν σύντομον ἔρευναν τὴν γενομένην εἰς τὸν ἀσχημάτιστον καὶ ὑποτυπώδη δρόμον τοῦ θολωτοῦ τάφου, ἀποδίδεται διὰ δημοσιευθείσης ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου φωτογραφίας[1] καὶ ἑτέρας ὑπὸ τοῦ Ἰακωβίδου[2]. Γράφω περὶ τοῦ δρόμου «ἀσχημάτιστον καὶ ὑποτυπώδη», διότι, ὡς καὶ ὁ Μαρινᾶτος ὀρθῶς διέλαβε (σ. 72β ἡμερολογίου ἔτους 1956: «Ὁ τάφος δὲν ἔχει δρόμον» καὶ σ. 90α ἔτους 1958: «ὁ «Δρόμος» τοῦ τάφου, φυσικά, εἶναι ἄγνωστον πόσον πλάτος εἶχε, διότι ὁ τάφος δὲν φαίνεται νὰ εἶχε δρόμον. Ἁπλῶς ἠνοίξαμεν ἡμεῖς αὐτὸν ἐντὸς τῆς τεχνητῆς ἐπιχώσεως τοῦ τάφου, ὄντος ἐξ ὁλοκλήρου ὑπεργείου.»). Ὄντως, ὡς ἐδείχθη τῷ 1977, ὁ στερούμενος κανονικοῦ δρόμου τάφος ἐκτίσθη ἔνδον τοῦ περιβάλλοντος αὐτὸν τότε ἤδη ὑφισταμένου-προϋπάρχοντος τύμβου καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον δὲν ἐσχηματίσθη, οὕτως εἰπεῖν, κανονικὸς δρόμος, ἂν καὶ ἡ πρώιμος περίοδος τῆς κατασκευῆς του δικαιολογεῖ τὴν ἀνυπαρξίαν πλευρικῶν ἐπενδύσεων εἰς δρόμον. Πράγματι, εἶναι γνωστὰ παραδείγματα πρωτομυκηναϊκῶν ἢ καὶ ἔτι κατά τι παλαιοτέρων θολωτῶν κατασκευῶν στερουμένων διαμεμορφωμένου πρὸ τῆς εἰσόδου δρόμου (Κουκουνάρα Γουβαλάρη, ἔξαρμα **α** θολωτὸς τάφος 1 καὶ Καρποφόρα, Τουρκοκίβουρα, Νικητοπούλου θολωτὸς τάφος 4 ἢ καὶ 5)[3]. Σημειωτέον, προσέτι, ὅτι κατὰ τὸν γενόμενον πρόχειρον καθαρισμὸν τοῦ δρόμου ὑπέπεσεν εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ

1. Σπ. Μαρινατος - Μ. Χιρμερ, Κρήτη καὶ Μυκηναϊκὴ Ἑλλάς, 1959, πίν. XXXII. Sp. Marinatos - M. Hirmer, Kreta, Thera und das mykenische Hellas, 1973, πίν. XLVI.

2. Σπ. Ιακωβιδου, Περὶ τοῦ σχήματος τῶν λαξευτῶν τάφων εἰς τὰ Βολιμίδια Μεσσηνίας, Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον, τ. Β', 1966, πίν. IΧβ, 104.

3. Γ. Σ. Κορρες, Ἀνασκαφαὶ Πύλου, ΠΑΕ 1975, 478 καὶ Αγγ. Χωρεμης, Μυκηναϊκοὶ καὶ Πρωτογεωμετρικοὶ τάφοι εἰς Καρποφόραν Μεσσηνίας, ΑΕ 1973, 39 κέ., ἔτι δὲ 30 - 31.

ὑπογραφομένου καὶ τῆς δίδος Στ. Ἀλευρᾶ ἡ ὕπαρξις ὀστράκων μετ' ἀναγλύφου κυματοειδοῦς διακοσμήσεως εἰς τὴν δεξιὰν πλευρὰν τοῦ δρόμου τοῦ τάφου, ἅτινα ἐκαλύφθησαν ἐκ νέου ὥστε νὰ ἐρευνηθοῦν καὶ αὐτὰ κατά τινα μεταγενεστέραν ἀνασκαφικὴν περίοδον. Ἄλλα, ὅμοια εὕρηνται ἐν τῇ ἀποθήκῃ τοῦ Μουσείου Πύλου, ὅπου εἶχον μεταφερθῆ ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ἔτους 1958.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, ὅπου καὶ τὰ ὄστρακα τοῦ παλαιοτάτου, προφανῶς, τούτου ἀγγείου διακρίνεται καὶ καθίσταται σαφὲς εἰς ποῖον σημεῖον ἀκριβῶς διεκόπη ἡ ἀνασκαφὴ τῷ 1958 θεωρηθεῖσα ὡς συμπληρωθεῖσα. Ἀντιστοίχως ἀνάλογοι παρατηρήσεις ἐγένοντο καὶ εἰς τὴν πρόσοψιν καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τμῆμα τοῦ στομίου. Οὕτως, εἰς τὴν ἀριστερὰν ἐσωτερικὴν γωνίαν αὐτοῦ γνωρίζομεν ἐκ τῶν ἤδη δημοσιευθεισῶν φωτογραφιῶν ὅτι εἶχον ἀναφανῆ (1956) ὀκτὼ δόμοι, ἐνῷ κατὰ τὸν γενόμενον καθαρισμὸν τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους 1976 ἀνεφάνη καὶ τὸ θεμέλιον, ὁ ἔνατος (ἄνωθεν) δόμος (πίν. 171β, 172α). Ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον δὲν ἐχώρησε τῷ 1956 πλέον εἰς βάθος ἡ ἀνασκαφὴ ὀφείλεται, ὡς ἐδηλώθη, εἰς τὴν διαπίστωσιν ὑπάρξεως κατὰ τὸ στρῶμα ἐκεῖνο «δαπέδου» φέροντος στρῶσιν θαλασσίων χαλίκων, ἅτινα καὶ ἐθεωρήθησαν ὡς ἀποτελοῦντα εὐτρεπισμὸν αὐτοῦ (τοῦ δαπέδου). Λόγῳ ὅμως εὐτρεπισμοῦ τοῦ δαπέδου τάφου γνωρίζομεν ὅτι ἐχρησιμοποιοῦντο θαλάσσιοι χάλικες μεμονωμένως κατὰ τὴν Νεολιθικὴν ἐποχὴν εἰς Κεφάλαν Κέας, κατὰ τὴν ΠΜ ἐποχὴν εἰς τὴν Ἁγίαν Φωτιὰν Σητείας[1], εἰς Δρακόνες (θόλος Ζ)[2], καὶ εἰς Πλάτανον (τάφος Β)[3], ἔτι δὲ κατὰ τὴν λήγουσαν ὑστάτην ΜΕ ἐποχὴν καὶ κατὰ τὴν πρώιμον πρωτομυκηναϊκὴν (παραδείγματα ἔχομεν ἐξ Ἐλευσῖνος καὶ ἐκ Μυκηνῶν)[4]. Ὅμως, τὸ θεωρούμενον τοῦτο στρῶμα δαπέδου, διεπιστώθη ὅτι εὕρητο ὑπεράνω τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου καὶ τοῦτο διότι ἀνεφάνη καὶ ὁ ἔνατος δόμος, τὸ θεμέλιον τοῦ τάφου (πίν. 172α). Ὅτι πρόκειται λοιπὸν

1. Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ, Ἀμάλθεια 2, 1971, 197 - 199 καὶ 3, 1973, 42 - 44. Ὁ αὐτός, ΑΑΑ IV, 1971, 392 - 397 εἰκ. 1 - 15· ὁ αὐτός, ΑΔ 27, 1972, 648· Γ. Σ. ΚΟΡΡΕΣ, Τὰ Πρωτοκυκλαδικὰ εὑρήματα τῶν Ἀρχανῶν, προϊὸν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν, ΑΕ 1977 (ὑπὸ ἔκδοσιν).

2. ST. XANTHOUDIDES, The Vaulted Tombs of Mesarà, 1929, 77. Τὴν πληροφορίαν ὀφείλω εἰς τὸν συνάδελφον κ. Ἀντ. Ζώην.

3. Αὐτόθι 91.

4. Πρβ. Γ. Ε. ΜΥΛΩΝΑ, Τὸ Δυτικὸν νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσῖνος, 1975, Β, 207 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Ὁ ταφικὸς κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν, 1973, Α, 257, 259, 266, ὡς καὶ σποράδην εἰς τοὺς πίνακας ἀμφοτέρων τῶν ἔργων τούτων. Ἄλλα παραδείγματα ἔχομεν κατὰ τὴν νεολιθικὴν ἐποχὴν εἰς Κεφάλαν Κέας, κατὰ τὴν πρώιμον ἐποχὴν τοῦ Χαλκοῦ εἰς Ἅγιον Κοσμᾶν Ἀττικῆς, κατὰ τὴν Μέσην ἐποχὴν τοῦ Χαλκοῦ εἰς Ἁγίαν Εἰρήνην Κέας, εἰς Ἀφίδναν Ἀττικῆς, εἰς Ἀθήνας, εἰς Ἐλευσῖνα, εἰς Κίρραν, εἰς Ἀσίνην, εἰς Κόρινθον, εἰς Λέρναν, εἰς Ἄργος, κατὰ τὰ τέλη τῆς αὐτῆς περιόδου ἢ κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ὑστέρας ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ εἰς Σκάρους Λευκάδος, εἰς τὸν μικρὸν ΜΕ - πρωίμου ΥΕ Ι φάσεως τάφον ὑπὸ καὶ παρὰ τὸν περίβολον τοῦ θολωτοῦ τάφου 1 τῆς Περιστεριᾶς καὶ εἰς Λέρναν.

περὶ ἐπιχώσεως μυκηναϊκῶν χρόνων, καὶ δὴ καὶ τῆς ὑστέρας περιόδου χρήσεως τοῦ τάφου, κατέστη σαφὲς ἐκ τῆς ὑπάρξεως ἐπὶ τοῦ θεωρουμένου τούτου δαπέδου εἰκοσάδος (διὰ τὴν ἀκρίβειαν εἴκοσι δύο) αἰχμῶν βελῶν, αἵτινες δὲν ἀνήκουν, ὡς δηλοῦται, διὰ τοῦ μεγέθους των, εἰς πρωίμους μόνον, ἀλλὰ καὶ εἰς ὡρίμους μυκηναϊκοὺς χρόνους (ἀριθ. Μουσείου Χώρας 2464 καὶ μία ἄνευ ἀριθμοῦ). Ὄντως, λόγῳ διαστάσεων (2.2 - 3.7 ἑκ.), αἱ αἰχμαὶ αὗται, σχεδὸν εἰς τὸ σύνολόν των, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι πρώιμοι μυκηναϊκαί ἀλλὰ ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς πρώτης Μυκηναίας Ἐποχῆς καὶ ἐφεξῆς.

Τὸ δάπεδον ἐκεῖνο τῶν ἀπεστρογγυλευμένων πως διαστάσεων 1 - 1.5 - 2 ἑκ. χαλίκων δὲν εἶχεν ἐρευνηθῆ ἐπισταμένως τῷ 1956, ἀλλ' ἁπλῶς εἶχεν ἀποκαλυφθῆ, εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸν τὸ γεγονὸς ὅτι δι' αὐτοῦ καλύπτεται τὸ σύνολον τοῦ στομίου καὶ δὴ καὶ μέχρι τῶν πλευρῶν αὐτοῦ. Ἀκριβῶς, εἰς αὐτὸ τὸ ὑπολειφθὲν στρῶμα ἐπιχώσεως, ὅπερ εἶχε θεωρηθῆ ὡς ἀποτελοῦν τὸ δάπεδον τοῦ τάφου, εὑρέθησαν καὶ κατὰ τὸν πρόσφατον ἐφετινὸν καθαρισμὸν τέσσαρες εἰσέτι αἰχμαὶ βελῶν (πίν. 173α), ἀνελθόντος οὕτω τοῦ ἀριθμοῦ τῶν εἰς τὸν ἔνδον τοῦ στομίου τοῦ τάφου χῶρον αἰχμῶν βελῶν εἰς εἴκοσιν ἕξ[1]. Σημειωτέον, τέλος, ὅτι κατὰ τὸ ἡμερολόγιον τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Μαρινάτου (σ. 71β τοῦ ἔτους 1956: «πρὸ τῆς εἰσόδου ⟨ἐσωτερικῶς πάντοτε⟩, ὁ χῶρος εὑρέθη κατάσπαρτος ὑπὸ λιθίνων βελῶν, ὧν 22 εὑρέθησαν εἰς μικρὰν ἀπ' ἀλλήλων ἀπόστασιν, ἐπὶ χώρου 1.5 τετραγωνικοῦ μέτρου»).

Αἱ νέαι αἰχμαὶ προῆλθον ἐξ ἐνδελεχοῦς καθαρισμοῦ τοῦ ἐσωτέρου ἀριστεροῦ τμήματος τοῦ ὑπολειφθέντος δαπέδου τοῦ στομίου, γενομένου ὑπὸ τοῦ φοιτητοῦ κ. Ἰω. Πίκουλα. Οὕτω, διεκόπη καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ περαιτέρω καθαρισμός, διότι κατέστη σαφὲς ὅτι πέρα τοῦ ἐπισημανθέντος δεξιᾷ τῆς δεξιᾶς παραστάδος πίθου καὶ τῶν ἄλλων ἀγγείων τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου καὶ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ δρόμου αὐτοῦ, ἡ συνέχισις τῆς ἀνασκαφῆς ἐνεδείκνυτο καὶ διὰ τὸ στόμιον.

Ἅπασαι αἱ νέαι αἰχμαὶ ἔχουν κατασκευασθῆ ἐκ πυριτολίθων διαφόρων ἀποχρώσεων. Ἡ μεγίστη τούτων, θραυσθεῖσα, εἶχε μῆκος 4.2 ἑκ. (οὖσα μία τῶν μεγαλυτέρων γνωστῶν τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου καθόλου καὶ θαυμαστῆς κατασκευῆς), πλάτος (μεῖζον σῳζόμενον) 1.4 ἑκ. καὶ πάχος 0.2 ἑκ. Ἡ δευτέρα ἀνευρέθη ἀκεραία (μήκους 2.8 ἑκ.), ἡ τρίτη, τεθραυσμένη παλαιόθεν (στερουμένη προσθίας αἰχμῆς), ἐπιμήκους τύπου, ἔχει σῳζόμενον μῆκος 2.4 ἑκ. ἔναντι τοῦ περίπου 4 ἑκ. ἀρχικοῦ της μήκους. Τῆς τετάρτης, τέλος, σῴζεται τὸ ὀπίσθιον μόνον τμῆμα μετὰ τῶν κνωδόντων (σῳζόμενον μῆκος 0.7 ἑκ.). Κατὰ τὰς μετρήσεις τῆς δίδος Κ. Τσολάκου οἱ χρωματικοὶ τόνοι τῶν αἰχμῶν αὐτῶν ὁρίζονται ἀντιστοίχως ὡς ἑξῆς: Munsell 10 YR 6/3 (ὠχρός), 10 YR 6/4 (φωτεινὸς κιτρινόφαιος), 2.5 Y N3/ (πολὺ σκοῦρος γκρίζος) καὶ 2.5 Y 7/4

1. Ἄλλη εὑρέθη τῷ 1977.

(ὠχροκίτρινος πυριτόλιθος). Κατὰ τὰς παλαιὰς διαπιστώσεις τοῦ Μαρινάτου αἱ 22 ἐγκατεσπαρμέναι αἰχμαὶ κατελάμβανον ἔκτασιν 1 1/2 μ.² ἔνδον τοῦ στομίου καὶ ἴσως προήρχοντο ἐξ ὁμαδικῶν τοξευμάτων κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ταφῆς ἢ μετὰ πρὸς ἀπομάκρυνσιν τῶν κακῶν πνευμάτων. 'Εν πάσῃ περιπτώσει ἡ εἰς τὸ στρῶμα τοῦτο ἀνεύρεσις τῶν βελῶν ὑποδηλοῖ τὴν ἐπὶ μακρὸν κατὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους χρῆσιν τοῦ τάφου καὶ τὴν πιθανότητα νὰ ἔγιναν — εἰδικῶς εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν — τὰ ὁμαδικὰ τοξεύματα, ἅπαξ καὶ δὲν ὑπῆρχε πλησίον που ταφή τις εἰς τὸ ἐνδότερον τμῆμα τοῦ στομίου ἢ ἐνδότερον καὶ τούτου εἰς τὸν ταφικὸν θάλαμον [1].

Διάφορα, τέλος, ὄστρακα ἀγγείων καὶ τεμάχια πίθων (προϊστορικῶν καὶ νεωτέρων) εὑρέθησαν εἰς τὸ ἀριστερὸν τμῆμα τῆς προσόψεως, ὡς καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου (τοῦτο ἐδηλώθη ἤδη), καὶ εἰς τὴν πρὸ εἰκοσαετίας τεθεῖσαν ὑπεράνω τοῦ θόλου προστατευτικὴν «ξηρολιθιάν». Μεταξὺ τῶν τεμαχίων τῶν πίθων ποὺ εὑρέθησαν περιλαμβάνονται καὶ ἓν σχεδὸν ὀρθογώνιον, ὅπερ προσαρμόζεται ποιοτικῶς καὶ εἰς ἕτερον τῶν πέρυσιν εὑρεθέντων (πίν. 173β).

Λόγῳ τῆς ἀδυναμίας διεξαγωγῆς ἀνασκαφῆς τῷ 1976 περιωρίσθην εἰς μετρήσεις τοῦ ἐπισημανθέντος πίθου καὶ εἰς ἄλλας διαπιστώσεις (βλ. καὶ ΠΑΕ 1975, 512 - 514). Πράγματι, ὁ πίθος οὗτος ἐμφανίζει ὡρισμένας ὁμοιότητας ἐν σχέσει πρὸς τοὺς πίθους τοῦ ΜΕ τύμβου τοῦ 'Αγ. 'Ιωάννου Παπουλίων ἀλλὰ καὶ διαφορὰς ἐν σχέσει πρὸς τοὺς πίθους τοῦ θολωτοῦ τάφου 3 τοῦ ἐξάρματος Καμινίων Κρεμμυδίων Πυλίας. Οὕτως, ἐνῷ οἱ ταφικοὶ πίθοι τοῦ τύμβου 'Αγ.

1. Συγκεντρωμέναι αἰχμαὶ μελῶν εὑρέθησαν εἰς τοὺς τάφους Κεφαλοβρύσου 1 Βολιμιδίων, 41 - 42 τὸν ἀριθμόν (ἀριθ. Μουσείου Χώρας 2438, Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, 'Ανασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, ΠΑΕ 1964, 88, πίν. 88 δ) καὶ Περιστεριᾶς 3 (ἀριθ. Μουσείου Χώρας 2659, Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, 'Ανασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, ΠΑΕ 1965, 116, πίν. 144α) τριάκοντα τὸν ἀριθμόν, προερχόμεναι ἐκ βελῶν τεθέντων ἐντὸς φαρέτρας, ἥτις, συγκειμένη ἐκ φθαρτοῦ ὑλικοῦ, διελύθη εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις. 'Αντιθέτως, αἰχμαὶ βελῶν ἐγκατεσπαρμέναι ἐπὶ τοῦ δαπέδου τάφων, ἐθεωρήθη ὅτι προέρχονται ἐξ ὁμοβροντιῶν, ἤτοι ἐξ ὁμαδικῶν τοξευμάτων ὡς ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου Τραγάνας 1, ἓξ ἐξ ὀψιανοῦ, δώδεκα ἐκ πυρίτου, μία ἐκ χαλαζίου καί τινες ἐκ χαλκοῦ (ἀριθ. Μουσείου Χώρας 2461 - 63, Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, 'Ανασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, ΠΑΕ 1955, 247) καὶ ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου 2 εἰς Ρούτση (ἀριθ. Μουσείου Χώρας 646, 651 - 653, 2369, Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, 'Ανασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, ΠΑΕ 1956, 205 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Illustrated London News, April 16, 1957, 540. Πρβ. H.-G. BUCHHOLZ, AA 77, 1962, 37, 41 καὶ FR. SCHACHERMEYR, AA 77, 1962, στ. 276).

Ἄλλα σύνολα αἰχμῶν βελῶν προέρχονται ἐκ τῶν ἀκολούθων πυλιακῶν τάφων: εἴκοσιν ἓξ ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου 1 Γουβαλάρη Κουκουνάρας (ἀριθ. Μουσείου Πύλου 31), τεσσαράκοντα τρεῖς ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου Γουβαλάρη Κουκουνάρας 2 (ἀριθ. Μουσείου Πύλου 50), τριάκοντα τέσσαρες ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου 'Ακόνας 2 Κουκουνάρας (ἀριθ. Μουσείου Πύλου 40), τοὐλάχιστον πεντήκοντα (καὶ μία) ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου V τοῦ Βαγενᾶ τοῦ λόφου τοῦ 'Επάνω 'Εγκλιανοῦ (C. W. BLEGEN, M. RAWSON, Lord W. TAYLOUR, W. P. DONOVAN, PN III, 1973, εἰκ. 230, 22 εἰκ. 231, 7 - 8 - 9, εἰκ. 232, 4, 6, 7) καὶ τοῦ λαξευτοῦ τάφου Βορηᾶ 3, 23 χαλκαῖ καὶ 4 λίθιναι (ἀριθ. Μουσείου Χώρας 612 - 616, 2405 ἀντιστοίχως).

Ἰωάννου Παπουλίων εἶναι σαφῶς μεσοελλαδικῆς, τοὐλάχιστον, ἐποχῆς καὶ ἔχουν τοποθετηθῆ ἐπὶ τοῦ τύμβου: α) μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν ἐνίων λίθων τῆς λιθίνης ἐπιστρώσεως αὐτοῦ πρὸς δημιουργίαν ἐμβαθύνσεως καὶ νέας κοίτης κατὰ τὸ σημεῖον ὅπερ ἐπελέγετο καὶ β) μετὰ τοῦ στομίου πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν τμῆμα τοῦ ὅλου μνημείου [1], οἱ πίθοι τοῦ θολωτοῦ τάφου 3 τοῦ ἐξάρματος Καμινίων ἦσαν σαφῶς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς (ἴσως δὲ πρωτομυκηναϊκῆς), εἶχον δὲ τοποθετηθῆ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν βάσιν τοῦ θόλου καλυφθέντες διὰ μικρᾶς ποσότητος χώματος καὶ ἐνσφηνωθέντες μετὰ τοῦ στομίου πρὸς τὰ ἔσω τῆς τοιαύτης καλύψεως [2]. Ἄγνωστον ὅμως τυγχάνει εἰσέτι μέχρι ποίου σημείου εἶχεν ἐπιτευχθῆ ἡ τοιαύτη ἐνσφήνωσις καὶ κατὰ πόσον εἶχεν ἐνσφηνωθῆ εἰς τὸν θόλον τὸ στόμιον τῶν πίθων τούτων ἢ ἁπλῶς ἐφήπτετο ἑκάτερον αὐτῶν (τῶν στομίων) τῆς βάσεως τοῦ θόλου εἰς τὸ βόρειον αὐτοῦ ἐξωτερικὸν σημεῖον (τόξον). Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ ταφικοῦ τούτου πίθου τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς ἔχομεν κατά τι διάφορον ἢ εἰς τὸν θολωτὸν τάφον 3 τῶν Καμινίων τὴν τοποθέτησιν καὶ περισσότερον προσιδιάζουσαν πρὸς τὴν τοποθέτησιν τῶν ταφικῶν πίθων τοῦ ΜΕ τύμβου τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Παπουλίων, ἔνθα οἱ πίθοι 1, 2, 13, 4, 3, 5 εἶχον ἐστραμμένον τὸ στόμιον πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν τοῦ τύμβου περιφέρειαν (κρηπῖδα). Συγκεκριμένως, ὡς διαφαίνεται, ὁ πίθος ἔχει τοποθετηθῆ ὁριζοντίως καὶ παραλλήλως πρὸς τὸ στόμιον τοῦ τάφου καὶ δὴ καὶ μετὰ τοῦ στομίου του πρὸς τὰ ἔξω, πρὸς τὸν δρόμον τοῦ θολωτοῦ τάφου, οὐσιαστικῶς δὲ πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ τύμβου τοῦ ἐσχηματισμένου πέριξ τοῦ τάφου. Προσέτι σημειωτέον, ὅτι, ὡς ἐκ τῶν διαφαινομένων διαστάσεων τοῦ τύμβου τούτου, προκύπτει σαφῶς ὅτι ὁ πίθος δὲν εὕρηται κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν αὐτοῦ περιφέρειαν, ἀλλὰ εἴς τινα ἀπόστασιν ἐνδότερον. Εἰς τὸν τύμβον τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Παπουλίων ἐνθυμούμεθα, ἐξ ἄλλου, ὅτι ταφικοὶ πίθοι εὑρέθησαν τόσον εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τμῆμα τοῦ τύμβου, ὑπερκείμενοι τοῦ ἀναλημματικοῦ περιβόλου (κρηπῖδος), ὅσον καὶ εἰς ἐσωτερικὰ τμήματα, πάντοτε ὑπερκείμενοι, ἤτοι ἐρειδόμενοι ἐπὶ τῆς λιθίνης ἐπιστρώσεως αὐτοῦ.

Κατὰ τὰς γενομένας μετρήσεις, ὁ πίθος 1, δεξιᾷ τῆς εἰσόδου, εὕρηται εἰς φαινόμενον ὕψος 1.06 μ. ἀπὸ τοῦ σημερινοῦ δαπέδου, ἔχει — ὑπὸ τὴν πεπιεσμένην του μορφὴν — διάμετρον 48 ἐκ., καὶ ἀπέχει 70 ἐκ. τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ στομίου τοῦ τάφου. Τὸ στόμιόν του, ἐὰν ὑφίστατο εἰς τὴν θέσιν του (τοῦ πίθου), ἴσως εἰσεῖχεν ὀλίγον — κατά τι — τῆς προσόψεως τοῦ θολωτοῦ (πίν. 173γ). Τὰ τρία γνωσθέντα (τῷ 1975 καὶ τῷ 1976) τεμάχια πίθων ἴσως ἀνῆκον εἰς αὐτόν· τὰ ὑπόλοιπα τεμάχια τοῦ στομίου, τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ ὤμου ἢ θὰ ἀνελήφθησαν ὑπὸ ἐπισκεπτῶν τοῦ τάφου πρὸ τοῦ Ἰουλίου 1975 ἢ θὰ εὕρηνται εἰσέτι εἰς τὸ χῶμα τοῦ τύμβου τοῦ περιβάλλοντος τὸν τάφον. Περιγραφὴ τῶν

1. Σπ. Μαρινατος, Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, ΠΑΕ 1954, 314, εἰκ. 12.
2. Γ. Σ. Κορρες, Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, ΠΑΕ 1975, 494.

τεμαχίων τῶν πίθων τῶν εὑρεθέντων πέριξ τοῦ στομίου ἐγένετο εἰς τὰ ΠΑΕ 1975 (σ. 513), ἐνῷ λόγος περὶ τοῦ τρίτου μικροῦ τεμαχίου ἐγένετο ἀνωτέρω. Αὐτὸ εἶχεν ἀνευρεθῆ εἰς τὸ δεξιὸν τμῆμα τοῦ στομίου.

Μεταξὺ τῶν σημειωθέντων εὑρημάτων δυνατὸν νὰ μνημονευθοῦν καὶ τρεῖς μυλόλιθοι, οἵτινες εὑρέθησαν ἐντὸς τοῦ τάφου, ἄλλοι δὲ νοτιοδυτικώτερον τοῦ τύμβου τοῦ τάφου, ἐντὸς τῆς συστάδος τῶν κέδρων καὶ ἄλλων θαμνοειδῶν, ὁπόθεν ἀνελήφθησαν τελικῶς τῷ 1977. Ἅπαντες εἶχον κατασκευασθῆ ἐξ ἀμμολίθου, ἐσῴζοντο δὲ πλήρως οἱ δύο τούτων. Βεβαίως, ἡ ἀνεύρεσίς των ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου θὰ ὀφείλεται εἰς μετανασκαφικὰς περιπετείας αὐτοῦ, ἐνῷ ἄλλοι ἀνευρέθησαν τῷ 1977 ἐντὸς τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως ταφικοῦ θαλάμου καὶ ἀλλαχοῦ (συνολικῶς τρεῖς καὶ ἕνδεκα) ἀντιστοίχως.

Ὁ πρῶτος (πίν. 174α-β) τούτων ἔχει μῆκος 30 ἑκ., πλάτος 17.2 ἑκ. καὶ πάχος 4.9 καὶ 7.3 ἑκ. κατὰ τὰ δύο ἄκρα καὶ 4.9 ἑκ. κατὰ τὸ μέσον. Τὸ σχῆμα του εἶναι χαρακτηριστικῶς ἐλλειψοειδὲς καί, ἀναμφιβόλως, ἀνῆκεν εἰς τὸν πρωτοελλαδικὸν ὁρίζοντα καὶ δὴ καὶ εἰς οἰκισμὸν ἀνθήσαντα κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους (κατὰ τὴν μεσαίαν ΠΕ ἐποχὴν) εἰς τὴν Βοϊδοκοιλιάν. Ἀναγωγή, ἐξ ἄλλου, τοῦ μυλολίθου τούτου εἰς τὴν ΠΕ ἐποχὴν θεωρεῖται ἀπολύτως εὔλογος καὶ δεδικαιολογημένη λόγῳ καὶ τῆς ἀφθονίας τῶν λεπίδων ὀψιανοῦ, ἣν εἶχε σημειώσει πρῶτος ὁ Μαρινᾶτος[1]. Χρῶμα Munsell 5Y 6/2.

Ὁ δεύτερος μυλόλιθος, ἐλλειψοειδὴς καὶ αὐτός, εἶναι σχεδὸν πλήρης, πλὴν ὅμως οὐχὶ τοῦ αὐτοῦ σχηματισμοῦ ὡς ὁ πρῶτος. Ἀμφότεραι αἱ ἐπιφάνειαί του (ἀνωτέρα καὶ κατωτέρα) εἶναι ἀπολύτως λεῖαι. Εἶναι ἀποκεκρουμένος κατὰ τὸ ἓν ἄκρον, τόσον εἰς τὴν ἀνωτέραν ὅσον καὶ εἰς τὴν κατωτέραν ἐπιφάνειάν του. Μετρήσεις: μῆκος: 24.5 ἑκ., πλάτος: 20 ἑκ., πάχος 3.75 ἑκ. εἰς τὸ μέσον καὶ 4.7 - 5 ἑκ. κατὰ τὰ ἄκρα. Χρῶμα Munsell 10 YR. Ὁ τρίτος μυλόλιθος, σῳζόμενος κατὰ τὸ ἥμισυ περίπου, ἔχει μῆκος 13.93 ἑκ., πλάτος 14.5 ἑκ. καὶ χρῶμα Munsell 10 YR 5/4. Ἀναμφιβόλως, τινὲς τούτων θὰ εἶχον ἐπισημανθῆ καὶ κατὰ τὴν παλαιὰν ἀνασκαφήν.

Πάντως, ἡ ἀνεύρεσις τοῦ σημαντικοῦ τούτου ἀριθμοῦ τῶν μυλολίθων ὑποδηλοῖ τὴν ὕπαρξιν ἐκεῖ που πλησίον, ἀκμαίου οἰκισμοῦ πρωτοελλαδικῶν χρόνων, γεγονὸς ἐπιβεβαιούμενον καὶ ὑπὸ τῶν παλαιοτέρων πληροφοριῶν τοῦ Μαρινάτου, ὅστις, περιπατῶν, ἀνεύρισκεν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους λεπίδας, ἀπολεπίσματα ἢ πυρῆνας ὀψιανῶν, ἅπαντα ὀφειλόμενα εἰς τὴν ἐκμετάλλευσιν καὶ χρῆσιν κατ' ἐκείνους τοὺς πρωίμους χρόνους τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ τοῦ ἡφαιστειογενοῦς τούτου ὑλικοῦ. Ἡ οὕτω προσκτωμένη εἰκὼν συμπίπτει καὶ

1. Ἡμερολόγιον ἀνασκαφῶν Μαρινάτου, σ. 89α καὶ W.A. McDonald - R. Hope Simpson, Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese, AJA 65, 1961, 243 ἀριθ. 59, 252 ἀριθ. 59. Πρβ., τέλος, The Minnesota Messenia Expedition, Edited by W.A. McDonald - G. Rapp, 1972, 264 ἀριθ. 6 (59).

πρὸς τὰ συμπεράσματα τῶν W. A. McDonald καὶ R. Hope Simpson, οἵτινες θεωροῦν ὅτι βορείως τοῦ τάφου, εἰς ἀπόστασιν διακοσίων, ὡς ἔγγιστα, μέτρων καὶ περαιτέρω περίπου ἓν χιλιόμετρον, ὁ χῶρος εἶχε κατοικηθῇ κατὰ τὴν ΠΕ ἐποχήν[1].

Ἐξ ἄλλου, δυστυχῶς, λόγῳ παρεμβληθεισῶν δυσκολιῶν, δὲν κατέστησαν δυνατὰ οὔτε ὁ καθαρισμὸς οὔτε ἡ μελέτη τῶν ὀστράκων τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν τοῦ θολωτοῦ τάφου κατὰ τὸ 1976. Μόνον, ἐν σχέσει πρὸς ὅσα ἀνεγράφησαν ἀνωτέρω, δυνατὸν νὰ μνημονευθῇ ὅτι ὑπέπεσεν εἰς τὴν ἀντίληψίν μου τμῆμα προχοῆς ΠΕ ΙΙ κύμβης (ἐμβαμματοδοχείου), ὅπερ προέρχεται ἔκ τινος σημείου τοῦ δρόμου τοῦ θολωτοῦ τάφου. Ἔστω, πάντως, καὶ τοῦτο δεῖγμα τῆς παλαιότητος τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν τὸ πρῶτον, ἴσως, ἐχρησιμοποιήθη καὶ κατῳκήθη ὁ χῶρος.

Εἶναι προφανής, κατὰ ταῦτα, ἡ σημασία τῆς περιοχῆς καὶ δικαίως ὁ Μαρινᾶτος εἶχε ταυτίσει τὸν ὅρμον πρὸς τὰ Βούβοτα τῶν πινακίδων τοῦ ἀνακτόρου τοῦ λόφου τοῦ Ἐπάνω Ἐγκλιανοῦ, ταύτισιν τὴν ὁποίαν γενικῶς κατὰ τὴν σημασίαν ἀποδέχεται καὶ ὁ John Chadwick[2] καὶ δὴ καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ ὅρμου ὡς ἀγκυροβολίου καὶ ὡς κυρίου λιμένος τοῦ στόλου τοῦ δυνάστου τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ἐγκλιανοῦ.

ΤΡΑΓΑΝΑ
ΘΕΣΙΣ
ΒΙΓΛΙΤΣΑ

Συγχρόνως πρὸς τὰς ἐργασίας τὰς ἐπιτελουμένας εἰς τὸν θολωτὸν τάφον τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς ἐγένετο προκαταρκτικὸς καθαρισμὸς τοῦ θολωτοῦ τάφου 1 Τραγάνας (πίν. 174γ)[3], ἔτι δέ τινες μετρήσεις. Πλήρης καθαρισμὸς δὲν ἐπεχειρήθη, διότι ἀπητεῖτο ἱκανὴ πρὸς τοῦτο ἐργασία καὶ σχετικαὶ πιστώσεις δὲν ὑπῆρχον. Ἁπλῶς ἀπεκαλύφθησαν αἱ αὔλακες τοῦ τάφου, αἵτινες ἐμετρήθησαν καὶ ἐσχεδιάσθησαν, ἔτι δέ, πέραν ἄλλων μετρήσεων εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ στομίου, συνεκεντρώθησαν ποικίλα ὄστρακα μυκηναϊκῶν καὶ ἄλλων μεταγενεστέρων ἀγγείων.

Πρωτίστως ἐμετρήθη ὁ ἐπικλινὴς ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ πετρώματος τοῦ λόφου διανοιγεὶς δρόμος, οὗτινος τὸ μῆκος ἀπὸ τοῦ στομίου, ἔνθα ἀπολήγει ὁριζόντιος, μέχρι τῆς ἀνωτάτης συγχρόνου βαθμίδος τῆς ἀρχῆς τοῦ δρόμου (εἰς τὸ ὑψηλότερόν του σημεῖον) ἀνέρχεται εἰς 9.30 μ. (πίν. 175α). Γενικῶς διεπιστώθη ὅτι λόγῳ τῆς μεγάλης κλίσεως — κατωφερείας — τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ὁ δρό-

1. Αὐτόθι.
2. J. Chadwick, The Mycenaean World, 1976, 36, 174, 177.
3. Περὶ τῶν ἐν γένει ἐργασιῶν εἰς τὸν τάφον τοῦτον ἰδὲ Α. Σκια, ΠΑΕ 1909, 274 κέ.· Κ. Κουρουνιωτου, Πύλου Μεσσηνιακῆς θολωτὸς τάφος, ΑΕ 1914, 99 - 117· Σπ. Μαρινατου, Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, ΠΑΕ 1955, 247 - 254· τοῦ αὐτοῦ, Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, ΠΑΕ 1956, 202, πίν. 95, 1 καὶ εἰς Ἔργον 1976, 139 - 141 καὶ 1977, 127 - 128.

μος οὗτος, δέον ὅπως ἐγκαταλειφθῇ ἡ παλαιὰ ἄποψις περὶ νεκρικῆς ἁμάξης[1] ἢ νεκρικοῦ ἅρματος διὰ τοῦ ὁποίου ἤγετο ὁ νεκρὸς εἰς τὴν τελευταίαν του κατοικίαν καὶ ὅτι αἱ δύο αὔλακες τοῦ στομίου ἐχρησίμευον πρὸς ὑποδοχὴν τῶν τροχῶν αὐτοῦ (τοῦ ἅρματος). Ἄλλως τε τὸ ὕψος τοῦ στομίου ἦτο σημαντικόν, ἀκριβῶς 3 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου μέχρι τῆς κατωτέρας ἐπιφανείας τῶν ὑπερκειμένων ἀνωφλίων, καί, κατὰ ταῦτα, οὐδόλως θὰ ἐβοήθει τὸ ζεῦγος τῶν αὐλάκων ὥστε νὰ μὴ κτυπήσῃ τὸ ἅρμα ἢ ὁ φερόμενος νεκρὸς εἰς τὸ ἀνώφλιον. Πράγματι, τὸ ὕψος τοῦ στομίου ἦτο ὑπεραρκετὸν καὶ δὲν ἐχρειάζετο αὔξησις αὐτοῦ, ἔστω κατὰ 30 ἑκ., ὅσον δηλαδὴ ἦτο τὸ βάθος περίπου ἑκατέρας τῶν αὐλάκων. Τοὐναντίον, ἄλλοι ἁπλούστατοι ὑπολογισμοὶ καὶ ἁπλαῖ σκέψεις ἀποκλείουν πᾶσαν συναφῆ σκέψιν.

Οὕτως, ἐφ' ὅσον αἱ αὔλακες αὗται ἐξικνοῦνται πεντήκοντα μόνον ἑκ. πέραν τοῦ στομίου (πίν. 175β) ἐντὸς τοῦ ἀκολουθοῦντος θαλάμου, τὸ κυρίως ἅρμα θὰ περιωρίζετο εἰς τὸν χῶρον τοῦ στομίου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποβαίνῃ δύσκολος ἡ ἀφαίρεσις τοῦ ξυλίνου φερέτρου ἐντὸς τοῦ ὁποίου θὰ εἶχε τοποθετηθῆ ὁ νεκρός. Περαιτέρω θὰ ἦτο προβληματικὴ ἡ παραμονὴ τοῦ ἵππου ἐντὸς τοῦ σκοτεινοῦ ταφικοῦ θαλάμου, ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ ὁποίου θὰ ὑπῆρχον καὶ ἄλλα κτερίσματα τὰ ὁποῖα θὰ ἐκινδύνευον νὰ ἀφανισθοῦν. Ἀντιθέτως θὰ ἦτο παράδοξον, ἂν μὴ ἀνορθόδοξον, νὰ εἰσέρχεται τὸ ἅρμα μέ «τὴν ὄπισθεν», ἤτοι τὸ ὀπίσθιον τμῆμα του εἰς τὸ στόμιον μέχρι τοῦ κυρίως ταφικοῦ θαλάμου. Ἡ κλίσις, ἐξ ἄλλου, τοῦ δαπέδου τοῦ δρόμου δὲν θὰ ἐπέτρεπε τοιοῦτόν τι. Οὐδὲ τὴν πρώτην περίπτωσιν. Ἡ μόνη περίπτωσις, ἡ ὁποία θὰ ἦτο πλέον δυνατὸν νὰ ἀντιμετωπισθῇ, καὶ αὐτὴ ὅμως παράδοξος, εἶναι ἡ χρῆσις μικροῦ τετρατρόχου, τὸ ὁποῖον συρόμενον, μόνον ἐντὸς στοῦ στομίου, οὐχὶ δὲ κυλιόμενον εἰς τὸν κατωφερῆ δρόμον, θὰ ἐχρησίμευε διὰ τὴν μεταφορὰν ἐπὶ ἀποστάσεως τριῶν μέτρων (ἀπὸ τῆς προσόψεως τοῦ τάφου) καὶ διὰ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ νεκροῦ εἰς τὸν ταφικὸν θάλαμον. Ἀλλὰ καὶ ἡ τελευταία αὔτη πιθανότης δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀντιμετωπίζεται.

Ἐκ τῶν περαιτέρω μετρήσεων ὡσαύτως διεπιστώθη ὅτι ἡ μεταξὺ τῶν δύο αὐλάκων τοῦ στομίου ἀπόστασις δὲν ἀνέρχεται εἰς ἓν μέτρον, ἀλλ' εἰς 53 καὶ

1. Περὶ τοῦ προβλήματος ἰδὲ Α. Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΥ, Θηβαϊκά, ΑΔ 3, 1917, 98, 129 - 130 (τάφος Κολωνακίου 4), 159 (τάφος 15), 194 (τάφος 25), A. W. PERSSON, New Tombs at Dendra near Midea, 1942, 155 - 157, P. ÅLIN, Das Ende der mykenischen Fundstätten auf dem griechischen Festland (SIMA I), 1962, 38 καὶ σημ. 196 (Ἡραῖον), 41 καὶ σημ. 219 (Δενδρά, τάφοι 6, 8 καὶ 9), 80 καὶ σημ. 41 (Κακόβατος, τάφοι Α καὶ C), 84 καὶ σημ. 75 καὶ σημ. 81 (Ρούτση, τάφος 2), 87 καὶ σημ. 81 (τάφος 1 Γουβαλάρη Κουκουνάρας), εἰς τὰς ἀνασκαφικὰς ἐκθέσεις τοῦ Μαρινάτου περὶ τῶν τάφων τούτων καὶ ἄλλων (ΠΑΕ 1955, 251, 1956, 202, πίν. 95α, 1959, 176 καὶ ΠΑΕ 1965, 114 - 116 εἰκ. 6), Ἔργον 1958, εἰκ. 23, 25, Archaeologia Homerica III, W. MAN. ANDRONIKOS, Totenkult, 1968, W 45· OL. PELON, Sur deux tholoi de Messénie, BCH 98, 1974, 48 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Tholoi, Tumuli et Cercles Funéraires, 1976, 325 κέ.

57 ἑκ. ἀντιστοίχως εἰς τὰ δύο ἄκρα των, ὡς ἐμφαίνεται ἐξ ἄλλου καὶ ἐκ τῆς δημοσιευθείσης [1] παλαιότερον ἐν ΠΑΕ 1956, πίν. 95,1 φωτογραφίας (πίν. 174γ). Τὸ ὕψος τοῦ ἀνωτάτου κεντρικοῦ σημείου τοῦ στομίου (τῶν ἀνωφλίων συμπεριλαμβανομένων) μετρηθέν, εὑρέθη 3.70 μ. καὶ τὸ ἀνώτατον εὖρος τοῦ στομίου 1.52 μ. Τέλος, σημειωτέον, ὅτι εἰς γεωμετρικῆς ἐποχῆς ἀττικὰ ἀγγεῖα ἔχομεν τὸν νεκρὸν ἐπὶ ἁμάξης εἰς ὕψος δύο ἀνθρωπίνων ἀναστημάτων ἀπὸ τοῦ ἐδάφους [2]. Ἡ περίπτωσις νὰ παριστῶνται ἐπὶ τῶν γεωμετρικῶν ἀγγείων μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ταφαὶ πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζεται, πλὴν ὅμως δὲν ὑφίσταται βεβαιότης ἐπὶ τοῦ θέματος.

Ἐκ τῶν γενομένων ὡσαύτως μετρήσεων τῆς διαμέτρου ἑκατέρου τῶν θολωτῶν τάφων ἀπεδείχθη ὅτι ἦτο ὀρθὴ ἡ παρατήρησις τοῦ Μαρινάτου ὅτι «Ὁ δεύτερος τάφος εἶναι κατά τι μικρότερος τοῦ πρώτου» [3]. Πράγματι ἐδείχθη ὅτι ὁ πρῶτος τάφος ἔχει ταφικὸν θάλαμον διαμέτρου 7.20 - 7.25 - 7.29 - 7.30 μ., ἐνῷ ἡ διάμετρος τοῦ δευτέρου κυμαίνεται μεταξὺ 7.10 - 7.20 μ. Πρόκειται, κατὰ ταῦτα, περὶ ἐλαχίστης διαφορᾶς καὶ ἀσφαλῶς μερικῶς προκληθεῖσα σύγχυσις ἐκ τῶν δοθεισῶν διαστάσεων τῆς διαμέτρου τοῦ πρώτου τούτων ὑπὸ τῶν Κουρουνιώτου [4] καὶ Pelon [5] αἴρεται αὐτομάτως.

Ὅσον ἀφορᾷ περαιτέρω εἰς τὴν ἐπιτευχθεῖσαν ἀσφάλειαν τῶν δύο θόλων σημειωτέον ὅτι ὁ πρῶτος ἐστερεῖτο καθ' ὁλοκληρίαν τεχνητοῦ τύμβου, ἀντιθέτως ὅμως ὁ δεύτερος διέθετε παρόμοιον καὶ δὴ καὶ περιωρισμένου ὕψους. Ὡς γνωστόν, ἔνιοι θολωτοὶ τάφοι ἔχουν τύμβον πέριξ τοῦ θόλου των ἰδίᾳ περιοριζόμενον κατὰ τὸ τρίτον τοῦ συνολικοῦ των ὕψους ἢ κατὰ τὸ ἥμισυ, ἐνῷ, τέλος, ἄλλοι περιβάλλονται ἐξ ὁλοκλήρου ὑπὸ πλήρους τύμβου. Εἰς τὰς τελευταίας ταύτας περιπτώσεις κατατάσσονται ἰδίᾳ ὅσοι τάφοι ἔχουν διασωθῆ πληρέστερον καὶ ὁ λόγος οὗτος ἀποτελεῖ καὶ τὸ μέτρον τῆς τοιαύτης διαπιστώσεως. Ἐκ τῆς εἰκόνος μάλιστα τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ὁ πρῶτος τάφος, εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ σημερινὴ ἀνωτέρα - ἐλευθέρα ἐπιφάνεια τοῦ ἀνωφλίου του εὕρηται εἰς τὴν τότε (1500 π.Χ. περίπου) ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους, ἤτοι πρόκειται περὶ κοινῆς καταστάσεως ὡς καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους θολωτοὺς τάφους τῆς ἠπειρωτικῆς χώρας. Ἄρα ὁ τάφος ἦτο ὑπόγειος μέχρι καὶ τοῦ ἀνωφλίου του καὶ ὑπέργειος κατὰ τὸ ἀνώτερον ἥμισυ τοῦ θόλου, πέριξ τοῦ ὁποίου δὲν ἐσχηματίζετο τύμβος. Οὕτω δὲν ὑφίστατο τύμβος, ἀλλὰ ἡ ἀσφάλεια τῆς συνεκτικότητος καὶ τῆς συνοχῆς τοῦ θόλου θὰ ἐπετυγχάνετο, προφανῶς, χάρις εἰς ἐπίστρωσιν αὐτοῦ διὰ πηλοῦ.

Ἀντιθέτως, ἡ θόλος τοῦ δευτέρου τάφου περιεβάλλετο ὑπὸ τεχνητῶς σχημα-

1. Ὁ Pelon εἶχεν ἐπαναλάβει τὰς αὐτὰς ἀποστάσεις.
2. Πρβ. T.B.L. Webster, From Mycenae to Homer, 1958, εἰκ. 22.
3. ΠΑΕ 1955, 249. Πρβ. καὶ 250.
4. Κ. Κουρουνιώτου, ἔ.ἀ. 99.
5. Ολ. Pelon, Tholoi, ἔ.ἀ. 196 - 197, 485.

τιζομένου τύμβου μέχρις ἑνὸς σημείου, ἂς εἴπωμεν κατὰ τὸ μέσον περίπου, ὑπεράνω τοῦ ὁποίου τὸ ἀνώτερον τμῆμα τῆς θόλου ἦτο μᾶλλον ἐλεύθερον. Αὐτὴ εἶναι ἡ προσωπική μου ἄποψις ἐπὶ τοῦ θέματος καὶ δὴ καὶ ἐρειδομένη ἐπὶ προσφάτως ἀνακαλυφθέντων ταφικῶν μνημείων τῆς ὑστέρας ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Κατὰ τὴν ἄποψιν τοῦ Μαρινάτου [1] «Τὸ μέγιστον σῳζόμενον ὕψος τῆς θόλου (ἔναντι τῆς εἰσόδου) εἶναι 3.25 μ. καὶ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν σημερινὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους. Ἐκεῖθεν ἡ θόλος (ἥτις θὰ εἶχε διπλάσιον ὕψος) ἦτο ὑπέργειος καὶ ἐκαλύπτετο διὰ χώματος σχηματιζομένου τύμβου». Ἴσως πέριξ αὐτοῦ ὑφίσταται καὶ ἀναλημματική της κρηπὶς δίκην περιβόλου κατὰ τὰ παραδείγματα ἄλλων περιοχῶν (Μαραθιά). Κατὰ προχείρους μετρήσεις δυνατὸν ὁ τύμβος οὗτος νὰ εἶχε κατὰ προσέγγισιν τὰς ἀκολούθους διαστάσεις: ἄμεσον μῆκος (Β - Ν) ἀνερχόμενον εἰς 28 μ., ἄμεσον πλάτος (Α - Δ) 15.50 μ., ἔμμεσον πλάτος (Α - Δ) 33 μ. Τέλος ἡ ἐσωτερικὴ διάμετρος τοῦ φρέατος τῆς θόλου ὑπελογίσθη εἰς 8.25 - 8.40, ὡς ἔγγιστα, μέτρα (ΒΑ - ΝΔ).

Ὅσον ἀφορᾷ ἰδιαιτέρως εἰς τὸ σῳζόμενον ὑπεράνω τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς τοῦ δρόμου τοῦ πρώτου τάφου τμῆμα τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀνωφλίου (πίν. 175α) διεπιστώθη ὅτι ἦτο ἐκ ψαμμίτου, κατὰ στοιχεῖα δοθέντα ὑπὸ τοῦ ὑφηγητοῦ κ. Κ. Σιδέρη, ἔτι δὲ ὅτι τὸ μῆκος του ἀνήρχετο εἰς 1.84 μ. (καὶ οὐχὶ εἰς 1.70 μ.) [2], τὸ πλάτος του εἰς 82 ἑκ. καὶ τὸ ὕψος του (πάχος) εἰς 47 ἑκ. Παρὰ τὸ σῳζόμενον τοῦτο τμῆμα τοῦ ἐξωτέρου ἀνωφλίου ἀνευρέθη καὶ πλῆθος ὀστράκων, πολλὰ τῶν ὁποίων μυκηναϊκῆς ἐποχῆς (πίν. 175γ).

Ἄλλα ὄστρακα, ὧν μεταξὺ δύο τμήματα λαβῆς ἀνακτορικοῦ πιθαμφορέως (πίν. 175δ) καὶ μικρὸν τμῆμα βάσεως τοῦ αὐτοῦ ἢ ἑτέρου, ἀνευρέθησαν εἰς τὸ δυτικὸν τμῆμα τοῦ δαπέδου τοῦ ταφικοῦ θαλάμου τοῦ πρώτου τάφου κατὰ τὸν γενόμενον ὑποτυπώδη καθαρισμὸν καὶ προέρχονται, ἀσφαλῶς, ἐκ τῶν ἀπορριφθέντων χωμάτων τοῦ τάφου, τὰ ὁποῖα ἐρρίφθησαν ἐκ νέου πρὸς πλήρωσιν τοῦ λάκκου τοῦ δαπέδου κατ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖον ἢ ἐκ χωμάτων καταπεσόντων ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῶν παρειῶν τοῦ τάφου.

Ὡς γνωστόν, κατὰ τὰς περιγραφὰς τοῦ Μαρινάτου, τὰ τοιχώματα τοῦ δρόμου τοῦ πρώτου τούτου τάφου στεροῦνται τειχίσεως (πίν. 174γ, 175α) [3]. Ὄντως συμβαίνει τοῦτο, πλὴν ὅμως πρὸ τῆς προσόψεως ὑπάρχει μηδαμινὴ εἰς εὖρος (μῆκος) ἐπένδυσις τῶν πλευρῶν τοῦ τάφου, δεῖγμα καὶ τοῦτο τῆς πρωΐμου χρονολογήσεως αὐτοῦ. Οὕτως, εἰς τὴν δεξιάν (ἀνατολικὴν) πλευρὰν ἡ ἐπένδυσις αὕτη (πίν. 176α) ἔχει ὕψος 2 μ., πλάτος ἀνώτατον (ἄνω) 85 - 86 περίπου ἑκ. καὶ 50 ἑκ. κάτω. Συνολικῶς ὑφίστανται 14 δόμοι, ὧν τοῦ ἀνωτάτου σῴζεται μόνον ὁ νότιος λίθος. Ἐξ ἄλλου, πλὴν μιᾶς περιπτώσεως, οἱ δόμοι οὗτοι

1. ΠΑΕ 1955, 250.
2. Αὐτόθι 247.
3. Αὐτόθι.

ἀποτελοῦνται ἐκ πλειόνων τοῦ ἑνὸς λίθων, ὑπάρχουν δὲ τόσον ἐπιμήκεις πλακωτοὶ ὅσον καὶ ἀργοὶ μεταξὺ αὐτῶν. Ἐπιπροσθέτως, σημειωτέον ὅτι ἡ δεξιὰ παραστὰς σῴζεται εἰς ὕψος 2.82 μ. (δεξιὰ γωνία τοῦ ἐξωτέρου στομίου). Ἀντιστοίχως, ἡ ἀριστερὰ ἐπένδυσις τοῦ δρόμου (πίν. 176β), κάτω ἔχει πλάτος μέγιστον 32 ἑκ., ἄνω τοὐλάχιστον 72 ἑκ. Εἰς ὕψος σῴζεται πλέον ἢ ἡ δεξιά, ἤτοι, συγκεκριμένως, μέχρι σημείου 2.52 μ. Ἡ ἀριστερὰ παραστὰς σῴζεται εἰς ὕψος (ἀριστερὰ γωνία τοῦ ἐξωτέρου στομίου) 2.52 μ., ἤτοι ὁ ἀνώτερος λίθος (δόμος) ἀπωλέσθη.

Οἱ δύο οὗτοι τάφοι τῆς Τραγάνας ἔχουν οἰκοδομηθῆ διὰ μικρῶν λίθων, οἵτινες ἔχουν μερικῶς μόνον πελεκηθῆ. Χαρακτηριστικὸν ἀμφοτέρων τῶν τάφων τῆς Τραγάνας ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ τοιχώματά των σύγκεινται ἐκ τριῶν, τοὐλάχιστον, ἂν μὴ καὶ τεσσάρων εἰς βάθος σειρῶν, αἵτινες νοοῦνται βαίνουσαι καὶ πλαγίως καθ' ὕψος. Οἱ λίθοι τῆς κυρίας — τῆς μετωπικῆς πρὸς τὸν ταφικὸν θάλαμον — σειρᾶς δὲν εἶναι μεγαλύτεροι τῶν λίθων τῶν ὀπισθίων σειρῶν. Πάντως εἶχε ληφθῆ πρόνοια ὥστε ἡ κυρία ὄψις τῶν ὀπισθίων τούτων λίθων νὰ εἶναι σχεδὸν ἐπίπεδος διὰ νὰ προσαρμόζεται κανονικῶς εἰς τοὺς προσθίους, τῆς μετωπικῆς δηλ. σειρᾶς. Ὡσαύτως οἱ πελεκητοὶ λίθοι τοῦ στομίου καὶ τὸ σύνολον σχεδὸν τῶν λίθων τοῦ θόλου προέρχονται ἐκ πώρων (πίν. 177α). Τὸ αὐτὸ ὑλικόν, σημειωτέον, ἐχρησιμοποιήθη καὶ εἰς τὸ θεμέλιον τοῦ θόλου, ἐνῷ λίθοι ἄλλης προελεύσεως εἶναι γενικῶς μεμονωμένοι καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ θόλου.

Κατόπιν γενομένων ἐπιπόνων μετρήσεων, λόγῳ τῆς χρησιμοποιήσεως τσιμέντου καὶ ἄλλων μικρῶν ἀργῶν λίθων πρὸς συμπλήρωσιν τῶν κενῶν τοῦ κεντρικοῦ καὶ τοῦ ἐσωτέρου ἀνωφλίου (πίν. 177β) τοῦ στομίου ἤδη κατὰ τὴν περίοδον τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Μαρινάτου, ὁπότε καὶ διησφαλίσθη ἐπαρκῶς ὁ τάφος καὶ διὰ ζεύγους κατακορύφων στύλων ὄπισθεν τοῦ στομίου (πίν. 178α-β), προέκυψαν αἱ ἀκόλουθοι διαστάσεις διὰ τὰ κατὰ χώραν εὑρισκόμενα ἀνώφλια: πλάτος κεντρικοῦ ἀνωφλίου: 1.32 μ., μῆκος αὐτοῦ: 2.30 μ., μῆκος ἐσωτέρου ἀνωφλίου: 2.70 μ. καὶ πλάτος ἀμφοτέρων: 2.58 μ. Τὸ ὀπίσθιον ἀνώφλιον ἐμφανίζει, ἐπιπροσθέτως, μικροτάτην κοίλανσιν πρὸς τὸν θόλον, ἀπόδειξις ὅτι εὑρισκόμεθα εἰς τὰ τέλη τῆς πρώτης φάσεως τῆς ὅλης ἐξελίξεως τῶν θολωτῶν τάφων (πίν. 178α - β). Τὰ θεμέλια, τέλος, τοῦ αὐτοῦ τάφου εὕρηνται, ὡς εἶναι πιθανόν, εἰς τὸ αὐτὸ βάθος καθ' ὅλην τὴν περιφέρειαν τοῦ θόλου, ἤτοι τὸ δάπεδον ἦτο ἐξ ὑπαρχῆς ὁριζόντιον.

Ὁμοιομερὲς εἶναι, κατὰ τὸ πλεῖστον, καὶ τὸ οἰκοδομικὸν ὑλικὸν τοῦ δευτέρου τάφου. Ὡς γνωστόν, ἐκ τῆς προσόψεως καὶ τοῦ στομίου αὐτοῦ οὐδὲ λίθος ἀπέμεινε (πίν. 179α). Μόνον τμῆμα μικρότατον τῆς κατωτάτης στρώσεως τῆς ἀργολιθοδομῆς τοῦ στομίου. Ἀμυγδαλιτῶν ὑπάρχουν ὀλίγα ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα. Τὸ τοίχωμα τοῦ θόλου ἐμφανίζεται ἀρκούντως παχὺ εἰς τὰ σῳζόμενα ἀνώτατα σημεῖα αὐτοῦ. Εἰδικῶς εἰς τὸ ΑΝΑ τμῆμα, μετρηθὲν τὸ πάχος τοῦτο

— ἐν σχέσει πρὸς τὸ τοίχωμα τοῦ φρέατος (κυλίνδρου) τοῦ τάφου, — ἀνέρχεται εἰς 1.60 μ. (πίν. 179β). Οὕτως ἡ ἐνδόκλισις τοῦ θόλου ἐμφανίζεται εἰς τὸν δεύτερον μεγαλυτέρα ἢ εἰς τὸν πρῶτον, ἂν καὶ ἄρχεται εἰς ἀμφοτέρους τοὺς τάφους ἤδη ἀπὸ τοῦ πρώτου δόμου, ἤτοι αὐτοῦ τούτου τοῦ θεμελίου. Ἡ ὅλη κατασκευή του εἶναι μετριωτέρα ἢ ἡ τοῦ πρώτου καὶ τὸ γεγονὸς διαπιστοῦται καθ' ὅλην τὴν σῳζομένην του ἔκτασιν, ἔτι δὲ καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς παρὰ τὸ στόμιον πελεκημένους λίθους (πίν. 180α), τοῦ θόλου, οἵτινες δὲν εἶναι τόσον καλῶς πελεκημένοι καὶ μεγαλόσχημοι ὅσον οἱ τοῦ πρώτου (πίν. 174γ, 175β, 176α-β, 177α-β, 178α). Τὸ ὑπάρχον σκάμμα τοῦ στομίου συνεχίζει ὁμαλῶς τὸ δάπεδον τοῦ δρόμου καὶ φθάνει μέχρι σχεδὸν τοῦ κέντρου τοῦ δαπέδου τοῦ θαλάμου. Τὸ μέσον εὖρος αὐτοῦ ὑπολογίζεται εἰς 1.50 μ. 'Αμφοτέρων τῶν τάφων οἱ λάκκοι τῶν θαλάμων δὲν ἀπεκαλύφθησαν, ἀφεθείσης τῆς ἐργασίας διὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος (πίν. 180β).

Κατὰ ταῦτα, ἐκ τῆς κατασκευῆς τοῦ τάφου 2, τῶν ἐν γένει ἐν αὐτῷ σημειωθέντων εὑρημάτων καὶ ἐκ τῶν μικροτέρων ἔναντι τοῦ 1 διαστάσεών του προκύπτει ὅτι εἶναι παλαιότερος τοῦ 1. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει δι' ὅλα τὰ ζεύγη τῶν μεσσηνιακῶν θολωτῶν τάφων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ μικρότερος εἶναι ὁ παλαιότερος [Γουβαλάρη 2ος, Φυτιὲς 2ος, Τραγάνα 2ος, Ρούτση 2ος⟨;⟩]. Ὡσαύτως, ἅπαντες οἱ μεσσηνιακοί-τριφυλιακοὶ μετὰ πεταλοειδῶν σκαμμάτων θολωτοὶ τάφοι ἀνάγονται εἰς τὴν πρώτην, τοὐλάχιστον, μυκηναϊκὴν φάσιν καὶ εἰς τὰ τέλη αὐτῆς δέον ὅπως ἀναχθῇ ὁ ὑπ' ἀριθ. 2, ἔτι δὲ ἴσως καὶ ὁ ὑπ' ἀριθ. 1.

Τέλος, δέον ὅπως μνημονευθῇ ὅτι ἐζητήθη ἐπισήμως ὑπὸ τῶν ἀνασκαφέων Πύλου ἡ στέγασις τῶν σημαντικωτάτων ταφικῶν μνημείων τῆς Βιγλίτσας Τραγάνας καὶ τοῦτο διότι εἶναι βέβαιον ὅτι συντομώτατα μέγα τμῆμα τοῦ θόλου τοῦ δευτέρου τούτων θὰ καταπέσῃ ἐὰν δὲν ληφθοῦν τὰ ἀπαραίτητα μέτρα προφυλάξεως. Δυνατότης νὰ διασωθοῦν ἀμφότερα τὰ μνημεῖα ὑπάρχει.

ΟΣΜΑΝΑΓΑ (ΚΟΡΥΦΑΣΙΟΝ)

Κατά τινα ἐπίσκεψιν τοῦ τάφου[1] ἐγένετο πρόχειρος καθαρισμὸς αὐτοῦ καὶ ἐλήφθησαν φωτογραφίαι τοῦ ἀγνώστου τούτου, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐμφάνισίν του, ταφικοῦ μνημείου (πίν. 181α), τὸ ὁποῖον κρίνεται ἐκ τῶν πλέον σημαντικῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ λόγῳ παλαιότητος (μεσοελλαδικὴ ἐποχή). Τὸ μέγιστον τμῆμα τοῦ δαπέδου του καί, κατ' ἐπέκτασιν, σημαντικὸν τμῆμα τοῦ θόλου ὡς καὶ τὸ σύνολον τοῦ στομίου ἔχουν καλυφθῆ ὑπὸ καταπεσόντων χωμάτων. Τὸ οἰκοδομικὸν ὑλικὸν ἀπετέλεσαν μικροὶ γενικῶς πλακωτοὶ λίθοι, ἀποτελεῖ δὲ δυστυχῶς μελανὸν σημεῖον τὸ γεγονὸς ὅτι, ἂν καὶ εἶχε διατηρηθῆ ἄριστα μέχρι

1. Κ. Κουρουνιώτου, Περὶ τοῦ θολωτοῦ τάφου 'Οσμάναγα Πύλου, ΠΑΕ 1925 - 26, 140 - 141. C. W. Blegen, An Early Tomb in Western Messenia, Hesperia 23, 1954, 158 - 162, πίν. 37 - 38.

τοῦ αἰῶνος μας, ἐν τούτοις ὁ ἰδιοκτήτης του κατέστρεψεν αὐτὸ πρὸς ἐξασφάλισιν οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ διὰ κατασκευὴν φρέατος εἰς παρακείμενον σημεῖον. Ὡς συνέβη δηλ. καὶ μὲ τὸν θολωτὸν τάφον τῆς Αἰπείας - Ἀνθείας. Ἐκ γενομένης, ὡσαύτως, προχείρου παρατηρήσεως προέκυψεν ὅτι δὲν ἀποκλείεται τὸ σῳζόμενον ἀνώτερον τμῆμα τοῦ θόλου του νὰ ἀνάγεται εἰς περίοδον ἀνακατασκευῆς τοῦ τάφου, λόγῳ πιθανῆς συμπτώσεως τοῦ θόλου. Πράγματι, εἰς αὐτὸ τὸ συμπέρασμα ὁδηγεῖ ἡ διαφορὰ εἰς τὴν τείχισιν παρατηρουμένη εἰς ὕψος τοὐλάχιστον 2.50 μ. ἀπὸ τοῦ μὴ ὁρατοῦ δαπέδου τοῦ ταφικοῦ θαλάμου (πίν. 181α). Πρόκειται περὶ εἰκόνος τὴν ὁποίαν γενικῶς γνωρίζομεν καὶ ἐκ τοῦ τετάρτου μικροῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ τυμβοειδοῦς ἐξάρματος **α** εἰς Γουβαλάρη Κουκουνάρας, ὅστις κατ' ἀναλογίαν διετηρήθη εἰς τὴν αὐτήν, ὡς καὶ ὁ θολωτὸς τάφος τοῦ Ὀσμάναγα, καλὴν κατάστασιν ἐπειδὴ καὶ μόνον ἦτο κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπόγειος.

Παραλλήλως πρὸς τὴν δραστηριότητα διὰ καθαρισμῶν, μετρήσεων - ἀποτυπώσεων, φωτογραφήσεων καὶ ἐργασιῶν προφυλάξεως τῶν ὡς ἄνω ταφικῶν μνημείων ἐπεδιώχθη καὶ ἡ ἐν τῷ Μουσείῳ Χώρας Τριφυλίας συγκόλλησις ἀγγείων τῶν παλαιοτέρων ἀνασκαφῶν Πύλου καὶ τοῦτο διότι δὲν εἶχον συγκολληθῆ παλαιότερον ἐλλείψει πιστώσεων, πολυπληθῆ ἀγγεῖα ἐκ Βορουλίων Τραγάνας, Ρούτση, Περιστεριᾶς Κοκοράκου.

ΒΟΡΟΥΛΙΑ ΤΡΑΓΑΝΑΣ

Πρωτίστως συνεκολλήθησαν καὶ κατετάγησαν ἐν πολλοῖς τὰ ὑπολειφθέντα ὄστρακα τῆς ὑστάτης ΜΕ - πρωΐμου ΥΕ Ι φάσεως ἐκ τοῦ δωματίου - ἀποθήκης τῆς οἰκίας Βορουλίων Τραγάνας[1]. Ἐκ τῶν ὀστράκων τούτων προῆλθον ἑξήκοντα τέσσαρα ἀγγεῖα, ἄλλαι δὲ δύο, τοὐλάχιστον, δεκάδες ἀτελῶς συγκοληθέντων καὶ μερικῶς ἀπαρτισθέντων ἀγγείων. Τὴν ὅλην ἐργασίαν ἐπετέλεσε κατὰ τοὺς μῆνας Μάρτιον καὶ Ἀπρίλιον τοῦ αὐτοῦ ἔτους 1976 μὲ τὴν γνωστὴν δεξιοτεχνίαν του ὁ κ. Ἀργ. Μαρίνης, ὡς καὶ ὅλων τῶν λοιπῶν ἀγγείων καὶ πίθων, περὶ ὧν ὁ λόγος περαιτέρω.

Ἅπασαι αἱ σχετικαὶ ἐργασίαι καθαρισμοῦ, συγκολλήσεως καὶ φωτο-

1. Περὶ τῶν ἀνασκαφῶν Βορουλίων καὶ τῶν αὐτόθι σημειωθέντων εὑρημάτων πρβ. Ἔργον 1956, σ. 90· Σπ. Μαρινατου, Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, ΠΑΕ 1956, 202, πίν. 96· BCH 81, 1957, 558· W. A. McDonald - R. Hope Simpson, AJA 65, 1961, 239 ἀριθ. 44 - 45· Σπ. Μαρινατος, Ἀνασκαφαὶ Πύλου (1952 - 1960), ΑΔ 16, 1960, Β Χρον., 114, πίν. 93 α - β (οὐχὶ γ)· Fr. Schachermeyr, Forschungsbericht zur Ägäischen Frühzeit 1957 - 1960, AA 77, 1962, στ. 214 - 215 (ἔνθα ὁ χῶρος ἀποκαλεῖται Kultraum), 276· Κων. Συριοπουλος, Ἡ Προϊστορία τῆς Πελοποννήσου, 1964, 77, 441, 501· I. Shear - Mylonas, Mycenaean Domestic Architecture, 1968, 339 - 340· O.T.P.K. Dickinson, The Definition of Late Helladic I, BSA 69, 1974, 109 - 120· O.T.P.K. Dickinson, The Origins of Mycenaean Civilisation, 1976, 23, 25, 112, 117.

γραφήσεως, κατέστη δυνατὸν νὰ συμπληρωθοῦν χάρις εἰς γενναιόφρονα χορηγίαν ὕψους πεντήκοντα δύο, ὡς ἔγγιστα, χιλιάδων δρχ. ἀποσταλεῖσαν παρὰ τῆς Ἀμερικανικῆς Φιλοσοφικῆς Ἑταιρείας τῆς Φιλαδελφείας (American Philosophical Society, Philadelphia), πρὸς τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον τῆς ὁποίας ἀπευθύνονται καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης αἱ ὀφειλόμεναι θερμόταται εὐχαριστίαι. Προκαταρκτικὴ ἔκθεσις γενικοῦ χαρακτῆρος καὶ περιληπτικῆς δομῆς ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ Yearbook of the American Philosophical Society, 1977.

Εἰς τὴν ὅλην προσπάθειαν συνέδραμον ὡσαύτως οἱ καθηγηταὶ κ.κ. B. D. Meritt, W. A. McDonald καὶ Hal Evjen, ὁ Ἐφορεύων κ. Ἀγγ. Λιάγκουρας, ὡς καὶ ὁ Ἀρχιφύλαξ Ἀρχαιοτήτων Μεσσηνίας κ. Δ. Ἀνδρουτσάκης, διὸ καὶ ἀπευθύνονται πρὸς πάντας αἱ δέουσαι εὐχαριστίαι εἰς ἀναγνώρισιν τῆς παρασχεθείσης βοηθείας.

Ἐκ τῶν συγκολληθέντων ἀγγείων προῆλθον γνωστοί, κατὰ τὸ πλεῖστον, τύποι ἀγγείων καὶ δὴ καὶ ὅμοιοι πρὸς τοὺς τῶν ἀγγείων τῆς αὐτῆς ἀποθήκης τῶν Βορουλίων, τὰ ὁποῖα εἶχον συγκολληθῆ παλαιότερον μερίμνῃ τοῦ Μαρινάτου. Οὕτω συνεκολλήθη μέγας ἀριθμὸς οἰκιακῆς χρήσεως χονδροειδῶν ἀγγείων προοριζομένων δι' ἔκχυσιν ὑγροῦ, κύπελλα Κεφτιού, ἓν ἀμαυρόχρωμον γεφυρόστομον μετὰ προχύσεως (εἰκ. 2α-β) κ.ἄ. Γενικῶς τὰ ἀμαυρόχρωμα, ὡς τὸ γεφυρόστομον, ἐκπροσωποῦνται δι' ἐλαχίστων παραδειγμάτων, δεῖγμα τῆς περιόδου καθ' ἣν ἐξέλιπεν ἡ τεχνικὴ αὕτη κατὰ τὴν πρώιμον μυκηναϊκὴν περίοδον τῆς περιοχῆς. Ὡσαύτως καθίσταται σαφὲς διὰ τῶν ἀγγείων τούτων ὅτι ἔχει παρέλθει διὰ τὰ Βορούλια ἡ ἐποχὴ τῶν «ἀμφικυπέλλων δεπάων» [1], τῶν διμιτέων

1. Περὶ τῶν *«δέπα»* ἰδὲ πρωτίστως τὴν μελέτην τοῦ P. KRETSCHMER, Das homerische δέπας ἀμφικύπελλον, der Becher des Nestor und die gekoppelten Vasen, Festschrift der 57. Versammlung Deutscher Philologen und Schulmänner vom 25. bis 29. 1929, 5 κέ. καὶ περαιτέρω W. DÖRPFELD, Alt-Ithaka, 1927, I, 230, II, Beil. 64, 7 (τοῦ τάφου R 10c) καὶ σ. 248, Beil. 66 (τοῦ τάφου R 27A). Βεβαίως, δὲν ἀποκλείεται τὰ εὑρήματα ταῦτα τῆς Λευκάδος νὰ ἀνήκουν εἰς τὰ τέλη τῆς Πρωίμου ἢ εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς Μέσης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ: J. F. FORSDYKE, The Mavro Spelio Cemetery at Knossos, BSA 22, 1926-27, 282 ἀριθ. XIX, 3, εἰκ. 35. N. SVENSSON VALMIN, The Swedish Messenia Expedition, I, 1938, 304-305 ἀριθ. 49, εἰκ. 68. C. W. BLEGEN, An Early Tholos Tomb in Western Messenia, Hesperia 23, 1954, 160, ἀριθ. 5, πίν. 37, 5. R. J. BUCK, Middle Helladic Mattpainted Pottery, Hesperia 33, 1964, 249 ἀριθ. D 4, πίν. 41 (D 4). Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ, Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, ΠΑΕ 1964, 85 εἰκ. 1, 87, 88-89, πίν. 90 γ-δ· τοῦ αὐτοῦ, Mycenaean Culture within the Frame of Mediterranean Anthropology and Archaeology, Atti e Memorie del Primo Congresso Internazionale di Micenologia, 1967, 1, 1968, 285-286, πίν. IV-V εἰκ. 13-14. ΑΓΓ. ΧΩΡΕΜΗΣ, Μ.Ε. βωμὸς εἰς «Νησακοῦλι» Μεθώνης, ΑΑΑ II, 1969, 12, εἰκ. 5. N.G. L. HAMMOND, The Tumulus-Burials of Leucas and the Connections in the Balkans and Northern Greece, BSA 69, 1974, 138 εἰκ. 3, ἔνθα μνημονεύεται καὶ τὸ ἐκ Dobrača παράλληλον, περὶ οὗ ἰδὲ καὶ παρὰ JAN BOUZEK, The Beginnings of the Protogeometric Pottery and the «Dorian Ware», Opuscula Atheniensia 9, 1969, 44 εἰκ. 2 B 1. Πέρα τῶν ὑπὸ τοῦ Hammond μνη-

Εἰκ. 2. α - β. Ραμφόστομος πρόχους. γ - ε. Ὄστρακα Κεφτί. ς΄. Χονδροειδὲς ἀγγεῖον 57. ζ. Χονδροειδὲς ἀγγεῖον μετὰ πρόχους.

καὶ τῶν ἄλλων μοναδικῶν ἀγγείων καὶ σπανίως ἀπαντωμένων τοῦ τάφου Κεφαλοβρύσου 1, γεγονὸς ὅπερ ὑποδηλοῖ τὴν ἤδη λήγουσαν ΜΕ ἐποχήν.

Ὡς τύπος, τὸ μνημονευθὲν γεφυρόστομον, ἐπιβιοῖ ἀπὸ τοῦ μεταλλικοῦ παραδείγματος τῆς Εὐβοίας (Archaeology 21, 1968, 6, Altägäis, 86 ἀριθ. 1084), τοῦ τάφου Κεφαλοβρύσου 1 (ΠΑΕ 1964, 86 - 87, πίν. 89 γ) καὶ τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Ὀσμάναγα (Hesperia 1954, 160, πίν. 373) εἰς τὰ Βορούλια διὰ δύο παραδειγμάτων. Ἀντιθέτως εἰς τὰ Βορούλια ἐμφανίζονται τὰ κύπελλα (ἀριθ. Μουσείου Χώρας 536 καὶ ὑπ' ἀριθ. 14 προσωρινῆς ἀριθμήσεως) Κεφτιοὺ ἐν ἀφθονίᾳ, ἅτινα δὲν ἐκπροσωποῦνται εἰς τὸν τάφον Κεφαλοβρύσου 1. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ λοιπὰ σύγχρονα σύνολα τῆς περιοχῆς, παρατηρητέον ὅτι τὸ σύνολον τῶν ΜΕ παραδόσεως ἀγγείων τῶν Βορουλίων ἐμφανίζεται ὡς ἄμεσος συνέχεια τῶν ΜΕ ἀγγείων τοῦ παλαιοῦ θολωτοῦ τάφου Κορυφασίου (Ὀσμάναγα) καί, ἀντιθέτως, προγενέστερον τοῦ συνόλου τῶν ΥΕ Ι λαξευτῶν τάφων τῶν Βολιμιδίων, εἰς ὧν τὰ ἀγγεῖα δὲν ὑφίσταται πλέον ἡ ἀμαυρόχρωμος τεχνική. Ἐπίσης, ἡ κεραμεικὴ τῶν Βορουλίων ἀποτελεῖ ἕνα εἰσέτι κρίκον εἰς τὴν μεγάλην ἅλυσιν τῶν θέσεων τῆς Μεσσηνίας καθόλου, εἰς τὰς ὁποίας διαφαίνεται ἱκανοποιητικῶς ἡ ὁμαλὴ μετάβασις — κατὰ τὴν συνέχειαν — ἀπὸ τῆς ΜΕ εἰς τὴν πρώιμον μυκηναϊκὴν περίοδον καὶ δὴ καὶ τὴν πρωιμωτάτην αὐτῆς φάσιν. Αἱ ἄλλαι θέσεις αἱ ὁποῖαι ἔχουν μέχρι τοῦδε γνωσθῆ εἶναι αἱ ἀκόλουθοι: Μάλθη, Νιχώρια - Καρποφόρα, Περιστεριά, Βολιμίδια, Ἐγκλιανός, Ὀσμάναγα, Βοϊδοκοιλιά (διαπίστωσις 1977), Κουκουνάρα (Γουβαλάρη), Καμίνια Κρεμμυδίων καὶ Τουρλιδίτσα - Κισσός.

Τὸ κλειστὸν τοῦτο σύνολον τῶν Βορουλίων ἐνέχει μεγάλην σημασίαν διὰ τὴν ὅλην ἐξέλιξιν τῆς πρωίμου μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς καὶ τοῦτο διότι περιλαμβάνει μεγάλην ποικιλίαν κυπέλλων Κεφτιού, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ προσφάτως φροντισθέντος ὑλικοῦ. Ταῦτα ἔχουν κατασκευασθῆ ἐπὶ τροχοῦ καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ καταταγοῦν εἰς πλείονας κατηγορίας. Ἡ τελική των δημοσίευσις δὲν θὰ βραδύνῃ καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον περιοριζόμεθα εἰς γενικωτέρας διαπιστώσεις περὶ αὐτῶν. Τὰ μικρότερα παραδείγματα ἐξ αὐτῶν ἔχουν ὕψος μόλις 6 ἐκ. καὶ τῶν ἄλλων ποικίλλουν ἀπὸ 6.5 - 7 - 7.5 - 8 - 8.5 - 9 καὶ πλέον ἐκ. Ἔστω καὶ τοῦτο

μονευομένων πρόσθες καὶ τό «δέπας ἀμφικύπελλον» ὡς vaso eneolitico della necropoli di Passo Eclano ἐν Museo Provinciale Irpino (Archeologia VI, ἀριθ. 39, Maggio-Gugnio 1967, 193), περὶ οὗ πρβ. καὶ παρὰ G. O. ONORATA, Il Museo Irpino, Sezione archeologica, 1957. Περαιτέρω ἰδὲ FR. SCHACHERMEYR, Die ältesten Kulturen Griechenlands, 1955, 155 εἰκ. 40 ἀριθ. 38. O.T.P.K. DICKINSON, The Origins of Mycenaean Civilisation, 1976, 23. Βεβαίως, τὸ ἀγγεῖον τοῦτο δὲν εἶναι *δέπας*, ἀλλὰ σφαιρικὰ συνηνωμένα ἀγγεῖα, ὧν ἔχομεν καὶ τριπλᾶ καὶ πολλαπλᾶ (KRETSCHMER).

Τὸ ἀντίστοιχον παράδειγμα τοῦ πολιτισμοῦ Hallstatt ἀπεικονίσθη προσφάτως ἐν τῷ καταλόγῳ Hallstattkultur im Ostalpenraum. Krieger und Salzherren, Ausstellung des Naturhistorischen Museums Wien 1971, 1970, 156 ἀριθ. 15, πίν. 5, 1.

ὡς ἀπόδειξις καὶ μάλιστα ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ μικρότερα ἐξ αὐτῶν ὅτι ἀνήκουν εἰς πρώιμον γενικῶς ὁμάδα τῆς μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς. Ὁ πηλός των διαφέρει εἰς ἀρκετὰς περιπτώσεις καὶ τὸ γεγονὸς ὀφείλεται ἐνίοτε εἰς τὰς διαφορὰς ὀπτήσεως αὐτῶν. Γενικῶς οὗτος εἶναι ὠχροκίτρινος, ἐρυθρωπός, κιτρινέρυθρος, καστανέρυθρος κ.ο.κ. Ἡ διακόσμησίς των εἶναι συχνότατα καστανὴ ἢ μελανοκάστανη.

Κατὰ μέγιστον ποσοστὸν ἔχουν τὸν γνωστὸν πλαστικὸν δακτύλιον ὑπὸ τὸ μέσον τοῦ ὕψους των καὶ ταινιόσχημον λαβὴν ἐνίοτε διακεκοσμημένην δι' ἐπεζωγραφημένων λοξῶν παραλλήλων ταινιῶν (πίν. 181β). Πολλὰ φέρουν ἀδιάσπαστον τὴν διακόσμησίν των ὕπερθεν τοῦ πλαστικοῦ δακτυλίου μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ χείλους καὶ ἰδίᾳ ὅσα εἶναι γενικῶς χαμηλὰ καὶ εὐρέα κατὰ τὸ κατώτερον τμῆμα των, δεῖγμα καὶ τοῦτο πρωιμότητος. Ἤτοι φέρουν δύο μόνον μελανὰς ἐζωγραφημένας ταινίας, εἰς τὸ κατώτερόν των σημεῖον (εὐθὺς ὕπερθεν τῆς βάσεως) καὶ εἰς τὸ ὕψος τοῦ πλαστικοῦ δακτυλίου. Παρομοίαν ταινίαν φέρουν ὡσαύτως καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους των. Γωνίωσις (πίν. 181β) σχηματίζεται εὐθὺς ὕπερθεν τῆς βάσεως, ὁπότε μετὰ ταῦτα εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν σχηματίζεται κατακόρυφον τὸ τοίχωμα μέχρι τοῦ πλαστικοῦ δακτυλίου, ὁπόθεν διανοίγεται πλαγίως πρὸς τὰ ἄνω (κωδωνοειδῶς δηλαδὴ) μέχρι τοῦ χείλους, ὅπερ ἔνδον φέρει ταινίαν μέλαιναν. Ἤτοι τὸ σῶμα τῶν Κεφτιοὺ ποὺ ἐμνημονεύθησαν εἶναι κωδωνοειδὲς εὐρυνόμενον πρὸς τὰ ἄνω. Καὶ αὐτὰ φέρουν συνήθως δύο μελαίνας ταινίας (εἰς τὸ κατώτερον τμῆμα καὶ εἰς τὸ ὕψος τοῦ πλαστικοῦ δακτυλίου, δὲν φέρουν δὲ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τμῆμα τοῦ χείλους). Τὸ σύνολον τῶν διακεκοσμημένων κυπέλλων Κεφτιοὺ τῶν Βορουλίων φέρουν ταινίαν ἐζωγραφημένην εἰς τὸ κατώτερον τμῆμα των, ἔνια δὲ καὶ εἰς τὴν περιφέρειαν τῆς βάσεώς των, ὅπου καὶ συνεχίζεται αὕτη.

Πλὴν ἐλαχίστων περιπτώσεων τὰ τοιχώματα τῶν κυπέλλων τούτων, κατευθύνονται εὐθὺς ἀπὸ τῆς βάσεως εἴτε λοξὰ πρὸς τὰ ἄνω εἴτε γωνιούμενα, ὡς ἐξετέθη εὐθὺς ἀνωτέρω, καὶ κορυφούμενα μέχρι τοῦ δακτυλίου. Εἰς τὰς περιπτώσεις, ἐξ ἄλλου, καθ' ἃς τὸ κατώτερον τμῆμα τοῦ κυπέλλου εἶναι κατακόρυφον (πίν. 181γ), οὐσιαστικῶς σχηματίζεται ἐλαχίστη καθ' ὕψος κοίλανσις (Furumark, MP, εἰκ. 24 — splaying) ζωγραφουμένη κατὰ τὸ ἀνώτερον καὶ τὸ κατώτερόν της τμῆμα ταινιωδῶς, ὡς ἐπίσης ἡ περιφέρεια τῆς βάσεως εἰς ἓν σύνολον μετὰ τῆς κατωτέρας ταινίας τῆς κοιλάνσεως.

Ἡ κατηγορία τῶν κυπέλλων, ἅτινα ἔχουν λοξὸν τὸ τοίχωμά των ἀπὸ τῆς βάσεως μέχρι καὶ τοῦ χείλους, εἴτε φέρουν συνολικῶς τρεῖς μελανὰς ταινίας (ὕπερθεν τῆς βάσεως, εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ πλαστικοῦ δακτυλίου καὶ εἰς τὸ χεῖλος) εἴτε στεροῦνται γενικῶς διακοσμήσεως. Παρόμοια ἀκόσμητα οὐσιαστικῶς λογιζόμενα κύπελλα Κεφτιοὺ ἔχουν εὑρεθῆ εἰς ποικίλας περιοχὰς καὶ ἀρκεῖ ὅπως σημειωθῇ ὅτι καὶ εἰς τὰ Κύθηρα ἔχομεν ἀντίστοιχα παραδείγματα (Kythera, εἰκ. 39, 1.3.15 καὶ Fr. Schachermeyr, Die Ägäische Frühzeit,

50 εἰκ. 5). Ταῦτα τὰ ἄνευ διακοσμήσεως κύπελλα στεροῦνται καὶ διακεκριμένης ἐζωγραφημένης ταινίας εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους.

Τὰ μετὰ τριῶν μελανῶν ταινιῶν κύπελλα ἔχουν τὴν διακόσμησιν μεταξὺ τῶν δύο ἀνωτέρων ταινιῶν καὶ μάλιστα μεταξὺ χείλους καὶ πλαστικοῦ δακτυλίου. Τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα εἶναι τὰ ἤδη καὶ ἐξ ἄλλων περιοχῶν γενικῶς γνωστά, παρουσιάζουν ὅμως καὶ ὡρισμένας παραλλαγάς. Ἡ σπεῖρα ἐπιδίδει, ὡς ὅμως καὶ εἰς τὰ πρῶτα μνημονευθέντα, μὲ τὸ εὐρύτερον κατώτερον τμῆμα τῆς γάστρας καὶ τῆς βάσεως. Οὕτως ἐμφανίζεται καὶ αὐτὴ μὲ διαφόρους παραλλαγάς, ὡς ὀφθαλμοσπεῖρα εἴτε συνήθους τύπου μετὰ τῶν γνωστῶν ὁλοβάφων ἢ μὴ στιγμῶν εἴτε ἄνευ αὐτῶν εἴτε μετ' ἄλλων διακοσμητικῶν παραπληρωματικῶν στοιχείων εἴτε διακοπτομένη καὶ ἄνευ ὀργανικῆς συνδέσεως ὑπὸ ὁμάδων λοξῶν παραλλήλων γραμμῶν, σχηματιζομένων οὕτως ὑποτυπωδῶν μετοπῶν (εἰκ. 2γ), εἴτε μεμονωμένη μετ' ἐκφυομένων φυλλοειδῶν κ.ο.κ.

Ἄλλα διακοσμητικὰ σύνολα ἐμφανίζονται τὰ λοιπὰ γνωστὰ τῆς ΥΕ Ι κεραμεικῆς καὶ δὴ καὶ κυπέλλων Κεφτιοὺ ἐξ ἄλλων τόπων, ὡς τὰ ζεύγη τῶν σπειρῶν τῶν ἑνουμένων διὰ κοίλων γραμμῶν, τὰ χελώνια, οἱ εἰς ὁριζοντίαν θέσιν κλάδοι μετὰ φυλλαρίων, κ.ἄ. Οὕτως ἔχομεν τὸ χελώνιον μὲ καστανέρυθρον ἢ περίπου μέλαιναν βαφὴν κατὰ τὰς ἀντιστοίχους παραλλαγὰς τῶν μονώτων κυπέλλων τοῦ θολωτοῦ τάφου 1 Ρούτση (ἰδὲ κατωτέρω σ. 283), ἀνθίδια κρινόσχημα (εἰκ. 2δ), ἄλλα καθ' ὁμάδας μὲ μέτωπον κατ' ἐνώπιον τὰ ἀναπτύγματά των (εἰκ. 2ε), περίπου κατακορύφους γραμμὰς ἀνὰ δεκαπεντάδας δίκην τριγλύφων καὶ ἑκατέρωθέν των μετόπας, ταινίαν μετὰ φυλλώματος διπλοῦ, οὗτινος τὸ ὑπέρτερον τμῆμα ἔχει φυλλάρια κατακόρυφα (ὀρθούμενα πρὸς τὸ χεῖλος) καὶ ἄλλα λοξὰ καθ' ὁριζοντίαν διάταξιν εἰς τὸ κατώτερον ἐξωτερικὸν τμῆμα τοῦ χείλους, μικρὰ φυλλάρια κ.ο.κ. Χαρακτηριστικαί, τέλος, εἶναι καὶ αἱ παραλλαγαὶ τῶν σπειρῶν, αἵτινες φέρουν εἰς τὸ ἐσωτερικόν των, πέρα τῆς ποικιλομόρφου διὰ κοίλων τόξων συνδέσεώς των, διάφορα τὴν σύλληψιν παραπληρωματικὰ στοιχεῖα.

Διαφοροτρόπως καὶ εἰς διάφορον πολλάκις θέσιν τοποθετεῖται καὶ τὸ κατώτερον τμῆμα (ἀπόληξις) τῆς λαβῆς, εἴτε ὑπεράνω τοῦ πλαστικοῦ δακτυλίου εἴτε ἐπ' αὐτοῦ εἴτε ὑποκάτω. Ἴσως, ὡσαύτως, δὲν στερεῖται καὶ σημασίας τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ κύπελλα Κεφτιοὺ εὑρέθησαν ὑπεράνω τῶν χονδροειδῶν ἀγγείων, ὧν δίδονται ἐν συνεχείᾳ τὰ κυριώτερα χαρακτηριστικά. Ἀσφαλῶς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὑφίσταται ἤδη διαδεδομένη ἡ ταινία εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τμῆμα τοῦ χείλους δὲν στερεῖται σημασίας. Ὄντως, τὸ γεγονὸς τοῦτο, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν διαπίστωσιν ὅτι μελανὴ ταινία ὑφίστατο καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τμῆμα τοῦ χείλους τῶν διακεκοσμημένων ἐξ αὐτῶν, ὑποδηλοῖ τὴν ἤδη σημειουμένην ἐξέλιξιν αὐτῶν εἰς προκεχωρημένον στάδιον τῆς ΥΕ Ι περιόδου τῆς Μεσσηνίας καὶ μάλιστα εἰς φάσιν κατὰ τὴν ὁποίαν καὶ ἡ ἀμαυρόχρωμος κεραμεικὴ σπανίζει ὅλως ἰδιαιτέρως, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν τριῶν περίπου ἀγγείων τῶν Βο-

ρουλίων μὲ ἀμαυρόχρωμον διακόσμησιν [τῶν δύο γεφυροστόμων καὶ μιᾶς λοξοτμήτου πρόχου μὲ σύνολα τριγώνων ἐκ παραλλήλων γραμμῶν, (536, 14 προσωρινῆς ἀριθμήσεως, 530)], καὶ ἡ μινύειος ἐκλείπει ἐκπροσωπουμένη δι' ἐλαχίστων ὁμοιωμάτων.

Τὰ ἀπειράριθμα χονδροειδῆ χειροποίητα ἀγγεῖα (εἰκ. 2ς-ζ) τῆς νέας ὁμάδος τῶν Βορουλίων νοοῦνται ὡς βαθέα σκυφοειδῆ εὐρύστομα κύπελλα μετὰ καθέτου λαβῆς καὶ ἁπλῆς μαστοειδοῦς ἀποφύσεως, κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ τὰ χείλη ἔναντι αὐτῆς (τῆς λαβῆς). Ταῦτα δυνατὸν νὰ καταταγοῦν εἰς τρεῖς κυρίως ὁμάδας ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διαστάσεών των ἀνεξαρτήτως τῶν λοιπῶν ποικιλομόρφων παραλλαγῶν τὰς ὁποίας ἔχουν ἕκαστον τούτων ἔναντι τῶν λοιπῶν. Οὕτω τὰ ὑψηλότερα ἐξ αὐτῶν εἶναι τῆς τάξεως τῶν 21 - 25 ἑκ., τὰ σχετικῶς ὑψηλὰ κυμαίνονται ἀπὸ 15 - 19 ἑκ. καί, τέλος, τὰ χαμηλότερα ἔχουν ὕψος περίπου 11 ἑκ. Σημειωτέον ὅτι εὑρέθησαν πολλὰ τούτων σχεδὸν πλήρη κατὰ τὴν ἀποκατάστασίν των ἄλλα ὀλιγώτερον, γενικῶς ὅμως ὑφίσταται εἰσέτι μεγάλη ποσότης ὀστράκων ἐξ αὐτῶν τῶν σαφῶς οἰκιακῆς χρήσεως σκευῶν, γεγονὸς ὅπερ προσδίδει μεγάλας δυσκολίας δι' ἀποκατάστασιν καὶ συγκόλλησιν λόγῳ καὶ μόνον τοῦ ὁμοιοχρώμου τοῦ πηλοῦ των. Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς περιγραφῆς των μνημονευτέον ὅτι ἔχουν εὐρὺ ὑψούμενον χεῖλος, ὅτι σπανίως ἡ μαστοειδὴς ἀπόφυσις εὕρηται εἰς τὴν ἀριστερὰν — ὡς κρατεῖται — πλευρὰν τοῦ ἀγγείου καὶ ὅτι ἡ ὑπερυψουμένη τοῦ χείλους λαβή των τείνει πρὸς τὰ ὀπίσω, ὡς καὶ τὸ κέντρον βάρους τοῦ ἀγγείου, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι μετὰ δυσκολίας παραμένει εἰς τὸ ὑπὸ τὴν λαβὴν τμῆμα τοῦ ἀγγείου.

Μεταξὺ τῶν μεμονωμένων παραδειγμάτων ἀρκεῖ νὰ μνημονευθοῦν δύο εἰσέτι ἀγγεῖα ἐκ Βορουλίων: α) ἡ ἀμφίπροχος μόνωτος κύλιξ (ὑπ' ἀριθ. 10 προσωρινῆς ἀριθμήσεως), ἥτις ἐμφανίζεται ὡς ἡ νεωτέρα εἰς τὴν μικρὰν ἐκ τριῶν παραδειγμάτων ὁμάδα τῶν ὁμοίων ἀγγείων, τὰ ὁποῖα γνωρίζομεν ἐκ Δ - ΝΔ Πελοποννήσου (πίν. 181δ, 182γ). Τὰ λοιπὰ δύο εἶναι ἡ ἐκ τοῦ δρόμου τοῦ θολωτοῦ τάφου Α τοῦ Κακοβάτου προερχομένη (K. Müller, AM 34, 1909, 323, πίν. XXIV3) καὶ ἡ προσφάτως ἐκ τοῦ νοτίου θολωτοῦ τάφου τοῦ νεκροταφείου τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Περιστεριᾶς γνωσθεῖσα. Τὸ παράδειγμα τῆς Περιστεριᾶς εἶναι σαφῶς παλαιότερον τοῦ τῶν Βορουλίων, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ παλαιοτέρου καὶ σχεδὸν ἀνυπάρκτου στελέχους του, ἔτι δὲ ἐκ τοῦ σκοτεινόχρου (μεσοελλαδικῆς ὑφῆς) πηλοῦ ἐξ οὗ κατεσκευάσθη, καὶ ἀσφαλῶς θὰ ἀνήκῃ εἴς τινα πρώιμον φάσιν τῆς ΥΕ Ι περιόδου, ἅτε προερχομένη (ἡ κύλιξ) καὶ ἔκ τινος παλαιᾶς ἀνακομιδῆς τοῦ τάφου τούτου. Κατὰ ταῦτα, ἡ μικρὰ μόνωτος κύλιξ τοῦ Κακοβάτου εἶναι ἰδιαιτέρως σημαντικὴ πρὸς χρονολόγησιν καὶ ἀναγωγήν, πέρα τοῦ παρακειμένου θολωτοῦ τάφου Β, καὶ τοῦ θολωτοῦ τάφου Α, εἰς πρώιμον φάσιν τῆς ΥΕ Ι περιόδου, καὶ τοῦτο διότι, ὡς εἶναι εὐνόητον, ἡ κύλιξ αὕτη προέρχεται ἐκ καθαρισμοῦ τοῦ τάφου τούτου, ἀπορριφθεῖσα τελικῶς εἰς τὸν δρόμον. β) Ὁ ἐκτιθέμενος εἰς τὴν προθήκην ὑπ' ἀριθ. 5 τοῦ Μουσείου

Χώρας ἀμφορίσκος 537 (πίν. 182α), ὅστις εἶναι καὶ τὸ ὑψηλότερον ἀγγεῖον τῶν Βορουλίων (27.5 ἑκ.). Κυρία διακόσμησις αὐτοῦ εἶναι τὰ ἐπαναλαμβανόμενα ρακεττόφυλλα δένδρα. Τὸ παράδειγμα τῶν Βορουλίων παρουσιάζεται ὡς τὸ παλαιότερον εἰς τὴν σειρὰν τῶν συναφῶν παραδειγμάτων τὰ ὁποῖα γνωρίζομεν ἐξ ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν τοῦ Αἰγαίου καὶ ἐκ πολλῶν παραλίων θέσεων τῆς Πελοποννήσου, παρακολουθούμενα μάλιστα ἐπὶ δύο περίπου αἰῶνας ἐπὶ ποικίλων ἀγγείων καὶ ἄλλων ἔργων τέχνης. Οὕτω, πέρα τοῦ χρυσοῦ κυπέλλου τοῦ Α IV τάφου τοῦ Σλῆμαν (ΚΜΕ, πίν. 194 κάτω), ὁ παραστατικὸς οὗτος διάκοσμος ἀπαντᾶται εἰς τὰ ἑπόμενα ἀγγεῖα: εἰς τὸν μικρὸν τρίωτον ἀμφορίσκον τοῦ θολωτοῦ τάφου 1 Γουβαλάρη Κουκουνάρας (ἀριθ. Μουσείου Πύλου 66), εἰς ὄστρακα ἀγγείων ἐκ τοῦ λόφου τοῦ 'Επάνω 'Εγκλιανοῦ (Trench LT III καὶ Belvedere ἐν PN III, εἰκ. 156 καὶ 131 ἀντιστοίχως), ἐκ Κυθήρων (Kythera, 197 ἀριθ. 251, πίν. 56 ἀριθ. 251), εἰς ἄλλο (ὡς τὸ ἐκ Κυθήρων) μετὰ προχοῆς ἐκ τοῦ θαλαμωτοῦ τάφου 518 τῶν Μυκηνῶν (Chamber Tombs, 79 ἀριθ. 4, πίν. 39 ἀριθ. 4), εἰς τὸν θαυμάσιον ἀνακτορικὸν πιθαμφορέα τοῦ θολωτοῦ τάφου Α τοῦ Κακοβάτου (AM 34, 1909, 313 - 314, πίν. XXIII, I), εἰς ὄστρακα ὁμοίως ἀνακτορικοῦ πιθαμφορέως ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου 2 τῆς Περιστεριᾶς (ἀδημοσίευτα), ἄλλα ἐκ τοῦ θαλαμωτοῦ τάφου 6 τῶν Δενδρῶν (NT, 27 - 28 εἰκ. 29) καί, τέλος, εἰς τὸ μεταγενέστερον πάντων παράδειγμα, τὸ σφαιρικὸν ἀγγεῖον τῆς πρωίμου ΥΕ ΙΙΙΑ1 περιόδου ἐκ Τροίας (Troy III, 63, 281, 302 - 303 σχέδ. 294 (c 40), εἰκ. 323a - b (35. 1062), εἰκ. 409. "Ομως, πρὸς τούτοις, πρβ. καὶ ὄστρακον τῆς εἰκ. 408, 5, ὅπερ ὄστρακον δέον ὅπως συνανήκῃ. Περαιτέρω, Em. Vermeule, GBA, 152, πίν. XVIII Η). Τὸ αὐτὸ θέμα ἀπαντᾶται καὶ εἰς τοιχογραφίαν τῶν Τριάντα Ρόδου (αὐτόθι 119 εἰκ. 23e) καὶ εἰς ἀγγεῖον ἐκ Hala Sultan Tekke Κύπρου [Hala Sultan Tekke, 1, Excavations 1897 - 1971, ὑπὸ P. Åstrom, D. M. Bailey καὶ V. Karageorghis, SIMA XLV: 1, 1976, 28, πίν. XXXVIIg (D. M. Bailey)]. 'Επίσης ἰδὲ G. Karo, SG, 150 εἰκ. 65.

Ταῦτα ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ἀμφορίσκον τῶν Βορουλίων καὶ τὰ παράλληλα τῆς διακοσμήσεώς του. 'Ιδιαιτέρως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἐκ Τροίας παράδειγμα δέον ὅπως τονισθῇ ἡ ἐκ παραλλήλου χρῆσις διακοσμητικῶν παλαιοτέρων στοιχείων μετὰ νεωτέρων, γεγονὸς σημειωθὲν καὶ εἰς τὴν πρόχουν τοῦ νοτίου θολωτοῦ τάφου 1 Περιστεριᾶς. Κατὰ ταῦτα, δὲν ἀποκλείεται ἀμφότερα τὰ ἀγγεῖα νὰ ἀνήκουν εἰς προγενεστέραν τῆς θεωρουμένης φάσιν. 'Επὶ τοῦ θέματος πρβ. καὶ O.T.P.K. Dickinson, BSA 67, 1972, 109 καὶ σημ. 52, ἔτι δὲ G. Walberg, Kamares, 197 εἰκ. 52.

'Η πρωιμότης τῶν ἀγγείων Βορουλίων διαφαίνεται καὶ ἐξ ἑνὸς ἄλλου χαρακτηριστικοῦ, ληφθέντος ὁμοίως ἐνδεικτικῶς διὰ τὴν παροῦσαν ἔκθεσιν, ὅπερ ἐμφανίζεται ἐν ἱκανῇ διαδόσει κατὰ τὴν ΥΕ Ι καὶ πρώιμον ΥΕ ΙΙΑ περίοδον ἀνὰ τὴν Μεσσηνίαν. Συγκεκριμένως πρόκειται περὶ ὁμοιωμάτων μεταλλικῶν

ἀγγείων, ὧν ὁμοιωμάτων τὸ πρότυπον λαμβάνεται ὡς τοιοῦτον λόγῳ ὑπάρξεως μεμονωμένου ἢ ζεύγους ὁμοιωμάτων ἥλων ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τμήματος τῆς λαβῆς τοῦ ἐρειδομένου ἐπὶ τοῦ χείλους, κατ' ἀντίστοιχα περίπου παραδείγματα πολυτίμων σκευῶν, ὡς τῶν χρυσῶν, ἐπὶ παραδείγματι κυπέλλων τοῦ πρώτου ταφικοῦ κύκλου τῶν Μυκηνῶν. Εἰς τὰ ἀγγεῖα τῶν Βορουλίων τὸ ὁμοίωμα τοῦτο τοῦ ἥλου εὕρηται ἐπὶ τῶν ἐκτεθειμένων ἀγγείων 501 (πίν. 182β) καὶ 506, ἔτι δὲ ἐπὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 65 (προσωρινῆς ἀριθμήσεως τῶν προσφάτως συγκολληθέντων ἀγγείων) μερικῶς σῳζομένου φιαλιδίου (πίν. 182δ).

Εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ διαπίστωσις ὅτι καὶ ἄλλα ἀγγεῖα τῆς αὐτῆς περιόδου (ΥΕ Ι μέχρι καὶ τῆς ΥΕ ΙΙΑ) ἐκ διαφόρων περιοχῶν τῆς μείζονος Τριφυλίας καὶ Μεσσηνίας παρουσιάζουν τὰ αὐτὰ χαρακτηριστικά, ὅτι δηλ. εἶναι ὁμοιώματα μεταλλικῶν προτύπων. Πρωτίστως ἐκ Κουκουνάρας, καὶ δὴ καὶ θολωτῶν τάφων τῶν θέσεων Παλαιοχώρια καὶ Γουβαλάρη: α) Μόνωτον κύπελλον τοῦ θολωτοῦ τάφου εἰς Παλαιοχώρια, ὅπερ ἐπαναλαμβάνει, μὲ παχύτερον ὅμως στέλεχος, τὸν τύπον τοῦ Furumark, S 270. Τοῦτο ἀποτελεῖ ἐξαιρετικῆς σημασίας ἀπόδειξιν ὅτι τὸ ταφικὸν τοῦτο μνημεῖον δὲν ἀνῆκεν «εἰς τὴν μεταγενεστέραν Μυκηναϊκὴν ἀρχαιότητα» (Σπ. Μαρινᾶτος, ΠΑΕ 1961, 175), ἀλλά, τοὐναντίον, εἶχεν ἱδρυθῆ ἤδη ἀπὸ τῆς πρώτης μυκηναίας περιόδου (Μουσεῖον Πύλου, ἄ.ἀ.). β) Ἀκόσμητος πρόχους (Μουσεῖον Πύλου 80) ἐξ ἀγνώστου θολωτοῦ τάφου. Φέρει ὁμοίωμα ἑνὸς ἥλου εἰς τὸ σημεῖον ἑνώσεως τοῦ κυκλικοῦ στομίου καὶ τῆς λαβῆς. γ) Ὁ «Γίγας» Κεφτὶ τοῦ θολωτοῦ τάφου 10 τοῦ Γουβαλάρη Κουκουνάρας (ΠΑΕ 1975, 465 - 568, εἰκ. 8 - 9, πίν. 313β), εἰς τὸν ὁποῖον τὸ ὁμοίωμα τοῦ ἥλου ἀποδίδεται ἀμόρφως.

Ὡς γνωστόν, οἱ μεταλλικοὶ οὗτοι ἧλοι, ἄλλως πως καλούμενοι ὀφθαλμοὶ πτηνῶν (bird-eyes) ἀπαντῶνται ἤδη ἀπὸ τῆς ΠΜ ΙΙ περιόδου εἰς τὴν μινωικὴν κεραμεικὴν (G. Walberg, Kamares, 1976, 20 καὶ σημ. 62 σ. 37 - 38) καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὴν περίοδον τοῦ καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ, ὁπότε καὶ ἐπιδίδουν (Σπ. Μαρινᾶτος - Μ. Χίρμερ, Κρήτη καὶ Μυκηναϊκὴ Ἑλλάς, πίν. VIII, 20, 21. Πρβ. καὶ ἐκ Κυθήρων (Kythera, πίν. 2770 τῆς ΜΜ ΙΙΙΒ - ΥΜ ΙΑ φάσεως). Περαιτέρω καμαραϊκά: D. Levi, Festòs e la civiltà minoica, 1 1976, 724 εἰκ. 1161 + 1162. Οἰνοχόη F 2931, Οἰνοχόη F 3139 μεγάλου θολωτοῦ τάφου τοῦ Καμηλάρη, μόνωτον κύπελλον ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ (D. Levi, ΑΔ 21, 1966, Β2, πίν. 459). Ἓν τμῆμα πηλίνου κυπέλλου τοῦ τύπου τῶν κυπέλλων Βαφειοῦ ἐκ Κνωσοῦ τῆς ΜΜ ΙΙΙΑ φάσεως διασῴζει ἐπὶ τοῦ ὁριζοντίου τμήματος τῆς λαβῆς του ζεῦγος παρομοίων ἥλων (A. Evans, PM III, 178 εἰκ. 121), περαιτέρω ΥΜ Ι πρόχους ἐκ Παλαικάστρου, δυναμένη νὰ ἔχῃ χρησιμεύσει ὡς πρότυπον τῆς πρόχου Κουκουνάρας (ἀνωτ. σ. 279 ⟨β⟩) καὶ συγχρόνως ἀποτελοῦσα μίμησιν τῶν εὐαρίθμων ἀναλόγων μεταλλικῶν προτύπων τῆς ἐποχῆς, φέρει ὁμοίως ὁμοίωμα ἥλου εἰς τὸ σημεῖον ἑνώσεως

λαβῆς καὶ χείλους (Chr. Zervos, L'art de la Crète, πίν. 577), ὡς καὶ ὄστρακον νεοανακτορικῆς κεραμεικῆς ἐκ Καστελλίου Χανίων (Ι. Τζεδάκις, ΑΔ 21, 1966, Β2 Χρον., πίν. 461δ). Πέρα, βεβαίως, τῆς ὑπάρξεως μεταλλικῶν ὅλως πολυτίμων διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην κυπέλλων ἀνὰ τὴν ἑλλαδικὴν ἠπειρωτικὴν περιοχήν, ὡς ἐνδιάμεσος σταθμὸς θὰ ἐχρησίμευσαν, ἀναμφισβητήτως, καὶ τὰ Κύθηρα, ἔνθα ἔχουν εὑρεθῆ σχετικὰ παραδείγματα, ὡς λαβὴ ἐξ ἑνὸς ΜΜ ΙΒ - ΜΜ ΙΙΙΑ συνόλου καὶ ἑτέρα μετὰ τριῶν ὁμοιωμάτων ἥλων ἐξ ἑτέρου συνόλου τῆς ΥΜ Ι περιόδου. Πρβ. Kythera, πίν. 2257καὶ 7732.

Ἄλλο, τέλος, μεταξὺ πολλῶν, παράδειγμα εἶναι τὸ εὐμέγεθες κύπελλον τύπου Κεφτὶ τῆς Βόννης (Inv. 1691) ἐκ Μεγάρων, τῆς ΥΕ Ι κατὰ B. Kaiser (CVA, Deutschland, τ. 2, 1976, 83, πίν. 25, 1 - 2) φάσεως. Ἐκ Τριφυλίας εἶναι γνωστὰ καὶ ἄλλα παραδείγματα καὶ δὴ καὶ ἐκ Περιστεριᾶς, ὡς ἓν ὄστρακον μετὰ τριῶν κατὰ σειρὰν ὁμοιωμάτων ἥλων.

Ἐξ ὅσων γενικῶν περὶ τῶν ἀγγείων τῶν Βορουλίων ἐξετέθησαν, προκύπτει ὡσαύτως ὅτι τὰ ἀγγεῖα ταῦτα ἐκπροσωποῦν, κατὰ βάσιν, μίαν προκεχωρημένην φάσιν τῆς πρωίμου ΥΕ Ι περιόδου. Ὄντως ἡ ἀμαυρόχρωμος τεχνικὴ εὕρηται ἤδη εἰς τὴν δύσιν της, ἔτι δὲ τὰ τελευταῖα ὁμοιώματα τῆς μινυείου κεραμεικῆς, καὶ ἀπαντῶνται ἤδη τὰ νέα δείγματα τῆς μυκηναϊκῆς ἀγγειογραφίας (ἀγγεῖον 537), ἐνῷ, ἐκ παραλλήλου, συνυπάρχουν πλείονες τύποι τῶν κυπέλλων Κεφτιού, καὶ οἱ χαμηλοὶ μετὰ εὐρείας πως βάσεως, καὶ οἱ ὑψηλότεροι μετὰ λοξοῦ σώματος καὶ οἱ ἀκόσμητοι καὶ ἄλλοι μετὰ κατακορύφου τοῦ κατωτέρου τμήματος εἴτε κοίλου. Ἡ τελικὴ χρονολόγησις τῆς ὁμάδος αὐτῆς θὰ καταστῇ ἐφικτὴ τὸ μὲν δι' ἀνασκαφῆς καὶ ἄλλων γειτονικῶν κτισμάτων τὸ δὲ καὶ κατὰ πληρέστερον τρόπον διὰ τοῦ πολυτίμου ὑλικοῦ τῶν Νιχωρίων μὲ τὰ ἀναμενόμενα συμπεράσματα τῶν Howell-Dickinson. Λόγῳ ἀκριβῶς τῆς ποικιλίας αὐτῆς τῶν ἀγγείων τῶν Βορουλίων εἶναι δυνατόν, ἐπίσης, νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι πάντα ταῦτα θὰ καλύπτουν, ἀναμφισβητήτως, ἓν οὐχὶ περιωρισμένον χρονικὸν πλαίσιον καὶ δὴ καὶ τοῦ τέλους τῆς ἀμαυροχρώμου τεχνικῆς εἰς τὴν Μεσσηνίαν καὶ τῆς ἐνάρξεως τοῦ μυκηναϊκοῦ ρυθμοῦ. Καὶ πάλιν δέον ὅπως τονισθῇ ὅτι τὰ ἀντίστοιχα εὑρήματα τῶν Νιχωρίων ὡς καὶ τὰ ἀνάμεικτα τῆς Ἀνατολικῆς οἰκίας τῆς Περιστεριᾶς καὶ τοῦ τοπικοῦ θολωτοῦ τάφου 1 θὰ διαδραματίσουν σημαντικὸν ρόλον εἰς τὴν ἐπιτελουμένην προσπάθειαν διότι αὐτὸ τὸ ὁποῖον προέχει κατὰ τὴν παροῦσαν φύσιν τῆς ἐρεύνης εἶναι ὁ καθορισμὸς χρονολογικῶς τῆς μεταβατικῆς ταύτης φάσεως τῆς Πρωτομυκηναϊκῆς Μεσσηνίας.

Ἡ ὅλη προετοιμασία διὰ τὴν μελέτην πρὸς ἔκδοσιν τοῦ κεραμεικοῦ συνόλου τῶν Βορουλίων προωθήθη ὡσαύτως σημαντικῶς δι' ἑτέρας χορηγίας τῆς Ἐθνικῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρείας τῆς Οὐάσινγκτων (National Geographic Society), διὰ τῆς ὁποίας καὶ ἐγένετο μέγα μέρος τῶν σχεδίων τῶν ἀγγείων καὶ τῶν διακοσμητικῶν των στοιχείων. Τὰ σχέδια ταῦτα ἐφιλοτεχνήθησαν ὑπὸ

τοῦ κ. Εὐστ. Ἀνδρουτσάκη ἐν Χώρᾳ Τριφυλίας, εἰς τὸν ὁποῖον καὶ ἀνήκουν τὰ ἐξ αὐτῶν δημοσιευόμενα (1977).

ΡΟΥΤΣΗ

Ἐκ τῶν εἰς τὴν ἀποθήκην τοῦ Μουσείου Χώρας ἀποκειμένων ὀστράκων τῶν θολωτῶν τάφων Ρούτση 1 καὶ 2 συνεκολλήθησαν διάφορα ἀγγεῖα, ἔτι δὲ ἐπεσημάνθησαν ὄστρακα ἀνήκοντα εἰς τὰς πρωίμους φάσεις χρήσεως τοῦ ἐξ αὐτῶν δευτέρου τάφου. Τὰ τελευταῖα ταῦτα ὄστρακα ἀνήκουν ἅπαντα εἰς εὐμεγέθη κύπελλα τοῦ τύπου Κεφτί, μερικῶς ὅμως σῳζόμενα, ἅτινα εὑρέθησαν πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ τάφου ὑποδηλοῦντα τοὺς καθαρισμοὺς τοὺς ὁποίους ὑπέστη κατὰ καιροὺς τὸ ταφικὸν τοῦτο μνημεῖον καὶ ἕνεκα τῶν ὁποίων ἀπερρίφθησαν αὐτά. Σημειωτέον, πάντως, ὅτι τὰ ΥΕ Ι/ΙΙΑ ταῦτα κύπελλα δὲν ἀνήκουν εἰς τὰς παλαιοτέρας τοῦ τάφου ταφάς, αἱ ὁποῖαι, ἀναμφισβητήτως, ὡς μαρτυροῦν καὶ τὰ εὐμεγέθη τύπου Α ξίφη, εἶναι ἀρκούντως παλαιότεραι. Μεταξὺ τῶν πρωίμων ἀγγείων τοῦ τάφου 2 περιλαμβάνονται καὶ δύο ἀμφορεῖς τοῦ τύπου μετὰ ἐλλειψοειδοῦς στομίου, ὅστις τύπος ἔσχε μεγάλην διάδοσιν ἀνὰ τὴν Τριφυλίαν καὶ Μεσσηνίαν κατὰ τὴν ΥΕ Ι περίοδον.

Ὁ πρῶτος τῶν ἀμφορέων τούτων προέρχεται ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς θύρας τοῦ τάφου 2 (10/11 Ὀκτωβρίου 1956) καί, συμπληρωθείς, ἀπέκτησεν ἐκ νέου ὕψος 47.5 έκ. Ὡς διεπιστώθη, τὸ ἀγγεῖον εἶχε κατασκευασθῆ ἐκ δύο μειζόνων τεμαχίων τὰ ὁποῖα τεχνηέντως προσηρμόζοντο μεταξύ των. Ὁ πηλὸς εἶναι ροδόχρους ἀλλὰ δὲν ἔχει στιλβωθῆ. Αὐλακώσεις ὁριζόντιοι εὕρηνται εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου, διήκουσαι καθ' ὅλον τὸ ὕψος αὐτοῦ, τέσσαρες δ' ἐξ αὐτῶν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ τούτου τοῦ λαιμοῦ (πίν. 182ε). Ὁ δεύτερος ἀμφορεὺς ἔχει ὕψος 50.5 έκ. καὶ τὰ αὐτὰ χαρακτηριστικά (πίν. 183β). Εἰδικῶς αὐτὸς εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ μάλιστα εἰς τὸ κατώτερον τμῆμα ἔχει ἀνώμαλον τὴν ἐπιφάνειαν μέχρι καὶ τοῦ σημείου ἑνώσεως τῶν δύο μειζόνων τεμαχίων ἐκ τῶν ὁποίων ἀπετελέσθη. Θὰ ἦτο ἐνδιαφέρον πρὸς τοῦτο ἐὰν ἦτο δυνατὸν νὰ διαπιστωθῇ κατὰ πόσον ὑφίστατο ἐπὶ μακρὸν εἰς τὸ ἐσωτερικόν του ποσότης οἴνου, λόγῳ καλῆς τοῦ ἀγγείου διατηρήσεως, ἡ ὁποία ποσότης οἴνου ἐπενήργησεν ὡς ὀξύ, τρόπον τινά, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταφαγωθῇ, οὕτως εἰπεῖν, τὸ ἐσωτερικόν. Ὁ διάκοσμος τοῦ πρώτου τούτων ἐμφανίζεται ἀσυνήθης καὶ τοῦτο διότι ἐπεκτείνεται εἰς ὅλην σχεδὸν τὴν ἔκτασιν καὶ τὸ ὕψος τοῦ ἀγγείου δίκην ἐπιμήκων εὐμεγέθων φύλλων, ἅτινα ὑπερυψοῦνται ἀπὸ κατωτέρου σημείου τοῦ ἀγγείου μέχρι ὑπὸ τὰς λαβὰς αὐτοῦ. Τὸ κέντρον, ἐξ ἄλλου, τῶν δύο ὄψεων τοῦ ἀγγείου φέρει κατακόρυφον παχεῖαν ταινίαν, ἥτις, λόγῳ πλημμελοῦς διατηρήσεως τοῦ ἀγγείου, ἐμφανίζεται, τρόπον τινά, μετέωρος (πίν. 183α). Ὁ τύπος τοῦ ἀμφορέως τούτου ἀνάγεται, ὡς γνωστόν, εἰς πολὺ παλαιότερα μινωικὰ πρότυπα καὶ δὴ καὶ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ [(G.Walberg, Kamares, 1976, 170 εἰκ. 25 ἀριθ. 69, 72 - 75 καὶ 179 εἰκ. 34· πρβ. καὶ Chr.

Zervos, L'art de la Crète, εἰκ. 346, 358 (MM II), 556 (ΥΜ I), ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Ζάκρου (Ν. Πλάτων, ΠΑΕ 1961, 223, πίν. 175β 176β, ΠΑΕ 1964, 150, πίν. 148α· ΠΑΕ 1966, 151, ΠΑΕ 1967, πίν. 160α)· εἰς Ἀνεγύρους Μεσαρᾶς (ΠΑΕ 1971, 289, πίν. 371α)] καὶ θηραϊκά-μινωικὰ προϊόντα ἐκ Θήρας (Σπ. Μαρινᾶτος, ΠΑΕ 1969, 186, πίν. 235α - β· ΠΑΕ 1970, 185, πίν. 264α - β, 265α, 192 - 193, πίν. 304β· Ἀνασκαφαὶ Θήρας VI, πίν. 19, 72γ· Ἀνασκαφαὶ Θήρας VII, πίν. 19, 43. J. - J. Maffre, BCH 96, 1972, 27 ἀριθ. 41-42, εἰκ. 6-7) καὶ διεβιβάσθη περαιτέρω μέσῳ τοῦ ἐμπορείου τῶν Κυθήρων (Kythera, πίν. 57293) εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν χώραν, ὅπου καὶ εὑρέθη εἰς πλείστας ὅσας περιοχάς, ἀπὸ τῆς Ἀργολίδος [εἰς Μυκήνας (θαλαμωτὸς τάφος 518, Wace, Chamber Tombs, 79 ἀριθ. 5, πίν. 425) καὶ Καζάρμαν (θολωτὸς τάφος — Fr. Schachermeyr, Die Ägäische Frühzeit, τ. 2, 43, πίν. 4d)], εἰς τὴν δυτικὴν καὶ ΝΔ Πελοπόννησον, ἤτοι μέχρι τοῦ Κακοβάτου (K. Müller, AM 34, 1909, 323, θολωτὸς τάφος Β πίν. XXIV8-9), εἰς Περιστεριάν (Μουσεῖον Χώρας ἀριθ. 2474 ἐκ τοῦ 2ου τάφου καὶ ἀριθ. 2909α ἐκ τοῦ 3ου τάφου ὡς καὶ ἄλλοι σῳζόμενοι μερικῶς ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου 2), εἰς Ρούτση [(ἀρ. 638 καὶ 678 (πίν. 183β) ἐκ τοῦ 2ου τάφου)], εἰς Κουκουνάραν (ἀριθ. 94 Μουσείου Πύλου ἐκ 2ου θολωτοῦ τάφου Γουβαλάρη Κουκουνάρας) καὶ εἰς Ὀσμάναγα (C. W. Blegen, Hesperia 23, 1954, 161, πίν. 38a). Ἐκ τῶν λοιπῶν τούτων πυλιακῶν (κατὰ τὸν τόπον εὑρέσεως) ἀμφορέων, ὁ ὑπ' ἀριθ. 678 τοῦ 2ου τάφου τοῦ Ρούτση ἔχει τὴν αὐτὴν κατὰ βάσιν ἐξίτηλον διακόσμησιν ἐκ μεγάλων κατακορύφων μὲ λοξὴν κατά τι συγχρόνως τὴν φορὰν πρὸς τὰ ἄνω ταινιῶν (βρόχων), αἱ ὁποῖαι παρακολουθοῦνται ἀπὸ τοῦ κέντρου τῆς βάσεως ἑκατέρων τῶν ὄψεων τοῦ ἀγγείου μέχρι καὶ τοῦ ὤμου. (πίν. 181δ).

Ἐκ τῶν κεραμεικῶν εὑρημάτων, ὡσαύτως, τοῦ 1ου τάφου συνεκολλήθησαν ὡρισμένα ἔστω ἐλλιπῆ ἀγγεῖα, ὡς ἐκ τῆς πρωίμου ὁμάδος δύο μόνωτα κύπελλα μετὰ τῆς κοσμήσεως τοῦ χελωνίου (πίν. 183γ-δ) καὶ ἓν κύπελλον Κεφτὶ μετὰ θεόντων σιγμοειδῶν ὑπὸ τὸ χεῖλος (πίν. 183ε), ἔτι δὲ τρίωτος πυξίς (ἀλάβαστρον μετὰ κατακορύφων σχεδὸν πλευρῶν) ἐκ τῆς ὑστέρας ὁμάδος κεραμεικῆς τοῦ τάφου (πίν. 183ς').

Γενικῶς ἐλπίζεται ὅτι ἐκ τῆς τελικῆς μελέτης τοῦ κεραμεικοῦ ὑλικοῦ τῶν δύο θολωτῶν τάφων τοῦ Ρούτση (οἵτινες, σημειωτέον, δὲν εἶναι, ὡς φαίνεται, οἱ μόνοι) θὰ διευρυνθοῦν σημαντικῶς τὰ χρονολογικὰ πλαίσια, ὡς ὅρια λαμβανόμενα, ἀμφοτέρων τῶν τάφων, οἵτινες ἦσαν κατά τι παλαιότεροι ἢ ὅσον μέχρι τοῦδε ἐνομίζετο, ἔτι δὲ θὰ προέλθῃ ὅτι ὁ μικρότερος τούτων, ὁ δεύτερος, εἶναι ὁ κατά τι παλαιότερος, ὡς ὑποδηλοῦται καὶ διὰ τῶν ξιφῶν καὶ διὰ τῶν μνημονευθέντων ἀμφορέων.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕΣ

ΠΙΝΑΚΕΣ

α. Ὁ περίβολος τοῦ Εὐκόλου μετὰ τὴν ἀνασκαφήν του.

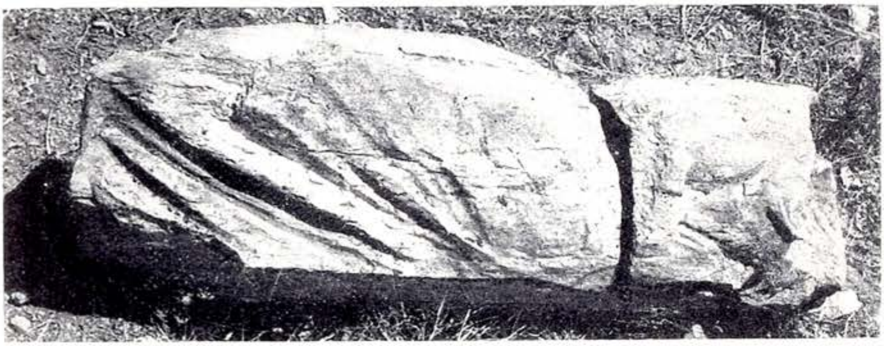

β. Ἀνάγλυφον ἐπιτύμβιον ἐκ τοῦ περιβόλου τοῦ Εὐκόλου.

γ. Ὁ περίβολος τῆς οἰκογενείας τοῦ Μενεστίδου μετὰ τὴν ἀνασκαφήν του.

α. Θραύσματα γλυπτῆς στήλης καὶ τοῦ ἀετώματος αὐτῆς ἐκ τοῦ περιβόλου τῆς οἰκογενείας τοῦ Μενεστίδου.

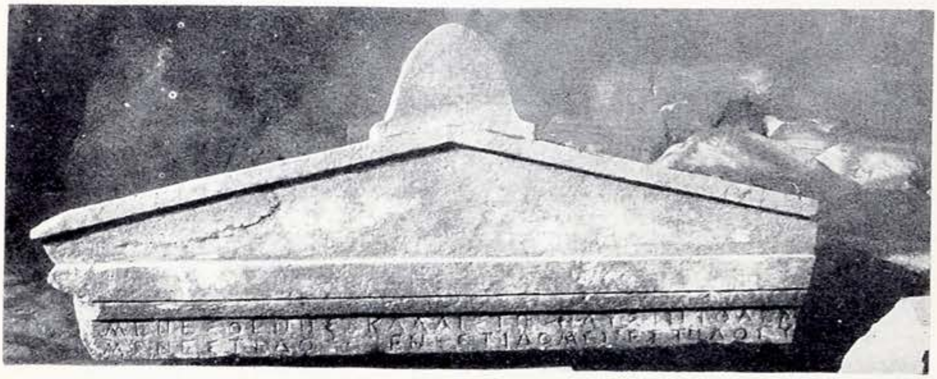

β. Ἡ ἐπιγραφὴ τῆς ἀναγλύφου στήλης τοῦ περιβόλου τῆς οἰκογενείας τοῦ Μενεστίδου.

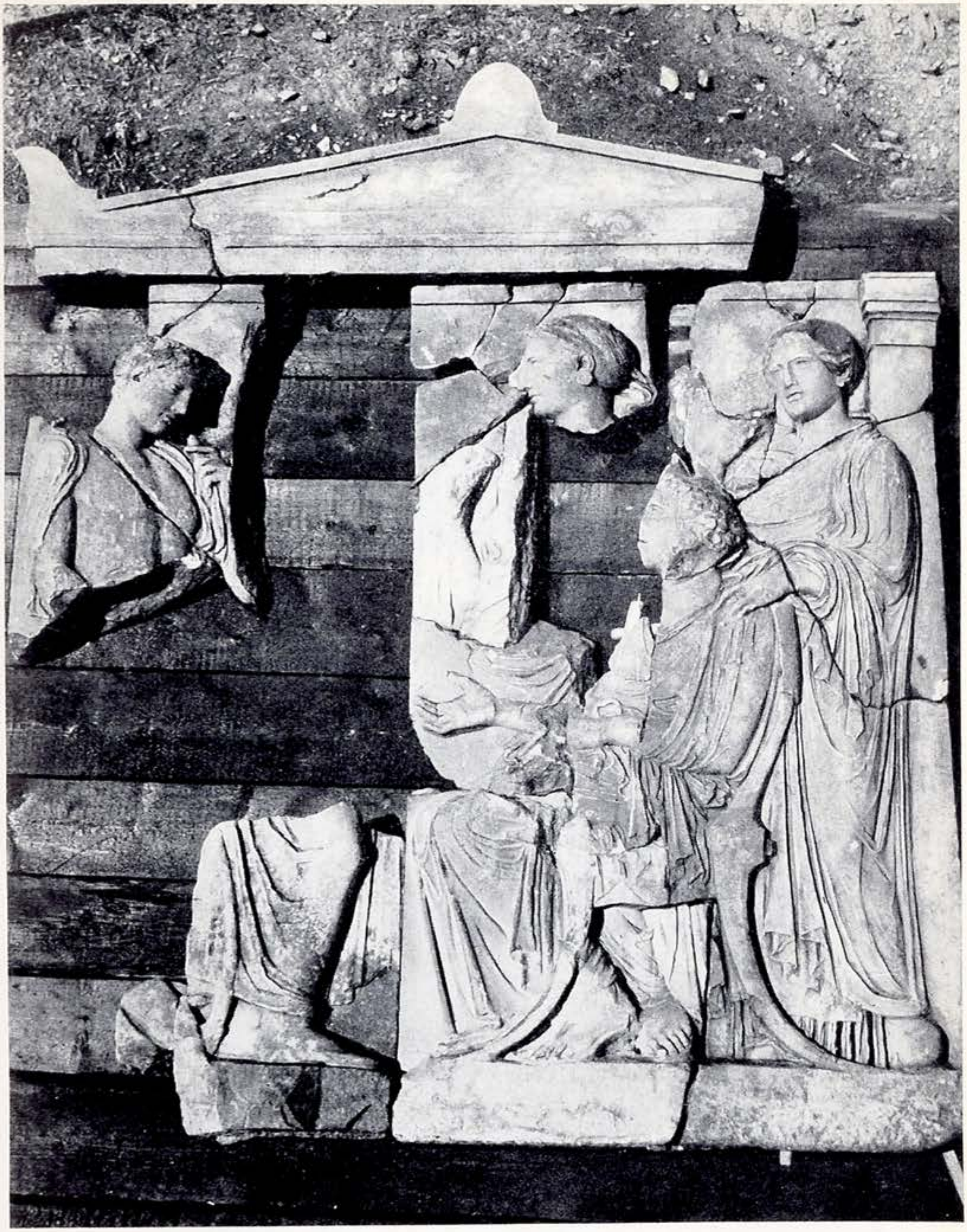

Τὸ ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον τῆς οἰκογενείας τοῦ Μενεστίδου.

Ἐκ τοῦ ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου τῆς οἰκογενείας τοῦ Μενεστίδου. α. Ἔφηβος. β. Κεφαλὴ γυναικός.

Ἐκ τοῦ ἀναγλύφου τῆς οἰκογενείας τοῦ Μενεστίδου. α - β. Κεφαλαὶ γυναικῶν.

α. Ἡ λήκυθος τοῦ περιβόλου τῆς οἰκογενείας τοῦ Μενεστίδου. β. Κυκλικὸς περίβολος τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὁδοῦ τοῦ Ραμνοῦντος.

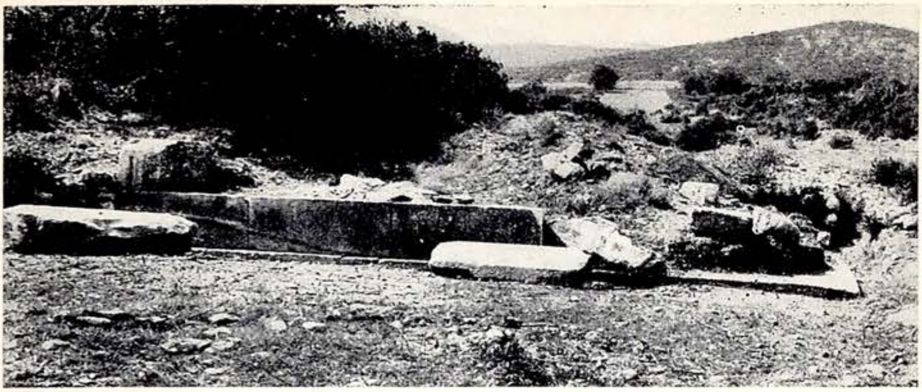

α. Περίβολος τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὁδοῦ τοῦ Ραμνοῦντος (Σπιθάρι Μάζι).

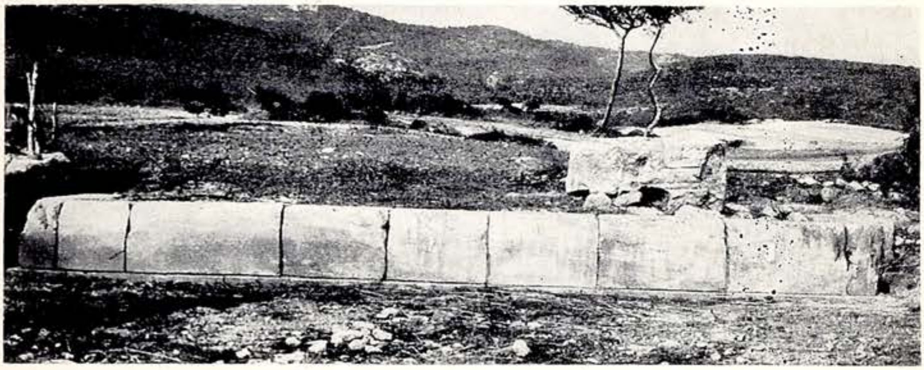

β. Ἀνώνυμος Περίβολος τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὁδοῦ τοῦ Ραμνοῦντος.

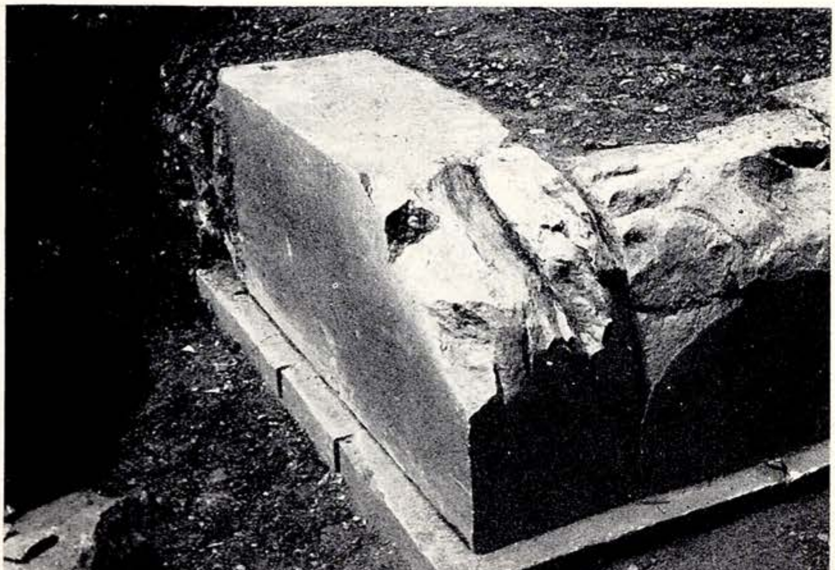

γ. Ἡ Ν στενὴ πλευρὰ περιβόλου τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὁδοῦ τοῦ Ραμνοῦντος.

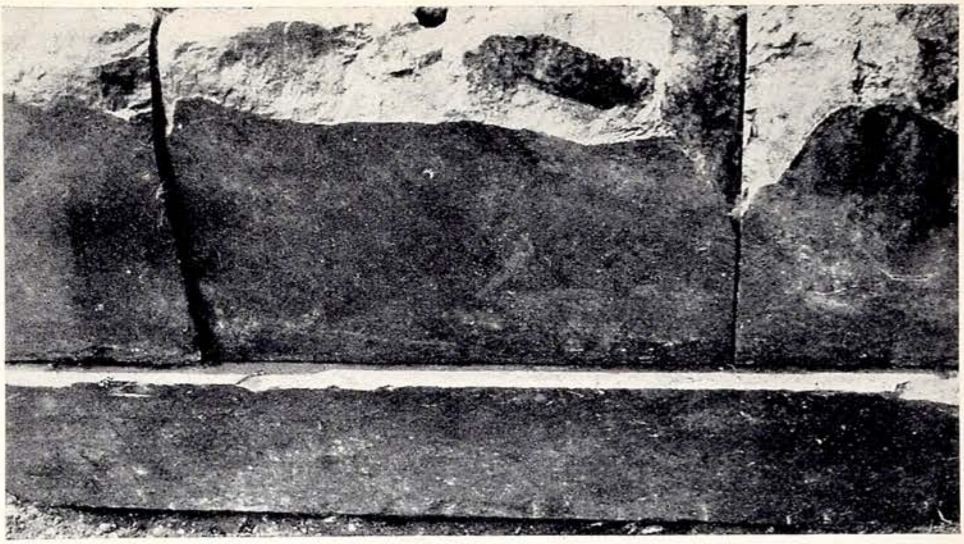

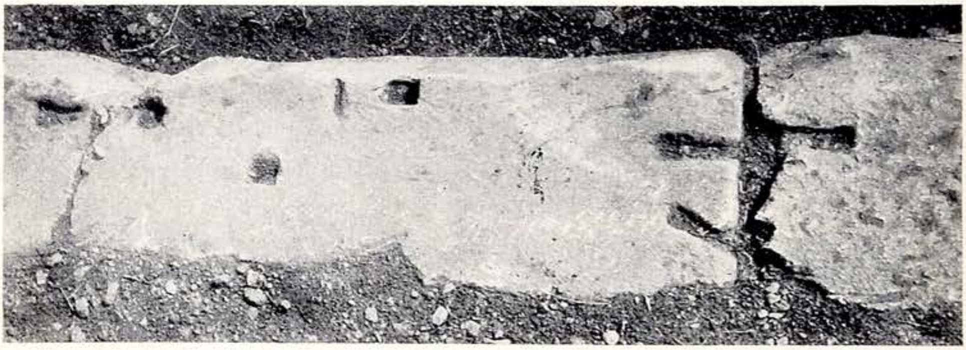

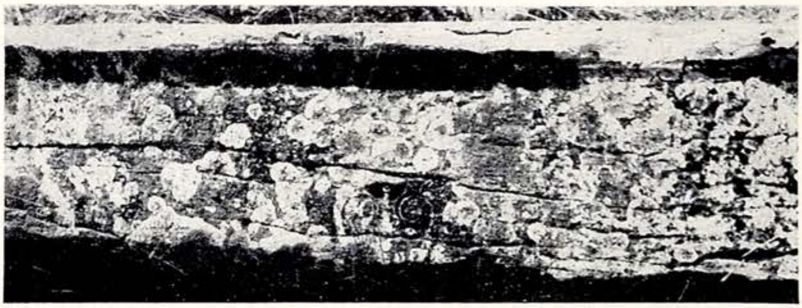

Ἐκ τοῦ περιβόλου τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὁδοῦ τοῦ Ραμνοῦντος. α. Ὄψις τῶν λιθοπλίνθων. β. Ἄνω ὄψις τῶν λιθοπλίνθων. γ. Ὄψις μετ᾽ ἀναγλύφου λουτροφόρου μαρμαρίνης τραπέζης.

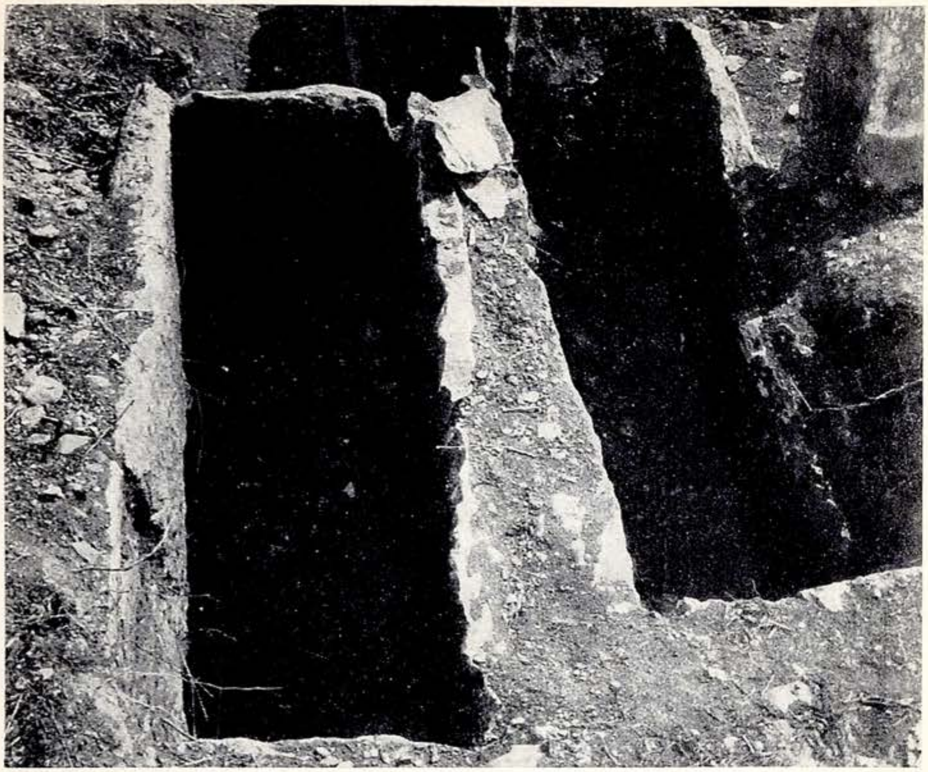

Ἐκ τοῦ περιβόλου τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὁδοῦ τοῦ Ραμνοῦντος. α. Σαρκοφάγοι ἐκ πλακῶν. β. Ἄνω ὄψις μαρμαρίνης ἐπιτυμβίου τραπέζης.

α. Γωνία ἰδιωτικοῦ οἰκήματος παρὰ τὸ Ἱερὸν τῆς Νεμέσεως.

β. Ἡ Ν. γωνία τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος.

Ἐκ τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος. α - β. Ἄγαλμα νεαρᾶς θεραπαινίδος.

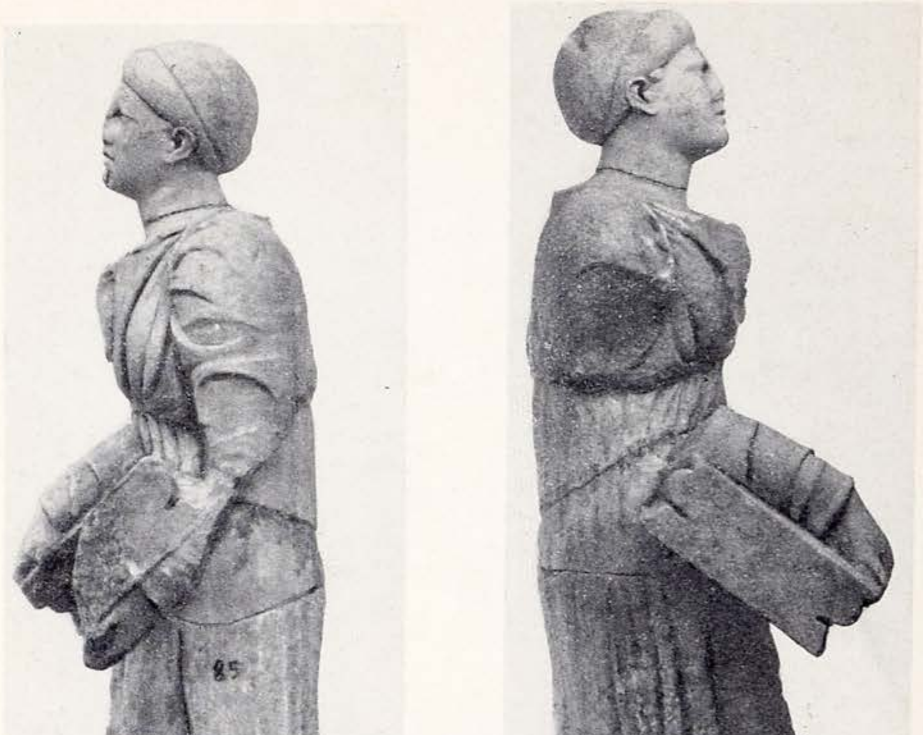

Ἐκ τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος. α - β. Ἄγαλμα νεαρᾶς θεραπαινίδος.

α. Τὸ ἐπιτύμβιον ἄγαλμα ὑπ' ἀρ. 3838 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἐκ Ραμνοῦντος. β. Ἡ ἀριστερὰ πλευρὰ τοῦ ἰδίου ἀγάλματος.

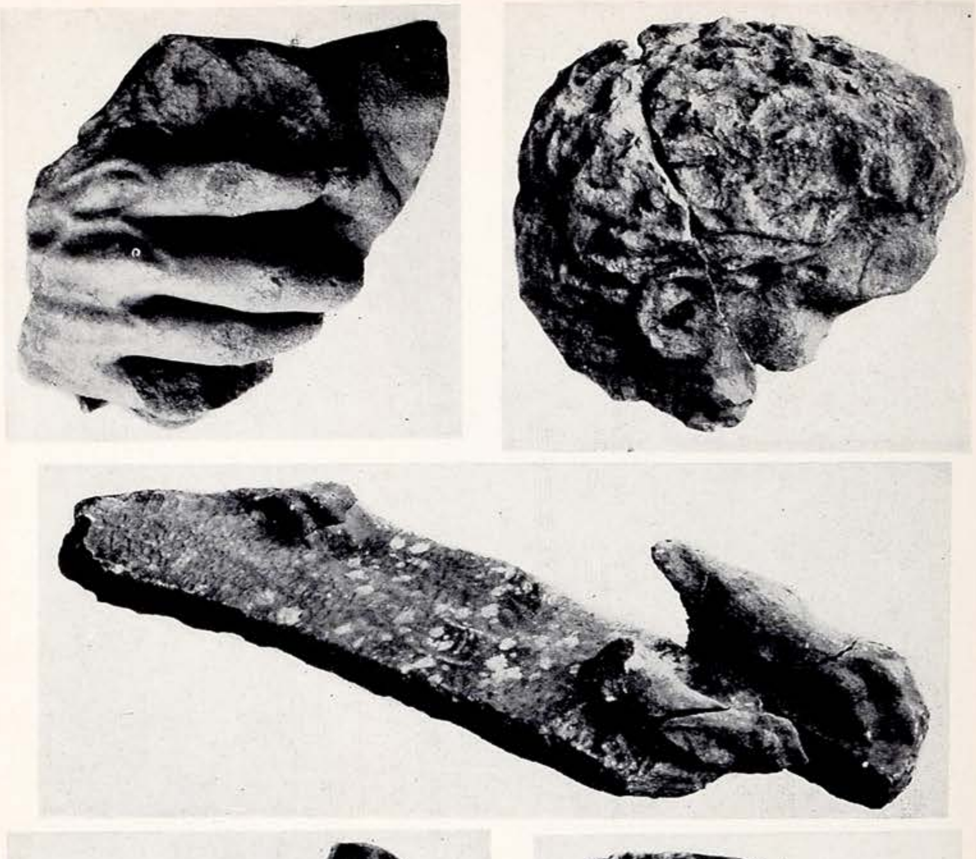

Ἐκ τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος. α. Δύο χεῖρες εἰς χειραψίαν. β. Θραῦσμα ἀνδρικῆς κεφαλῆς. γ. Μαρμαρίνη πλίνθος μὲ τοὺς ἄκρους πόδας λέοντος. δ. Θραῦσμα μαρμαρίνης λουτροφόρου. ε. Θραῦσμα μαρμαρίνης ληκύθου.

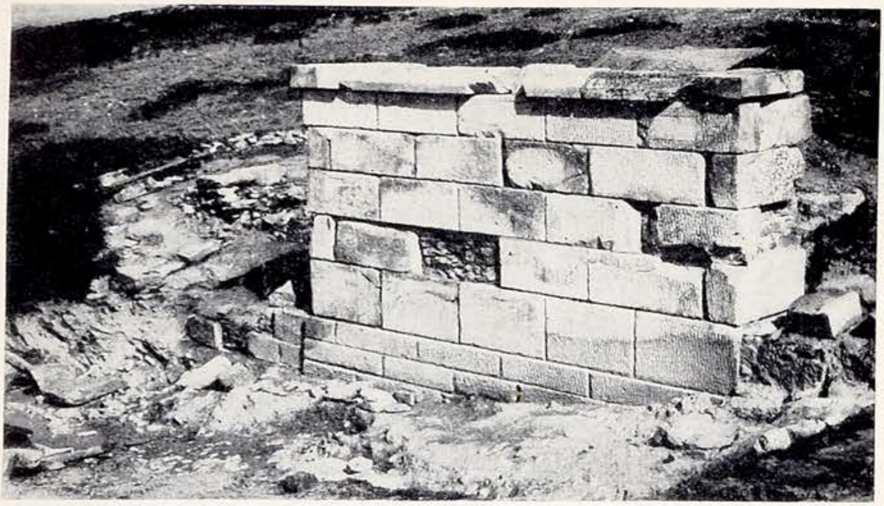

α. Ὁ ἀνεστηλωμένος περίβολος τοῦ Διογείτονος.

β. Ταφικὸν κτίσμα παρὰ τὸν περίβολον τοῦ Διογείτονος.

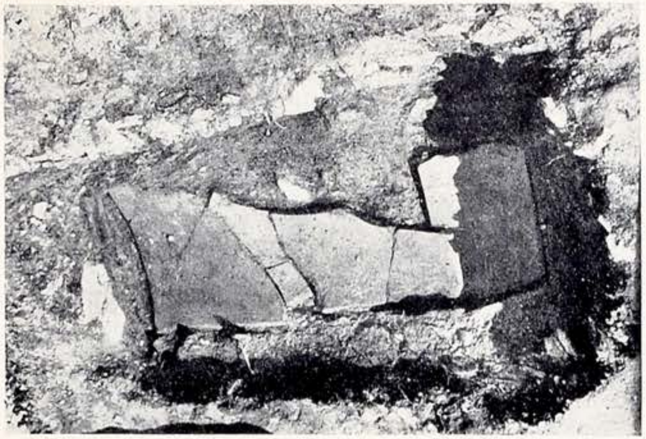

α

β

γ

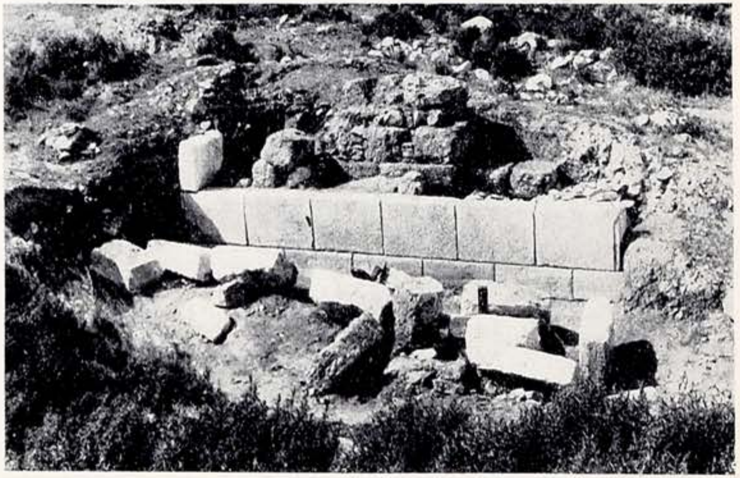

δ

α. Τάφος ἐντὸς τοῦ παρὰ τὸν περίβολον τοῦ Διογείτονος ταφικοῦ κτίσματος. β. Ἡ στήλη τοῦ περιβόλου τῆς Μνησικρατείας καὶ τοῦ Λυσίππου. γ. Τὸ ἀνάλημμα τοῦ τάφου τῆς Λυσιμάχης. δ. Ὁ περίβολος τοῦ Ἀθηνοδώρου καὶ τοῦ Δρομοκλέους.

α. Ἡ στήλη τοῦ Ἀθηνοδώρου Ἀθηνέου Ραμνουσίου.

β. Ἡ εἴσοδος τοῦ κυκλικοῦ πύργου τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνοῦντος καὶ παρ' αὐτὴν λείψανα λιθίνης κλίμακος.

α

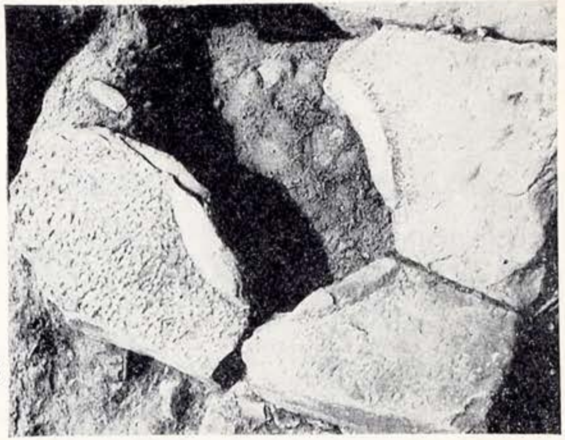

β

γ

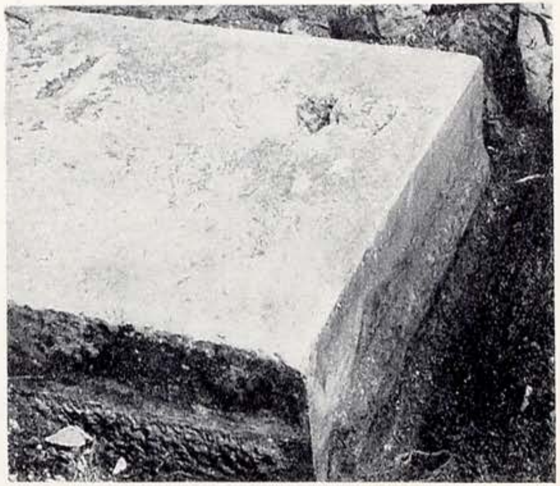

δ

α - γ. Φρούριον τοῦ Ραμνοῦντος. α. Δωμάτια παρὰ τὸν κυκλικὸν πύργον. β. Στόμιον φρέατος εἰς τὴν αὐλὴν ἀγροικίας. γ. Ἀντλητικὰ βάρη ἐκ τοῦ κυκλικοῦ πύργου. δ. Ἡ ἀνατολικὴ ἄκρα τοῦ κρηπιδώματος τοῦ θεάτρου τοῦ Ραμνοῦντος.

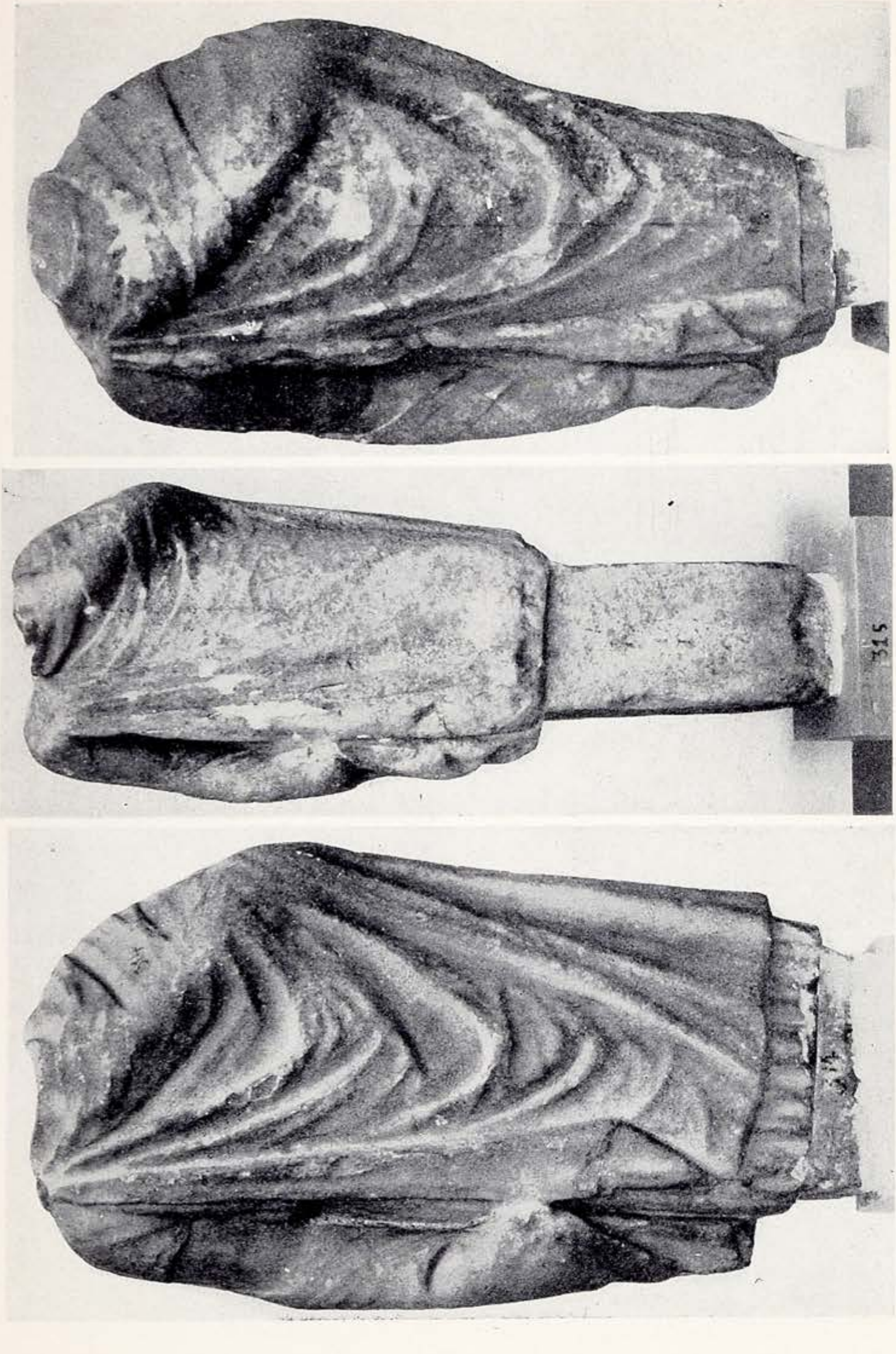

'Εκ Ραμνοῦντος: α. Τὸ ἑρμαϊκὸν ἄγαλμα 'Εθν. Μουσ. ὑπ' ἀρ. 314. β. Τὸ ἑρμαϊκὸν ἄγαλμα 'Εθν. Μουσ. ὑπ' ἀρ. 315.
γ. Τὸ ἑρμαϊκὸν ἄγαλμα 'Εθν. Μουσ. ὑπ' ἀρ. 316.

Ἐκ Ραμνοῦντος: α. Ἡ κεφαλὴ Ἐθν. Μουσ. ὑπ' ἀρ. 317. β. Ἡ κεφαλὴ Ἐθν. Μουσ. ὑπ' ἀρ. 318. γ. Ἀναθηματικὸν ἀνάγλυφον Ἐθν. Μουσ. ὑπ' ἀρ. 2332. δ. Θραῦσμα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου Ἐθν. Μουσ. ὑπ' ἀρ. 2892.

Ἐκ Ραμνοῦντος: α. Θραῦσμα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου Ἐθν. Μουσ. ὑπ' ἀρ. 3233. β. Μέρος κορμοῦ ἀνδριάντος τοῦ Ἀδριανοῦ, Ἐθν. Μουσ. ὑπ' ἀρ. 4905. γ. Θραῦσμα ἐκ τοῦ θώρακος ἀνδριάντος τοῦ Ἀδριανοῦ, Ἐθν. Μουσ. ὑπ' ἀρ. 4903.

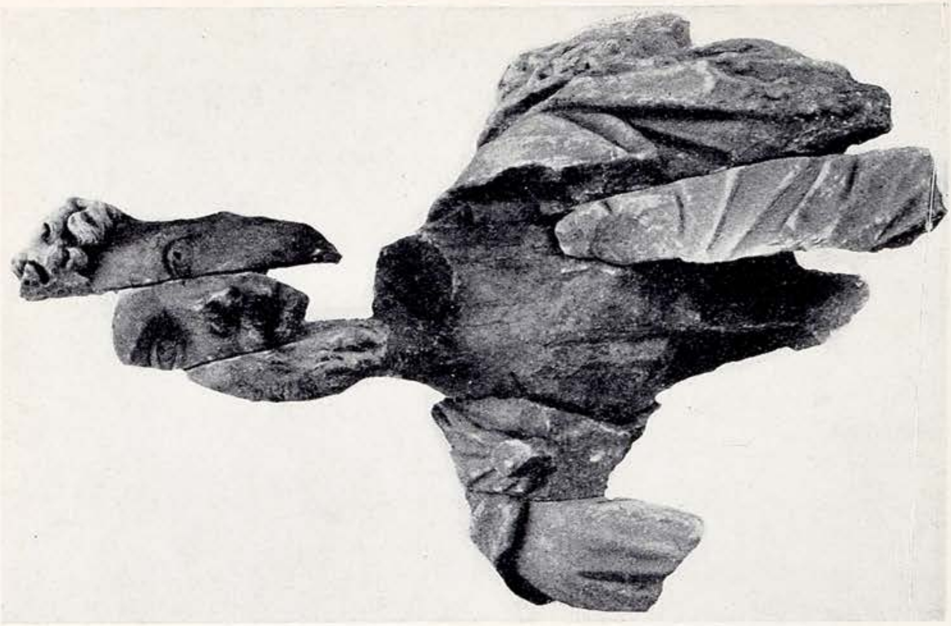

Ἐκ Ραμνοῦντος: α. Προτομὴ τοῦ αὐτοκράτορος Λουκίου Βέρου, Ἐθν. Μουσ. ὑπ' ἀρ. 3299. β. Προτομὴ τοῦ αὐτοκράτορος Μάρκου Αὐρηλίου, Ἐθν. Μουσ. ὑπ' ἀρ. 1910 - 1910α.

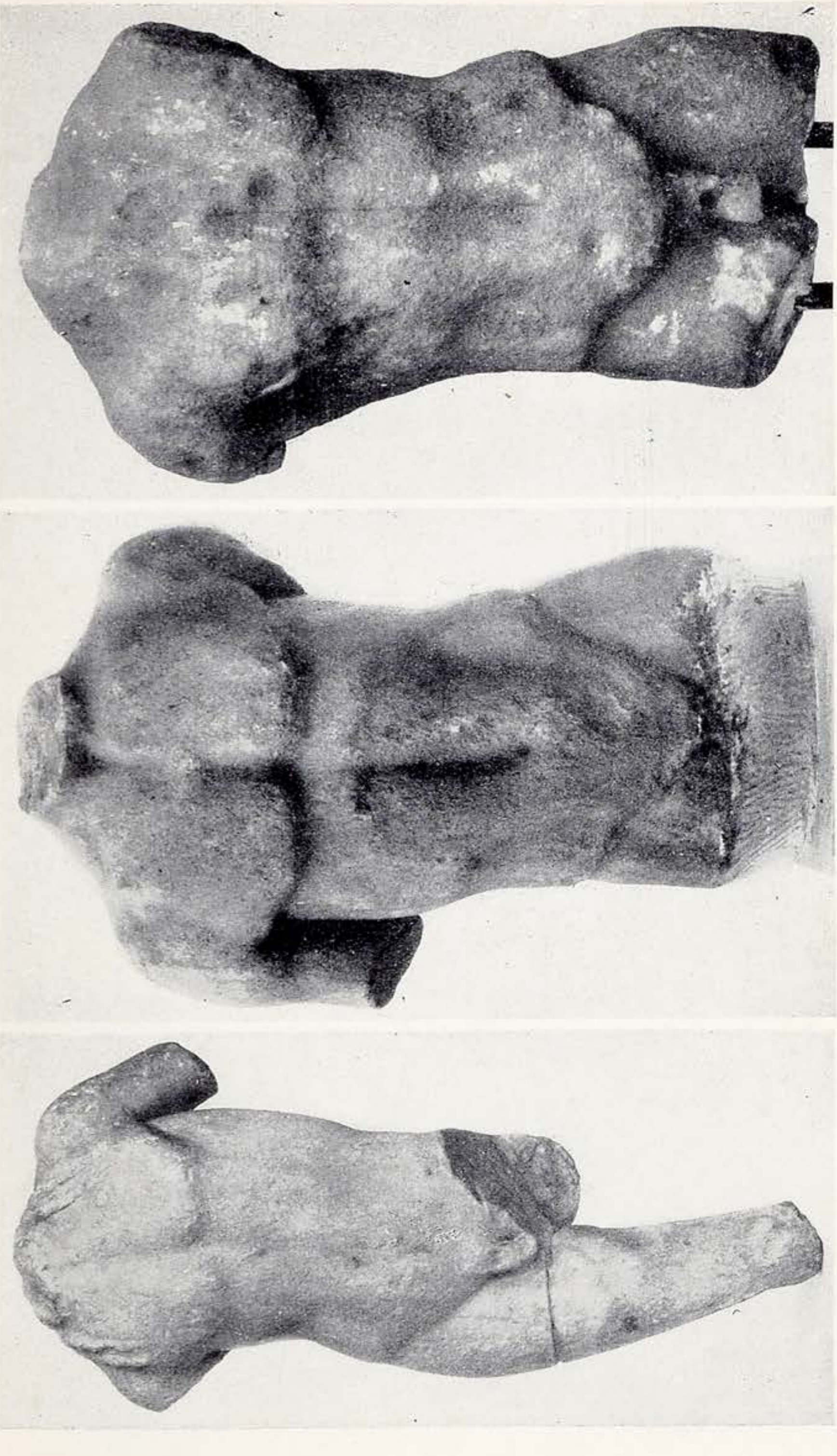

Ἐκ Ραμνοῦντος: α. Κορμὸς ἀγάλματος Διονύσου, Ἐθν. Μουσ. ὑπ' ἀρ. 2328. β. Ἀνδρικὸς κορμὸς Ἐθν. Μουσ. ὑπ' ἀρ. 2344. γ. Ἀνδρικὸς κορμὸς Ἐθν. Μουσ. ὑπ' ἀρ. 2345.

Ἐκ Ραμνοῦντος: α. Ἄγαλμα Ἀμφιαράου Ἐθν. Μουσ. ὑπ' ἀρ. 2327. β. Κεφαλὴ κορασίδος Ἐθν. Μουσ. ὑπ' ἀρ. 2336. γ. Ἀριστερὸν τεμάχιον ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου Ἐθν. Μουσ. ὑπ' ἀρ. 3504.

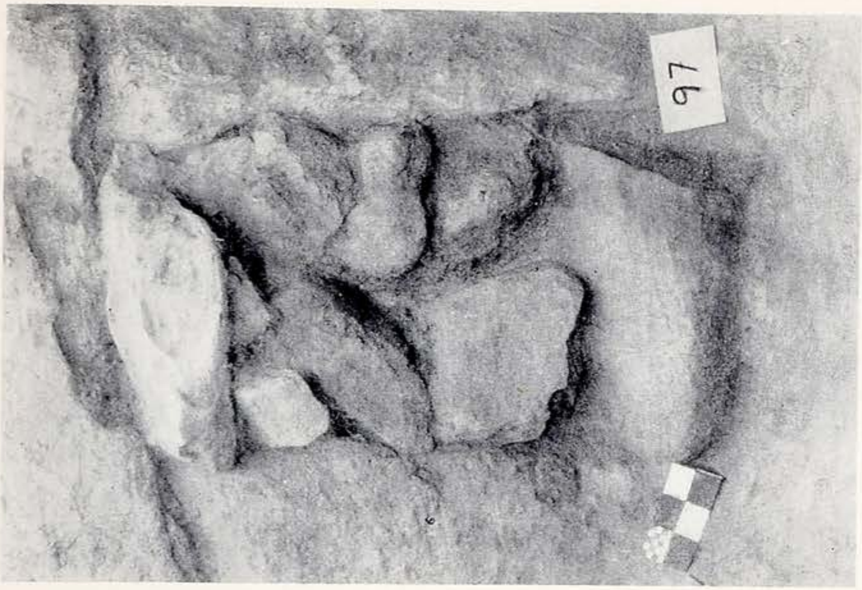

β. Τάφος 97. Ἡ εἴσοδος πρὸ τῆς ἀφαιρέσεως τῆς ξερολιθιᾶς.

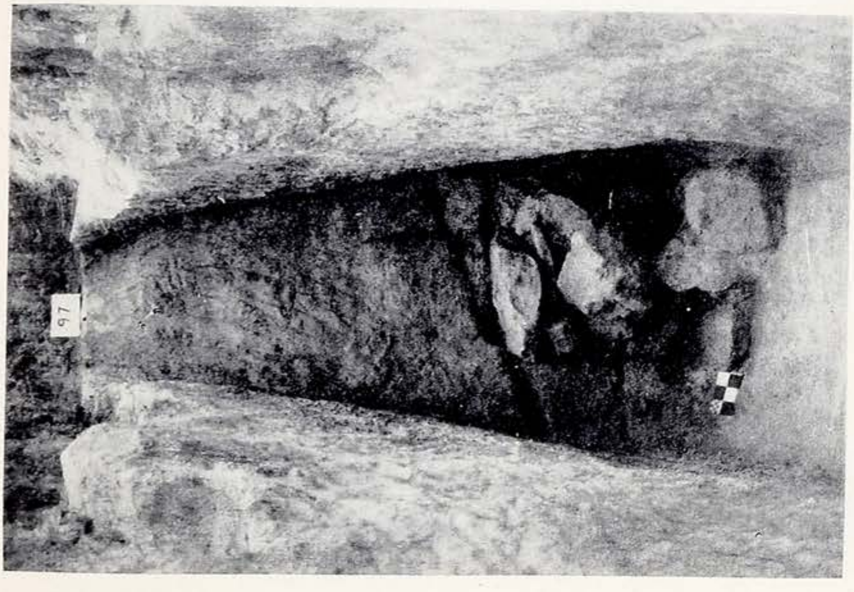

α. Ὁ τάφος 97.

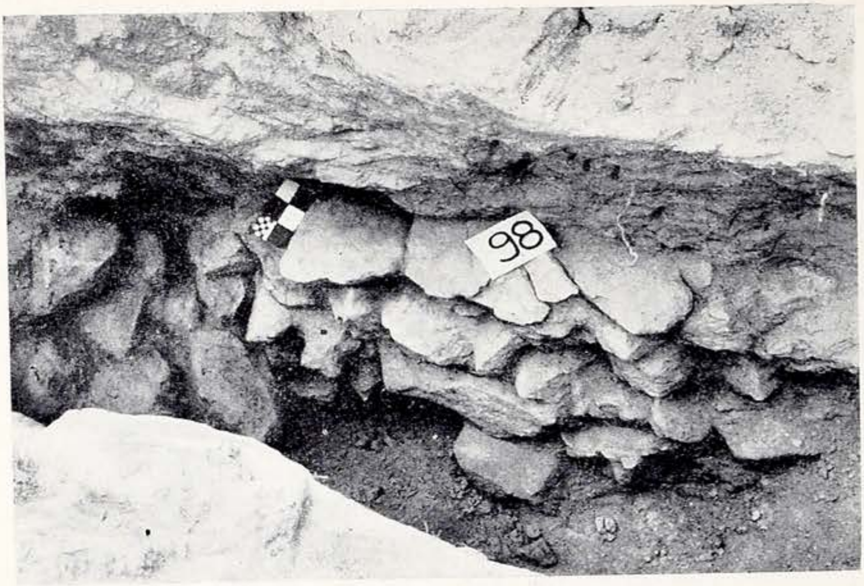

α. Κόγχη καὶ ξερολιθιὰ τοῦ τάφου 98.

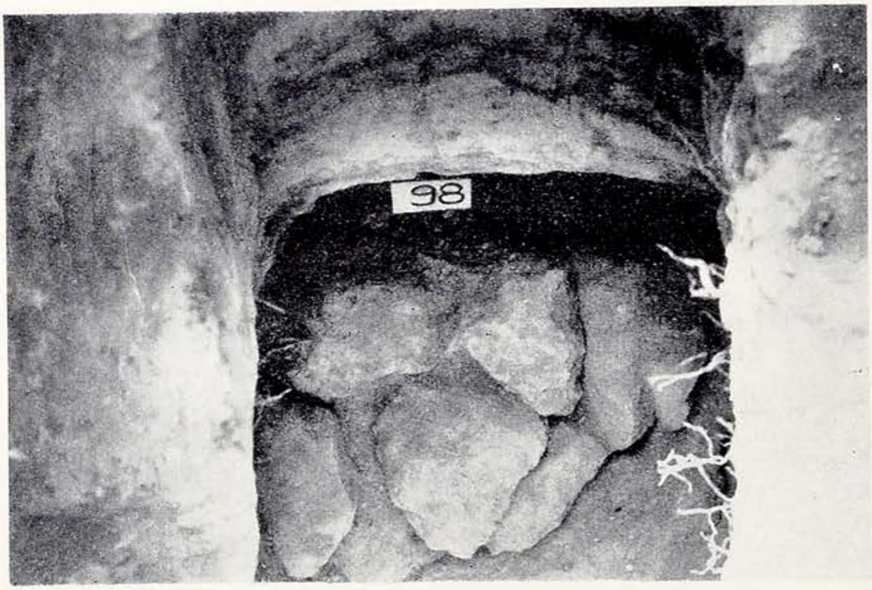

β. Τάφος 98. Ἀφαίρεση ξερολιθιᾶς.

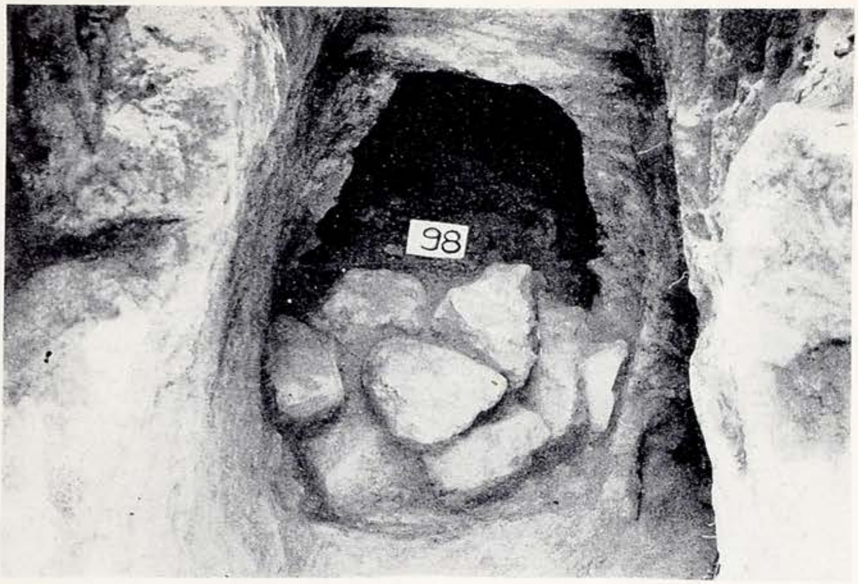

α. Τάφος 98. Στόμιο τοῦ τάφου.

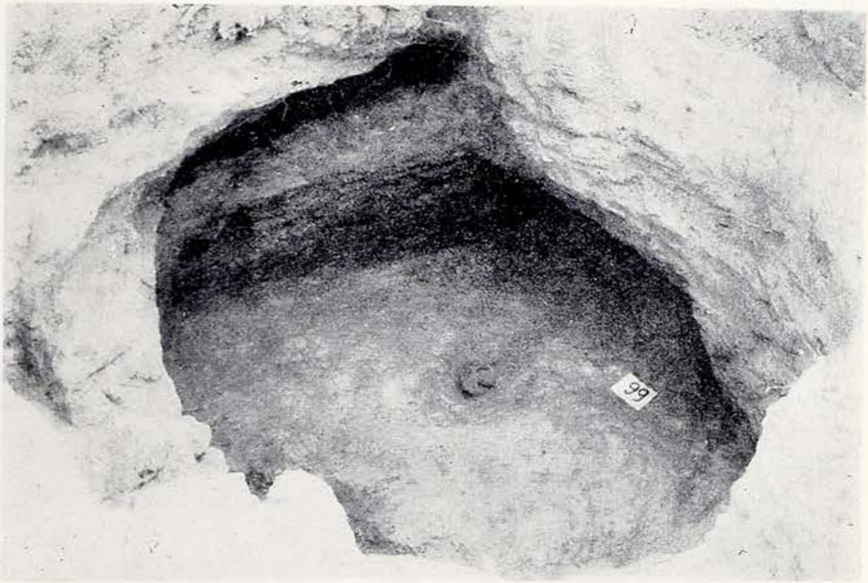

β. Τάφος 99. Θάλαμος.

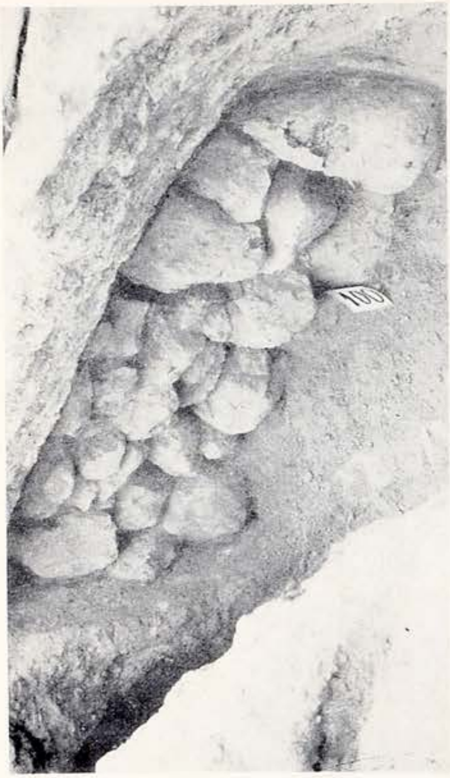

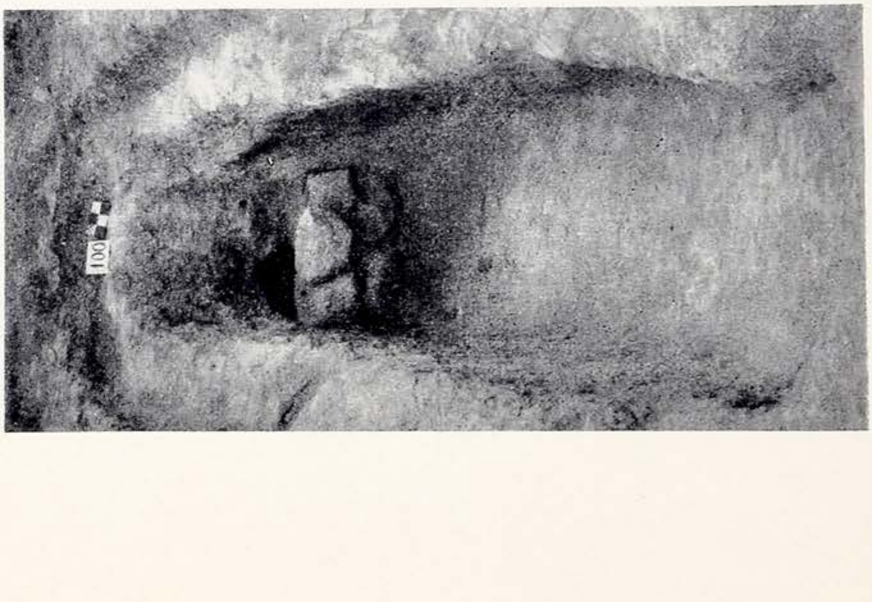

Τάφος 100. α. Δρόμος καὶ εἴσοδος θαλάμου. β. Πλευρικὴ κόγχη. γ. Ἐσωτερικὸ πλευρικῆς κόγχης.

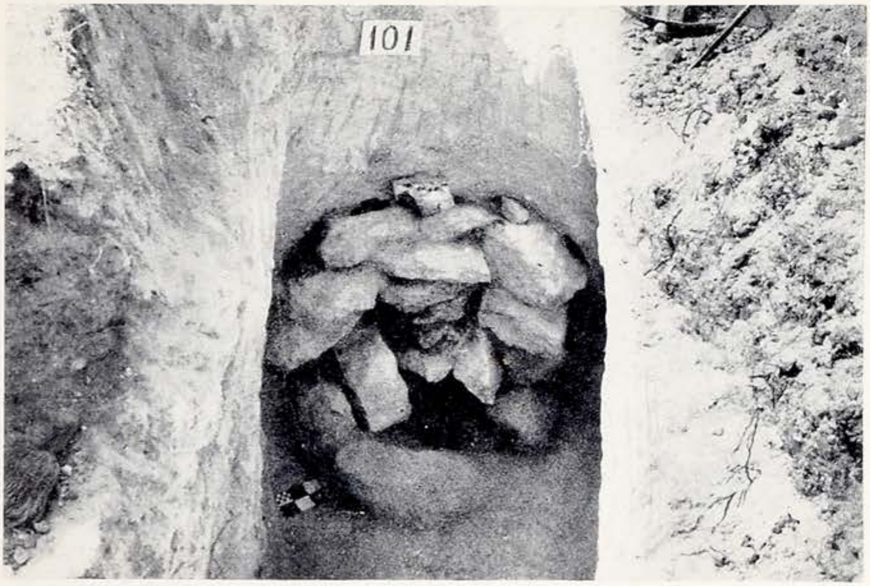

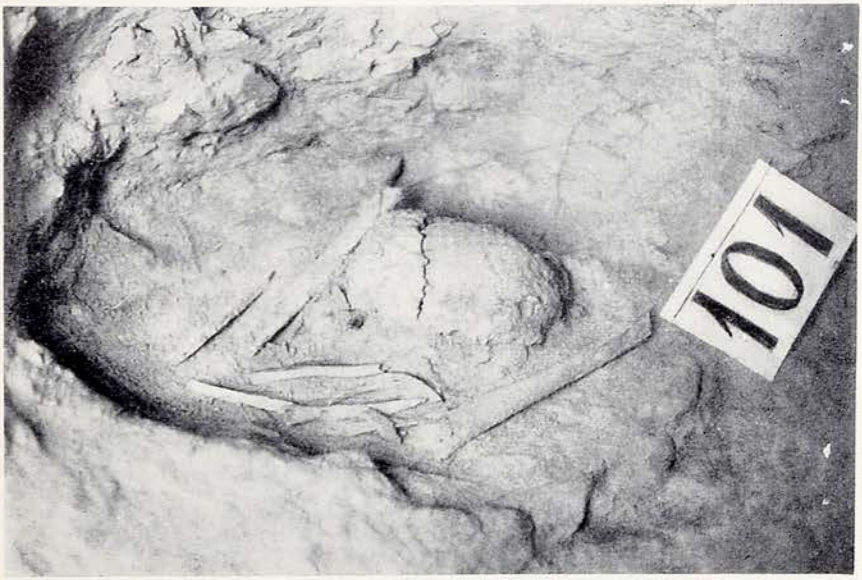

Τάφος 101. α. Στόμιο. β. Θάλαμος.

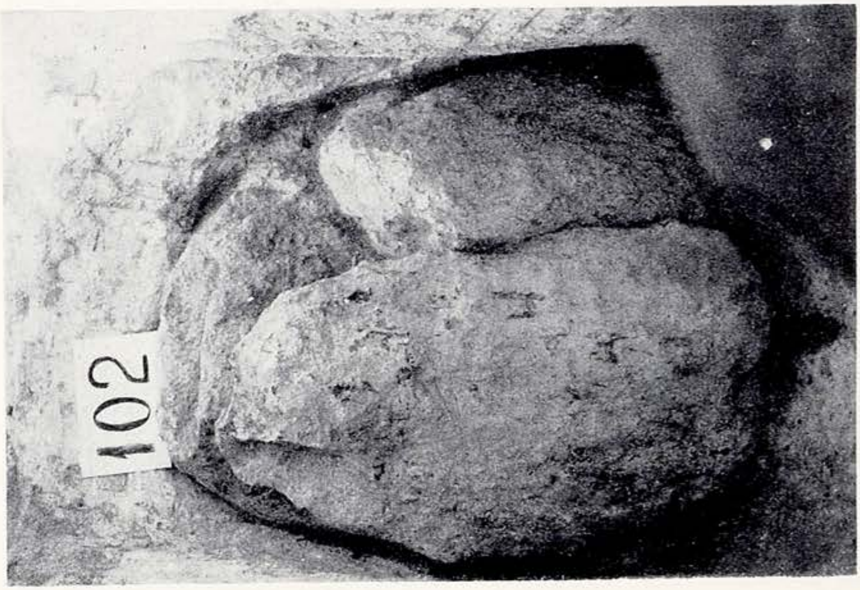

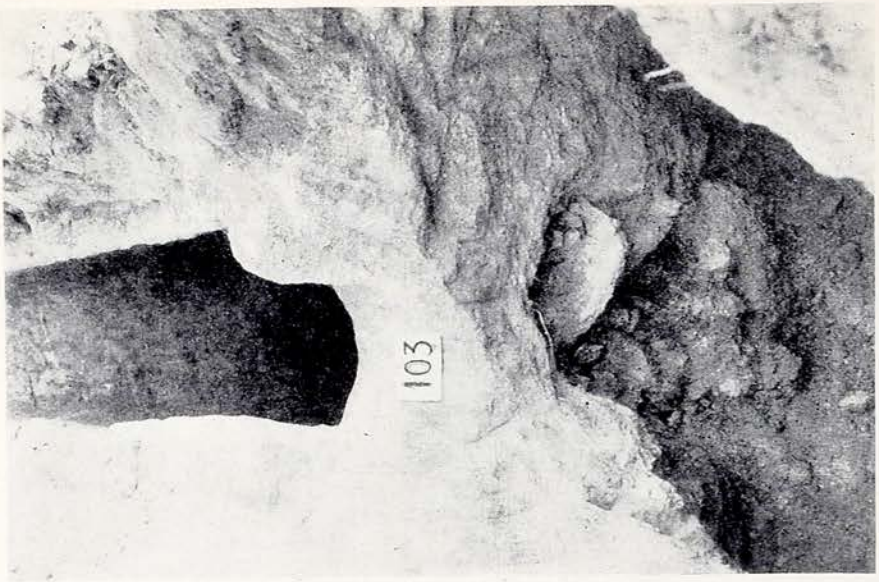

α. Τάφος 102. Στόμιο, α' φάση. β. Τάφος 103.

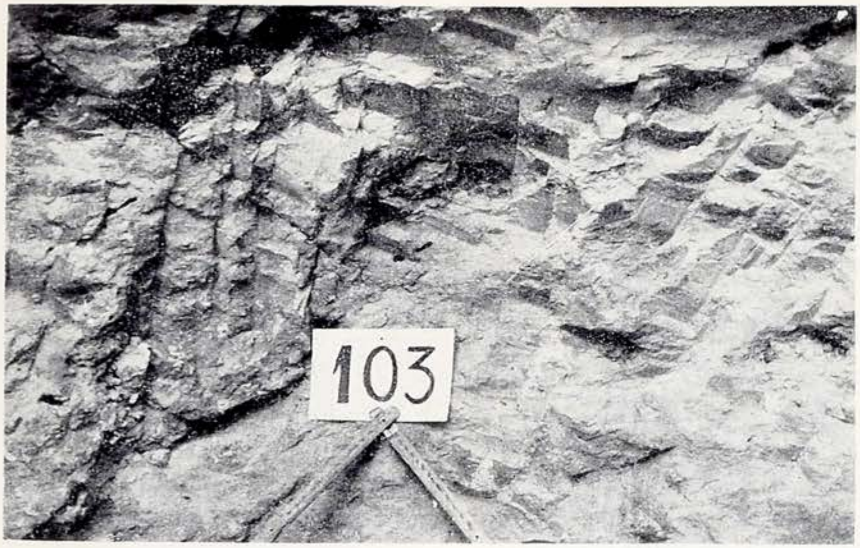

α. Λαξεύματα εἰς τὸν θάλαμον τοῦ τάφου 103.

β. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου 103 μὲ κτερίσματα κατὰ χώραν.

γ. Τάφος 103. Λεπτομέρεια θαλάμου.

α

β

γ

δ

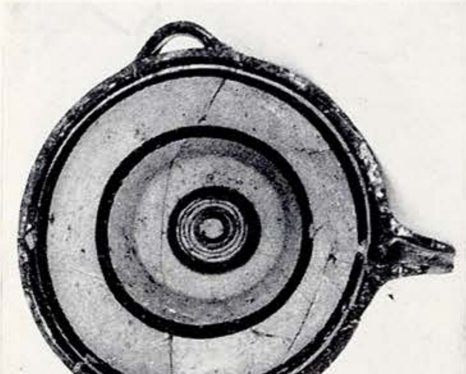

ε

ς'

ζ'

Κτερίσματα ἐκ τῶν τάφων τῆς Τανάγρας.

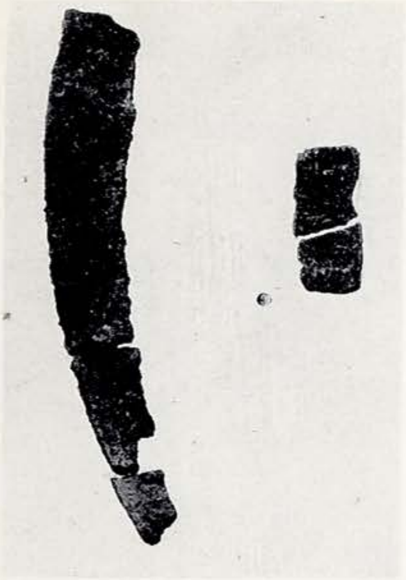

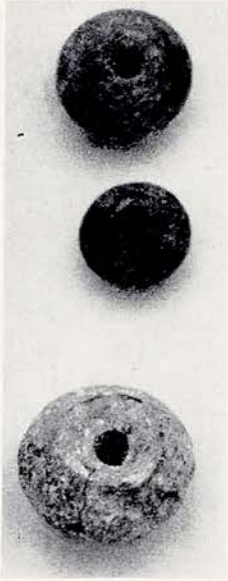

α. Τάφος 97. Δρεπανοειδὲς μαχαίρι καὶ ψῆφος ὑαλομάζης. β. Τάφος 98. Σφονδύλια ἀπὸ στεατίτη.

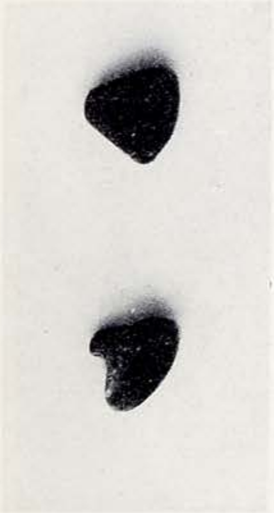

γ. Τάφος 104. Σφονδύλια ἀπὸ στεατίτη.

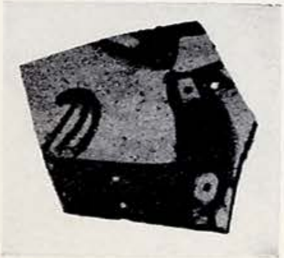

δ. Ὄστρακο μὲ παράσταση ἵππου.

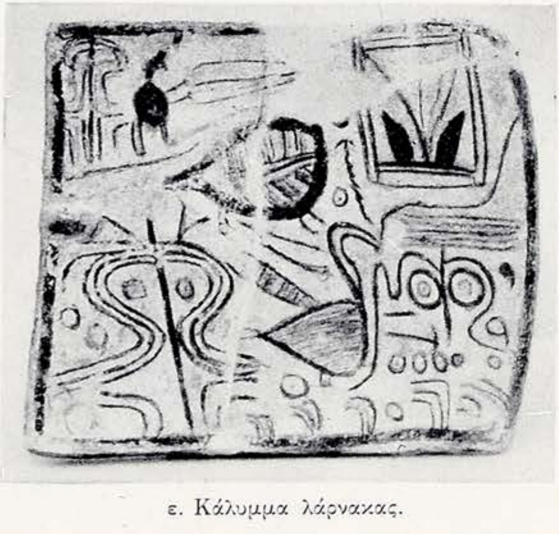

ε. Κάλυμμα λάρνακας.

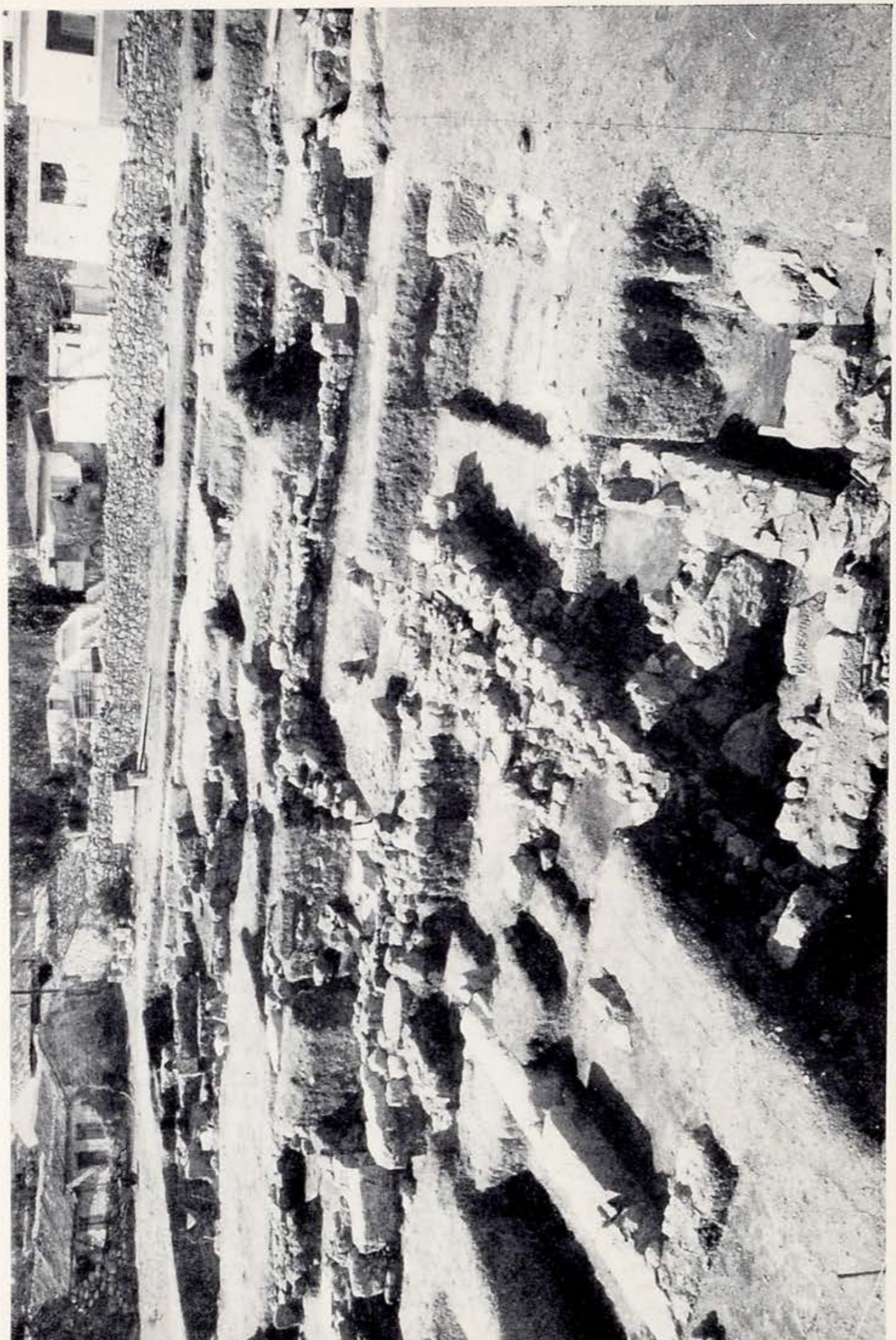

Ἄποψη τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ ΒΔ.

α. Ἄποψη τοῦ ἀρχαίου δρόμου ἀπὸ ΒΑ καὶ μέρος τῶν κτισμάτων δεξιὰ καὶ ἀριστερά του.

β. Τμῆμα τοῦ ἀγωγοῦ ὑδρεύσεως. Διακρίνονται καλὰ οἱ μολύβδινοι δακτύλιοι.

α. Τὸ πρόπυλο μπροστὰ στὴν εἴσοδο τοῦ ρωμαϊκοῦ «τεμένους». Στὴ δεξιὰ πλευρά του ἐγκοπὴ γιὰ τὴν ἔνθεση στήλης.

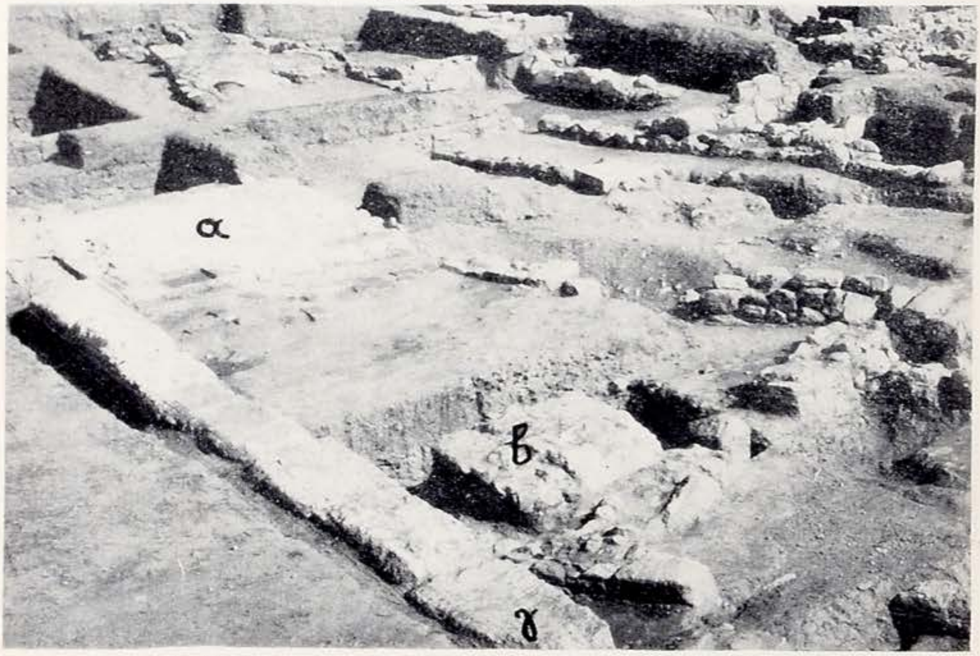

β. Μερικὴ ἄποψη τῆς ἀνασκαφῆς. α: πρόπυλο. β: βάθρο.

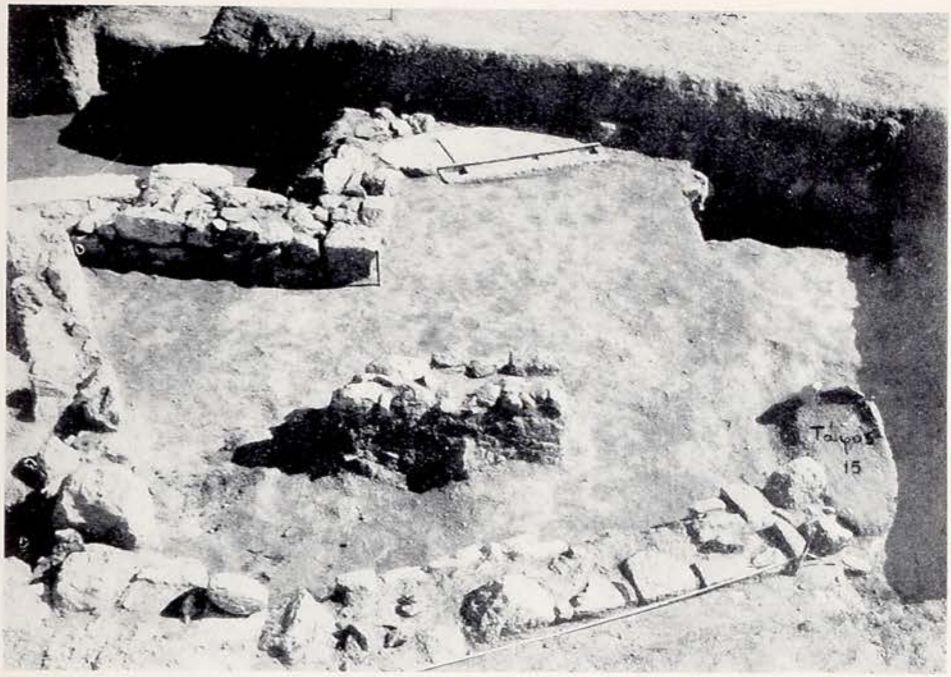

α. Δωμάτιο ἑλληνιστικῆς οἰκίας ἀπὸ Δ. Στὸ βάθος τὸ κατώφλι.

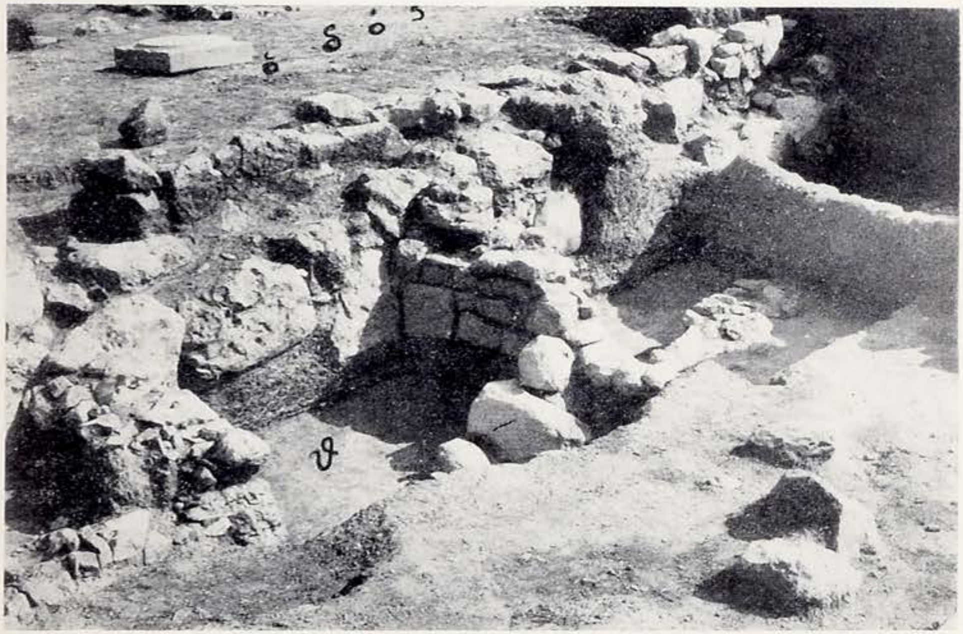

β. Μερικὴ ἄποψη τοῦ γεωμετρικοῦ ἀναλήμματος ἀπὸ ΒΔ (ἐσωτερικὴ παρειά).

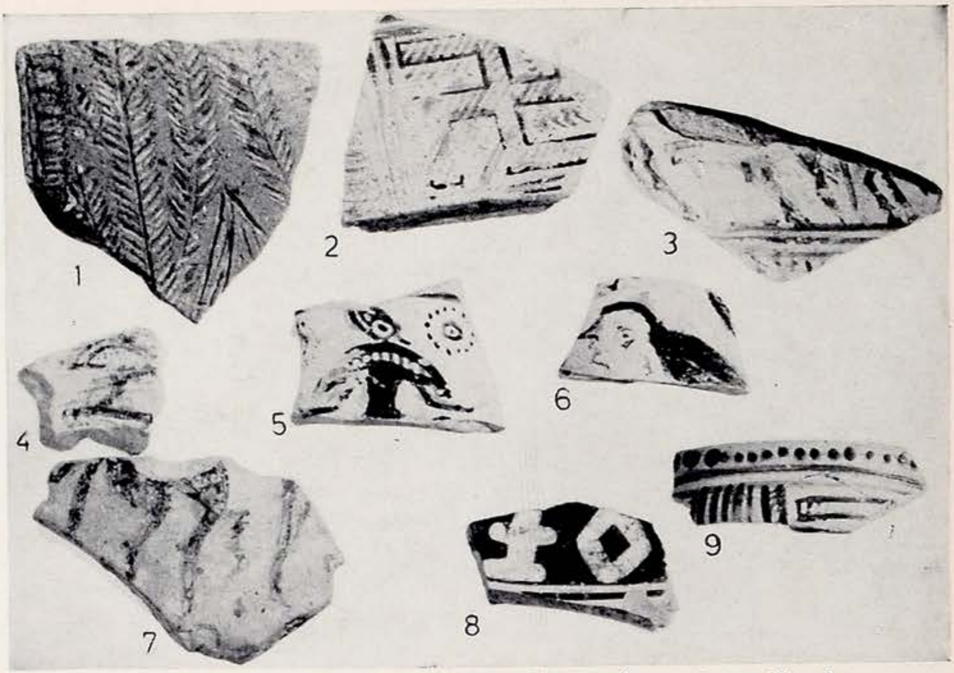

α. Δείγματα ἐρετριακῆς κεραμεικῆς τοῦ 8ου καὶ τοῦ 7ου π.Χ. αἰ.

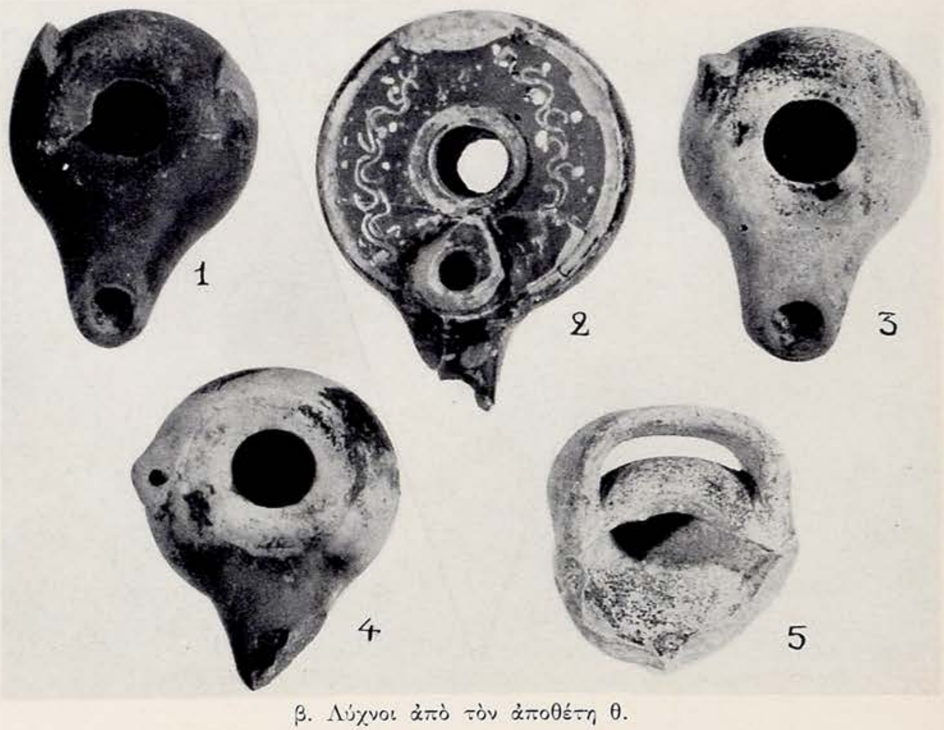

β. Λύχνοι ἀπὸ τὸν ἀποθέτη θ.

α. Ἀμφορίσκος τῆς πρώιμης γεωμετρικῆς περιόδου. β. Κάνθαροι ἀπό τόν ἀποθέτη. γ. Διάφορα ἀγγεῖα ἀπό τόν ἀποθέτη.

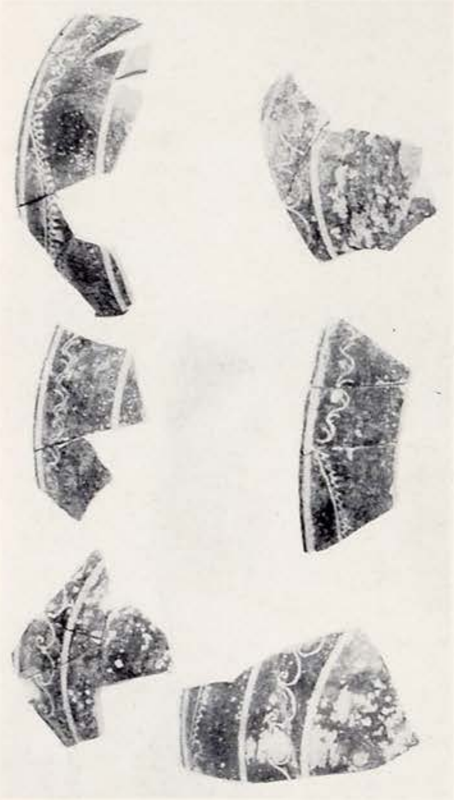

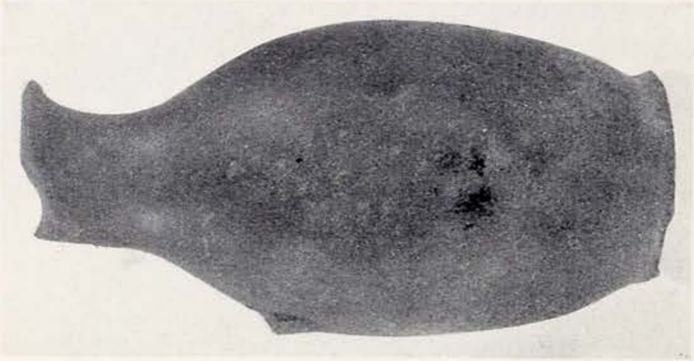

α - β. Ὄλπη καὶ σκυφίδιο ἀπὸ τὸν ἀποθέτη. γ. Θραύσματα σκύφου «δυτικῆς κλιτύος» ἐρετριακοῦ ἐργαστηρίου.
δ. Θραύσματα ἀπὸ κυψέλες διαφόρων ἐποχῶν.

α. Δύο πήλινες κυψέλες ἀπὸ τὴ δυτικὴ νεκρόπολη τῆς Ἐρετρίας.

β. Κάνθαροι ἀπὸ τὸν ἀποθέτη ι τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων.

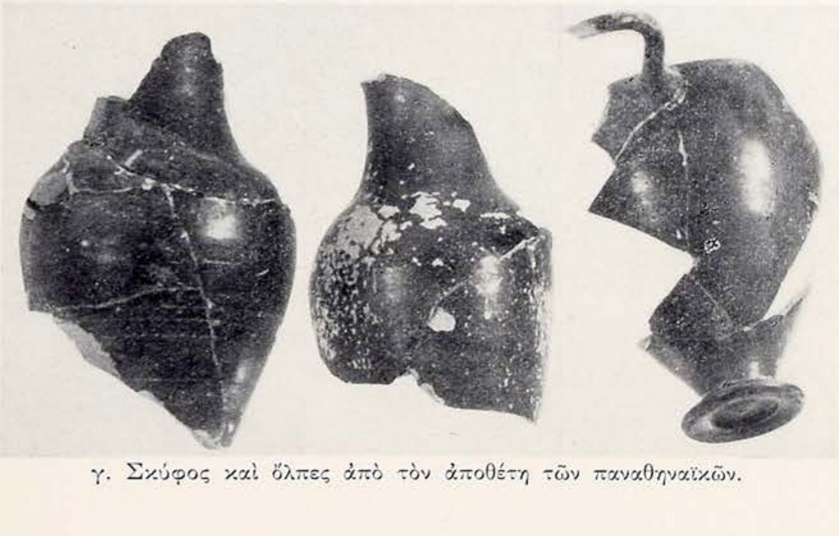

γ. Σκύφος καὶ ὄλπες ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τῶν παναθηναϊκῶν.

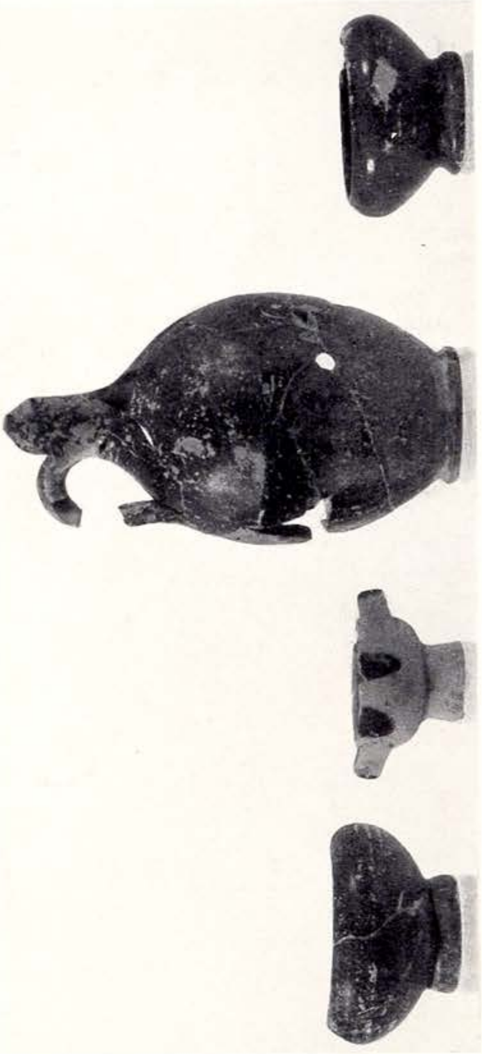

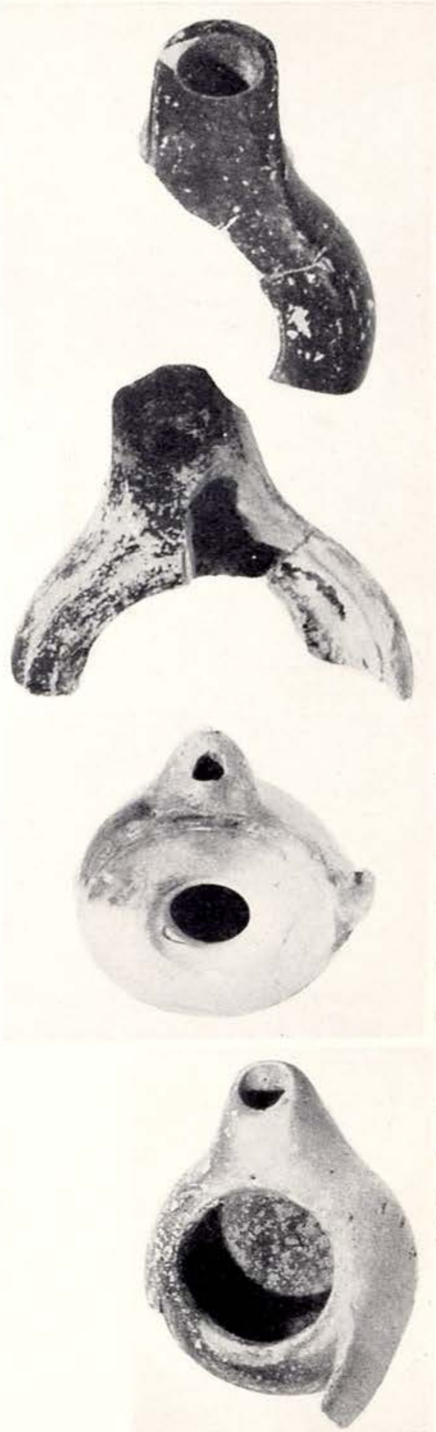

α. Ἀλατοδοχεῖα, σκυφίδιο, ὄλπη ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τῶν παναθηναϊκῶν. β - γ. Λύχνοι ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀποθέτη.

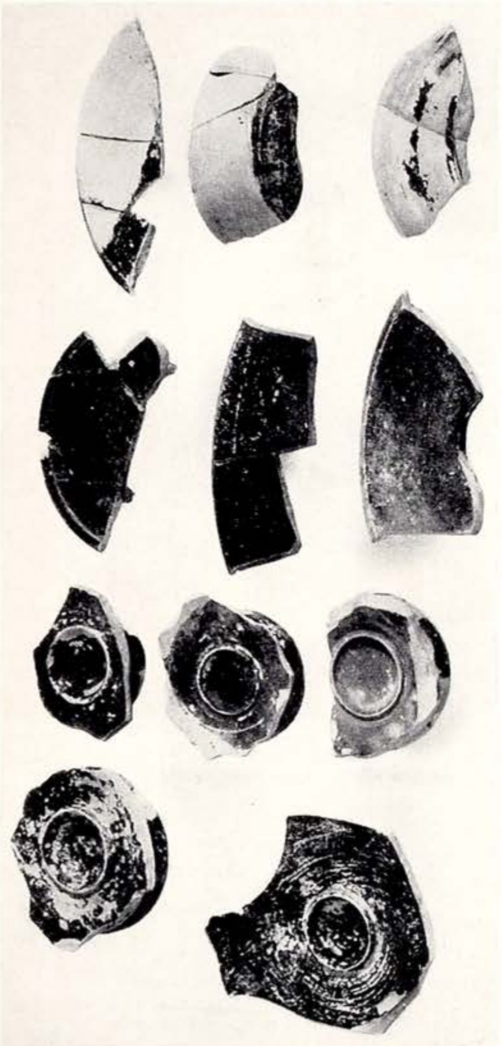

α. Θραύσματα ὀξύβαφων πινακίων ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τῶν παναθηναϊκῶν. β. Οἰνοχόες ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀποθέτη.

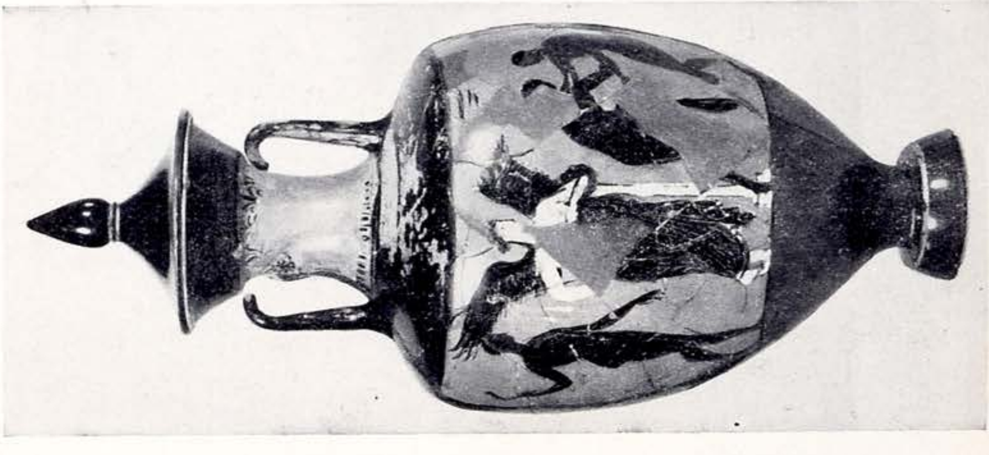

α. Παναθηναϊκὸς ἀμφορέας τοῦ ἄρχοντα Χαρικλείδη. β. Πτερωτὴ Νίκη πάνω σὲ κιονίσκο ἀκάνθου.

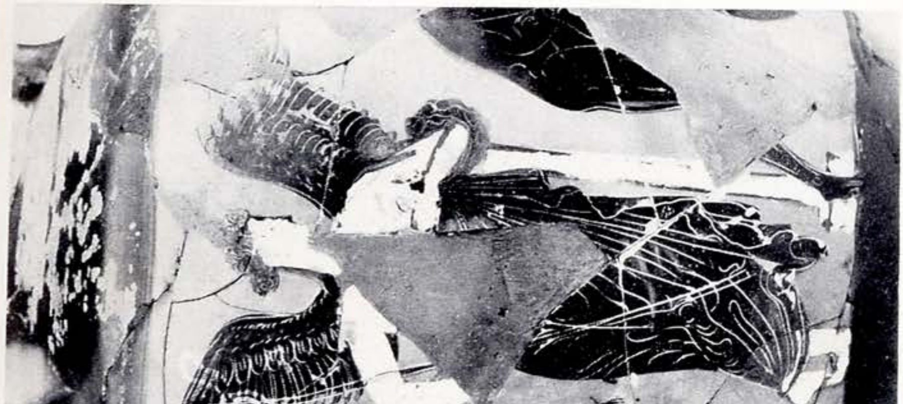

Παναθηναϊκὸς ἀμφορέας τοῦ ἄρχοντα Χαρικλείδη α. Πτερωτὴ γυναικεία μορφή, προσωποποίηση τῶν ἀγώνων καὶ ἔφεδρος ἀθλητὴς ἀριστερά της. β. Σύμπλεγμα παλαιστῶν.

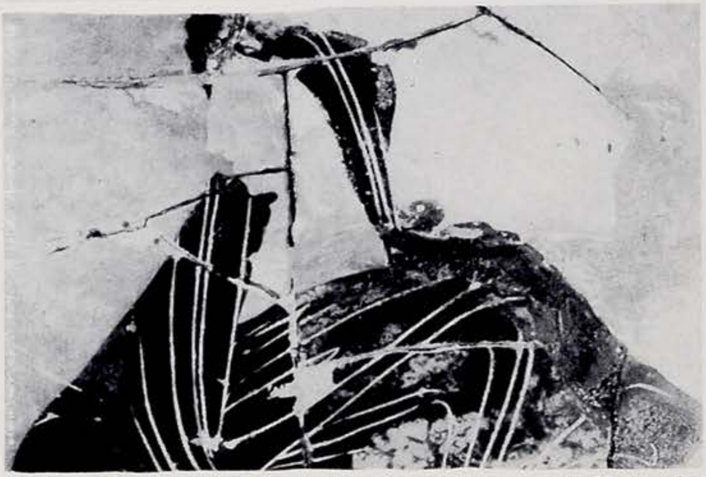

α. Παναθηναϊκὸς ἀμφορέας τοῦ ἄρχοντα Καλλιμήδη. β. Εἰρήνη τοῦ Κηφισοδότου. γ. Γυναικεία μορφή, προσωποποίηση τῶν ἀγώνων (Ὀλυμπία;)

α-γ. Οἱ βραβεῖς τριῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων τοῦ ἄρχοντα Καλλιμήδη, ἔργα τοῦ ἴδιου καλλιτέχνη. Ὁ ἀρ. 1 στὴν Ἐρέτρια (νέο εὕρημα 1976), οἱ ἀρ. 2 καὶ 3 στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο (εὕρημα 1969). δ. Ἔφεδρος ἀθλητὴς παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα τοῦ ἄρχοντα Καλλιμήδη (πρβ. πίν. 47γ).

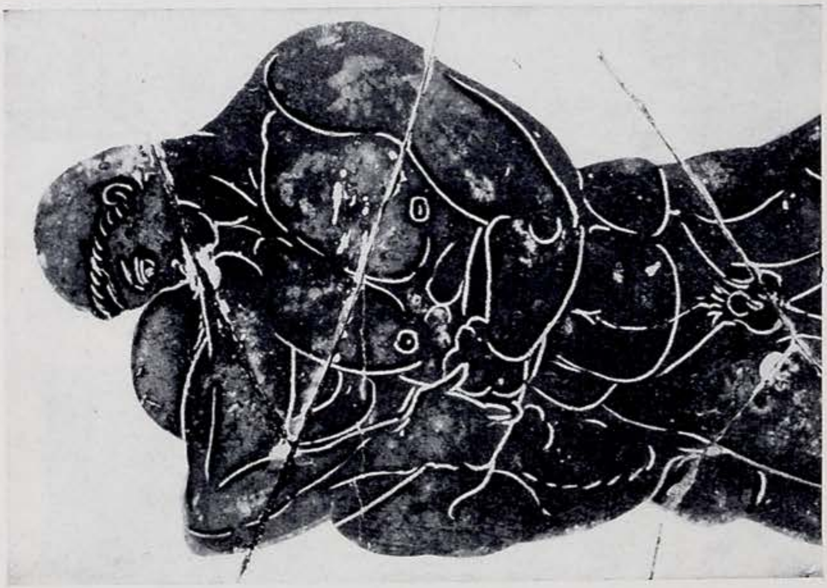

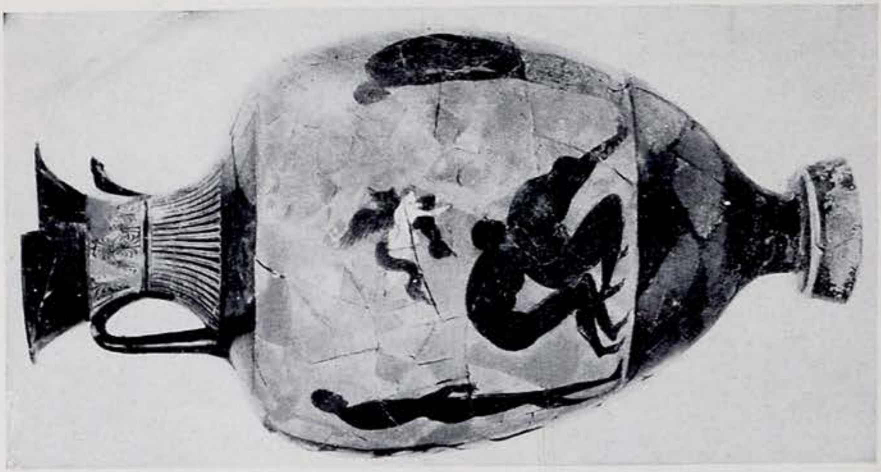

α. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα τῶν παλαιστῶν τοῦ νέου παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα τοῦ ἄρχοντα Καλλιμήδη (βλ. πίν. 46α).

β. Ὁ παναθηναϊκὸς ἀμφορέας τοῦ ἄρχοντα Καλλιμήδη.

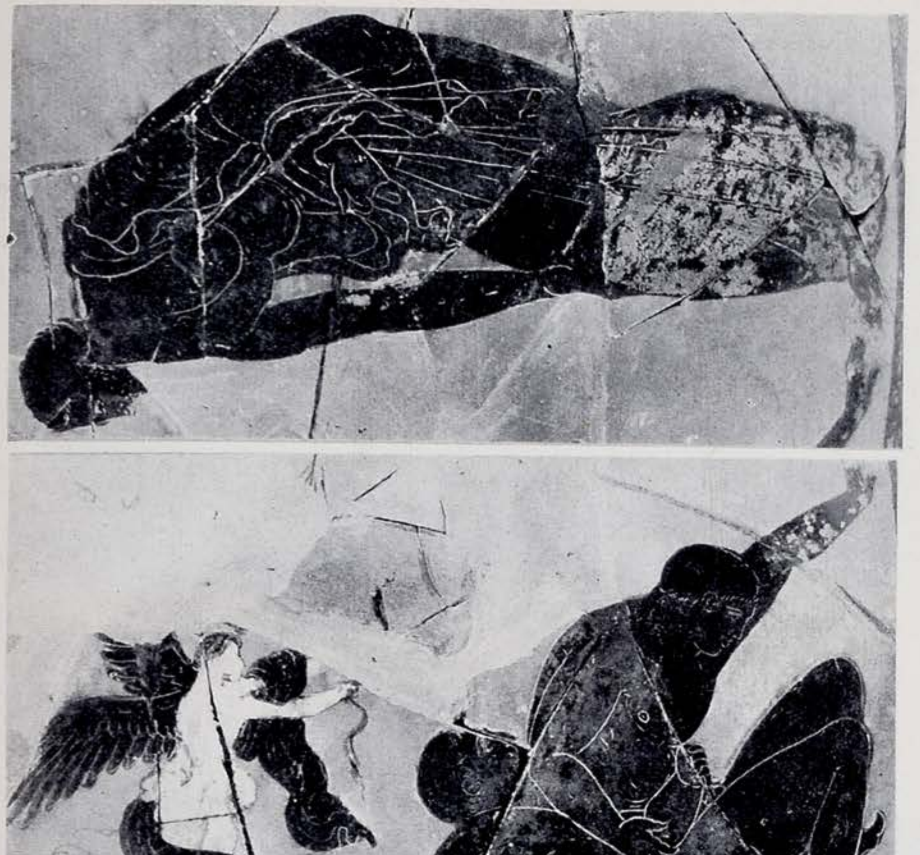

α - γ. Παναθηναϊκὸς ἀμφορέας τοῦ ἄρχοντα Καλλιμήδη. Λεπτομέρειες τῆς παραστάσεως (βλ. πίν. 48β).

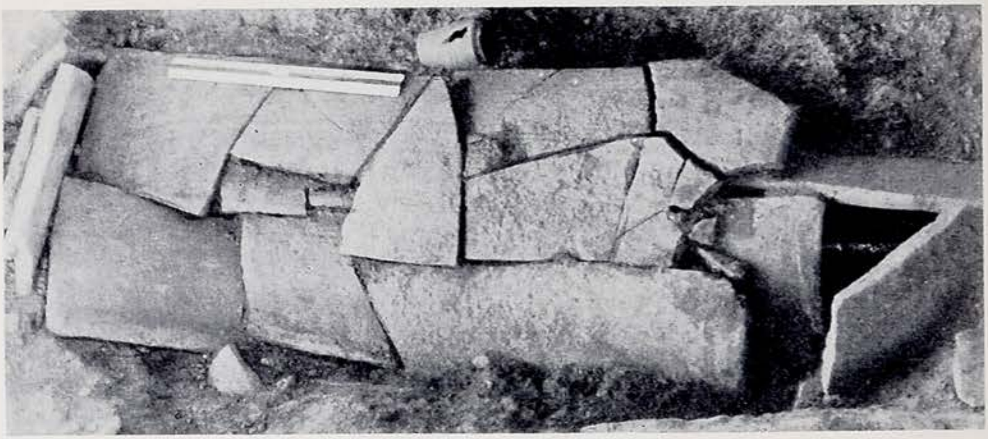

α. Κεραμοσκεπὴς τάφος 13.

β. Ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τοῦ 1ου π.Χ. αἰ.

α. Ἑδρανοφόρο μὲ ἀνάγλυφο γρυπολέοντα.

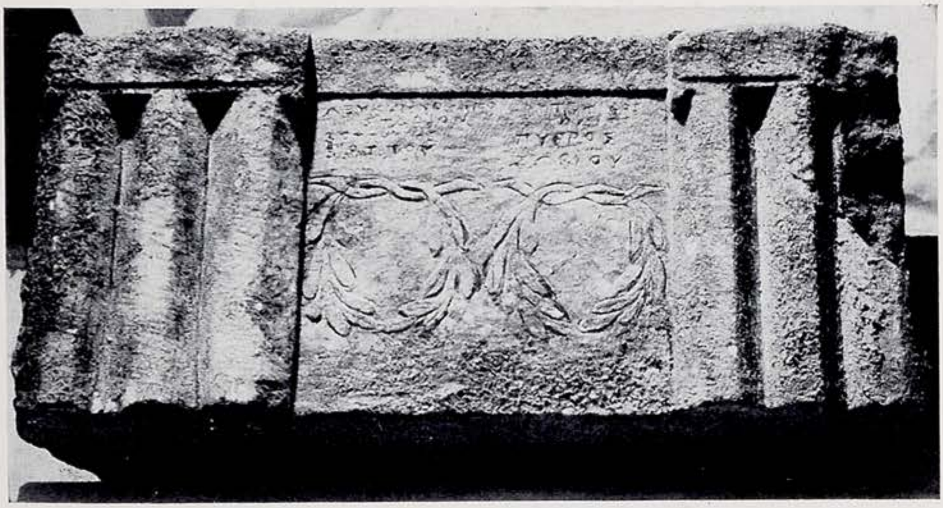

β. Μαρμάρινο δωρικὸ ἀρχιτεκτονικὸ μέλος μὲ ἀγωνιστικὲς ἐπιγραφές.

α. Ἐνεπίγραφη βάση ἐπιτύμβιου μνημείου κατὰ χώραν.

β. Δύο ὄψεις λύχνου σὲ σχῆμα λεοντοκεφαλῆς.

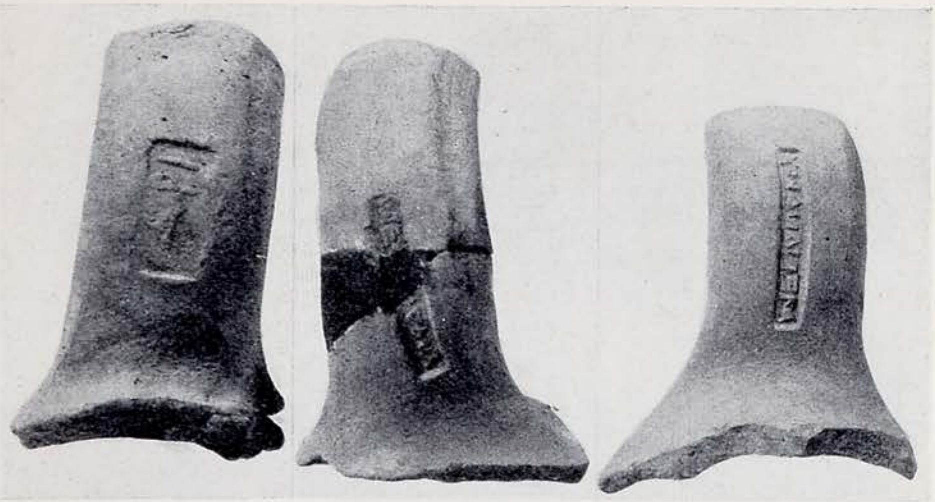

α. Λαβὲς ἀμφορέων μὲ σφραγίσματα.

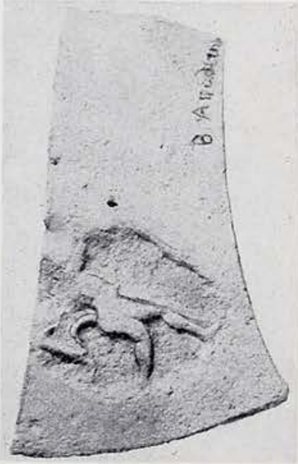

β. Ἐνσφράγιστη λαβὴ ἀμφορέως Θασίων. γ. Λαβὴ ἀμφορέως ἐνσφράγιστη. δ. Θραῦσμα κορινθιακοῦ στρωτῆρος μὲ σφράγισμα.

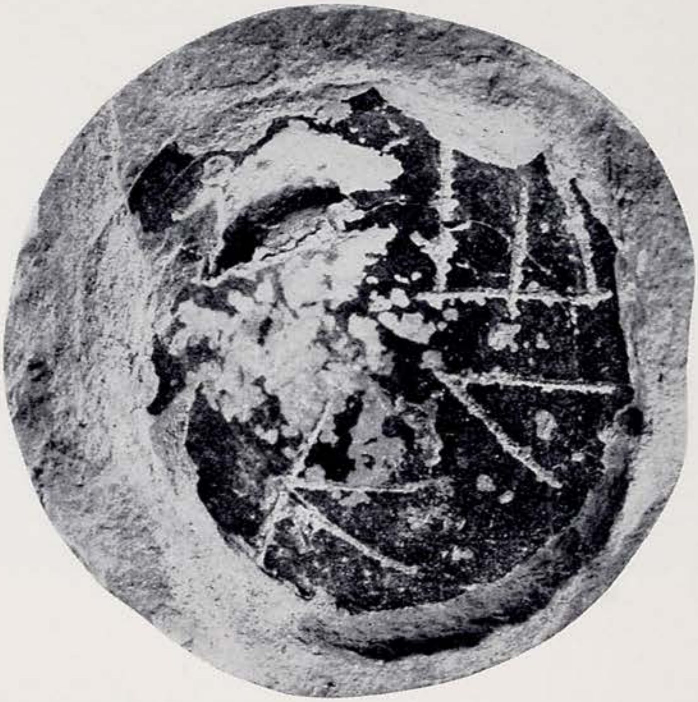

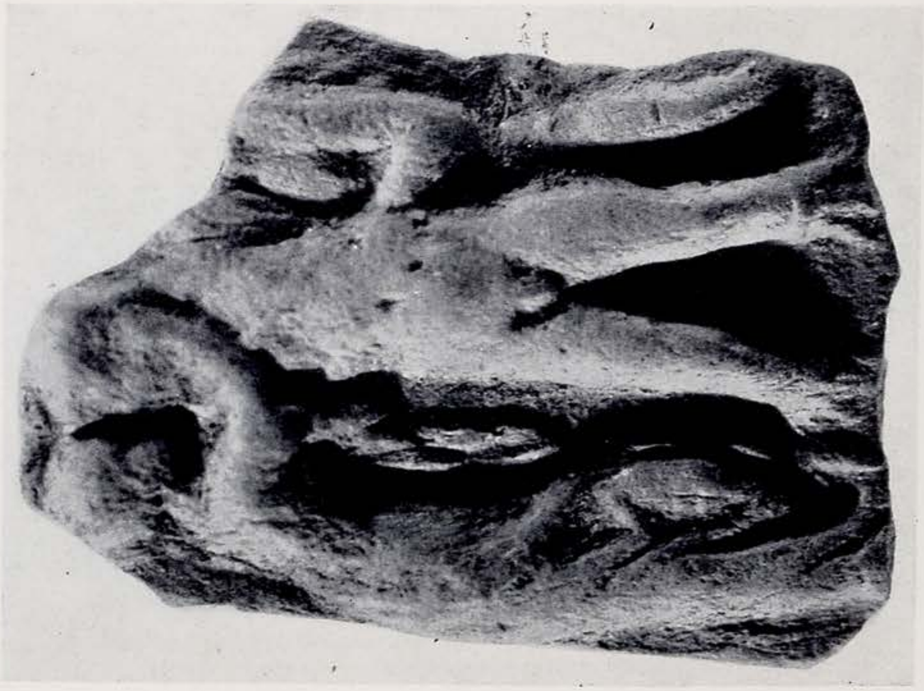

α. Πήλινο πλακίδιο μὲ ἀνάγλυφη παράσταση. β. Χάραγμα σὲ βάση ἀγγείου.

α

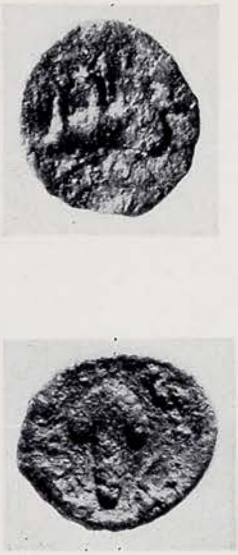
β

γ

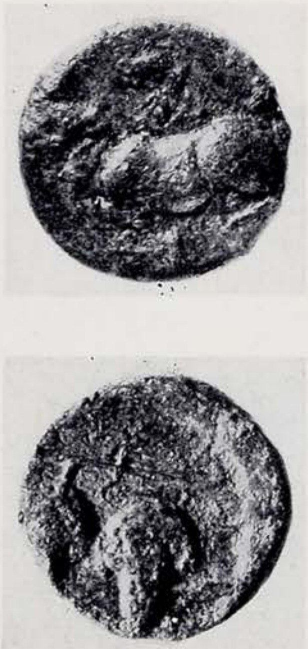
δ

Τέσσερα χάλκινα νομίσματα: α. Ἁδριανοῦ. β. Εὐβοϊκῆς Συμπολιτείας. γ. Γαλλιηνοῦ. δ. Εὐβ. Συμπολιτείας. (Φωτ. Σ. Τσαβδάρογλου.)

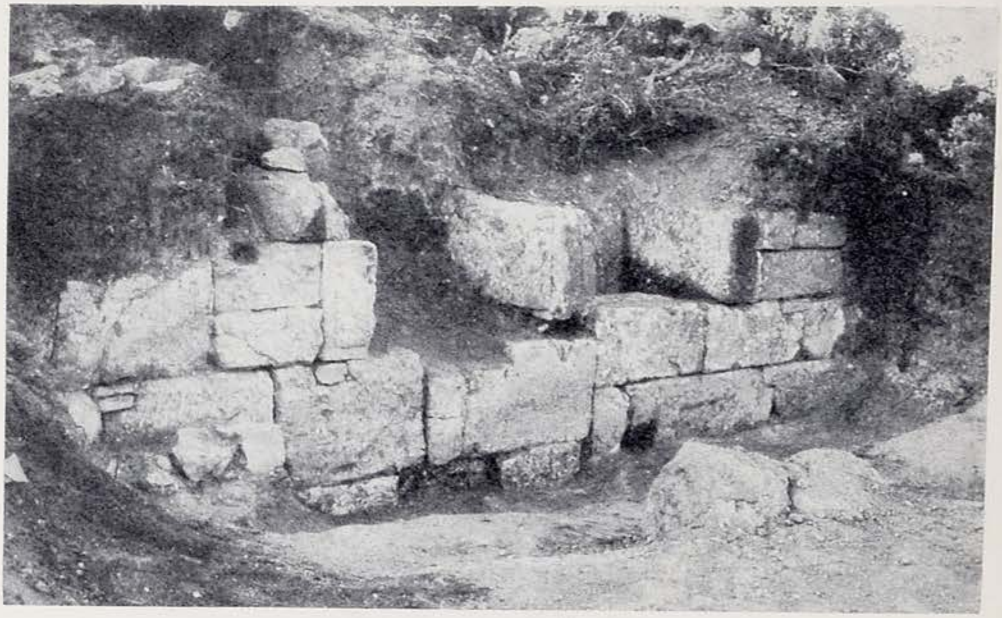

α. Τμῆμα ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ μακροῦ τείχους.

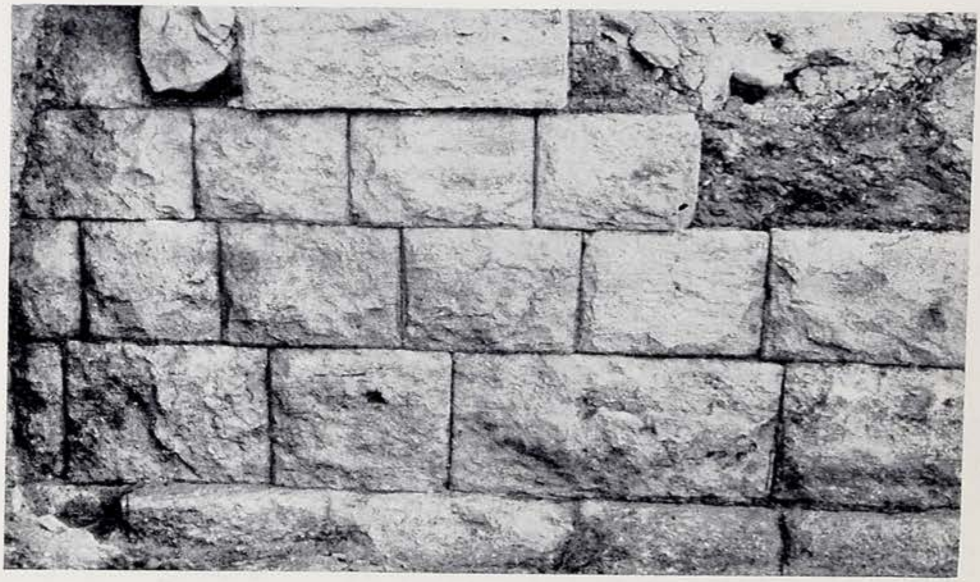

β. Τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους κλασσικῆς ἐποχῆς.

α. Ὁ κεντρικὸς ἀγωγὸς ὑδρεύσεως τῆς πόλεως διερχόμενος κάτωθεν τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους.

β. Μαρμαρίνη σαρκοφάγος ρωμαϊκῶν χρόνων, μετ' ἐπιγραφῆς.

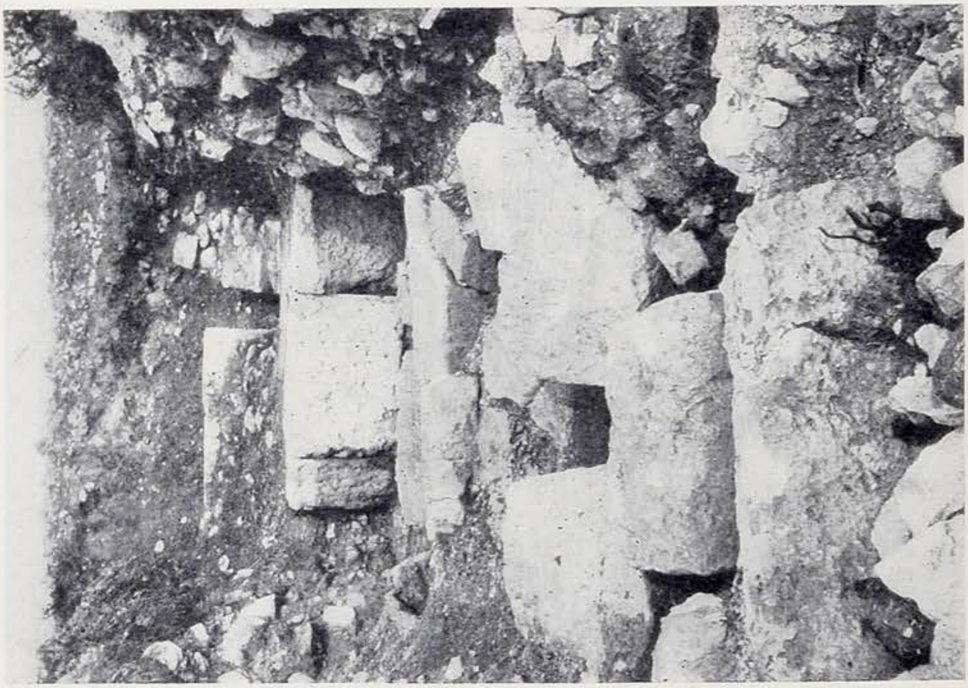

α. Τμῆμα τοῦ νοτίου τείχους τῆς ἀκροπόλεως. β. Θωρακοφόρος κορμὸς ἀγάλματος μὲ ἀνάγλυφους παραστάσεις.

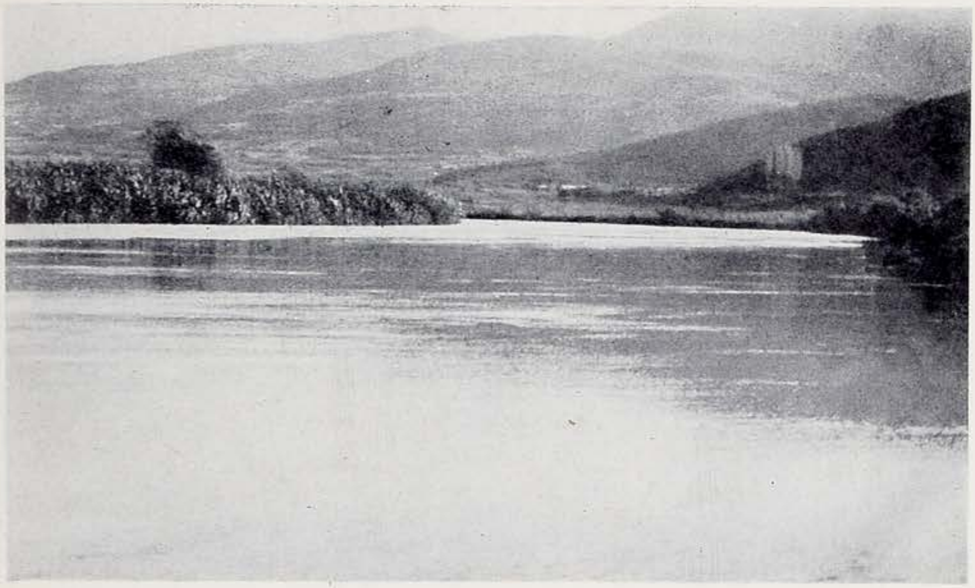

α. Ἄποψις τοῦ Στρυμόνος πρὸ τοῦ ἀνασκαπτομένου τμήματος τοῦ μακροῦ τείχους.

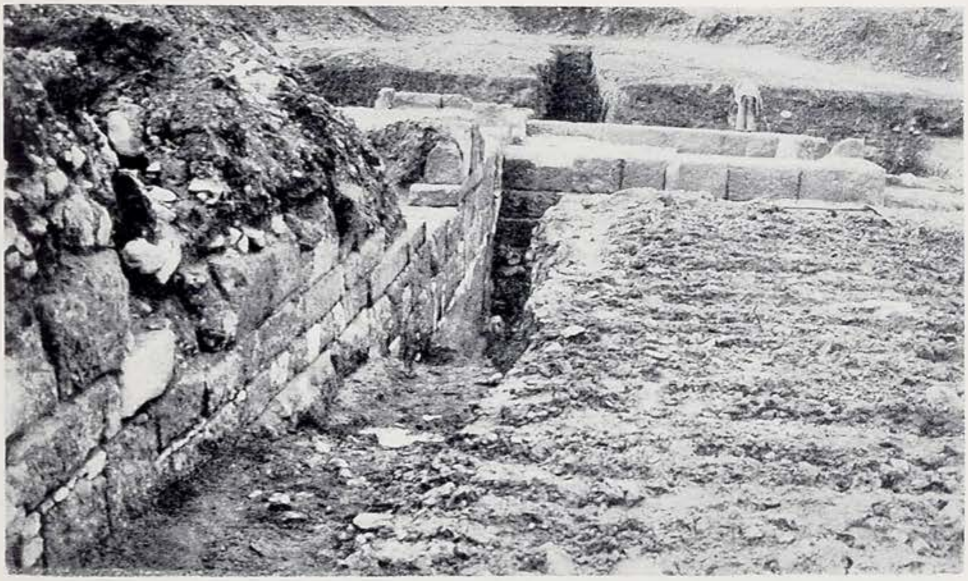

β. Τομὴ εἰς τὸ δυτικὸν τμῆμα τοῦ βορείου τείχους παρὰ τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν νέαν πύλην τοῦ τείχους.

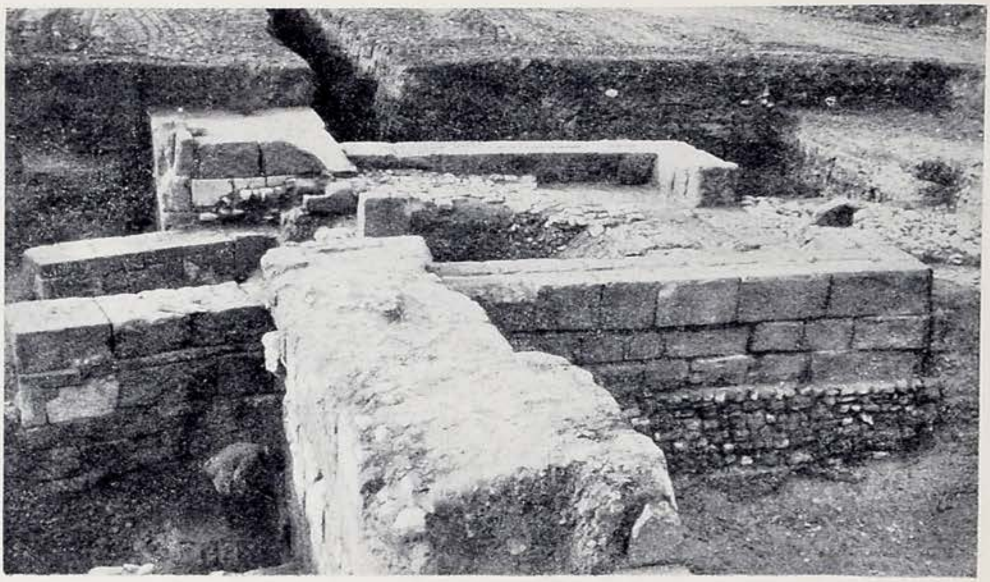

α. Ἡ νέα πύλη τοῦ βορείου τείχους μετὰ τῆς ἐξωτερικῆς αὐλῆς.

β. Τὸ τεῖχος παρὰ τὴν νέαν πύλην καὶ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς αὐλῆς.

α. Διαδοχικαὶ οἰκοδομικαὶ φάσεις καὶ τοῖχοι ἐσωτερικῶς τῆς νέας πύλης.

β. Τὸ ἀρχαιότερον πλακόστρωτον πρὸ τῆς πύλης εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς αὐλῆς.

α. Τὸ νεώτερον πλακόστρωτον τῆς αὐλῆς τῆς νέας πύλης καὶ ὁδὸς πρὸ αὐτῆς.

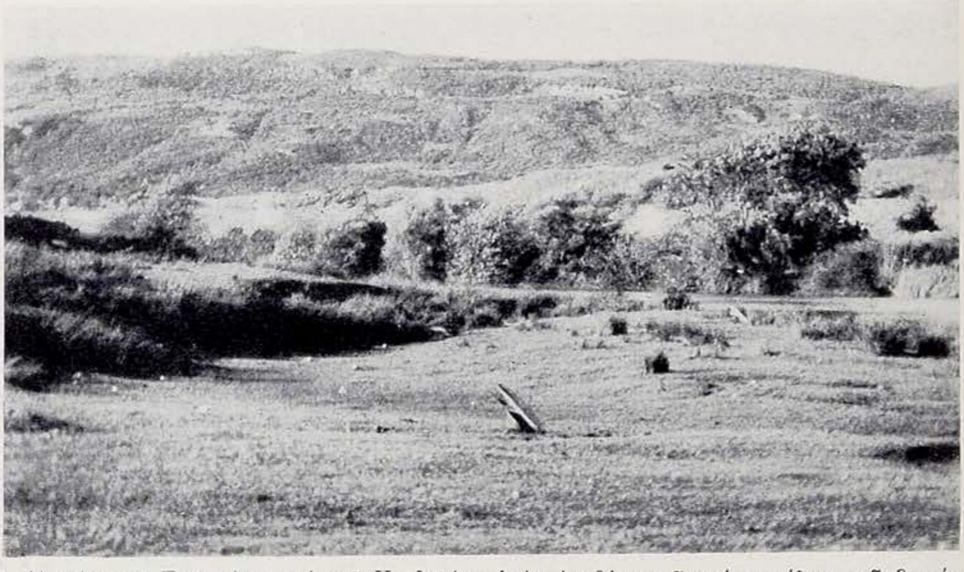

β. Ἄποψις τοῦ Στρυμόνος καὶ τοῦ Κερδυλίου ἀπὸ τὴν θέσιν τῆς νέας πύλης τοῦ βορείου τείχους.

α. Ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ ΒΔ τομέως τῶν τειχῶν, ἐγγὺς τῆς πύλης.

β. Τοῖχος οἰκοδομῆς ἐσωτερικῶς τῆς πύλης.

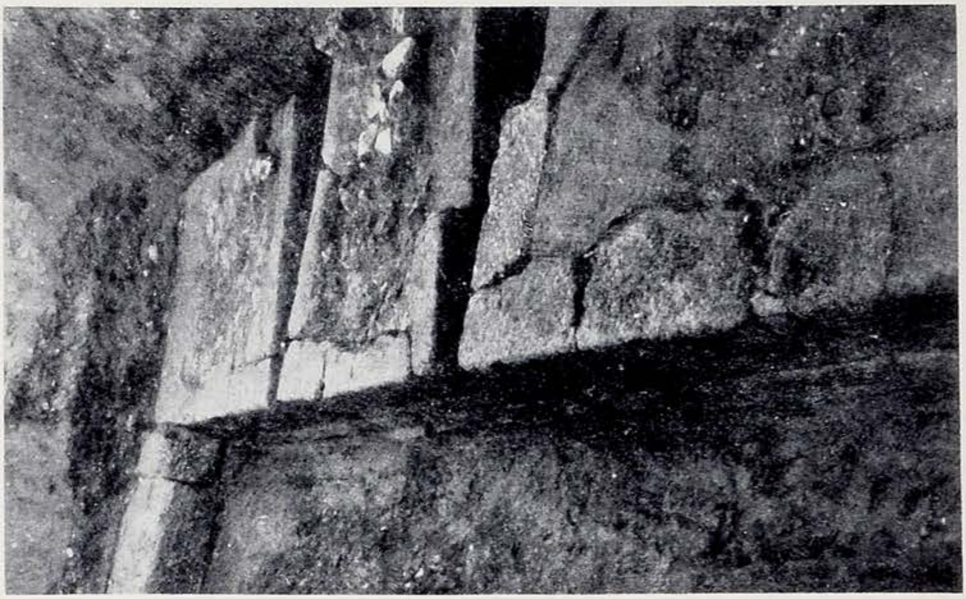

α. Θεμέλιον οἰκοδομῆς πρὸ τοῦ τείχους. β. Συγκρότημα ἀγωγῶν ἀποχετεύσεως.

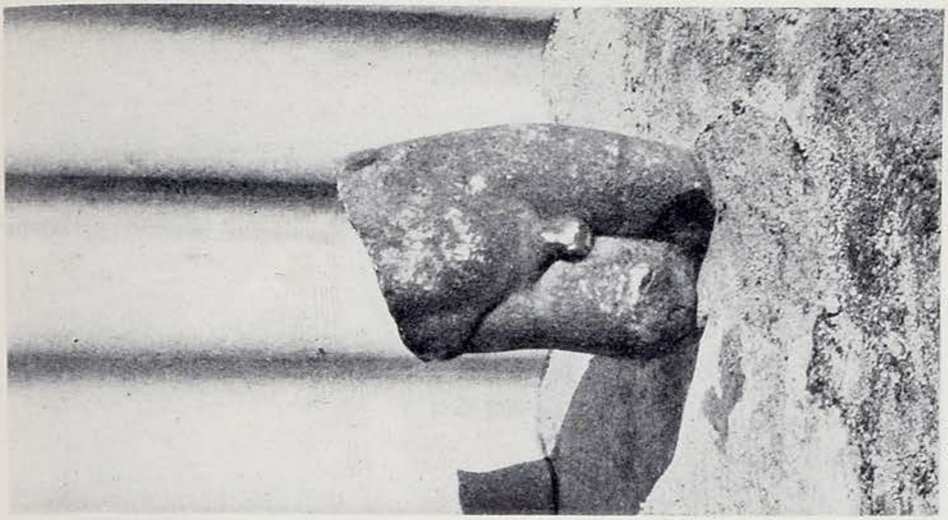

α. Τὸ νέον συγκρότημα τῶν ἀγωγῶν ἀποχετεύσεως. β. Κορμὸς ἀγάλματος παιδός.

α. Τοῖχοι οἰκοδομῆς εἰς τὸ βόρειον τμῆμα τῶν ἀνασκαφῶν.

β. Θεμέλια οἰκίσκου καὶ στρῶσις κεράμων.

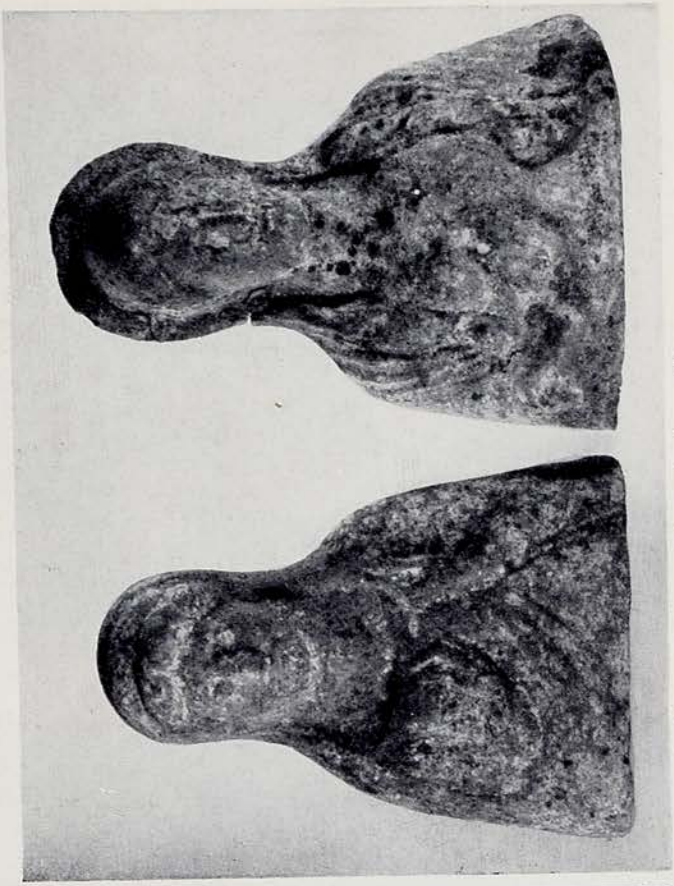

α. Τύμβος «Καστάς». Τάφος ὑπ' ἀριθ. XX. β. Προτομαὶ ἐκ τοῦ τάφου XX.

α. Τάφος ὑπ' ἀριθ. XXI.

β. Ὁ τάφος ὑπ' ἀριθ. XXII, ἐξωτερικῶς.

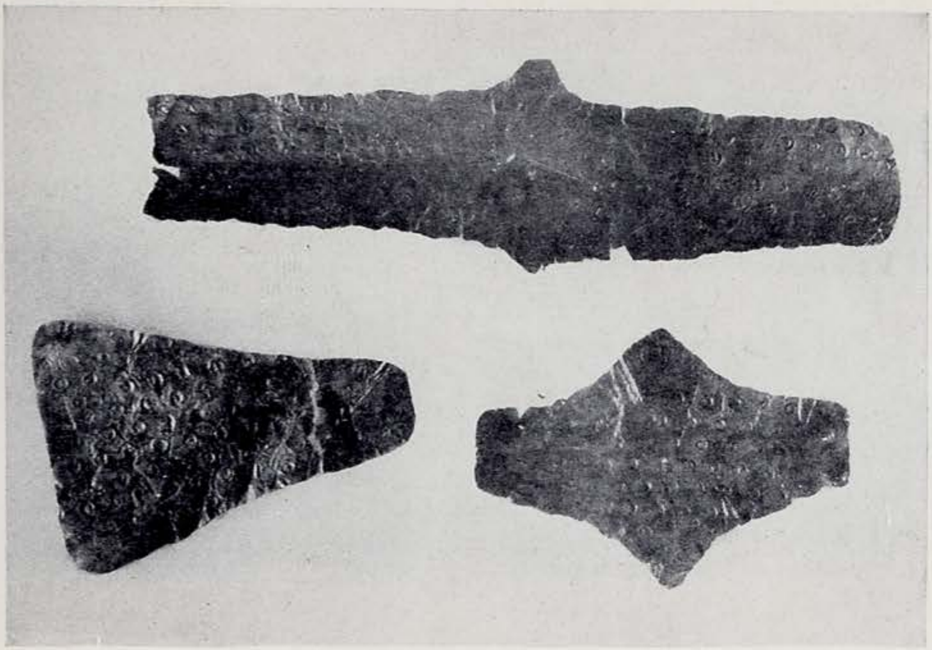

α. Ἐλάσματα χρυσοῦ μὲ ἐμπαιστὴν διακόσμησιν κύκλων ἐκ τοῦ τάφου XXII.

β. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου ὑπ' ἀριθ. XXII.

β. Τάφος ὑπ' ἀριθ. XXIV.

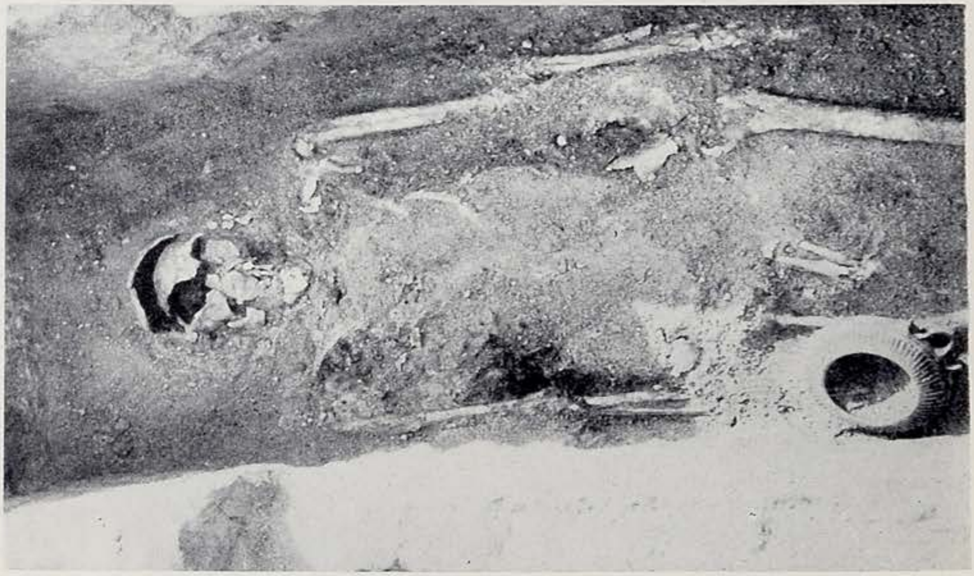

α. Τάφος ὑπ' ἀριθ. XXIII.

α. Τάφος ὑπ' ἀριθ. XXV.

β. Τύμβος «Καστάς». Γωνία τοίχου.

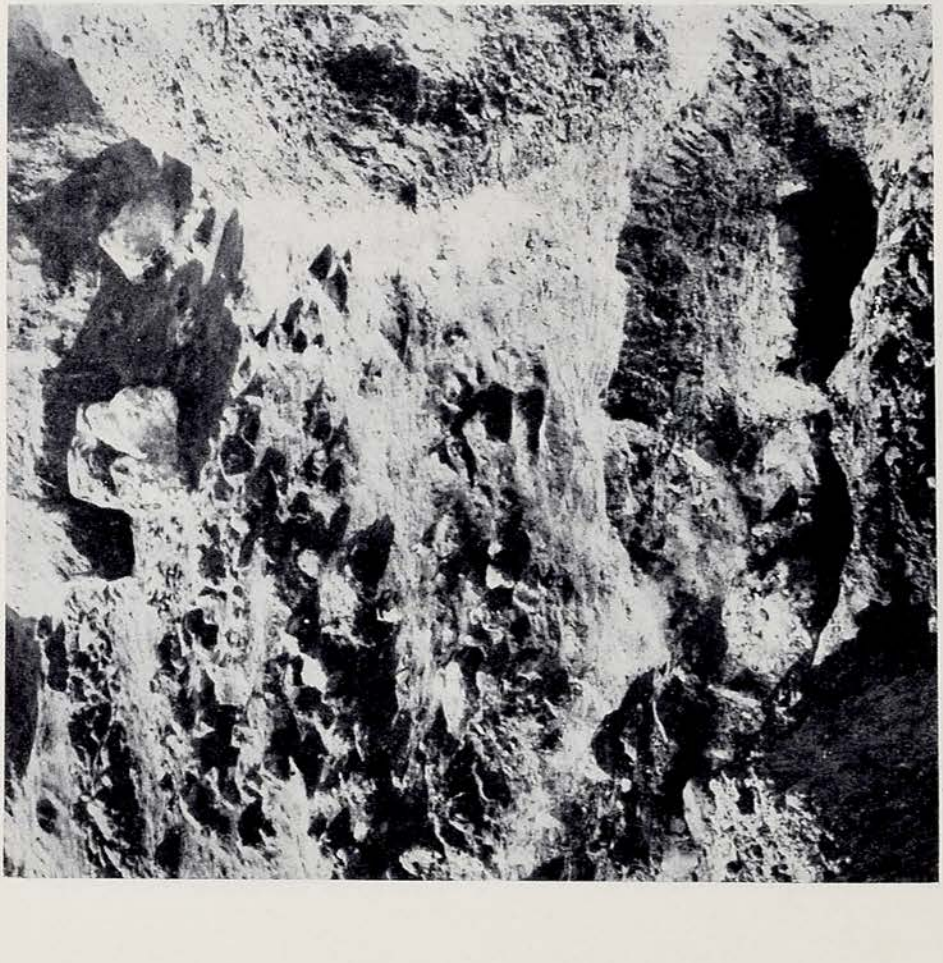

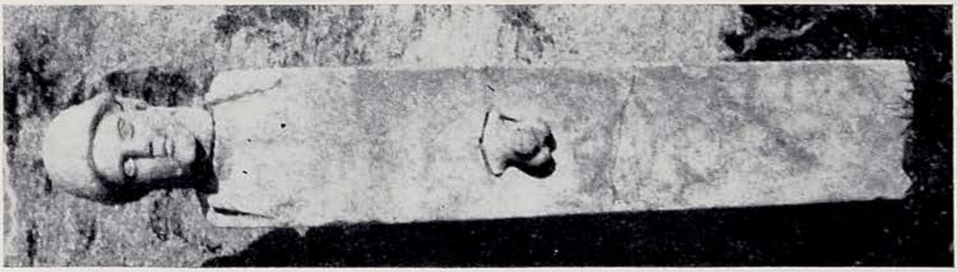

α. Τύμβος «Καστάς». Στρῶσις λίθων, ἀποτελοῦσα ταφικὴν κατασκευήν. β. Ἑρμαϊκὴ στήλη ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ τύμβου «Καστάς».

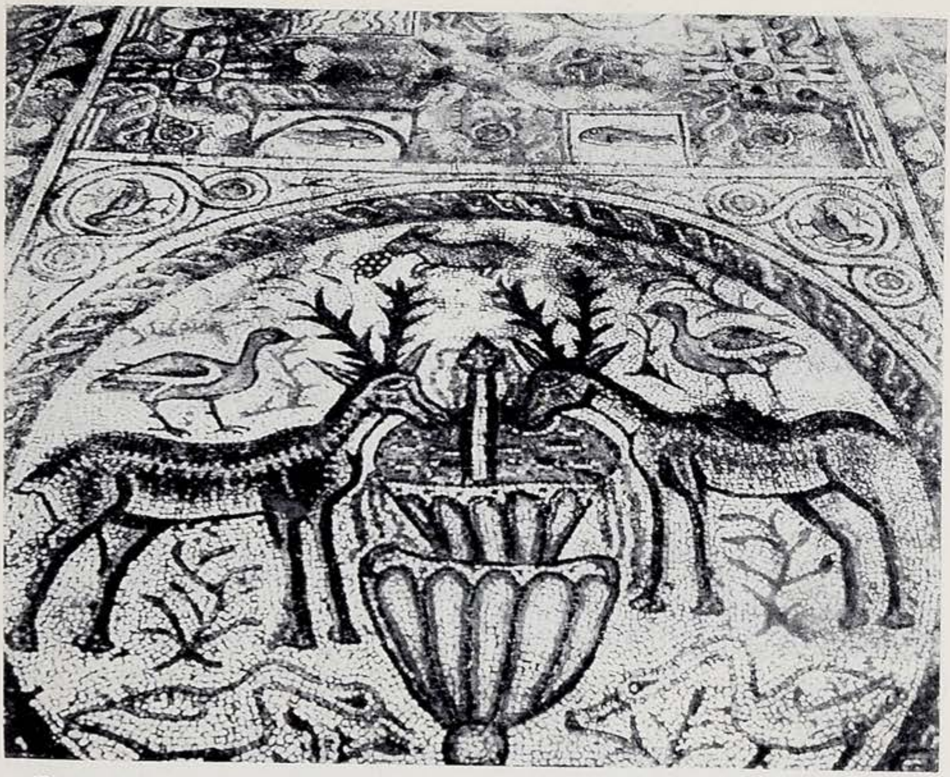

Βασιλικὴ Α. α. Τὰ δι' ὑποστέγου προστατευθέντα ψηφιδωτὰ τοῦ νοτίου κλίτους.

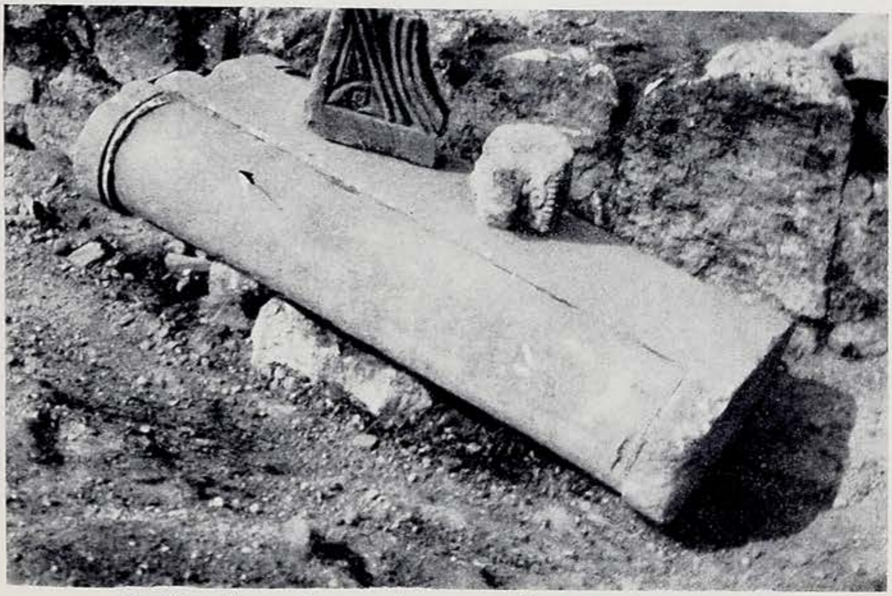

β. Μαρμάρινος ἀμφικιονίσκος παραθύρου τοῦ νοτίου τοίχου.

α. Ἡ παρὰ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς Α ἐπὶ πώρου λίθου χαραγμένη ἐπιγραφή.

β. Ὁ ἀποκαλυφθεὶς πήλινος ἀγωγός.

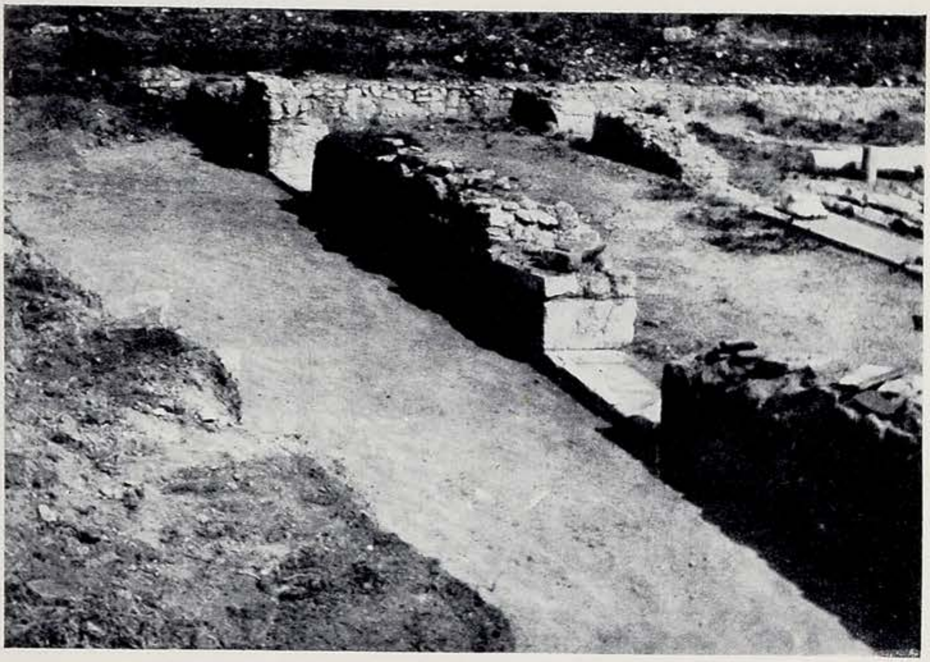

α. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ νάρθηκος μὲ δύο θύρας καὶ τὰ μαρμάρινα κατώφλια.

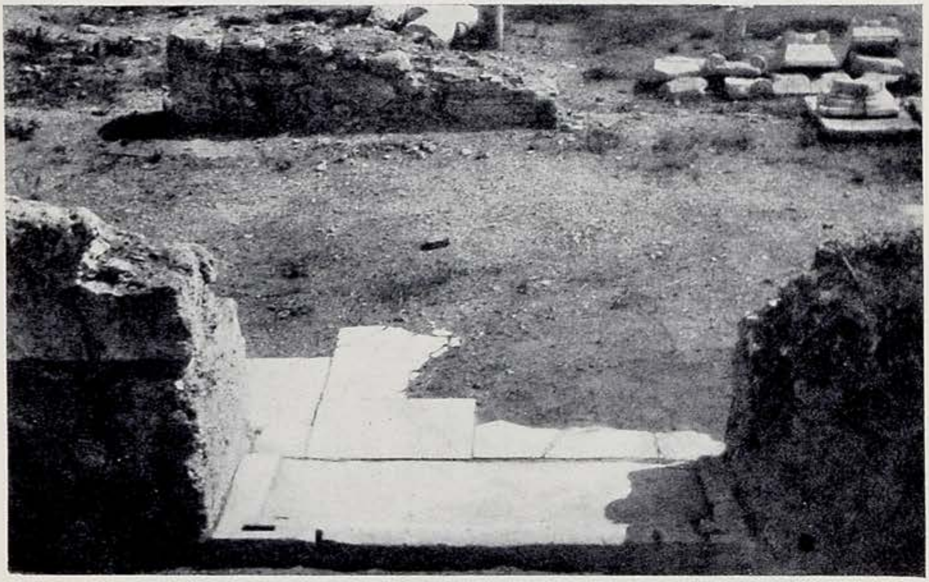

β. Λεπτομέρεια τοῦ μαρμαρίνου κατωφλίου τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος τῆς βασιλικῆς Δ.

α. Ὁ στυλοβάτης καὶ οἱ κίονες τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Δ. β. Τὸ αἴθριον τῆς βασιλικῆς Δ.

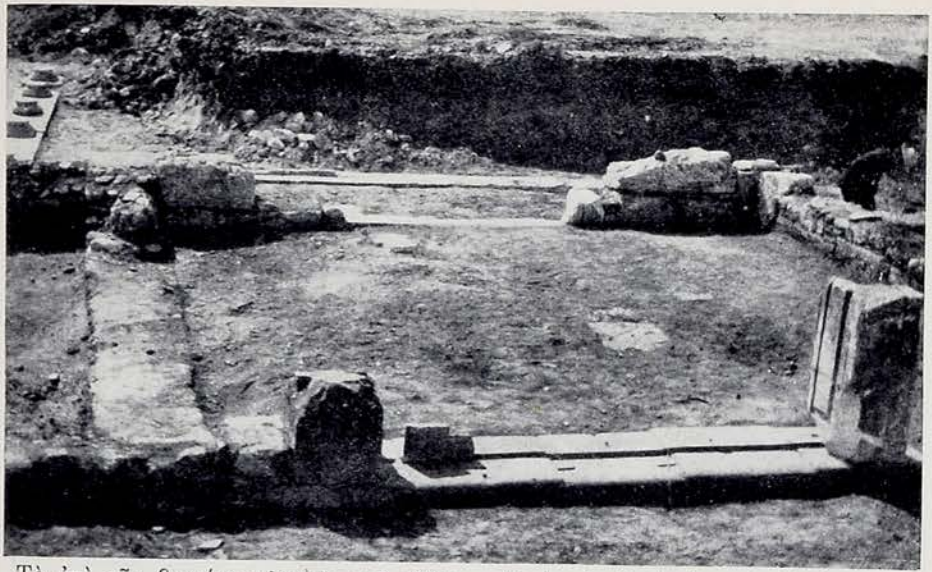

α. Τὸ ἐπὶ τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Δ ἀποκαλυφθὲν διαμέρισμα.

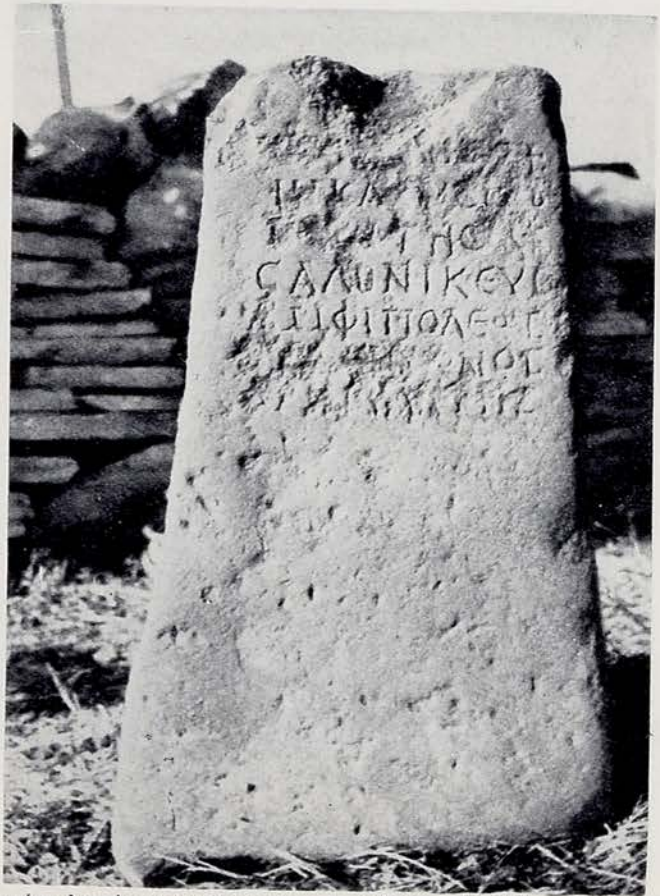

β. Μαρμαρίνη ἐνεπίγραφος ἀναθηματικὴ πλὰξ ἐκ τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Δ.

α - β. Κορινθιακὸν κιονόκρανον.

α. Τὸ ἀνασκαφὲν τμῆμα τῆς ἐπισημανθείσης βασιλικῆς Ε ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως.

β. Αἱ εὑρεθεῖσαι κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ κτηρίου (βασιλικῆς Ε) μαρμάριναι ζεύξεις.

α. Μαρμάριναι πλάκες, πλίνθοι καὶ τεμάχια ἐγχρώμων ψηφίδων τῆς βασιλικῆς Ε. Διακρίνεται ὁ ἀμφικιονίσκος κατὰ χώραν.

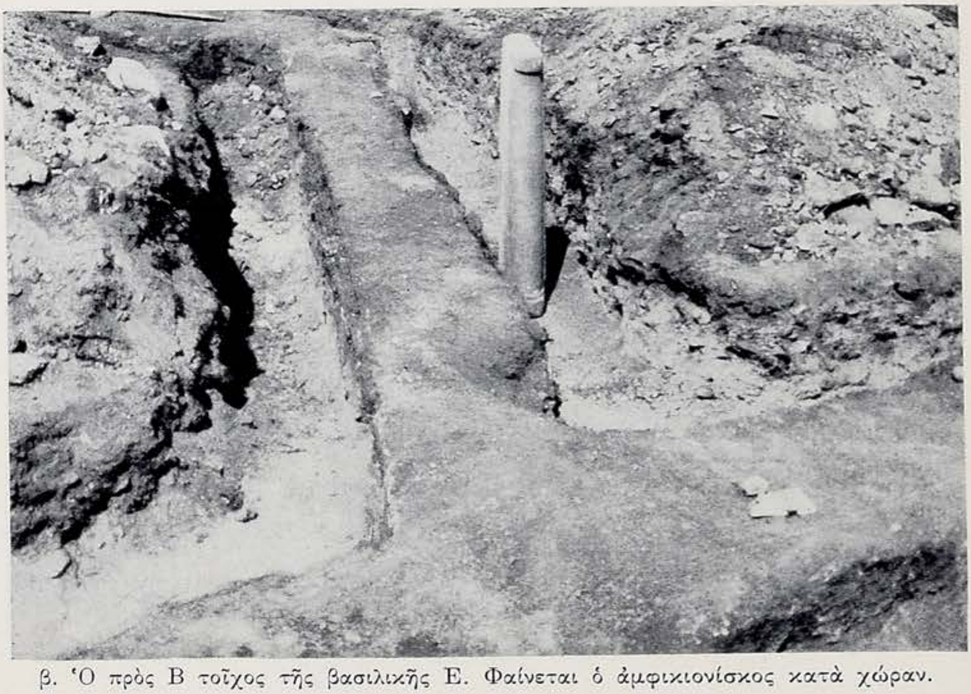

β. Ὁ πρὸς Β τοῖχος τῆς βασιλικῆς Ε. Φαίνεται ὁ ἀμφικιονίσκος κατὰ χώραν.

α. Ἐπίθημα παραστάδος τοίχου ἐκ τῆς βασιλικῆς Ε.

β. Ὁ παρὰ τὸν βόρειον τοῖχον τῆς βασιλικῆς Ε ἀνευρεθεὶς μαρμάρινος διαχωριστικὸς ἀμφικιονίσκος παραθύρου τῆς βασιλικῆς, μαρμάριναι ζεύξεις καὶ τεμάχια κονιάματος μετ' ἐγχρώμων ψηφίδων.

α._Τμῆμα τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ, ἥτις ὁδηγεῖ εἰς τὸ ἀνατολικὸν τεῖχος τῆς πόλεως τῶν Φιλίππων.

β. Αὔλακες ἐπὶ τῶν μαρμαρολίθων τοῦ καταστρώματος τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ.

α. Τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ κρασπέδου μετὰ τῆς κατὰ χώραν βάσεως κίονος καὶ τετραγώνου πεσσοῦ.

β. Μονόλιθοι κίονες τοποθετημένοι ἐπὶ τοῦ λιθοστρώτου τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ.

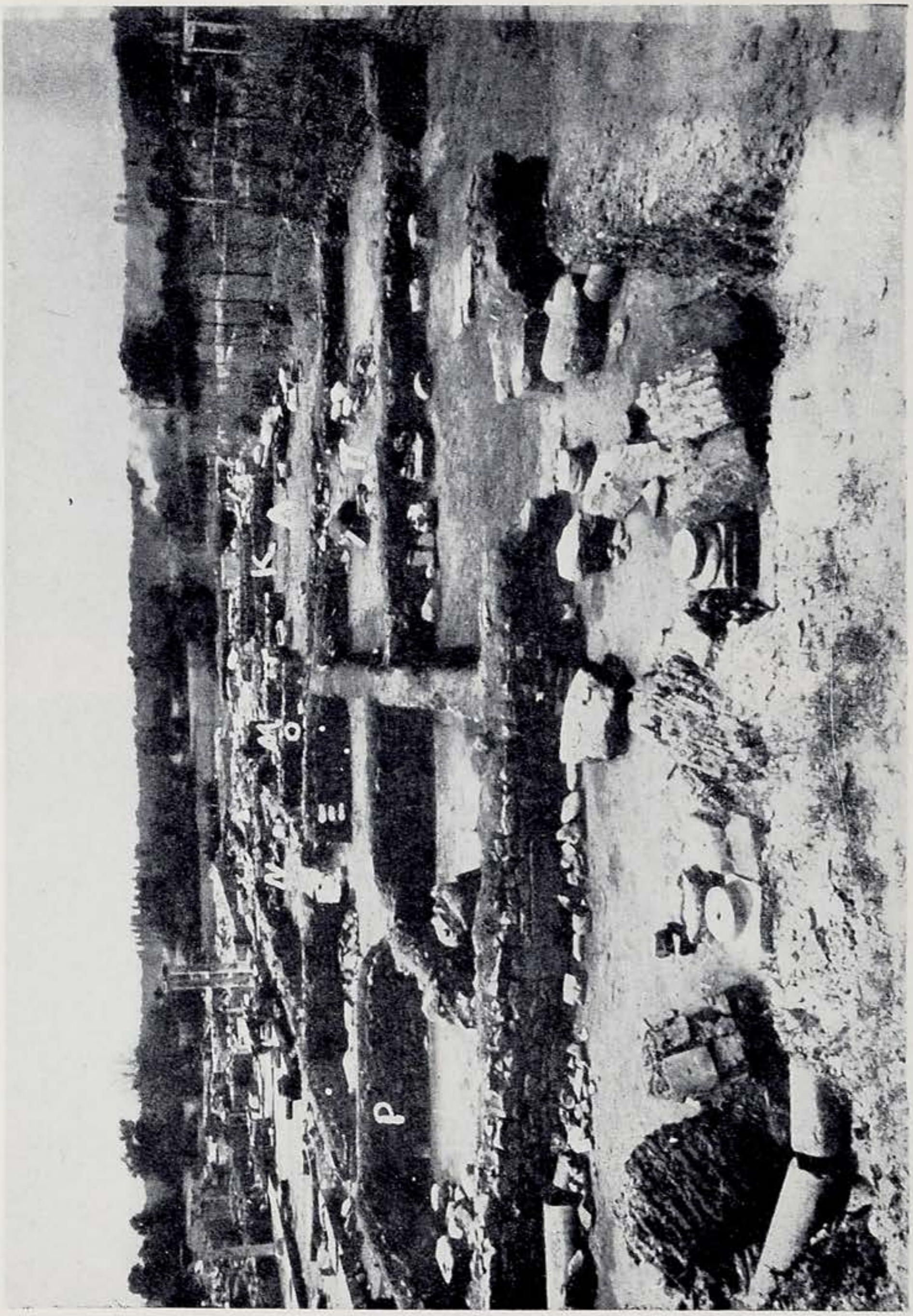

Μέρος τῶν δυτικῶς τῆς τρικλίτου στοᾶς βοηθητικῶν διαμερισμάτων τοῦ Ὀκταγώνου.

α. Τμῆμα τῆς διαγωνίου πρὸς Νότον ὁδοῦ καὶ τὸ σημεῖον συμβολῆς αὐτῆς μετὰ τῆς Ἐμπορικῆς.

β. Διαμέρισμα τοῦ ΝΑ τοῦ Ὀκταγώνου «μαρτυρίου» μετὰ τῆς λα υτικῆς κόγχ).

α. Σαμαρωτὸν κάλυμμα ἀνῆκον εἰς σαρκοφαγοειδὲς λαρνακίδιον-λειψανοθήκην.

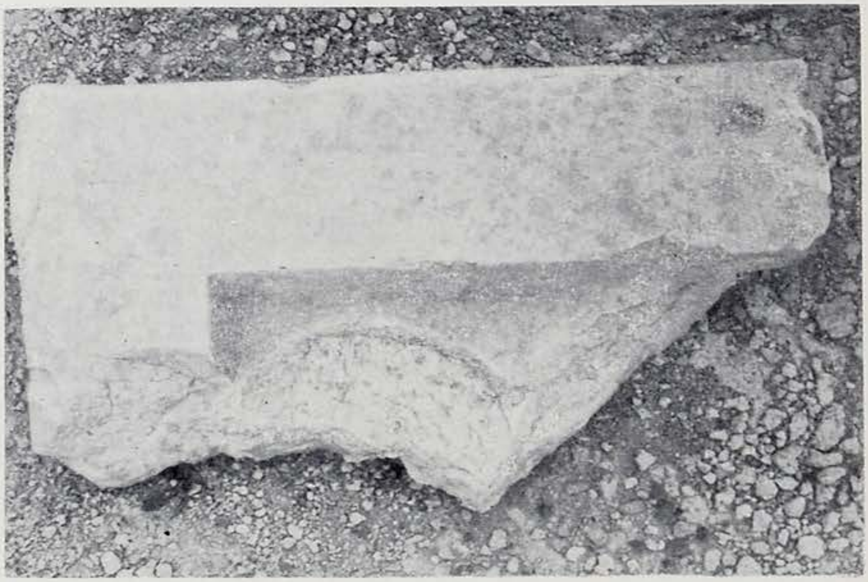

β. Τμῆμα τραπέζης προσφορῶν ἐκ τοῦ μαρτυρίου.

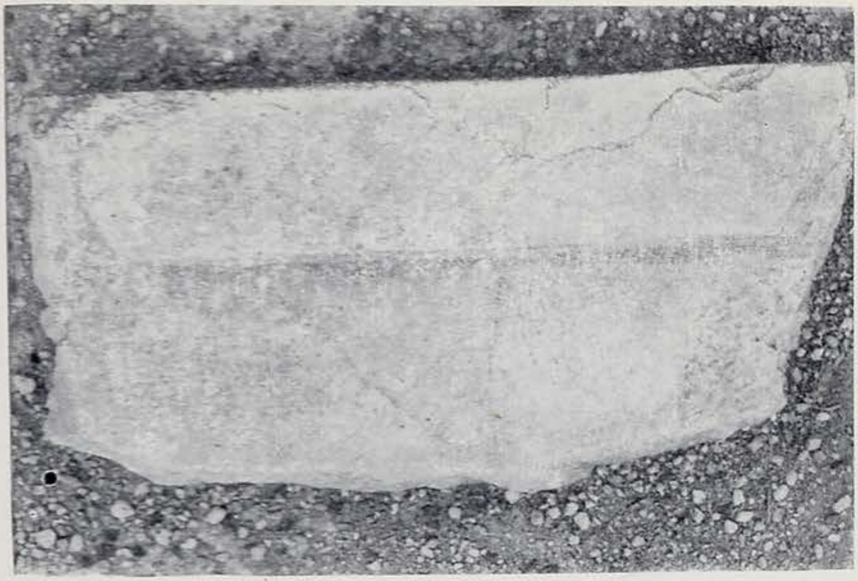

α. Τμῆμα τραπέζης προσφορῶν ἐκ τοῦ μαρτυρίου.

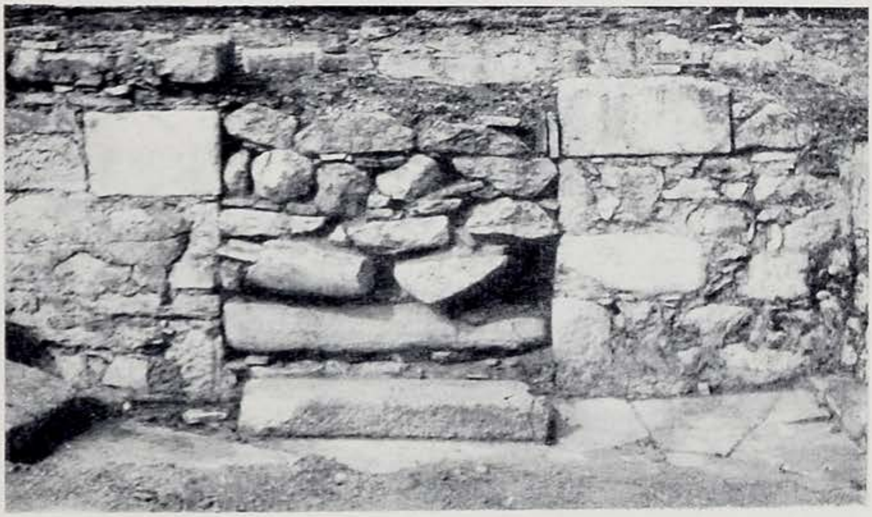

β. Πεφραγμένη εἴσοδος ὁδηγοῦσα ἐκ τοῦ κυκλικοῦ πρὸς τὸ παραλληλόγραμμον διαμέρισμα τοῦ μαρτυρίου.

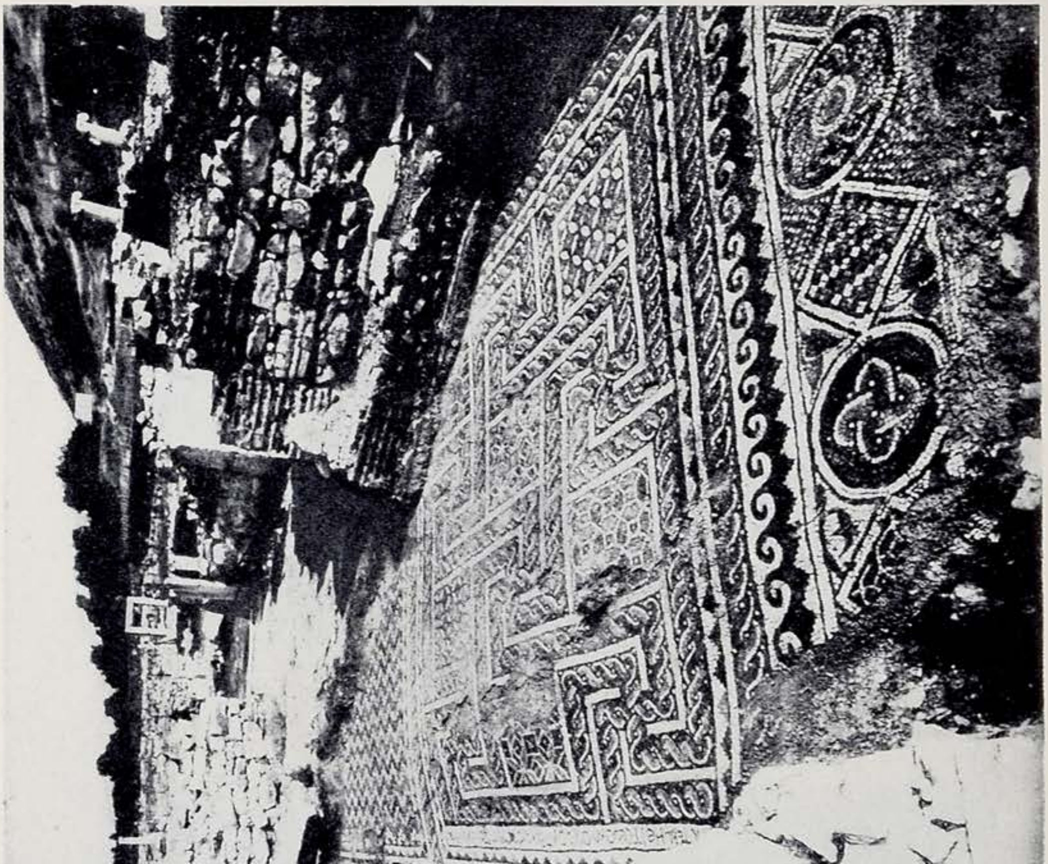

Γενικὴ ἄποψις τοῦ ὑπὸ τὸ Ὀκτάγωνον καὶ εἰς τὸν βόρειον περίπατον ἀναφανέντος ψηφιδωτοῦ δαπέδου.

α. Ὁ ἀναφανεὶς μετὰ τῆς παραστάδος τοῖχος.

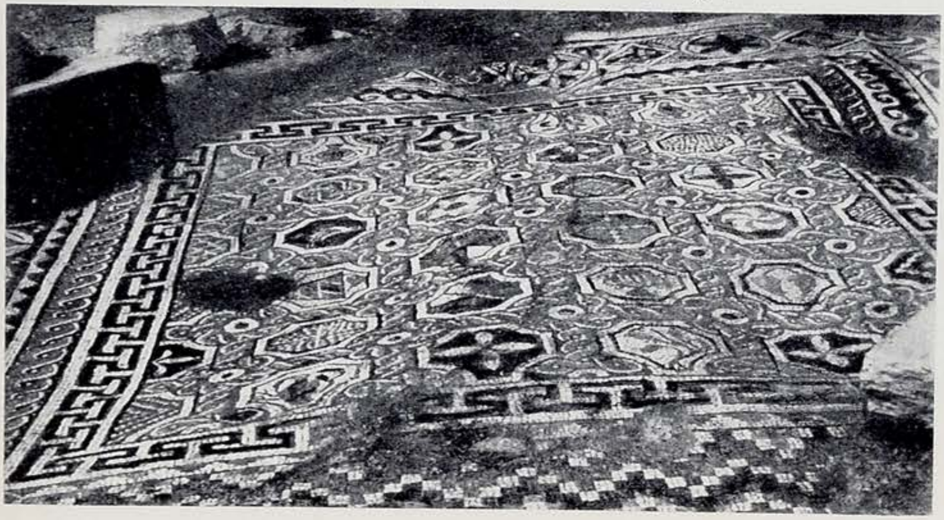

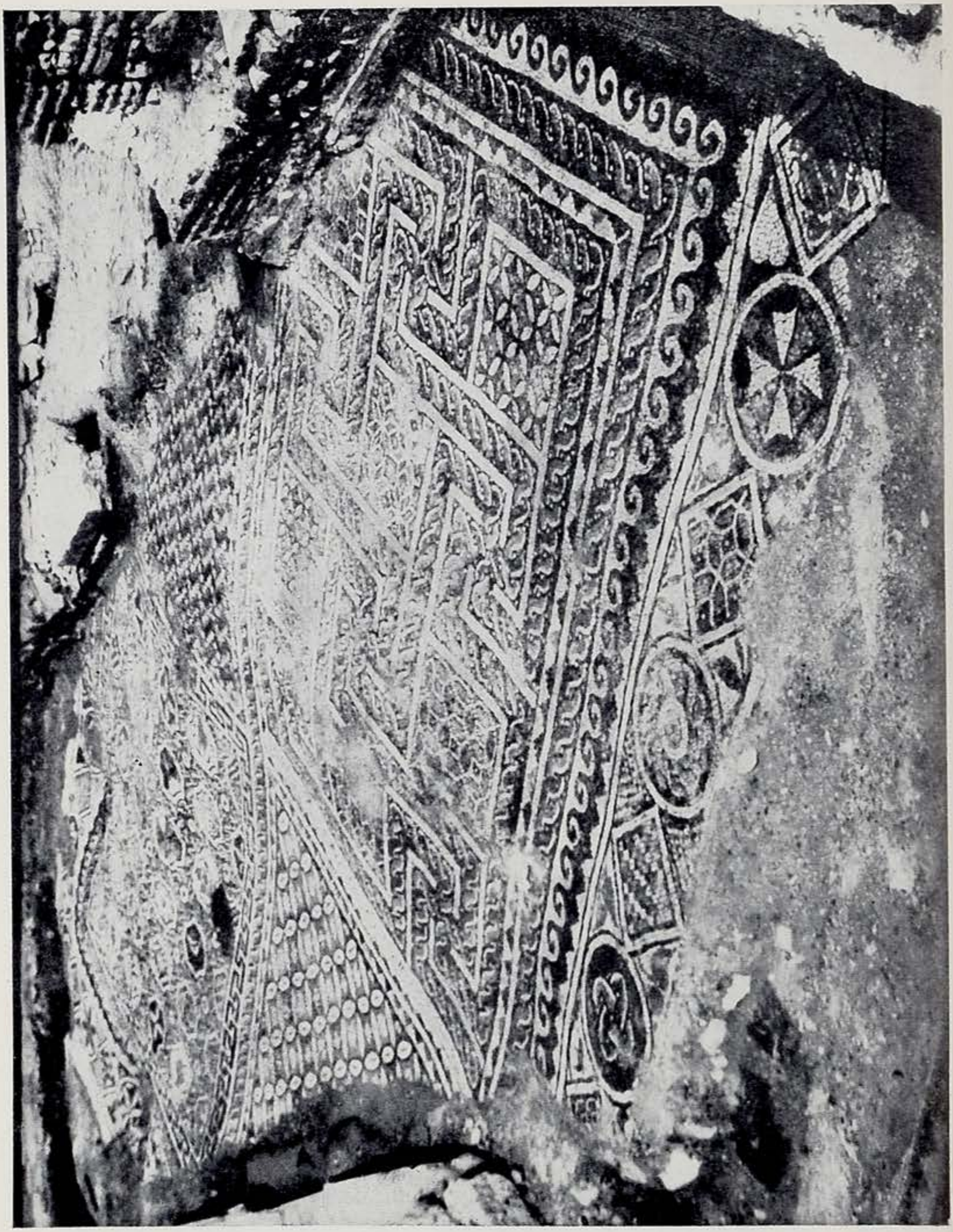

Τμῆμα τοῦ πίν. 88. ΒΛ διάχωρον.

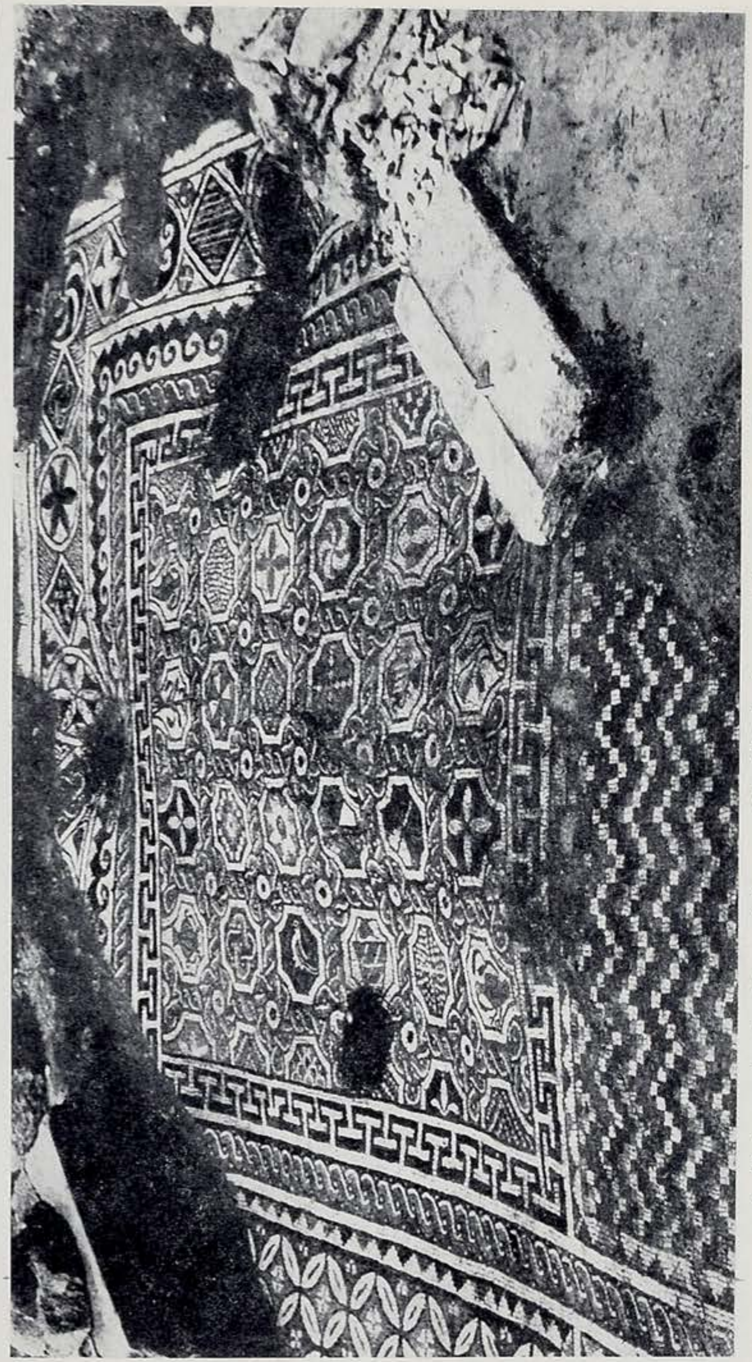

α - β. Τμῆμα τοῦ πίν. 88. α. Διάχορον ΒΛ. Ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ Πρίσκου. β. ΒΔ διάχορον.

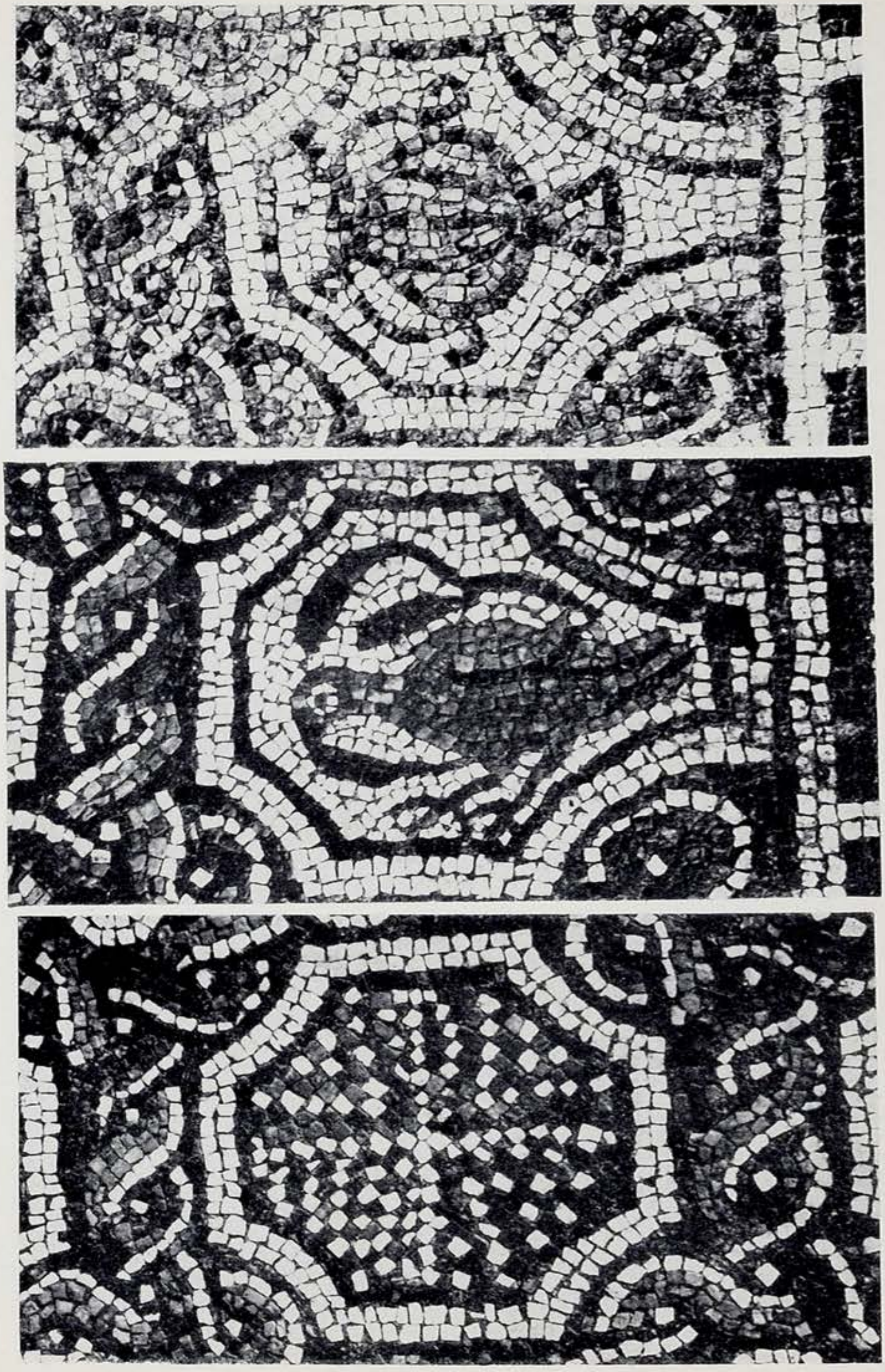

α - γ. Τμήματα τοῦ πίν. 89β. α. Συμπληρωματικὸς διάκοσμος. β. Πτηνὸν ἐντὸς κυρτοῦ ὀκταγώνου.
γ. Δίωτον μετὰ κωδωνοειδοῦς βάσεως ἀγγεῖον ἐντὸς κυρτοῦ ὀκταγώνου.

α. Τμῆμα ἀπὸ τὴ ΒΑ πλευρὰ τοῦ βυζαντινοῦ περιβόλου.

β. Τμῆμα ἀπὸ τὴ ΒΑ πλευρὰ τοῦ βυζαντινοῦ περιβόλου στὸ σημεῖο ποὺ κόβεται ἀπὸ τὸ δρόμο πρὸς τὸν Ἅγ. Χαράλαμπο. Διακρίνονται πατητήρια.

α. Διαμόρφωση τῆς ΒΑ πλευρᾶς τοῦ βυζαντινοῦ περιβόλου. Διακρίνεται κυκλικὸς πύργος τοῦ περιβόλου.

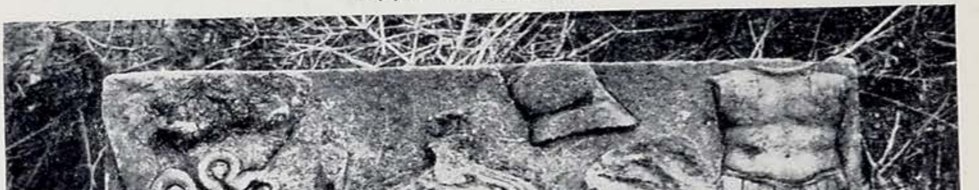

β. Ἀνάγλυφον θρακὸς ἱππέως.

α. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τῶν λουτρῶν.

β. Ὁ λιθοσωρὸς στὸ σημεῖο τοῦ φούρνου.

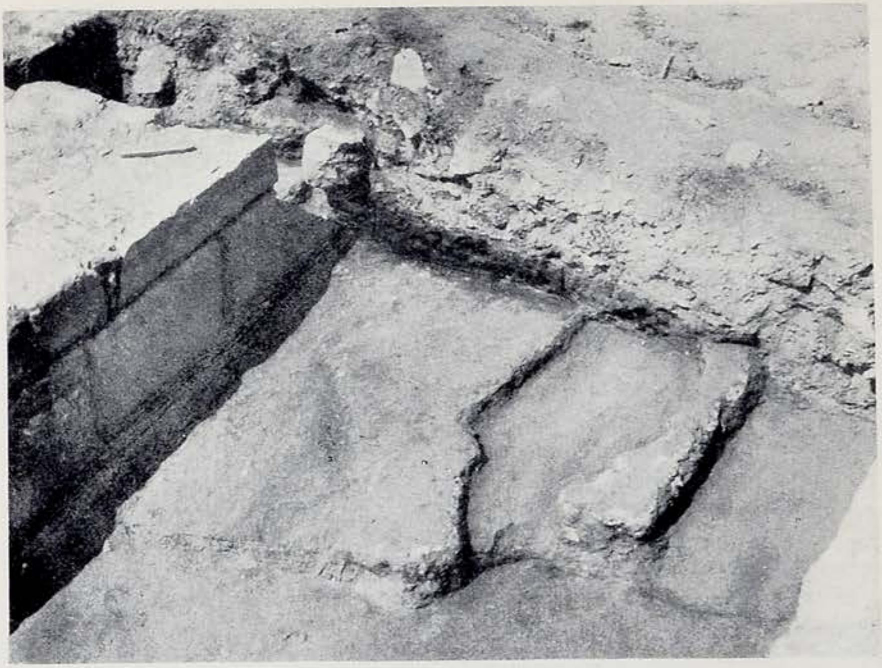

α. Ὁ φοῦρνος μετὰ τὸν καθαρισμό.

β. Ἡ εἴσοδος τοῦ βόρειου δωματίου.

α. Τὸ νεκροταφεῖο βόρεια τῶν λουτρῶν.

β. Οἱ τάφοι CVII καὶ CVIII.

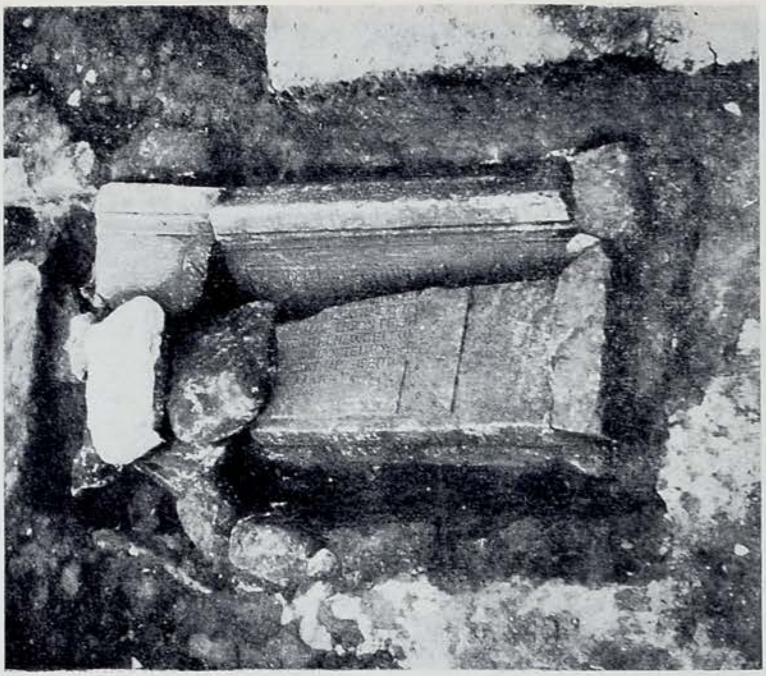

α. Ὁ τάφος μὲ τὴν ἐπιγραφή.

β. Λεπτομέρεια τῆς ἐπιτύμβιας ἐπιγραφῆς.

α. Οἱ τάφοι LXXXII, LXXXIII καὶ LXXXV.

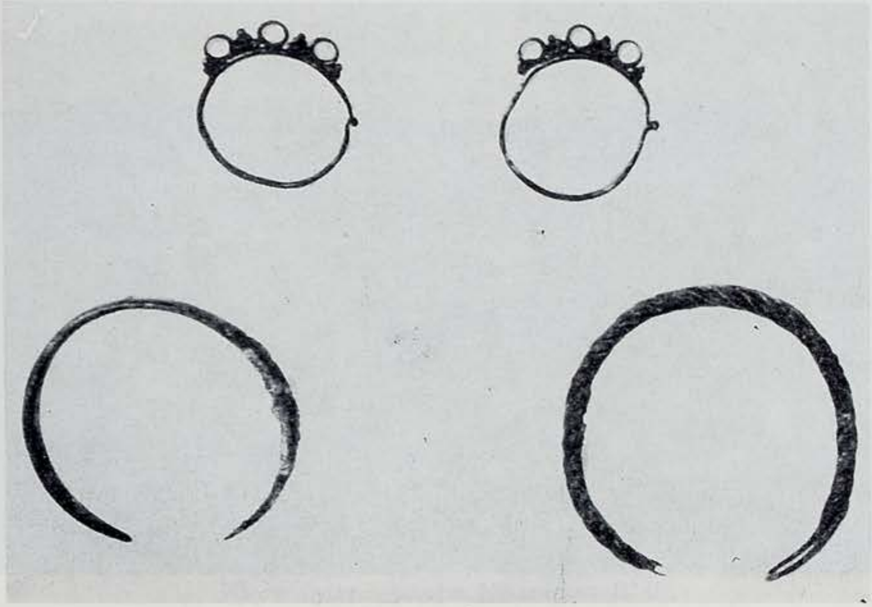

β. Κτερίσματα τάφων.

α. Τοῖχος μὲ κατώφλι πάνω στὸ τεῖχος.

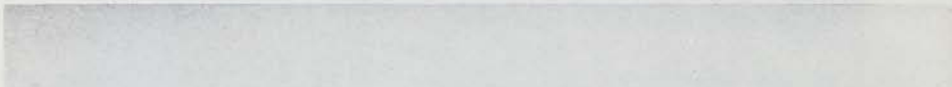

β. Ἡ συνέχεια τοῦ τείχους Α τῶν λουτρῶν.

α. Ἄποψη τοῦ χώρου στὴν ἀρχὴ τῆς ἀνασκαφῆς.

β. Τὰ θεμέλια τῶν διαφόρων κτιρίων.

α. Μέρος ἀπὸ μιὰ πλακόστρωτη αὐλή.

β. Τὸ πέμπτο κτίριο στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ χώρου.

α. Ἡ δεξαμενὴ ἢ τὸ πλυντήριο.

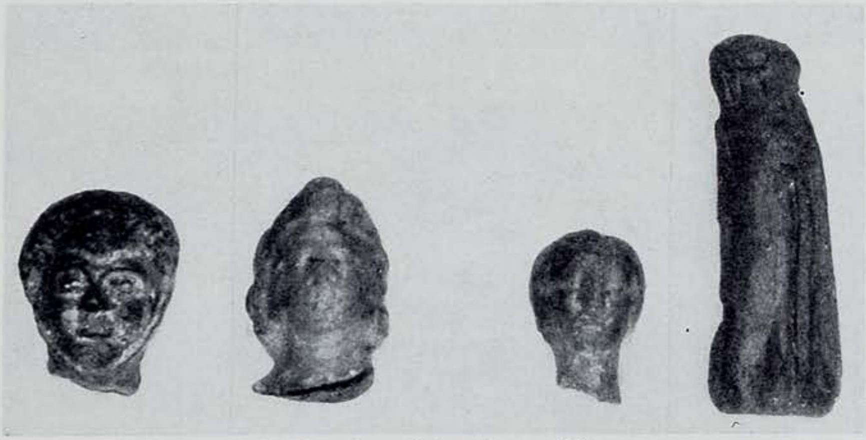

β. Κομμάτια ἀπὸ πήλινα εἰδώλια.

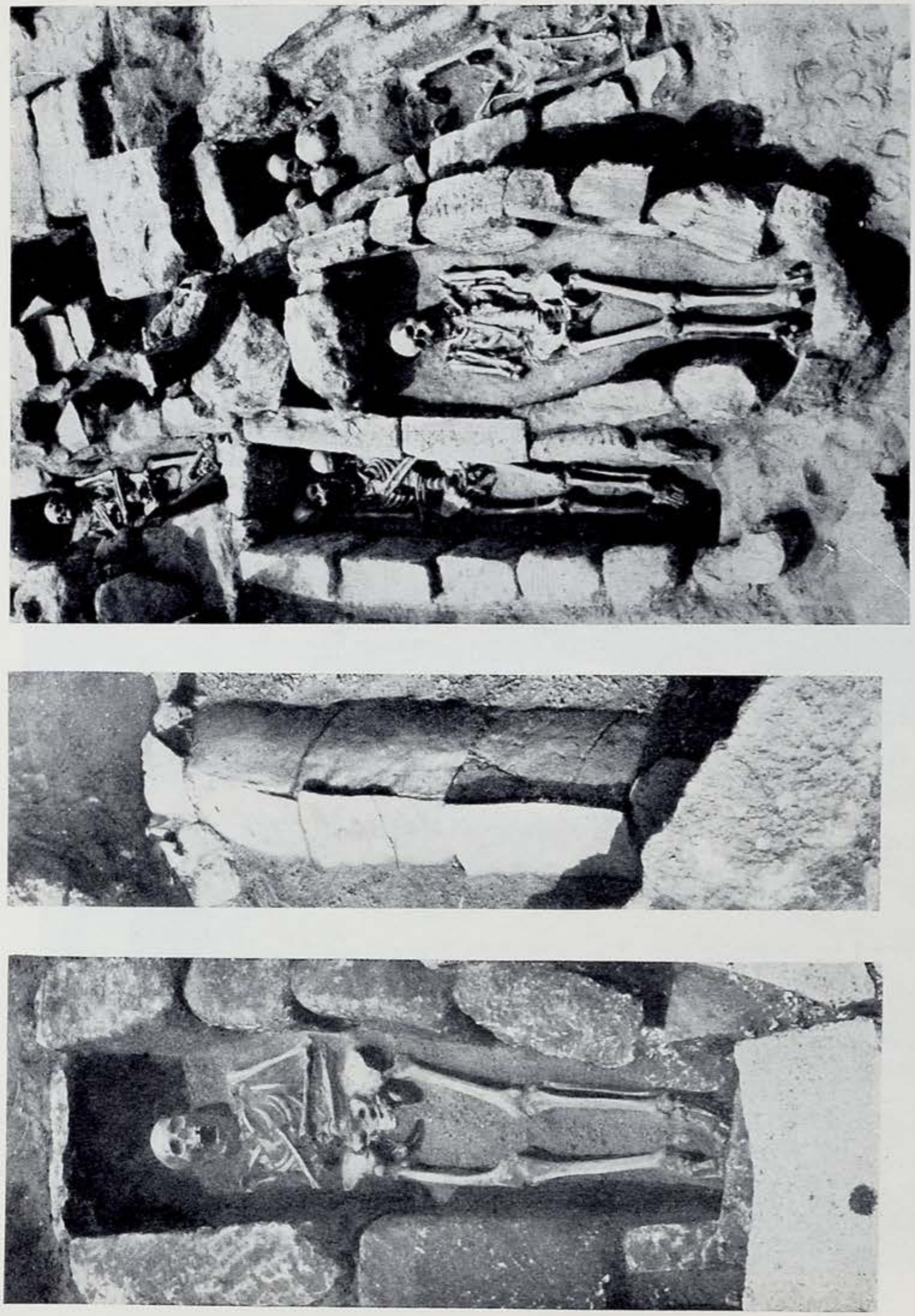

α. Ὁ τάφος ἀριθ. 69. β. Τάφος καλυβίτης. γ. Τρεῖς κιβωτιόσχημοι τάφοι.

α. Ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ δυτικοῦ τέρματος τοῦ τείχους Κ3. Ἄποψις ἀπὸ Β.

β. Λιθίνη σαρκοφάγος εὑρεθεῖσα βορείως τοῦ τείχους Ο.

α. Μελαμβαφὴς κάνθαρος τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

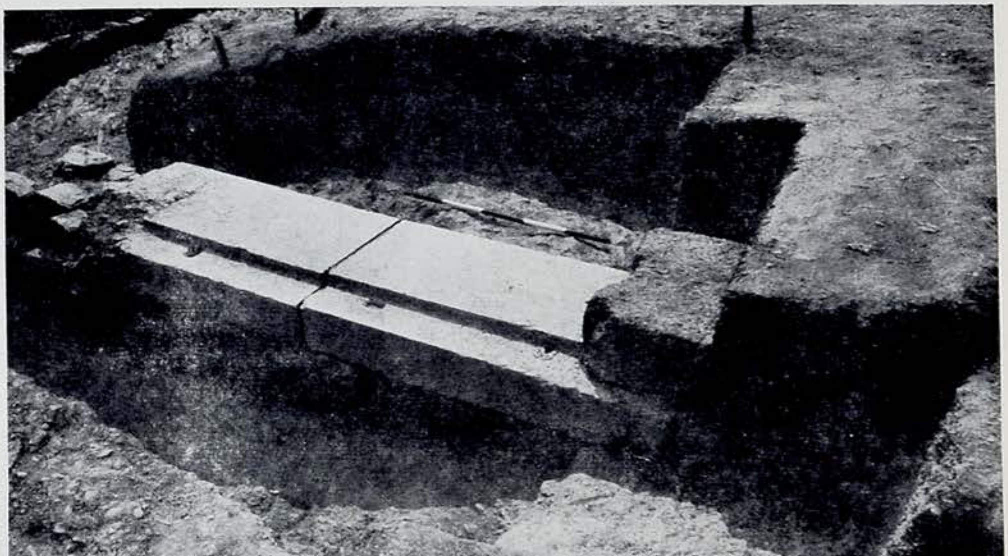

β. Τὸ κατώφλιον θύρας τὸ εὑρεθὲν ἐντὸς τοῦ οἰκοδομήματος 3 (τάφρος TR6). Ἄποψις ἀπὸ Β.

α. Ὁ πύργος «Φυλακές». Ἄποψις ἀπ' Ἀνατολῶν.

β. Ὁ χῶρος μεταξὺ ἀγροτικοῦ δρόμου καὶ Τσαμπάζη πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ. Ἄποψις ἀπ' Ἀνατολῶν.

α. Μουσειακὴ ἀποθήκη. Ἄποψις ἀπὸ Δυσμῶν.

β. Δυτικὴ πλευρὰ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ. Ἄποψις ἀπὸ Δυσμῶν.

α. Δυτικὴ πλευρὰ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ. Καλοκτισμένος τοῖχος. Ἄποψις ἀπὸ Δυσμῶν.

β. ΝΔ πύργος. Ἄποψις ἀπὸ Βορρᾶ.

α. Ἀνατολικὸν τεῖχος (ἐσωτερικῶς). Ἄποψις ἀπὸ Νότου.

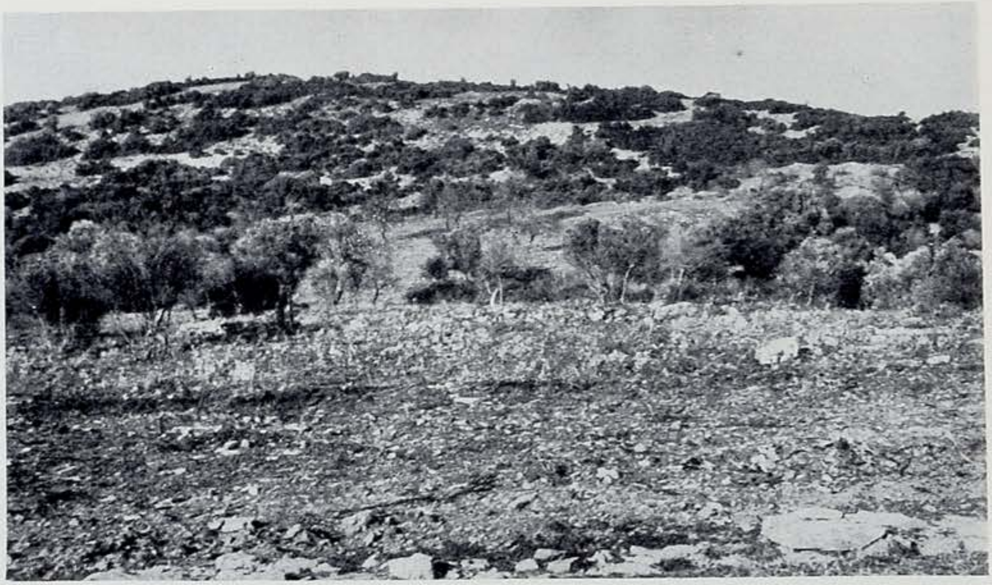

β. Ὁ χῶρος μεταξὺ ἀγροτικοῦ δρόμου καὶ Τσαμπάζη. Ἄποψις ἀπὸ Νότου.

α. Τετράγωνον κτίσμα. Ἄποψις ἀπὸ ΝΔ.

β. Ἀγωγὸς ἀποχετεύσεως. Ἄποψις ἀπὸ Νότου.

α. Ἡ ΝΔ πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ.

β. Παιδικὸς τάφος μὲ κυκλικὸ περίβολο.

Ὁ ταφικὸς τύμβος τῆς Ἐφύρας.

α. Περίβολος ἢ ἀνάλημμα μὲ τὸν τύμβο στὴν ἀκρόπολη τῆς Ἐφύρας.

β. Σκελετὸς τῆς ταφῆς 4.

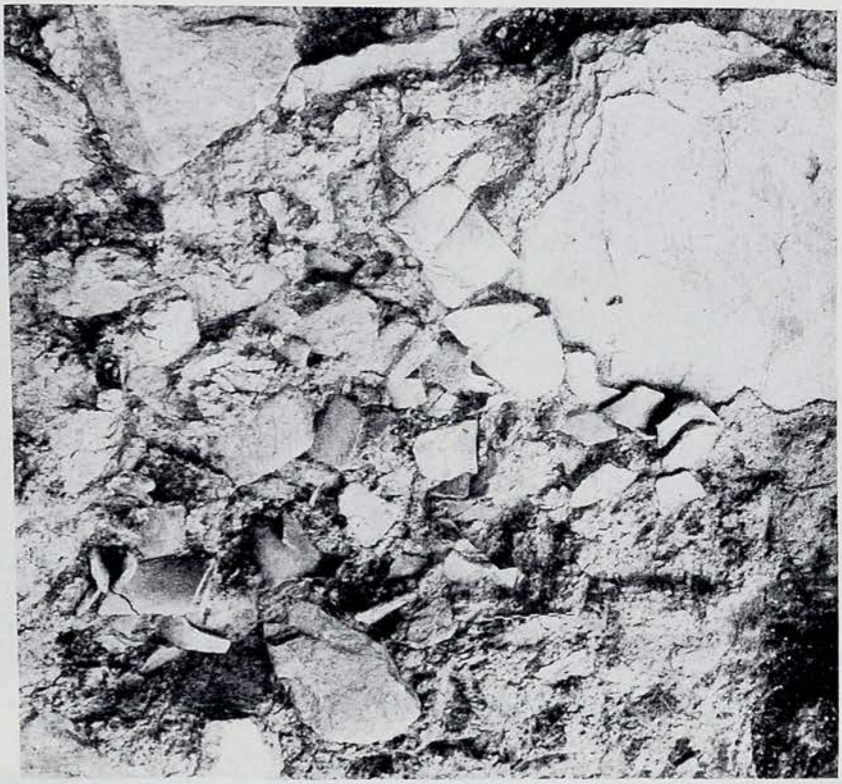

α. Κομμάτια ἀποθηκευτικῶν ἀγγείων στὸ δάπεδο νεολιθικοῦ οἰκήματος 2.

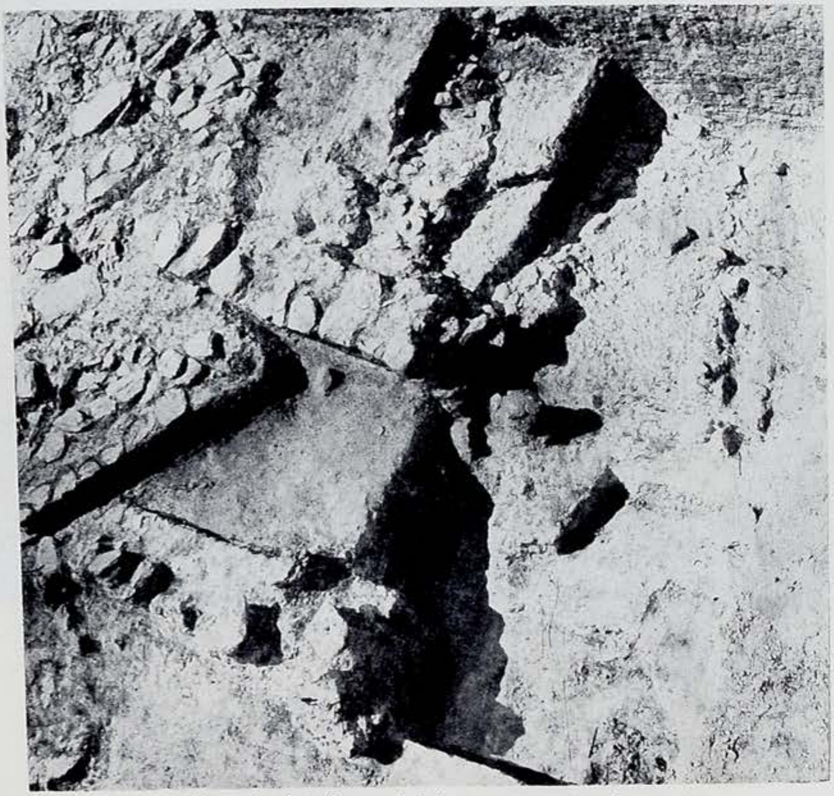

β. Σκαφὴ σὲ βάθος στὸ βόρειο τμῆμα τῆς τάφρου 2.

α. Κεφάλι πήλινου γυναικείου εἰδωλίου τῆς μέσης νεολιθικῆς. Ὕψος 32 ἐκ.

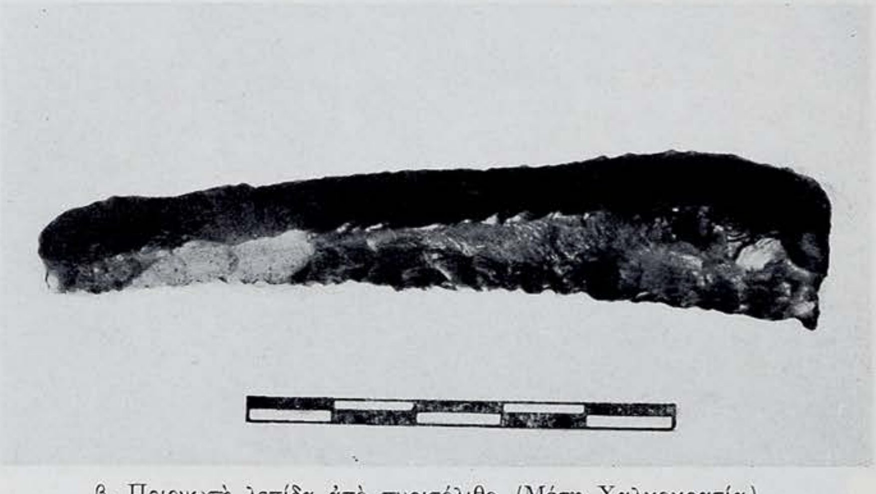

β. Πριονωτὴ λεπίδα ἀπὸ πυριτόλιθο (Μέση Χαλκοκρατία).

Βασιλική τοῦ Κρανείου. α. Ἄποψις τοῦ νοτίου καὶ τοῦ κεντρικοῦ χώρου τοῦ βαπτιστηρίου (ἀπὸ Α).

β. Μερικὴ ἄποψις τοῦ βαπτιστηρίου (ἀπὸ ΝΔ).

Βασιλική τοῦ Κρανείου. α. Τὰ ἀνατολικὰ μέρη τοῦ βαπτιστηρίου ἀπὸ Β.

β. Λείψανα ἀντωπῶν παραστάδων εἰς τὸ ἀνατ. μέρος τοῦ βορείου κλίτους τοῦ βαπτιστηρίου (ἀπὸ ΒΑ).

Βασιλικὴ τοῦ Κρανείου. α. Ὁ στυλοβάτης τοῦ φράγματος τῆς κολυμβήθρας μεταξὺ τῶν πρὸς Β πεσσῶν (ἀπὸ Δ).

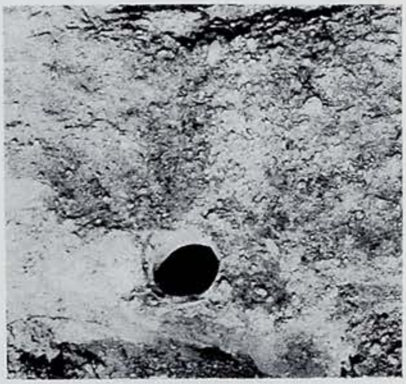

β. Σωλῆνες ὑδραυλικῶν συστημάτων τῆς κολυμβήθρας (ἀπὸ Ν). γ. Πήλινος σωλὴν ὄρθιος ἐντὸς τοῦ τοιχώματος τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς κολυμβήθρας (ἐκ τῶν ἄνω).

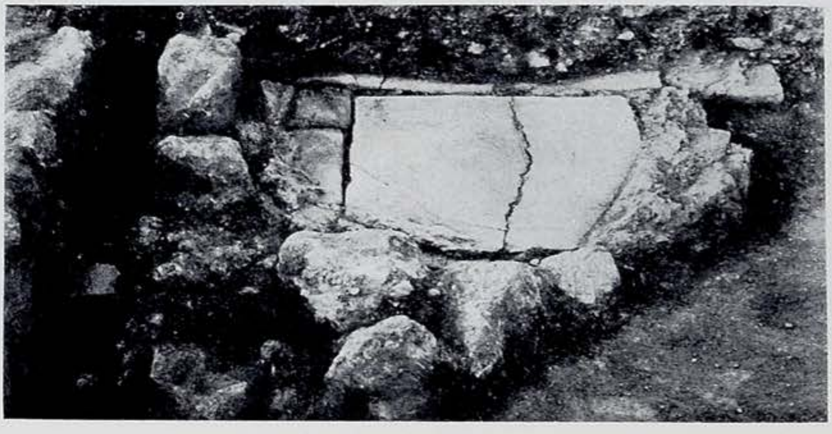

Βασιλικὴ τοῦ Κρανείου. α. Χῶρος Γ. Βαθμὶς καὶ μεταγενεστέρα κατασκευὴ (ἀπὸ Δ). β. Χῶροι νοτίως τοῦ βαπτιστηρίου καὶ δυτικῶς τοῦ νάρθηκος (ἀπὸ ΝΔ). γ. Δεξαμενὴ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν ἐξωνάρθηκα (ἀπὸ Β).

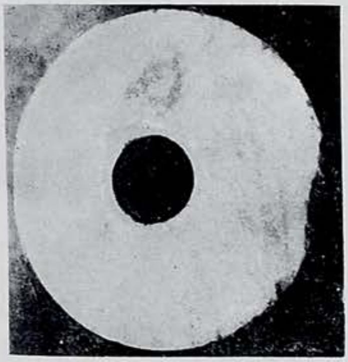

Βασιλικὴ τοῦ Κρανείου. α. Μαρμαροθέτημα — ὀμφάλιον — τοῦ δαπέδου. β. Βάσεις τῶν κιόνων τοῦ θριαμβευτικοῦ τόξου. γ. Ἀποτμήματα τῶν κιόνων τοῦ θριαμβευτικοῦ τόξου. δ. Ἀπότμημα ἐπιθήματος ἐκ τοῦ θριαμβευτικοῦ τόξου.

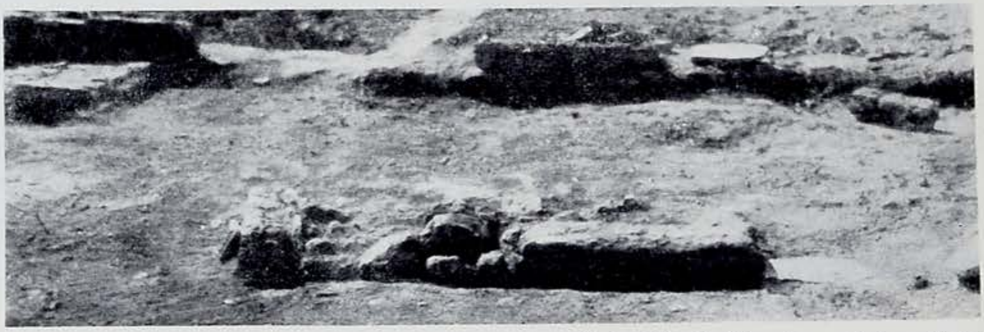

Βασιλικὴ τοῦ Κρανείου. α. Ὑπολείμματα ἀκκουβίτου (ἀπὸ Β). β. Ὀχετὸς τοῦ ἀκουβίτου. γ. Τοιχάρια μεταγενεστέρου οἰκίσκου ἐντὸς τοῦ μεσαίου κλίτους (πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ, ἀπὸ Β).

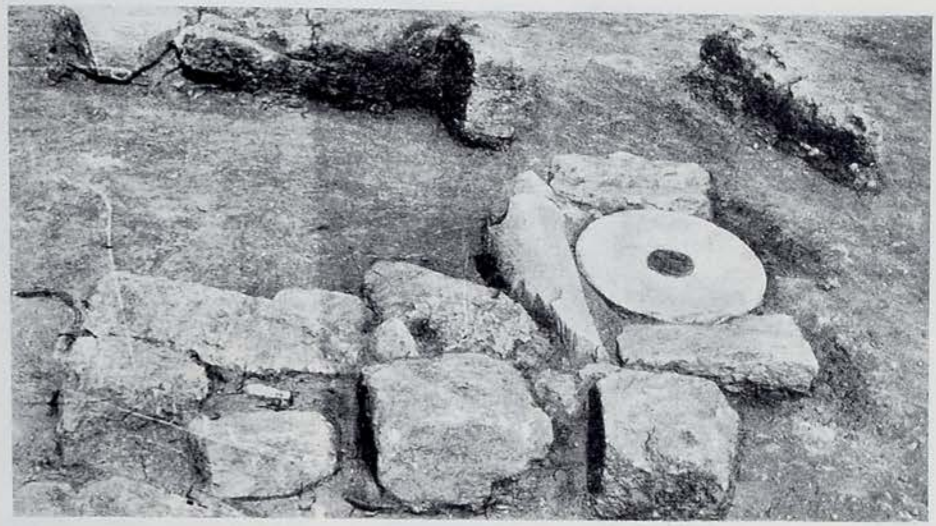

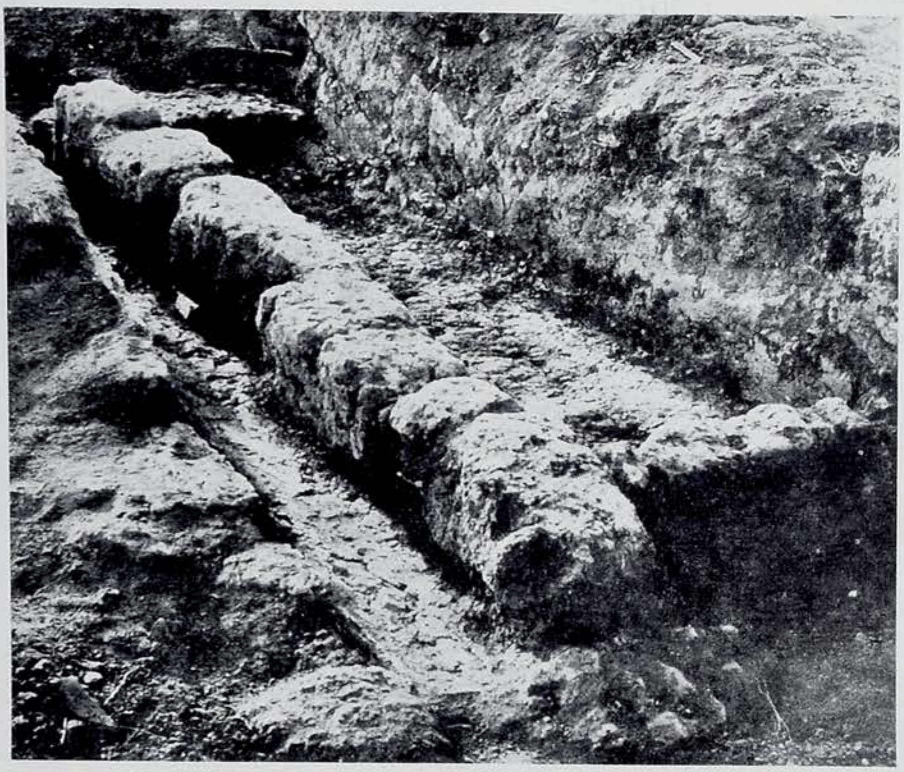

Βασιλική τοῦ Κρανείου. α. Τοιχάρια μεταγενεστέρου οἰκίσκου ἐντὸς τοῦ μεσαίου κλίτους (μετὰ τὸν καθαρισμόν, ἀπὸ Ν). β. Ἡ ἀποθήκη δημητριακῶν μετὰ τὸν πλήρη καθαρισμόν της (ἀπὸ ΒΔ).

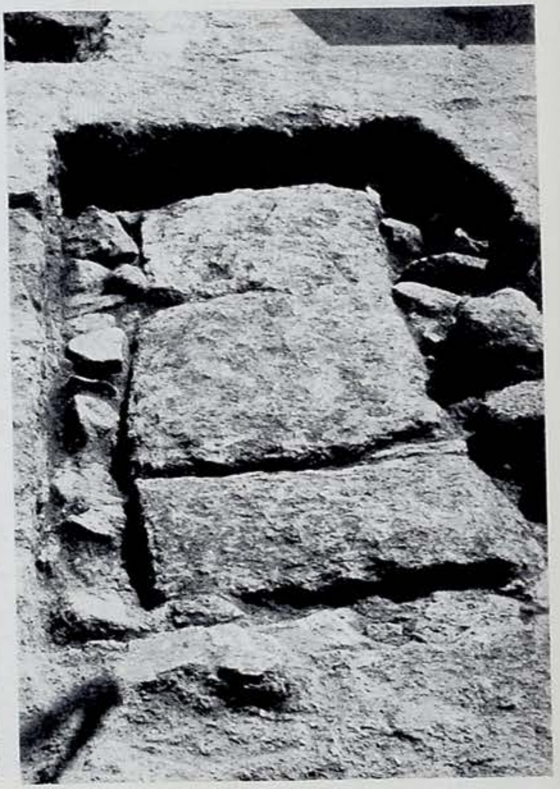

Βασιλικὴ τοῦ Κρανείου. α. Στρῶσις τῆς ἀποθήκης διὰ πωρίνων πλακῶν. β. Μεταγενεστέρα κτιστὴ τράπεζα ἐντὸς τοῦ μεσαίου κλίτους (ἀπὸ Β). γ. Τάφος ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου. Κάλυψις διὰ πωρίνων πλακῶν (ἀπὸ Δ).

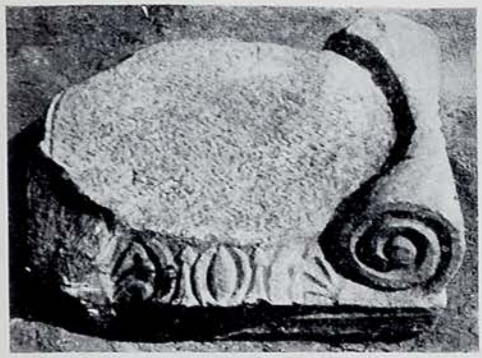

α β

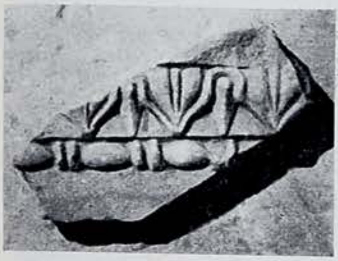

γ δ

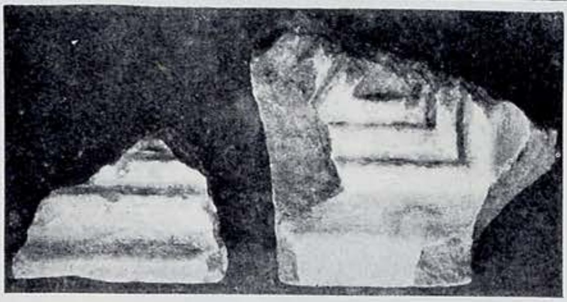

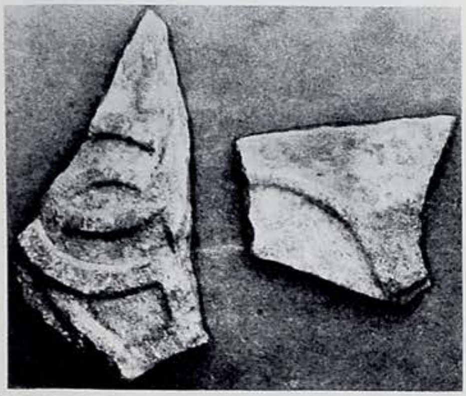

ε ς΄

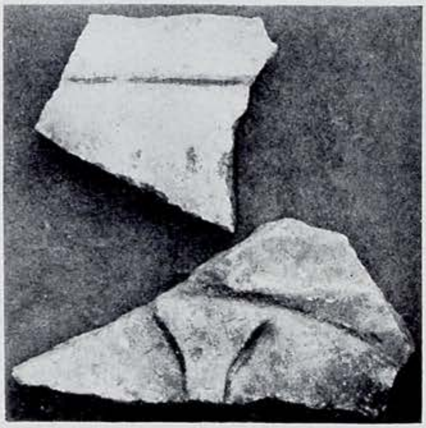

ζ

η

θ

ι

Βασιλικὴ τοῦ Κρανείου. α. Ἰωνικὸν κιονόκρανον. β. Βάσις συμφυὴς μετὰ βάθρου. γ. Τεμάχιον ἐπιστέψεως πλακός (ἐκ τοῦ βαπτιστηρίου). δ. Τεμάχια θωρακίων. ε. Προσθία ὄψις τεμαχίων θωρακίων. ς΄ Ὀπισθία ὄψις τεμαχίων θωρακίων. ζ-η. Ἀποτμήματα θωρακίων. θ. Τεμάχιον διατρήτου θωρακίου. ι. Ἀπότμημα μαρμαρίνης λεκάνης.

α

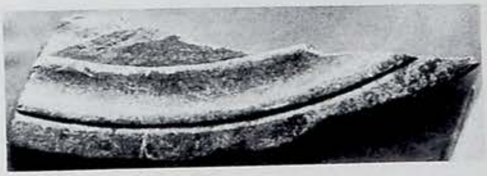

β

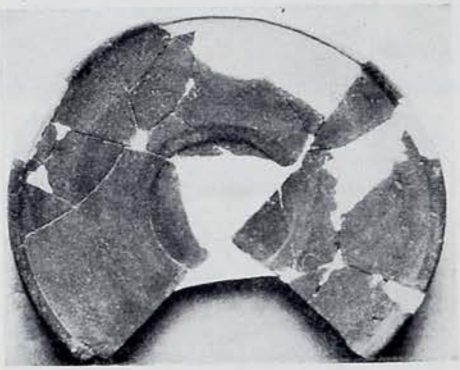

γ

δ

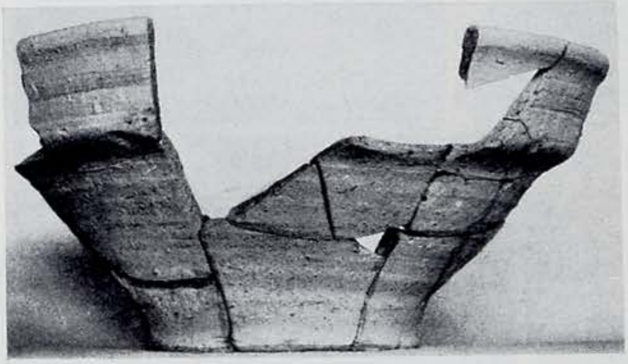

ε

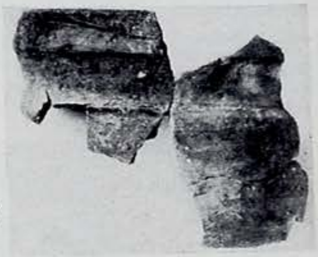

ς′

Βασιλικὴ τοῦ Κρανείου. α. Ἀπότμημα πλακὸς ἁγίας (;) τραπέζης. β. Ἀπότμημα στρογγύλης τραπέζης προσφορῶν. γ. Λοπὰς ἐκ Β. Ἀφρικῆς. δ. Πρόχους. ε. Λεκάνη ἐλλιπής. ς′ Τεμάχια χύτρας.

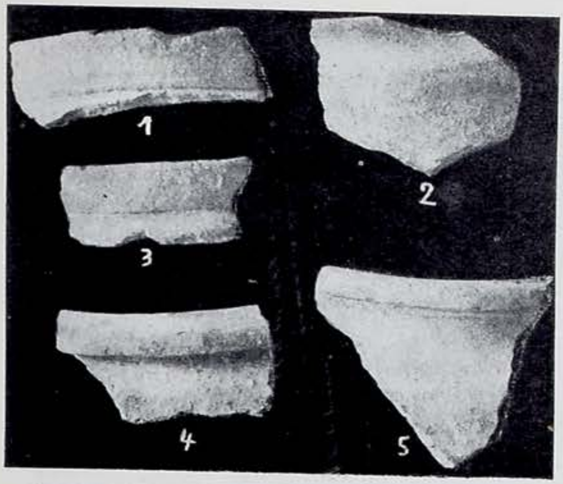

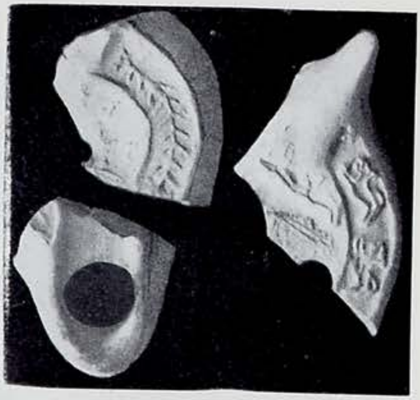

α β

γ

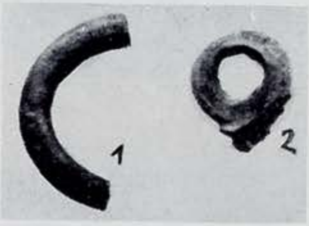

δ

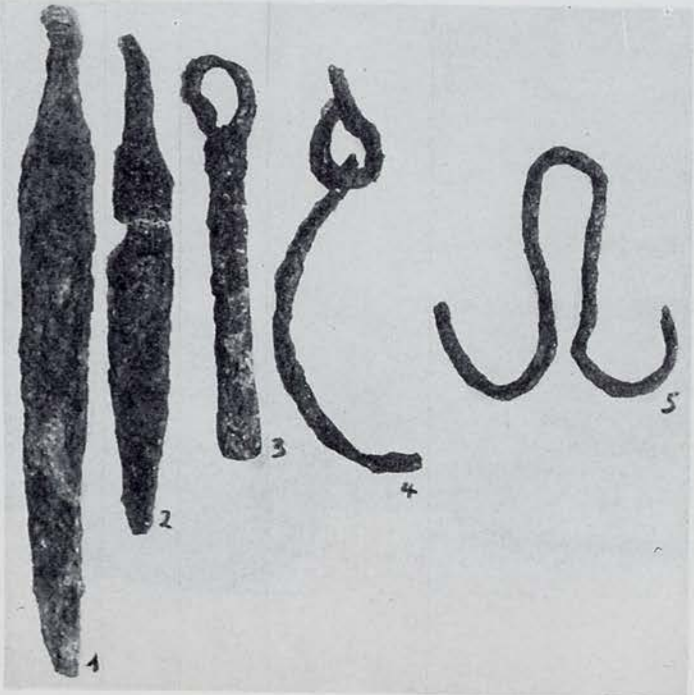

ε

Βασιλικὴ τοῦ Κρανείου. α. Χείλη χυτρῶν. β. Ἀποτμήματα λύχνων. γ. Πινάκιον. δ. Ἀπότμημα κρίκου καὶ κυκλοτερὴς λαβὴ σκεύους (πολυκανδήλου;) ε. 1 - 2. Ἐλάσματα. 3. Γλωσσίδιον κλείθρου (;). 4. Στρόφιγξ θυροφύλλου. 5. Ἁρπάγη.

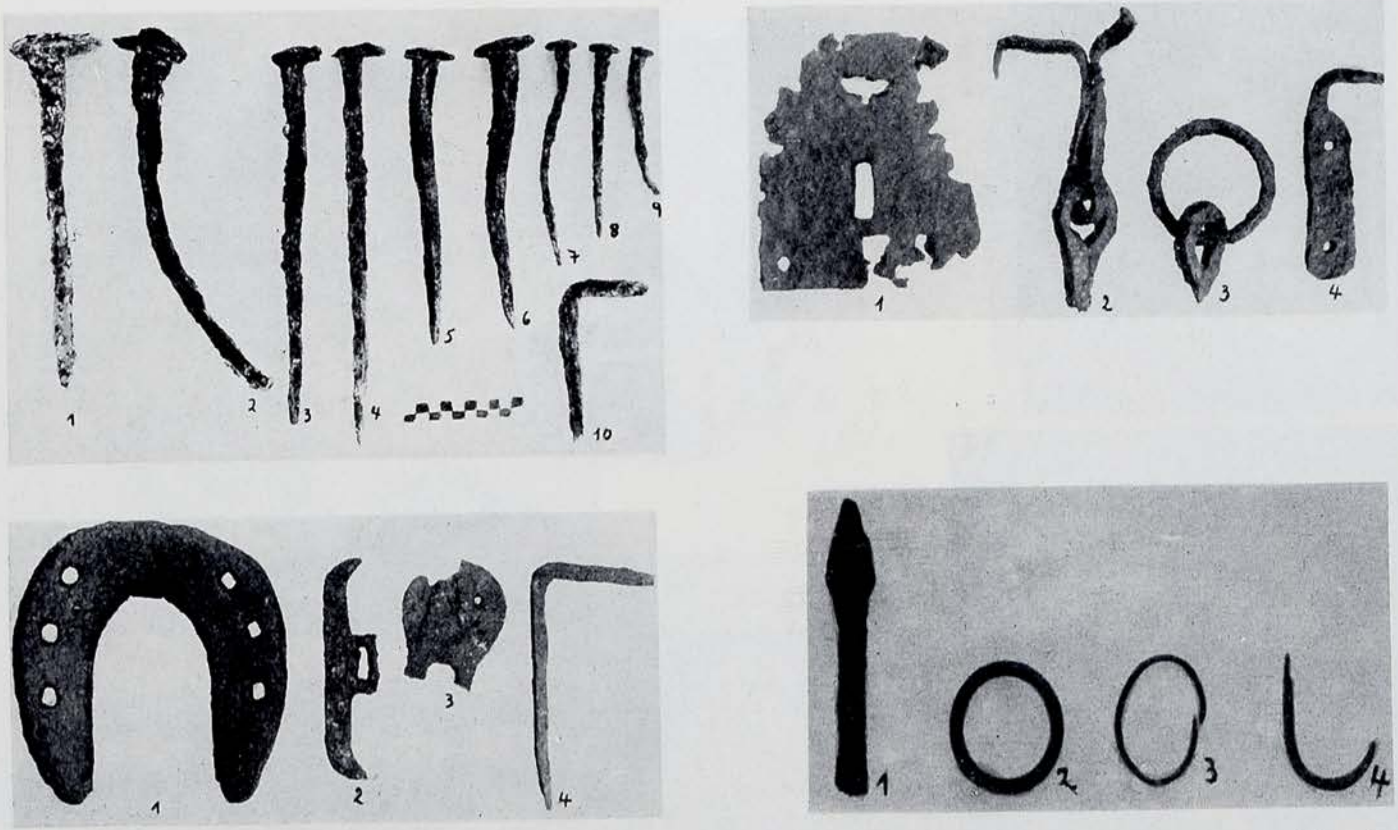

Βασιλικὴ τοῦ Κρανείου. α. Ἧλοι κοινοὶ διαφόρων τύπων. β. 1. Σιδηροῦν ἔλασμα (πλὰξ θωρακίσεως;) κλείθρου. 2. Στρόφιγξ θυροφύλλου. 3. Κρίκος ἐξηρτημένος ἀπὸ περόνην. 4. Στοιχεῖον στρόφιγγος (κοράκι) θυροφύλλου. γ. 1. Πέταλον. 2. Ἐξάρτημα τόξου (;) ἢ ἱπποσκευῆς (;). 3. Ἔλασμα ἐκ συστήματος ἀφαιρετοῦ κλείθρου (λουκέτου) κιβωτίου. 4. Ἧλος καμπτόμενος κατ' ὀρθὴν γωνίαν (στραβοκάρφι). δ. 1. Αἰχμὴ βέλους. 2. Κρίκος κυκλοτερής. 3. Ἐνώτιον. 4. Ἄγκιστρον.

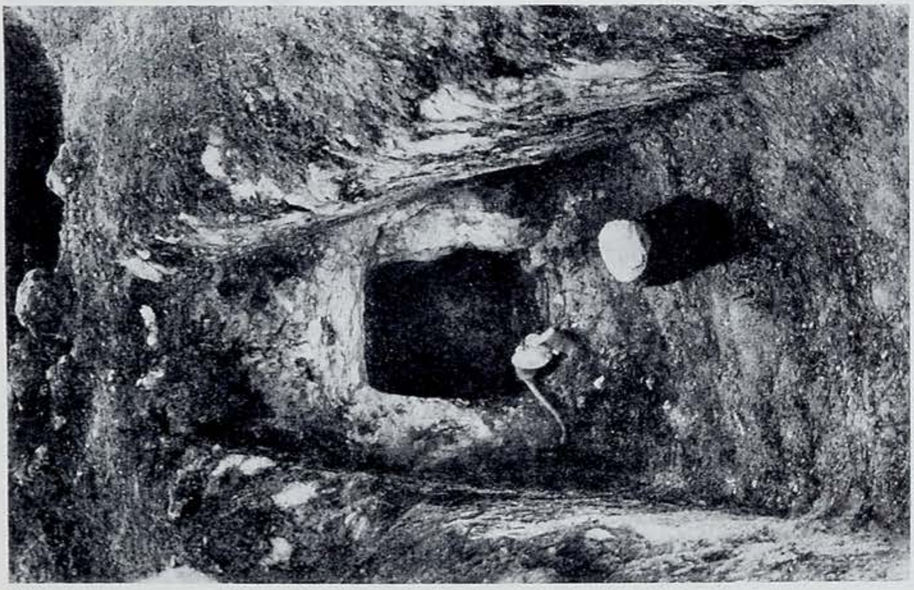

Καλλιθέα Πατρῶν. α. Τάφος Α. β. Τάφος Β.

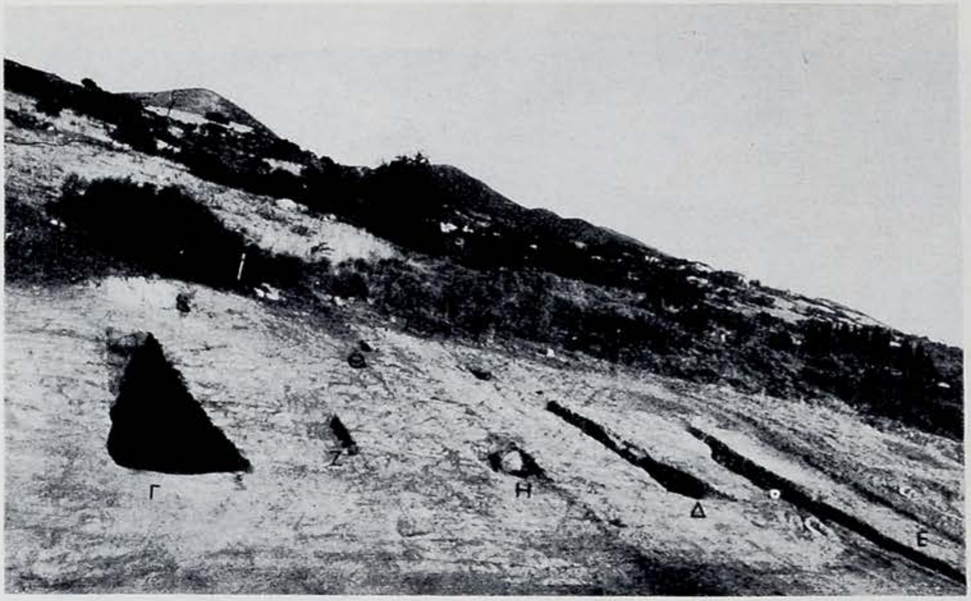

Καλλιθέα Πατρῶν. α. Τὸ ΥΕ νεκροταφεῖον μὲ τοὺς τρεῖς ἀνασκαφέντας τάφους Γ, Δ, Ε καὶ τοὺς τρεῖς ἐντοπισθέντας, ἀλλὰ μὴ ἀνασκαφέντας τάφους Ζ, Η, Θ.

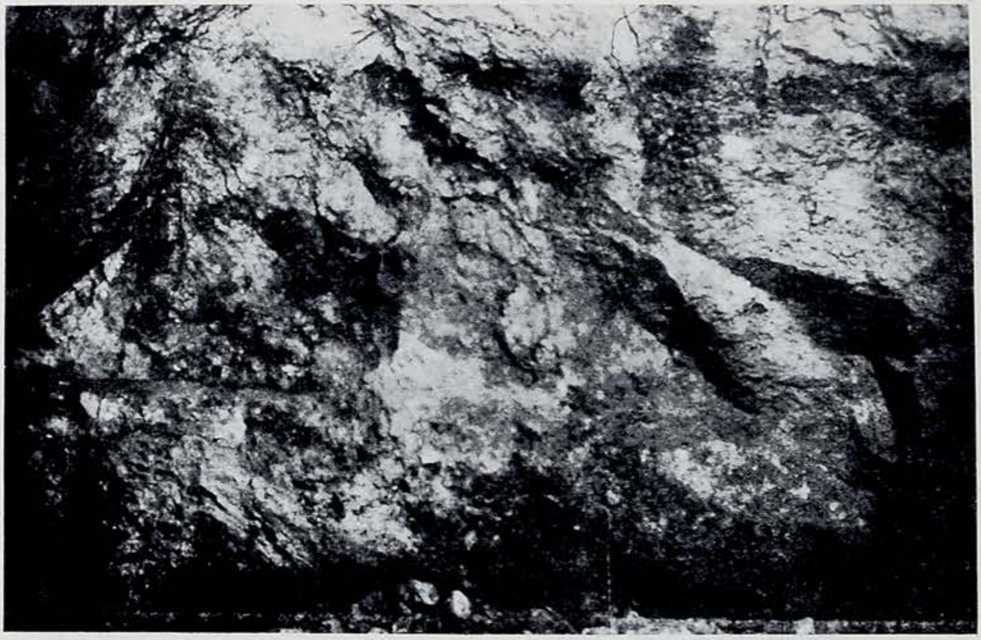

β. Τάφος Δ. Δεξιὸν τοίχωμα μὲ διακρινόμενον τὸ λάξευμα τῆς δικλινοῦς ὀροφῆς.

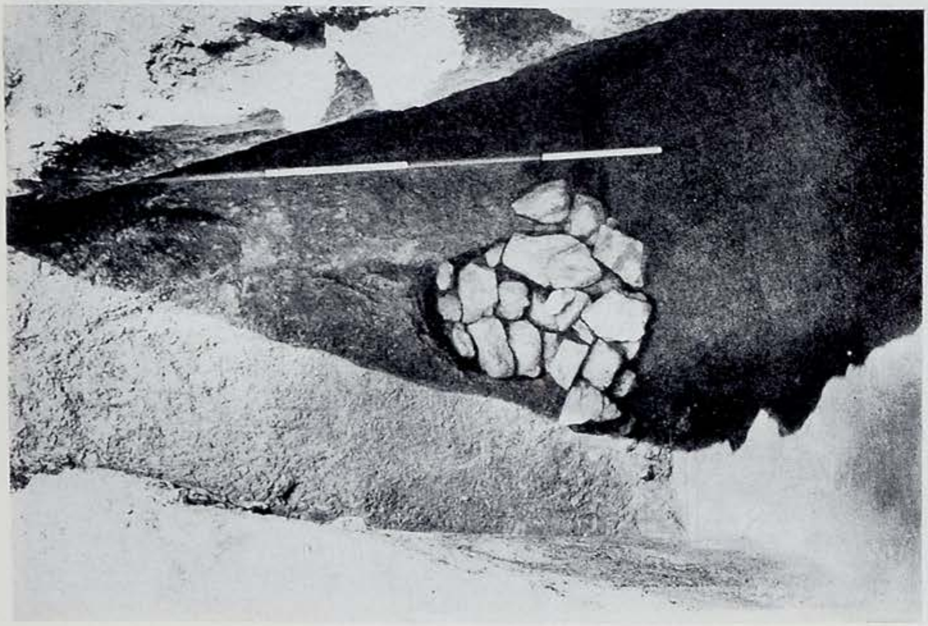

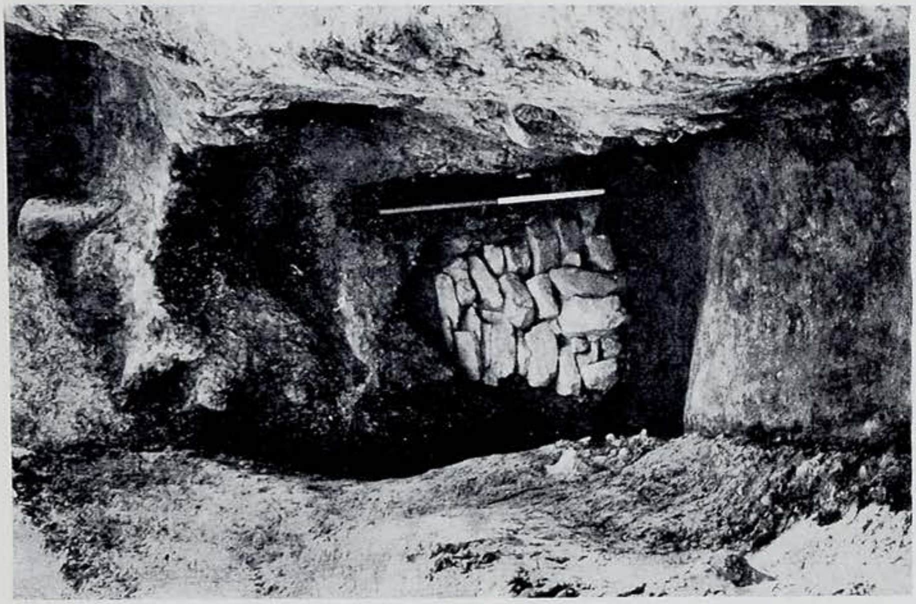

Καλλιθέα Πατρῶν. α. Τάφος Ε. Ξηρολιθιὰ εἰσόδου καὶ τριγωνικὸν ἀνώφλιον. β. Τάφος Δ. Εἴσοδος καὶ ξηρολιθιά.

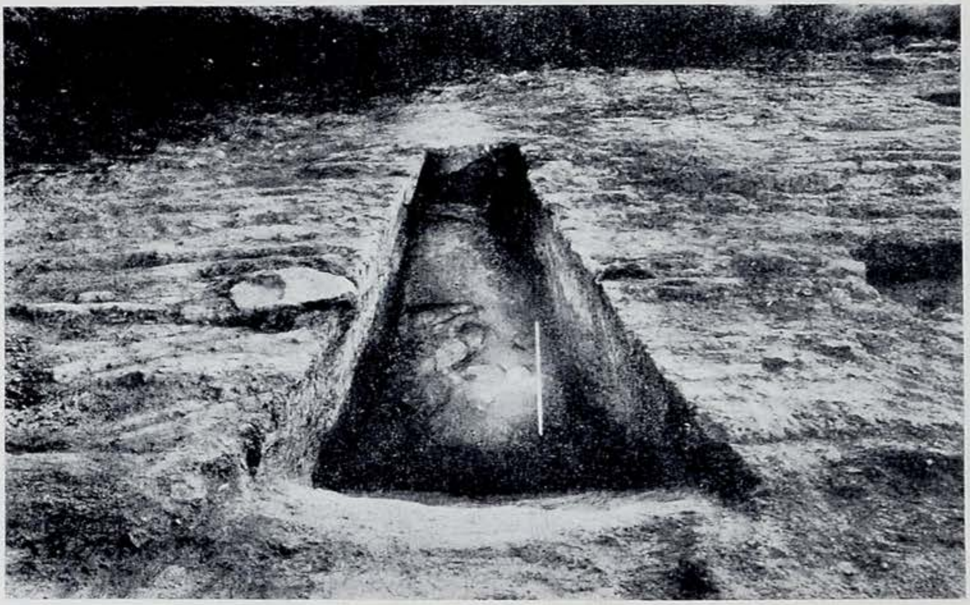

Καλλιθέα Πατρῶν. α. Τάφος Γ.

β. Τμήματα καταπεσούσης ὀροφῆς τῶν τάφων Δ καὶ Ε μὲ ἐμφανῆ τὰ ἴχνη λαξεύσεως.

Καλλιθέα Πατρῶν. α. Τάφος Γ. Θάλαμος μὲ τὸ διαχωριστικὸν τοιχάριον, τὰς ταφὰς καὶ τὰ κτερίσματα κατὰ χώραν. Τάφος Ε. β. Κεντρικὸν τμῆμα τοῦ θαλάμου. γ. Δεξιὸν τμῆμα τοῦ θαλάμου τοῦ ἰδίου τάφου.

α. Τὰ ὡραῖα ψηφιδωτα τῆς Ἑρμιόνης παρὰ τὴν οἰκίαν Μπενάρδου.

β. Τὸ οἰκόπεδον τοῦ Δημοσίου ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀπεσπάσθησαν τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ἑρμιόνης.

Τὰ ἀποσπασθέντα ψηφιδωτὰ ἐκ τοῦ οἰκοπέδου τοῦ Δημοσίου
(παρὰ τὴν οἰκίαν Μπενάρδου).

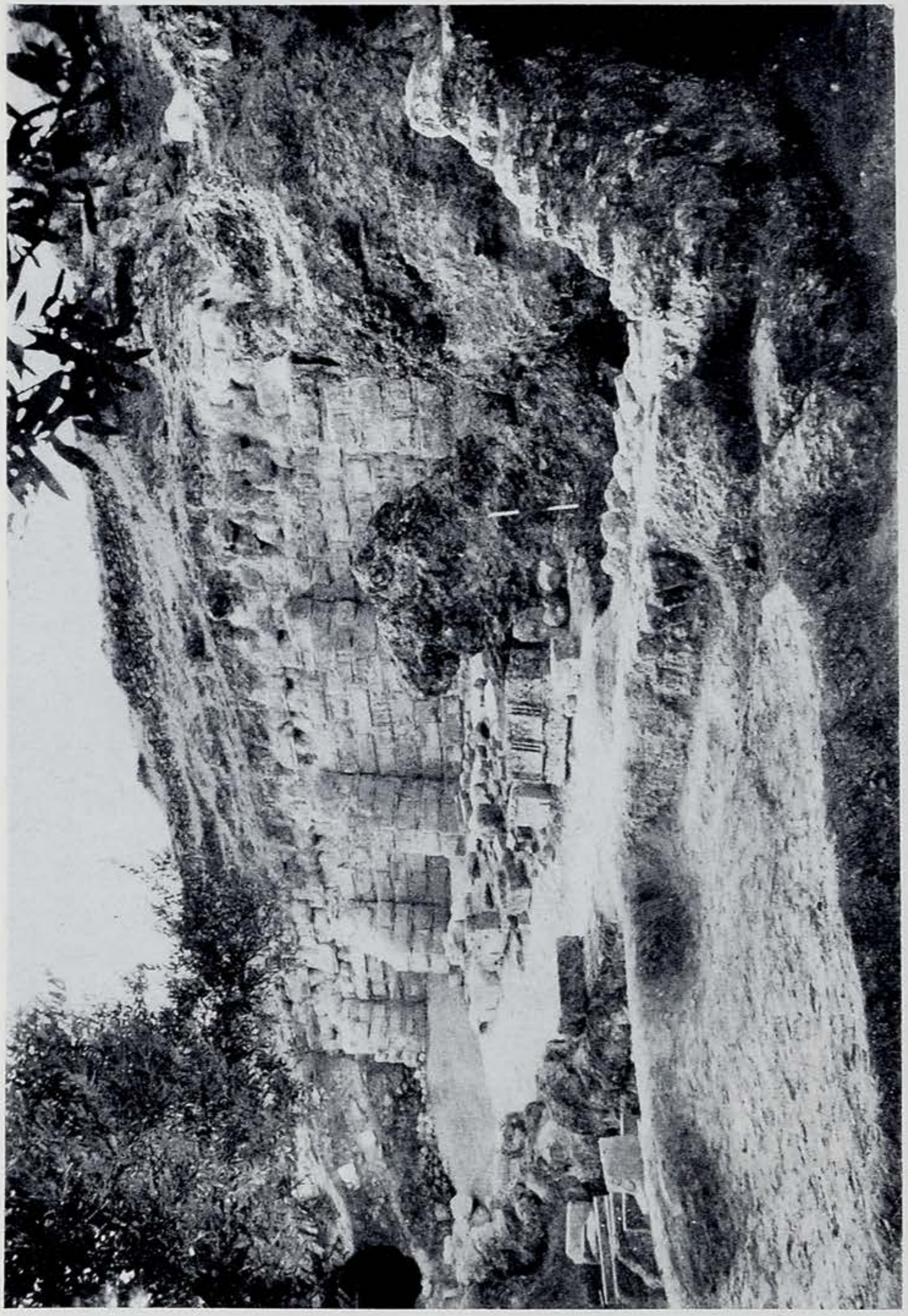

Τὸ μεγάλο ἀνάλημμα τοῦ ἱεροῦ.

α. Ἡ ἀνασκαφὴ στὸν τομέα Τ-φ 13.

β. Τὰ στρώματα στὴν ἐπίχωση τοῦ τομέα Τ-φ 13.

α. Οἰκοδομικὰ μέλη μέσα στὸ στρῶμα καταστροφῆς τοῦ ἀναλήμματος καὶ τῆς ἑλληνιστικῆς στοᾶς.

β. Ἡ ΒΔ γωνιὰ τοῦ πρόχειρου, ὕστερου ἀναλήμματος καὶ ἡ τάφρος στοὺς τομεῖς Υ-Χ 19-20.

α

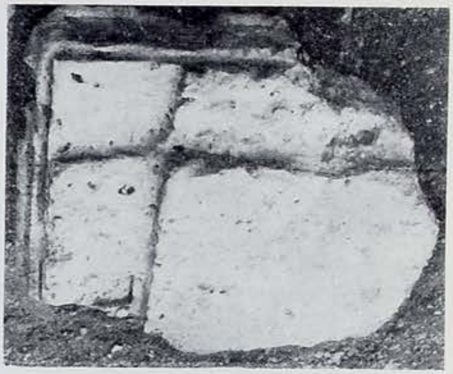

β

γ

δ

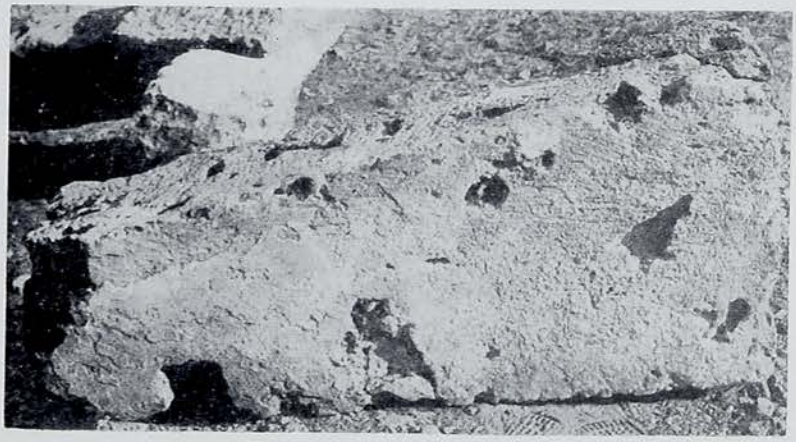

ε

α. Πεσσόκρανο ἀπὸ τὸν ὀπίσθιο τοῖχο τῆς ἑλληνιστικῆς στοᾶς. β. Γωνιαῖο γεῖσο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. γ. Τμῆμα κυματίου ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ τυμπάνου ἀετώματος. δ. Τμῆμα δωρικοῦ κιονοκράνου ἀπὸ τὴν ἐπίχωση στὸν τομέα Υ-Χ 19 - 20. ε. Μέλος τυμπάνου ἀετώματος.

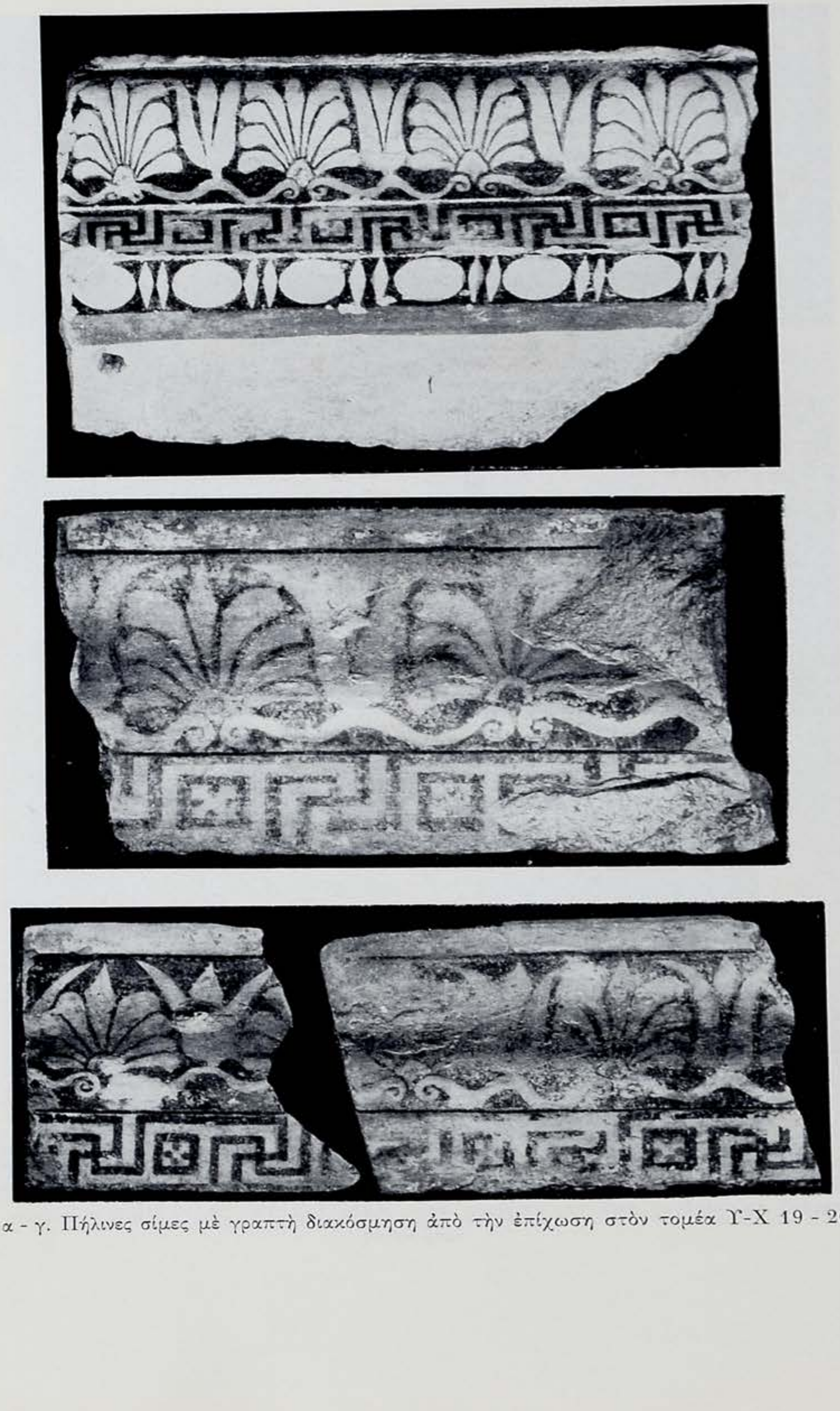

α - γ. Πήλινες σίμες μὲ γραπτὴ διακόσμηση ἀπὸ τὴν ἐπίχωση στὸν τομέα Υ-Χ 19 - 20.

α. Τὸ μυκηναϊκὸ ἄνδηρο στὸν ἀρχαῖο βωμό.

β. Ὁ λιθοσωρὸς πάνω ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ ἄνδηρο τοῦ βωμοῦ.

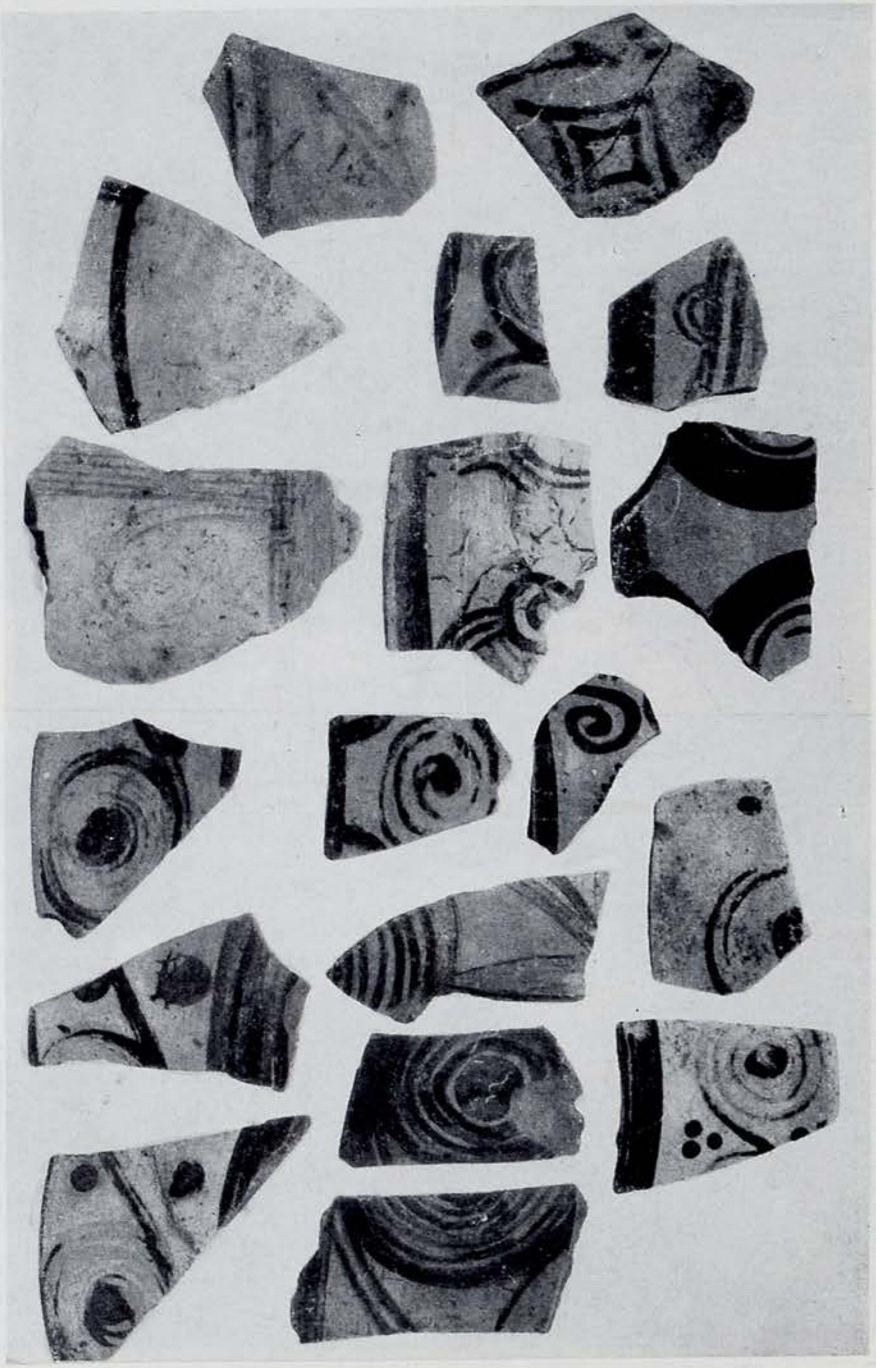

Μυκηναϊκὰ ὄστρακα ἀπὸ τὸ Ἱερό.

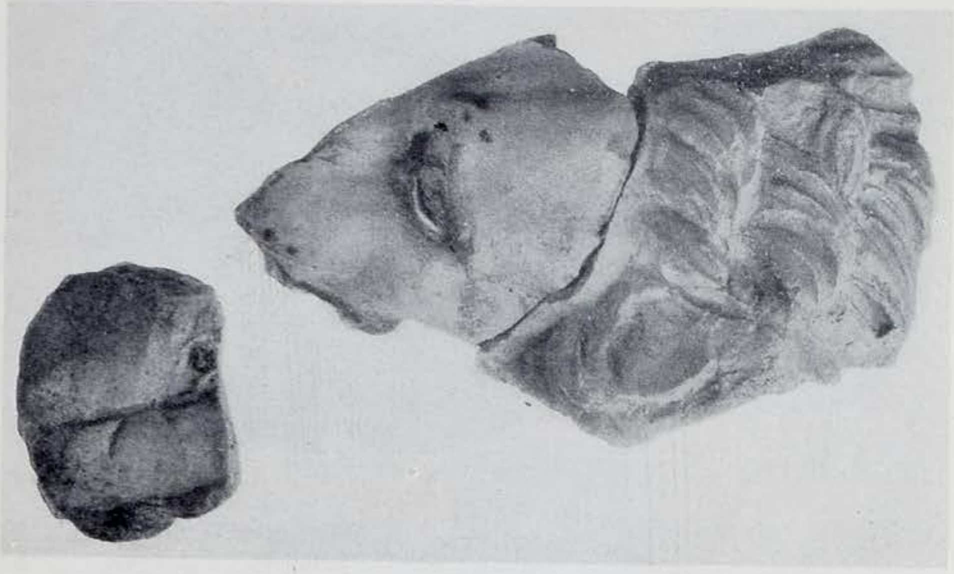

β

γ

δ

ε

α. Πήλινη ὑδρορρόη σὲ σχῆμα λεοντοκεφαλῆς ἀπὸ τὸν τομέα Υ-Χ 19-20. β - γ. Σφραγιδόλιθος ἀπὸ στεατίτη μὲ παράσταση πουλιοῦ. δ - ε. Σφραγιδόλιθος ἀπὸ στεατίτη μὲ παράσταση αἰγάγρου. ς'. Ταλισμανικὸς σφραγιδόλιθος ἀπὸ σαρδόνυχα.

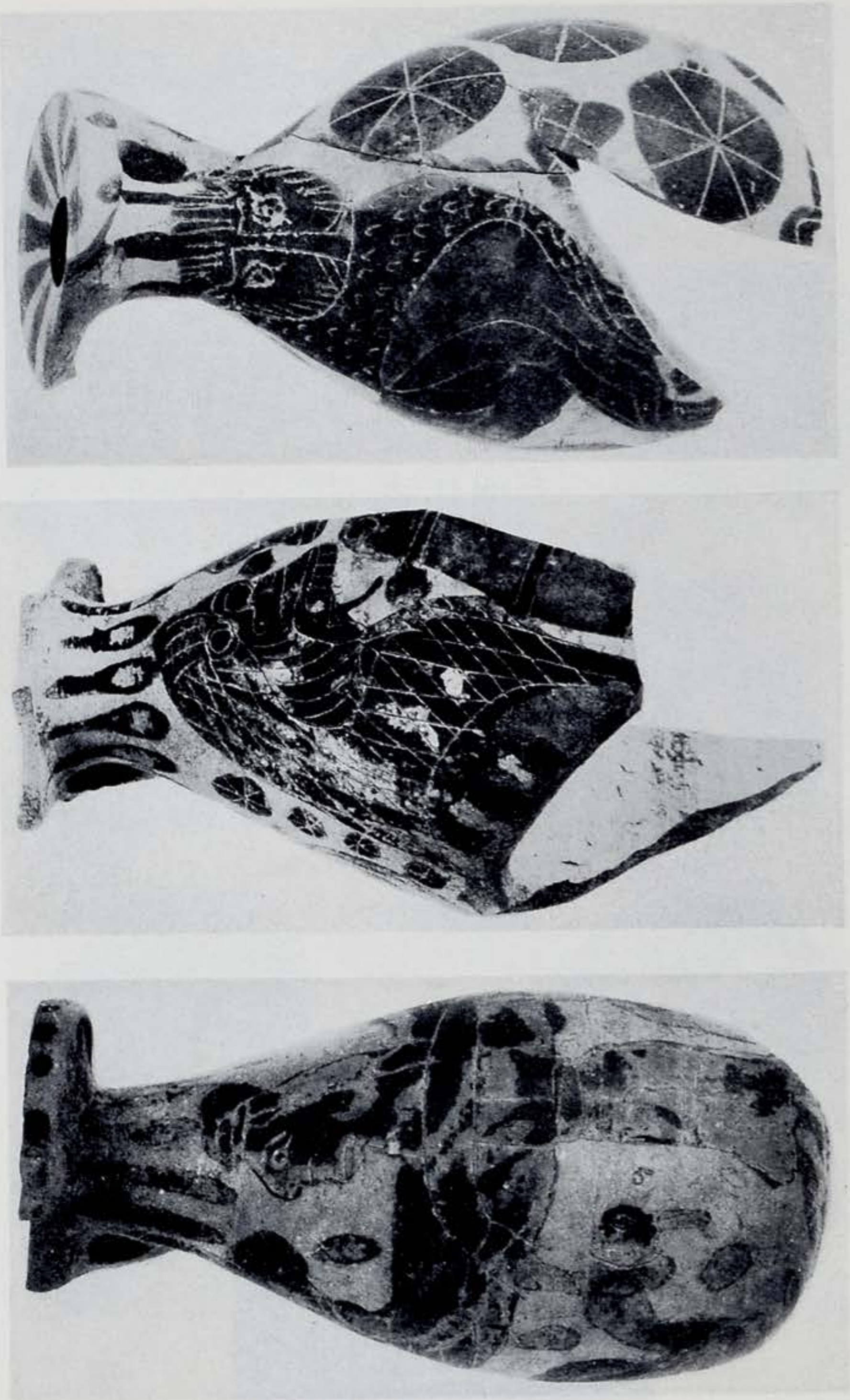

α - γ. Κορινθιακὰ ἀλάβαστρα ἀπὸ τὸ βωμό.

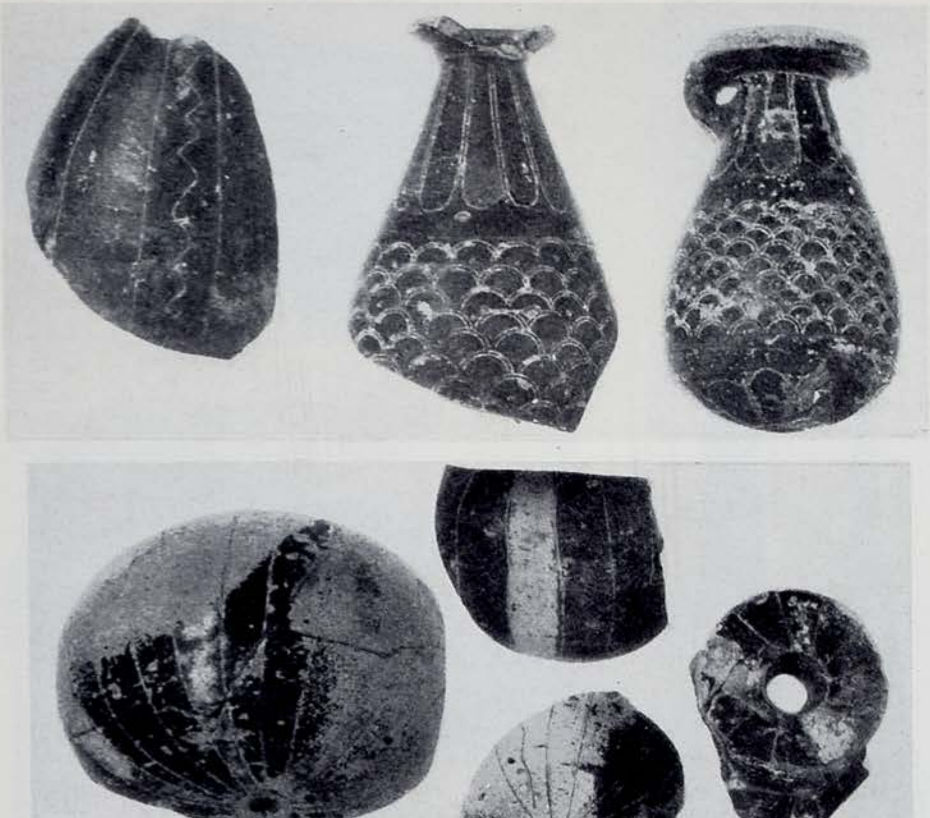

α - γ. Τεμάχια κορινθιακῶν ἀγγείων ἀπὸ τὸ βωμό.

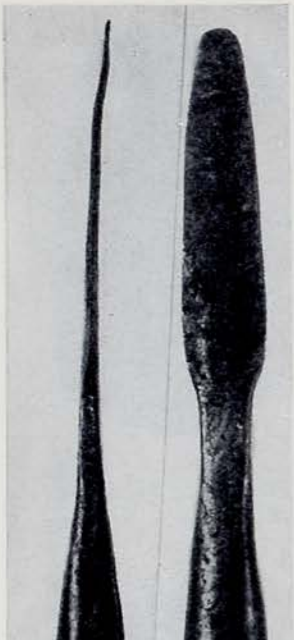

β

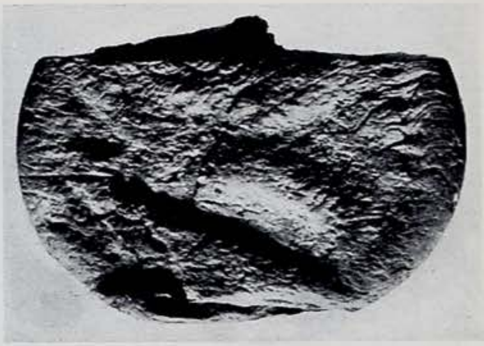

γ δ

α

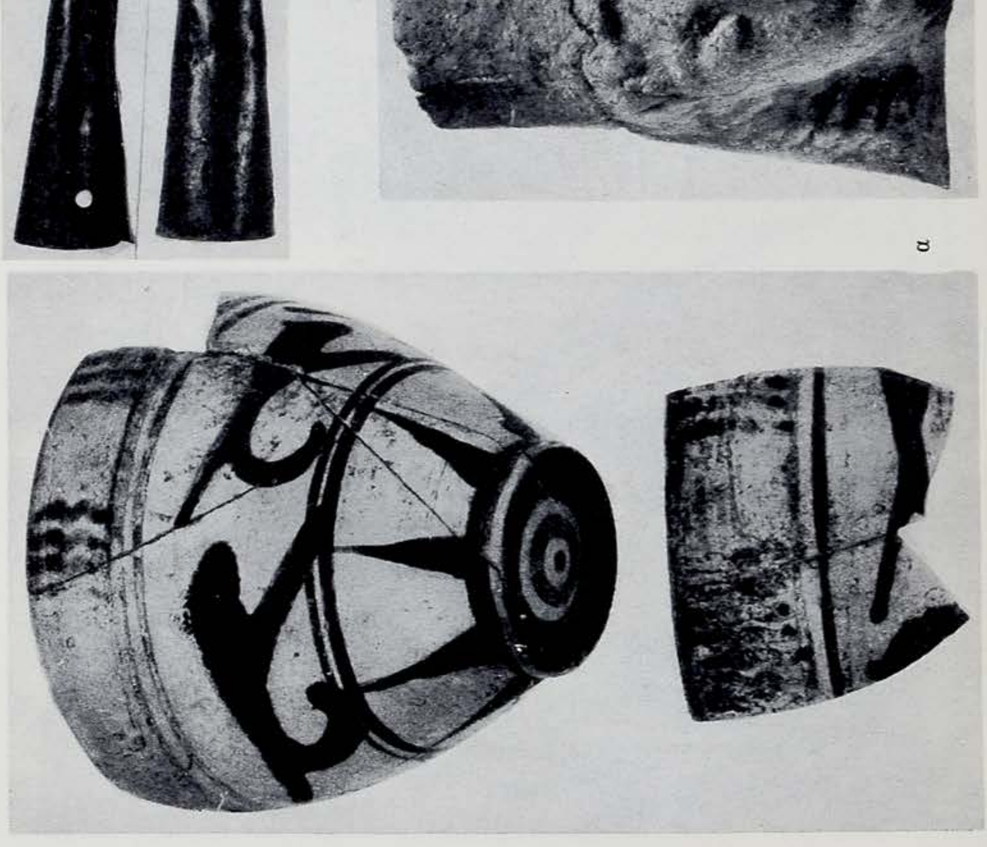

α. Κορινθιακή κοτύλη μὲ παράσταση ἁπλοῦ ρυθμοῦ. β. Χάλκινη αἰχμὴ δόρατος. γ. Κεφαλὴ κορινθιακοῦ ἀρχαϊκοῦ εἰδωλίου θεᾶς.
δ. Ὀστέινη σφραγίδα μὲ παράσταση πουλιοῦ.

α β γ δ

α. Τεμάχια γλυπτοῦ ἀπὸ τὰ ἐναέτια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. β. Κεφαλὲς πηλίνων κλασικῶν εἰδωλίων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή.
γ - δ. Τεμάχια κλασικῶν ἀγγείων.

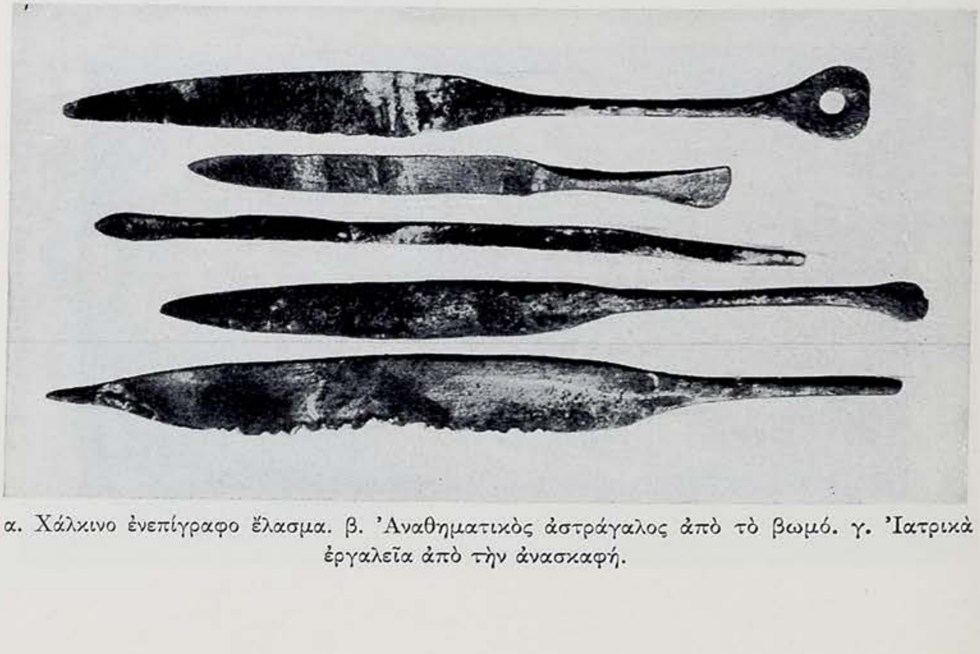

α. Χάλκινο ἐνεπίγραφο ἔλασμα. β. Ἀναθηματικὸς ἀστράγαλος ἀπὸ τὸ βωμό. γ. Ἰατρικὰ ἐργαλεῖα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή.

α 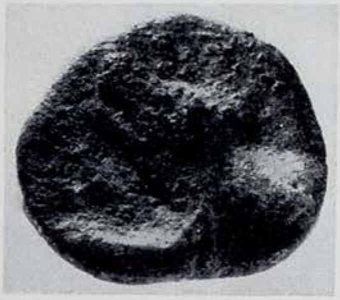

β

γ

δ

ε

α - ε. Νομίσματα τοῦ Ἄργους, τῆς Αἰγίνης καὶ τῶν ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή.

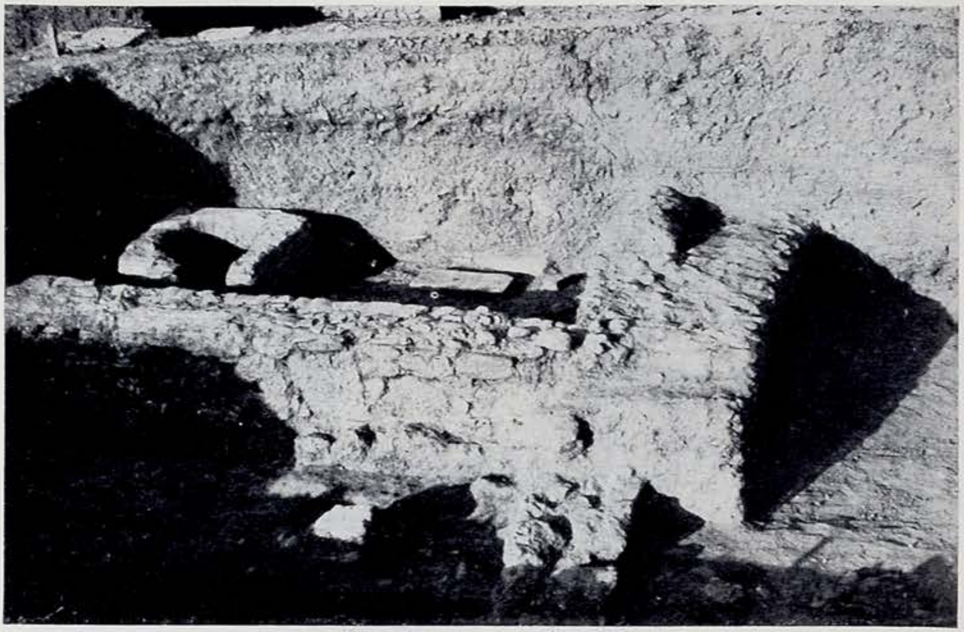

α. Τοῖχοι κτίσματος πού ἀποκαλύφθηκε στὸ τετράγωνο ΒΙ ἀπὸ Δ.

β. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτίσματος τοῦ ΒΙ μὲ τὸ δάπεδο ἀπὸ χαλίκια καὶ φρεατοειδῆ κατασκευή.

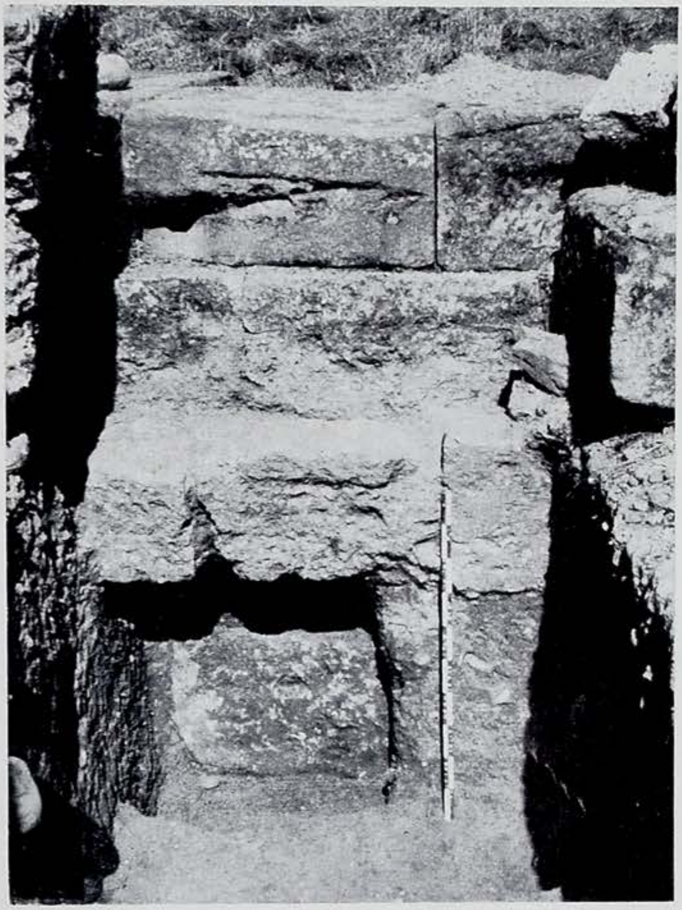

Ἡ θεμελίωση τοῦ τοίχου τῆς Α παρόδου ἀπὸ Ν.

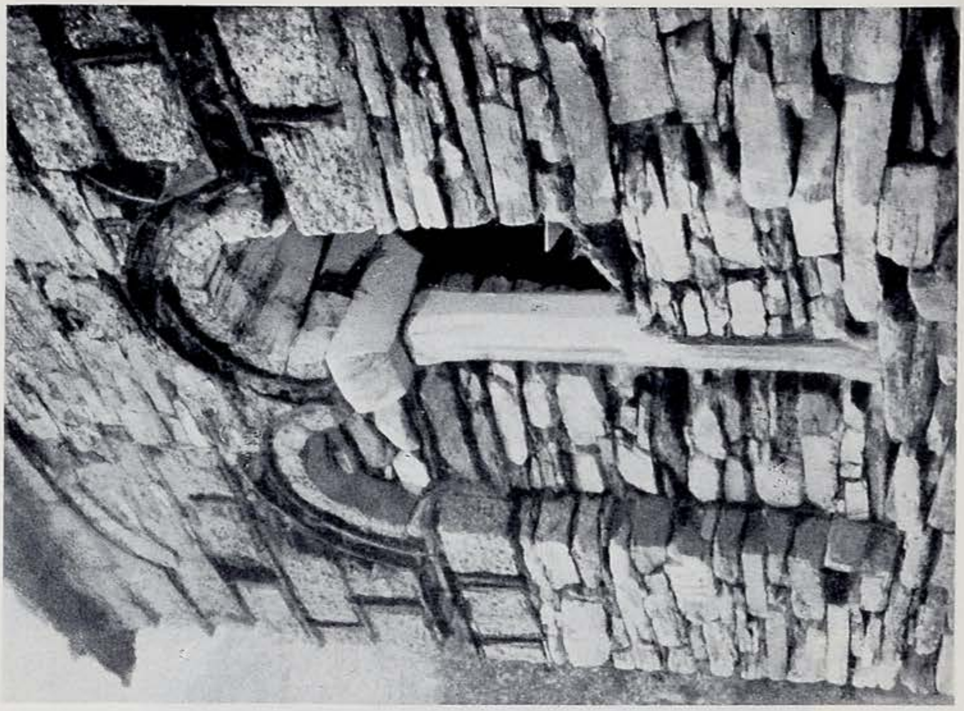

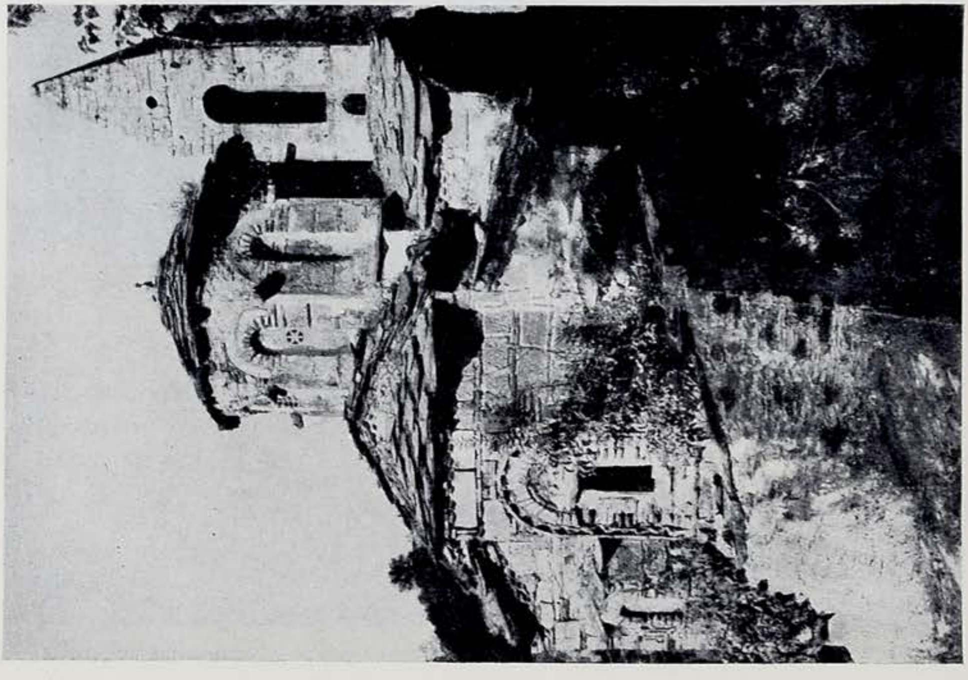

α. Καστανέα, "Αγιος Πέτρος (φωτ. Π. Θεοχαρίδου). β. Καστανέα, "Αγιος Πέτρος, δίλοβον ἄνοιγμα τοῦ νάρθηκος (φωτ. Ν. Χαρκιολάκη).

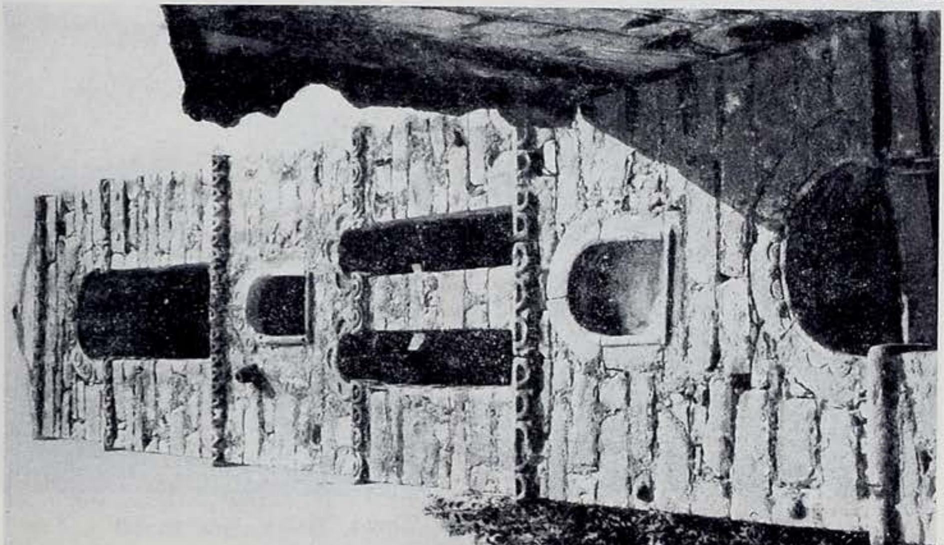

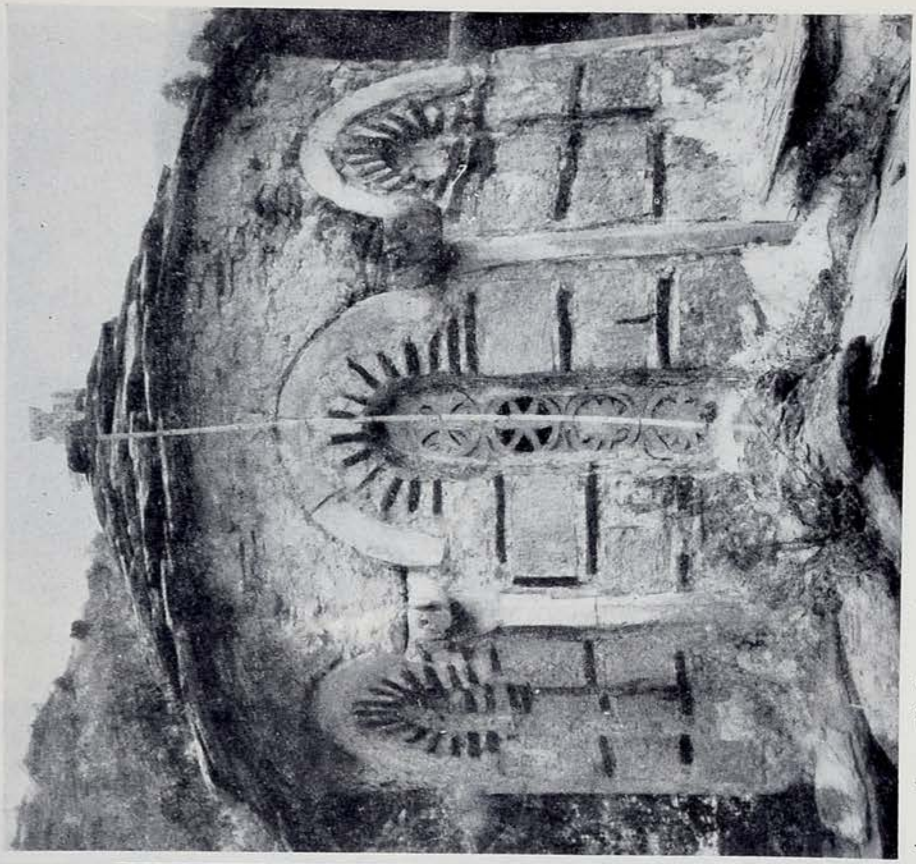

Καστανέα, Ἅγιος Πέτρος. α. Κωδωνοστάσιον (φωτ. Π. Θεοχαρίδου). β. Τροῦλλος (φωτ. Ν. Χαρκιολάκη).

Καστανέα, Ἅγιος Πέτρος. α. Ἀνατ. κιονόκρανον. β. Δυτ. κιονόκρανον.

γ. Ἅγιος Πέτρος, τοιχογραφία. δ. Ὅσιος Νίκων, τοιχογραφία.

Καστανέα, Ἅγιος Πέτρος. α. Λεπτομέρεια τῆς Καθόδου εἰς τὸν Ἅδην, τοιχογραφία.

β. Ἅγιος Πέτρος, λεπτομέρεια τοιχογραφίας. γ. Ἄγγελοι, λεπτομέρεια τοιχογραφίας.
δ. Σαγκρὶ Νάξου, ναὸς Ἁγ. Νικολάου. Ἑξαπτέρυγον, τοιχογραφία (1270).

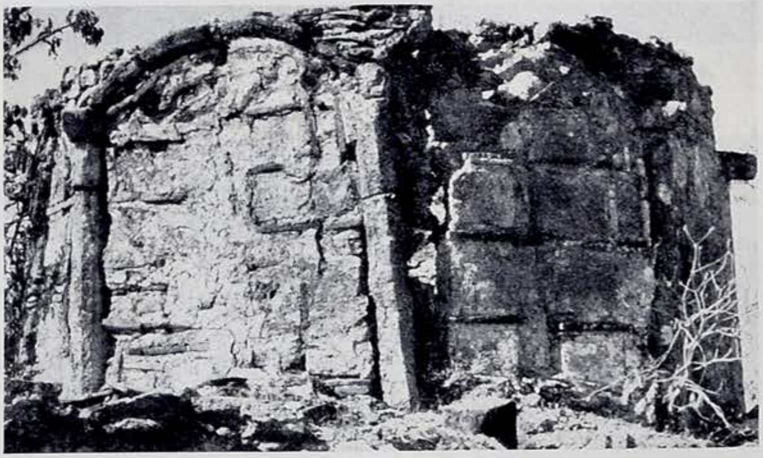

α. Φαγριάνικα Μηλέας, ναὸς Μεταμορφώσεως. β. Μονὴ Ἁγίων Θεοδώρων παρὰ τὸ Πραστεῖον. Τροῦλλος τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ. γ. Βυζαντινὸς ναὸς Ἁγίων Θεοδώρων παρὰ τὸ Πραστεῖον. Λεπτομέρεια τοῦ βορ. τοίχου.

α. Φαγριάνικα Μηλέας, ναὸς Μεταμορφώσεως. Ἅγιος, λεπτομέρεια τοιχογραφίας. β. Μονὴ Ἁγίων Θεοδώρων παρὰ τὸ Πραστεῖον. Κεφαλὴ Ἱεράρχου, τοιχογραφία.

γ - δ. Μονὴ Ἁγίων Θεοδώρων παρὰ τὸ Πραστεῖον. Κεφαλὴ Ἀγγέλου, τοιχογραφία (γ). Κεφαλὴ Χριστοῦ τῆς Βαϊοφόρου, τοιχογραφία (δ).

α. Νεώτερον καθολικὸν τῆς Μονῆς τῶν 'Αγίων Θεοδώρων παρὰ τὸ Πραστεῖον.

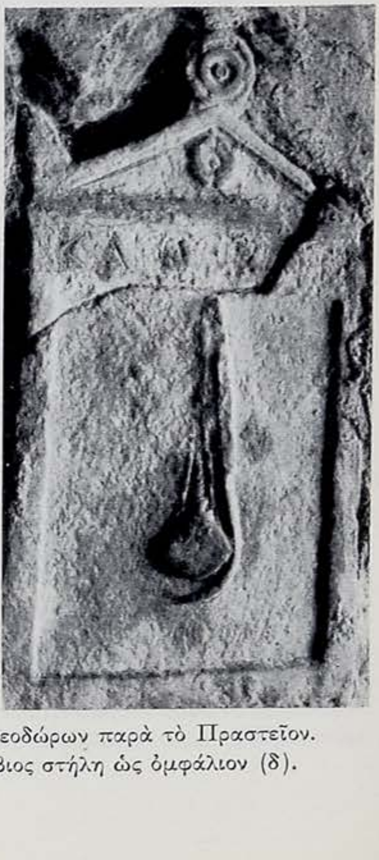

β - γ. Νεώτερον καθολικὸν τῆς Μονῆς τῶν 'Αγίων Θεοδώρων παρὰ τὸ Πραστεῖον.
Προσωπογραφία τοῦ κτίτωρος (γ). 'Αρχαία ἐπιτύμβιος στήλη ὡς ὀμφάλιον (δ).

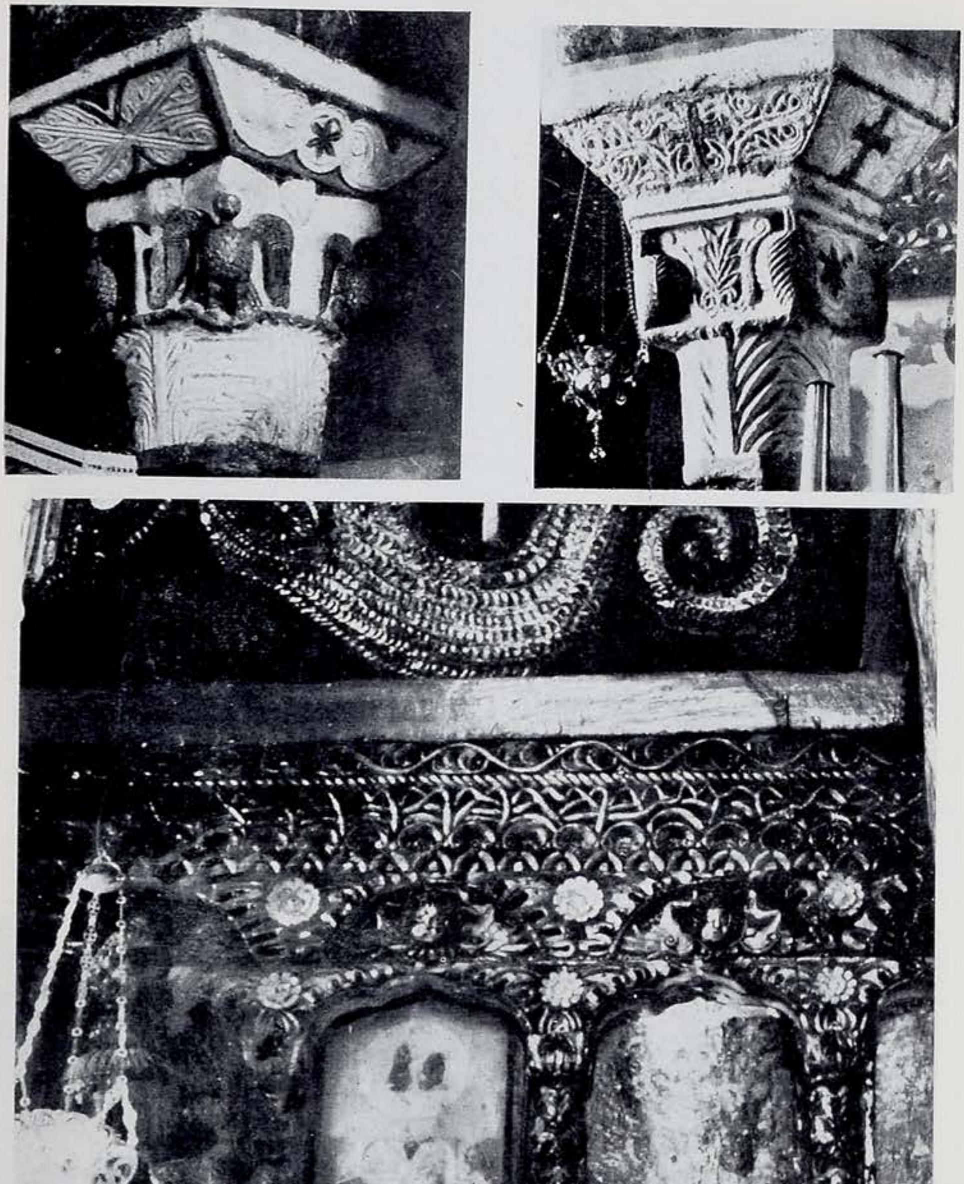

Ξανθιάνικα Μηλέας, ναὸς τῆς Κοιμήσεως. α - β. Βυζαντινὰ κιονόκρανα. γ. Μεταβυζαντινὸν τέμπλον, λεπτομέρεια.

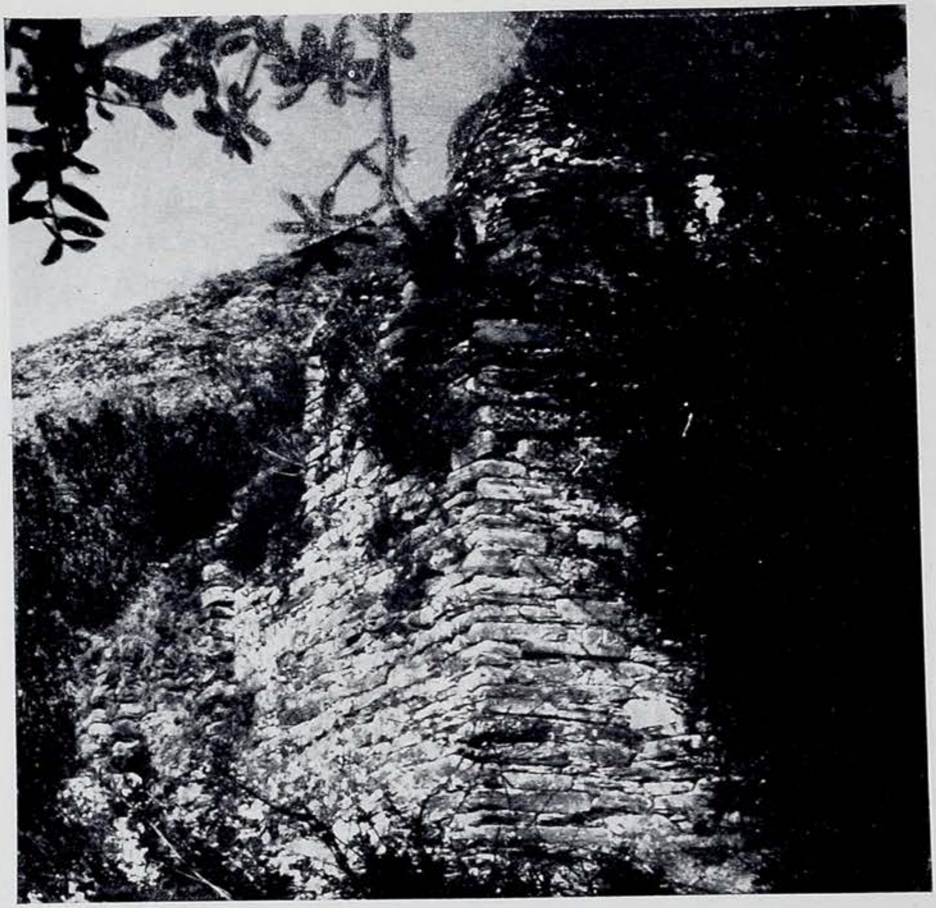

Καστανέα, ναὸς Ἁγίου Νικολάου (τρικάμπανος). α. Ὁ ναός. β. Λεπτομέρεια τῆς Ἀναλήψεως, τοιχογραφία.

Καστανέα, ναὸς Ἁγίου Νικολάου (τρικάμπανον). α. Λεπτομέρεια τῆς Ἀναλήψεως, τοιχογραφία. β. Εἰκόνες Ἁγίων, τοιχογραφία.

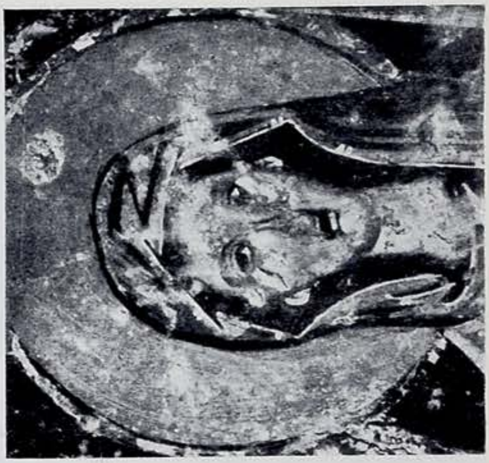

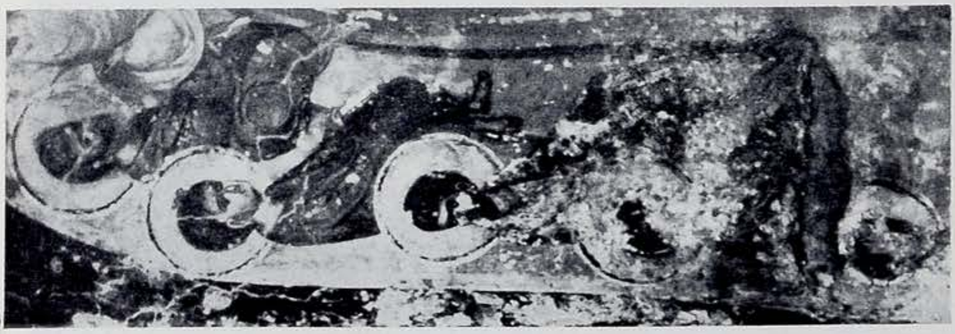

Καστανέα, ναὸς Ἁγίου Νικολάου (τρικάμπανον). α. Λεπτομέρεια τῆς Πεντηκοστῆς, τοιχογραφία. β. Ἅγιος Βλάσιος καὶ Στέφανος, λεπτομέρεια τοιχογραφίας. γ. Ἄγγελος τῆς Πλατυτέρας, λεπτομέρεια τοιχογραφίας. δ. Ἁγία Μαρίνα, λεπτομέρεια τοιχογραφίας.

α. Καστανέα, ναὸς 'Αγίου Νικολάου (τρικάμπανον). "Αγιος Νικόλαος, λεπτομέρεια τοιχογραφίας.

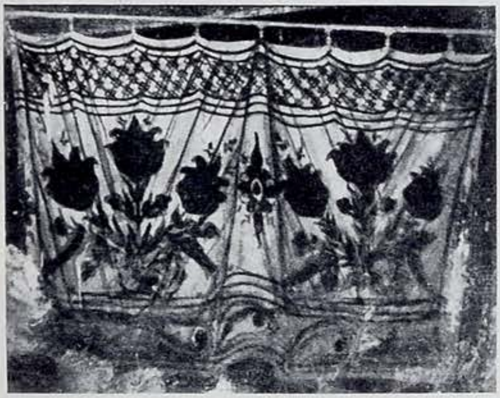

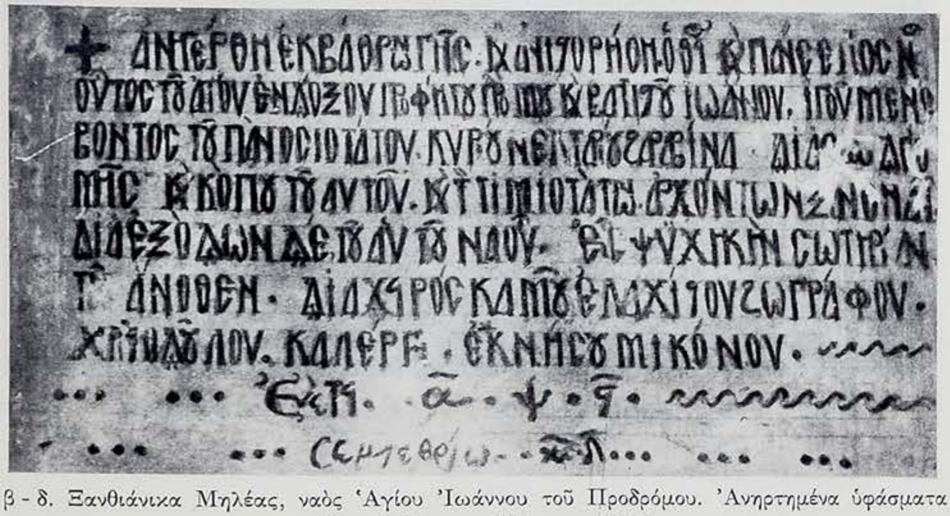

β - δ. Ξανθιάνικα Μηλέας, ναὸς 'Αγίου 'Ιωάννου τοῦ Προδρόμου. 'Ανηρτημένα ὑφάσματα (β - γ). Κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ (δ).

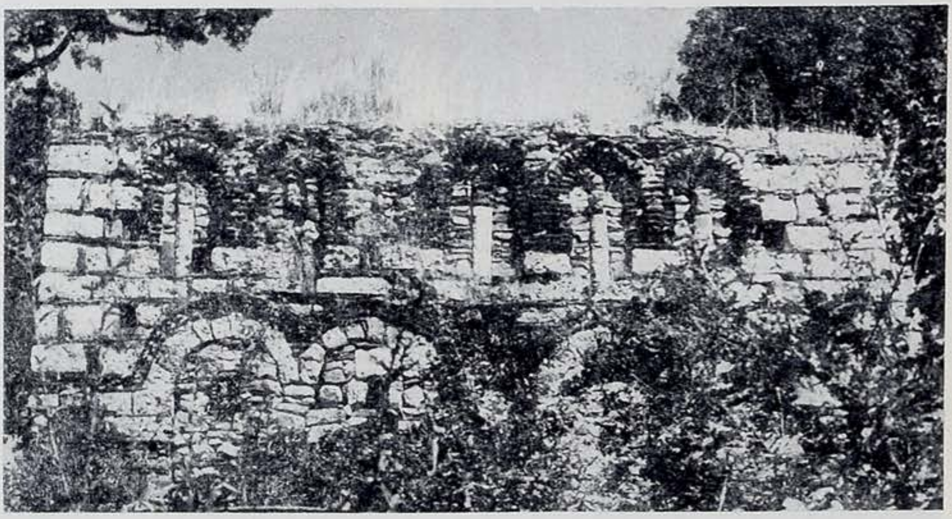

Ναὸς Ταξιαρχῶν παρὰ τὴν Σαϊδόνα. α. Ἀνατολικὸς τοῖχος στοᾶς - παρεκκλησίου. β. Δίλοβα ψευδοπαράθυρα τοῦ νοτ. τοίχου στοᾶς - παρεκκλησίου.

Ναὸς Ταξιαρχῶν παρὰ τὴν Σαϊδόνα. α. Κεφαλὴ Πλατυτέρας, λεπτομέρεια τοιχογραφίας. β. Ἄγγελος Πλατυτέρας, τοιχογραφία.

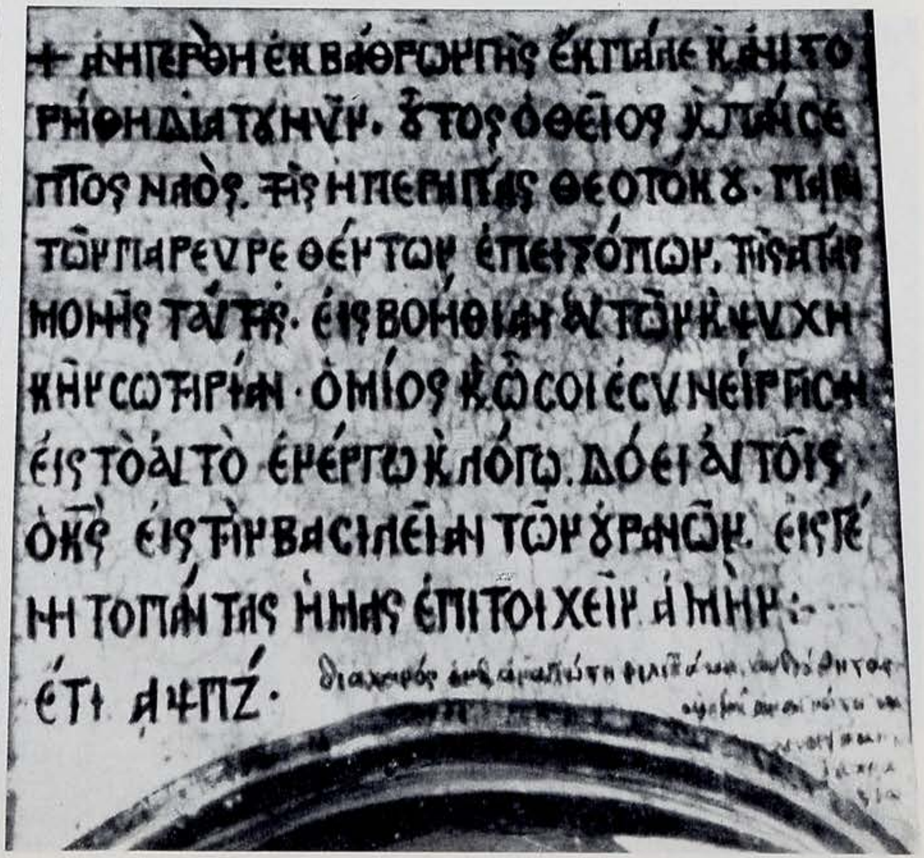

α. Ναὸς Ταξιαρχῶν παρὰ τὴν Σαϊδόνα. Ἄγγελος ἐκ τῆς Συνάξεως τῶν Ἀρχαγγέλων, λεπτομέρεια τοιχογραφίας. β. Κάστρον Ζαρνάτας, ναὸς Ζωοδόχου Πηγῆς, κτιτορικὴ ἐπιγραφή.

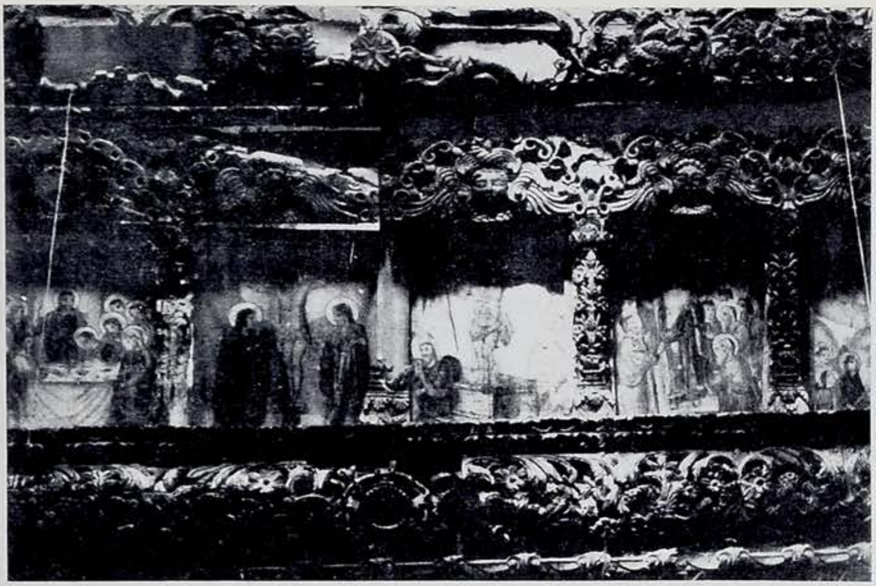

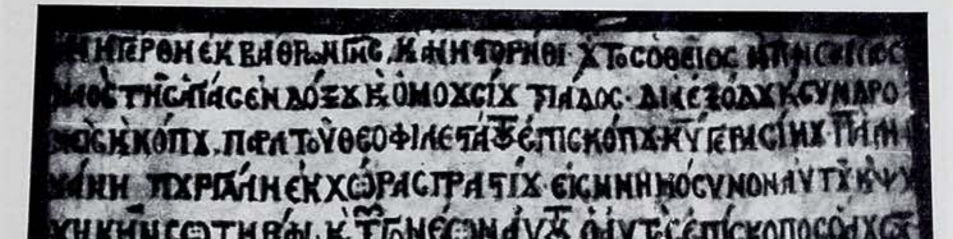

α. Ναός Μονῆς Προφήτου Ἠλία παρὰ τὸ ἀνατολικὸν Γαϊτσῶν. Λεπτομέρεια τοῦ ξυλογλύπτου τέμπλου (1774). β. Πραστεῖον, ναὸς Ἁγίας Τριάδος, κτιτορικὴ ἐπιγραφή.

α. Πραστεῖον, δίδυμος ναὸς Ἁγίων Σπυρίδωνος καὶ Βασιλείου.

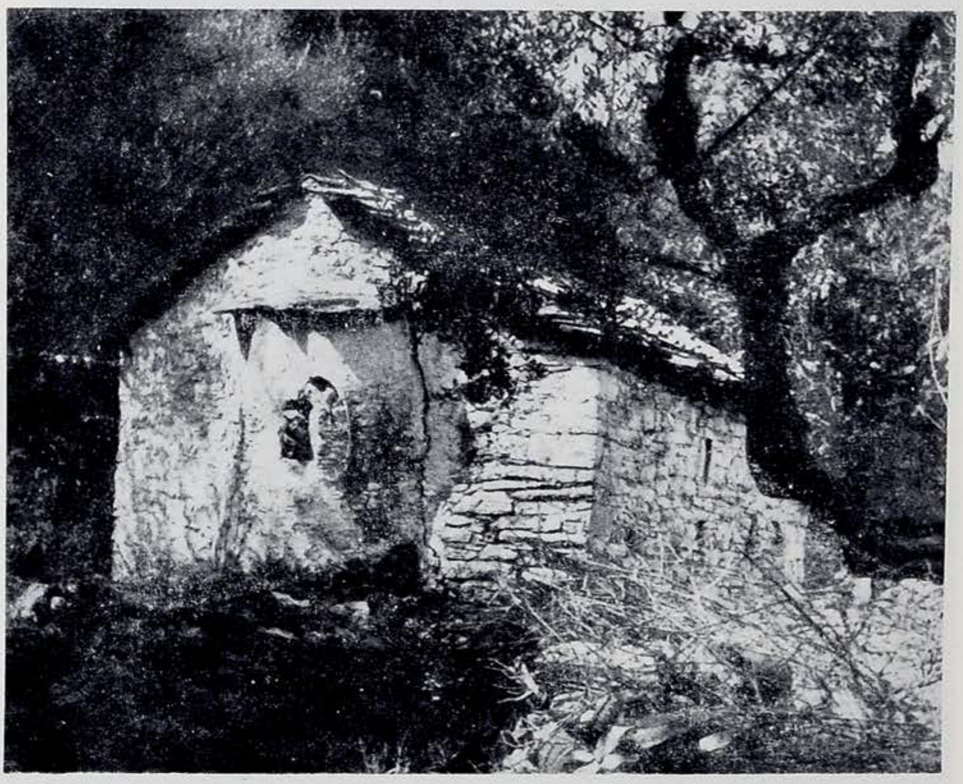

β. Φαγριάνικα Μηλέας, ναὸς Παναγίτσας.

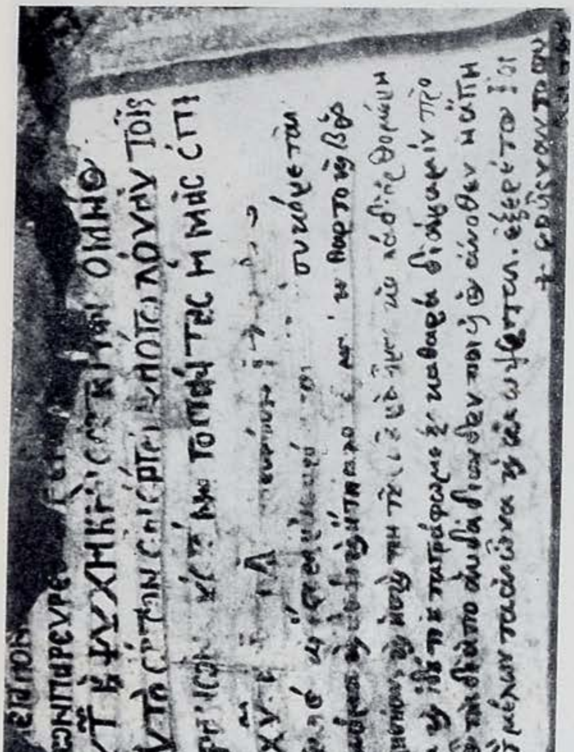

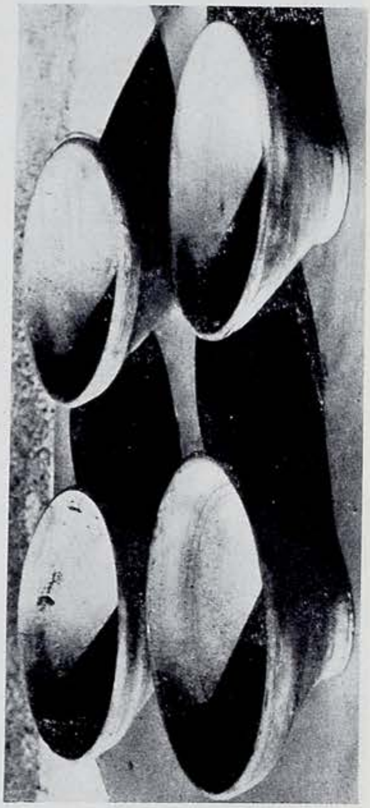

α. Λάκκος, ναός Ἁγίου Θεοδώρου, κτιτορική ἐπιγραφή. β. Ἅγιος Νίκων, ναός Μεταμορφώσεως. Πήλινοι κύαθοι.

α. Θολωτὸς τάφος Βοϊδοκοιλιᾶς.

β. Τὸ βόρειον τμῆμα τοῦ θόλου.

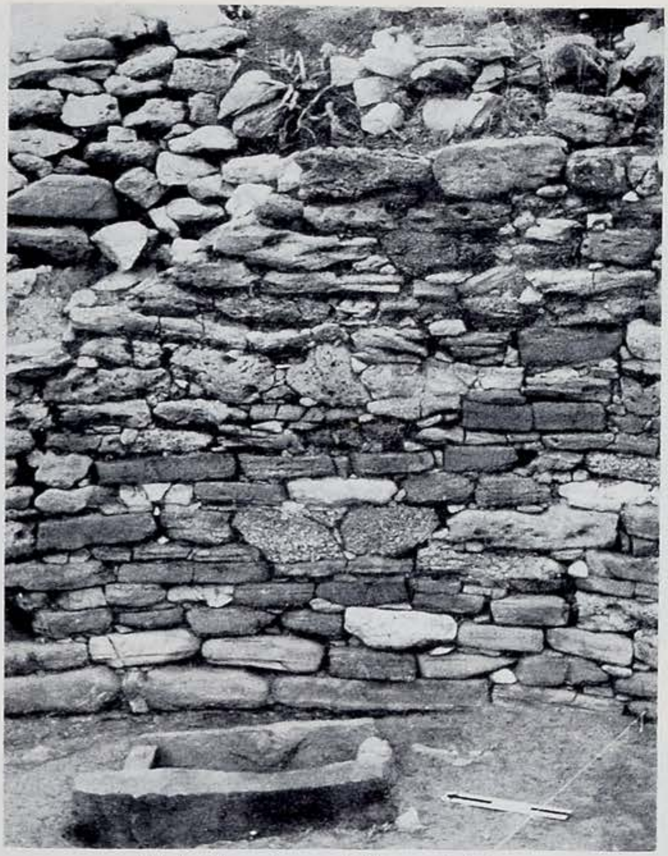

α. Τὸ ΑΒΑ τμῆμα τοῦ θόλου καὶ ἡ θήκη.

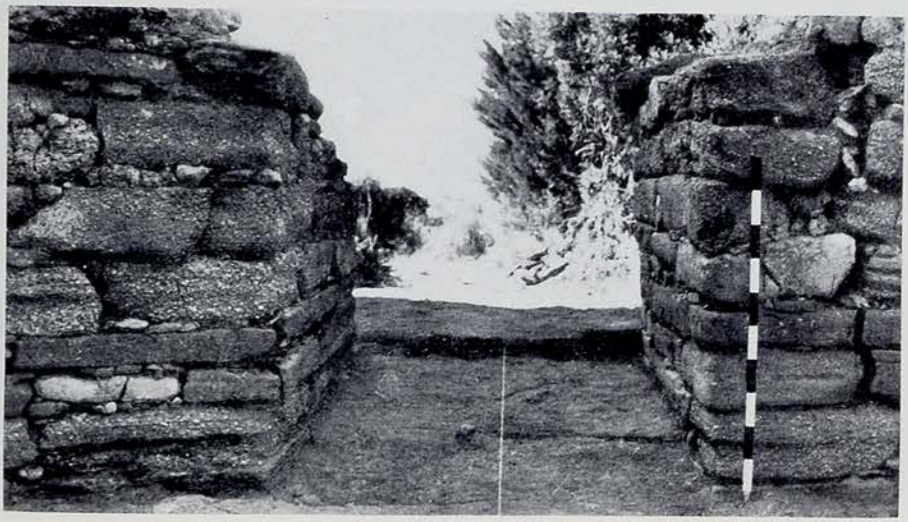

β. Τὸ στόμιον τοῦ θολωτοῦ τάφου.

α. Ἡ ἀριστερὰ πλευρὰ τοῦ στομίου τοῦ θολωτοῦ τάφου. Διαφαίνεται μόλις ὁ κατώτερος δόμος.

β. Ἡ θήκη.

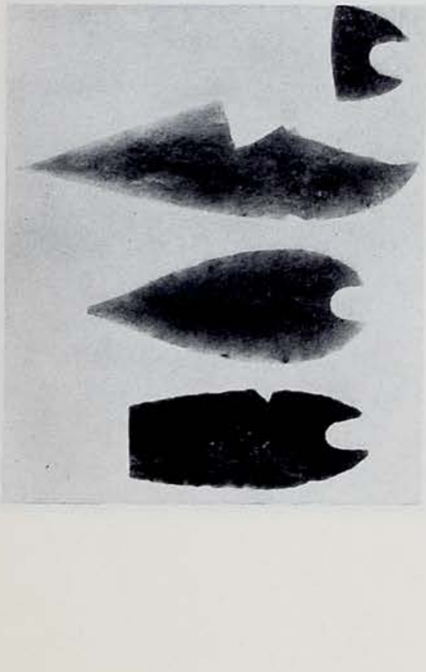

α. Τέσσαρες αἰχμαὶ βελῶν ἐκ τοῦ στομίου. β. Τὸ δεύτερον καὶ τὸ τρίτον τεμάχιον πίθου. γ. Πίθος δεξιὰ τῆς εἰσόδου τοῦ τάφου τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς.

α. Ὁ πρῶτος εὑρεθεὶς μυλόλιθος (κατωτέρα ἐπιφάνεια). β. Ὁ αὐτὸς μυλόλιθος (ἀνωτέρα ἐπιφάνεια). γ. Ὁ θολωτὸς τάφος 1 τῆς Τραγάνας.

Τραγάνα. Θολωτὸς τάφος 1. α. Τμῆμα τοῦ δρόμου καὶ τοῦ στομίου (ἄνωθεν) β. Αἱ αὔλακες τοῦ στομίου (ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ).
γ. Περισυλλεγὲν ὄστρακον. δ. Λαβὴ πιθαμφορέως.

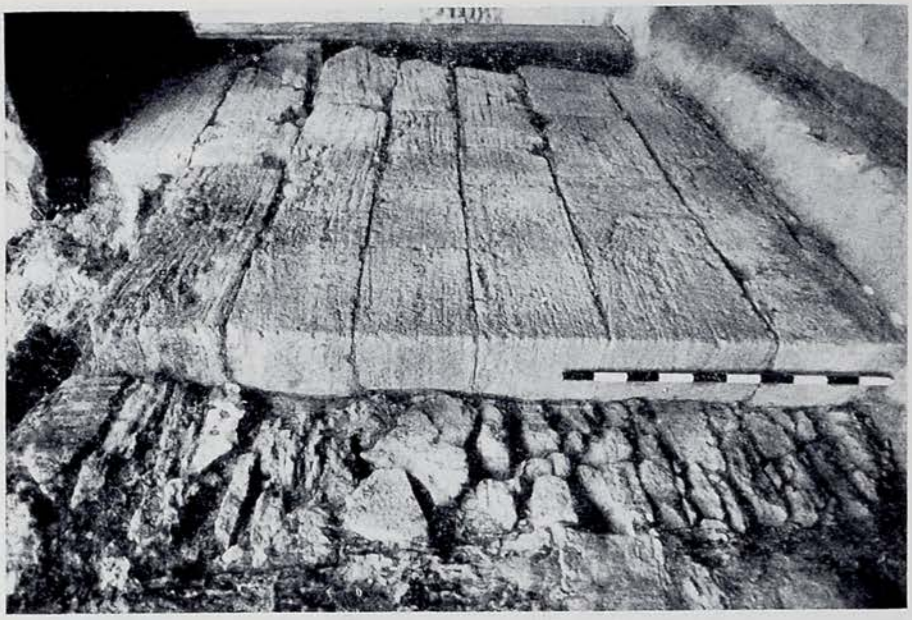

Τραγάνα. Θολωτὸς τάφος 1. α. Δεξιὰ πλευρὰ στομίου. β. Ἀριστερὰ πλευρὰ στομίου.

Τραγάνα. Θολωτὸς τάφος 1. α. Βόρειον τμῆμα θόλου.

β. Τὸ κεντρικὸν (ἀριστερὰ) καὶ ἐσώτερον ἀνώφλιον (δεξιά).

Τραγάνα. Θολωτὸς τάφος 1. α. Ταφικὸς θάλαμος, στόμιον καὶ δρόμος.

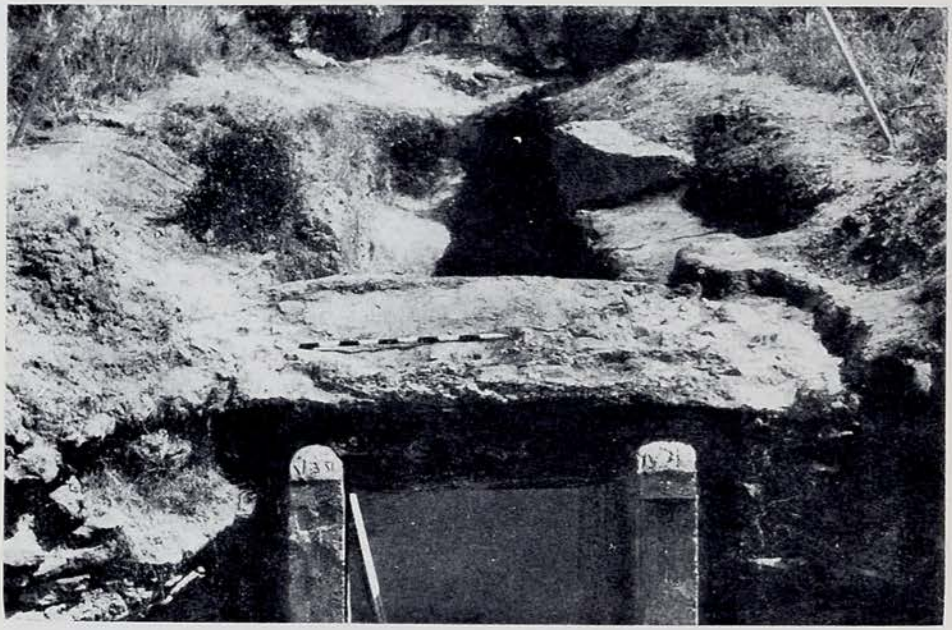

β. Τὸ ἀνώφλιον ἐκ τῶν ἔνδον.

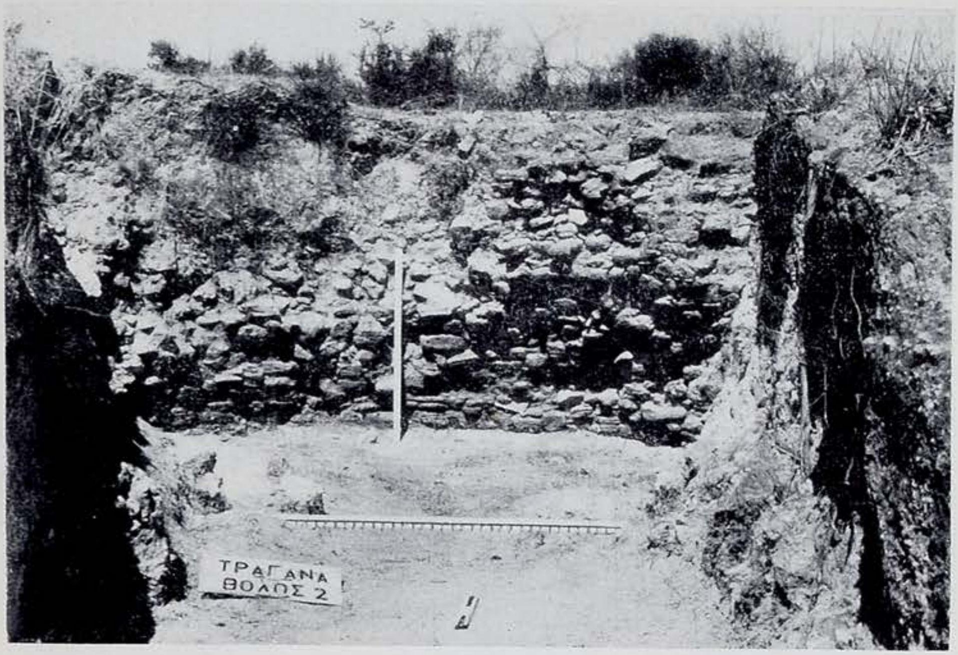

Τραγάνα. Θολωτὸς τάφος 2. α. Τὸ καταστραφὲν στόμιον καὶ τὸ βόρειον τμῆμα τοῦ τάφου.

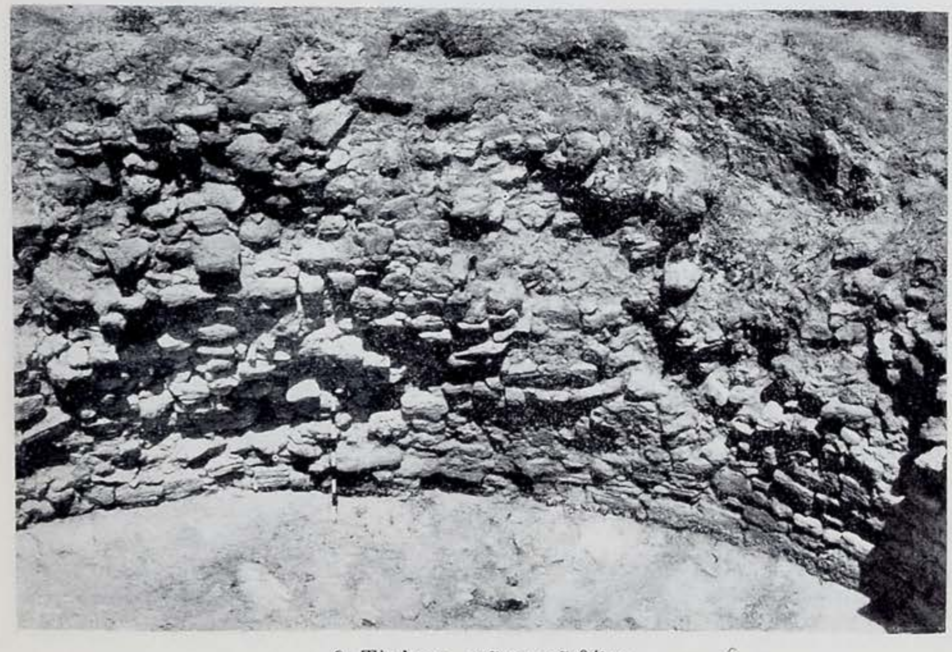

β. Τὸ ἀνατ. τμῆμα τοῦ θόλου.

Τραγάνα. Θολωτὸς τάφος 2. α. Δεξιὰ ἐσωτερικὴ γωνία στομίου.

β. Τὸ δυτ. τμῆμα τοῦ τάφου πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ.

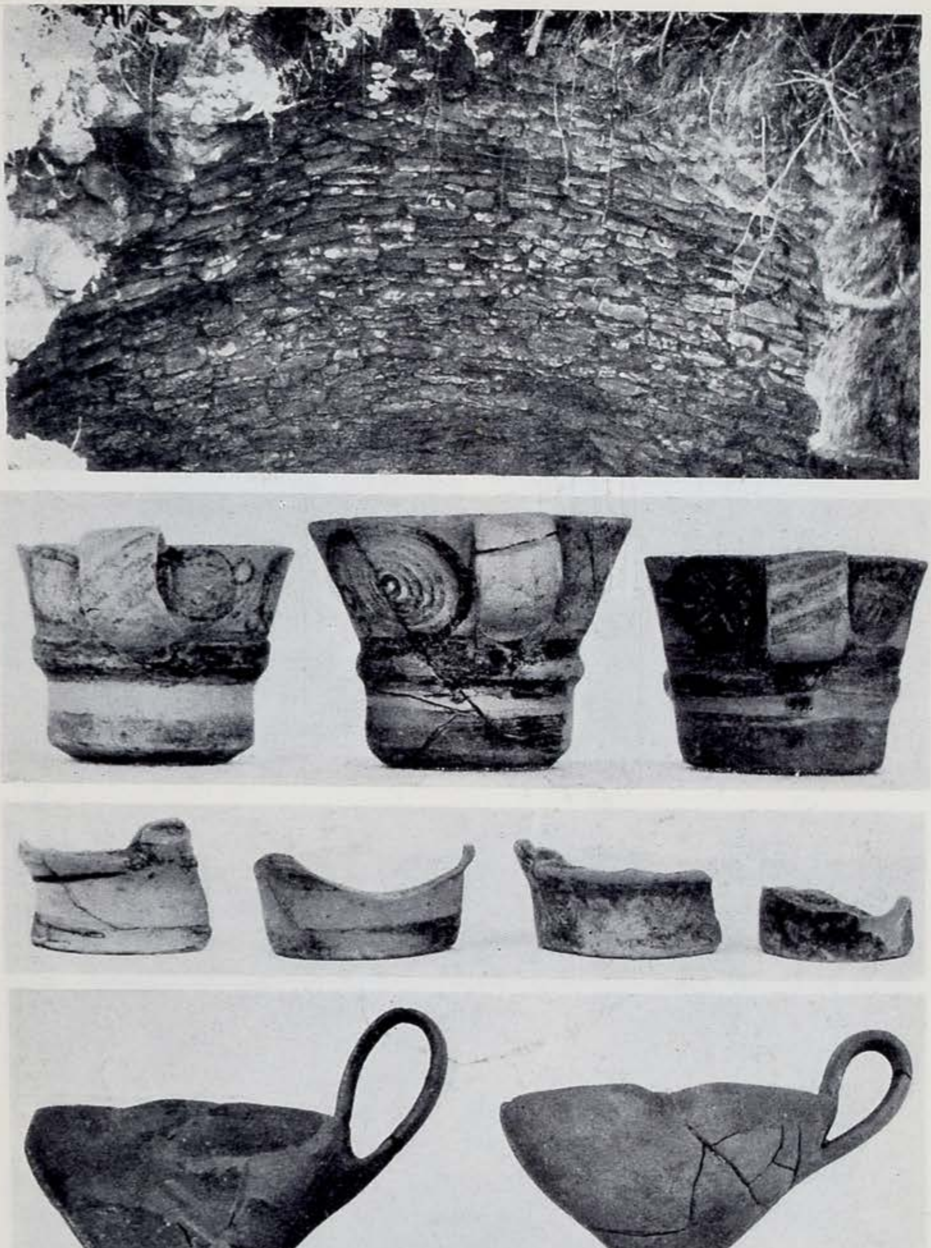

α. Ὁ θολωτὸς τάφος Ὀσμάναγα Κορυφασίου ἐκ ΒΔ. Βορούλια. β. Κύπελλα Κεφτιοῦ 490, 493, 491. γ. Τρεῖς βάσεις κυπέλλου καὶ ἄλλου παχυτέρου ἀγγείου ἐκ Β. δ. Μόνωτοι κύλικες μετὰ ζεύγους προχοῶν ἐκ νοτίου θόλου 1 Περιστεριᾶς καὶ Βορουλίων.

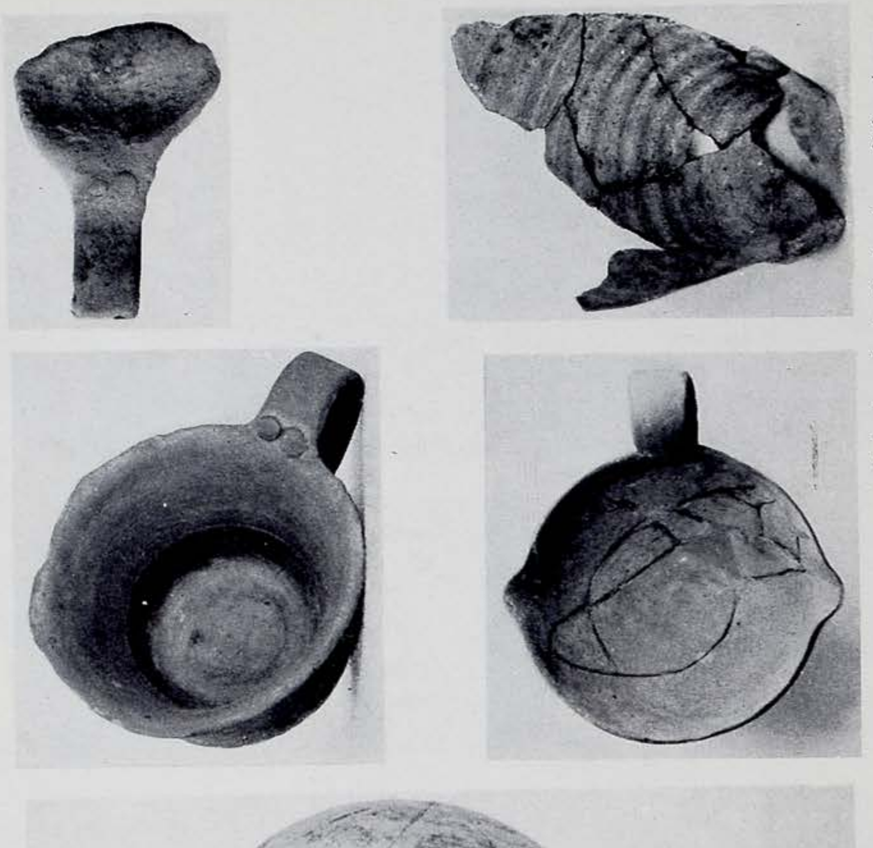

Βορούλια. α. Ὁ ἀμφορίσκος (;) 537. β. Τὸ κύπελλον Κεφτὶ 501. γ. Ἡ ἀμφίπροχος κύλιξ ἄνωθεν. δ. Λαβὴ ἀγγείου μεθ' ὁμοιώματος ἥλων. Ρούτση. ε. Ἀμφορεύς (ὑπ' ἀριθ. 1) ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου 2 πρὸ τῆς συγκολλήσεώς του.

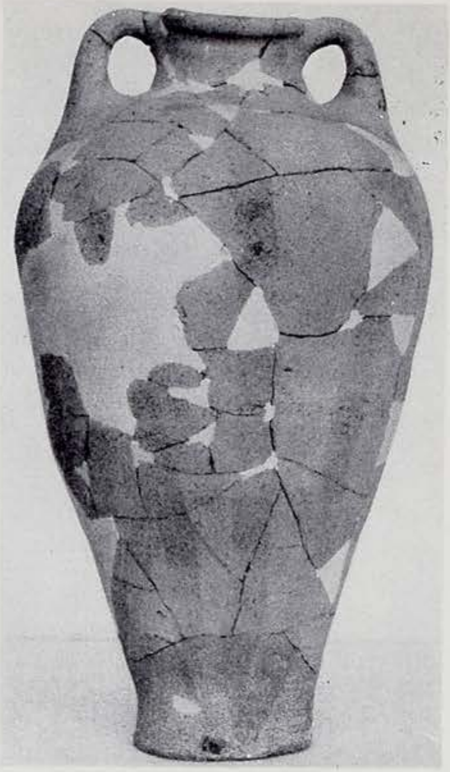

Ρούτση. Ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου 2. α. Ἀμφορεύς (ὑπ' ἀριθ. 2). β. Ἀμφορεύς (ὑπ' ἀριθ. 3). Ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου 1. γ. Μόνωτον κύπελλον μετ' ἐρυθρωπῆς διακοσμήσεως χελωνίου. δ. Μόνωτον κύπελλον μετὰ μελανῆς διακοσμήσεως. ε. Κύπελλον Κεφτί. ς'. Τρίωτον κυλινδρικὸν ἀλάβαστρον (πυξίς).